

XL. ÉVF.

1944. FEBRUÁR

1. SZÁM

MAGYAR NYELV

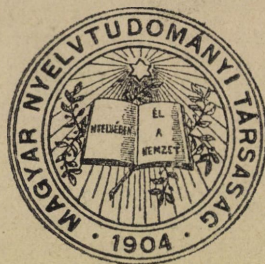
KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL

369. SZÁM

1944. FEBRUÁR

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1944

T A R T A L O M

Lap

<i>Zolnai Gyula</i> : Igenév és állítmányi ige	1
<i>Horger Antal</i> : Szószátyár	9
<i>Györke József</i> : Uráli szóegyezések. (Út. Vág. Vég.).....	13
<i>Loványi Gyula</i> : Kotnyeles	19
<i>Sulán Béla</i> : Bapka, batka	23
<i>Deme László</i> : A hangátvetés a magyarban	33
<i>Schlachter Wolfgang</i> : Megjegyzések a magyar szórendhez.....	49
Sz 6- és sz ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Csefkó Gyula</i> : Tamás vagyok benne, tamáskodik. — <i>Csery-Clauser Mihály</i> : Ellenőr. — <i>Hasan Eren</i> : Hatek. Rusnya. Boszmán alma. — † <i>Harsányi Zsolt</i> : Csicskás. — <i>Implom József</i> : Burkus. Porosz. — <i>Márton Gyula</i> : Bosznia és Galícia a szolnokdombokai Árpástón. Pálobá. — <i>Pais Dezső</i> : Orv, oroz, ólálkodik. — <i>Papp László</i> : Purzsa. — <i>Szabó Zoltán</i> : Pintyő. — <i>Sztripszky Hiador</i> : Bajka. Erge. — <i>Bakó Elemér, Molnár József, Radványi Sándor és Czeglédy Károly</i> : Vágja, mint Salai a szappant	56
Nyelv művelés. <i>Pais Károly</i> : Köznyelvi kiejtésünk egy furcsaságáról. Szökelő kórház. — <i>Koncz Endre</i> : Előír. Feláldoz. — <i>Kemenes Pál</i> : A népek, akik... A népek, amelyek... — <i>Melich János</i> : Chyzer	72
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : Mi üdön, мүдөн. A -ni, -nit, -nol rag. XVI—XVII. századi adatok a -bái képzőre. Helyreigazitások, — <i>Németh Bódog</i> : Egy korai kettőshangzó. Husonfele. — <i>P. D.</i> : Vaspénz	75
Népnyelv. <i>Bakó Elemér</i> : Igazni igaz, szépni szép. — <i>Piláthy György</i> : Né! — <i>Ortutay Gyula</i> : Csüg-büg	79
Levélsekreány	80
A borítékon: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság. — A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. — Kérelem. — Melich-Emlékönyv. — Ertesítés. — Nyugtázás.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Zsirai Miklós elnök* címére (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1944-ben 12 pengő, alapítvány 200 pengő.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XL. ÉVF.

1944. FEBRUÁR

1. SZÁM

Igenév és állítmányi ige.

SZEPESY GYULA „Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finn-ugor nyelvekben“ című tanulmányában¹ újra megvizsgálja a kérdést, hogy az *isten-adta*-féle jelzős szerkezetek, pl. „*isten adta nap*“, „*madár látta cipó*“ stb. egész mondatból jelzővé lett kifejezések, más szóval jelzőül használt mondatok-e, vagy pedig olyan igeneves szerkezetek, aminők az egész finnugorságban szokásosak. Az előbbi fölfogást, ARENDT német nyelvész nézetéhez csatlakozva, én fejtettem volt ki „Mondat-tani búvárlatok“ című tanulmányomban (NyK. XXIII, 148 és különnyomatban Budapest, 1893. 30), és nyelvészeink közül többen (BALASSA, SZINNYEI, NÉGYESY) elfogadták. A másik nézetet, az igeneves szerkezetű eredetet először SZILASI, majd SIMONYI vitatta. SZEPESY az említett nyelvészeknek az én nézetemhez való csatlakozását „érthetetlennek“ tartja, és SIMONYI-nak e kérdésről szóló három tanulmányát, egybevonva és elméletének fontosabb pontjait kiemelve, kiegészíti, és végül rokonyelvi szerkezetek alapján is 'kimutatja' — úgy véli — az én ígés elméletemnek „tarthatatlanságát“ (i. m. 6).

Az igeneves szerkezettel való magyarázat kezdettől fogva figyelemreméltó volt, és SIMONYI nézetének későbbi részletes kifejtése, valamint SZEPESY-nek mostani pörújítása után meg kell vallanunk, hogy az *isten-adta*-féle jelzők *adta* stb. alakjai eredetileg valóban igenevek, a nélkül hogy az ilyen jelzői kifejezéseknek mondatokból való kiválását merőben lehetetlennek tartanók.

A kérdéshez kerek félszázad múltával így újból hozzászólva, mindenekelőtt SIMONYI és SZEPESY érveléseire akarok néhány észrevételt tenni, részben módszer szempontjából is.

SIMONYI-nak ilyenféle régi példáira, mint: „*ti pedig szerzettem* átkozott sok versek“ stb., „*egy ismertünk* úrnak ajtaja“ stb., „*méhék csinálta* méz“ stb., „*a gepidák az ő régi laktok* földökben“ stb. — ezt a megjegyzést teszi SZEPESY: „csak rá kell nézni ezekre a példákra, s rögtön látjuk, hogy nem lehetnek ígés összetételek [szabatosan szólva: állítmányi ígét tartalmazó jelzők]. A nyelvérzék régen is névszónak érezte,

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 47. sz. 1939. A dolgozat elejé mutatóványként megjelent a MNy.-ben XXXV, 205 kk. Idézeteim mindvégig a kiadvány lapszámaira hivatkoznak.

4199/75

ma is inkább érzi annak, mint igének“ (i. h. 7). A nyelv-érzékre, főképp a régiek nyelvérzékére való hivatkozást csak bizonyos fönttartással fogadhatjuk el. A nyelvtani ismeretek nélkül való, közönséges beszélő ugyanis ige és névszó között, és egyáltalán szófaj és szófaj között nem ismer és nem is érez különbséget. Az ilyen ember megszokása alapján ösztön-szerűleg beszél, és tudatában nyelvtani megkülönböztetések nincsenek. Hogy régibb nyelvtaníróink, illetőleg nyelvészeink hogyan fogták föl a kérdésbeli szóalakokat, arról nincs tudomásunk. Ám ha a fölhozott példákban az igei eredetű jelzők nem mondatokból váltak volna is ki, vagyis ha nem tekinthetjük is őket jelzővé minősült mondatoknak, ebből még nem következik, hogy az *isten adta*, *madár látta* stb. mondatos kifejezések ne mint ilyenek alakulhattak volna jelzőkké.

Abból a tényből, hogy nem az alanyi ragozású *láttaal*, hanem a tárgyas ragozású *láttaad* állítmány mutatkozik jelzőnek a „te *láttaad* kenyér“-féle kifejezésben, más szóval: abból, hogy nem a határozottan csak állítmányi értékű *láttaal* alak, hanem az a *láttaad* igealak áll jelzőül, amelyet tárgyas ragozású múltnak is: „te *láttaad* ezt“, meg személyragozott múltidejű igenévnek is: „a te *láttaad*“, vagyis „a *tőled látott* kenyér“ tekinthetni, vagyis abból, hogy nem így beszélünk: „a te *láttaal* kenyér“, hanem így: „a te *láttaad* kenyér“, ebből még nem következik, hogy az „a te *láttaad* kenyér“-féle kifejezések *láttaad* jelző szavát ne lehetne mondatból kivált tárgyas ragozású állítmányi igének tartani (vö. i. h. 7).

Módszer szempontjából még kevésbé fogadható el SZEPESY-nek az az ellenvetése, amely a *lát* igének teljes múltidejű alak-során próbálja végig az állítmányi igealak jelzővé válásának lehetőségét, és azt akarja kimutatni, hogy ezek legnagyobb részéből jelzői kifejezésmód nem keletkezhetett (i. h. 7—8). Ez az egész egybeállítás és a reá épített okoskodás is zavaros és meggyőzőre éppen nem alkalmas. A tényleg használt és tárgyas igealakot tartalmazónak látszó jelzős kifejezések, úgymint: „az én *láttaam* kenyér“ | „a te *láttaad* kenyér“ | „az ő *látta* kenyér“ példák mellé ugyanis ezeket a mondvacsinált kifejezéseket állítja SZEPESY: „a mi *láttaunk* kenyér“ | „a ti *láttaatok* kenyér“ | „az ők *látta* [!] kenyér“ | „az ő *láttauk* [!] kenyér“. E két utóbbi próbakifejezésben a tárgyas *látta* és *láttauk* helyett az alanyi *láttaak* igealakot vártuk volna: „az ők *láttaak* kenyér“. Ilyen erőltetett érvelésmódra az „isten *adta*“, „madár *látta*“ jelzői kifejezések igenívi eredetének bizonyításához szükség nincs, mondatból való kiválásuk lehetősége pedig ily úton meg nem cáfolható. Mennyivel egyszerűbb dolog ugyanis csak természetes, mindennapi mondásokból indulni ki, ilyenekből, mint: „isten *adta*, isten *elvette* szegény gyermekünket“; „nesze fiacskám, madár *látta* ezt a cipót“ (t. i. a mezőről hozottat) stb. Ilyen mondásokból könnyen kiválhatott az *isten adta*, *madár*

látta-féle jelzői használat, bármi volt is az *adta*, *látta*-féle szóalakoknak az eredete és kezdetbeli jelentése. És kifejlődhetett ez a használatmód abban az esetben is, ha a SZEPESYTŐL egybeállított alakok nagy részéből ilyesmi tényleg nem fejlődött ki. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az alanyi ragozású többes 1. személyű *látunk*-nak jelzői használatára SIMONYI szintén tudott példát idézni, a főtebb föl is hozott adatot: „egy ismertünk úrnak ajtaja“.

A „*szerettem* komámasszony“ jelzős kifejezésre vonatkozólag SIMONYINAK az volt az ellenvetése, hogy a benne szereplő *szerettem* állítmányi igealak „csakis a befejezett cselekvést jelentheti, ellenben a *szerettem komámasszony* nemcsak a befejezett, hanem a folyó cselekvést is jelentheti (nemcsak akit szerettem, hanem akit szeretek: φιλομένῃ) épúgy mint a *szeretett* igenév“ (Nyr. XXXVI, 199, SZEPESYNÉL 7). A *szerettem* 'amavi aliquid' vagy 'amavi eum' múltidejű állítmányi alak és a *szerettem* 'a me amatus' melléknévi igenév jelentése között ez a finom jelentésbeli eltérés nyelvelméleti alapon bármennyire megállapítható is, szintén nem akadályozhatta meg azt, hogy alkalmas mondatokból mégis magát az igei állítmányt ne vonja ki a nyelvérzék jelzővé, hiszen a két egyforma igealak jelentésbeli különbségéről a közönséges beszélők nyelvérzékének alig lehet tudata.

Ugyanezt mondhatjuk SIMONYINAK kétségkívül „legcsattanósabb bizonyítéká“-ra is, arra, hogy „a magam *láttam*“, „magad *látta*d“ mondatos kifejezések dacára a jelzői kifejezések mégis így hangzanak: „a magam *látta*“, „a magad *látta* (eset)“ stb., éppúgy mint: „a magam háza“, „a magad háza“ stb. Ezekben kétségtelenül személyragos igenévvel van dolgunk, ám az állítmányi igealakok más mondatokból ezek felől is kiválhattak jelzővé.

De nem folytatom ellenvetéseimet ez 'isten-adta' vitában. Készséggel elismerem, hogy az „isten *adta*“, „madár *látta*“-féle jelzői kifejezésekben használt igealakok eredetileg ősi finnugor igeneves kifejezések voltak, csupán egy meglepetés-szerű megállapítást kell tennem. Az *isten adta* kifejezésben levő 'deus dedit id' jelentésű és állítmányértékű *adta* szó, meg az ugyanezen kifejezésbeli 'a deo datus' jelentésű, de jelzői értékű *adta* alak történetileg, származásuk szerint teljesen azonos szóalakok! Ugyanezt kell mondanunk az 'amavi aliquid', illetőleg 'amavi eum' jelentésű állítmányi *szerettem* és az 'a me amatus' jelentésű igenévi *szerettem* alakról is. Jelentésbeli elkülönülésük a mondatban a nyelvfejlődés során ment végbe. Nem mondok ezzel egészen új dolgot. Arra a már akkor is ismert megállapításra támaszkodva, hogy az igeidők töve a finnugorságban nagyrészt igenevek, SZINNYEI már több mint egy félszázaddal ezelőtt, 1891-ben ki merte mondani, hogy a mi úgynevezett végzett jelenünk „nem egyéb

mint személyragozott igenév, pl. *mondottam* = «mondott én»: *értéttél* = «értett te». A 3. szem. *mondott, értétt* szerintem ragtalan, vagyis = maga az igenév (állítmányul használva); a többes-sz. 3. szem. alak (*mondottak, értettek*) pedig nem egyéb, mint a *mondott, értétt* igenév többes száma“ (Hunfalvy-Album 42). Ha pedig — a mi példánk *ad, szeret* igéire térve — az *adtam, adtál, adott* stb., *szerettem, szerettél, szeretétt* stb. múlt igealakok voltaképen személyragozott igeelvek, akkor a tárgyas ragozású *adtam, adtad, adta* stb., *szerettem, szeretted, szerette* stb. időalakok sem lehetnek egyebek, mint személyragozott igeelvek. Az „isten *adta*“ mondatnak és az „isten-*adta*“ jelzői kifejezésnek *adta* szava tehát ugyanaz a szóalak. Épigy ugyanaz a szóalak szerepel a „*szerettem* őt“, „*szeretted* őt“, „*szerette* őt“ stb. mondatok állítmányában meg a „*szerettem, szeretted, szerette* komámasszony“ stb. jelzői kifejezésekben is.

SZINNYEINEK főntebb idézett megállapítása nem ment egy könnyen nyelvészeink vérebe. Nemcsak én egy pár év múlva a „Mondattani búvárlatok“-ban, hanem másfél évtizeddel később SIMONYI és most egy félszázad múltával SZEPESY sem vonta le a SZINNYEI megállapításának következményét, és máig nem eszméltünk rá arra, hogy akár állítmánynak, akár személyragozott igenévnek fogjuk is föl az *adta, szerettem* stb.-féle jelzőket, alapjában véve, eredetüknél fogva ugyanazzal az igealakokkal van bennük dolgunk. SIMONYI eljutott odáig, hogy a *holta, volta*-féle — mint ő nevezi — főnévi igeelvek, vagyis igéből való főnevek és a *holt, volt*-féle melléknévi igeelvek voltaképen nem egyebek, mint egyazon igeelvnek kétféle használatai (Nyr. XXXVI, 244). SZEPESY pedig bevallja, hogy „az *adta*, ha igének vesszük is, eredetileg nem volt ige, hanem névszó“ (i. h. 8). Ma SZINNYEI nézetét a múltidejű igealakok meg a múltidejű melléknévi igeelvek *-t, -tt* jelének azonosságáról — mint HORGER már megjegyezte (A magyar igeragozás története. Szeged, 1931. 111) — a magyar nyelvészek „egyhangúan vallják“, hozzá teszem: annyira, hogy ez már a verébbhangversenynek is műsorszáma. Ha tehát egy lépéssel mind SIMONYI, mind SZEPESY tovább megy, eljutottak volna SZINNYEI nézetén át az én mostani fölfogásomig, amely szerint a jelzőül használt *adta, szerettem*-féle igealakok egy személyben igeelvek is, meg állítmányi igék is, úgyhogy a vita tárgya ilyen formán „*lana caprina*“-vá lett, és most már így kell fölállítani a kérdést: az „isten-*adta* nap“, „*szerettem* komámasszony“-féle mondásokban szereplő igei származású jelzők az ősinek látszó finnugoros igeelvi használatmódnak folytatói-e, avagy a magyar nyelv külön életében váltak-e ki mondatokból? A mondatból való, újabb, vagyis a magyar nyelv külön életében támadt kiválás lehetőségére nézetem szerint nem dől meg, tehát „tarthatatlannak“ egyáltalában nem tekinthető, már csak azért sem, mert hiszen, mint tudjuk, a jelző elméletileg is a mondatból vált ki, és nem

egyéb, mint másodlagos, lefokozott, elgyöngült állítmány (l. KALMÁR ELEK fejtegetését NyK. XXXIV, 75 kk., SIMONYI, A jelzők mondattana 4 kk.; KLEMM, Magyar történeti mondat-tan 286), és nem dőlt meg a mondatból való kiválás lehetősége azért sem, mert amint már ugyancsak KLEMM jól látta, „a fgr. nyelvekben oly gyakori igenévi szerkezetek tkp. megkövült névszói állítmányú mondatok,¹ úgyhogy pl. azt az osztják mondatot, amely szószerint ezt teszi: 'a téged megmentett embert én megtaláltam', eredetileg így értették: 'téged megmentett egy ember, (azt az embert) én megtaláltam' stb. (l. MNy. XXIII, 329). Ezekről a mondattörténeti fejtegetésekről és főfogásokról SZEPESYnek nyilván nincsen tudomása, mikor az igeneves jelzői szerkezeteknek mondatokból való kiválását „tarthatatlannak“ és az én nézetemhez való csatlakozást teljes merevséggel „érthetetlennek“ mondja.

A múltidejű igenév a mi nyelvünkben személyragozott alakjával, az indogermán nyelvekben és két finnugor nyelvben (finnben, lappban) a létigével összekapcsolva, a németben és a franciában pedig némely igékben a 'habere' jelentésű *haben*, illetőleg *avoir* igével szerkesztve szolgál a múltidő kifejezésére. A latinban ugyanis az álszenvedő igék múlt-kifejezései, mint például: *locutus sum (loquor)*, *natus es (nascor)*, *adeptus est (adipiscor)* stb. nem egyebek, mint a múltidejű igenévének a létigével, mint kapcsolóigével való szerkezetei. Ugyanígy van a németben is: *bin gefallen, bist geflogen, ist gekommen* stb., illetőleg: *habe geschrieben, hast geschrieben* stb. A franciában hasonlóképen: „je suis allé“, „tu es entré“, „il est tombé“ stb., illetőleg; „j'ai parlé“, „tu as parlé“ stb. A finnugor nyelvek közül csak a finn és a lapp mutatnak ilyen, igenévből és kapcsoló igéből álló, múltidői kifejezéseket, amint hogy ez a két nyelv a névszói állítmányt általában a létige segítségével kapcsolja az alanyhoz, mint pl.: a finnben: „vesi on kylmä“: 'a víz hideg'; a svéd-lappban: „Jubmel le miji armokes“: 'Isten nekünk kegyelmes' (NyK. XVI, 205) stb. Ehhez képest a múlt-szerkezetnek a formája is a finnben *olen antanut* 'adtam', a lappban pedig *le'm áddám* 'adtam' (vö. NyH. 111). A magyar a finnugor nyelvek általános eljárása szerint az igenévhez csatolt, személyre utaló végzetekkel fejezi ki a múltidő alakjain az alanyt: *mondott-am, mondott-ál; mondott-unk, mondott-atok*; az egyes 3. személy maga a ragtalan igenév: *mondott*, a többes 3. személy pedig ennek egyszerű többesi alakja: *mondott-ak*.

Érdekes azonban megállapítanunk, hogy a finnben, nyilván utólag, a 3. személyű kapcsoló ige elhagyásával, olyan, pusztán igenévből álló múlt-kifejezőmód is keletkezett, amely, az igei személyrag leszámításával, a magyar múlt-kifejezéshez egészen

¹ Én ritkítottam.

hasonló. Ismeretes pl. a finn könyvek címlapjairól az ilyen általános kifejezésmód, mint: „*Kirjoittanut E. N. Setälä*“: '*irta Setälä E. N.*' | „*Suomentanut P. Caiander*“: 'finnre fordította Caiander P.', stb. | „Suomen muinaisrunoja. I. Kertovaisia. Peruspiirteisiinsä palauttaa *yrittänyt Kaarle Krohn*“ (Helsinki, 1930.): 'Finn ősi versek. I. Elbeszélők. Alapvonásaikra visszavezetni *megkísértette Kaarle Krohn*'. Több szerző esetében a többes számú pusztá igenevet használják, mint pl. a Finnugor Társaság Toimituksia című kiadványsorozata XL. kötetének címében: „*Koonneet ja julkaissheet A. V. Koskimies ja T. Itkonen*“: '*gyűjtötték és közzétették*'. Ez a pusztá ige-névből álló múlt-kifejezés előfordul azonban máskülönben is múlt dolgok előadásában. A „Helsingin suomalainen yhteiskoulu 1886—1911“ (Helsinki finn együttes iskola) című iskolatörténeti műnek (Helsinki, 1912.) életrajzaiban pl. ilyen mondatokat olvashattam: „*hoitanut maantiedon opetusta*“: '*ellátta a földrajz tanítását*' | „*toiminut*... ruotsinkielen kollegan sijaisena“: '*működött a svéd nyelv tanárának helyetteseként*' | „*löpikäynyt Vaasan ruots. [-alaisen] tyttökoulun*“: '*elvégezte a vaasai svéd leányiskolát*' (II. rész, 5). A finn hírlapokban pedig mindennapiak az ilyen közlésmódok, mint: „*Kaappausyritys Pfalzissa mennyt myttyyn*“ (Uusi Suomi 1923. X. 23.): 'a kalózkodó kísérlet Pfalzban dugába *dült*' | „*Laivaliikenteellä ollut jo jääsaman takia vaikeuksia*“ (i. h. 1924. I. 13.): 'a hajóforgalomban már a jégállapot miatt nehézségek *voltak*' | „*Ankara myrsky raivonnut sekä tuolla että tällä puolen Atlantin merta*“ (i. h. 1925. I. 4.): 'heves vihar *dühöngött* az Atlanti tengernek mind az innenső, mind a túlsó felén' (a finnben megfordított rendben) | „*Branting kuollut*“ (i. h. 1925. II. 25.): '*Br. meghalt*' | „*Amundsen lähtenyt Amerikasta kotimatalle*“ (i. h. 1926. VII. 6.): '*Amundsen Amerikából haza utazni indult*' | stb. A rendes múltidejű kifejezések ezek voltak: *on mennyt, on ollut* stb. A többes 3. személyű múlt-kifejezést is ugyanígy számtalanszor olvashatjuk elbeszélő előadásban pusztá ige-névvvel, a kapcsoló ige nélkül, mint pl.: „*Myöskin meidän maassa olot paljon muuttuneet ja ihmiskohtalot*“ (egyik finn nyelvész barátom leveléből, 1921.): 'a mi hazánkban is nagyon *megváltoztak* a viszonyok és az emberi sors' | „*Ranska, Italia ja Belgia hyväksyneet Englannin ehdotuksen*“ (Uusi Suomi 1923. X. 23.): '*Franciaország, Olaszország és Belgium helyeselték* (magyarán: helyeselte) Angolország javaslatát' | „*Kokouksen suomalaiset osanottajat nyt kotiutuneet*“ (i. h. 1925. VII. 4.): 'a gyűlés finn résztvevői most haza *jöttek*' | „*Englantilaiset pelanneet hyvin*“ (i. h. 1926. VII. 6.): 'az angolok jól *játszottak*' | „*Omat linnakkeet tukeneet menestyksellisesti tulellaan maavoimien toimintaa*“ (i. h. 1939. XII. 29.): 'saját erődjeink sikeresen *támogatták* tüzükkel a szárazföldi erők tevékenységét' | stb. A finn nép-

nyelvből is följegyezhettem egy ilyen igehasználattot. A jyväs-kyläi piacon egyszer végighaladva, egy parasztasszony kutyája hevesen megugatott, és gazdája mosolyogva így mentette ki: „*erehtynty* vissiin“: ’bizonyára *tévedett* (mármint a kutya, hogy ok nélkül ugatott)’.

Mindezek az adatok azt bizonyítják, hogy az általában csak jelzői használatú, múltidő kifejezésére pedig csupán a kapcsoló igével együtt alkalmazott, -*nut*, -*nyt* képzős melléknévi igenév egymagában is magára vállalhatja a finnben a múltidejű állítmány szerepét, de csupán a 3. személyű állítmányét. A magyarban ez a szerep valamennyi személyű állítmányon már az őskorban velejárhatott a múltidejű igenévvel, mert az alany személyét a személyragok világosan kifejezték.

De tovább mehetek. Ilyen fejlődési jelenséggel, vagyis a pusztá múltidejű igenévnek állítmány-értékűvé válásával a német nyelvben is többször találkozhattam. A németben ez az igenév tudvalevőleg az ige természetéhez képest vagy a *haben*, vagy a *sein* segédigének jelenidejével kapcsolódva fejezi ki a múltidőt: *hat gegeben, ist gekommen* stb. A létigével való műtszerkesztés ugyanolyan észjárásón alapszik a németben, mint a finnben és a lappban. A *haben* igével való szerkesztésmód azonban olyan fölfogás eredménye, aminő e két finnugor nyelvben nem tapasztalható. E mellett a segédige mellett ugyanis az igenév tárgynak tekinthető és nem úgynevezett állítmánykiegészítő alanyesetnek, mint a *sein* igével kapcsolódó névszó. Annál föltünőbb, hogy igen sokszor előfordul a németben a *haben* segédige nélküli pusztá melléknévi igenév is állítmányul. Íme: „Diese Zuschrift war eine Erwiderung auf jenen Brief, mit welchem er dem Feuilletonisten *geantwortet*“ (Universal-Bibliothek 3248—9. sz. 105) | „Diese Frau, mit der er soeben *gesprochen*, ist seine Gattin“ (i. h. 110) | „Sie [seine Gedanken] nahmen jedesmal eine andere Richtung, sobald er daran ging, den wissenschaftlichen Beweis zu führen, dasz er die Operation korrekt *gemacht*“ (i. h. 123) | „In diesem Augenblick war er nicht mehr so sicher, dasz er bedingungslos recht *gehandelt*“ (i. h. 126) | „Namentlich jetzt [ist er davon überzeugt] . . . nach meiner Ohrfeige, und bei der Teilnahme, die er in der Gesellschaft *gefunden*. Ihn beglückt wenigstens die Illusion, dasz er Liebe *gefunden*“ (i. h. 129) | „Begann, nachdem er sich wieder an den Tisch *gesetzt*, darin [in dem Buche] zu blättern. Er beschäftigte sich lange mit seiner Lektüre, indem er bei den Stellen länger verweilte, wo er am Rande ein Notabene *hingesezt*“ (i. h. 143) | „>Ganz richtig!« rief der Doktor, erfreut, dasz er hier eine Bestätigung seiner Ansicht *gefunden*“ (i. h. 150) | „Wie viel Menschen, die sich in den Mund geschossen haben, sind am Leben geblieben. . . wenn sie sich nicht zu einem zweiten Versuch *entschlossen*, der vielleicht ebenso miszlang“ (i. h. 153) | „Hierbei

fiel ihm ein, wie gern er als Gymnasiast frische Semmel *gegessen*“ (i. h. 154) | „Sein Blick fiel abermals auf die bezeichnete Stelle, die er ganz zu Anfang *gelesen*“ (i. h. 155). Más német munkákból: „Ja, wenn der Mensch das Liebste *verloren*, was er *besessen*, so ist nichts leichter, als auch den Verstand einzubüßen“ (Lugowoi „Pollice verso“ című regényének fordításában, Univ.-Bibl. 88) | „Seinem . . . Verstande entging es nicht, dass der alte Gelehrte mit der Wissenschaft nicht Schritt *gehalten*“ (i. h. 89) | „Ich richte mein Antlitz hin zu dem, der Himmel und Erde *geschaffen*“ (Delitzsch: Babel und Bibel. Lipcse, 1902. 45, egy Koranbeli helynek fordításában). Mindezekben 3. személyű állítmányok vannak a *haben* segédige nélkül. puszta igenévvel kifejezve.

Találkoztam azonban olykor 1. és 2. személyű állítmányoknak ilyen segédige nélküli, puszta igeneves kifejezéseivel is, mint: „Galt meine Freude dann der Rettung des Patienten, dem *ich* die Gesundheit *wiedergeschenkt*?“ (Univ.-Bibl. 3248—9. sz. 130) | „ . . . In der Folge wieder äusere Vorteile, dazu der beglückende Stolz, dasz *ich* Erfolg *gehabt*“ (i. h. 131) | „Schlieszlich befriedigte mich auch das Bewusstsein, dasz der Patient mit mir zufrieden war, weil *ich* ihm eine Wohlthat *erwiesen*“ (uo.) | „Diese Gesellschaft hat mir bereits die Beleidigung zugefügt, dasz sie den Tribut, den *ich* mir *erzwungen*, in ein freiwilliges Almosen. verwandelte“ (i. h. 134) | „In der Zirkularsitzung *geprochen* und mich mit allen meinen Landsleuten *verfeindet*“ (Széchenyi István naplójában, I. AkadÉrtesítő 1941: 220) | „Alle werden . . . eine gründliche Verwundung deiner sittlichen Persönlichkeit verlangen, die Befleckung des Rufes fordern, den *du* dir durch lange Jahre der Selbstaufopferung *errungen*“ (Univ.-Bibl. 3248—9. sz. 141).

Mindezekben a mondatokban a múltidejű igenév a *haben* ige jelentő módú alakjai: *habe, hast, hat*, több. *haben* nélkül viszi az állítmány szerepét. Olvastam azonban olyan mondatot is, amelyben a kötőmódú *hätte* nélkül is meg tud az igenév lenni: „So muss, als ob das Schicksal zum Jammer unseres Daseins noch den Spott fügen *gewollt*, unser Leben alle Wehen des Trauerspiels enthalten“ (Schopenhauerből idézve Univ.-Bibl. i. h. 146).

Hogy a *sein* segédige nélkül is meg tud a múltidejű igenév állítmányul lenni, az a *haben* ige főntebbi sorsa után egészen természetes, hiszen a létigét amúgy is legkönnyebb elhallgatni és beleérteni a mondatba. Az ilyen *sein* segédige nélküli, puszta igenévből álló állítmányok már föl sem tűntek nekem, azért csak egy-két példát jegyeztem föl: „Der Selbstmörder will das Leben und ist blosz mit den Bedingungen unzufrieden, unter denen es ihm *geworden*“ (Schopenhauerből idézve Univ.-Bibl. 3248—9. sz. 150) | „Es bleibt ihnen eben nichts weiter übrig, als das völlig unverdiente Unglück, das plötzlich über sie *hereingebrochen*, hinzunehmen“ (i. h. 160) | „Dieser

Verstand war ja nur im Dienste jenes geliebtesten Wesens etwas wert, das nun *gestorben*“ (Lugowoi „Pollice verso“ című regényének fordításában, Univ.-Bibl. 88). Kötő módú *wäre* nélkül való igenévi állítmányokat találunk ezekben: „Als ob er nicht immer imstande *gewesen*, unangemessenen Reden gebührend zu beegnen“ (Univ.-Bibl. 3248—9. sz. 99) | „Warf [der Bäckerjunge] sie [die Mütze des Mietkutschers] neben den Schlitten hin und schritt weiter, als ob nichts *geschehen*“ (i. h. 154).

Mind a finn, mind a német nyelvben bizonyára a szókihagyás, ellipsis mondattani jelenségéből magyarázódnak az idézett-fajta, pusztá igenévből álló múltidői kifejezések. Ez azonban nem változtat a dolog lényegén, azon a nyelvi tényen, hogy a múltidejű melléknévi igenév az állítmányi szerepre egymagában is alkalmas. A fontos különbség az, hogy a múlt idejű igenévnek állítmányi szerepre való alkalmatosságát a német és a finn nyelvvel szemben a magyar és a legtöbb finn-ugor nyelv szelleme már az ősidőkben megérezte. A finn és a lapp nyelv ettől az ősi egyszerű, szerkesztés nélküli múlt-kifejezésmódtól KLEMM szerint (MNY. XXIII, 329) vagy indogermán hatás, vagy természetes fejlődés következtében tért el (ez utóbbi esetben nyilván az 1. és 2. személyű állítmányok mintájára), újabban pedig szókihagyás folytán jutott hozzá vissza, a német nyelvben meg a pusztá igeneves múlt-kifejezés nyilván szintígy a szókihagyásnak az eredménye.

ZOLNAI GYULA.

Szószátyár.

Olvadás közben nem régiben megakadt a szemem a *szószátyár* szón. És a magyar nyelvtudomány lévén érdeklődésemnek legfőbb tárgya, persze mindjárt az a kérdés merült fel bennem, hogy ugyan milyen eredetű lehet ennek *-szátyár* utótagja. Mert semmit sem tudtam erről, és nem is emlékeztem, hogy valaha is olvastam volna róla valahol valamit. Hozzáfogtam tehát a kereséshez. Ahogy ilyenkor már szokás, megkerestem először is BÁRCZI Magyar Szófejtő Szótárában. De nemhogy a megfejtését, hanem még a szót sem találtam benne. Aztán végigvizsgáltam nyelvészeti folyóirataink szómutatóit, de ezekben sem fordul elő, ami persze azt jelenti, hogy e folyóiratokban még soha senki sem írt erről a szóról. Magam indultam tehát felfedező útra, hátha talán valamilyen nyomra akadnék, amely közelebb visz bennünket e rejtély megoldásához.

Először megkerestem régi nyelvünk egyik kincsestárában, a NySz.-ban. És amit ott találtam, az mindjárt három ténnyel gazdagította tudásomat. T. i. azzal, hogy a *szátyár* szót 1. elődeink önállóan is használták (nemesak, mint mi, összetétel utótagjaként), 2. a hangú *szatyár* alakváltozata és

3. 'trágár, spurcus, unflätig' jelentése is volt. A magyar népnyelv kincsestárában, a MTsz.-ban, nem találtam ugyan rá adatot (és más nagyobb tájszógyűjteményekben sem), de bizonyára idetartozik a MTsz.-ban Kassa vidékéről közölt 'elveszteget, elpazarol' jelentésű *el-szatárol* és a Mészöly barátom szíves értesítése szerint Kunszentmártonban használt *el-szatyárol* 'apránként, lassanként elpocsékol' ige. Emlékezvén egyrészt a (szó-)szatyár szónak R. szatyár alakváltozatára és ennek 'trágár' jelentésére, másrészt pedig arra, hogy a Székelyföldön az ott *szotyor* alakú *szatyor* szót tudomásom szerint egy obszcén fogalom gyöngédítő megnevezésére is használják, az a gondolatom támadt, hogy ez a *szatyár* szó etimológiailag azonos lehet '(kákából, gyékényből vagy szalmából font) összelapítható kosárféle' jelentésű *szatyor* szavunkkal. E feltevés helyességének bizonyítására vagy bár valószínűsítésére azonban persze egy kissé alaposabban meg kell vizsgálnunk e szavaknak első pillanatra eléggé eltérőnek látszó hangalakjait és jelentéseit.

Hangtani tekintetben magyarázatra szorul az alapszó első és második szótagbeli *o*, *a* és *á* hangjainak, valamint a két igei származék *t* és *ty* hangjainak viszonya. Vizsgáljuk meg e három kérdést szép sorjában.

A magánhangzók tekintetében valamennyi alakváltozat közül kétségtelenül a R., N. *szotyor* őrizte meg a legrégebb hangállapotot. A R. *szatyár*, köznyelvi *szatyor* és (szó-)szatyár első szótagbeli *a* és *á* hangjairól is egészen bizonyos, hogy korábbi közös megelőzőjük (a R., N. *szotyor* *o* hangjának szabályos nyíltabbá válása útján keletkezett) illabialis *á* volt. A R. *szatyár* \sim *szatyor* *a* hangja ezen korábbi *á*-nak teljesen hangtörvényszerű labializálódása útján, a mai *szatyár* alak megfelelő *á* hangja pedig ezen *á*-nak nem ugyan hangtörvényszerű, de hangsúlyos szótagban egyáltalán nem ritka megnyúlása útján keletkezhetett. Ugyanilyen nyúlások pl. régi török jövevényszavaink között *árok*, *árpa*, *ártány*, *bársony*, *csákány*, *káka* stb., szláv jövevényszavaink között pl. *bárány*, *drága*, *hála*, *jávor*, *kádár*, *málna* stb., a latinok között pl. *Abrahám*, *ádvént*, *Antikrisztus*, *kánikula*, *kápolna*, *lámpás* stb., a németek között pl. *ármányos*, *gárda*, *hámor*, *káplár*, *kvár-tély*, *mángorol* stb. De hogy hangsúlyos szótagban nemcsak az *á* > *á*, hanem a *szatyár* szó hangtörténetében feltett kettős, t. i. az *o* > *á* és az ezt követő *á* > *á* változás is milyen gyakori, annak szemléltetése céljából felsorolom a következő példákat: szláv *Orava* > *Arva*, szláv *bolüwanü* > *bálvány*, R. *Borca* > *Bárca*, R. *Botmonostora* > *Bátmonostor*, R. *Bozna* > *Bázna*, R. *Torda* > *Dárda*, R. *Droa* > *Dráva*, R. *Goa* > *Gáva*, R. *Gyontoj* > *Gyánté*, lat. *Colomannus* > *Kálmán*, R. *Mog*: *Mágocs*, szláv *mogila* > *máglya*. Azt hiszem, elég lesz ennyi is, pedig idézhetnék még legalább három ennyit. De sőt vannak

olyan esetek is, melyekben az *o*-ból való *á*-nak mind *a*, mind *á* fejleménye kimutatható. Pl. szláv *obrazŭ*: N. *abrázat* ~ *ábrázat*, olasz *cochiglia*: *kagyló* ~ N. *kágyilló*, *mozsár* > N. *mazsár* ~ N. *mázsár*, R. *Pordán* > R. *Pardán* ~ *Párdány*, szláv *Poznan* > R. *Pazmán* ~ *Pázmány*, szláv *Torisa* > *Tarca* ~ *Tárca*. Ugyanilyen viszony lehet tehát a R., N. *szotyor* > R. *szatyár* és (szó-)szátyár első szótagbeli *a* és *á* hangjai között is.

És hogy hogyan viszonylanak egymáshoz egyfelől a R., N. *szotyor* > köznyelvi *szatyor*, másfelől pedig a R. *szatyár* ~ köznyelvi (szó-)szátyár alakok második szótagbeli *o* és *á* hangjai, az már szintén nem titok. Megmagyaráztam ugyanis e hangviszonyt már régen (MNy. XXIV, 208) a szláv *zavorŭ* > *závár* és R. *modor* > *madár* fejlődésekkel kapcsolatban: ó-magyar korbeli *o* helyébe 1300 körül (akár hangsúlyos, akár hangsúlytalan szótagban) egy fokkal nyíltabb *á* lépett, mely aztán általában ugyan *a*-vá labializálódott, de szóvégi *r* (*l*, *n*) előtt megnyúlt. Mint a *závár* és *madár* (és hozzátehetem most még ezt is: *bogár*) esetében, úgy történt ez a *szátyár* szó utolsó szótagjában is. Tehát: R., N. *szotyor* > *szátyár > R. *szatyár* ~ *szátyár*. Tökéletes hangtörténeti párja ennek a *Szopor* helynév, melynek *Szapár*(-falu) és *Szápár* változatai is vannak.

Már kevésbé biztosan nyilatkozhatunk az alapszó *ty* hangjának és a Kassa vidékéről közölt (el-)szatárol ige *t* hangjának viszonyáról. Ennek oka pedig az, hogy *szatyor* szavunk eredete mindaddig teljesen ismeretlen. Eredete felől tehát akár a *t*, akár a *ty* hangú változat lehetne a régibb. De mivel ilyen helyzetű *ty* > *t* változásra egyetlen egy példát sem tudok, ennek ellenkezője ellenben elég gyakori, pl. (csak néhány köznyelvi példát idézve) *batyu*, *bütyök*, *kótyagos*, *pityizál*, R. *rakotya* ~ *rekētye* (> *rakottya* ~ *rekēttye*), ezért nem lehetetlen — föltéve természetesen, hogy ez az egyetlen egyszer közölt *t* hangú N. (el-)szatárol alak csakugyan hiteles, és nem csak a közlőnek téves hallásán vagy leírásán alapul, — hogy a *t* hangú alak a régibb, vagyis, hogy a *szotyor* (> *szatyor* ~ *szatyár* ~ *szátyár*) alapszó korábbi *szotor-ból való. — No de akár régibb, akár nem, a szó-szátyár összetétel eredetének kérdése semmiesetre sem ezen *t* és *ty* hangok viszonyán fordul meg, s így ez most nem fontos.

Hangtörténeti szempontból tehát az én nézetem szerint semmi kifogás sem emelhető a *szatyor* és (szó-)szátyár szavak etimológiai egyeztetése ellen. Csak az a kérdés, hogy összeegyeztethetők-e a ma nagyon eltérő jelentések is.

Az etimológiaiilag azonosnak feltett két szó jelentései közül mindenesetre a konkrét 'összelpítható kosár' jelentés az eredetibb. (A N. el-szatárol ~ szatyárol ige fentebb közölt jelentései is ezen alapulnak; tulajdonképeni jelentésük ugyanis nyilván:

*szatyorral apródonként, lassanként elhord hazulról valamit.) A szószátyár összetételnek 'fecsegő, locsogó' jelentése ebből könnyen érthető: az ilyen embert nyilván képletesen nevezték el így, olyan szatyorhoz hasonlítván őt, amely színültig, sőt azonfelül is tele van szavakkal, amelyből tehát csakúgy dől a szó. A hőbeszédű embernek e szószátyár neve teljesen ugyanolyan észjáráson alapul, mint az örökké álmosnak *álomtáska* (vö. németül is: *Schlafhaube, Schlafmütze*) vagy *álomszuszék* neve (vö. ehhez az örökké siránkozóznak német *Jammerkasten* nevét), a mérges természetűnek *mérégzsák* vagy *mérégduda* neve, a mindig taknyosnak (*takonypolc >*) *takompóc* vagy N. *takonyfészék* neve, vagy a részegesnek régibb *boriszák* neve (*iszák* 'kettős tarisznya', vagyis olyan, melynek egyik fele viselőjének mellén, másik fele pedig hátán lóg; ez a 'részeges' jelentésű R. *boriszák* összetétel előbb ugyanilyen jelentésű *iszák*-ká rövidült, s ebből lett aztán a rokonértelmű *részegés* hatása alatt a ma is közhasználatú *iszákos* melléknév). És lehetséges, hogy a *Borzsák* családnév is eredetileg ilyen R. *boriszák*-féle gúnynév volt; ámbár persze az is lehetséges, hogy — a cseh eredetű *Dworzsák* névnek népetimológiás magyárosítása.

Kétségtelen, hogy *szatyor* (∩ *szotyor, szatyár, szátyár*) szavunk eredeti jelentése 'kákából, gyékényből vagy szalmából font) összelapítható, hosszúkás kézikosár'. Hogy miért használja a székely nép e szót egy obszcén fogalom gyöngédítő kifejezésére is, hogy miért nevezik az ellenszenves öregasszonyt sértő, bántó célzattal másutt is *vén szatyor*-nak (vö. németül is: *alte Schachtel*), hogy miért van a játshi képzésű N. *szatyus, szotyka, szotyó* szavaknak 'meretrix' jelentésük,¹ és hogy miért van a R. *szatyár*-nak melléknévi 'trágár' jelentése is, mindennek részletes magyarázata fölösleges. Csak azt jegyzem még meg, hogy vannak, mégpedig a magyar nyelvterületnek jókora nagy részén (l. MTsz.), 'zsákocska, zacskó, tarisznya' jelentésű *szütyő, szütyőke* és *szütykő* tájszavaink is. Egészen bizonyos, hogy ezeknek mai *ü* hangja korábbi *ö*-ből való (mint pl. *bürök, csütörtök, dübörög, fürdik, gyümölcs, gyűrű, gyűszű, küld* stb.), az *ö* hangú **szötyő, *szötyőke, *szötykő* alakok pedig (és talán idetartozik a vas megyei *szötyök* 'regösök dobja, hólyaggal bekötött fazék' is) hangrendi átcsapás útján korábbi *szotyó, *szotyóka* és **szotykó* alakokból keletkeztek, s e szerint legközelebbi rokonai az imént említett *szatyus, szotyka* és *szotyó* tájszavaknak. A jelentések megoszlása ebben az esetben

¹ Bizonyára idetartozik a *szatyók* tájszó is, melyet két régibb közlés szerint (l. MTsz.) Dunántúl 'málészájú' jelentéssel használnának. Ez alakja szerint a (*szotyor > *szatyor >*) **szatyor* ∩ *szatyár*-nak olyanféle származéka, mint amilyenek a fentebbi *szatyus, szotyka, szotyó*, de jelentése aligha 'málészájú', hanem talán csak szidalmazó, gyalázó szó, melyről valószínűleg már nem is sejtik, hogy miért sértő a használata.

úgy ment végbe, hogy az eredeti ('összelapítható kosár-féle') jelentés csak a későbbi elülső magánhangzós alakok mellett maradt meg, az átvitel útján keletkezett képletés ('meretrix') jelentés pedig csak a korábbi hátulsó magánhangzós alakok mellett.

HORGER ANTAL.

Urali szögyezések.¹

Út.

BÁRCZI, SzófSz. 324 szerint *út* szavunk „er. isml., ugor származtatása nem fogadható el“. A valószínűtlennek tartott ugor egyeztetés BUDENZTŐL (MUSz. 869) való. Ebben az összehasonításban *út* szavunkat a következő rokon nyelvi alakokkal találjuk egybekapcsolva: vog. *vuât* 'Wind', *vuât*:- *vuât vuâti* 'der Wind geht, weht' stb. ~ osztj. *võt, vot* 'Wind'; Irt. *vöden* 'windig'. Ha figyelembe vesszük a szavak közötti nagy jelentésbeli eltérést, egy cseppet sem csodálkozhatunk azon, hogy már MUNKÁCSI (NyK. XXV, 171) is „bizonyításra szoruló“ egyeztetésnek tartotta.

Van azonban az *út* szónak a fenténél korábbi rokonítása is. HUNFALVY PÁL „Régi magyar szók“ című dolgozatában az 1229: *uothpenez* (NySz.) alakból kiindulva, mint amely forma „szerencsés kalauz . . . az *út* szónak fejtegetésében“, kimondja, hogy a „régi magyar *uoth* = *út* . . . azonos a vogul *uot*-tal, *uont*-tal“. E vogul szó pedig „jegyet teszen, mely az utat jelöli, s akár fákon tétetik . . .“ (NyK. V, 255.) HUNFALVY-nak ezt a tanítását, úgy látszik, egy ideig BUDENZ is elfogadta, sőt még lapp megfelelőeket is fűzött hozzá (NyK. VII, 36). Később azonban mégis elállt ettől a gondolattól. Véleményét következőképpen okolta meg: „Elejtettük most az *út*-nak a vog. *uontmit* (fákon vágott útjegyek) és a lapp *vuottat* (tantum nivi ut vestigia ingredientium et ferarum conspici possint) szókkal való egybevetését, mint amely az *út*-nak fent említett alapjelentésével össze nem fér“ (MUSz. 870).

Bár többen is egyeztették már *út* szavunkat bizonyos szamojéd elemekkel, s ezeket a rokonításokat soha senki meg nem cáfolta, igazán elterjedni még sem tudtak. Tudtunkkal az első ilyen kísérletet KLAPROTH Asia Polyglotta-jában találjuk. Itt *út* szavunk az osztják-szamojéd Tym. *uât* 'Weg' szóval van egybevetve (i. m. 146). KLAPROTH-ra való hivatkozás nélkül, viszont valamennyi komolyan számbavehető szamojéd adat felsorolásával újította fel e gondolatot HALÁSZ (NyK. XXIV, 455). Egyeztetését, bár kérdőjeles formában, PAASONEN is magáévá tette (Beiträge 75). Legutóbb TOIVONEN fog-

lalkozott e kérdéssel (Virittája XXII, 82—3). Az ő egyeztetése szamojéd vonatkozásban szűkebb, mint HALÁSZÉ, mert csupán jurák, jeniszeji és osztyják-szamojéd elemekre hivatkozik, viszont *út* szavunk családjához csatolja még a finn (LÖNNRÖR) *vuotta* 'följa efter, ga efter spår' stb., *vuottua* 'visa spår, röjas, komma i sigte' alakokat és a már BUDENZ-től is idevont lapp formákat: lp. N. (FRIIS) *vuottet*, *vuotam* 'se Spor, finde Spor efter Dyr, stb.'

Mielőtt ezzel az egyeztetéssel részletesebben foglalkoznánk, említsük még meg előbb talán a legújabb magyarázatot is. E szerint *út* szavunk az *úszik* igének *ú-* tövéből alkotott olyan származék volna, amilyen a *tesz*, *vesz*, *lesz*, *hisz*, *eszik*, *iszik* igék mellett a *tét*, *vét*, *lét*, *hit*, *ét*, *itu* (vö. MESKÓ és PAIS: MNy. XXXVII, 193—4). Nehézsége azonban ennek a magyarázatnak, hogy az egész elgondolás jogosságát bizonyítható alapjelentés („eredetibb jelentés“): 'úszás, vízi menet, csónakút, vízen való utazás' (vö. i. h.) egyetlen egy hiteles adattal sem igazolható.

Most pedig térjünk vissza az imént említett szamojéd, illetőleg szamojéd, lapp és finn egyeztetésekhez. Mivel a szamojéd alakok az egész kérdés tisztázásában felettlőbb fontos szerepet töltenek be, lássuk talán őket előbb a maguk teljességében felsorolva: jur. (SCHRENK) Arch. *guu* 'Weg' (Reise nach dem Nordosten 297); (CASTR.) *qu*, gen. *qud* 'Weg, Spur' (Wörterverz. 5); (BUDENZ) *u*'ua.' (NyK. XXII, 327); (LEHTISALO) O. *qu*, Kis., Nj., S. *qu*, P. *qu*'ua.' (SUS. Toim. LVI, 23). ~ tavg. (CASTR.) *qoaia* 'Weg' (i. m. 45) ~ jen. B. *u*, gen. *udo*, Ch. *urī* 'ua.' (i. m. 79) ~ OS. (KLAPROTH) Tym. *uät* 'ua.' (i. m. 146); (CASTR.) N. *watt*, *watte*, Jel., Tas., Kar. *wuette*, B. *muette* 'Weg, Spur' (i. m. 171); (DONNER K.) O., Ty. *uad*, TyM. *uad*, TaM. *uait*, TaU. *u:it*, N. *uait*, Vj. *uat*, TaO. *müait* 'Weg' (Über die anlautenden Labialen... 78) ~ kam. (CASTR.) *ad'e* 'Weg, Heerstrasse' (i. m. 178).

Ami a szamojéd alakok szókezdő mássalhangzóit illeti, ezek minden valószínűség szerint már csak másodlagosak. „Dass *u-* im O. kein im sam. ursprünglich vorhandener laut war, beweist sowohl die frühere darstellung wie auch die tatsache, dass er nur vor *a* vorkommt“ (DONNER i. m. 79). Az *m-* pedig még a *u-*nál is későbbi alakulás: „*m-* im B., Ka. und TaO. ist aus *u-* entstanden“ (uo.). HALÁSZ (NyK. XXIV, 453—6) és SZINNYEI (NyH.⁷ 33) nézete szerint ugyan a jurákban és jeniszejiben felbukkanó *u-* eredeti hang volna, azonban ez a fel fogás aligha helyes. (ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor összehasonlító hangtan. Az 1941—1942. tanév második félévében tartott egyetemi előadás.)

Mindenesetre a szamojéd alakok mai szókezdő *u-*, *u-*, *w-*, *m-* és *ø-* hangja és első szótagjuk mélyhangú vokalizmusa nem

zárja ki, hogy velük *út* szavunk *ú-, u- (u-tu)* elemét azonosítsuk. Vö. magyar *al-*: *alja, alatt* stb. ~ jur. (CASTR.) *nyl* 'unter, Boden, Grund' | tavg. *nyle-a* 'das Untere' | jen. Ch. *ilo*, B. *iro* 'Boden' | osztj.-szam. N., B., Jel., Kar. *yl*, Tas. *yl* 'ua.' | kam. *il-de* (dat.) 'unten hin' (MUNKÁCSI: NyK. XXIII, 88; HALÁSZ i. h. 4; PAASONEN, Beiträge 38; SZINNYEI, NyH. 7 33 stb.).

A második szótag hangállapotát eddig csupán PAASONEN és TOIVONEN tárgyalta. PAASONEN az uráli szóközépi *-*tt-* azon eseteivel kapcsolatban szólt róla, amikor ez a hang a szamojédéságban, a szabályos megfeleléstől eltérőleg („abweichende Vertretung“), éppen úgy jelentkezik, mint az uráli szóközépi *-*t-*. Úgy látszik azonban, hogy PAASONEN magában a jur. *-*, *-d* ~ jen. *-d*, *-r* ~ OS. *-d*, *-tt* stb. ~ kam. *-d* < uráli *-*tt-* hangmegfelelésben, legalább is a Jur. *ny'* ~ OS. *wuette* stb. 'Spur, Weg' szóval kapcsolatban, mégsem nagyon bízhatott, mert mint említettük, csupán egy rövid lapalji kérdőjeles jegyzetben szól róla: „Vgl. auch (?) Nr. 176 bei HALÁSZ“ (i. m. 75). Éppen ezért nem egészen értjük TOIVONEN állásfoglalását. Ő ugyanis minden külön bizonyíték nélkül, sőt éppen PAASONEN Beiträge-jének idézett helyére hivatkozva, jelenti ki, hogy a magyar *út*, finn *vuotta*, lapp N. *vuottet*, szamojéd *ny'* stb. szavak közös szóközépi hangja *-*tt-* volt: „Sanan sisässä on oletettava *-tt-* alkuperäiseksi, tähän sopivat myöskin samojedilaiset muodot (katso tästä PAASONEN, KSz. XIV, siv. 39—42 ja SETÄLÄ FUF. XII, Anz. siv. 51).“ (Viritt. XXII, 82). A magunk részéről egyelőre csupán annyit fűzünk a kérdéshez, hogy a szamojéd és a magyar szavak szóközépi hangja aligha lehet közös eredetű.

De vizsgáljuk csak meg a kérdést közelebbről. Említettük már, hogy TOIVONEN egyeztetésébe nem vonta be az összes „komolyan számbavehető“ szamojéd alakot. Így pl. kimaradt az egyeztetésből a tavg. *noajā* 'Weg' szó is. Pedig semmi okát sem látjuk elkülönítésének. Az igaz ugyan, hogy a tavgi szó *-j-* eleme sehogy sem kapcsolható össze a többi szamojéd alak szóközépi mássalhangzójával (jur. *-*, *-d*, *-t* ~ jen. *-*, *-d*, *-r* ~ OS. *-d*, *-t*, *-tt* ~ kam. *-d* < uráli *-*t-*, esetleg *-*tt-*), mert ezeknek a hangoknak a tavgiban csak *-d-*, vagy *-t-* volna a megfelelőjük, azonban a tavgi szó jelentése és első tagjának *noa-* alakja, meg a többi nyelvjárás szavainak jelentése és első tagjuknak *ny-*, *u-*, *wa-* stb. alakja között mégis olyan mértékű az egyezés, hogy véleményünk szerint semmi esetre sem szabad őket szétválasztani. (Az első szótag vokalizmusával kapcsolatban vö. pl. tavg. *noa* 'Tür' ~ jen. *nu* 'ua.') Mi azonban ekkor a tavgi szó második tagja? Mivel a szó nem ragos alak, nem lehet más, mint képző. S *-ja* alakú névszóképzőt valóban ismerünk is a tavgiból: (CASTR.) *fua* 'der Hintere': *fua* 'das hinten Belegen' | *mōja* 'Ast': jen. *mō* 'ua.'

(vö. CASTR., Wörterverz. 73, 199 || *tavg.-a* ~ *-ā*; vö. pl. *ja* ~ *jā* 'Mehl'). Ha pedig a *tavg. ηοαῖ* 'Weg' szó képző nélküli töve csupán *ηοα-* (< **ηυ-*), s ez azonos a többi nyelvjárásbeli alakok első tagjával: *ηυ-*, *u-*, *wa-* stb., akkor a többi nyelvjárás mai szavai szintén csak képzettek lehetnek. Közös képzőelemük, véleményünk szerint, a ma is élő uráli eredetű **t•* névszóképző; vö. pl. jur. (CASTR.) *tī* 'Schicht, Baumschicht': (LEHTISALO) S., P. *l'si* 'Jahresring von Bäumen' | jen. (CASTR.) B. *füru*, gen. *füрудо* 'Brücke': jur. (LEHT.) Ö. *puť* 'ua.' | OS. (CASTR.) K., NP. *köte*, OO. *küödö*, Tschl. *ködö* 'Seite, Rippe': N. *kö*, Jel., B., Tas. *kö*, Kar. *kü* 'ua.' stb. (GYÖRKE, Wortbildungslehre 15—6; LEHTISALO: SUS. Toim. LXXII, 269—70).

Mivel a szamojéd alakok töve ilyenformán csupán egytagú volt, felvetődik a kérdés: fenntartható-e továbbra is a szamojéd *ηυ-* stb. ~ magyar *út* (1055: *utu*) ~ lp. L. *vuote-* 'spüren' stb. > finn (IKONEN) Inari *vuottaa, uottaa* 'tavata, huomata jonkun jäljet' stb.¹ szavak egyeztetése? Véleményünk szerint a lapp és finn alakok — egyéb bizonyítékok hiányában — törlendők, a magyar és szamojéd szavak összetartozása azonban ezekután is fenntartható. Jelentésbeli szempontból ugyanis nincs különbség közöttük, alaki szempontból pedig, éppen a mai szamojéd formák tanúsága szerint, könnyen elképzelhető, hogy a régi magyar kéttagú *utu* forma is már képzett szó. Van-e azonban a régi nyelvben *-tu* alakú névszóképzőnk? Ezzel kapcsolatban idézzük az alábbiakat: Σάβαροι olv. *szavarti* Konst. Porph. (vö.: JUHÁSZ: MNy. XXXII, 225; GYÓNI M., A magyar nyelv görög feljegyzései szórványemlékei 212—4)² | 1138 1329: „In uilla *Sahtu*“ (Oklsz.) [alapszava *sah*; vö. 1270: *Sahtuth* (JAKUBOVICH: MNy. X, 428), 1368/1421: *Sahtuth* (Oklsz.); a „só-út“ egyéb alakjaiban szereplő *-t* elemről: 1257: *Sohtuth*: 1271: *Sahtuth* stb. (Oklsz.) már SZAMOTA: NyK. XXV, 163 a következőket állapította meg: „A szóvégi *t* épen olyan járulékos betű, mint ezeknél a szóknál: *nyuszt*, *rubint*, *tulipánt* stb.“; vö. továbbá MELICH: NyK. XLIV, 345] | VárReg.: *Percustu* (JAKUBOVICH: MNy. XX, 16—7) | 1211: *forcot. Moncat* szn. Oklsz. (PAIS: MNy. XII, 366) | *nyuszt* | *fajt* stb. E régi magyar *-tu*, *-ti*, *-t* névszóképző, mint egy korábbi dolgozatunkban (MNy. XXXIII, 244—6) már rámutattunk, uráli eredetű, s valószínűleg egy **tt•* alapformára megy vissza. Ez a képző ma is használatos még a finnben, észtnben, mordvinban, cseremiszbén, zürjénben, osztjákban és vogulban meg a szamojédságban.

Vág.

MUNKÁCSI (NyK. XXV, 178), SZINNYEI (i. h. XXXVIII. 279 és NyH.⁷ 39), BÁRCZI (SzófSz. 329) stb. szerint a *vág*

¹ „Tämä sana on kaiketikin lapista lainattu . . .“ (TOIVONEN i. h. 82).

² Másiképp PAIS: ScriptRer. I, 93. — A SZERK.

igének (1331: *Wagh* hn. OklSz. stb.) az alábbi rokonnyelvi megfelelői vannak: pg. (MUNKÁCSI) T. *vāηγ-*, K. *vōηkh-*, É. *vāηχ-* 'üt, vág'; (KANISTO) T.J., TČ. *βāηk-*, KM. *βoηk-*. KO., P., VN. *βoηk-*, VS *βāηk-*, LU. *βāηg-*, LM. *βoηk-* 'schlagen', LÓ. *βōηχap* 'Hammer' (Zur Geschichte des Vokalismus d. e. S. 72) ~ osztj. (KARJALAINEN) DN. *ua`ηχ-*, Trj. *ua`ēk-*, V., Vj. *ua`χ-*, Ni. *ūη'-*, Kaz. *uo`η'-*, O. *ua`η'-* 'behauen' (Zur ostj. Lautgeschichte 28).

Korábban BUDNZ (MUSz. 554—6) idevette még a következő elemeket is: fin *vako* 'Furche' | észt *vagu*, *vago* 'ua.' | zürj. *vundi-* 'schneien, abschneiden, abernten' | votj. *vandi-* 'schneiden, abschneien, abhauen, schlachten' | cser. *vokt-* (pr. l. *voktam*) 'amputae, delibrare (arborem)'. Az észt és finn szavak azonban THUMSEN (BFB. 235) szerint litván jövevények, míg a zürjéi votják és cseremiszi szavak „szóközépi mássalhangzójuk mitt nem lehetnek a m. és a vog.-osztj. szó megfelelői“ (SZINNYI: NyK. XXXVIII, 279).

A magyar, vogi és osztják elemeket egyébként ugyancsak korábban még szanjéd szavakkal is egyeztették: (CASTRÉN) jur. *wāη* 'Grab (inder Erde), Grube' | tavg. *banka* 'Grube', *bonu-* 'graben' | jen. *bāggo* 'Grube', *bagga-* 'graben' (HALÁSZ: NyK. XXIV, 444). Jelentéstani nehézségek miatt ezt az egyeztetést PAASONEN nem fogadta el, s a szamojéd alakokat a következő finnugor szavakkal kapcsolta egybe: lp. K. *viōηka* 'Höhle (des Fuchses; lp. N. *vuoggo* 'antrium, in quo mus sylvestris tagit' | vog. *vāηχā* 'Grube' | osztj. *uōηχ* 'ua.' (Beiträge 35—6).

Ugor eredetűnek tartott *vāg* igénk mégis talán távolabbi múltira megy vissza. Véleményünk szerint kapcsolatba hozható ugyanis a következő jurák-szamojéd igével: (LEHTISALO) O. *βāηg'āl'-t's'* 'durchbohren, durchstossen', *βāηg'āttā* '(refl. konjugation) durchbohrt werden, hindurchgehen'. A tő: *βāηg'ā-*; az *-l-*, *-tt-* frequentatív ípzó, vö. pl. O. *ηēttāttā* '(refl. konjugation) hindurchgehen, durchbohrt werden': *ηēttā* 'durchstechen' (tő: *ηēttā-*) (vö. LEHTISALO: SŠ. Toim. LXXII, 177). A szamojéd szó szóközépi mássalhangzójával kapcsolatban vö. PAASONEN i. m. 33—4, míg a jelenismegfelelésre nézve vö. vog. (MUNKÁCSI) *pūxtēmītā* 'szúrja' s *pūxtēmawēs* 'ütöttek (szsz. üttetett)' (VNGy. I, 162; II, 3).

Vég.

E szavunkat BOENZ (MUSz. 568—9) a következő finnugor elemekkel egyeztette: mordvin M. *ingel-*: *ingelä* 'vor, vorn'; *ingeli* 'nach vorn'; Fikel-: *ikele*, *ikelev* 'der Erste', *ikelks* 'das Vorn' | finn *viimein* 'postremus, ultimus', *viimein* 'ultimo,

postremum' | észt *viimaks* 'endlich, zultzt', *viimane* 'der Letzte' stb. A finn, észt és magyar szavak összetartozását később WICHMANN is magáévá tette, a íbb szempontból is kifogás alá vehető mordvin a'akokat azonban zürjén megfeleléssel pótolta: PO., P. *vi*, U., V., S. *vi*: P. *viön* 'an, bei', *viöz* 'bis zu', P. *kęd vi* 'bis wohin?', *kęd viž* 'ua.' stb. (FUF. XIV, 118—9, XVI, 209—10; továbbá UUTILA: SUS. Toim. LXV, 266).

A finn és észt alakok alapszava természetesen csak *vii-*, míg *-m(a)*, *-m(ä)* elemük külön névszóképző. Vö. *etumainen*, *etumas* 'erst, vorderst' | *takamainen* 'hinterst' | *sisämäinen* 'innerst' | *ulkomainen* 'äusserlich, auswendig' (TOIVONEN: Nyr. LIX, 70—1). Az egykori alapszó középső mássalhangzója valószínűleg **ŋ* lehetett, aminek a mai zürjén *-j*, magyar *-g* és a finn hosszú *-ii-* szabályos folytatója, pl. magyar *dög* ~ zürj. *doi* 'Verletzung, Wunde, Übe', illetőleg magyar *jég* ~ finn *jää* (< **jäjä*) stb. (NyH.⁷ 4—6 stb.). De nemcsak a szóközépi, hanem a szóeleji mássalhangzók és a szavak vokalizmusa sem hagy semmi kívánnivalót.

BÁRCZI, SzófSz. (333) szerint *vég* szavunk mégis „bizonyt. er., talán egybevehető a z. *vyj* 'határ, ég' szóval“. Ez az óvatosság, valljuk meg, nem éppen indokolatlan. A finnségi elemek kikövetkeztetett alapszava (**vii-* ugyanis önmagában nem mutatható ki, a zürjén megfelelő pedig csak névutói szerepben kerül elő, s így végeredményben mind a finn, mind pedig a zürjén alakok alapjelentése csupán közvetőlegesen állapítható meg.

A rokonyelvi alakok alapjelentésére ezt a pontosan meg nem határozhatóságát talán pótolják nékép, s egyúttal *vég* szavunk uráli eredetét is támogathatják az alábbi szamójéd formák: OS. (CASTR.) N. *üg*, NP., B., *Jemge*, OO., Tsch. *ügó* 'Ende, Schluss'; N. *anden üg* 'Vordersten des Bootes': *and* 'Boot' (CASTR., Wörterverz. 108, 214).

A rövid magashangú finnugor alakokkal szembenálló hosszú mélyhangú OS. megfelelés nem egyelőllő. Így: magyar *kemény* | md. *keime* 'ua.' | finn *kämä* 'stifer Zustand' ~ OS. (CASTR.) B. *käm*, K., NP., Tas. *kēmzäh*, hart' (PAASONEN, Beiträge 14; SZINNYEI, NyH.⁷ 155; BÁRCZI, SzófSz. 158 stb.). De az OS. alakok magánhangzós kezdete sem okoz nehézséget, mert az uráli **β-* az OS.-ban más esetekben is eltűnt. Vö. pl. magyar *víz* | zürj. *va* | finn *vesi* stb. ~ OS. (CASTR.) N., B., Tas., Kar. *üt*, *öt* 'ua.' (PAASONEN i. m. 287; SZINNYEI i. m. 30 stb.). Ugyanígy az OS. szóközépi *-g* < uráli **ŋ-* megfelelés is egészen szabályos. Vö. S. (CASTR.) Jel. *tag*, N. *tagi* stb. 'Sommer' ~ osztj. (KARJ.) *qŋ*, *lqŋ*, *iqŋ* | vog. (MUNK.) *tuw*, *tuj*, *tu* | finn *suvi* stb. 'ua.' (vö. PAASONEN i. m. 29 stb.). Ami pedig a magyar szó hosszú(á-é-) magánhangzóját

illeti, ez valószínűleg olyan másodlagos nyúlás, amelyenél finnugor-magyar vonatkozásban több más esetben is találkozunk. Vö. pl. magyar *mély* ~ vog. *mal, mil, mil* ~ osztj. *mal, mæA* vagy magyar *vén* ~ finn *vanha* ~ ész. *vana* stb. (SZINNYEI i. m. 156).
GYÖRKE JÓZSEF.

Kotnyeles.

BÁRCZI, SzófSz. szerint szavunk ismeretlen eredetű, legkorábbi előfordulásának helye SÁNDOR ISTVÁN 1808-i Toldalékja.

HORGER (MNY. XXXVII, 154—7) úgy vélekedik, hogy a *koty belé, szilvalé!* szólásból fejlődött **kotyleves* 'kotyogó leves' volt szavunk eredeti alakja, s beszédhibák sorozatában alakult a **kotyleves* > **kotnyeves* > *kotnyeles*. HORGER a *szilvalé*-nek CzF. adta jelentéséből: 'aszalt és megfőzött szilvának a leve, mely magában igen nagyon ízetlen' indul ki. Ámde HORGER szerint a szólásnak ezzel a jelentéssel való kapcsolata teljességgel érthetetlen volna. Elképzelhetetlennek tartja, hogy sok száz évvel ezelőtt azért akarták megróni a gyermeket, mert közbeszólásai ízetlenek voltak. Ellenben ha elfogadjuk azt a — amint mondja — ugyan semmivel sem bizonyítható föltevést, hogy a *szilvalé* összetétel a lekvárfőzéskor fortyogó, rotyogó szilvaanyagot is jelentette, s azt, hogy a lekvárfőzők a rotyogást tréfásan úgy foghatták föl, mintha a szilvalé belekotyogna beszédjükbe, akkor érthetővé válik a szólás származása. A szólás eredeti alakjának a *koty belé, szilvalé!*-t tartja. Ezt egyes vidékeken megtoldották azzal a tréfás fenyegetéssel, hogy majd megborsolják vagy megecetelik a léhez hasonlított gyermeket: *koty belé, szilvalé, majd megborsolnak*. A *(kotty) elő, (kotty) ide* és a *csossz elé* alakváltozatokról úgy vélekedik HORGER, hogy bizonyára a kellően meg nem értett szöveg romlásai.

HORGER szellemes magyarázatát elméletben lehetségesnek tartom. Az alább ismertetett adatok világában azonhán mégis úgy látom, hogy más irányban kell keresnünk a megoldást,

A kérdés megértéséhez tudnunk kell, hogy a *lé* meg a *borsolás* a régi magyar konyhának fölötte fontos tartozéka volt. A régiek szinte minden húsételt lével tálaltak, s a hajdan való szakácsok százféle lét is ismertek; a bors meg annyira fontos volt, hogy általában 'fűszer'-t is jelentett (vö. KERTÉSZ, Szólásm. 51—7). Hyppolit érsek udvarában egy segéddel dolgozó fűszerkészítő szorgoskodott; Bethlen Gábor is külön borsolót tartott (vö. RADVÁNSZKY, Családélet I, 438). — A szilva borsolása szintén közkeletű lehetett; a XVI. század egyik szakácskönyvéből valók az alábbi idézetek: „Asszú szilva: ... *borsold*, sáfrányozd ... Büjtös szilva: ... sáfrá-

nyozd, *borsold* . . . Szilva: . . . sáfrányozzad, *borsoljad*, mint a másikat“ (vö. RADVÁNSZKY, Szakácskönyv II, 198). — Az ecetelésre — az egyik változat *borsol* helyett *ecetel*-t mond — is találunk adatot: „Czikorea saláta: . . . *ecetezd*, *borsold* . . .“ (i. h. II, 182) | „Ha pedig *ecetben főzik [a szilvát]* . . . à fzeplőt elvezti“ (Lippay: Gyümölcsös kert 179). — Nem meglepő hát, hogy a lével meg a borsolással összefüggésben sok szólás alakult ki. Csak néhányat idézek a szintén sokféle *lé*-t kimutató NySz.-ból: Decsi, Pázmány, Matkó, Kis-Viczai: *Egy lében sós* | Szenczi Molnár, Comenius, Czeglédi, PPB.: *Minden lében loccs* | 1557: „Kegelman ne kessek ha leheth, mert en immar el wntam az *borsolast* . . .“ (LevT. I, 209) | 1697 kör.: „A nagy fogú vezér ellenben azon haereál, hogy a vétett fejedelmet urával császárával mint grátziáltathassa meg. E végre Rákóczy Györgyöt obsequiumra Jenő alá hivatja, de azt a húst sokféle *lével főzék* Váradon s Patakon, melyben senki sem vete jobb *borsot* . . .“ (Monírók VIII, 171) | Mikes: TörLev. 252: „A barátságban egy kis veszekedés olyan jó, mint az étekben a *bors*; mindazonáltal édes néném, hagyjuk el az olyan *borsolást* és éllyünk egygyességben“.

Ezek után, azt hiszem, könnyen megérthető a szólás eredete, valamint alakulásának folyamata. De az is, amit HORGER CzF.-nak alapul vett értelmezésében érthetetlennek tart, s ami miatt új megoldást keresett: a szilvalé ízetlen volta. Mert nyilvánvaló, hogy a szólásnak a *lé* meg a *borsolás* a lényege, a hívást kifejező *csossz elé, kotty elő* stb. csak sallang, hogy úgy mondjam körítés. HORGER sok száz esztendősnak tartja a szólásnak *koty belé, szilvalé!* változatát, ámde magyarázata nem meggyőző. Öt írásos adata közül kettő CzF.-től — csak ezek mutatják az elsődlegesnek vélt *koty belé* alakot —, kettő a MTsz.-ból, egy a NySz.-ból való. A kor tekintetében természetesen csak a NySz. tájékoztat. Faludinak 1750 előtt írt Költeményes Maradványiból (Pozsony, 1787-i kiad. 220) idézi ezt a mondatot: „*Tsofsz elé szilva lé; téged is meg-borsoznak.*“ Azt tartom, hogy ez a változat a legkorábbi, s hogy abból az időből való, amikor még a *lé borsolása* közkeletű volt, vagyis legkésőbbben a XVIII. század elejéről.

A *koty* szóval induló változatok csak jóval későbbi időből származhatnak, ha a *koty belé* eredeti jelentése csakugyan 'belebeszél' volt. — A *kotyog* 'fecseg' jelentése ugyanis igen késői képződmény, XIX. századi jelentésbővülés eredményének látszik. A NySz. a *kotyog* szóra — négy szótári adaton kívül — hét idézetet közöl. Ezek közül kettő a *kotyogó tyúk*-ről, egy a *kotyogó üveg*-ről, egy meg a *kotyogó patkó*-ról szól. A fennmaradó hármat a következőkben ismertetem: Tinódi: „Vén asszonyok . . . bort ha kapnak . . . ha ellopják, igen *kogyognak*“ (RMKT. III, 2. köt. 268) | MA: Post.: „Ugy vagyon

jeles ember loc jofzagos czelekedetec vadnac benne, ez hivatalrais alkolmas volna czakhogy ez s' amaz &c. Efféle *kotyogó* itiletet és hirtelenkedő kárhoztatáft tilt itten meg“ | Matkó: BCsák.: „S ámbár maga ellen *kotyog* hát mikor azt kuhintya...“ A NySz. ugyan többek közt 'schwätzen' jelentéssel is értelmezi a *kotyog*-ot, de ezt az értelmezést nem tartom helyesnek. Szótáraink mást vallanak. Valamennyi XVI—XVIII. századi szótárunk a 'glocio, gluckse, glucke wie eine Henne' jelentések egyikével mutatja ki a *kotyog*-ot. Még a Tzs. 1838. is csupán csak az alábbi jelentéssel ismeri: 'glucken, klucken, klappern, labbern', pedig ebben a szótárban már megvan a 'naseweis, vorwitzig' *kotnyeles*. Szerintem a föntebb idéztem három adatban sem más a *kotyog* jelentése, mint 'a kotyogó tyúk, üveg, patkó hangja'.

Ha azonban a szólásnak *koty*-os változatai is a XIX. század előtti időből valók — kimutatni nem tudjuk —, akkor a *koty* jelentése nem lehetett 'fecseg', hanem a föntebbiek szerint ugyanaz, mint az idézett példákban: 'a kotyogó tyúk, üveg, patkó hangja'. Megemlítem itt, hogy a *kotyogós üveg* eléggé ismert volt a régiségben. Az 1667—1690 közötti időből valók az alábbi adatok: *kocsogós üveg*, *öreg kotyogós* (kétszer), *tizenkét kotyogós üveg*, *hosszúszárú kotyogós* (háromszor) (Szádeczky Béla: Bornemisza Anna fejedelemasszony gazd. naplói 313, 317, 318). A jelentésváltozás persze ebben az esetben is a XIX. században ment végbe, ekkor kapta a *koty* a 'fecseg' jelentést.

Még egy lehetőséget kell számbavennünk. RAPAICS „A magyar gyümölcs“ című könyvében (11) így ír: „... a nemes szilva (*Prunus domestica*) a *kotyókat*, királyszilvákat, datolyaszilvákat foglalja össze“. RAPAICSnak adatokban gazdag könyve nem mutat föl idézetet a *kotyó*-ra. A MTsz. sem ismeri. Első előfordulási helye, úgy látszik, SzD.² 123: „*Kotyólév*: 'szilva-tzibere, v. tzibre. *Kotyó*: 'szilva*1.“ CzF. szerint *kotyó* „székely tájszólással a szilváról v. más gyümölcscről is mondják, mely nagyon elérve v. megtörődve locsos, leves lett“. — Az sem lehetetlen, hogy a szilvának ez a jelentése adta a szólásnak *kotty elő* stb. változatát, hogy később átvegye a *kotyog* új: 'fecseg' jelentését.

De nemcsak azt akadályozzák meg jelentéstani okok, hogy a szólást a *kotyog*-ból származtassuk, hanem azt is, hogy a szólásból származtassuk a *kotnyeles*-t.

A *kotnyeles* első adata ugyanis 1779-ből való, jelentése pedig ekkor még nem 'naseweis, vorwitzig', hanem 'lármás, hazug, ostoba'. Végül pedig mivel a szó eredeti hangalakja

¹ A csillag jelentése: „Azt akarván azzal jelenteni, hogy az olyanok' bé-vételek felett még talán kérdés támadhatna. ámbár pártfogói-is találtatnak“.

kotnyeles, nem is illeszthető be a HORGER föltette **kotyleves* > **kotnyeves* > *kotnyeles* sorba.

Szavunk eredetét máshol kell keresnünk. — Miként említettem, az 1808-i előfordulásnál, amelyre BÁRCZI és HORGER hivatkoznak, van régebbi adat is, mégpedig kettő. Szavunk kimutatható Bessenyei György 1779-i Holmijából (131—7) és BARÓTI SZABÓ 1803-i Toldalékjából. Mindkét helyütt *kotnyeles* a szó hangalakja.

Bessenyei könyve XIX. részének „A semmibe nagyok vagy *kotnyelesek*“ a címe. Ebben a fejezetben igen sokszor fordul elő szavunk. Többek közt ezt olvassuk: „Ezek [t. i. a *kotnyelesek*] olyan mesteremberek, kik szüntelen kiabálnak, lármáznak, minden szempillantásba dologba lenni láttatnak . . . várván ha mondják-é már nekik . . . mi lenne jó, ha nem volnál“ (131) „ . . . nem *kotnyelesek*, hanem mesterek“ (135). De megkapjuk szavunk szabatos értelmezését is: „*Kotnyeles*: Nagy fázjú ember, lármás, nyughatatlan, tsapodár, magát böltnek vélt oftoba: két lzinü, hazug, árulkodó, hitetlen parázna“ (136). — A magyarázat szükséges volta arra mutat, hogy szavunk használata Bessenyei korában nem volt általános.

Szavunk előtagja, a *koty*, elvonás a *kotyog*-ból, akárcsak *fitty* < *fittyen*, *durr* < *durran*, *locs* < *locsog*, *korty* < *kortyog*, *löty* < *lötyög*, *poty* < *potyog*, *roty* < *rotyog* stb. (vö. SIMONYI, Elvonás: NyF. XXXIV, 41).

De vajjon mi a jelentése szavunk utótagjának? Itt is a legegyszerűbb, legtermészetesebb magyarázat bizonyul helyesnek: az utótag azonos a 'Stiel' jelentésű *nyél* szóval.

A *nyél*-lel is gyakorta találkozunk szólásokban. Egyik sokat használt közmondásunk a *veszett fejsze nyele*. Az alábbi idézetek a NySz.-ból valók: DECSI, Adag. 129: „*Mind nyelefstül, jokoftul*“ | GKat: Válts. I, 110: „*Más nyelben úti szekerczét*“ | PPB.: „*Nyélbe ütni, nyélből kiütni*“ | Faludi: UE. III, 53: „*Nem alkalmatlankodik a dolog, ha nyelén fogó*“ | SzD. MVir. 103: „*Embere leszen ezen dolognak, nyelet tsinállok én ebbe*“. — De megtaláljuk az összefüggést a *kotyog* meg a *nyél* között is. *Kotyog* 'klappern'-t is jelent (NySz., MTsz., CzF.). A NySz. — láttuk — kimutatja a *kotyogós üveg*-et, a *kotyogó patkó*-t, a MTsz. I, 1195 pedig ezt mondja: 'lotyog, lötyög': *kotyog a szekér kereke, a szeg a fában, a kulcs a lyukában, a láb a csizmában, a nyél a fejszében*, s adatokat idéz a Székelyföldről, Szabolcs, Hajdú, Bereg, Borsod és Gömör megyéiből.

Ímhol a *kotyogó nyélü* fejsze! Ebből könnyen fejlődhetett ki a BESSENYEI 'lármás, kontár, semmibe nagy' *kotnyeles*-e. — Szavunk új: 'magát mindenbe belé avató' jelentése először BARÓTI SZABÓNÁL 1803. mutatható ki.

Bapka, batka.

Nyelvészeti irodalmunk tanúbizonysága szerint a *bapka* és annak *batka*, *bakma* alakváltozata a magyar nyelvterületen a következő jelentésekkel használatos: 1. *bapka* ~ *batka* ~ *bakma* 'obulus, sextans, quadrans, pfennig'; 2. *batka* 'arany-súlymértékegység'; 3. *Bapka* tulajdonnév: temetőnév; 4. *bapka* 'házfödélnek való fejes zsupp', 5. *bapka*(-levél) 'babér(-levél)'.

1. A *bapka* 'obulus, sextans, quadrans, pfennig' közsavunkra következő adataink vannak: 1526: „*Babka*, Cruciferi, aliae quoque monetae externae“ (Oklsz.) | 1541: „*Pecunia Bapkas* non volunt accipere“ (Oklsz.) | 1559: „keg: mýnemw haborusagot Índeytött legen az *Bapka* dolgabol . . . Be atta az *Bapkat* ketheýnel eg penzert“ (RMNy. III/2, 32, id. NySz.) | 1604: „*Babca*, Numus Bohemicus quarum tres efficiunt Cruciferum Germanicum (Oklsz.) | 1609: „Centum octuaginta Flor. in *Bapka* sive ut Germani vocant Putzandl“ (MNy. III, 32). Egyik korai és ma is élő alakváltozata a *batka*: 1544: „Husz denart es eg *batkat*“ (Oklsz.) | 1609: „Almásinak az beadott sýgnatura után ötvös Imre által adtam *batka*-pénzt fl. 1“ (Oklsz.) | ComBalassa: „A hol ket *batka* haznot erszes is, nem akarod masnac ereztetni“ | MesésK.: „Miképpen kell egy *batkával* avagy pénznel hasznot szerezni“ | Prág: Serk. 270: „ . . . *batka* foimára kopszittatott tók agyad“ | SzBodó: Sódics. 32: „*batkányit* sem használ néha az gyomrodon“ | Czegl: Enoch. I. 58: „ . . . *batkárul batkára* meg fizessen“ | Szok: Bals. 8: „ . . . még tsak egy *batkája* sintsen a mellyel meg fizessen“ | Land: ÚjSegíts. II. 625: „ . . . *Batkájok* sincsen költségekre“ | Felv: Dics. 34: „Árra nem egy *batka*“ | PractArim. 12: „1 *batka* tészen 2 fillért“ | PPBl.: „Egy *batka*: in moneta quadrans“ (NySz.). A *batka* kicsinyítőképzős származékára csak egy adatunk van: Tyúk: Józs. 105: „Még tsak edg *batkátskát* sem engedneç ő nekieç“ (NySz.). Szólások: FortSzer. 2: „Nem volt egy *batkaya*, most wralkodic nagy wraságban“ | PPBl.: „Semmirekellő ember, ki nem ér többet három *batkánál*“ | Hall: Paizs. 87: „Minden rongya nem ért volna három *batkát*“ (NySz.) | „Egy *batkát* (egy fillért, pipa dohányt) sem ér“ | „A' ki az egy *batkát* (fillért) meg-nem érdemli, meg nem nyeri a garast“ | „Olly fősvény, hogy az egy *batkáért* (egy fillérért) ketskét-is rómába vezetne, vásárra hajtaná“ (A. BERNOLÁK, Slowár Slovenfki . . . seu Lexicon Slavicum. Tomus I (Budae, 1825.). 28). Ma is élő szólás: „Nem ér egy *fabatkát* sem.“ A késői *bakma* alakváltozat Csokonainál, Elegyes Költemények 49²: „nincsen hát barátom benned egy *bakma* is“ (vö. WIDDER: Nyr. XXXVII, 348) és MÁRTON szótárában fordul elő; azonkívül a múlt század végén feljegyezték a debreceni (Nyr. XI, 477) és a nagykunsági (Nyr. XVI, 141) népnyelvből is.

A *bakpa* szó csekély értékű pénzegység neveként más nyelvekben is megvan. Az EtSz. erre a következő adatokat idézi: cseh *babka* 'Heller, Scherf' (alakváltozata: *babečka* J. JUNG-MANN, Slownik česko-německý. Djl I [w Praze, 1835.], 58) | lengyel *babka* 'ua.' | orosz tolvajnyelvi *babki* több. nom. 'bármilyen pénz' | bolgár *bakpa* ~ *babka* 'régii ezüst. pénz' | szerbhorvát *bàpka* 'ua.' | oszmánli *babka* 'tribulus, moneta sex cruciferorum Polonica antiqua argentea, seu grossus argenteus triplex'. Idevonhatjuk ugyancsak még az EtSz. idézte német *bapel* 'eine schlechte Münze, ungefähr vier Groschen wert' és az azonos jelentésű szepesi német tájnyelvi *bauchen* (MNy. II, 327) adatokat is. — Nem idézi az EtSz. a ma is élő tót *babka* (BERNOLÁK i. h.; újabban JÁN HVOZDIK, Zogrubný slovník slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský, Časť I, Praha — Prešov, 1937.) 'lyukas fillér, fabatka, fitying, potom pénz' adatot, és nem ismeri az EtSz. a tót *babky* többes nom. (először valószínűleg HVOZDIKNÁL szótározott) 'pénzmag' jelentését sem.

Itt még a következő tót, illetőleg csehész tót szólásokat idézhetjük: „Añi *Babki* nedám: ne nummum quidem dabo“ | „Do *Babki* za blat'it': ad nummum solvere“ | „Do *Babki* sa trefilo: ad nummum convenit“ | „Añi *Babki* (Fagki Tabáku) nestogí: ne obellum valet“ | „Za *Babku* ho newázi: terruncii (assis) ipsum non facit“ | „Kdo sa narodil k *Babce*, nedohádzá k Grosu: qui natus est ad obulum, non assequetur nummum“ | „Za *Babku* bi i kozu pres Tatri hnal“ (szószerinti jelentése: 'egy batkáért még a kecskét is a Tátrán keresztül hajtáná') | „Prilož *Babku* k *Babce* budu kapce“ (szószerinti jelentése: 'tedd a batkát a batkához, botos lesz belőle') | „Má pes *Babku*, a ten druhu“ (szószerinti fordítása értelmetlen; forrásunk a szólás megfelelőjeként a latin „acetum habet in pectore“ szó-lást idézi) | „Z dvíma *Babki* bol na Trhu: vólt két pénzen a' vásáron“ (BERNOLÁK i. h.) | „Ani *babky*, ani zlámané *babky*, ani *babečky* nemám“ (szószerint: 'egy batkám, egy törött batkám, egy batkácskám sines') 'ne obulum quidem (habeo)' | „Dostal to za *babku*“ ('egy batkáért megkapta') | „Skladati se na *babky*“ ('gyűjteni a batkát') (JUNG-MANN i. h.). Ma élő tót szólás: „*Bapka* k *babce*, budú kapce: krajcárból lesz a forint“ | „smrdi *babkou*: garastól bűzlik, garasos“ (HVOZDIK i. h.).

Első adataink és a más nyelvi adatok alapján a *bakpa* ~ *bakpa* alakot tarthatjuk az eredetinek. Ebből az ajakhangok elhasonulásával fejlődött a *batka*. és a *bakpa* hangátvetéses **bakpa* változatából alakulhatott a *bakma* alakváltozat, mint *sipka* és *sikma* (vö. KÚNOS: Nyr. XI, 477, 545). A *fabatka* jelzős összetétel a teljes értéktelenség kifejezésére a *fa-garás*, *fa-pénz* analógiájára alakult (vö. PPB.: „Bolondnak *fa-pénz* jó, ha elveszti, sem kár“; idézi KERTÉSZ, Szokásmondások 184). A cseh adatoknál idézett *babečka* a *kočka* ~ *kočička*-féle szó-

párok analógiájára alakult a cseh *babká*-ból. A német *bapel* az EtSz. szerint a cseh *babká*-ból fejlődött, a szepesi német népnyelvi *bapchen* viszont a magyar *babka* tövéből alakulhatott a *-chen* kicsinyítő képzővel.

A *babka* ~ *bapka* közszó eredetével többen foglalkoztak. Az EtSz. elveti KÖVI IMRE magyarázatát (MNy. II, 327), és valószínűnek tartja, hogy a *bapka* „magyar elnevezés, a *bab* deminutívuma (vö. „*babot* sem ér“, NySz. I, 151; MUNKÁCSI: NyK. XVII, 109; CzF.; NyF. X, 39), s a magyarból ment át a csehbe, lengyelbe, oszmánliba, bolgárba és szerb-horvátba.“ Az EtSz. kevésbé valószínűnek tartja a Horvát Akadémia Szótárának feltevését, amely szerint a *babka* a szláv *baba* deminutívuma. HORGER, MSzav. 25—6 az EtSz.-tól valószínűnek tartott magyarázatot szintén elfogadja. BÁRCZI, SzófSz. a szót bizonytalan eredetűnek mondja: „Talán a m. *bab* származéka.“

Az EtSz.-ban elfogadott magyarázat azokon a magyar szólásokon alapul, amelyek a csekélyértékűség vagy éppenséggel értéktelenség kifejezésére a magyar *bab* szót használják. HORGER (i. h.) ezt így fogalmazza meg: „a *bapka* (> *batka*) nevű pénz ugyan külföldi, valószínűleg cseh eredetű (nálunk 1526-tól 1548-ig volt forgalomban), de maga a *bapka* szó úgylátszik magyar, a *bab* kicsinyítő képzős származéka, mert „egy *fabatkát* sem ér“ helyett régen azt mondták s néhol még ma is mondják, hogy »egy *babot* sem ér«. Valószínűleg úgy áll tehát a dolog, hogy a régi magyar *babka*, vagy a kiejtés szerint írva: *bapka*, mint jövevényszó átkerült a csehekhez, ott egy bizonyos apró pénznemnek vált a nevévé, s aztán e pénzfajtával együtt, ennek neveként, ismét visszakerült a magyarba.“

Ennek a magyarázatnak a következő nehézségei vannak:

A) A *bab* szóval alakult — a NySz. idézte — szólások, amelyekben a *bab* mindig semmiséget jelent: MA.: „Egy *babot* nem adnéc rayta: ne scruptu quidem digiti dignum“ | Pázm: Kal. 668: „Azt akarják, hogy az írás magyarázattyában egy *babot* ne adgyunk az sz. atyákon, mert emberek voltak s meg csalatkozhattak“ | Czegl: Japh. 140: „Tsac egy *babot* sem adnéc a jesuita írásán“ | Bal: CsIsk. 144: „Te sem tuttál semmit olyat reá felelni, aki csak eggi *babot* érhetne is“ | GKat: Válts. II, 1236: „Egy *babot* nem érne minden külső békeségünc“ (NySz.). Vagyis nem korábbiak a XVII. század elejénél. A magyar *bapka* pénznévről pedig az első adataink a XVI. század első feléből származnak, a következők pedig közvetlenül a XVII. század elejéről valók, végül a *bapka* ~ *batká*-nál idézett magyar szólások szintén vagy korábbiak, vagy ezekkel egykorúak. Ezek az adatok tehát nem bizonyítják azt, hogy a *bab* szót alkalmazó szólások korábbiak volnának a *bapka* ~ *batka* szóval alakultaknál, és így közvetve azt sem, hogy a *bapka* a csekélyértékűség kifejezéseként az „egy *babot* sem ér“-félék

hatására a *bab* szó kicsinyítésével keletkezett volna. — B) Az idézett magyar szólásokhoz hasonlóan a tótban, illetőleg csehben szintén használják vagy használták a *bab* tót-cseh *bob* megfelelőjét a csekélyértékűség vagy értéktelenség kifejezésére; vö. „Añi gedného *Bobu* nedalbich zaňho“ (‘egy babszemet sem adnék érte’ BERNOLÁK, *Lexicon Slavicum*). A tótban, illetőleg csehben tehát szintén kifejlődhetett volna a **bobka* deminutivum. — C) A *bab*-nak ismerjük *babó*, *babócs*, *babócska* kicsinyítő képzős származékait, a *babka* ‘babocska’ származékot azonban nem találjuk szótárainkban. Tudomásom szerint a *-ka* kicsinyítő képző a magyarban egyszótagos főnévi tőszó végén nem is fordul elő. Ismeretes ugyan a *tarka*, *szürke*, *szőke*, amelyekben *-ka* ~ *-ke* kicsinyítő képző egyszótagos tövek végén él, viszont **lábka*, **házka*, **borska*, **somka* stb.-féle kicsinyítő képzős származékokról nincs tudomásunk. Nem tarthatjuk tehát valószínűnek, hogy a *-ka* kicsinyítő képzőnek ilyen alkalmazása éppen csak a *bab*-egyszótagos főnévi tővel kapcsolatban történt volna meg. — D) Az A)–C) alatt elmondottak alapján a *bab* szóval alakult idézett szólásokat a *babka* szóval alkotott szólások analógiájára keletkezett népetimológiáknak is tarthatnók.

Mindezek után megállapíthatjuk, hogy az „egy *babot* sem ér“-féle szólások nem támogathatják az EtSz.-től valószínűnek tartott magyarázatot. Ezt a megfejtést tehát el kell vetnünk, és új hozzávetés, illetőleg magyarázat után kell néznünk. Ebben az utat az EtSz. következő megállapítása szabja meg: „Csak műveltségtörténeti kutatással lehetne eldönteni, hogy a m. *babka* (*bapka*, *batka*) idegen, szorosabban cseh eredetű-e... vagy pedig magyar elnevezés-e?“ Mi tehát *babka* közszavunk eredetét nem kereshetjük a *babka* pénzegység eredetétől függetlenül.

Első forrásunk a külföldi pénzek közé sorolja a *babká*-t: 1526: „*Babka*, Cruciferi, aliae quoque monetae externae“ (EtSz.). Az 1548. évi 51. törvénycikk 3. §-a már cseh pénznek mondja a *bapká*-t: „Nummi vero bohemicci, qui *bap̄kones* vocantur terni pro uno Crucifero, quem admodum in Bohemia, ita etiam in Ungaria ubique accipiuntur.“ (TörtTár 1893: 7.) *SAMBUCUS* határozottan cseh pénznek mondja a *babká*-t: „*Babca*, Numus Bohemicus, quarum tres efficiunt cruciferum Germanicum“ (EtSz.). *RUPP* (Magyarország pénzei 152) szerint a *bapka* Magyarországon 1526–1548 közt használt sziléziai és csehországi eredetű pénz volt (EtSz.). *BARTAL* (*Glossarium* 63) szintén cseh, illetőleg *morva* pénznek jelzi a *bapká* t, magát a pénz nevét pedig a cseh nyelvből származtatja. A rendelkezésünkre álló cseh források viszont idegen, illetőleg magyar pénznek tartják a *babká*-t.¹ Tekintettel azonban arra, hogy

¹ *JUNGMANN* (Slovník česko-německý): „*Babka* = peníz maly, denár, liar, šarapatka, šart, ein Heller, Ungrischer Pfennig, Scherf“. — *BRANDL* (*Glossarium*

a cseh forrásokban a *babká*-ra 1545-ből származó adat nem nevezi a *babká*-t magyar pénznek, és arra, hogy ez az értelmezés a csehben először JUNG MANN szótárában fordul elő, lehetségesnek tarthatjuk, hogy JUNG MANN ezt az értelmezést valamelyik korábbi magyar szótárunkból, vagy pedig egy ilyenre támaszkodó előttünk ismeretlen forrásból meríti,¹ majd tőle veszi át ezt az értelmezést BRANDL is. 'Az EtSz.-ban idézett oszmánli *babká*-t MENINSKI szótára (I, 432) 'triobulus, moneta sex cruciferorum Polonica antiqua argentea'-nak értelmezi. Mindezek az adatok a *babká*-t csekély értékű pénznemnek mondják, nem fedik azonban kétségtelenül fel a pénznem eredetét. Így *babka* közszavunk művelődéstörténeti megfejtésére irányuló kísérletünk az idézett adatok közötti összhang hiányában rögtön a kezdet kezdetén nehézségekbe ütközik, jóllehet adataink nagyobb része a cseh származtatás helyessége mellett szól.

Ezt a nehézséget véleményem szerint úgy hidalhatjuk át, hogy megnézzük, melyik nyelvben él a *babka* közszó más fogalomhoz kapcsolódva, de a jelentéktelen értékű pénzegység *babka* nevéhez hasonló jelentéssel. Az ilyen közszó ugyanis, éppen jelentésénél fogva, könnyen válhatott pénznemvé, amikor ez a kis pénz forgalomba került. A *babká*-nak ilyen jelentését a csehben találjuk meg. JUNG MANN (i. h.) a *babká*-t így is értelmezi: „fejes, vastag vasszeg, amin a sarlót, kaszát kalapálják, azaz kalapálással élesítik. Hasonlóképen: *Babka* = kis üllő, amin a kovácsok apró holmikat kovácsolnak“ (zelezný, hlewaty, tlustý hřeb, na kterém se srp, kosa a p. klepá, t. klepánjm ostrj. Simil. *Babka* = malé nakowadlj na němž kowáři, což drobneho gest, kovagj“). A cseh, illetőleg tót *babká*-nak ezt a jelentését BERNOLÁK és HVOZDIK szótára is ismeri: 'parva incus, pro acuenda falce = üllővas, üllő', 'kis üllővas'. A csehben tehát a *babka* apró fémtárgyak készítésére szolgáló kis üllőt és kaszaüllőt is jelent. A *babka* szónak BERNOLÁKNÁL közölt 'falx' jelentése arra vall, hogy a *babka* szerszámnév a szerszámmal megmunkált,

illustrans bohémico-moravicae historiae fontes. Brünn, 1876. 3) ezt mondja: „*Babka*, der ungar. Pfennig, eine in Böhmen durch die Landtage häufig beanstandete und devalvirte Münze, so z. B. 1545: babky aby nebáli dráže nežli po malém peníz“. A BRANDLnál idézett 1545. évi adat azonban nem mondja a *babká*-t magyar pénznek, valószínű tehát, hogy BRANDL ebben a feltevésében JUNG MANN-ra támaszkodik. — J. GEBAUER (Slovník staročeský, Díl první, v Praze 1903. 23) pe-řig ZIKMUND WINTER cseh történész és történeti regényíró „Kulturní obrazy českých měst XV. a XVI. století“ című művére hivatkozva valamilyen „apró, vasak, idegenből Csehországba hurcolt“ pénznemnek mondja a *babká*-t („ně aká drobná chatrná m'nce cizí do Čech přinášená“). GEBAUER, illetőleg WINTER szintén a BRANDLnál 1545-ből idézett a'atra támaszkodik, de abból csak azt olvassa ki, hogy a *babka* idegen pénz lehetett.

¹ Pl. SÁNDOR ISTVÁN szótára szintén 'obulus, semidenarius hungaricus'-nak értelmezi a *batká*-t.

illetőleg annak segítségével készült fémtárgy nevéé is válhatott. A cseh *babka* 'kis üllő, amin a kovácsok apró holmikat kovácsolnak' jelentéséből — az 'incus, pro acuenda falce → falx' jelentésfejlődés tanúbizonysága szerint — egy 'apró fémtárgy' jelentés is kifejlődhetett, és ezt a jelentést felhasználva nevezhette el a cseh népnyelv az apró fémpénzt *babká*-nak. — Ha pedig a *babka* 'obulus' jelentése a szerintünk eredetibb 'kis üllő' jelentésből fejlődött ki, a *babka* pénznév végső eredetének felderítése végett azt kell még megvizsgálnunk, miért, milyen jelentésfejlődéssel, illetőleg milyen azonosítás alapján — nevezték el a kis üllőt *babká*-nak. Ennek magyarázatát a kis üllő, kaszaüllő alakjában találjuk meg. Az ilyen kaszaüllő, kis üllő alakja ugyanis feltűnően hasonlít valami kis ember-, bábualakhoz¹: az alsó hegyben végződő láb-része, amely felfelé kiszélesedik, majd egy kiugró peremrésszel végződik — a lábakra, törzsre és kinyújtott karokra emlékeztet (az üllőnek ezt a részét verik a fába, hogy szilárdan álljon; kalapálás közben a felső peremrész akadályozza meg a kaszaüllő teljes beverődését); a felső szűk nyakforma, és az ezen ülő tömör rész pedig a nyakra és a fejre emlékeztetnek. Ez az emberke-, bábualak arra mutat, hogy a cseh *babka* 'kaszaüllő, kis üllő' a cseh *babka* 'anícula, összetöpörödött anyóka' szóval egy. — A cseh *babka* 'obulus' végső fokon tehát a cseh *babka* 'anícula' szóval való azonossága folytán a szláv *baba* 'anus, -nás' deminutivuma. Ezt a cseh nyelvben végbement jelentésfejlődést a következő sorban foglalhatjuk össze: 'összetöpörödött anyóka → (bábualakú) kaszaüllő, kis üllő → (kis üllőn készült) apró fémtárgy → apró fémpénz'.

A *babka* pénznév tehát a cseh nyelvterületen keletkezett, s innen magyar közvetítéssel került a délszláv nyelvekbe, majd ezekből az oszmánliba. A lengyelbe akár közvetlenül a csehből, akár pedig magyar közvetítéssel kerülhetett. Az orosz tolvajnyelvi *babki* 'bármilyen pénz' viszont valószínűleg a lengyelből származik.

*

A *babka* pénznévhez meg kell említenem a Sopron (Nyr. III, 556) és Fehér megyében (Nyr. IX, 284) feljegyzett *babkár* 'házaló kereskedő, puttonyos kereskedő' tájszavunkat és ennek magyar -s képzős származékát, amely utóbbira példák: *bapkáros*, -s-hegyesi gúnynév: „így nevezik, mivel a piaczon holmi apróságokat szokott árulni“ (Nyr. XI, 46) ~ *bopkáros* „az a fiemei vagy isztriai házaló, ki időnként mindenféle portékává ellátogat a falusi házakhó“ (Nyr. VII, 39). A szó ismeretes ugyan a szarvasi tót népnyelvben is (vö. *bobkár* 'vászonkereskedő' EtSz.), *babkár* tájszavunk azonban a délszláv házaló

¹ L. a Magyarság Néprajzában² a kaszaüllő képét (II, 178).

kereskedők¹ közvetítésével valamelyik délszláv nyelvből kerülhetett a magyar népnyelvbe és a szlovén *mesar* > R. magyar *mészár* > *mészáros*, szlovén *krëmar* > magyar **korcsmár* ~ **kocsmár* > *korcsmáros* ~ *kocsmáros* analógiájára alakult belőle a *bapkáros* ~ *bopkáros*. A *bapkár* kapcsolata a *bapka* pénznévvel világos: olyan házaló kereskedőt jelöl, aki *b a p k á*-ért vesztegeti portékáját.

2. KOVÁCS MÁRTON az EtSz. adatainak kiegészítésére közölte, hogy a *batká*-nak „ma Verespatakon aranysúly” jelentése van (Nyr. XLVI, 20). Ez a *batka* azonos a *bapka* ~ *batka* pénznévvel: pénzneveknek (különösen nemes fémek mérésére szolgáló) súlymértékegységként, illetőleg a súlymértékegységeknek pénznevekként való felhasználása nem ismeretlen; vö. ókori *talentum*, Árpád-kori *gira*, német *márka*, francia *livre*, lengyel *dutka*, angol *font* stb.

3. Ma Érsekújvár egyik temetőjének neve: *Bápká*. Ez a temető a város északi pereme és a vasútvonal közt, a vasútállomástól északnyugatra fekszik, a Piritó dülő (szakkeleti, magasabb fekvésű részén, a régi Szűrásor (Százásor, a mai Mária-utca) külső végén. A környező dűlőknek egytől-egyig külön nevük van, egyiket sem nevezik *Bápká*-nak. Az érsekújvári *Bápká* tehát csak temetőnév. A *Bápká* itt régi temető-, illetőleg temetkezőhely. A szájhagyomány szerint a török időkben (XVII. század) itt ásták el az elhunyt rabokat. Az öregebbek szerint, többször akadtak itt láncravert rabok csontjaira, amikor az építkezésekhez földet hordtak a *Bápká*-temető melletti gödörből. Történeti adataink² igazolják a szájhagyományt. Egy városi előljárósági határozat a XVIII. század végéről többek között a következőket mondja: „A Fejős Teheneknek pedig engedteték a Piritóban egész Szük torokig túl a Török Temetőn” (a városi tanács 1798. évi jegyzőkönyvéből). Kétségtelen, hogy a mai *Bápká* helyén már a XVIII. század közepén is temető volt.³ Egy 1760. évi

¹ A cseli megszállás alatt délszláv, különösen bosnyák házaló kereskedők rendszeresen járták a Felvidéket. Valószínű, hogy ezeknek a kapcsolatoknak még békebeli hagyományai voltak.

² Ezeket az adatokat SZALMA IMRE és SZÓKE BÉLA tanár uraknak köszönöm.

³ Ennek ellentmondani látszik az 1779. évi canonica visitatio, amely csak két temetőt említ, mégpedig más helyen: „Duo sunt Coemeteria in loco patulo intra Arcem seu Oppidum interius et intra plateas seu Suburbia remota a domibus, quorum unum muro cinctum iam completum cadaveribus clausum est, aliud obvallatum, quod pro actuali usu est.” Ez a két temető a mai Szabadságtér, illetőleg Szent István-tér területén volt, tehát körülbelül egy kilométernyi távolságra a mai *Bápká* temetőtől. A hagyomány szerint azonban nemcsak ezeknek a forrásokban említett temetőknek a helyén találtak sírokat az építkezések és földhordás folyamán, hanem a mai Szent István-térről kezdve, a Szabadságtéren, a Mária- és Horthy Miklós-úton át, egészen a Piritó dülőig és a vasútállomásig elnyúló terület temetőhely lehetett Érsekújvár várkorában,

feljegyzés (városi jegyzőkönyv) mondja: „Gymesrul hazafellé kocsin, C e m e t e r i u m mellett jöttek . . .“, ez a temető pedig, mint ez majd később az 1847. évi canonica visitatióból kitűnik, csak a későbbi *Bápká*-temető lehet; Ghymesről, Tardoskeddről, Bánkesziről jövet ugyanis e mellett visz el az út. 1787-ben Szokolai András a mai *Bápká* temető közepén hatalmas barokk keresztet és két szobrot állíttat 300 forint költséggel; a temetőt tehát 1779 és 1787 közt ismét megnyitották; valószínűtlen ugyanis, hogy valaki éppen egy lezárt temetőbe állíttatott volna ilyen méretű és értékű keresztet. A *Bápká* helynév 1800-ban fordul elő először: „Melly házat Proháczka Josef *Babka* mellett a Fiának ugy Improthocoláltatta . . .“, majd 1806-ban: „ . . . *babka* mellet lakozó Prohaczka Joseffnek successori“ (városi jegyzőkönyv). Az 1847. évi canonica visitatio három temetőt említ: az egyik az akkortájt már lezárt *K ő t e m e t ő* (dictum muratum — a mai Új Simor-iskola telke és részben beépítetlen terület), a második az akkoriban már csak gyéren használt (sepultura rarius fiunt) *S z ű z M á r i a - t e m e t ő* (a mai Szabadság-tér helyén), végül „tertium *C o e m e t e r i u m* est inter antiquam viam Tardoskensem et Bánkesziensem in fine Oppidi existens, atque ab hoc remotissimum nomine *Bapka* insignitur. Existit in eo crux lapidea antiqua magnae molis; ac insignis artis. Horsum maior pars incolarum tumulatur, . . .“ Ugyanez a canonica visitatio a „Status Activus Crucum“ című fejezetben még kétszer említi a *Bápká*-temetőt: „3^a Szokoliana in Coemeterio *ad Bapkam*“ és „Crux lapidea elegans in coemeterio *Bapka* nuncupato fundationis Szokoliana.“ A temető neve ma *Bápká*, *Bápkáji temető*; körülbelül tíz-tizenöt eszten-deje nem használják.

Érsekújvár környékén is találunk *Bapka* nevű helyet. — A közeli Nagysurány belterületének egyik részét és az ezzel szomszédos dűlőt nevezik így. Adatközlőim szerint a *Babka* ~ *Bapka* falurész az utolsó hatvan-hetven év alatt épült be; ez a negyed tehát a régi *Bapka* dűlőnevet őrzi tovább. Nagysurányban ma három temető van (Nový-, Starý-, Židovský cintorín = Új-, Régi-, Zsidó-temető), és mind a három a *Bapka* falurész mellett, a *Bapka* nevű dűlőn van. A *Bapka* helynevet tehát itt is eredetileg temetőnévnek tekinthetjük. — Az Érsekújvártól délre fekvő Ógyalla nagyközség határában is van *Bápká* nevű dűlő. A dűlő egy részét említi az 1846. évi canonica visitatio: „ethortum (így!) Sp. D. Ladislai Thege de Konkoly *Babka* nominatum“. Ebben a határrészben vannak a katolikus és a református pap földjei, és van benne egy ma már nem használt régi temető is.

amikor ennek a területnek hol az egyik, hol a másik részén temetkeztek. A canonica visitatio azonban csak az éppen használatban levő és nemrég lezárt temetőket említi.

A *Babka* ~ *Bapka* helynév tudomásunk szerint tehát három helyen fordul elő ezen a vidéken: Érsekújvárott temetőnévként: Nagysurányban falurész- és dűlőnévként úgy, hogy a dűlőn temető is van; végül Ógyalla határában dűlőnévként, ennek a dűlőnek egy részét azonban szintén temető foglalja el. Ezeknek az adatoknak az alapján kétségtelennek látszik, hogy a *Babka* ~ *Bapka* helynév temetőnév, illetőleg eredetileg mind a három helyen az volt, és csak később lett falurész-, illetőleg dűlőnévvé.

Mármost az a kérdés, mit jelent a *Babka* ~ *Bapka* mint temetőnév, azaz miért, miről nevezték el ezt a három temetőt *Bapka*-nak? Erre nézve Érsekújvár környékén azt mondják, hogy a temetőket azért nevezik így, mert hisz sok öregasszonyt temettek oda, a vénasszony neve pedig a tótban *babka*. Jóllehet a *Bapka* — mint már kimutattam — csak temetőnév, és így a tót *babka* 'vénasszony' jelentésére alapozott megfejtésnek talán nem volnának jelentéstani nehézségei, ezt a magyarázatot mégis népetimológiának tartom, amit a vidék újabkori kétnyelvűsége magyaráz. Később meglátjuk majd, más adataim is vannak, amelyek ebben a meggyőződésemben támogatnak.

Véleményem szerint ennek a névadásnak művelődéstörténeti magyarázata van. Szülővárosomban, Rozsnyón, gyakran hallottam ilyesféle szólásokat: *viszik a Krájcārā* (temetéskor) | *Kim vám mār āz a Krájcāron* | *kivitték a Krájcārā* (elhunytról) stb. Itt a *Krájcār* nevet a város északnyugati peremén levő még használt temető melletti mai városi szegényház helyén egykor álló korcsma nevének tartják, amely később átragadt a mai szegényházra. A fent idézett szólások azonban azt bizonyítják, hogy egykor a temetőt is *Krájcār*-nak nevezték, sőt a *Bapka* helynévvel kapcsolatban tapasztaltak alapján valószínűnek tartjuk azt is, hogy eredetileg csak a temetőt nevezték *Krájcār*-nak, majd később erről kapta nevét a temető mellett megnyílt korcsma, majd a korcsma neve a korcsma épületével átszállt a később itt létesített szegényházra. Biztosra veszem tehát, hogy Rozsnyón a *Krájcār* eredetileg éppúgy temetőnév volt, mint Érsekújvárott és környékén a *Bápká*.

Összefoglalva a fentieket, megállapíthatjuk, hogy az Érsekújvár-környéki *Bápká* és a rozsnyói *Krájcār* temetőnevek azonos helynévadási indíték eredményei: mind a két esetben egy-egy jelentéktelen értékű pénzegység neve lett temetőnévvé. A *Bápká* helynevet ugyanis azonosnak tartom a régi *babka* ~ *bapka* közszevünkkel, amely a ma is élő (*fa*)*batka* régi alakja.

Az ilyen csekély értékű pénzegységek nevével jelölt temetők eredetileg valószínűleg szegénytemetők voltak, ahova a *bapka*ért, *krajcár*ért is eltemették a halottat. Ez a kérdés azonban szélesebbkörű művelődéstörténeti vizsgálódást tenne szükségessé, amelynek keretében talán érdemes volna megvizsgálni az ország egyéb vidékein is ma vagy egykor használt

temetőneveket. Sőt, a kérdés végérvényes tisztázása érdekében bizonyára nem volna haszontalan hasonló kutatásokat végezni a szomszédos országokban is, ahol tudomásunk szerint mind a *bapka*, mind a *krajcár* egykor forgalomban volt.

A *Bapka* temetőnév tehát azonos a *bapka* pénznévvel, ez pedig a magyarban cseh jövevényszó. Erre támaszkodva azt mondhatná most már valaki, hogy a *Bapka* temetőnév is cseh, illetőleg szláv. Ezt a beállítást azonban a *babka* ~ *bapka* egykori magyar közszói volta mellett a rosznyói *Krajcár* temetőnév cáfolná meg, amely azt bizonyítja, hogy a csekély értékű pénz nemek nevének a temetők elnevezésére való felhasználása magyar helynévadás eredménye.

4. Az EtSz. közli *babka* 'házfedélnek való fejes zsupp, fasciculus stramenti, der Schaub' tájszavunkat is. Az EtSz. szerint erre a szavunkra csak egy adatunk van Nyitra megyéből, bár TÖMLŐ LAJOS Nógrád megyéből is közölt adatot (Nyr. XVIII, 48). GUNDA BÉLA volt szíves felhívni figyelmemet arra, hogy újabban FÉL EDIT közölt idevágó nógrád-megyei adatokat.¹ MÁRKUS MIHÁLY pedig arról értesít, hogy a szót több gömör- és tornamegyei magyar katolikus községből ismeri, református falukban azonban nem találkozott vele.

Az EtSz. szerint a *babka* 'házfedélnek való fejes zsupp' „valószínűleg a tót *bába* 'puppe' szó *bábka* ~ *babka* deminutivumának átvétele. VALLÓ: Nyr. XXXIII, 560 szerint van is a tótban 'zsupp' jelentésű *babka* szó; forrásainkban nem találjuk (de vö. or. *babka* 'das Bündel Kornähren, der aufsatz auf einem haufen von Kornbündeln' PAWL.).“ A tót átvétel kétségtelen: a tót *babka* 'zsupp' szót a magyar nyelvészeti irodalomban már az EtSz. hivatkozásában szereplő VALLÓ ALBERT előtt is idézték (vö. Nyr. XXVII, 175), újabban pedig HVOZDIK idézett szótára a keleti tót nyelvjárásból közölte a tót *babka* 'kalangya, kereszt(gabona)' jelentését. Tót eredetre mutat különben a magyar *babka* 'házfedélnek való fejes zsupp' földrajzi elterjedettsége is. A tót *babka* 'zsupp' szót azonban azonosnak tarthatjuk a tót *babka* 'anícula' szóval is, mert ennek a tótban nemcsak 'anyóka', hanem 'bábu' jelentése is van.

5. A MTsz. szerint Mátyusföldön, Nyitra megyében és Komáromban a *babka-levél* a. m. 'babérlevél'. Az EtSz. az összetétel első tagját nyilván tót eredetűnek tartja, és a tót „*bobky* és *bobke* (plur.) 'babérmag' (*bobek* gen. *bobku* 'borostyánfa, borostyánmag, babérmag' BERNOL.; *bobkovj* list 'babérlevél’)“ szóból származtatja. A tót *bobok* (gen. *bobka*) ~ *bobek* (gen. *bobku*) m. eredeti jelentése 'golyócska, kis golyóbis, göbecs' (HVOZDIK) és 'bogyó'; ebből a jelentésből a BERNO-LÁKNÁL szótározott (golyócska alakú, bogyónyi) 'b o r o s t y á n -

¹ FÉL EDIT, Néprajzi adatok Órhalomból: A Néprajzi Múzeum Értesítője XXX. A *bobka* készítésének és felhasználásának részletes leírását l. 74—8.

mag, babér mag' jelentésfokozaton át fejlődött ki a szónak 'borostyán, babér' jelentése. Ez a tót *bobok* azonban nem függ össze a tót-cseh *babka* 'anícula → parva incus → obulus' szóval. — Az, hogy a *babka*- 'babér'- a magyarban csak a *babka-levél* összetételben szerepel, arra mutat, hogy a magyar *babka-levél* a tót *bobkovj list* tükörszerkezete, amelynek első tagja a tót *bobkovj* elvonásos *bobko*- tövének, nem pedig a nominativusi *bobek* ~ *bobok* vagy genitivusi *bobku* ~ *bobka* alakoknak az átvétele. — A magyar *babka-levél* 'babérlevél' első tagja tehát csak hangalakilag azonos a magyar *babka* 1. 'obulus', 2. 'arany súly' 3. temetőnév, 4. 'házfedélnek való fejes zsupp' szavakkal.

*

Áttekintve most már az elmondottakat, vizsgálódásunk eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A magyar *batka* 'arany súly' (2.) és *Bapka* temetőnév (3.) azonos a magyar *bapka* ~ *batka* ~ *bakma* (1.) pénz névvel. Ez utóbbi cseh jövevényszó. A cseh *bapka* 'obulus' pedig eredetében azonos a cseh *babka* 'anícula' szóval.

1.a) A magyar *bapka* 'házfedélnek való fejes zsupp' (4.) a tót *babka* 'kalangya, kereszt(gabona), zsupp' átvétele, amely eredetében azonos a tót (és általában szláv) *babka* 'anícula, bábu' szóval.

Az 1—4. szakaszokban tárgyalt magyar szavak tehát végső fokon a cseh, illetőleg tót *babka* 'anícula, bábu' szóra mennek vissza, s így etimológiailag összetartoznak.

2. A *babka-levél* 'babérlevél' a tót *bobok* ~ *bobek* *bobko*- tövének átvétele (5.). A tót *bobok* ~ *bobek* nem függ össze a tót *babka* 'anícula, bábu' szóval. A magyar *babka-levél* első tagja hangalakilag azonos ugyan az 1—4. alatt tárgyalt szavakkal, etimológiailag azonban nem tartozik ezek családjához.

SULÁN BÉLA.

A hangátvetés a magyarban.

Részletek az ezen a címen A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 69. számaként megjelent dolgozattól.

Bevezetés.

A magyar hangátvetéssel összefoglalóan ketten is foglalkoztak; először SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. VII, 339 kk.) tárgyalta a jelenséget, majd SIMONYI értekezését tulajdonképpen kibővítette, új rendszerrel, elvekkal és magyarázatokkal látta el FEST SÁNDOR (NyF. XLII. sz.). A következőkben ezért csak FESTRE hivatkozunk, akinek kiváló dolgozata nekünk is kiindulópontul szolgált.

Részletkérdéseket már sokkal többen tárgyaltak; egyes

szófejtésekhez, a bennük történt átvetéseknek analógiákkal való támogatásához sokan összeszedték egy-egy típus néhány tagját. Találunk azonban nagyobb részletmunkákat is, ahol egyik-másik csoport teljes anyaga mellett a magyarázat, vagy legalábbis magyarázási kísérlet is megtalálható. E dolgozatokra a megfelelő csoportok bevezetésében utalunk.

Hangátvetésnek általában két szomszédos vagy távolabbi mássalhangzó teljes vagy részleges helycseréjét szokták nevezni. FEST (23) ide veszi a magánhangzó és mássalhangzó közt beállott helycserét is; HORGER ANTAL (MNY. XXIV, 120) azonban ezt a lehetőséget elejti, illetőleg nem nevezi hangátvetésnek. Ismét másutt (HORGER: NyK. XXXIX, 416) még szűkebb határokat von: szerinte hangátvetés — legalábbis szomszédos hangok közt — csak szóbelseji helyzetben jöhetett létre. A két magánhangzó átvetésének lehetőségét (pl. *pipacs* > *papics*) már FEST (29) is elveti. Mi — később majd tisztázandó indokok alapján — hangátvetésnek nevezzük a két mássalhangzó helycseréjén kívül a magánhangzó és mássalhangzó közt beállt átvétést is.

A jelenség többi megokolási kísérlete közül kiemelhetjük a könnyebb-ejtés elméletét, vagyis azt a magyarázatot, mely a hangátvetés indító okát a fiziológiai nehézségek leküzdésére, illetőleg eltüntetésére való törekvésben keresi. FEST még előreható *assimilatio* és hátraható *dissimilatio* eredményének tartja: *kanál* > **kanán* > *kalán* (14—5), s bár a magyarázatot maga sem tartja megnyugtatónak, erősen tiltakozik a kényelemszeretet és jóhangzás-keresés elmélete ellen, mert „bár kétségtelen, hogy legtöbb *assimilatio* és *dissimilatio* bizonyos tekintetben megkönnyíti az artikulációt, — az eredményt nem lehet oknak venni“ (5). Az érvelés különösebb cáfolatra nem szorul: azt elképzelni, hogy valami más ok miatt bekövetkezett jelenség véletlenül az artikulációt is mindig megkönnyebbiti, meglehetősen nehéz.

A könnyebb-ejtés elmélete ellen tehát komoly ellenvetést nem hoztak fel s nem is igen lehet. Bizonyítékot azonban annál többet találtak — mellette. SIMONYI (A magyar nyelv² 253) a *hny* > *nyh* átvetés okának a nehezen ejthető hangkapcsolat feloldására való törekvést tartja (ismétli LAZICZIUS: MNY. XXVI, 274). A jövevényszavakban történt átvetésekkel kapcsolatban PETZ GEDEON (MNY. XXIII, 149—50) beszél a nyelv struktúrájához való alakulás törekvéséről. HORGER (NyK. XXXIX, 416—7) a *zj* > *jz* átvetésnél hivatkozik fiziológiai okokra (ismétli és WUNDT véleményét ismerteti LOSONCZI: Nyr. XLVII, 154), s artikulációs könnyebbséget keres a *kcs* > *csk* átvetésnél is (MNY. XXIV, 273). Dolgozatunk feladata a felvetett magyarázási kísérletek közül a leghelyesebbnek látszót kiválasztani, s annak az egyes esetekben való érvényesülését megvizsgálni.

A könnyebb-ejtés általános szabályait nem lehet felállítani, mert az koronként és nyelvenként változik. Ezt maga az elnevezés is érthetővé teszi: könnyebb csak az lehet, ami a nyelv alkotának jobban megfelel; más tehát a szláv nyelvekbeli könnyebbség, mint a magyar vagy más nyelvbeli. A német *Karl* személynévből a szlávban *kral* lett (SzófSz. *király* al.), a török *kalpak*-ból pedig *klobuk* (BERNEKER, EtWb.), mert a *tort* > *trat* változás következtében a liquidával kapcsolt mássalhangzótorlódásos szókezdet a szlávban gyakori és természetes, ennek következtében pedig könnyen ejthető lett (vö. A. LESKIEN, Gram. der altbulg. Spr. 60—3). SIMONYI (Nyr. VII, 344) szerint a finn *vanha* 'öreg' szónak van nyj. *vahna* változata is. Ez a palatalis spirans χ -t ismerő finn nyelvben természetes is, a magyarban azonban lehetetlen, de csak azóta, mióta ez a hang hangkészletünkéből kiveszett, s a nyelv még hangkapcsolatban élő csökevényét is igyekezett a lehető legjobban háttérbe szorítani (vö. 32—4). Ezért helytelen SIMONYI idézett értekezésének módszere, mely — a régi nyelvhasznító iskola késő utódaként — néhol még mindig külföldi, idegennyelvi analógiákkal akar bizonyítani magyar hangtani jelenségeket.

A feldolgozás megkezdése előtt fontos a törvény fogalmának tisztázása. A nyelv életében a különböző hatások lépten nyomon keresztezik egymást; az etimológiai és nyelvtani sorok pl. érdekes kiegyenlítődéseket mutatnak (GOMBOCZ, Módszer-tan 41—2). Nem csodálható tehát az, ha az egyes szabályok alól kivételek is vannak, sőt világosan ellentmondó eseteket is találhatunk. A másik a törvény általános érvényének kérdése: kivételnélküli érvényességről nem beszélhetünk, de kivételnélküli törvényszerűségről igen (GOMBOCZ i. m. 21), vagyis: nem minden illabialis szó szóközépi *p*-je vetődik ki szószéli (= szóeleji vagy -végi) helyzetbe, de ha a *p* ilyen szavakban megmozdul, a változás mindig ilyen irányban történik meg. Dolgozatunk két ilyen általános törvényt mutat be: 1. törekvést a nyelvben gyakori és könnyen ejthető hangkapcsolatok elérésére; 2. törekvést a nyelvben szokatlan és nehezen ejthető hangcsoportok feloldására. Az egyes csoportokban észlelhető törvényszerűségeket az illető osztály bevezetőjében találjuk meg.

Az egyes csoportokat az indító fiziológiai okok alapján határoztuk meg; ezek jogán vontunk egybe eddig erősen szétválasztott típusokat. A *tereh* > *teher* átvetés pl. eddig a nem szomszédos hangok helycseréjének $r-h > h-r$ csoportjába tartozott, a *kohnya* > *konyha* pedig a szomszédos hangok *hny* > *nyh* csoportjába, vagyis két külön osztályba. Mivel mindkét átvetés az egyrészt abszolút szóvégi, másrészt mássalhangzó előtti χ eltüntetésére történt, nálunk a két eset egyazon csoportban szerepel. Az osztályok látszólag még különneübb elemekből tevődnek össze: a fenti *h-s* átvetések pl. egy osztályba tartoznak az *-szr-* > *-rsz-* helycserék csoportjával. Az egyes osz-

tályok címének megválasztásában és bevezetésében igyekeztünk ezt is megnyugtatóan megokolni.

Két módszertani elv vár tisztázásra még. A *k* a *t*-vel velaris szavakban együtt szerepelve általában szóbeljei helyzetbe törekszik; akkor azonban, ha közvetlenül mellette egy másik mássalhangzó is van, éppen ellenkezőleg viselkedik, pl. *toklász* > *kotlász* (10). Az ilyen szóbeljei mássalhangzótorlódásban álló, s ezért szabálytalanul viselkedő mássalhangzót nevezzük — jobb kifejezés híján — *impur*anak. — A zöngétlen és zöngés formában egyaránt szereplő hangpárokat, pl. *k-g*, *t-d*, *s-zs* stb. az egyszerűség kedvéért a görög nyelvtanokhoz hasonlóan az illető zöngétlen változat nagybetűjével jelöltük, tehát összefoglalóan *K*, *T*, *S* stb.-hangokról beszélünk.

Dolgozatunkat — a fejezetcímekből is kitűnően — következetesen és felfogásunkhoz képest szigorú elvek szerint osztottuk fel osztályokra, azokat csoportokra, a csoportokat pedig típusokra. Minden egység elején rövid bevezetésben foglaltuk össze mondanivalónkat. Az egyes szócikkekben az EtSz. tárgyalási rendszerét követtük: az adatok és lelőhelyeik felsorolása után kettőspont és gondolatjel közt adjuk a szónak (az átvetés irányának megállapítására oly fontos) etimológiáját, utána a szóra vonatkozó irodalmat. Főképp olyan helyeket idézünk, ahol a feltett átvetéssel vagy a szó eredetével foglalkoztak; sokszor vettünk azonban figyelembe más megjegyzéseket is. Összefoglaló munkákban nem szereplő szavaknál igyekeztünk lehetőleg teljes irodalmat adni (pl. *tanórok* 28, *tohonya* 32). Az alakváltozatokban igyekeztünk teljes példatárat adni; az irodalomból csak arra hivatkozunk, ami az egyes összefoglaló munkák (EtSz., SzófSz., DOLw., SzlJövsz. stb.) kiadása után jelent meg, vagy azokból esetleg kimaradt. Az EtSz.-ban meglevő összes alakváltozatokat csak onnan idézzük, tehát: *csörcsöny* EtSz., és nem: *csörcsöny* MTsz., EtSz. Az átvetés meghatározása szempontjából fontos két főváltozatot előre vettük és ritkített dőlt szedéssel emeltük ki. A dolgozat használatának megkönnyítésére szó- és tárgymutatót mellékelünk, melyben minden lényegesebb változatnál lapzámmal utalunk a tárgyalás helyére.

Anyagunkat — noha célunk nem az anyaggyűjtés volt — igyekeztünk minél bővebbé tenni. FÉST „teljes összeállítás“-nak nevezett 150—200 példájával szemben mintegy háromszorannyit sorolunk itt fel. Gyűjtésünk természetesen így sem teljes: szótárak és szómutatók tömeges olvasásakor sok példán átcsúszhatik a szem. A szótárakban minden adatot átnéztünk, a folyóiratoknak csak szó- és tárgymutatóit, a nyelvjárási monografiákban a „hangátvétel“- című fejezeteket.

Rövidítéseink általában azonosak a SzófSz.-ban, illetőleg az EtSz. borítékjain megadottakkal. Eltérőek vagy ezekben nem szereplők: CsóSz. = WICHMANN, Wörterbuch der Csángó-dialektes. — GYEPES = GYEPES J., A gyulai nyelvjárás. Szeged,

1938. — HALLER=HALLER J., A légrádi tájnyelv. Eszék, 1916. — INCZEFI=INCZEFI GÉZA, Abafája és vidéke nyelvjárása: Nyelvészeti Tanulmányok a szegedi M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Nyelvészeti Intézetéből. X. — NAGY=NAGY JÓZSEF, A csökölyi nyelvjárás. Bp., 1910. — NNyv.=Nép és Nyelv. Folyóirat 1941.—. Kolozsvár. — RADVÁNYI=RADVÁNYI K., Az ipolyszalkai nyelvjárás. Bp., 1910. — SzófSz.=BÁRCZI GÉZA, Magyar Szófejtő Szótár. — SzhSz.=a SzófSz.-ban SzamoshSz. — TAKÁTS=TAKÁTS L., Az apátfalvai nyelvjárás: Csanádmegyei Könyvtár VII. Makó, 1926. — TOMANÓCZY=TOMANÓCZY J., Hirics hangtana: Spec. Dissert. Quinqueecl. 175. sz. — TÖRÖS=TÖRÖS B., A beregszászi nyelvjárás. Bp., 1910.

II. Réshangok.

A réshangok átvetéseit két csoportra oszthatjuk: 1. az affrikátákban szereplő réshangok viselkedése; 2. a *j*-s átvetések.

1. Az affrikátákban szereplő réshangok.

Az affrikáta természetéről és mibenlétéről nagy viták folytak le (irodalmát l. TOMANÓCZY 21, BAKÓ ELEMÉR: MNy. XXXVIII, 169 és HORGER felelete: i. h. 285), de a kérdés még mindig nem tekinthető tisztázottnak. Az affrikátát zárhang + homorgán réshang kapcsolatának ítélve a *ks*-, *ps*- féléket eleve kirekesztették. A két hang egybeolvadásának elméletét azóta már többen megtagadták, mint BAKÓ is (i. h.); a tárgyalt hangcsoport azonban így sem került vissza az affrikáták közé.

Az, hogy a hangátvetésnél tanúsított magatartásukat mégis itt tárgyaljuk, nem akarja azt jelenteni, hogy a *ks*-féléket affrikátáknak tartjuk. Ez a rész csak megvilágító bevezetése egy másiknak, mely az affrikáták bizonyos természetű viselkedésére keres magyarázatot.

A) Az ál-affrikáták.

Az *S* hanggal kapcsolt hangcsoportokban (*KS*, *ps*) az affrikáta mindig úgy oldódik fel, hogy a spirans a zárhang elé kerül. A jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy a *ks* hangkapcsolatban a *k* exploziója után kis szünet áll be, s az *s* csak azután kezd hangzani; *sk* kapcsolatnál azonban szünet nincs, mert az *s*-ből zavartalan az implósióba való átmenet. A *ksz* csoportban vannak rendhagyó esetek; ezeket egyrészt talán analógiával, másrészt idegenségük fokozott érzésével magyarázhatjuk.

a) *S* hanggal kapcsolt ál-affrikáták:

Siks > *Sisk* tn. (MNY. XII, 370): lat. *Sixtus*. — PAIS (i. h.) könnyebbségkeresést hoz fel okul.

Mikcs > *Micsk*: a *Michael* keresztnév tartozéka (vö. *Miksa*) (PAIS: MNY. XII, 370).

**büksengel* (vö. *bukseng*, *busseng*, *bükseng*, *büsseng*, *büssengöl* EtSz.) > *büskendel* (uo.): a *buksegg* alakváltoztának származéka (EtSz. I. *buk* al.).

baksaméta (vö. *baxameta*, *passameta* EtSz.) > *paskaméta* (uo.): vitatott er., mégpedig vagy a ném. *passamett* átvétele (EtSz.), vagy az ol. *bassameta* szóé (RÉTHEI PRIKKEI: Nyr. XLIV, 323; az utóbbi meglétét kétféle SPITZER: Nyr. XLVI, 28). A *paksaméta* a *passameta*-ból lett elhasonulással, mint *passus* > *paksus* és *fassio* > *fakszió*. — Vö. MELICH: MNY. XII, 216.

guggsol (vö. *gugg*, *legugg*, *kuksol* MTsz.) > *guzsgul* (uo.): a *gugg* ige -s + -l képzős származéka (CSÜRV: MNY. XXXIII, 170).

Taksony > *Taskony* hn. (MNY. XXII, 74): tör. *Tokşyn* szn. — Lehet külön eredetű is (vö. RÁSONYI NAGY: MNY. XXIII, 274).

lipsa (vö. *lipsi* MTsz.) > **lipa* (vö. *lipás* MTsz.): a *lippen*, *lipped* stb. igékkel függ össze (BEKE: Nyr. LVIII, 53). — Vö. FEST 19, SIMONYI: Nyr. LIII, 124.

lebzsel (vö. *lepsül* MTsz., *lebsel* NySz.) > *lezsbel* (vö. *lesbel* MTsz.): talán a *lebben* igével függ össze (SzófSz.). — Vö. TAKÁTS 16.

opsit (vö. *obsit*, *opsét*, *obsitos* MTsz.) > *ospit* (NyF. XXXIII, 11, *ospitos* uo. XVII, 12): ném. *abschied* (SzófSz.).

tepsed (MTsz.) > *tesped* (uo.): összefügg a *tepség*, *tepes*, *topog* igékkel (SzófSz.). — Vö. FEST 18.

repsed (MTsz.) > *resped* (vö. *resved* uo.): er. isml. — Vö. FEST 18.

Szabálytalan *SK* > *KS* átvetést mutat:

vizsga (vö. *bizsgál* MTsz., *visgál* NySz.) > *vigzsa* (MTsz.): a *vizs-* tö -*gál* gyakorító származéka (SzófSz.). — Vö. NAGY SÁNDOR: NyF. X, 20.

Aligha tartozik ide:

karimzsál (vö. *kalimzsál*, *karomzsál*, *karimzso[u]l* MTsz.) > *karizsmál* (uo.): a *karom* főnév vagy a *karmol* ige -*sál* képzős gyakorítója (SIMONYI: NyK. XVI, 247).

β) *Sz* hanggal kapcsolt ál-affrikáták:

**subiksz* (vö. *suwiksz*, *subikszol* MTsz.) > **subiszk* (vö. *subick*, *subickol*, *subic* uo., *suwick* Nyr. XV, 67): újf. *Schuhwicks* (DOLw.).

**tarakasz* (vö. az etimont) > *taraszsk* (vö. *tarack* NySz., *tarac*, *tarasz*, *tarack* OklSz.): újf. *tarrax* (SzófSz.). — Vö. FEST 18.

menyegző (vö. *menyekző* NySz., *menyegző[é]* OklSz., *menyekerző* MTsz.) > *menyezgő* (MTsz.): a R. *menyekerzik* ige származéka (SzófSz.). — Vö. FEST 19.

lélegzet (vö. *léleket*) > *lélészget* (Nyr. V, 17): a *lélek* származéka (SzófSz.).

viksz (vö. *vikszol* MTsz.) > **viszk* (vö. *viszkol*, *viszok*, *viszkos* uo.): ném. *Wichs*. — A MTsz.-beli 'hegedűs' jelentés egy előbbi 'gyantás' jelentésből fejlődhetett (vö. SIMONYI: Nyr. LIII, 125).

Valószínűleg az előbbieket váltakozásának analógiájára keletkeztek:

viaszk (vö. *viasz*, *viack*, *viassz*, *viaszok* MTsz., *viusz* NySz., *viac*, *viosz* OklSz.) > *viaksz* (vö. *viaksz*, *viagz* MTsz.): szl. *vojsk* (SzófSz.). — Vö. HORGER: MNy. XXXVII, 267.

baraszok (vö. *barack* EtSz.) > *baraksz* (uo.): szerb *brasky* (SzófSz.). — Vö. FEST 18.

Idegenségük miatt ferdíthettek el:

részkiroz (vö. *reszkéroz* MTsz.) > *rëkszíroz* (uo.): jelentése 'szekíroz'; népetimológia a ném. *riskieren* igéből. — Vö. FEST 19.

Moszkva > *Mokszva* hu. (Szentgál, LÖRINCZE LAJOS szóbeli közlése).

Bürükci (vö. *Burucci* EtSz.) > **Bürükci* (vö. *Berecki*), *Berück*, *Böröck* EtSz.): lat. *Brictius* vagy ol. *Brictio* (uo.). — Vö. HORGER: MNy. XXIV, 273.

B) A valódi affrikáták.

A zárhang + spirans kapcsolatból tehát spirans + zárhang lett. Ugyanezt mutatják a valódi affrikátákkal történt átvetések, s ez bizonyítja azt, hogy ezek valóban zárhang + homorján réshang kapcsolatából keletkeztek. Legjobban az igazolja ezt a tételt, hogy pl. a *dz* affricata — BAKÓ (i. h.) szerint 3 hang — bizonyos esetekben átvetéses, *zd* formában jelentkezik, egy hang tehát aligha lehet. A fiziológiai indító okot a *ks* kapcsolatok bevezetőjében jeleztük már.

A *zd*-vé vált *dz* rendszerint *zz*-ből való dissimilatio, illetőleg affrikálódás útján keletkezett; gondolhatnánk tehát arra is, hogy a *zd* kapcsolat a *zz* géminatából közvetlenül keletkezett. Ezt a feltevést azonban semmivel sem tudnók támogatni, s így az alább tárgyalandó jelenség kétségtelen bizonyítéknak látszik az affrikata keletkezésére vonatkozó két hang egybeolvadását feltételező elmélet mellett.

Ide tartoznak:

adzig (vö. *adszik*, *adszeg*, *adzég*, *adzeg* EtSz.) > *azdig* (uo.): az *az* névmás *-ig* képzős *azzig* származékából magyarra EtSz. — Vö. KEMENES: MNy. XII, 85.

**bedzvár* (vö. *bebzonár* EtSz.) > *bezdvár* (uo.): ném. *bezoar* (EtSz.). — A *bebzonár* alakot GÉRESI kérdőjellel közli;

valószínűleg elírás vagy olvasási hiba *bedzouar* = *bedzovár* (> *bedzvár*) helyett; hibának tartja SIMONYI: Nyr. XLIV, 31 is.

bodza (vö. *bozja*, *bozza*, *bozja* EtSz.) > *bozda* (uo., TOMANÓCZY 52): szl. *bozje* (SzófSz.).

evedz (vö. *evedz(eni)*, *evez*, *övez*, *evedző* EtSz.) > *evezd* (uo.): bizonyt. er. (SzófSz.).

**idz* (vö. *idzad*, *idzasztó*, *izzad* NySz., MTsz.) > **izd* (vö. *izdó*, *izdóság* NySz., *izró* MTsz.): az *izzad* változata, ez fgr. er. (SzófSz.).

madzag (vö. *mazag*, *mazzag*, *maccag* MTsz., *mazzag* NySz.) > *mazdag* (MTsz.): valószínűleg a cseh *motúzek* átvétele (SzófSz.). — Vö. FEST 19.

**medző* (vö. *mezzüö*, *mezzü* MTsz., *mezzw*, *mezzö* NySz.) > *mezdüö* (MNY. XXXVIII, 215 *csépel* és 216 *határ* al.): a fgr. er. *mez-* ige származéka (SzófSz.).

övedz (vö. *övedzet* MTsz., *övedzeni*, *övedezni*, *eovezzeni* NySz.) > *övezd* (vö. *övezdue* NySz., *övezd* MNY. XII, 85): az *öv* főnév denominális igei származéka.

licel (∴: *litszel*, vö. *el-licel*, *-ricel* 'elinal' MTsz.) > *lisztel* (vö. *e-lisztöl*, *lisztel* uo.): er. isml.

Látszólag tartozik csak ide:

budzogány (EtSz.) ~ *buzdogány* (vö. *bozdogán(y)*, *buzdo[u]gán(y)*, *buzdigány* EtSz.): két külön átvétel, mégpedig egyik oszm. *bozgan* > *bozogány* > *budzogány* (SzófSz.), másik oszm. *bozdoran* (EtSz. *buzogány* al.).

Talán idevonhatók:

butyor (vö. *bútor*, *butyor*, *buttyor* EtSz. *bútor* al.) > *bujtor* (uo.): a *bútor* változata, ennek er. bizonyt. (SzófSz.).

**folyócska* (vö. *folyóka* növénynév EtSz.) > *fojlócska* (TOMANÓCZY 52): a *folyó* szó *-ka* képzős kicsinyítőjéből lehe-tett képzőcserével. — Vö. EtSz., SzófSz.

2. A j a hangátvetésben.

A) Alveolaris spirans + j.

A *j* csoportba tartozik a hangátvetések egyetlen kivétel nélkül törvényszerű esete: az alveolaris spirans + *j* kapcsolat megfordítása. A jelenség az erdélyi népnyelvben található meg (HORGER, MNYj. 107—8), ahol minden *Sz* hangra végződő ige-töböl képzett *j*-s felszólítómód *j*-je a tövégi mássalhangzó elé kerül. A régiségben megvannak az *szj*-s alakok, a nyelvjárásból a *jsz*-es formák kerülnek elő. A köznyelvben ugyanez más irányban fejlődött, s *sz* geminata alakban jelentkeznek. A jelen-ség okát HORGER (NyK. XXXIX, 416—7) mutatja ki. Szerinte: „A hangátvetés a *húzjak* féle igealakokban indult meg szóbelseji *zj* találkozásakor. Azért ilyenkor, mert a *z* is, meg a *j* is egyaránt zöngés spiransok, articulációs mozdulataik

tehát közel rokonok s így kettejük helycseréje nem változtatta meg nagyon az általános szóképet, ami tudvalevőleg a hangátvetésre való hajlamnak nagy elősegítője.“

A régiségben található *zj* típusú formák: *iszjuk, keresjük, őrizjük, megnézzük, hiszjék* (NyH.⁷ 127); *iszjátok, rázjátok* (uo.); *iszja, hozja, ájsa, iszják, ruházzák* (i. h. 128); *keresjök, veszjék, ostorozj, hozjam, ileszje, válaszj* (NyH.⁴ 103).

Átvetett: *jz* típusú alakok: *kéjsék, vejszen, hújza, szakajsa, válajszon* (NyH.⁴ 103); *hújza, szerejzük, kerejsem, olvajsa, ájsa, tapójsák, erejszem, berekejszük, ébrejszék, jejsz 'ijessz!', megtapajsa, válójszuk, megdagajsa, szalajszam, fejse 'fesse', kejszék 'kez(d)jek'* (HORGER, MNyj. 107—8).

Nemcsak ezekben a felszólító alakokban történt meg az átvetés, hanem néhány *zj*-szerű hangsoportot tartalmazó szótestben is:

aszjú (vö. *asszjú, aszjó, aszú, asszú, oszé, oszi, oszjú, osszjú* EtSz.) > *ajszú* (vö. *ajszani* uo.): ugor er., vö. pl. osztj. *sas* (SzófSz.).

bozja > *bojza* (EtSz.): szl. *bozje* (SzófSz.).

hoszjú (vö. *hosszi, hésszú* MTsz., *hoziu, hozyw* NySz.) > *hojszú* (vö. *hojszu, hójszu* MTsz.): vö. vog. *χosá* (NyH.⁷ 155, SzófSz.).

hozjá (vö. *hoziam, hoziad, hozyam, hozyaya, hozyaa* NySz.) > *hozá* (vö. *hajzám, hejza, héjza, hozza* MTsz.): vö. osztj. *χozà* (NyH.⁷ 136, SzófSz.).

viszja > *vijsza* (MTsz.): töve azonos a *viszont*-éval, ez meg fgr. er. (SzófSz.).

Ezek analógiájára keletkezhetett:

ajszon (MTsz.) > *aszjon* (EtSz.): az *asszony* változata; az *oszét* *ajsin* és a R. *achsin* valószínűvé teszik, hogy az *ajszon* az eredetibb alak (SzófSz.).

B) *j* + labialis mássalhangzó.

A *j* + labialis mássalhangzó csoport feloldódik, mégpedig úgy, hogy a *j* egy közömbös labialisatiójú palatalis mássalhangzó elé kerül, valószínűleg azért, hogy a két hang ajak- és nyelvműködése rokon lévén, az ejtés könnyebb legyen. Így alakulnak:

csajvadék (vö. *csajvadik, csejvedék* EtSz.) > *csavajdék* (vö. *csavajdék, csevejde* < **csevejdek* uo.): talán hangfestő (EtSz.).

csajbókos (vö. *csajbókás* EtSz. *csajba* al.) > *csabajkos* (EtSz.): hangfestő er. (EtSz. *csabajkos* al. utal a *csajba* címszóra).

Aligha tartozik ide:

abajnac (vö. *abajdoc*, *abajdóc*, *abajnoc*, *abajmóc* EtSz.)
> *abanajc* (uo.): szl. *obojnec* (EtSz. *abajdoc* al.).

C) *j-l* > *l-j* átvetés.

A *j-l* hangviszony egyes esetekben *l-j*-vé változik. Ellentmondó eset is van. A jelenség sem nyelvállással, sem az ajakműködéssel nem hozható kapcsolatba. Magyarozatát nem találjuk. Ilyen esetek:

vijola (vö. *viola*, *vijolla*, *violla*, *vihola* MTsz., *vivola* NySz.) > *vilója* (MTsz.): klat. *viola* (SzófSz.). — Vö. HÁRSING I.: Nyr. XXXI, 253.

bijal (vö. *bial*, *biyal*, *byial*, *bivaly* EtSz., *bial* NySz., MTsz.) > *bilaj* (MTsz.): szl. *byvolz* (SzófSz.).

majoránna (vö. *majoráng* NySz., *majoránt*, *majérána* MTsz.) > *marojánna* (vö. *marajánna* MTsz.): klat. *majorana* (SzófSz.). — Vö. NAGY SÁNDOR: NyF. X, 20.

kalajúz (vö. *kalahúz*, *kalavúz* NySz., OklSz.) > *kajalúz* (NAGY 13): oszm. *qylayuz* (SzófSz.).

D) Palatalisatio-csere.

Ide tartozik félig-meddig az úgynevezett „palatalisatio-csere” is, vagyis az az eset, mikor egy szón belül valamelyik palatalizált mássalhangzó elveszti *j*-sítettségét, s az egy másikra megy át. Három típusra osztható, mindháromban érzékelhető artikulációs könnyebbség jön létre az átvetés által.

a) Az első csoportban a palatalisatio szóvégre törekszik, hogy ott a magyar nyelvben gyakori, sőt bizonyos képzőtípussal is kapcsolatba hozható *-ány*, *-ény* végzetet hozzon létre. Ilyenek:

Terestyén (vö. *Teresztyén* OklSz.) > *Terestény* (CzF.): klat. *Tristianus* keresztnévből (SÁGI: MNy. XXX, 200).

Sebestyén (vö. *Sebastián*, *Sebastján*, *Sebestyin* OklSz.) > *Sebestény* (CzF. *keresztyén* al., MNy. XXX, 200): lat. *Sebastian(us)* (CzF. i. h.).

Pestyén (CSÁNKI V, 125) > *Pestény* (MNy. XXX, 200) és *Pestyén* (CSÁNKI I, 105) > *Pöstény* (MNy. XXX, 200): zót *Piestány* (MELICH, HonfMg. 371; helytelenül BOROVSZKY, HonfTört. 71).

körösztény (vö. *köresztyén*, *körösztjen* NySz.) > *körösztény* (vö. *keresztény* NySz., *körösztény* CzF.): szl. *krstojaně* (SzófSz.). — Vö. HORGER és SÁGI: MNy. XXX, 193—200. A *keresztén* ~ *keresztény*-féle alakokra vö. i. h. 198—9.

Atyán (vö. *Ata*, *Atya*, *Agya*, *Athyan* EtSz.) > *Atány* (uo.): tör. er.; az *Atya* alak eredetibb (EtSz. *Ata* al.). — Vö. GOMBOCZ: MNy. XI, 433, MELICH: MNy. XXI, 283.

Killyén (MNy. XXX, 195) > *Kilény* (uo.): lat. *Chilianus* (P. D.: MNy. XXIX, 110).

Villyán (vö. *Villiam*, *Wyl(l)yam*, *Vilyan*, *Vylyan* CSÁNKI II, 536) > *Villány* (uo., MNy. XXX, 195): ném. *William*?

β) Második típusa az *ly* depalatalisatiójával van kapcsolatban. Ez a kiveszõben levõ hang a nyelvterület legnagyobb részén azóta *j*-vé vagy *l*-lé lett (bár ez utóbbi lehet eredetibb állapot őrzése is). Az alább felsorolandó esetekben a már nehezen képezhetõ *ly* palatalisatiója átmegy valamely másik hangra, hogy egy nyelvünkben gyakoribb palatalizált hangot hozzon létre. Ide tartoznak:

ámolyog (vö. *ámojog*, *ámolog*, *ábolyog*, *ámoji*, *ámul* EtSz.) > *ányolog* (vö. *ányoli* uo.): az *ámul* és családján keresztül a fgr. er. *álom* szóhoz tartozik (EtSz.). — Vö. FEST 27, KALLÓS ZSIGMOND: Nyr. LXIII, 121, LXIV, 135, 136, LXV, 21.

**kogilya* (vö. az etimont) > *kágyula* (vö. *kágyala*, *kagyilló*, *kagyilló* MTsz.): ol. *cochiglia* (SzófSz.).

pandaly (vö. *pandaj*, *padma[o]j*, *padmaly* stb. MTsz.) > *pangyal* (uo.): szl. *podmol* (SzófSz.). — Vö. FEST 27.

nospolya (vö. *nászpolya*, *náspoly* NySz.) > *nyospola* (vö. *nyospola* NySz., *nyespuha* MTsz.; az utóbbi népetimológia): szl. er., vö. szlov. *nešplja* (SzófSz.).

γ) A harmadik típusban a mássalhangzótorlódásnak is beillõ *mj* és *xj* hangkapcsolatok *j* eleme megy át valamely más hangra, hogy egy hangnak számító palatalizáltat alkosson. Ezt mutatják:

Demjén > *Demény* hn. és *Domján* > *Domány* hn.: mindkettõ a lat. *Damjanus* szn.-bõl (EtSz.). — Vö. KARÁCSONYI: MNy. IV, 128, HORGER: XXIII, 131, 138, P. D.: XXIX, 110.

tömjén (vö. *támien*, *temjén* NySz., *temien* MTsz.) > *tömény* (vö. *timény*, *töminy* MTsz.): szl. *tomajan* (SzófSz.). — Vö. CSÜRY: MNy. XX, 141.

Semjén(falva) > *Simény*(falva) (MNy. IV, 125—7): a *Simeon* keresztnévbõl (uo.).

Terjén > *Terény* és *Tarján* > *Tarány* hn.-ek (MNy. IV, 128): *Tarján* szn., ez a tör. *Tarzan* méltóságnévbõl (NÉMETH: MNy. XXXV, 67). — Vö. KARÁCSONYI: MNy. II, 273, HORGER: i. h. XXX, 195, MÉSZÁROS: NéNy. X, 71, MOÓR: i. h. XI, 89.

**tárjag* (vö. *tárjog*, *tarjag*, *tárgyag*, *tájag* MTsz.) > *táragy* (∩ *tárigy* MTsz. *tályog* al.): er. isml. (SzófSz.). — Vö. M. KOSSA: MNy. XXII, 345, MELICH: MNnyv. III, 233—7.

Nem világos példák:

pattantyús (vö. *pattantyú*, *pattantó* MTsz.) > *Pattantús* dülõnév (NyF. XXXIII, 11): a *pattant* ige származéka (SzófSz.).

egyenes > *egenyés* (vö. *egenyessz*, *egenyös*, *igenyes*, *igenyös* EtSz.): az *egyen-* névszó származéka (EtSz., SzófSz.). —

Vö. GOMBOCZ, Módszertan 19, WICHMANN: MNy. IV, 302, DEME: i. h. XXXVII, 261, XXXVIII, 115.

szotolya > *szotyola* (MTsz.): er. isml., s ezért nem tettük az *ly*-típusba.

**kotyleves* > **kotlyeves* (MNy. XXXVII, 156): a *kotnyeles* származtatásához önkényesen feltett eset két feltételezett adattal; teljesen valószínűtlen.

Látszólag tartoznak csak ide a *golyóbis* > *gyolóbis* | *nőstény* > *nyőstén* | *nagyrág* > *nyadrág* alakpárok, mert mindegyiknél van *golyóbis*, *nyőstény* stb. vagy *nadrág*, *golóbis*, *nőstén* fok is, vagyis mindegyik lehet külön, fejlődés eredménye is (vö. NySz. és MTsz. adatait).

III. Nasalisok.

A magyar hangállományban az orrhangú mássalhangzó — a magánhangzóközi helyzetet leszámítva — homorgán zárhang előtti helyzetben leggyakoribb, s legkönnyebben is ejtendő. Mint az eddigiekben is láttuk, a nyelv a hangátvetésben is a struktúrájának jobban megfelelő hangkapcsolatok elérésére törekszik; igyekszik tehát a nasalist, ha csak lehet, homorgán zárhang előtti helyzetbe juttatni. Két csoportot találunk itt: 1. a zárhanggal szomszédos, 2. a zárhangtól távolabb fekvő nasalis zárhang elé vetését.

1. Zárhanggal szomszédos nasalis átvetése.

Itt, mint már több helyen is, a könnyebb artikuláció elérésére való törekvés az indító ok. A *dn*, *gn*, *gyny*-szerű hangkapcsolatok tőszavakban, állandó hangcsoportként, meg lehetős ritkán szerepelnek, inkább csak ragozott vagy képzett formákban kerülnek elő nagyobb számban. Ejtésük azonban a spiransoknál (14) megjelölt fiziológiai nehézségekbe ütközik, s ezért a nyelv a kapcsolat feloldására törekszik. Egyik lehetőség erre az *assimilatio* (*idnap* > *innep*, *tegnap* > *tennap* stb.), másik pedig az *nd*, *ng*, *nygy* megoldás, vagyis a nasalis átvetése.

A) *dn* (≈ *tn*) > *nd*.

lednek (vö. *letnok* [!], *lődnök* NySz., *lednyk* OklSz.) > *lendek* (vö. *lendek* NySz., MTsz., *lőndök* MTsz.): szl. *ledniko* (SIEL., MNy. XXXVII, 346). — Vö. SIMONYI: Nyr. XXIII, 185, BEKE: i. h. LXII, 80.

padnal (vö. *padmaly* NySz., MTsz., *padmal*, *padmoly* MTsz.) > *pandal* (vö. *pandaj*, *pandá*, *pangyal*, *pannal* MTsz.): szl. *podmol* (SzófSz.). — A *dn* feloldására való törekvés erősségét mutatja, hogy hasonulásos *pannal*, és más irányban átvetett *padlan* forma is van (MTsz.).

Rednek > *Rendek* hn. (CSÁNKI II, 98, 249): szl. *rovniko* (UJb. IX, 50). — Vö. KNEZSA: MNy. XXXIII, 169, PAIS: i. h. XXXVII, 346.

szarádnök (vö. *zaradnok*, *zaradok*¹, *zarandek* NySz., *szarannuk* MNy. XXIV, 321) > *szarándok* (vö. *zarándok*, *szalándok* MTsz.): szl. *stranvniko* (SzófSz.). — Vö. BEKE: Nyr. LXII, 79—80, PAIS: MNy. XXXVII, 346, Melich-Emlék 162 kk.

**Szelednek* > *Szelendek* (ma *Szelindek* hn. MNy. XXXVII, 346): szl. *Slyvniko* (KNEZSA: i. h. XXXIII, 169).

szélédnök (OkISz.) > *szeléndek* (vö. *szeléndék*, *szelindek* NySz., *szeléndök*, *szöléndök* MTsz., *szilindek* NySz., MTsz.): szl. *slédvniko* (SzófSz.). — Vö. SIMONYI: Nyr. XXIII, 185.

szövidnek (vö. *zövidnek*, *szivetnek*, *szeuetnek*, *szeüednek* NySz., *szövétnek* KRESZN. *szö* al.) > *szövindek* (vö. *szövindek*, *zöüendök* NySz., *szövendek* Nyr. XXII, 346): szl. *svetniko* (SzófSz.). — Vö. SIMONYI: Nyr. XXIII, 185, BEKE: i. h. LXII, 80.

zsarátnök (vö. *zsarátnak*[g] MTsz., *zsarátnak* NySz.) > **zsarándok* (vö. *zsaránd-tűz* MTsz.): szl. *žeratoko* (SzófSz.). — A *zsaránd* olyan elvonás lehet a **zsarándok*-ból, mint *zsarát* a **zsarátok* (vö. szl. *žeratoko*) alakból. Körülbelül így SzófSz. Vö. MARIÁNOVICS: Nyr. XL, 350, BEKE: i. h. LXII, 80.

Bednek > *Bendek* hn. (MNy. XXXIII, 169): er. isml. Van *Bennek* alak is; ez keletkezhetett hasonulással a *Bednek*-ből, vagy a *Bednek* elhasonulásos alak *Bennek*-ből.

B) gn > ηg.

**bagnita* (vö. az etimont) > *bangita* (EtSz.): lengy. *bagnita* (FEST 17, BEKE: Nyr. LXI, 18, 32). — Vö. DANK., Lex., SIMONYI: Nyr. VII, 342.

C) gyny > nygy.

**kalagynya* (vö. az etimont) > *kalanygya*: szl. *kladnja* (SzófSz.). — ASBÓTH OSZKÁR (Nyr. XXVIII, 443) az íráskép alapján elindulva *dny* > *nygy* átvetésről beszél, vagyis szerinte a hangok helyet cseréltek, de a palatalisatio helyén maradt. MELICH (uo. 397) e nehézség elhárítására a szót inkább a latin *calendae*-val hozza összefüggésbe. — A hangviszony más, mint ahogy azt ASBÓTH állítja. Az írásban *dny* jellel jelölt hang-

¹ Ez a PeerK. 13: *zaradokoth* nyilvánvalóan íráshiba, minthogy közvetlen utána ugyanabban a mondatban *zarandokoddal* van írva a 13—4. lap határán. Ezért nem vettem fel a *zarándok* alakváltozataira vonatkozó adatok közé. — P. D.

kapcsolatban az *ny* jésítettsége természetszerű assimilatióval jár, vagyis a hangkapcsolatot *gyny*-nek ejtjük. A zárhang szabályosan palatalizálttá lesz (*d*), de nem affrikátává (vö. GOMBOCZ: ÖM. II, 35), vagyis az explosio utáni *j* ez esetben elmarad, mert maga az explosio is elmaradt: a *d* hang zára nem pattan fel, hanem az orrüreg megnyílásakor *ny* képződik belőle. Ezért nem kelti a *dny* első eleme a palatalizált hang benyomását: a hangkapcsolat nem *djny*, csak *dny*. Így van ez természetesen a *tny* kapcsolatokban is, amelyekből kényszerűen *tny*, de nem *tjny* lesz. Ezért hallja egyik fül *t*-nek, másik *ty*-nek (vö. KÁLMÁN: MNY. XXXVIII, 213 és IMRE: i. h. 310). Az igazság, mint látjuk, a kettő között van; népnyelvi szövegekben mégis tanácsosabb a hangsoportot *tny*-nyel jelölni, mert a *tny* jelsoport csak *tny*-nek ejthető, tehát egyértelmű jel. Ha *tyny*-nyel írnök, a *pont nyoma* és a *ponty nyoma* pl. még értelmi zavarokat is okozhatna, nem beszélve arról, hogy ez az írás messzebb jár a valóságtól, mint a másik. (A jelölésre vonatkozóakat LŐRINCZE LAJOS barátommal való megbeszéléseink alapján, kettőnk közös javaslatként közlöm.) — A *kladnya dny* hangsoportjának tehát mindkét eleme palatalizált, ugyanígy a *kalangya* is *kalanygyá*-nak ejtendő (vö. GOMBOCZ: ÖM. II, 24), vagyis nem *dny* > *ngy*, hanem *gyny* > *nygy* csere történt, aminek oka az eddigi példák alapján világos.

D) Csak látszólag tartoznak ide:

gadnár (MTsz.) > *gantár* (vö. *gannár*, *kantár*, *gyantár*, *csántér* MTsz.): bajor v. cipszer *gantner* (DOLw.). — A magyarban is van *gantnár* változat, tehát nem átvetés történt, hanem egyszer egyik, másszor másik *n* esett ki.

lagymatag (vö. *latymatag*, *lágymatag* MTsz.) > **lanygmatag* (vö. *lengeteg* uo., HORGER: MNY. XXXVII, 14): a *lengeteg* nem a *lagymatag* származéka (l. BAKÓ: MNY. XXXV, 40).

2. A zárhangtól messzebb eső nasalis átvétele.

A homorgán zárhang előtti helyzetbe törekvés a zárhangtól távolabb eső nasalis helyezkedésén is meglátszik, mert ha az valamilyen irányban megmozdul, mindig a könnyebben ejtendő *nd*, *ng* stb. hangkapcsolatot igyekszik létrehozni. Ilyen esetek:

**kaldanó* (vö. az etimont) > *kandalló*: ol. *caldano* (SzófSz.). — Vö. FEST 11.

**danciader* (vö. *danciadérium*, *dancia*, *dancia* EtSz.) > *daciander* (vö. *diciander* uo.): lat. *genciana* (uo.).

Lénárt (vö. *Lénárd* SzlJövsz. 145) > *Léránt* hn.-ek (KRESZN.) és csn. (PAIS): lat. *Leonhardus* szl. közvetítéssel (SzlJövsz.).

lónárt (MTsz.) > *lóránt* 'uzsonna' (uo.): a szl. *olovrant* szóval veti egybe CzF., DANK., Lex., M. J.: NyK. XXXVI, 267. Teljesen valószínűtlen; az eredeti alak *lónárt*.

csalnikozik 'futkos, kószál' (EtSz.) > *csalinkázik* 1. 'csónakázik', 2. 'haszontalanul tölti az időt' (uo.): a *csalnikozik* valószínűleg a *csolnak*, *csolnuk*, *csónik*, *csónyik* szó *csolnakázik*, *csónakoz* származékának változata (EtSz. *csónak* és *csalnikoz* al.).

ánslog (vö. *anslog*, *anislag*, *áslag*, *áslóg* stb. MTsz.) > *áslang* (vö. *áslong*, *loslang*; az utóbbi népetimológia uo.): osztrák-bajor *einschlag* (EtSz.). — Vö. FEST 27.

Bizonytalan példák:

fetrenng (vö. *ferteng*, *fötröng*, *fötrenng* stb. EtSz.) > *fentereg* (vö. *fentörög*, *féntereg*, *fintereg*, *vintörög* uo.): a *ferteg* változatának magyarzza EtSz. (vö. még PAIS: MNy. XI, 358).

vendég > *vedéng* (OkI Sz. 1466. „4-szer így. Zala m.“ SZAM. Jegyz.): a *venni* ige származéka (SzófSz.). — E kettőnél az *n* egyik zárhang elől a másik elé került.

bagoncs > *bangócs* (EtSz. *babócs* al.): a *bagócs*, *bagóc* változata (EtSz.). Lehet két külön eredetű nasale infixum is.

palacsinta (vö. *palicsinta*, *pélacsinta*, *placsinta*, *pálacsinka* MTsz.) > *palatincsa* (MNy. III, 331; vö. *paladincsa* MTsz.): ol. *placenta* (SzófSz.). Az átvetés szabálytalan.

Látszólag tartozik ide:

babonc > *bambóc* (EtSz. 2. *bambuc* al.): ném. *bombonc* (EtSz.). Nem átvetés történt, hanem egyszer egyik, másszor másik *n* esett ki (vö. *gantár* 22).

3. Két nasalis egymásközti helycseréje.

A típust mindössze két példa képviseli. Szabályosságot nem látunk, a jelenség okát nem találjuk. Ezek:

csaknem > *csakmen* (FEST 11): a *csak* és *nem* szók összetétele (EtSz., SzófSz.).

Benjamin > *Benjanim* (FEST 11): lat. *Beniamin* (EtSz.). Valószínű, hogy mindkét esetben véletlen nyelvbottalással van dolgunk.

X. A gyermeknyelv vallomása.

Adatainkat eddig legnagyobb részét a régiségből és a népnyelvből vettük. Az irodalmi nyelv nem jó terület a hangátvetéseket kutató számára, mert a ma már nagyon is széleskörű írásbeliség a szó hangalakját ejtési nehézségek ellenére is megőrzi. Irodalmi nyelvünkben, s ezen keresztül köznyelvi kiejtésünkben is, a nyelv alkotába egyáltalában nem illő, minden fiziológiai könnyebbséget mellőző hangkapcsolatok is meghonosodnak már. A helytelenül felújított *ihlet* szó (SzófSz.) a mai köznyelvben élő elem, a benne levő *h* + mássalhangzó kapcsolat pedig min-

den fiziológiai nehézsége ellenére sem oldható fel, mert a szó hangtestét az írás rögzítette. Átvetések csak az ilyenfajta korlátoktól mentes régi és népnyelvben történnek.

Az átvetésnek azonban van még egy nagy lehetőségi területe, a gyermeknyelv, melyben az itt felsorolt esetek mindegyikére találhatnánk példát. A gyermeknyelv irodalma (vö. VIKTOR GABRIELLA, A gyermek nyelve. Nagyvárad, 1917. 80—1) itthon is, külföldön is elég nagy, s benne a hangátvetésre is sok példa található. Dolgozatunk első osztályának első csoportja pl. a következő példákkal van képviselve benne: *lába* > *bála* (NyK. XXIII, 67) | *kalap* > *pala* (uo. 66) | *leves* > *beles* (uo. 66) | *cipő* > *picő* (uo. 66) | *harapott* > *haratop* (Nyr. LVIII, 63) | *télikabát* > *télibakát* (NyF. XXII, 22). — Mindegyik példa elméletünket látszik igazolni: illabialis szó szóközépi *P*-je szószélre törekszik (vö. 7). — Miért nem foglalkoztunk hát mégsem a gyermeknyelvvvel?

1. A gyermeknyelvi átvetések legnagyobb része nem etimológikus értékű, vagyis nem állandósuló jelenség, inkább csak nyelvbotlasként hat, s hamarosan eltűnik a használatból. Vannak nyelvbotlásból eredő átvetések a népnyelvben is, ezek azonban botlás-jellegükben is a „pattern“-be való illeszkedés törekvését szolgálják.

2. T. i. a hangátvetésre a mindenkori könnyebbség keresése jellemző, vagyis az adott artikulációs bázis begyakoroltságához való alkalmazkodás törekvése. A gyermeknél éppen ez a begyakoroltság hiányzik, s ez elveszi az átvetés helyhez köthetőségét is. A gyermek nyelvbotlásai nem az artikulációs bázis szokás szülte megtévedései, nem a magyar könnyebb ejtésre jellemző jelenségek, hanem egy egészen más könnyebbségi rendszer szerint történt esetek. A jelenség semmiféle nyelvhez nincs kötve, s így a gyermeknyelvi hangátvetéseket csak nemzetközi viszonylatban érdemes kidolgozni.

Áttekintés.

A dolgozat főbb eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

A hangátvetést az a törekvés hozza létre, hogy a szót a nyelv alkatának megfelelőbbé formáljuk. Két típusa van: 1. a könnyebben ejthető hangkapcsolatok elérésére, 2. nehezen ejthető hangkapcsolatok feloldására való törekvés. A fiziológiai könnyebbség, vagyis az artikuláció megkönnyebbülése sok esetben határozottan kimutatható; az azonban a független átvetések minden egyes esetében világos, hogy az artikuláció nehezebb nem lett, vagyis a közömbös példák mellettünk nem, de ellenünk sem bizonyítanak. A hangzóssághoz (GOMBOCZ: ÖM. II, 47) hasonlóan könnyebb ejthetőségi sort mégsem lehet felállítani, mert ez mindenkor a fonetikai helyzettől függ: a *t* pl.

palatalis szóban szóközépre, velarisban szószélre törekszik, vagyis palatalis magánhangzók közt a *k*-nál könnyebben, velarisok közt nehezebben ejthető (10).

FESTNEK a bevezetésben (3) idézett tiltakozásával szemben tehát a független hangátvetés okaként felhozottak közül — mai tudásunk szerint legalábbis — a könnyebb artikulációra való törekvés elméletét tarthatjuk legvalószínűbbnek.

DEME LÁSZLÓ.

Megjegyzések a magyar szórendhez.

A felvetett kérdések kétség kívül a magyar nyelvtan legnehezebb problémái közé tartoznak, amiről már az idevágó terjedelmes szakirodalom futólagos áttekintése is meggyőző. Amikor egy kissé részletesebben foglalkoztam vele, az tűnt fel nekem, hogy a sok, magában véve nagyon értékes kutatás nem vette eléggé tekintetbe a ritmus szerepét. MOLE CZ BÉ LA (A m. szórend történeti fejlődése (14) megállapítja ugyan, hogy a magyar szórendben első sorban a ritmus mechanikus hatása uralkodik, mégpedig úgy, hogy a tartalmilag legfontosabb szón van a főhangsúly; de ez az alapelv a gyakorlatban nem eléggé érvényesül. Ha azonban a ritmus mint önálló, a nyelvtől független jelenség befolyásolja a mondat alakulását, akkor az a kérdés merül fel, vajjon milyen módon működnek közre a nyelvi és ritmikai tényezők a gondolatok kifejezésében. MOLE CZ imént idézett válasza nem kielégítő, mert a mechanikus séma nem veszi tekintetbe a tartalom követelményeit, viszont a gondolatok egyéni árnyalatai felbontják a ritmus gépies rendszerét. Ha pedig arra gondolunk, hogy a nyelv organizmus, amelynek sajátos törvényéhez minden jelenségnek alkalmazkodnia kell, akkor nem lehet kétes, hogy a ritmus is csak úgy kapcsolódhatik a többi nyelvi tényezőkhöz, ha a nyelv legfontosabb feladatának, a gondolatok célszerű kifejezésének szolgálatában áll. E megfontolás alapján annak a kérdésnek megoldását tettem fel magamban, hogy milyen mértékben befolyásolja a ritmus és a vele szoros kapcsolatban álló hangsúly a szórendet a gondolat legmegfelelőbb kifejezésének szolgálatában.

A szakirodalomból főleg a következő három dolgozatot használtam fel: KICSKA EMIL, Hangsúly és szórend: Nyr. XIX—XXII. (1890—1893.); MOLE CZ i. m. 1900.; SIMONYI ZSIGMOND, A magyar szórend. 1903.

Természetesen a szavakat nem önállóan, hanem mondatbeli szerepükben vizsgáljuk, mert ez szabja meg a ritmus és a hangsúlyozás érvényesülését. Főlöszleg azonban kiemelni, hogy a ritmusnak és a hangsúlynak is csak azokat a törvényszerű-

ségeit vehetjük tekintetbe, amelyek a szavak mondatbeli összekapcsolódásában mutatkoznak meg. Az önálló szavak hangszerkezetében nyilatkozó ritmus pedig itt csak annyiban fontos, amennyiben a mondatritmus a szó- és szótagritmust már feltételezi: az utóbbi a nyelv természetéből szükségszerűen adódik, az előbbi pedig az általános ritmikai feltételek önkéntes és váltakozó felhasználásából alakul. Egy példa.¹ Egy hölgy behívja a kutyát a kertből a házba. Először csak azt mondja: „*gyere be!*“ De a kutya nem fogad szót, s gazdája már könyörögni kezd: „*gyere be, kutyuskám!*“ Az első esetben a meghatározón volt a főhangsúly, a második esetben a *gyere* szón. Ugyanaz a hangsoport először parancsot fejez ki, azután kérést; az előbbit egy hangsúlytalan ütemelőző és egy élesen hangsúlyozott, egytagú szó jellemzi, az utóbbit pedig egy két szótagra eloszló, lágyabb hangsúlyozás és egyenletesen mélyülő mondatmelódia. Ennek fordítottja is előfordulhat, t. i. hogy két különértékű mondatnak ugyanaz a melódiája van; vö. a következő két mondatot: *Pali hol van?* és: *azt már tudtam.* Mind a kettőben a melódia közepes hangmagasságban kezdődik, majd a második szótagon emelkedik, azután pedig lényegesen a kiinduló pont alá süllyed. Ez a változatosság azért lehetséges, mert a ritmusnak és a hangsúlynak nincs meghatározott gondolati jelentése; csak a szerint nyer tartalmi jelentőséget, ahogy a szavak értelmével összekapcsolják. Hogy erre az összekapcsolásra a nyelvben milyen lehetőségek vannak, azt felkutatni érdekes tudományos feladat. Mivel pedig a szavak elhelyezkedése nyújtja a legfontosabb eszközt a ritmus megváltoztatására, a szórend vizsgálata a legeredményesebb módszer e kérdés megoldására.

Nem volt módomban a problémát egész terjedelmében vizsgálat alá venni, hanem csupán három pontra korlátoztam kutatásaimat, t. i. az igére (mégpedig külön a mondat elején és a mondat belsejében álló igére), az igekötőre és a tagadó szóra. Külső okok kényszerítettek arra, hogy az utolsó fejezetet elsőnek tárgyaljam.

Azonban az anyag három fejezetre való elosztása a gyakorlatban nem egészen megvalósítható, mert szórendi tanulmányoknál, ahogy már szó volt róla, az egyes szavakat csak mondatbeli szerepük alapján lehet vizsgálni, úgyhogy az eredményeket részben előlegezni, részben pedig ismételni kellene. Hogy legalább némileg segítsék ezen a kellemetlenségen, az igei állítmány és néhány más mondatrész közti viszony elemzésével kezdem meg fejtegetéseimet, amelynek a következőkre nézve alapvető jelentősége van.

¹ A következőkben példáimat vagy a szakirodalomból, vagy saját feljegyzéseimből idézem, hogy elkerüljem a mesterkéltséget.

I.

Lássuk először az állítmánynak az alanyhoz való viszonyát, amennyiben itt jelentősége van!

Ebben a mondatban, hogy *a vonat jön*, az alany és az állítmány tárgyilagosa, különös színezet nélküli kijelentésben kapcsolódik össze; az alany a kijelentés tárgyának, a fejtegetés kiinduló pontjának, az igei állítmány pedig a cselekvésnek nyelvi megfelelője. A kijelentés célja az, hogy a mondat a két elképzelés között belső viszonyt teremtsen, úgyhogy egységes folyamat keletkezzék, és az alany az igecselekvés hordozójává legyen, az igecselekvés pedig az alanytól beirányozottságát nyeri. Azonban ugyanannak a mondatnak ebben az alakjában, hogy *jön a vonat*, a két mondattag belső kapcsolat nélkül áll egymás mellett. A kijelentés feladata nem, amint az előbbi esetben, egységes belső folyamatba való összekapcsolás, hanem a már meglévő egység kifejezése;¹ úgy a kijelentés szempontjából a főnév és ige között az alanyban és állítmányban mutatkozó különbség elveszíti jelentőségét. Most az alany már nem a fejtegetés kiinduló pontja, az igecselekvés indítója, hanem egyszerűen a kijelentés magva; az állítmány nem időben és térben kibontakozó, az alanytól indított cselekvést fejez ki, hanem a nyelvi közlésnek az időbeli lefolyás dimenziójába való átvitelére szolgál. A tárgyalt mondatnak első változata dinamikus: a két mondatrészt belsőleg az az erőáramlat kapcsolja össze, amelyet a valódi folyamattal párhuzamos nyelvi alakítás idéz elő. A második változat pedig statikus: a belsőleg szoros kapcsolatban levő mondatrészek² nyelvi összeállítása a valódi folyamattal ellentétes irányú, nehogy a pusztá kijelentés mint cselekvés tűnjék föl.

¹ Máskép értelmezendők azonban olyan esetek, mint a *jene egye meg* (MOLE CZ 112). Itt is szoros kapcsolatban van az alany és az állítmány (az alany kiemeléseinek nem kirekesztés, hanem a mondat indulatos színezete az oka), mégpedig nem az állítmány funkciójának elgyengülése miatt, hanem a kifejezés megmerevedése következtében (MOLE CZ példái majdnem kivétel nélkül ilyenfajta). Ilyen szólásokban a tartalmukat nézve a főnév fontosabb szokott lenni az igénél. Az állítmány azonban hangsúlyának mondatmelódikus okokból bekövetkezett elgyengülése ellenére megtartja konkrét értelmét s ezért követi az alanyt (vö. az alábbi fejtegetéseket a tárgyról). — A SIMONYI-tól (66, jegyz.) ezzel összevetett típus: *itt süllyedjek el, ha nem igaz!* pedig csupán a ritmus és a hangsúlyozás eredménye: az indulatos hangulatnak a mondat elején levő, erősen hangsúlyozott szó felel meg; az állítmány, amely nem alkalmas ilyen mondatok megkezdésére, ezért „fölsleges“ meghatározót kap (úgy nevezi MOLE CZ azokat a határozókat, amelyek tartalmi szempontból nélkülözhetők), és a mondaton erősebb hangsúly van, mint amilyen a tartalomra nézve várható volna. Hogy ilyen mondatokat erős hangsúlyú szóval szeretnek megkezdeni, azt SIMONYI-nak ezek a példái mutatják: *bárcsak visszahoznák (bárcsak visszahoznák mellett, 68), és bár megjönne ő is (bár ő is megjönne mellett).*

² SIMONYI is azt állapítja meg, hogy ilyen mondatokban az alany hangsúlyos, és szoros kapcsolatban van az állítmánnyal (15).

II.

Fordítsuk most figyelmünket az állítmány és a tárgy közti viszonyra.

Azoknak a lehetőségeknek száma, amelyek ebben az összefüggésben tekintetbe jöhetnek, nagyobb, mint az alany esetében. Ahogy láttuk, az állítmány dinamikája — és ezzel kapcsolatban az állítmány rendes elhelyezkedése — annál jobban érvényesül, minél lazább a fogalmi kapcsolat közte és a főnév — ebben az esetben tehát a tárgy — között, minél önállóbbak mind a ketten, és minél szükségesebb a két fogalom egy kijelentésben való egyesítése. Kétségtelen mármost, hogy a teljes tárgy (amely általában valamilyen individualizáló jelzővel együtt lép föl, pl. névutóval) partitívusnál önállóbb fogalomnak felel meg. Ezért a részleges tárgy már a fogalomban a teljes tárgynál szorosabban egyesül¹ az állítmányával. A nyelvi kifejezés erre egyebek között az állítmányból és a partitívusi tárgyból álló csoportok kiejtésénél sokszor észlelhető gyorsabb ütem, valamint a partitívusi tárgy erősebb hangsúlya.² Ugyan a különbség partitívusi tárgyú és teljes tárgyú mondatok között a magyarban nem akkora, mint az olyan esetek közti különbség, amelyekben az alany az állítmány előtt, illetőleg utána áll, mert a tárgy csupán jelenlétének fogva őrzi meg bizonyos mértékig az állítmány dinamikáját. Ez a dinamika, a belső mondatbeli viszonyok egyik legfontosabb kritériuma, akkor legcsekélyebb, amikor a cselekvés célja: a tárgy, előbb lép fel, mint maga a cselekvés kifejezése: az állítmány, tehát amikor a nyelvi folyamat a valósággal ellentétesen megy végbe, azaz abban az esetben, amely a fent tárgyalt *jön a vonat* típusnak felel meg. Valamivel erősebb a dinamika olyan mondatokban, ahol a részleges tárgy az állítmány után, az állítmány pedig a mondat elején áll, vagyis a *vittünk le bort* típusban (erről alább). Az ilyen esetekben: vagy a tárgy a mondat egyetlen fontos képzetét tartalmazza, s akkor az állítmány ütemelőző lehet, az *ittünk tejet* típusban; vagy a két fogalom némileg egyenlő fontosságú, akkor az állítmány is hangsúlyos, és a mondat nem az állítmányi cselekvésnek a tárgyra tett hatását, hanem inkább együttes, egységként felfogott folyamatot fejez ki. A következő lépést azok az esetek jelölik, ahol meghatározott, kirekesztő tárgy mellett az állítmány dinami-

¹ Több részleges mondattag felsorolásánál azonban ezeket a tagokat ritmikailag nehézségüknek fogva az állítmány mögé helyezik.

² KICSKA is (Nyr. XX. 485 k.) azt fejtegeti, hogy ebben a mondatban: *vágját*, az állítmány és tárgy közti kapcsolat lazább, mint abban, hogy *látvág*. Az az állítás, hogy az előbbi változat eredetibb volna az utóbbinál, mert csak ezen át juthatunk ahhoz (i. h. 486), indokolatlan, és sem a nyelvtörténeti tényekkel, sem a magyar nyelvnek azzal az általános hajlamával nem egyeztethető össze, amely a határozó elhelyezkedésében rejlő kétféle lehetőséget tartalmi árnyalatok kifejezésére használja fel.

kája a kijelentés szempontjából még nem fontos ugyan, azonban a névelős és kirekesztő funkciójú tárgy a mondat többi részétől való elszigeteltségénél fogva az állítmány és a tárgy között bizonyos belső hézag keletkezik, s ennek a mondatban való áthidalására az állítmánynak bizonyos konkrétságára, dinamikájára van szükség. A végponthoz azoknál a mondatoknál érünk el, amelyek az állítmánynak az utána álló teljes tárgyra tett hatását fejezik ki. E miatt az állítmány és a tárgy közti tartalmi kapcsolat miatt az állítmány nem szigetelődik el a többi mondatrésztől, még akkor sem, amikor a mondat elején áll, és ez a többi mondatrész értelmében sem okoz különös változást. Ezekben az esetekben is az állítmány hangsúlya és mondatmelódikus szerepe pontosan tükrözi vissza tartalmi funkcióját: minél önállóbb az állítmány, annál jobban kiemelkedik. Észlelhető tehát az a különbség az állítmány és a tárgy közti kapcsolatban, amire MOLE CZ (45) a „megszorító határczó“ és a „kiegészítette“ kifejezésekben céloz; csakhogy ez a különbség nem, ahogy ő állítja, kizárólag a főnévnek az állítmány elé, illetőleg utána való helyezéséből folyik, hanem abból, ahogyan bizonyos tartalom nyelvi átalakításánál az egyes szófajtákat különböző sajátságok kihasználásával (dinamika, részlegesség, alanyvoltagek stb.) kapcsolatba hozzák egymással.

Tehát tartalmi okokból helyezik a tárgyat vagy az állítmány elé, vagy utána. Mégpedig nemcsak a főnév, hanem az ige tartalma is befolyásolja a tárgy szórendjét. A két mondat-típus (az állítmány előtti, illetőleg utáni tárggyal) tehát nem azonos az úgynevezett kirekesztő és összefoglaló típusal;¹ ezért e két típust kialakító logikai jegyek egyedül nem elegendők a szórend megmagyarázására. Csak azt lehet mondani, hogy a kirekesztő tárgy mindig az állítmány előtt áll. De vannak más okok is ennek a szórendi típusnak alkalmazására, pl. a SIMONYI TÓL (8) idézett mondatokban (sokszor csak állítmányból és határozóból állanak): a tárgy nem tartalmi, hanem mondattani fontossága alapján előzi meg az igét. A tárgy u. i. itt az állítmány főrésze, és az igével való tartalmi és szoros ritmikai kapcsolatánál fogva nem szolgál a cselekvés céljával vagy keretével. Az ige azonban csak a főnév tartalmi kiegészítése, nem önálló képzettag, s ezért nem fejez ki tárgyra gyakorolt hatást. Az ige, ahogy már kifejtettük, sajátságának egy részét elveszíti, és a főnévvel statikus kijelentésbe olvad össze. Az igefunkció elgyengülésének kifejezését a főnévhez való szoros ritmikai és hangsúlyozási kapcsolatban látjuk.

¹ Csak mellékesen szeretnék arra emlékeztetni, hogy a kirekesztő típust nemcsak a szorosan vett kirekesztés, hanem az érzelmi kiemelés is kívánja. Ez utóbbi mozzanat valószínűleg az eredetibb, és ez tette alkalmassá ezt a mondat-típust a kirekesztés kifejezésére is.

Itt tehát azzal az érdekes esettel találkozunk, hogy a kirekesztő és a nem kirekesztő, főképp logikai mondatfajták szórendi szempontból sokszor összeesnek. Az első sorban való tartalmi különbség pedig, amely a tárgy az állítmány elé, illetőleg utána való elhelyezésében jut kifejezésre, megmarad. Ez a tény érdekes következtetéseket eredményez a nyelv szellemére vonatkozóan. Ahol azonossá válik a két szórendi típus, a nyelv megelégszik a ritmikai és a hanglejtési megkülönböztetéssel. Itt nyilvánvalóan fontosabb a két szórendi típus közötti hasonlóság, az t. i., hogy az igecselekvés célja vagy határozója a kirekesztő mondatokban éppúgy, mint a SIMONYI idézte mondatokban megelőzi az állítmányt, és ezáltal a valódi és a nyelvi folyamat ellentétes irányban megy végbe. Ennek legfontosabb következménye a mondat belső alakjára nézve az, hogy az ige dinamikája csökken, s az állítmány és a tárgy közötti viszony két főnévközötti viszonyhoz közeledik. Éppen ez a sajátság jellemző a szóban forgó típusokra azokkal az esetekkel szemben, ahol a határozó követi az állítmányt.

A fenti fejtegetések eredményeképpen azt mondhatjuk, hogy az igei állítmánynak a legtöbb magyar mondatban megfigyelhető gyenge hangsúlya nem más, mint funkcionális gyengeségnek mondatmelódikus kifejezése. SIMONYI és mások a határozónak az állítmány előtt való elhelyezését — azaz az egyenlőség okát — a magyar nyelv egyik sajátságának minősítik a nyugati nyelvekkel szemben. KERTÉSZ MANÓ fejtegetései szerint (FUF. XVI [1924.], 53 kk.) már a finnugor ősnyelvben is használatban volt, és részemről lehetségesnek tartom, hogy az állítmány gyengesége a finnugor nyelvek possessív jellegével van összefüggésben.

III.

Végül egy pillantást kell vetnünk az állítmány és a határozó viszonyára.

Ez általában ugyanaz, mint az előbbi, de van, ha jól tudom, egy pár jellemző különbség, amelyet a következő négy mondat szemléltethetne: *az iskolába mentem | elmentem az iskolába || könyvet olvastam | olvastam a könyvet*. Tehát a tárgy, úgy látszik, az értelem csekély változásával mind az állítmány előtt, mind az állítmány után állhat, a határozók pedig csak az állítmány előtt. Ha a határozó követi az állítmányt, másodfokú határozóval van dolgunk, és az állítmánynak rendszerint más határozója van. Ha most összehasonlítjuk a négy példát azzal a négy típussal, amelyben fent az állítmány és a tárgy közti viszonyt foglaltuk össze, és kiküszöböljük mindjárt a kirekesztés esetét, mert az külön törvény alatt áll, akkor azt látjuk, hogy a többi három eset közül a határozóknál éppen az hiányzik, amelyben a két tag tartal-

milag leginkább független egymástól. Ezt a hiányt némileg az a típus pótolja, ahol a határozó igekötős állítmány után következnek. A határozó, ahogy mondtuk, másodfokú lesz, és ezért az állítmány mögött helyezkedik el — éppúgy, mint a tárgy esetében. Ez a különbség rávezet a tárgy és a határozó közti különbség megvilágítására. A határozó természeténél fogva tartalmilag olyan szorosan csatlakozik az állítmányhoz, hogy nem maradhat eléggé önálló ahhoz, hogy kövesse az állítmányt. Másfelől: a pusztá ige, amely ilyen esetekben a szólam elején szokott állani,¹ tartalmilag nem elég erős ahhoz, hogy meg tudja őrizni helyét. Ha pedig igekötő járul hozzá, ez veszi át a hangsúlyt, az állítmány tartalmilag önálló lesz, és a határozó nagyobb belső távolságban következik.

Az állítmány előtt álló tárgy és határozó között összefoglaló mondatban nincs lényeges különbség. A névszón van a hangsúly; az ige hangsúlytalan, vagy gyenge hangsúlyú. Eltérést csak abban lehet észrevenni, hogy az igekötős állítmány, ha nem összefoglaló tartalmú tárgy előzi meg, legtöbbször hangsúlyos; ellenbe határozó vagy összefoglaló tartalmú tárgy, pl. *mind* után elveszíti hangsúlyát (vö. SIMONYI 16). Az ok itt is az állítmánynak a határozóval való összeolvadása. Ennek következményeképpen az ige a hanglejtést illetően a határozóhoz símul, mégpedig szorosabban, mint a tárgy esetében. A határozó, úgy látszik, már az összefoglaló mondatban hangsúlyosabb a tárgynál, és ha igekötő járul az ígéhez, akkor, ha megtartaná szokásos hangsúlyát, két hangsúlyos szó következne egymás után. Ezért indokolt SIMONYI föltevése (16 kk.), amely szerint az összefoglaló kifejezés is valaha külön szólamot alkotott.² Ma ez már nem úgy van, és ez a körülmény hozzájárulhatott ahhoz, hogy a határozó az igekötőnek adja át helyét, s a mondat vége felé hátráljon.

A szemügyre vett esetek különbözősége ellenére a magyarban a mondattagok, továbbá a mondat, teljes egészében egységesen viselkedik a tartalmi árnyalatok kifejezése tekintetében. A szavak sorrendjét a nyelvi kifejezésnek a közlendő gondolathoz való viszonya határozza meg. Ahogy a *jön a vonat* típusból kiderül, nem mindig a leghangsúlyosabb szó áll az állítmány előtt. Az ilyen esetek tehát a FOGARASI törvény alól való kivételnek tekintendők. Azonban határozóknál a szó tágabb értelmében érvényes a szabály. A szabály alapjaként különösen szoros kapcsolatot az állítmány és az előtte álló

¹ Az ige itt természetesen — még ritkábban, mint a tárgy mellett — lehet proklitikus (ahogy a fenti *jön a vonat* típusban), mert a tartalmi funkciót tekintve a határozó az állítmányhoz képest mindig alárendelt mondatrészt marad; még akkor is, amikor a kijelentés főrészt tartalmazza.

² Figyelemreméltó, hogy e föltevés bizonyítékául idézett régi példákban nagyon gyakran ritmikailag könnyű szavak lépnek az összefoglaló kifejezés és az állítmány közé: a hanglejtést kiegyenlítő enklitikaként szolgálnak:

határozó között, valamint az ez által okozott elgyengülését az állítmány funkciójának ismertük meg, amelynek további következménye az állítmány gyenge hangsúlyozása. Ezeknek az irányelveknek helyességét a következőkben a főt említett három ponton akarjuk megvizsgálni.

(Folytatjuk.)

SCHLACHTER WOLFGANG.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Tamás vagyok benne, tamáskodik. A valamiben kételkedésnek Szent Tamás apostol nevével való kapcsolata tudvalevőleg bibliai eredetű. Szent János evangéliuma szerint ugyanis a tökéletlen hitű Tamás csak látva és tapintva volt hajlandó hinni, s a megbízható szemtanúk bizonyossága ellenére is kételkedett az Úr feltámadásában, mondván: „Haesak nem látom az ő kezein a szegek nyomát, és ujjaimat a szegek helyére nem bocsátom, és kezemet az ő oldalába nem teszem, én nem hiszem” (20. fej.). Az újszövetségi Szentírás ezen helyének mai nyelvünkben is van néhány emléke. Ilyenek: *hitetlen Tamás; Tamás vagyok benne; tamáskodik; akkor hiszem, ha látom; látva hiszem.* Ez az utóbbi a mai formában, vagyis Szent Tamás nevének említése nélkül megvan már 1559-ben Nádasdy Tamás nádor egyik levelében: „Király ú fölsége azt írja nekem, hogy holnap indul Bécsből és kedden estvére itt leszen; de én *látva hiszem*” (Nádasdy T. csal. lev. 33). Ilosvai Selymes Péter ezt a látva hívést a Tamások jellegzetes lelki tulajdonságának tartja a „Sokféle neveknek magyarázatjá”-ban: „*Az Tamások* hogy kettősek, mondják, *látva hisznek*” (RMKT. IV, 259). A *hitetlen Tamás* állítólag Vajda Sámuel Krisztus élete (1772.) című munkájában van meg először (MNY. III, 300—1); 1700-ban Debreceni Ember Pál (Szent Siklus 283) *hihetetlen Tamás*-nak nevezi a kételkedő apostolt.

KERTÉSZ szerint annak a folyamatnak, mely a mai *Tamás vagyok benne* szóláshoz vezetett, a megindítója, vagy legalább is kezdő foka a *Szent Tamás hitével hiszem* a. m. 'kételkedem benne' kifejezés volt, melyet ő egy 1558-ból való adattal igazol (Nyr. XLI, 478). Kétségtelen, hogy ez a KERTÉSZ idézte adat a mai szólásnak egyik régi, teljesebb formája. Azonban még teljesebb és egy évvel idősebb is KERTÉSZÉNél az a változat, melyet TAKÁTS SÁNDOR nyomán TRÓCSÁNYI ZOLTÁN idéz: 1557: „*Szent Tamás szolgálja vagyok, amikor látom, akkor hiszem*” (MNY. VI, 353). Ennek a teljes alakú szólásnak csak a második fele van meg a következő példában: 1671: „... most egyszer hirdetik, hogy az levágott Kucsuk passa feltámadott és bejű Váraddá, de én *akkor hiszem, mikor látom*” (MonTME. Okm. VII, 24). A szólás egyéb régi változatai: 1675: „... de én az dolognak végéig, kegyelmes uram igen *Sz. Tamás hitén vagyok*” (i. h. VII, 378) | 1663: „A békesség felől érzem, hogy biztatod magadat, de én igen az *Szent Tamás vallásán vagyok* abból, hogy *látva hiszem*” (Teleki M. lev. II, 536). 1706. okt. 26-án gróf Forgách Simon

írja Széchenyi Pál érseknek: „meg attunk mi az sinceritásnak az árát, *Szent Tamás már az mi Patronusunk*” (PADOS J., Széchenyi P. életrajza 32); ezt a szólást RÉTHEI PRIKKEK M. KRESZNERICS szótára nyomán idézi (MNY. III, 301).

A XVII. század folyamán a sűrűn használt és változó alakú szólás tartalma ebbe a rövidebb és állandónak bizonyult formába tömörült: *Tamás vagyok benne*. TOLNAI: MNY. VI, 111 azt mondja róla (de példáját és pontos helyét nem idézi), hogy legelőször az Actio Curiosában, vagyis 1678-ban fordul elő. Valóban megvan benne: „... igen *Tamás vagyok én abban*” (THALY kiad. 162). Azonban megtalálhatjuk már 1661-ben is: „... de én az Kegyelmed és generál *biztatásában* is igen *Thamás vagyok* és bizony *látva hiszem*, hogy Tokajnál előbb merészellen menni az némettség” (Teleki M. lev. II, 151). Egykorú változata: „... de én bizony igen *Thamás vagyok az iránt*, hogy az német had Tokajnál alább jöjön” (uo. 150): A most említett becses forrásból még két, 1665-beli adatot idézhetünk: „... adná Isten, abba is lenne realis satisfactioja az mi ecelesiáinknak, de *Tamás vagyok abba* is” (i. h. III, 363) | „... sokaknak látom elméjeket ott jární, sőt ugyan úgy is hiszik, látom, hogy az békességben semmi nem telnék, de én *ebben* igen *Sz. Tamás vagyok*” (i. h. 465).

A bibliai Kain nevéből már régen meglett a *kajonol*, *kajánol* 'irigykedik' ige, a ravasz Jákobéból a *jakabol* 'rászéd, megcsal', a nagyerejű Sámson, a zsoltáros Dávid, a böles Salamon nevéből a *sámszonkodik* 'erőlködik, erejét mutatja', *dávidol* 'kornyikál, fülsértő hangon énekel', *salamonkodik* 'bölesességét fitogtatja' (l. RÉTHEI PRIKKEK M.: MNY. III, 300), de a hitetlen Tamásból képzett *tamáskodik* 'kételkedik' meglehetősen új keletű. BÁRCZI, SzófSz. szerint nem idősebb BALLAGI TeljSz.-ának 1873-ból való adatánál. De megtaláljuk már egy esztendővel előbb, sőt ugyanakkor jelentkezik az alkotója is. Thewrewk Árpád ugyanis a Nagyidai Cigányokat lecsepülő bírálatának következő helyéhez: „... hogy azonban ilyen mesterkélt ébrentartás és gyöngédtelen érdekkeltés nagyon kellemes-e az illetőkre nézve, abban *tamáskodom*”, ezt a jegyzetet fűzi: „Bocsánat a szóképzésért! Midőn a régi görögöknél sokan Fülöp királylyal tartanak vala, keletkezett a szó φιλιππιζω (= Fülöppel tartok). Ennek nyomán, barátom, bátran mondhatom én is, ki itt a hitetlen Tamással tartok, hogy *tamáskodom*” (Pandora I. füzet 36. Pozsony, 1872.). Ha a *tamáskodik* csakugyan Thewrewk Árpád alkotása, akkor nagyon gyorsan népszerűvé vált, mert BALLAGI id. munkájában már származékait is szótározza: a *tamáskodás*-t és a *tamáskodó*-t. CSEFKÓ GYULA.

Ellenőr. LOVÁNYI GYULA: Msn. XI, 86 azt írja, hogy „az *ellenőr*-t vagy száz esztendővel ezelőtt Szemere Pál képezte, de nem az *ellen* + *őr* összetételeként. Az *ellenőr* a francia *controlleur* egyértékese”. Állítását, amely nyilván TOLNAI VILMOSnak „A nyelvújítás” című kitűnő művében (142) olvashatókon alapul, kétségbe kell vonnom. Az *ellenőr* esetében ugyanis abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy szavahihető ember följegyzései nyomán nemcsak a szó szülőatyját nevezhetjük meg,

hanem születésének napját és helyét is megismerhetjük. — A „Bitnicz Lajos hátrahagyott kézírataiból“ című közleményben (Fővárosi Lapok 1871: 891) ezt olvassuk 1828. április 4-re vonatkozólag: „Néhány új szót is faragtak [t. i. az akkor megalakult Magyar Tudományos Akadémia tagjai itt Pesten], úgy mint 'szünidő' vagy 'szünnap' = feria; 'ellenzárnok' vagy 'ellentárnok' vagy 'ellenőr' = contraagens. Az utósót sokféleképp próbálgaták, míg végre Kisfaludy Sándor azt mondá: 'Az *ellenőr*, melyet ajánlottam, szintén megfelel, s a mellett jól hangzik.' Azért Kisfaludy Sándor eme szülöttét elfogadták.“ Az *ellenőr* tehát a *contraagens* megfelelője, és nem Szemere Pál, hanem Kisfaludy Sándor szülötte. Született 1828. április 4-én Pesten egy akadémiai tanácskozáson.

CSERY-CLAUSER MIHÁLY.

Hatek. NYÍRI ANTAL (MNY. XXXVIII, 49—50) a Schláglí Szójegyzékben előforduló *hatek* 'stomachus' adatot a darányi *hatak* 'vastagbél kezdete' szóval vetette egybe: „Közvéteszem ezt az érdekes adatot: hátha sikerül valakinek a szóra újabb adatokat szerezni és a *hatek* ~ *hatak* eredetét is megfejteni.“

NYÍRI összevetését P. D. jegyzetben egészítette ki. Megállapította, hogy a *hatek* szó olvasása *haték* lehet, és a népnyelvi *hatak* alakkal olyan viszonyban állhat, aminő a *fazak* meg *fazék*, *hajlak* meg *hajlák* között van. A P. D. javasolta olvasást elfogadta HORGER ANTAL „Egy magyar hangtörténeti rejtélyről“ írt cikkében (Melich-Emlék 163).

A SchlSzőj.-beli *hatek* szót most egy újabb adattal megerősíthetjük: CzF. II, 1453 a *hatak* szónak a következő ritka noszvalyi származékát jegyezte fel: *hatakos* 'hasas', pl. *hatakos hor-dócska*, *hatakos börbönce*. — Ez az érdekes adat, amely egy **hatak* alapszóra mutat, minden tekintetben megerősíti a *hatek* ~ *hatak* hitelét.

Ami a szó eredetét illeti, nem lehetetlen, hogy török jövevény. A törökben van egy *qat* szó 'der Kropf, Magen (bei den Vögeln)' (RADLOFF II, 275) jelentésben. Ennek a *qat* szónak az oszmánliban élt egy -*q* képzős *qatîq* származéka is, amelyet a jól ismert *qursaq* és *mîdâ* szavakkal együtt BERNARDO DA PARIGI tartott fenn a „Vocabolario italiano-tvrcheseo“ című munkájában („Ventricchio delli vcelli“ al.).¹ A magyar *hatek* ~ *hatak* talán ezzel a török szóval függ össze.² Ennek a magyarázatnak nincsenek jelentéstani nehézségei. A két szó viszonya hangtani tekintetben is világos. A török *q* > magyar *h*- fejlődésre kitűnő példa a *homok* szó, amely — közismerten — egy török *qumaq* alak átvétele (vö. LIGETI LAJOS: NYK. XLIX, 200 kk.).

¹ BERNARDO DA PARIGI műve 1665-ben, tehát a XVII. században jelent meg Rómában. A *sárkány* szóról ebben a folyó ratban (XXXIX, 24 kk.) közölt cikkem egyik jegyzetében „a XVIII. századi BERNARDO DA PARIGI-féle olasz-török szótár“-ról beszéltek. Ebben a jegyzetben a XVIII. század egyszerű sajtóhiba a XVII. század helyett.

² A *qatîq* szót annak idején nagyobb területen használhatták, de ma nyomtalanul kiveszettek látszik. Az oszmáni népnyelvi *hotuq* 'm yde' (Söz Derleme Dergisi II, 748) szó hangtani akadályok miatt nem állhat összefüggésben a *qatîq*-kal.

Rusnya. A magyar *rusnya* 'píszkos, ronda, ocsnány' szó eredetéről CzF. óta csak egy vélemény hangzott el: MARIÁNOVICS MILÁN véleménye, aki a „Szláv jövevényszók“ című (Nyr. XLIII, 16) cikkében azt állította, hogy a *rusnya* szó a szlovén *lužen* 'sáros' szóval, illetőleg ennek nőnemű *lužna* alakjával tartozik össze.

Ez a származtatás azonban elfogadhatatlan, mert nem magyarázza meg a 'sáros → rusnya' jelentésfejlődést. De MARIÁNOVICS adós marad a *lužna* > *rusnya* változás hangtani magyarázatával is.

A *rusnya* szó — úgy látjuk — a következő szerb-horvát szóval tartozik össze: *ružan, rúžna* 'hässlich, turpis' (VUK³ 676; IVEKOVIĆ—BROZ II, 363).

Ez a származtatás jelentéstani tekintetben kifogástalannak látszik. A magyar és a szerb-horvát szó hangtani viszonyát pedig a magyar *ruzsnya* alakváltozat teszi érthetővé.

Boszmán alma. Az EtSz. I, 499 szerint a *bószmány-alma* 'sárgahéjú, nagy fajta, jó ízű alma' jelentésben Gömör megyében használatos szó, de eredete ismeretlen. A *bószmány* címszónál az EtSz. „talán“-nal az ipolyvölgyi *boszvány* 'kalács, amelyet a férjhez ment leány a fonóházhoz visz, amelybe leánykorában járt' szóra utal. A két szó jelentéséből azonban nyilvánvalóan kitűnik, hogy a *bószmány* szónak nincs semmi köze a *boszvány*-hoz, amely kétségtelen tót jövevény.

Az EtSz.-ban azonban van egy tájszó, amely kétségtelenül összetartozik a *bószmány-almá*-val. Ez a zempléni megyei *bócmány* adat, amelyet *bócsmány-a'*ma alakban is feljegyeztek 'genus pomi, eine Apfelart' jelentésben. Ezt az adatot az EtSz. I, 426 külön címszóban tárgyalja és ismeretlen eredetűnek tartja. A *bócmány* és *bószmány* alakok összefüggése tehát elkerülte a szerzők figyelmét.

Ezzel az almafajtával RAPAICS RAYMUND részletesen foglalkozik „A magyar gyümölcs“ című munkájában. Azt írja róla, hogy „a múlt század első felének leghíresebb magyar almája“. „Boszmán alma“ — folytatja RAPAICS — „felvidéki neve volt abban a korban, Erdélyben Török muskotálnak nevezték ugyan-azt, vagy tőle csak nagyon kevéssé különböző, kétségtelenül azonos eredetű testvérfajtáját. Boszman török szó, nemes embert jelent, mint kármán, karaman fekete embert. Boszman helynév. Magyarországon és a Felvidéken is ismeretes, lehet hát, hogy a Boszman alma neve magyarországi helyi eredetű, de valószínűbb, hogy török származású fajta, mert TAMÁSY KÁROLY Boszmanszka nevét is tudja. Később régi nevét Pázmán almára alkíttották, ami éppen olyan ferdítés, mint a Kármán körte Kálmán neve, amely KOVÁCS JÓZSEF »magyarosítása.« (107.)

RAPAICS idézett megállapításai igen érdekesek, de nem derül ki az, hogy milyen eredetűnek tartja magát a szót. A szó török eredetű semmiképen nem lehet, mert a RAPAICS-féle *boszman* 'nemes ember' török adat — ha nem tévedünk — soha sem létezett. Érdekes volna megtudni a *boszman* szó forrását Annyi azonban bizonyos, hogy ilyen 'nemes ember' jelentésű szóból nem lehet származtatni a *boszmán*-t. A *kármán körte*-re való

hivatkozás nem támogatja a 'nemes ember → bizonyos almafajta' jelentésfejlődést, mert ennek egészen más a helyes magyarázata.

RAPAICS később (210) azt mondja, hogy a *boszmán alma* „minden bizounyal a balkáni úton jutott hozzánk, bár nem lehetetlen, hogy ezt a nevét Boszmán községről kapta, ilyen a Felvidéken is volt Érsekújvártól északra”.

KNIEZSA ISTVÁN (MNY. XXXVII, 58) azonban nem tartja valószínűnek ezt a magyarázat-lehetőséget; mert a nyitramegyei elpusztult falu neve nem *Boszmán*, hanem *Bosmán* volt.

A kérdés eldöntése szempontjából fontos RAPAICS idézett megállapítása, amely szerint a *boszmán alma* felvidéki név. Ezt látszik bizonyítani a tót *bosmánka* 'boszmánalma' (HVOZDIK I, 54) szó is, amely nyilvánvaló összefüggésben áll a magyar *boszmán* szóval.

A *bosmánka* szó eredetének megállapítása a tót nyelvészek feladata. HASAN EREN.

Csicskás. Erről a szóról, amelyre MNY. XXXVIII, 231 hívtam fel az olvasó figyelmét,¹ érdekes fejtegetést közöl velem SZTRIPSZKY HIADOR. A CSOPEY-féle rutén-magyar szótár szerint *csicska* a. m. 'virág'. HRINCSENKO ukrainai rutén nagy szótára egyenesen azt mondja, hogy ez a szó csak a magyarországi ruténeknél él, más rutén területen ismeretlen. A munkácsi közös gyalogezerdben régesrégén ismerték a *csicská*-t, mint a karpaszomány nevét. SZTRIPSZKY szerint a szó közeli atyafiságban van a magyar *csecse*, *csicsa*, *csecse-becse* szókkal, ezek viszont a gyermeknyelvből valók, és ott szintén 'disz, csinosság', esetleg éppenséggel 'virág' a jelentésük. A rutén nyelv tehát a magyarból vehette át a szót egyszerűen úgy, hogy a *csicsa* alakot szokása szerint megkicsinyítette, a magyar aztán visszavette tőle a maga képzőjével megtoldva. Lehetséges azonban SZTRIPSZKY szerint más magyarázat is. Az egész országban ismerős az a virág, amelyet Linné elnevezett 'Achillea millefolium'-nak. Magyar neve *cicka*, *cickafark*, *cickakóró* vagy ezerlevelű fű. Ennek párosan álló ágacskáin apró levelek ülnek és éppenséggel olyan V betűt mutatnak, akár a tisztiszolga kabátján a karpaszomány. Könnyen lehetséges tehát, hogy a *csicská*-hoz a magyar *cicka*-virág adott alapot, persze rutén segítséggel, amely a c-ből c-t alakított. Minthogy pedig a *csicska* mint virág csakis a magyarországi rutének nyelvében van meg, SZTRIPSZKY helytállónak tartja azt a feltevését, hogy a magyar *csicskás*, bár rutén a keresztapja, mégis csak magyar eredetű, ruténba átment szó, ahonnan aztán a magyar megint visszavette.

† HARSÁNYI ZSOLT.

Burkus. (Vö. TECHERT: MNY. XXXVIII, 262—4.) A közfelfogás szerint a *brandenburgus* szóból rövidült (EtSz.). Kevésbé ismert az a hagyomány, hogy „a bécsi kongresszus alatt [tehát 1814—1815-ben] ottlevő főuraink a *brandenburgus* nevezetet

¹ Vö. JUHÁSZ JENŐ és V. MIKESY SÁNDOR: MNY. XXXVIII, 318, illetőleg 381. — A SZERK.

burgus-ra rövidítették és magyar főnévként használták“ (Pallas Nagy Lexicon IV, 7). Ezzel szemben azonban már egy 1757-i adatunk is úgy tudja, hogy „a' Köz-nép a' Brandeburgust... közönségesen Burgusnak szokta nevezni“ Vetsei P. István Magyar Geografiája 235. Ez az utóbbi adat két szempontból is figyelmet érdemel: az egyik, hogy a *burgus*, *burkus* szó népnyelvi eredetű, a másik, hogy a szó a *brandeburgus* szóból rövidült (igy CzF. is *porosz* al.).

Valóban a *brandeburgus* szót a régiségben kizárólag *n*-nélküli alakban ismerjük. A *Brandenburgia* országnév is csak jóval később jelenik meg *Brandenburgia*, vagyis *n*-es alakban. Ime adataink:

Brandeburgus 'porosz' 1757. Vetsei i. m. 61, 153, 214 | *Brándeburgus* 1757. uo. 171. — A szónak *n*-es **brandenburgus* alakváltozatát nem ismerjük.

Brandenburgia 'Poroszország' (*Brandenburgiai*) 1757. uo. 150, 233 | *Brándeburgia* (*Brándeburgiai*) uo. 207 | *Brandeburgyia* uo. 141 | *Brándeburgyia* (*Brándeburgyiai*) uo. 145. — Az *n*-es alakok 1777-től: *Brandenburgia* 1777. A Közönséges Historiának Rövid Summája 175; 1790. Mátyási Verseinek folytatása. Vázt, 1798. 45 | *Brándeburgia* 1791. Raff György Geografiája 42, 117.

Brandenburg porosz tartomány névadó városának latin neve eredetileg *Brandeburgum* volt: 1646. MERKII, Latini Sermonis Castellum 126, amit *Brandeburgom* alakban mi is átvettünk, vö. „*brandeburgomi* elector“ 1626. (MTörtTár. XXVII, 82). A város francia neve is *Brandebourg*: 1715. POMAI, Le Grand Dictionaire Royal. — A későbbi *n*-es alakok a német *Brandenburg* hatása alatt keletkeztek. Németországi latin: *Brandenburgum*: 1774. Thesavrvs Lingvae Latinae. Lipsiae. 1027.

A *burgus* szóra az első adatunk 1757-ből Vetsei i. m. 235, a második 1758-ból (BÁRTFAI SZABÓ, A gróf Széchényi család története II, 692), az utolsó ismert adat pedig 1791-ből Raff i. m. 15, 80: *Burgus-Ország*. — Alakváltozatai: *burkus*: első adata 1788-ból (MNY. V, 239); 1789-ből Kalapátsits: Más-is igaz magyar 69; ez az alak él ma is | *burkos*: *Burkos ország* 1819-ből Nagy: Vitézvári Bárány Simonyi József 89. — Egy 1788-i tájszógyűjtemény: MÁRIAFI, Kis Magyar Frázéológia (id. MNY. V, 239) úgy tudja, hogy a *burgus* dunántúli, a *burkus* pedig tiszán-ineni alakváltozat.

Az országnév: *Burgusország*: *Burgus Országi* 1790-ből Mátyási i. m. 18; *Burgus-Ország* 1791-ből Raff i. m. 15, 80. — Alakváltozatok: *Burkos-ország* 1791-ből Raff i. m. 16, leírása uo. 157 | *Burkos ország* 1819-ből Nagy i. h.

A *burgus* (*burkus*) népnév és a *Burgusország* (*Burkus-ország*) országnév az összes idézett adatokban komoly jelentésű, ma azonban csak tréfás értelemben, leginkább mesékben használatos. — A szónak, úgy látszik, jó száz éve 'nyers, durva' jelentése is kifejlődött. Vö. „*burkusul*: preussisch; derb“ 1838. Tsz. Valószínűleg innen: *burkus* 'nyers, kemény természetű' CzF. — Használják lónévül (CzF.) és sokféle kutyánévül is.

Porosz. A poroszokat elődeink — láttuk — a XVIII. század derekától kezdve Poroszország egyik tartományáról *brandenburgus*-nak, majd röviden *burgus* (*burkus*)-nak nevezték. Volt azonban nyelvünkben a poroszoknak már előbb egy másik, latin eredetű neve is. Adataink a következők:

borussus olv. -ss-sel: 1741. (ÉBLE, Károlyi F. és kora I, 491), 1742. (BÁRTFAI SZABÓ, A gróf Széchényi család története II, 127), 1757. Vetsei Magyar Geografija 235. — *borusszus*: 1803. MÁRTON Preusse al. — *brussus*: 1742. (BÁRTFAI SZABÓ i. m. II, 183), 1745. (i. h. 102). — *prussus*: 1741. (ÉBLE i. m. I, 477, 492), 1744. (BÁRTFAI SZABÓ i. m. II, 141), 1757. Vetsei i. m. 169, 1792. MÁTYUS: Ó és Új Diaetetica V, 471, 1799. Raff: Természettörténeti 256. — *prusszus*: 1794. Berta: XVI. Lajos 333, 1803. MÁRTON Preusse al., 1807. MÁRTON.

Az országnév: *Prussusország* (*Prussus-oroszági*): 1799. Raff Term.-hist. 234. — *Borussia* (*Borussiai király*): 1740. (ÉBLE i. m. I, 476), 1742. Continuatiója a' Magyar Kronikának II, 174. — *Borussia* (*Borusszia*): 1799. Raff: Geogr. 14, 1803. MÁRTON Preussen al. — *Prussia* (*prussiai*): 1621. (TörtTár. XXVII, 46), 1734. (ÉBLE i. m. I, 242), 1741. (i. m. I, 477), 1741. (i. m. I, 486), 1757. Vetsei i. m. 188, 1799. Raff: Term.-hist. 351. — *Prussia ország*: 1757. Vetsei i. m. 229. — *Prusszia*: 1794. Berta i. m. 49, 1798. Pétzeli: Haszonnal mulattató mesék 269, 1832. Jelenkor I, 7, 35, 1837. Hrabovszky: Utazási rajzok I, 56. — *prussiai*: 1801. Gédike: Francia Olvasó Könyv 267, 1803. Fábián: Természeti tudomány 23, 1837. Hrabovszky i. h., 1844. MÁRTON, Német Gram. 195.

A felsorolt szók forrásai a következő latin nép- és országnevek:

Borussus 'porosz' Latini Sermonis Castellum. Ulmae Suevorum, 1646. 123 és KIRSCHIUS, Abvndantissimvm Cornveopiae Lingvae Latinae etc. Lipsiae, 1774. Latin-német rész. — *Borussia* 'Poroszország' KIRSCHIUS i. m. és PPB. m.-l. 1782. 293.

Brussus 'porosz' 1823. MÁRTON 1607 Preuße al. — *Brussia* 'Poroszország' KIRSCHIUS i. m.

Prussus 'porosz' PPB. i. h. — *Prussia* 'Poroszország' Latini Sermonis Castellum 123 és PPB.

Ezek a latin végű népneveken kívül nyelvünkben még régebben egy *prusz* 'porosz' népnév is járatos volt. Első adat rá a XVI. század első feléből ÉrdyK. 495: az *pruzok*. Azután: 1590 SZIKSZAI, Szój. 231: „P r u s c i a: *Pruz ország*” | 1602. Magyar: OrszRoml. 116. b: „*Pruszokra*” (valamennyit id. MNy. XXXVI, 154) | PPB.: *Prusz, Prusz-ország* | 1790. Orpheus II, 156: *Prusz király* (id. NyÚSz. 264).

Valószínűleg igaza van MIKLOSICHNAK, hogy a magyar *prusz* szó a cseh, lengyel *prusz* szóból származik (SlavEl.). A hazai latinból nem származhatik, mert ez esetben **prus*, **pruss*-nak hangzanék. A magyar *prussus* *ssz*-es alakváltozata, a *prusszus* ugyanis csak a XVIII. század utolsó negyedében keletkezhetett, amikor a hazai latinban az *sz*-es olvasás elkezdődött.

A mai *porosz* szó 1791-ben egyszerre két adathban is jelentkezik: A ranka György egy művének címlapján (id. NyÚSz. 264), Sándor István: Sokféle IV, 233—4 (id. NyÚSz.

12). — Hogy a *porosz* szónak van-e valami kapcsolata a régi *prusz*, vagy az ugyancsak 1790 után megjelenő *prusszus* szóval, egyelőre nem lehet eldönteni. Éppígy nem ismerjük a XVIII. század közepén egy adatból ismert *pöröss* szóhoz való viszonyát sem: „A mi katonáink fok prédát nyertek a Pöröss hadban.“ 1750. WAGNER, *Phraseologia prae* d a al. — Legvalószínűbb, hogy tudatosan alkotott népnévvel állunk szemben (vö. MELICH: MNY. XXXVI, 156).
 IMPLÓM JÓZSEF.

Bosznia és Galícia a szolnokdombokai Árpástón. A *Burgundia*, *Osztria*, *Bosznia*, *Hercegovina* s az ehhez hasonló helynevekre SZABÓ T. ATTILA hívta fel a figyelmet (vö. MNY. XXIX, 52. XXX, 170). Egyben utalt arra is, hogy az ilyen helynevek keletkezésének okát rendszerint a nép tréfálkozó, humoros hangulatában kell keresnünk. Mivel csakugyan megtörténhetik, hogy az ilyen helynevek keletkezésének lélektani háttere egy-két emberöltő leforgása alatt elmosódik, az árpástói *Boznia* és *Galicija* keletkezésének magyarázatát e helyen közlöm. *Boznia* ~ r. *Boznia* a falunak eddig *Alszeg* néven ismert részét jelöli. A falu lakossága szerint a név egy ottlakó s a boszniai okkupációban részt vett embertől ered. Mivel a falu közepétől meglehetősen messze lakott, ittas állapotban mindig azt mondta, hogy *Boznýbgy* megy. *Galicija* ~ r. *Galitsija* a falu másik végének közelében található meredek domboldal neve. A gyermekek kedvenc szánkázó helye. A név is a gyermekektől származik: A lesíklás rajta ugyanis éppolyan veszélyes, mint a galíciai harc-tér volt édesapjuk részére. Érdekes, hogy a felnőttek közül egyesek nem ismerik ezt az elnevezést, vagy ha ismerik is, nem akarják elismerni létjogosultságát. Világos tehát, hogy egészen újkeletű helynévről van szó.

Pálobá. Ezt a helynevet is Árpástón jegyeztem le. A falu oláh lakossága a magyaroktól *Palló*-nak nevezett helyet *Paloba*, olv. *Pálobá*-nak nevezi. Ebben az esetben nyilván a magyar helynév *-ba* helyhatározóragos alakjának kölcsönvételével van dolgunk (vö. MNY. XXXV, 112, XXXVII, 112). A *Palló*-ba vezető utat az oláh lakosság *Drumu palobdi*-nak nevezi. Ez a *Paloba* helynév genitivuszi alakja.
 MÁRTON GYULA.

Orv, oroz, ólalkodik. Először a köznyelvi *orv* szóval kapcsolatos régi nyelvi adatokat állítok össze.¹

BécsiK. 189: „*vr* ... toluaiča: fur ... latrunčulus“; MünchK.?: *vr* („houa *vr* nē közleleithèt: quo fur non appropinquat“ a MünchK.-re vonatkozó RMNy. III/1.-beli jegyzékben, de az előfordulási hely feltüntetése nélkül): olv. *úr* vagy *ur*, — megjegyezvén azt, hogy mint ebben, az alábbi esetekben is a szóeleji *u*, illetőleg *o* hosszan vagy röviden egyaránt ejthető, de csak a hosszú hangzós formát tüntetjük fel összeállításunkban. — MünchK. 95. lev. (RMNy. III/1, 215): „az *or* es toluay: ille fur est latro“;

¹ Az adatokat túlnyomó részben a NySz. nyomán idézem, de amit lehetett, ellenőriztem.

uo. 98. lev. (RMNy. i. h. 220): *or* 'fur'; CornK. 162: *or ember*; Mel: SzJán.: *or*; Székely Balázs: *or marha* (RMKT. II, 327); Com: Jan. 137 stb.: *orgazda*: olv. *ór*. — BpGl. 11: „astutus fur: mester *wrv*“ (SZILÁDY I, 25); WinklK. (1506.) 142: *wrv*; DebrK. (1519 k.) 306: „*wrv* es tolvai“: olv. *úru* vagy *úrú* vagy *wro*. — JordK. 433, 853, 861. ErdyK. 112, 156, 612, KazK. 197, WeszprK. 12, Helt: UT.: *orw*: olv. *óru* vagy *órú* vagy *órv*. — Frankovics Gergely Hasznos Könyvében (1588.): *oru* (KÖNNYE NÁNDOR után NySz.): olv. *óru* vagy *órú* vagy *órv*. — — BécsiK. 115: „*wroktol* es toluaioktol: furibus... latronibus“; MünchK. 12. lev. (RMNy. i. h. 26): *wroc* kétszer: olv. *úrrok* vagy *úrrók*. — MünchK. 96. lev. (RMNy. i. h. 215): „*oroc* es toluaioc“ *or* és *oroz* közvetlen közelében; Valkai: Genealogia (1576.): *orrok*: olv. *órrok* vagy *órrók*. — DebrK. 306 a már idézett „*wrv* es tolvai“ mellett „*wroc* es tolvaiok“ is van, ugyanott 82 pedig *orunak*: az *wroc* olv. *úruk* vagy *úrúk*, az *orunak* pedig olv. *órúnak* vagy *órunak* vagy *órúnak*. — JordK. (1516—1519.) (RMNy. V, 370): előbb *orwok* *el wrozyak*, azután *orwk*¹... *el nem wrozyak*: az *orwok* olv. *órvok*, az *orwk* olv. *óruk* vagy *óruk*. — GuaryK. 8. lev. (RMNy. IV/1, 7): *oruoknal*... *el vrozac*... *oruocak*; ErdyK. 133: *orwok*; Helt: Krón., Born: Préd.: *oruoc*; 1565: *orúok* (RMNy. II/2, 183): olv. *órvok*. — KulesK. (1539.) 122: *wruot*; JordK. 36: *megh wrozand*... *wrvoth*... *el wrozyak* (RMNy. V, 57): olv. *úrvot*. — 1565, 1542—1582: *oruot* (RMNy. II/2, 183, 336): olv. *órvot*. — FortSzer. XVI. sz.: *orvodat*: olv. *órvodat*.

JókK. 78, MünchK. 43, 49, 153: *wrfag*: olv. *úrság*. — JókK. 79: *orfag*; CornK. 162: *or ember orfagra*; Sylv: UT., XVII. századi adatok: *orság*: olv. *órság*. — WinklK. (1506.) 178: *orwsag* (kétszer)... *megh orozvan*: olv. *óruság* vagy *óruság* vagy *órság*.

BécsiK. 24: „*wrozuan*: furtim“ határozói igenévben és MünchK. 35. lev. (RMNy. III/1, 80—1): *elvroziac*: furantur... *él vroztac*: furati sunt“, uo. 96. lev.: *orozion* finitumként tűnik fel az *úr* ~ *ór* stb. főnévhez tartozó -z képzős 'furor' jelentésű ige, amely XVI. századi kódexekben *úroz*, *úroz*-, *úr*- és *óroz*, *óroz*-, *órz*-olvasatú formákban jelentkezik, *el*-, *meg*- igekötővel is. — DebrK. 20: *wrozua*; 1557: *wrozva* (LevT. I, 216) ~ XVI—XVII. sz.: *orozva* 'furtim, furtive, elaneulum, occulte'. — JordK. (RMNy. V, 297): *wrzaafth*. — Még 1604-ben is *u*-val Szár: Cat.: *uroz*.

Az *úr* ~ *ór* stb. szót törökből szokás és lehet is származtatni (a szó etimológiájára vonatkozó irodalmat l. BÁCZI, SzófSz.). A hozzávonható 'tolvaj, tolvajság; rejtett' jelentésű török szó alakváltozatai: CodCum: *ogri* (*ogrila*-), **ogru* (*ogrula*-), **ovru*, *ogur* (*ogurla*-)² | kaz., kirg. *uru* és kaz. *urla* 'lop' (BALINT) | oszm. *oʻru*, *ogru* | ált. *ogur*. *ogyrčy* | kojb. *oʻyr* | tel. *ury* 'Diebstahl' és *ürčy* 'Dieb' | karag. *oro* | soj. *or* | csag. *ogri*, *ori* | türk *oʻry* (BANG—V. GABAIN, AnalInd., v. GABAIN, AlttürkGram.) és *oʻurla* 'stehlen'

¹ Csak zárójelben van TOLDY javításaként a *w* és *k* között o.

² A CodCum. ezen adatait LIGETI LAJOS szíves közreműködése révén módomban volt összevetni a K. GRÜNBECH-féle „Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus“ című (Kopenhagen, 1942.) műbeli közlésekkel. Ugyanő hívta fel a figyelmemet arra, hogy a CodCum.-ban (180) van **ovru* (*ovrula*-, *ovrvn*[n]) változat is.

(BANG—V. GABAIN i. h.) | Kāšr. *ořry* 'Dieb, Diebstahl; verborgen' (BROCKELMANN) | csuv. *vārā, vərə* || jak. *uor* 'stehlen' (nem törekedtem teljességre, csak GOMBOCZ, BTLw. 109 összeállítását szerzettem meg néhány adattal).

Magyar *úr* ~ *ór* alakok megmagyarázhatók mind török *ořry, ořru, ovru, ūry, ūru*, mind török *orur* előzményből, az előbbiekből úgy, hogy a szóvégi magas nyelvállású magánhangzó a magyarban lekopott. Nehezebb azonban kielégítően megmagyarázni a *v* nélküli és *v*-s alakok váltakozását.

Mészöly „A HB. hangtörténeti és alaktani sajátosságai“ című értekezésében (39) mint a *faļu, magu, toļu, lolu* szókban, úgy látszik, *oru*-ban is megőrzött tövégi *u*-t lát, és ezt jegyzi meg vele kapcsolatban: „Így érthetjük meg az elvonás által lett mai *orv* szónak régi *or* alakja mellett az ilyen régi alakokat: *oru, orvok*.“ — SZINNYEI: MNy. XXII, 316 bolgár-török **ořry*-ból hangátvetéses bolgár-török **ořry* vagy ősmagyar **oryi, *oryu* alakot tesz fel, és így véli megfejtetőnek a magyar alak kezdő magánhangzójának rövidegét és a *v*-t. — Mészöly: MNy. XXIV, 32—3 teljesen önkényesnek nyilvánítja SZINNYEINEK adatokkal nem támogatott feltevését, s a török **ořlay* > *oló* (*olló*) fejlődéshez hasonlóan *ó* > *o* rövidülést vesz fel.

Felmerülhet olyan ötlet, hogy *úr* ~ *ór* alapszóból *-ú* (*-ó*) képzős kicsinyítő *úrú* ~ *órú* képződött, amilyen **od*-ból *odú, mag*-ból *magú*, s amint az *odú* mellett *odvas, magú* mellett *magva* alakok voltak járatosak,¹ olyanféle módon lett kicsinyítő *úrú* ~ *órú* mellett *úrvot, órvok*.

Szerintem azonban inkább a következőkre lehet gondolni: Egy *ořru* (*ořry*) vagy *ūru* (*ūry*) alak abban a korban került a magyarba, amikor a szóvégi magas nyelvállású magánhangzók lekopása a nyelvközösség jelentős körzeteiben már előrehaladott fokon volt, vagyis a XI—XII. században: a besenyőkkel és a korai kunokkal (Anonymus *cumanusaival*) való érintkezés idejében. Így eshetett meg, hogy egyes körzetekben az *u* lekopásával *úr* alak keletkezett, másokban pedig az *u* megtartásával *ūru*. Az *ūru* forma az akkori magyar nyelvállapotban gyakori etimológikusan hosszú *ú*- végű: **darú, *hamú, *tolú, magú* (*mag*), *odú, *szarú, toľú, nyomorú, sanyarú, szomorú* szók alakrendszeréhez alkalmazkodva egyrészt megnyújtotta a szóvégi *u*-t, másrészt az idézett szócsoport mintájára bizonyos formansokat *v*-s tövel vett fel.

Itt utalok a SchlSzój. 656: „*fur: vruu*“ adatra, a BesztSzój. 172: „*fur: or*“ tétel megfelelőjére. HALUSZKA MARGIT: MNy. XXXIX, 313 szerint talán íráshiba révén került az *u* a ? jellel *urvu*-nak olvasott formáé. Én azonban lehetségesnek tartom, hogy az *uu* ebben az esetben hosszú *ú*-t, esetleg *uu* kettőshangzót képvisel. — Lépes Bálint Prágában kiadott „Pokoltól rettentő tükör“ című munkájából (1617.): II, 215 *oruu* adatot közöl a NySz. Ezt csupán akkor tudnók megfelelően értékelni és minősíteni, ha behatóbban megvizsgálhatók a for-

¹ Vö. SIMONYI, TMNy. 339, aki a *magu* *u*-jában, illetőleg a *magv-* *v*-jében képzőt lát; hasonlóképen SZINNYEI: MNy. XXII, 316. Vö. továbbá PAIS: MNy. XXV, 352—3.

rás helyesírását és nyomdai előállításmódját. Nem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy Lépesnek ugyanebben a munkájában előfordul *Magu* (I, 284), egy lapján (I, 402) *mag vető* mellett háromszor *magu* van, ugyanezen és a következőn *magunak*, előbbi részében (I, 38) *magvodban* (id. TMNy. 339). — A DebrK.-beli olv. *ú/u/ruk* és a JordK.-beli *ó/o/ruk* többes alakok, az idézett *v-ző* szócsoporthoz nem alkalmazkodó eredetibb formákat őriznek.

Az *orv* egyes alanyeset szerintem is, mint MÉSZÖLY szerint az *orvot*, *orvok*-féle formansos alakokból való elvonással lépett az *orú* és *or* helyébe. A Molnár Albert Bibliájában (1608.) és a Medgyesi Pál Hármás Jajjában (1653.) levő *orv* már biztosan ilyen *v* végű egyes alanyeset. A korábbi *v, w, u* írású alakokra nézve nem dönthető el, hogy *ú-s, u-s* vagy *v-s* ejtést jelölnek-e. MA. 1611., PP. 1708., PPB. *or* és *orv* formákat szerepeltet, utalással. — A Misk: VKert.: *orr-gazda*-beli *orr* az *orrok*-féle formákból való elvonás eredménye. — Komjáti Szent Páljában *orh* merül fel. Nem hiszem, hogy hiba volna. Inkább a Bécsi és MünchK.-ból idézett *vrroc/k/* és *orroc* alakokban mutatkozó ikerített *rr* elhasonulására gondolok vele kapcsolatban: *órrók* > *órhók* s elvonással *órh*; nb. egy 1269-i oklevélben: *Orrh* kétszer (OkI Sz.), 'nasmus' jelentésű testrésznévünk mint térszíni kifejezés. — A Hofgreff-féle énekeskönyvből „*ohr* toluay“-t közöl a NySz. Ez, ha nem hiba (KÖNNYE NÁNDOR!) *orh* helyett, akkor az *o* hosszúságának németes jelölésével lehet benne dolgunk.

A török *or*, *ov* hangkapcsolattal vagy *ü*-val szemben álló magyar *or*-beli rövid *o-t* én — mint MÉSZÖLY — szintén rövidüléssel magyarázom, és török jövevényszavaink köréből hasonló hangfejlődésre például *bo/y* < *bó/y* szavunkra hivatkozom, amelyet egy 'csomó, boglya' jelentésű török **bo/yul* vagy *bu/yul* szóból származtatok.¹

ÉrdyK. 243: „*el wrózkodeeg* (o: k) ew annyatwl es el fwta-mEEK az pwtzaban tythkon“. Az ebben megjelenő *urozkodik* ige, az *úroz* ~ *óroz*-nak gyakorító *-kodik* képzős származéka 'abscondo, clam ago quidpiam; verbergen, vertuschen, heimlich etwas tun' jelentéssel — magában vagy *ki-, be-, el-, alá-, fel-*igekekötőkkel — elég sűrű használatú lehetett XVI—XVII. századi nyelvünkben. WAGNER, Phras. 1775.: „Delitescio: Lappagok, lap-pangok, el rejtezem, *órozkodom*, el-búvóm: bujdoklom“. A *be-orozkodik* a. m. 'irrepro, furtim illabor, latenter ingredior; heimlich hineinschleichen, unvermerkt [her]einkommen; az *el-orozkodik* a. m. 'propripere se, suffurari se, clam discedere; heimlich davonschleichen' (NySz.).

Az *ólá/kodik* igtét BUDENZ, MUSz. 739, 836 az *alszik*, *olt* igékhez kapcsolja. — CzF. IV, 1135 kétféle magyarázatot közöl róla. Egyik az, hogy a szerinte *ólá/kodik* vagy *olá/kodik* ejtésű ige az *ol* ~ *al* 'infra, inferior' szóval függ össze. „Más vélemény szerint 'ólá/kodik' némely régi írók és kiejtés szerint: *órál/kodik*, pl. Erdősínél: »Orálkodnak vala ő utánna.« (Lukács XIV.);

¹ Ennek az etimológiának a kifejtésével körülbelül kilenc éve, LIGETI LAJOS „Mongolos jövevényszavaink kérdése“ című értekezésének írása óta (vö. NyK. XLIX, 230) adós vagyok.

melyet *or*-tól származtatván, (*oralkodik*, vagy *orálkodik*) azt tenné: *or* módjára, vagy *orozban* leselkedik. Az *or* tag könnyen változhatott hosszuvá, mint 'örgyilkos' szóban is. — MUNKÁCSI: KSz. XI, 172 azt hiszi, hogy a tatár *aula* 'sich vorsichtig' mint etwas heranmachen, heranschleichen' igével rokonítható mint magyar deverbalis *-l*-lel való továbbképzés. — HORGER: MNY. XXIII, 50 a CzF.-nál olvasható mind a két származtatást „teljesen téves“-nek mondva, az *óv* igének *-lál* képzős gyakoriságát keresi benne, s jelentéstani tekintetben az *óvakodik* igével veti össze, amelynek szintén van 'schleichen' jelentése. — HARASZTOS ALBERT: EPHK. LXII, 226–8 az *oláh*, illetőleg *olá* népnév „*-l* denominális képzővel és a *-kodik* gyakorisító képzőbokkal képzett származékának“ tekinti, úgy, hogy a jelentéstani alap az *oláh* nép megbízhatatlansága, alattomosága volna.

Az alábbiakból — gondolom — kiderül, hogy CzF. pedzette a helyes etimológiát.

BpGl. 72: „insidiör: *olalkodom*“ (SZILÁDY I, 186); XVI. sz. kódexek, ? Szkhárosi (RMKT. II, 200), Zvon: Post.: *olalkodik*/c/ 'insidiör'. Helt: UT., MA: Bibl., MA., Com: Jan., PP., PPB.: *olálkodik*. Fél: Bibl., Fél: Tan., N. Borsod, Abaúj, Torna, Zemplén, Szabolcs megyében¹ (MTsz.): *olálkodik*. — Helt: Krón.: *olálkodik* 'ua'.

Tar Benedek: *alá-fel olálnak* (RMKT. II, 154); MA: Bibl.: *olálnac*. Feltűnik *olálva* Kemény Zsigmond Élet és Ábrándjában is; ZOLNAI GYULA: Nyr. L, 3 szerint valószínűleg elvonás az *olálkodik*-ből; szerintem aligha, inkább erdélyi nyelvelem.

NémGl. 333: „super altum montem speculando *wraluan* praescius futurorum“ (SZILÁDY II, 652).

Sylv: UT. I, 52: „Nagonn *orálkodiknak* vala ű vtánna: obserbabant eum“; uo. 116: *orálkodikuan*; Forró: Curt. 101, 741: *oralkodni*, *oralkodót*.

Azt hiszem, alig lehet valami nyomósabb érvet ellene vetni annak, hogy az *olálkodik* ~ *olálkodik* (*olálkozik*) az *olál* ~ *olál*, illetőleg az *oralkodik* egy **óral* ~ **oral* (*urál*) ige továbbképzése.

Az *r*-es formákat lehet magyarázni *l-l* > *r-l* elhasonulással, de bátran gondolhatunk arra is, hogy az *r*-es alakok az eredetibbek, s így a jelzett esetekben *r-l* > *l-l* hasonulás történt. S ekként gyökérszónak kínálkozik az *úr* ~ *ór*, illetőleg *úrú* > *óru* 'fur, furax' szó. Ebből való *-l* képzős igeként keletkezett az *úrál* ~ *óral*, valószínűleg mint a valaki módján való működés kifejezője. Kétségbevonhatatlan példa az ilyen alakulatra Baranyából *óralló* 'orgazda' (MTsz.).

Az *-ál* végződés kíván még magyarázatot. Egy *úr* ~ *ór* alakú tőből nem igen érthetjük az *-l* előtti *á*-t, mivel denominális *-l* képzős igékben ez egyébként nem jelentkezik. Arra a kérdésre azonban, hogy miért van *á*, felelhetünk, ha hosszú *ú*-ra végződő *úrú* ~ *óru*, esetleg *úró* ~ *óro* tőváltozatot veszünk fel. Ebből olyanféleképpen lehetett az *úrál* ~ *óral*, mint ahogy *szo-*

¹ HARASZTOS i. h. 228 ezeket a nyelvjárási körzeteket így minősíti: „az oláhlakta területek határán“, ami azonban meglehetősen túlzás.

morú, sanyarú, lassú, apró, méltó alanyesetek mellett *szomorán, sanyarán, lassán, aprán, méltán* határozószók,¹ a **lo'u* mellett *lollás* melléknév (MTsz.), valószínűen *tolú* stb. mellett N. *tolláz* ~ N. *tollász*. R. *tollászkodik*.

Befejezésül BÁRCZI, SzófSz, állásfoglalását idézem: „Pais Dezső valószínű származtatása szerint² az elavult *orál, olál* (XV. sz. m. f. SermDom.) 'leselkedik, lopakodik' szárm.-a s ez az *or, orv* 'tolvaj' szárm.-a. Egyéb magyarázatai elfogadhatatlanok.“³

PAIS DEZSŐ.

Purzsa. A múlt év karácsonyi szünetében szülőfalumban, Hosszúpályiban gyűjtöttem népnyelvi szövegeket. Egy beszélgetés közben jegyeztem fel szavunkat. *Amijeny gyönyörű szíp erdőü a, magam sajnálom levágni, de mid b . . . vele, más nem sajnája . . . Nem szereti ott* (a helyet az akácfa). *Ety his purzsa bokor van belőülle.*

Erre a *purzsa* szóra szótárainkban csak a következő adatokat találtam: KASSAI IV, 162: *Pursá bárány: azaz Oláh fajtú apró bárány.* CzF. V, 373: *purzsa* 'közönséges, parlagi, kutya-szórú juh faj' Hevesmegyei tájszó. (Az írásmód ettől kezdve ua.) Közli BALLAGI, TeljSz. 1867. is: **purzsa* 'hosszú szórú juh, magyar juh'. A MTsz.: *purzsa* 2. 'hitvány gypjűjú juh fajta' Heves m. 1840.; *purzsa-szórú* 'rövid, göndör szórú' Jász-Nagykun-Szolnok m. Tiszszentimre. Felveszi szavunkat az Akadémia címszótára s végül BALASSA (1940.) **purzsa* 'hosszúszórú magyar (juh)' jelentésben.

Van rá adat BREHM-nél is (Az állatok világa. Bp., 1903. III, 463—4): „Oláhországi rackajuh (*Ovis strepsiceros dacicus*). A magyarországi rackajuh-állománynak a túlnyomó részét ez a, eredetileg Oláhországból került, rackajuh teszi ki. El van terjedve úgy az Alföldön, a hol egyes helyeken »*citta*« (Tolnamegye), avagy »*Purzsa*« (Hajdumegye) névvel jelöli meg a nép; el van terjedve a felvidéken, a hol az idegen ajkú nép származása után »*Walaszké*« nek hívja, valamint az ország déli részein és a Királyhágón túli részekben, a hol néha »*Oláh*« juh név alatt említik, vagy a székelyföldiek kevés jogosultsággal »*székelyjuh*«-nak nevezik.“

Élőnyelvi adataim a fent idézetten kívül a következők: Nagykörös (FARAGÓ MAGDOLNA szíves szóbeli közlése): *purzsa* 'nem nagyon csinos, alacsony, tömzsi nő'; Debrecen (SZÖKE SÁNDOR): *Púrzsabárú?* — *Eszt a gazdák emlegetik; ez debreceni nyelvjárás. Ez az aprószórú, ez a purzsa* (megmutatta báránypőr sapkáját, hogy az purzsabárány bundájából készült). Hosszúpályiban a következő meghatározását kaptam e szónak: *Ojam bokorféle, zömög, zömög bokor. Ojasmire használják. Nemcsak ijg fajéle bokor. Há azír csak leginkább ojasmire monygyák: fa, fajéle valamire.*

¹ Rájuk nézve vö. a SIMONYI (KOVÁCS MÁRTON) „Személyragos határozók“ című közleményéhez írt jegyzetet (Nyr. XLI, 327).

² Szóbeli közlésből.

³ HARASZTOS egyik jegyzetében (i. h. 227) azt mondja, hogy CzF. *olál-kodik*: *or* eredeztetése nem elképzelhetetlen, de csak az *orál* alakra nézve valószínű.

(A hosszúpályi és debreceni adatok hosszú *ú*-ja egyszerű nyúlás a szótagzáró *r* hatására.)

Adataink legnagyobb része tehát a juhra vonatkozik. Jelenítésük 1. 'apró, göndörszörű (juh)'; 2. 'hosszúszörű (juh)'; 3. 'alacsony, tömzsi (személy)'; 4. 'apró, zömök (bokor)'.

Tudomásom szerint a szó eredetével még senki sem foglalkozott, ha csak CzF.-nak a címszó után zárójelben odavetett „borza, azaz borzas” megjegyzését. nem számítjuk etimológiai kísérletnek.

KASSAI alapján próbáljunk elindulni. „... Oláh fajtú apró bárány”, — mondja ő. Az oláhban valóban találunk olyan szót, mely hangtanilag és jelentéstanilag teljesen megfelelhet szavunknak. Az oláh *pîrj* 'von Schafen: mit kurzer, spärlicher Wolle' (l. TIKTIN III, 1169) nőnemű alakja: *pîrjă* ez (TIKTIN szerint: „... Et. unbek.“). A nőnemű alak természetes, mert az *oae* nőnemű.

A hangtani megfelelésre nézve vö.: oláh *î* ~ m. *u*: o. *bîrsan* ~ m. *bursán* (EtSz. I, 578), o. *minjtor* ~ m. *munator* (*monyator*) (Nyr. XXIII, 438; SZINNYEI átírását l. Nyr. XXII, 25), o. *minekar* ~ m. *munyekar* (Nyr. XXIII, 439), o. *pîrgş* ~ m. *purga* (*málé*) (i. h. 487), o. *sîmîncî* ~ m. *szemunca* (i. h. 529).

Az oláh *ă* ~ m. a megfelelésre még számosabb példánk van: ? o. *afinş* ~ m. *áfonya*, *afonya* (Nyr. XXII, 25), o. *arşmeaş* ~ m. *alamázia* (i. h. 71), o. *buzatş* ~ m. *buzáta* (i. h. 210), o. *ćudş* ~ m. *csuda* 'bosszúság' (i. h. 296) stb., o. *guşş* ~ m. *gusa* (537), o. *kuşbş* ~ m. *guzsba* (uo.), o. *hrişkş* ~ m. *haricska* (Nyr. XXIII, 5) stb., o. *pîkurâr* ~ m. *pakulár* (i. h. 483), o. *pîrgş* ~ m. *purga-málé* (i. h. 487) stb.

A jelentés pontos megfelelését első magyar adatainkon láttuk. De hogyan jött át az oláhból, holott TIKTIN szerint moldvai szó?

Tudjuk, hogy a SZINNYEI kimutatta oláh jövevényszavak majdnem teljesen magyar-oláh lakosságú vidék tájszavai, egy-néhány köznyelvivé vált szó kivételével, amelyen pl. *ficsúr*, *mokány*, *cimbora*, *kópé* (l. BÁRCZI, SzófSz.). Az átvételek közül számos éppen a juhászatra vonatkozik. Pl. *bács* 'juhász, öreg-juhász, számadó juhász, juhászgazda' (Nyr. XXII, 73), *balán* 'szőkeszörű juh' (i. h. 112), *bulz* 'kis sajt' (i. h. 208), *buzşenyica* 'füstölt juh- vagy kecskehús' (i. h. 210), *druga* 'nagy orsó, amelyen a gyapjút fonják' (i. h. 389), *ěsztěna* 'juhoknak sövényvel bekerített fejő- és alvó-helye' (i. h. 437), *gelyáta* 'vizes dűzsához hasonló fenyőfa edény, amelybe a juhokat fejk' (i. h. 536), *káptyil* 'mételyes juh' (Nyr. XXIII, 102), *kaskavál* 'a havason készült hétfalusi sajt' (uo.), *mióra* 'előhasú juh, egyéves bárány' (i. h. 438), *monyator* 'az (rendesen gyermek), aki a juhokat a fejő-helyre hajtja' (i. h. 438), *orda*, *órda* 'édes turó' (i. h. 482), *pakulár* 'juhász' (i. h. 483), *turma* 'sereg. nyáj, juh-nyáj' (i. h. 533).

KASSAI, CzF. és a MTsz. adatai szerint apró, göndörszörű, hitványgyapjújú, közönséges parlagi juh jelzője a *purzsa*. Ez a jelentés felelhet tehát meg az oláh szó jelentésének. BREHM (i. m. III, 462) említ is ilyen juhajtát *Magyar-moldvai rackajuh* (*Ovis streps. hungaricus*) néven (i. m.). Ezt figyelembe véve nem okozna nehézséget az sem, ha tényleg csupán

moldvai adatunk volna az oláh szóra. BREHM fentebb idézett helye (III, 463—4) azonban az *ovis strepsiceros dacicus* ra vonatkoztatja a *purzsa* jelzőt. Ez a fajta viszont a finomabb gyapjújú fajták közé tartozik (l. BREHM III, 464). Így érthetjük meg a BALLAGI és BALASSA közölte 'hosszúszőrű magyar (juh)' jelentést. BALLAGI forrása nyilvánvalóan ez utóbbi fajtára értette a *purzsa* jelzőt (BALASSA pedig átvette BALLAGIÓT). Ez a jelentésváltozás nem okoz nagyobb nehézséget: A moldvai rackával elvándorolt az oláh eredetű jelző az Alföldre, s a sok helyen megforduló pásztorok elvitték a szót oda is, ahol inkább az oláh rackát tenyésztették. Az elnevezések összekeveredése annál inkább is érthető, mert ezek közt a rackafélék közt nincs feltűnő különbség, s a hegyi legelőkhöz szokott *purzsa juh* gyapja az Alföldön silányabbá satnyul.

Az 'alacsony tömzsi (személy)' és 'apró, zömök (bokor)' jelentést is könnyen megmagyarázhatjuk úgy, hogy BREHM (i. h.) szerint a *purzsa juh* rövidlábú fajta (l. BREHM III, 463, ábra is). A Nagykőrösről közölt jelentés tréfás vagy gúnyos szemléleten alapul. (Maga a szó az ide-oda vándorló pásztorokkal lekerülhetett a Duna—Tisza közé Heves megyéből is.) A hosszúpályi adat jelentésfejlődése pedig ez lehetett: 'rövid lábú, tömzsi (juh) → apró, zömök (bokor)'. Hosszúpályiban nem hallottam juhra vagy személyre vonatkoztatását e szónak. De jogosan feltehetjük, hogy szavunk eredeti jelentésében is megvolt a hosszúpályi nyelvben. (Vö. erre nézve a debreceni élőnyelvi adatot s a BREHMTŐL legelőszőr idézett helyet. Hosszúpályi, noha Biharban van, közvetlenül szomszédos Debrecennel.)

De átkerült az oláh szó hímnemű alakjában is a magyarba: *purzsi* 'kicsi, alacsony'; *purzsi ember* Szatmár m. Nagydobos (MTsz.). Ez az alak csak kétnyelvű beszélő ajkán születethetett meg, aki érezte a *pírj* és *pírjá* közti különbséget. Eredetileg ez is gúnyos értelmű lehetett, s csak később kapta általában a 'kicsiny, alacsony' jelentést.

Él az ország nyugati részein egy hangalakban teljesen megegyező *purzsa* szó 'pudvás része a fának' jelentéssel (MTsz. *purzsa* 1.) Továbbá *purzsás* 1. 'pudvás, korhad'; 2. 'paprás, omlós (pl. burgonya, sült tök)' (MTsz.). Ezeknek azonban véleményem szerint valószínűleg semmi közük tárgyalt szavunkhoz.

PAPP LÁSZLÓ.

Pintyő. A napokban egy társalgás alkalmával eszembe jutott egy közel negyven év előtti (1908.) eset, amely nyelvészeti és botanikai leleményességgel volt akkoriban megoldható. Egyik napilap szerkesztői üzenetében olvastam, hogy valamelyik előfizető a szerkesztőséget felkérte a MÁV. pályaudvarainak előcsarnokában felállított mérlegek felírásának megfejtésére.

A felírás egy oroszlánfej két oldalán magyarul és németül következőképen szólt:

„Mann stelle sich auf die Trittplatte und stecke drei Kreutzer in das Löwenmaul.“

„Tessék az állványra lépni és három krajcárt, vagy 6 fillért a pintyőbe dobni.“

Az előfizetőnek a szerkesztő azt felelte, hogy nyelvészalapon nem tudták megoldani a rejtélyes fordítást. Annyi bizonyos, hogy a díjat az oroszlánfej szájába kellett dugni, tehát a *pintyő* szó az oroszlan szájára vonatkozott. Botanikai módszerrel meg lehetett oldani a kérdést, mert a német szótárakban az egy szóba írt *Löwenmaul* nem az oroszlánnak a száját jelenti, hanem az *Oroszlánszáj* nevű növényt is. Ez a növény az *Antirrhinum majus*, amelynek magyar népies neve *tátika*, *ebfejű fű*, *borjúorrú fű*, *medveszáj* stb., magyar botanikai neve pedig DIÓSZEGI—FAZEKAS Fűvészkönyvében *pintyő*. Ez utóbbi átment a szótárakba, de gyakori újabban a németből fordított *Oroszlánszáj* elnevezés is. Mindebből az következik, hogy aki a német gyártmányú mérlegre a felírást készítette, valamelyik szótárban megnézte, hogy hogyan van magyarul a *Löwenmaul*. Erre a válasz pedig a *Löwenmaul*-növény neve, vagyis a *pintyő* volt, amit a magyarul nem tudó szövegkészítő jóhiszeműen felhasznált. Vö. BALLAGI német—magyar szótárának 1854-i, valamint 2. és 5. kiadásában: „Löwenmaul, das; 1. oroszlánszáj; 2. (nt.) pintyő“, ahol az „(nt.)“ a. m. 'növénytan'. SZABÓ ZOLTÁN.

Bajka. Az EtSz.-nak ez az egyetlen árvája (I, 231) törlendő, mert az TAKÁTS SÁNDOR hibás olvasata. Ilyen szó semmiféle nyelvben nincsen a juhok fajtájának vagy színének jelölésére, ellenben a tót szótárakban megtalálható *lajka* címszó alatt 'fekete juh' értelmezéssel (KÁLAL, PALKOVIĆ, LOOS, JANCOVICS). TAKÁTS közlése a tapolesányi uradalomból való, tehát tót nyelvterületről, a juhászat tót műszavai viszont tudvalevően mind oláh eredetűek. Így a *lajka* is az oláh *laică* átvétele, amely tóiban-oláiban egyaránt 'feketé'-t jelent. Ennek a tóiban *rajka* változata is él, ami szintén nőnemű alak, erősen 'barna leány'-ra mondják, s nyilván összefügg vele a magyar *rajkó*.

Erge. LEHOCZKY, Bereg Vm. Monogr. III, 330 szerint Kajdanó határában van *Erge* nevű dűlő, Hete határában pedig (III, 289) *Ergéje* patak, 1543. évi feljegyzés. Úgy gondolom, az utóbbi esetben kimaradt a birtokos jelző. Szatmárnémeti határában ugyanis kétszer is megtalálható a *God ergéje* és *Dombós ergéje* nevekben úgy, hogy a közlő mindakettőt egybeírva adja (Nyr. X. 432). Mindakettő erdőt jelöl. Nagyon értékes adatot jegyzett ki BOGÁTS DÉNES (Székely Nemz. Múzeum Emlékkönyve 58) 1750. évi oklevélből a Bölön határában lévő *Keverige* névben. Noha összeírva közli, nyilván összetétel van benne: *Kev erge*, ahol az első tag régi alakja a mai *kő* szónak. A név tehát a. m. 'kőpatak'. SZTRIPSZKY HIADOR.

Vágja, mint Salai a szappant. SZABÓ T. ATTILÁNAK a címben jelzett szólással foglalkozó közleményére (MNy. XXXIX, 384—5) ezeket a hozzászólásokat kaptuk:

SZABÓ T. ATTILA megemlíti, hogy a *Vágja, mint Salai a szappant* szólást egy *Salai* nevű kolozsvári szappanosmesterrel kapcsolatban teremtette meg a népi szójárás. Falumban, a biharmegyei Konyáron

azonban általában úgy emlékeznek, hogy ez a szólás egy debreceni *Sallai* nevezetű szappanos- és gyertyamártó-mesterről terjedt el, aki a múlt század hatvanas—nyolcvanas éveiben élt volna Debrecenben. Mivel katonai szolgálatot teljesítek, nincs módomban, hogy a debreceni céhek irataiban az állítólagos *Sallai* mester létezését megállapítsam, s keresztnévét, amely már a népi emlékezetben elmosódott, pótoljam. Azonban így is szükségesnek tartom e népi adat közlését, mert e szólás tiszántúli elterjedése (hiszen tudomásom szerint ezt nemcsak Konyáron, hanem Bihar más részein, Debrecenben és a Hajdúságon is használják) azt bizonyítja, hogy valahol másutt, esetleg valami, igen elterjedt népi olvasmányban kellene keresni a népi szólás forrását.

BAKÓ ELEMÉR.

A *Vágja, mint Salai a szappant* szólást hasonló jelentéssel Hajdunánáson is igen jól ismerik s ma is általában használják. Eredetéről én sem tudok többet, annyit azonban meg kell jegyez-nem, hogy *Sallai* nevű család régi idők óta él Hajdunánáson, s magam is több tagját ismerem. Így tehát nemcsak Désen és Kolozsváron ismerős ez a szólásmondás, hanem Hajdunánáson is, sőt *Sallai* család e tájon is él.

MOLNÁR JÓZSEF.

A *Vágja, mint Salai a szappant* szólásmód Szabolcsban általánosan ismert és használt, csakhogy errefelé így ejtik ki: *Vágja, mint Salai a szappant!* Olyan egyénre mondják ezt, aki valamit úgy tud és olyan hévvel mondja, mint a „Miatyánk“-ot. Erdélyben valóban használatos ez a kifejezési mód, — s így eredete, valószínűleg onnan mutatható ki. Egyébként Szabolcsban a szólásmód eredetére nem tudtam rábukkanni.

RADVÁNYI SÁNDOR.

A *Vágja, mint Salai a szappant* szólás-mondás Cegléden, különösen kártyázás közben használatos az intelligencia körében. A nép nem ismeri. JÓJÁRT BÉLA szegedi tanító szíves közlése szerint 1895 táján ez volt egyik gimnáziumi tanárának kedvenc mondása Szegeden.

CZEGLEDY KÁROLY.

NYELVMŰVELÉS.

Köznyelvi kiejtésünk egy furesaságáról.

MNy. XXXIX, 209—17 a Himnusz egyik fordulatóval foglalkozván arra az eredményre jutottam, hogy ezt a leggyakrabban elhangzó magyar költői szöveget nem mondjuk helyesen, s a hibát nyilván azért nem vesszük észre, mert a megszokás következtében csak szavakat hangoztatunk, a mondottak értelmétől sem merül tudatunkban. A megszokás, a túlságosan is biztos szövegtudás nagyon gyakran sirásója a helyes előadásnak is, a pontos, hibátlan kiejtésnek is. Nem célom, hogy ezzel a kérdéssel kapcsolatban mélységes kiejtés-lélektani fejtegetésekbe bonyolódjak. Egy még gyakoribb, még mindennapibb példára szeretném csupán felhívni a figyelmet, nem is javító

szándékkal, inkább csak az érdekesség s esetleg a tanulság kedvéért.

Akárki megfigyelheti, hogy templomban, iskolában, otthon, gyermekek és felnőttek, karban és egyenként ilyenformán imádkozták az Úr imája kezdetét (a hangsúlyos szótagokat kövér szedéssel, a mondatzólamok végét // jellel jelölve): *Miatyánk // ki vagy a mennyekben // szenteltesd meg a Te neved // stb.*¹ Nem hiszem, hogy másképen mondaná valaki, még ha előre figyelmeztetnők is, hogy a kiejtésére vagyunk kíváncsiak. Pedig ez a kiejtés, ez a hangsúlyozás nyilvánvalóan nemcsak hibás, hanem valójában értelemzavaró is. Ha ugyanis a *ki* vonatkozó névmást hangsúlyozzuk, akkor megszűnik vonatkozó névmás lenni. A hangsúlyos *ki* lehet 1 kérdőnévmás (*ki van a mennyekben? . . .*), s lehet 2. igekötő (*kilépett az ajtón . . .*), de vonatkozó névmás nem lehet. A nem helyén való hangsúlyozás miatt tehát a szöveg is értelmetlenné vagy más értelművé válik, ha szigorúan vesszük. S csak azért nem válik azzá valójában, mert az imádkozó számára a szöveg megszokott hangsorához alig is fűződik ilyen állapotban értelem, hanem az ima hangulata csupán.

Ha értelem szerint mondjuk el a kiragadott mondatot, a *vagy* szót, az állítmányt kell hangsúlyoznunk, illetőleg azt is. A szólam főhangsúlyát mindenképen a határozó: a *mennyekben* hordozza. — A kiejtés, hangsúlyozás furcsaságához az imák hangosan, karban mondásakor szokásos szólamokra bontás, ritmizálás adja az alapot, a hiba bántó voltát pedig még fokozza a régies — az eredeti latinhoz szolgálai módon hű — szórend. Ha a *ki a mennyekben vagy* szórend volna a megszokott, az általános, akkor a vonatkozó névmás helytelen nyomatéka nem volna annyira fület sértő, mert az állítmány hangsúly nélkül maradna ugyan, s ebben a helyzetben így a helyes — mégsem sikkadna el, mint amúgy. Ráadásul a fordítás is pontosabb volna, mert nem a létet, hanem a hol-létet emelné ki.

Beszédünk, kiejtésünk romlik, egyre romlik; egy ilyen általános, közönséges furcsaságra, hibára való figyelmeztetés hátha arra késztet valakit, hogy gondosabban ejtse a szót . . .

Szőkelő kórház. A Msn. egyik kisebb cikke (XII, 13) „nem jó kifejezés“-nek nyilvánítja a címben írottat. E sorok írójának éppen ellenkező a véleménye. Vizsgáljuk hát meg közelebbről a dolgot.

A szó egy harctéri tudósításban bukkant fel a eikkíró szerint (MNemz. 1942. VII. 8.) s a *mozgó kórház*-at akarja jelölni. A kifogásoló, noha „hajlamos arra, hogy egy jó új szóért akár száz csenevész — agyonhallgatással — bünbocsánatban részesítsünk“, a *szőkelő-kórház*-at elmarasztalja attól félvén, hogy „könnyen bekerül a hivatalos nyelvbe, ha csak nem onnan jutott be az újságba“. A hibáztatás azt rója fel a kifejezés fő bűnéül, hogy „a *szőkelő* szó jelentése egészen más, mint amit haszná-

¹ Talán a *mennyekben* és a *Te* szók elé is tethetnénk // jelet, mert egy kis, kisebb szünetet, megállást ott is megfigyelhetünk.

lója ki akar fejezni vele": a *szökel* szó annyit jelent 'ugrándozik, kilövelve magasba emelkedik', a régiségben pedig a 'táncol' egyértékese volt. — Azonban CAL.-ban a *szökellik* a latin *dis-silio* megfelelője, és olyan adatokban fordul elő, amelyekből a NySz. joggal következteti ki 'salio, springen' értelmét. Vagy vö. pl.: „És mégegyszer megérezi | Sarkantyú hév döfését, | Sérült vadként forrván teszi | Utolsó *szökellését*. | Omló táj-
tékban füredvén | Nyargal száguld a büszke mén, | S ah —
villámként gyors lába | Ószveroskad futtába!" Kölcsey: Do-
bozi (MM. I, 141).

A *szökelő-kórház* a katonanyelv szülötte, nyilván némileg humoros színezetű elnevezés, s azok számára, akik katonák voltak, pompásan találó és szemléltető is. Helyen vagy helytelen voltát a *szökel(l)* katonanyelvi — csoportnyelvi — jelentése döntheti csak el. A „szökel(l)és!” parancsra, illetőleg figyelmeztetőre 'a puská megtöltésével, a zárócsapó és a tölténytáska becsukásával és a villámgyors felugrás előkészítésével készül a honvéd, a nélkül, hogy magatartásával szándékát elárulná', az „előre!” vezényszóra pedig 'villámgyors felugrás, rohanó futás és levágódás' következik. *Szökel(l)ni* lehet előre, de ha a szükség úgy kívánja, hátra is. Aki *szökel(l)*, az a pillanatnyi helyzetnek és a szükségnek megfelelően gyorsan és gyakran változtatja a helyét. Az arcvonal mögött felállított „szökelő-kórházak” pedig tökéletesen ugyanezt csinálják: mozdognak előre vagy hátra, mindig gyorsan (s néha bizony gyakran is), ha szükség van rájuk; ha az arcvonal megmozdul, a kórház is készszerűl, csak persze másként készül fel, mint az egyes honvéd.

A *szökelő-kórház* nem született arra, hogy hivatalosan elfogadott elnevezés legyen (bár én ettől sem félnék annyira, mint a cikkíró!), de szerkesztés tekintetében kifogástalan, hangulata, tréfás zamata pedig a katonahumor szerencsésebb megnyilatkozásai közé tartozik.

PALIS KÁROLY.

Előír. A NyÚSz. ezt írja róla: „Ez a legeslegújabb időben támadt germanizmus még egy szótárunkban sincs meg. A Nyr. 1884-ben róta meg először; valószínűleg akkortájt kezdték használni. — Ball.-nál (1890) vorschreiben (átvitt ért.): előszabni, meghagyni, rendelni. — A közönséges értelmű *előírni* először Nagy János Hierolex.-ban (1845) praescribere alatt.” A Nyr. többször megrója mint germanizmust (XIII, 469, XV, 358, XVI, 24). A NySz. II, 1599 szerint azonban ez van: „*előír*: praescribo MA. fürscreiben PPB.” | „*előírás*: praescriptio MA. fürscreibung PPB. A törvényeknek *előírása* szerint országol: ex promulgatarum legum praescripto regnat (Com: Jan. 139).” Azt hiszem, ezek alapján az *előír*-t nem szükséges legújabbkori germanizmusnak tartani, hanem igen régi latinizmusnak is tekinthetjük.

Feláldoz. Nyr. XLVI, 53 megrója, mondván, hogy a XVIII. században terjedt el a német *aufopfern* hatása alatt. A NySz. ezt mutatja róla: „*föl-áldoz*: macto C. offero in sacrificium,

immolo MA. [aufopfern]. A zsengéket bémutatták Istennek a zsidók és *felaldozták* (Csúzi: Tromb. 469).“ Vagyis jóval korábban forgalomban volt, mint ahogy a Nyr. gondolja.

KONCZ ENDRE.

A népek, akik... A népek, amelyek... R. S. írja: „Hoszszabb cikket írtam, amelyben többször ez fordul elő: ... *a népek, amelyek*... A szerkesztő bizonyos simítások végett visszaküldte cikkemet s a többi közt szövegezésében következésképpen *a népek, amelyek*-et kijavította *a népek, akik*-re. Kérdem, jól javította-e ki.“

A cikket nem láttuk, s így nem tudhatjuk, hol helyes *a népek, amelyek*, s hol nem helyes. *A népek, akik* akkor helyes, ha értelme emberek. Pl. *A vásáron a népek, akik a faluról bejöttek, mindent összevásároltak. A búcsús népek, akik Mária-pócsra mentek, falunkon vonultak át.* De már nem volna helyes ez: „*A finnugor népek, akik halászatból-vadászatból éltek az őshazában,* Krisztus születése előtti századokban az őshazából szétvándoroltak.“ Itt már *amelyek*-et írunk. Az első esetben a népek lelkiszemeink elé mint élő személyek tolnak, a második esetben ez a mozzanat elhalványul. Egyesben persze a köz- és irodalmi nyelv a *nép*-nél kivétel nélkül *amely*-t használ. Vö. Arany „Széchenyi emlékezeté“-ben: „*Nép, mely* dicőt, magasztost így magasztal, | Van élni abban hit, jog, és erő!“

KEMENES PÁL.

Chyzer. Chyzer Kornélnak (1836—1909.), ennek a nagyon nagyérdemű magyar orvosnak, aki hazánkban a közegészségügy újjászervezője volt, szép és meleghangú, szakszerű méltatása jelent meg DR. HENSZELMANN ALADÁR államvasúti főorvos tollából a Pester Lloyd 1942. november 26-i számában. Nagyon szeretném, ha e jelesünk nevének helyes kiejtése is megőrződne az utókor számára, s azért írom e pár sort. Úgy tudom, hogy e jelesünk nevét *Cizer*-nek ejtette; én legalább így hallottam olyanoktól, akik személyesen ismerték. Ha így van a dolog, a *Cizer* ejtést jó volna a M. Tud. Akadémia helyesírási szabályai 7. §.-ában a *Cházár* olv. *Császár, Aachs* (olv. *Acs*) stb. tulajdonnevek közé beiktatni.

MELICH JÁNOS.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Mi üdön, мүдөн. ZOLNAI GYULA: MNy. XXXIX, 329 szíves figyelemztetéséből tudom, hogy a régi erdélyi népnyelvre vonatkozó adataim közül az utalás ellenére (MNy. XXXVIII, 385) kimaradt a *mi üdön* (*midön*) adatot illető idézet. Minthogy céduláim alapján sikerült tisztáznom azt, hogy az adatot honnan és milyen szövegösszefüggésben írtam ki, most a következőket közölhetem: Kimaradt adatomat abból a Lupuj vajda romlásáról szóló históriásénekből írtam ki, melynek szerzője ismeretlen. Sejtésem szerint alighanem a zenetörténeti szempontból jelentős

csíksomlyói szerzetes, Kájoni János volt az. Az ének kérdéses versszakát itt idézem: „*Mj üdeön* Lupulj Vajda szantalan kozakkal ieuue Mathe Vajdara | Ordit az kozaksagh Vgratja io louat siet Targaljistyara¹...“ — Az énekben elbeszélte esemény 1653-ban történt, az éneket azonban az utolsó versszak szerint „szerze meg egy Anachureta uigh mulatási közben | Mikoron irnanak az ezerhatszázban es eötven negyedikben“, tehát 1654-ben. Ha Kájoni szerezte a verset, akkor ez alighanem Csíksomlyón íródott, tehát ez eredetibb, még össze nem olvadt határozóban csíki adatot láthatunk.

S ha már elnézésből kimaradt gyűjteményemből ez az érdekes adat, kárpótlásként szerezzem meg egy ugyancsak ritka és szintén Csíkból való adattal. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában a báró Henter-család levelei között egy 1761-i bizonyoságlevél kezdeteként olvastam ezt: „... *müdön* valnánk(!) N(eme)s All Csik Székben sz(en)t Simonon ...“ Ezt a levelet már kétségtelenül csíkiak írták. Ebben az adatban ugyanolyan ritka változat őrződött meg, mint a *mi üdön*-ben; a NySz. ezt is csak egyszerűen idézi a BécsiK.-ből *müdön* alakban.

A *-ni, -nit, -nol* rag. Érdekes, hogy e legalább is ugorokori ragjainkra először csak Gyarmathi Sámuelnél találunk adatokat (vö. TMNy. 682 kk.). Mindig feltűnőnek tartottam, hogy bár az erdélyi népnyelvből, sőt a Szatmár megyétől egészen Barsig terjedő területen is kimutatható e ragoknak, illetőleg változataiknak használata, XVI—XIX. századi forrásainkban — nem is beszélve a régebbi nyelvemlékekről — nem találjuk meg őket. Minthogy az utóbbi időben néhány XVII—XIX. századi erdélyi forrásban elvéve ráakadtam e ragokra, úgy vélem, hogy újabkori erdélyi forrásainkban való ritka előfordulásuk csak azzal magyarázható, hogy már régen kivesztek az ország nagyobb részének köz- és irodalmi nyelvéből, ki az erdélyiből is, s ezért az iskolás műveltségű oklevél-, illetőleg más iratszervezők, másolók a népi vallomásokban is gyakran az irodalmi nyelvben járatos megfelelő ragokkal helyettesítették őket. Bár az oklevelek és főként a népi vallatások olvasása alkalmával érthetően figyeltem minden olyan jelenségre, mely nyelvi szempontból valami érdekességet nyújthat, csak nagyon ritkán talákoztam a címben felsorolt régebbi helyhatározó ragokkal.

A *-ni* ragra csak 1802-ből Háromszékből tudok egy adatot idézni: „Barabás Moses Uram feleségivel el mene Gusajosba Málnási László *Uram ni*“ (Bogáts Dénes, Háromszéki oklevél-szójegyzék: ErdTudFüz. 163. sz. a *guzsalyos* címszó al.).

Ugyancsak Háromszékből, de szinte két évszázaddal előbbi adatot idézhetek a *-nit* ragra 1640-ből; íme: „gjernek koromban ot lakom vala a scholaban Kelemen *pap nit* tartok vala szallast ...“ (i. h. a *falka* címszó al.). Ugyanez a rag előfordul egy 1737-ből való forrásban így: „Fejer Sámuel uram Biro *uram ni* t leven költöttünk ... fl. 1. de. 64“ (i. h. *bárány-cimer* címszó al.).

¹ Nyilván a mai Targovište, egykor fejedelmi székhely. — Az éneket egyébként teljes egészében, a rávonatkozó jezzetekkel együtt kiadtam „Lupulj vajda történetének ismeretlen változata“ címen: IrtörtKözl. 1930: 353 kk.

Háromszékről 1848-ból való egyik *-nol* adatom is: „Több kenyeres tarisnyát, melyek *hazunol* vitettek“ (i. h. *kenyeres-tarisnya* al.). Székelyföldi, hihetőleg éppen csíki adat az az 1757-ből való, melyet az Erdélyi Nemzeti Múzeum báró Henter levéltárából írtam ki így: „Kalo Istvan uramnak az Fia két Io tereh buzat vitt Szász *Istvanul*“ (i. h. Vegyes csomó). E ragra egyetlen székelységen kívüli adatot tudok idézni a kalotaszegi Damosról; egy itten 1765-ben tartott vallatásból jegyeztem ki ezt a szövegrészletet: „*Nalunknól* nem vettek egy Jobbágyotis Udvari Cselédnek“ (Erd. Nemz. Múz. Gr. Bánffy I. Nemzet-ségi lt.).

A ragoknak az erdélyi oklevelekben való ilyen szórványos előfordulása annál feltűnőbb, mert hiszen ma is az erdélyi magyar népnyelvnek csaknem minden pontján megfigyelhető a *-ni*, *-nit*, *-nol* ragnak, illetőleg változatainak a személynevekkel és személyt jelentő köznevekkel kapcsolatos használata (l. még erre nézve HORGER, MNy. j. 132—3 is).

XVI—XVII. századi adatok a *-bali* képzőre. Az erdélyi régiségből nemrégiben idéztem egy 1634-ből való okleveles adatot a *-beli* képző hasonlult *-bali* alakjára. Ez az adat azt mutatta, hogy e tájt a maroszséki Kölpényben már ismerték ezt a képzőalakot (MNy. XXXV, 263).

Közelebbről egyik történésziünk megkért arra, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának törzsgyűjteményéből olvassak össze egy XVI. századi levelet a már kiszedett szöveggel. Az összeolvasott levél 1581. július 13 án Gyulafehérvárt kelt; írója Szentpáli Kornis Mihály, címzettje meg Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király. Az eredeti levél bennünket érdeklő részlete így szól: „... az Vristen *orzagunk baly* sok Jamboroknak zýweket fel Jnditwan fel(seged)¹ fejedelemsége kiwanasara...“ Jellemző, hogy bár a másoló a kérdéses képzőt a feut között alakban írta le, a forrás kiadója a szedésben a kefelevonat javítása közben *-be'ly* alakra javította vissza a helyesen másolt képzőalakot. Minthogy magam természetesen ismét visszajavítottam az eredeti alapján a *-be'ly*-t *-baly*-ra, talán helyes alakjában jelenik meg a képzőnek XVI. századi erdélyi levélben tőlem mindmáig egyetlenül ismert adata.

A napokban a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum báró Apor levéltárában kutatva, a XVII. századból még két *-bali* képzős adatra akadtam. Az egyik egy Marosvásárhelyen 1647-ben kiállított bizonyáglevélben fordul elő így: „... az poklos utzaban ... az kusó (! külső) *Var bali* hazanal...“ (i. h. A. Fasc. III, 85.). Érdekes megjegyezni, hogy ugyanabban a forrásban előbb „Vagasi Istuan Deak *Tanacz bely* zemely“-t emlegetik, tehát nem hasonlult képzőalakot írnak. — Másik adatom az aranyosszéki Bágyonban 1640-ben végrehajtott vallatásos birtokösszeírásából való (i. h. A. Fasc. III, 8.). Itt a tanúk a vallatás során a „Fias *Thobali* szanto földnek az sz: mihali falua felöl ualo fele“-t említik. — Ezek az adatok arra mutatnak, hogy a *-bali* képző-alak a székelységben a XVI—XVII.

¹ Magam egészítettem ki.

században elég általános lehetett, de e ragalak használata az e korból való források leíróinak „irodalmiasabb“ helyesírásában természetszerűleg csak elvétve tükröződik vissza.

Helyreigazitások. „A régi erdélyi köz- és népnyelvből. (XVI–XIX. század.)“ című közleményhez: MNy. XXXVIII. 133. l.: *hamvaverős* címszó h. *hamvaverő*. — 206. l. 15. sor: *azert h. azért*. — 385. l.: *verő* utalószava után *hamvaverős h. hamvaverő*. — 306. l. felülről 28. sor: *szavas h. szarvas* olvasandó. — 303. l.: a *nézőasszony* címszó példamondata elé betolandó az 1570-es évszám. — Valószínűnek tartom, hogy rossz címszót írtam 209. l. felülről 12. sor az 1780-ból közölt példa elé, mert itt az „eő Nsga Szöllője *Lázája*“ adat előtt közleményemben *láza* címszó áll. Minthogy a zilahai, a szatmárnémeti és a szatmárhegyi népnyelvből jól ismerem a *laza* ’szöllő alsó felén lévő gyümölcsös“ tájszót (ezt idézi egyébként a Szilágyságból a Tsz. is!), a forrásbeli *Lázája* alakot inkább elírásnak tartom a *Lazája* helyett. Az értelem mindenesetre a *laza* címszó helyesebb voltát teszi valószínűvé.

MNy. XXXIX, 325 közölt *Poptyer* magyarázatom megírása óta 1841-ből előkerült ugyancsak Szamosfalváról egy „Sub *poptsele*“ alakú adat is (Erd. Nemz. Múz. Gr. Kornis lt.). Ez nyilván a magyar *Papcsere* helynév utótagjában levő *r* hang rokon (folyékony) hanggal való helyettesítésével szintén rumén szájon alakult.

SZABÓ T. ATTILA.

Egy korai kettőshangzó. Szombathely mellett nyugat-északra fekszik egy kisközség, melynek neve a régebbi térképeken s iratokon *Seé*, ma *Sé*. Kiejtése a községben is, másutt is *Się*.

A Nagy-Sé-ben lakó *Seé* Gábor 1738-ban nemességének igazolására bemutatott a vármegyénél egy címeres oklevelet. Erről az akkori jegyzőkönyv bejegyzése tanúskodik. A „Dömötör alias *Sei*“ család kapta az oklevelet Zsigmond királytól. Regensburgban kelt 1418-ban (I. BALOGH GYULA, Vas vármegye nemes családjai, *Dömötör* címszó alatt). Az oklevelet Szombathelyen a vármegyeháza levéltárában őrzik. Sajnos, nagyon elrongyolódott, az írás pedig elhomályosult. A nemesi név azonban két helyen is világosan olvasható: „*de Sye*“.

CSÁNKI II, 793 *Si(j)e* címszó alatt ugyancsak *Sye* adatokat közöl, mégpedig 1421., 1438., 1447. évekből. Minden esetben a vas megyei *Sé*-ről, illetőleg *Kis- és Nagy-Sé*-ről van szó.

HORGER, MNyj. 79. §. feltevése szerint az *é > ię* változás „valamikor a XVI. sz. után“ ment végbe. A Szombathelyen őrzött oklevél és Csánki adatainak tanúsága szerint azonban biztosra vehetjük, hogy a vas megyei *Sé* község nevét már 1418-ban *ie* kettőshangzóval ejtették. Ha pedig ez igaz, akkor a XVI. század előtti időből, éppen száz évvel korábbi találok már példát az *ē > é > ię* kettőshangzóra.

Husonfele. A vas megyei Meszlen községgel kapcsolatos 1788-i osztálylevélből való adat: „Még is vagyon ezen Seffion egy Ciplő Paíta Fijával együtt az mely is meg Bötsülttetett Tizenkét

forintokra és ötven pinzekre az mely Sumának is *husonfelit* az fönt irt Khárévits Lázlo meg füzete — — Sándornak az Pajtabeli Rifzsért.“ 1810-ből meg ezt idézhetjük: „a kisezerben félhold, fellül Szabó Éva, alszélről Salý István Suceffori, felső *husonfele* Therésiának, alsó *husonfele* pedig Julinkának.“

Bennük a *husonfeli* vagy *husonfele* a *hasonfele* alakváltozata.

NÉMETH BÓDOG.

Vaspénz. Egy 1297-i oklevélből idézhetjük: „Dominicum et Paulum filios Thome filij *Wospenez* de Peech... Thomam filium *Wospenez*“ (HazOkI. 158). A *Wospenez* a. m. *vaspénz*, és ez nyilván tréfás-gúnyos értelemben szolgált a bizonyára pécsi polgár nagyapa nevéül. A *pénz*-nek az OkISz.-ban 1229-ből és 1230-ból közölt adatai után időrendben mint harmadikat lajstromozhatjuk.

P. D.

NÉPNYELV.

Igazni igaz, szépni szép. Egy évvel ezelőtt (MNY. XXXIX, 79) ismertetem a nagysárréti nyelvjárásnak azt a tulajdonságát, hogy — bár nem általánosan — bizonyos esetekben használatosak az ilyen szerkezetek: *vanni van, lenni lesz, sőt volni volt* is. Más állítmányokkal kapcsolatban azonban ugyaninnen csak ilyenféle szerkezetekről tudok: *járni járt, vetni vettem* stb.

Már JÓKAY ZOLTÁN is megemlíti (MNY. XXV, 277) tőlem is idézett tanulmányában, hogy ugyane szerkezet névszói állítmánnyal kapcsolatban is ismerős, pl. *jóni jó*. Ez utóbbi tekintetében most éppen a szintén sárréti, biharugrai származású és jelenleg is ott élő, kiváló íróknak Szabó Pálnak egyik legutóbbi művében (Keresztelő. Bp., 1943.) találtam jellemző bizonyítékot:

„Zsíros Tóték pedig ezalatt várták Szapora Bálintot, hogy majd csak jön már, hozza már Ferkét, hiszen nem komoly volt az, ami volt. De hát a szülő se hagyhatja veszendőbe a tekintélyét, mert mi is lesz akkor a világból, nem igaz?“

— Igazni igaz, — helyeselte is, nem is Páskujné és az utca felé hallgatózott...“ (I. m. 191–2.)

Szabó Pál írói nyelvében a sárréti népnyelv számos tulajdonsága megtalálható; így ezt az adalékot is nyugodtan tekinthetjük nyelvjárásinak. Ezt már azért is megtehetjük, mert újabb megfigyeléseim szerint még ilyen névszói állítmányokkal kapcsolatban hallható ez a szerkezet: *szép, jó, helyes, való*, tehát így hangzik: *szépni szép, jóni jó, helyesni helyes, valóni való*.

Ez a szerkezet most újabban van elterjedőben, éppen azokon a névszókön keresztül, amelyeket gyakran használnak a népnyelvben is állítmányul. Ez új szerkezet terjedése a jelenleg még általános *szépnek szép, jónak jó, igaznak igaz, helyesnek helyes, valónak való* szerkezetek rovására történik. Pl. az ilyen mondatban: *Valóú, amit Erzsé nénédről mondott? Valóúnak valóú, de nem kellett vóú azír mondani.*

BARÓ ELEMÉR.

Né! MNy. XXXVIII, 372 a *né!* indulatszóval foglalkozik ZOLNAI GYULA. Ezzel kapcsolatban közlöm, hogy Kassa és Torna környéki családunkban a *né!* nél világosan érződhetett a *nézd-*ből való származás, mert én gyerekkorom óta ösztönösen a *nézd-*del azonosítottam e szót, annál is inkább, mivel már nem tudom, mely vidéki község nyelvéből ismertem a *No né má!* fölkiáltást. A *ni* egyszerű mutatószóval ellentétben a *né!* mindig meglepetést vagy valamilyen értelem-többletet fejezett ki. A *ni*-nél azonban soha nem gondoltam a *né!*-vel közös származásra.

PILÁTHY GYÖRGY.

Csüg-büg. TECHERT JÓZSEF (MNy. XXXVII, 45) cikkével kapcsolatban GÁLDI LÁSZLÓ (MNy. XXXVIII, 45) közöl egy elduggi nem szótározott szóösszetételt, a *csüg-büg* alakulatot. Adatait megtoldhatom a magam gyűjtéséből egy igei alakokkal. Fedics Mihály meséi közül a 29. számúban fordul elő (ÜMNGy. I. 341): „... *csüng-büng* utána a kapca...” Jelentése is megerősíti GÁLDI föltevését. Fedics kizárólag igei formában többször is élt ezzel az összetétellel, beszédközben máskor is: általában kedvelte az effele színező, jellemző összetételeket.

ORTUTAY GYULA.

LEVÉLSZEKRÉNY.

P. A. kérdi: Mi a komárommegyei *Ács* község nevének eredete? — **Felelet:** *Ács* helység nevééről a GOMBOCZ—MELICH féle EtSz. azt írja, hogy az *ács* foglalkozásnévből való. Több *Ács* község van Komárom, Fejér, Krassó megyében, s van *Ács* puszta is Heves megyében (Lipszky). Foglalkozásnevekből alakultak helynevek, mint *Gerencsér*, *Kovácsi*, *Szekeres* (Szatmár m.). Az *ács*-ot tótul *tesár*-nak hívják. Tót *Tesáry* ~ *Tesáre* nevű helyek vannak Nyitrában, Hontban; magyar névalakjuk *Teszér*. Van *Teszér* Veszprém-ben is. Lipszky ezt a veszprémmegyei *Ács-Teszér* nek nevezi. Régen *Alch Thezer* az írott alakja a névnek; Hnt. 1941. szerint mai neve *Ácsteszér* (a régi adatokat l. CSÁNKI III, 256). A Szolnok mellett fekvő *A'csi* puszta neve is idetartozik. A fentiek alapján szinte kétségtelen, hogy a komárommegyei *Ács* neve az *ács* köznévből való.

M. J.

G. K. kérdi: Hártakódex-e a híres Codex Cumanicus? — **Felelet:** Bizonyára azért kérdi, mert olvasta GYÖRFFY GYÖRGYnek „A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéséhez” című dolgozatát a Magyar Történettudományi Intézet Évkönyvében (1942.), hol a szerző a kódexet csakugyan hártakódexnek mondja (756). Itt azonban csak elírásról lehet szó, mert a következő lapon már ezt olvassuk: „A CC. mai állapotában 82 papírlevélből áll”; — majd hátrább a vízjegyek tárgyalása következik. Már pedig láttunk füljeggyel szaladgáló birkákat, de vízjeggyel kikészített hátúakat még nem. Hasonló botlást követett el SZABÓ JÓZSEF 1835-ben, mikor Horvát Istvánnak így írt a Guary-kódexről: „A' papiros finom pergamen” (TudGyűjt. 1835. III, 100).

DÁNIEL TAMÁS.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XL. ÉVF.

1944. ÁPRILIS

2. SZÁM

Gara Miklós nádor vagy Garay Miklós nádor?

Nehéz eldönteni, hogy a történelmünkben oly nagy szerepet játszott család magyar beszédben *Gará*-nak vagy *Garay*-nak nevezte-e magát. Magyar szöveg, melyben ők maguk írták volna le nevüket, nem maradt reánk. Latin szövegekből azonban vannak adataink a családnévre. Garay Miklós nádornak 1372-ből ránk maradt pecsétjén a körirat ez: + *Nicolai. de Gara. Regie. Hngarie. Palatinvs. Iudici. Comanorum.* A fiától, Miklóstól 1392-ből ránk maradt pecséten meg ez a körirat: + *Nicolai. De Gara ... Palatini* (I. CSOMA JÓZSEF, Magyar nemzetségi címerek 72—3). Hazai latin nyelvű krónikáinkban is hasonlót találtam. A Dubnici Krónika ezt írja: „*Nicolao de Gara* bano de Macho ... et postmodum *Nicolaus de Gara* in iuvenili etate banus constitutus ...“ (MFLOR. III, 187—8). Az 1473-ban Budán nyomtatott „*Cronica Hungarorum*“ e részben a szövegben is a Dubnicival egyezik; ezt írja: „*Nicolao de gara ... postmodum Nicolaus de gara ...*“ (FRANKÓI V. kiadása).

Thúróczi János „*Chronica Hungarorum*“ (1488-ból) az előbbi kettővel egyezik. Állandóan *de Gará*-t ír: *Ladislaus de Gara, Nicolaus de Gara, Johannes de Gara* (SCHWANDTNER I, 192, 193, 230, 241, 244 stb.).

Vannak más latin adatok is hazai emlékeinkben, így pl. okleveleinkben (I. SztárayOkl. I, 436). De ennyi is elég annak a bizonyítására, hogy latinul a család *de Gara* volt. És csak természetes, hogy e latin használatnak magyar beszédben *Garai* (írva *Garay* is) volt a megfelelője. Az ilyen megfelelésre, ha egyáltalában kell reá példa, szép példa a Dubnici Krónika következő helye: „cum ... Bartholomeo Dragfy de Beltewk, pariter cum ... *Paulo de Kynys ... cum ipsis Bartholomeo Dragfy et Paulo Kynysi deputatis ...*“ (MFLOR. III, 202). Itt tehát a név egyszer *Paulo de Kynys*, másszor meg — a szövegben pár sorral tovább — *Paulo Kynysi*. Az utóbbi kétségtelenül magyar nyelvi név, amire vö. az 1513-ból való Czech-kódex adatát: „Ez könyveth yrtha F. M. Nadsagos Benygna azzonnak. Nyhay *kenesy paal* thaarsanak ...“ (ZOLNAI GY., Nyelvm. 198).

Akik a *Garai* (írva *Garay* is) név mellett foglaltak állást, azoknál döntő a latin *de Gara* volt, továbbá az, hogy a *Garaiak* a Dorozsma-nemből valók, s ősük, János ispán 1269-

ben kapta adományul IV. Béla királytól a valkómegyei *Gará*-t (CSÁNKI II, 270—83; KARÁCSONYI J., M. nemzetségek I, 418). A helyet ma horvátul-szerbül *Gorjani*-nak mondják.

Az első, aki a *Garai* (írva *Garay* is) név helyessége mellett érvelt, SÁNDOR ISTVÁN volt. Sokfélejében VI, 112 (1799-ből) írja, hogy nem helyes magyarul *Zápolya*, *Gara*, helyes csak a *Zápolyai*, *Garai* alak. *Garai*-nak nevezi a családot BUDAI FERENCZ Polgári Lexicon, HORVÁTH MIHÁLY Magyar Története, NAGY IVÁN „Magyarország családai“ című műve, SZILÁGYI SÁNDOR Milleniumi Története, KARÁCSONYI, „Magyar nemzetségek“ című műve, HÓMAN—SZEKFI Magyar Története, Pallas-Lex., Révai-Lex. stb.

De vajjon helytelenül jártak-e el vagy járnak-e el, akik a családot magyarul *Gará*-nak hívták, esetleg ma is hívják?

Kétségtelen, hogy hazai eseményekről szóló latin szövegekben nemcsak *de Gara*, de egyszerűen *Gara* is van, — igaz, nem hazai írók műveiben. CALLIMACHUS FÜLÖP „De rebus Uladislai Polonorum atque Hungarorum rege gestis libri tres“ című művében a többi közt leírta I. Ulászló királyunk koronázását is. Művében „*Ladislaus Gara Banus*“, „*in Ladislaum Garam*“ *Garai* László neve (SCHWANDTNER I, 454, 458; MARCZALI, Ench. 257). — BONFINI (vagy ahogy egyesek újabban nevezik, DE BONFINIS) „*Rerum Ungaricarum decades*“-eiben a *Garai* családot *Gara*-nak írja: „*Ladislaus Gara, Nicolaus Gara, Nicolai Garae, in Garae praesertim domum*“ stb. (I. a BÉL KÁROLY ANDRÁS gondozásában megjelent 1771. évi kiadást 358, 364, 365, 520, 524 l.; FÖGEL—IVÁNYI—JUHÁSZ kiadása II, 247, 248, III, 4, 5); az utóbbiban „*palatini Gare*“ (III, 6) keresztnév nélkül, „*Nicolaus palatinus*“ (II, 246) családnév nélkül stb. Sem az egyik, sem a másik külföldi tudós adatának a magyar nyelv szempontjából nagyobb fontosságot nem tulajdoníthatok.

Nagyobb súlya van azonban annak a ténynek, hogy a XVI. századi magyar nyelvű magyar történeti művek a családot *Gará*-nak írják. BENCÉDI SZÉKELY ISTVÁN 1559-ben megjelent „*Chronica ez Vilagnac Yeles dolgairól*“ című műve *Gara Miklós*-t, *Gara László*-t említ (194. b., 195. a., 215. b.). Műve 1557-ig halad, s írásakor használta Thúróczi János latin művét is. BENCÉDI SZÉKELY ISTVÁN a XVI. század első felében élt; előbb ferencrendi szerzetes, majd a protestáns hitre térve át, Szikszón, később Göncön protestáns iskolamester, utóbb lelkész volt. A *Garaiak* fiágon a XVI. század közepén haltak ki, a nemzetség utolsó sarja Lőrinc fia László volt (I. PESTY, Az eltűnt várm. I, 289, CSÁNKI II, 283). Nem tartom valószínűnek, hogy BENCÉDI SZÉKELY ISTVÁN a *Garai*-akról csak latin szövegekből tudott volna. — HELTAI GÁSPÁR († 1574.) 1575-ben megjelent „*Chronicá*“-ja *Gará*-t ír: *Gara Ianost, Gara Miklós, Gara Miklósné fiai* (i. m. 75. a., 75. b. stb.). HELTAI BENCÉDI

SZÉKELY művét, műveit jól ismerte (vö. MIrod. Lex. 130); fel lehetne tehát tenni, hogy a *Gara* családnevet BENCÉDITŐL vagy BONFINI latin művéből vette, akivel különben is sokat foglalkozott. Mindezt azonban nehéz elfogadni, hiszen HELTAI, aki 1520 táján született, a Garaiak nevét magyar beszédben is elégszer hallhatta, ha a családot nem is ismerte (esetleg persze ismerhette is). — A következő magyar nyelvű magyar történet PETHŐ GERGELY Magyar Krónikája (első kiadás 1660.; a következő kiadások: 1702., 1738., 1742.). Azokban a kiadásokban, amelyeket idéztem, a családnév mindenkor *Gara: Gara Miklós, Gara László*, „A' keét Gárákat Annyok“ (1660. évi kiadás I₄, K₁, K₂, K₄, L₃, N₃, N₄ stb., 1702. évi kiadás sokszor, 1738 és 1742. évi kiadás stb.).

Háromszáz esztendőszokást követett tehát VÖRÖSMARTY MIHÁLY, mikor 1833-ban megjelent Szép Ilonkájában ezt írta: „S felrobognak hadvész-ülte képpel | Ujlaki s a megbékült *Garák*.“ — S ugyanezt a szokást követte a XIX. században SZALAY LÁSZLÓ, aki Magyar Történetében (Lipcse, 1852., 1853.) *Gará*-nak írja a család nevét, ugyanígy SIEBMACHER—CSERGHEŐ, Wappenbuch (1887. 1887).

S *Gara* nevű magyar családok voltak a XVII. században és később is. És ma is vannak ilyen nevű családok. KEMPELEN „Magyar nemes családok“ című műve SIEBMACHER—CSERGHEŐ ismert munkája alapján 1639-ből említ egy szabolesmegyei *Gara* és 1616-ból egy *pankotai Gara*, tehát aradmegyei családot (l. ÁLDÁSY III, 88 is). A SzékelyOkl. V, 184 a háromszék-megyei Bélafalva nemesei közt említ egy *Gara Mihály* nevű székelyt (innen PÁLMAY 171, PÁLMAY-ból KEMPELEN i. m.). Az 1943. évi budapesti telefonkönyvben van *dánszentmiklósi Gara* és van *nyíregyháza*i *Gara* családnév. Mindez azt bizonyítja, hogy akik német nevük helyébe a XIX. század második felében felvették a *Gara* családnevet (Századunk névváltoztatásai. 1800—1893. Bp., 1895.), már előbb ismert magyar családnevet vettek fel. S *Gara Demeter* nevű szerbet említ 1808-ból a HASZ. is.

S egy-két földrajzi név is őrizheti a *Gara* családnevet. Tiszaroff határában a Gyenda-pusztán van két halom, az egyik *Gara halom* (így is: *Gara halma*). A „nép monda szerint a' híres *Gara* nemzetségtől vette ezen halom nevét, ki itt birtokos volt“ (l. PESTY kézirati helységnévtára. Tisza-Roff. M. Nemz. Múz. könyvtár). Füzesgyarmat határában van *Gara puszta* és *Gara tanya* (így az osztrák-magyar katonai térképen 1914-ből). Hogy ezek a *Gara* nevek XII. század előtti tót *gora* 'hegy, erdő' szóból valók volnának (így MOÓR E.: ZON. VI, 22, 124—40), arról szó sem lehet. Vannak más *Gara* nevű helyek, helységek is (l. FÉNYES; Hnt. 1873., 1913. stb.). Szerém megyében a XV. században volt *Garafalva* is (l. CSÁNKI II, 245). Baranya megyében van *Garé* nevű magyar lakosságú falu;

alákváltozata *Garé, Garej* (LIPSZKY, Rep.; CSÁNKI II, 484). Minthogy ez a *Garé* falu a Garai családé is volt (I. KARÁCSONYI, MNemz. I, 420), s minthogy nyelvi tekintetben olyan alakulás, mint a régi magyar *Bácsé, Uruszé, Ursej, Mogyorej* = mai *Bácsi, Oroszi, Őrsi, Magyarai* (I. SZINNYEI, NyH.⁷ 100), azért nagy valószínűséggel állítható, hogy a *Gara* család nevét őrzi. A szóvégi *-a, -é > i-re* vö. *Vaja, Bátka* stb. = *Vay, Bátky* stb. (Nyr. XLIV, 428; TMNy. 290; MNy. XIV, 147). Az alakulásra vö. *Bátka: Bátky, Vajai, Vay* (olv. *Vaji*) stb. (TMNy. 290; JAKUBOVICH E.: MNy. XIV, 147). Sem ezeknek, sem a valkómezei, ma verőcemegyei *Gara*, egykor vár, város (PESTY, Eltűnt vm. I, 250; CSÁNKI II, 270, 282) helységnek, melyből a Dorozsma-nemből való *Garai*-ak nevüket vették, eredetét nyelvi tekintetben itt nem kutatom. Csak megemlítem, hogy e község mai szerb és horvát neve *Gorjani*, s ebből való a mai magyar *Gorján* név. Erre a névre adataim a XVIII. századtól vannak. Bárhogy magyarázzuk azonban a valkómezei magyar *Gara* név nyelvi eredetét, tény az, hogy a magyarban is válhatott a pusztai helységnév családnévvé is, amit a *bethleni Bethlen* név is kétségtelenül bizonyít (I. MNy. XXXIX, 273). Vajjon a Garaiak is magyarul nem *garai Gará*-k voltak-e?

Fejtegetésem végeredménye: Aki a XIV—XV. századi történelmünkben oly nagy szerepet vitt Garaiakat *Gará*-knak nevezi, nem hibázik. *Garay* Miklós nádor és *Gara* Miklós nádor egyformán igazolható és indokolható. MELICH JÁNOS.

A kotnyeles szó és egy elvi kérdés.

Vannak olyan szófejtések, melyeknek helyességére akár mérget is merne venni az ember. Ilyen pl. az, hogy a *kotyog* igének szóvégi *g* hangja gyakorító képző, az ezt megelőző *o* úgynevezett tövéghangzó, *koty-* töve pedig hangutánzó eredetű magyar tő.

Vannak aztán olyan szófejtések is, — és ezek közé tartozik a legutóbbi húsz-harminc év folyamán keletkezetteknek és fog tartozni az ezentúl keletkezendőknek is túlnyomó nagy többsége, mert a könnyen és kétség nélkül megfejthető szórejtvényeket már szinte mind megfejtték a mi nyelvészelődeink, — melyeknek helyességére nem mernénk ugyan mérget venni, de melyeket többé-kevésbé mégis valószínűnek tartunk. (A valószínűség kisebb vagy nagyobb foka ezekben az esetekben persze a rejtvény megfejtése érdekében felhozott nyelvészeti vagy más tudományokbeli, legtöbbször művelődéstörténeti érvek súlyától függ.) Ilyennek tartom én pl. (bár DEME ezt MNy. XL, 44 „teljesen valószínűtlen“-nek minősíti) a *kotnyeles* szóra

vonatkozó magyarázó kísérletemet. Én ezzel kapcsolatban ugyanis (M^{Ny.} XXXVII, 154) rámutattam arra, hogy 1. lekvár-főzéskor az üstben fővő szilva leve órák hosszat folyton fortyog, rotyog, kotyog, s ebből arra következtettem, hogy 2. erre való célzással nevezik a felnőttek társalgásába nem kívánatos módon beleszóló gyermeket is többfelé képletesen *szilvalé*-nek, és hogy 3. *kotnyeles* szavunknak is eredetileg **kotyleves* lehetett a hangalakja és 'kotyogó leves' a jelentése, de mivel képletes használata miatt lassanként elhomályosult a lekvárfőzéssel való kapcsolatának tudata, s e miatt elszigetelődött a családjától, ezért több hangváltozást szenvedett a hangsora, s végül a mai *kotnyeles* lett belőle.

És vannak végül olyan szófejtések is, melyek semmiképen sem lehetnek helyesek. Ilyen az én nézetem szerint pl. LOVÁNYI-nak ugyane *kotnyeles* szavunk eredetéről szóló, az enyémtől teljesen eltérő magyarázata. Ő ugyanis felfedezte először is azt, hogy (sok egyéb kotyogó holmin kívül) a *nyél* is *kotyog* a fejszében, ha nincsen mozdíthatatlanul belerögzítve a fejsze fokába, hanem csak lazán van beléje erősítve, s e felfedezésen való örömeben így kiált fel: „Ime a *kotyogó nyelű* fejsze! Ebből könnyen fejlődhetett ki a Bessenyei 'lármás, kontár, semmibe nagy' *kotnyeles*-e.“ Én azonban nem mondhatnám, hogy *kotnyeles* szavunk oly igen könnyen fejlődhetett volna ebből. Ha ez nagyon gyakran használt kifejezés lett volna, akkor talán lehetett volna belőle hangsorának tetemes megrövidülése következtében (l. erről M^{Ny.} XXXIII, 248—9, XXXV, 45—6, 319, XL, 120) —ü képzős és 'kotyogó nyelű fejsze' jelentésű **kotnyelű* főnév, mint pl. a jelzős *hajtó legény* kapcsolatból *hajdú*, *árú portéká*-ból *árú*, *háború idő*-ből *háború* stb. Csakhogy a *kotyogónyelű fejsze* aligha lehetett bármikor is valami nagyon gyakran használt és emlegetett szerszám, s ennek megfelelően természetesen egy **kotnyelű* főnévnek sincsen sehol semmi nyoma. Ezzel szemben igenis van -s képzős *kotnyeles* melléknév, amely persze már nem lehetne a LOVÁNYITÓL feltett **kotnyelű fejsze* kapcsolat rövidülése, ellenben könnyen érthető az általam feltett **kotyleves*-nek eredetibb főnévi jelentéséből. Vö. pl. *ál*, *csűf*, *dús*, *fiatal*, *fukar*, *gonosz*, *görbe*, *jámbor*, *kaján*, *ravasz* stb. De még ennél is nagyobb nehézsége az ő feltevése elfogadásának az a körülmény, hogy e *kotnyeles* mai 'naseweis, vorwitzig, schnippisch' jelentése, e szó 1779. évi (Bessenyeitől származó) első feljegyzésének tanúsága szerint régebb 'nagyszájú, lármás ember' jelentésből fejlődött. Az én magyarázó kísérletem számára ez persze nem baj, mert az üstben jó hangosan fortyogó, rotyogó, kotyogó szilvalének **kotyleves* nevét könnyen lehetett képletesen átvinni a nagyszájú, lármás emberek megnevezésére is, ellenben alig lehetett volna e célra alkalmas a mozgó nyelű fejszének LOVÁNYITÓL feltett **kotnyelű* neve, mert ilyen fejszének a nyele, akárhogy

mozgatják is, mindig csak igen-igen szerényen kotyogó hangot ad.

De nem tartom elfogadhatónak a felnőttek társalgásába nem kívánatos módon beleszóló gyermeket korholó: *Te szilvalé!* vagy *Koty (csosz) belé (elő, ide) szilvalé!* (*majd megacetellek!* vagy *megborsollak!*) szólás eredetének (az enyémtől szintén eltérő) LOVÁNYI-féle magyarázatát sem. Ő abból a közismert tényből indul ki, hogy „a lé meg a borsolás a régi magyar konyhának fölötté fontos tartozéka volt“ (i. h. 19), s e miatt „a lével meg a borsolással összefüggésben sok szólás alakult ki“ (i. h. 20). Aztán idéz néhány ilyen szólást és így folytatja: „Ezek után azt hiszem, könnyen megérthető a szólás eredete, valamint alakulásának folyamata“ (i. h.). De én ebben az esetben sem osztozhatom az ő derűlátásában. Mert akár a mai értelemben vett *szilvalé*, t. i. 'az aszalt és megfőzött szilvának a leve, mely magában igen nagyon ízetlen' (Cz.F.), akár friss szilvának kipréselt leve volt ilyen vagy olyan módon elkészítve annyira kedvelt a mi őseink körében (de az előbbi aligha), semmiképen sem tudnám megérteni, hogy miért használták volna ezen annyira kedvelt levük nevét a felnőttek beszédébe belekotyogó gyermekek korholására. Mert semmi, de semmi hasonlóságot vagy összefüggést nem találok e szilvalevek valamelyike és az ilyen illetlen viselkedésű gyermek között. Ugyanennyi joggal az illetlenül füttyörésző, vagy bukfencet hányó, vagy verekedő gyermeket is korholhatták volna a *szilvalé* szóval. Ezen az alapon tehát nemhogy „könnyen megérthető“ volna e szólás eredete, mint ahogyan ő véli, de sőt — teljességgel érthetetlen! Maga LOVÁNYI még csak kísérletet sem tett e nagy kérdőjel eltüntetésére. E helyett, talán kárpótlásul, azt igyekszik bizonyítani, hogy ez a szólás nem lehet nagyon régi, amilyenek t. i. én gondolom, hanem csak a XVIII. század elején keletkezhetett. És vajjon miért? Azért, mert csak Faludinak egy 1750 előtti írt munkájában fordul elő először. No, e pontnál még meg kell állanunk néhány percre egy elvi kérdés ismertetése céljából.

Abban ma bizonyára nem kételkedik egyetlen magyar nyelvész sem, hogy valamely nyelvi jelenség (szó, alakváltozat, jelentésárnyalat stb.) eredetének és történetének vizsgálatával kapcsolatban okvetetlenül figyelembe kell vennünk ennek irodalmunkban való legrégebbi előfordulásait. A mi nyelvészelőink ezt bizony sokszor elmulasztották. Az utóbbi évek során viszont ezzel ellentétben azt kellett tapasztalnom már nem egyszer, hogy egyes mai nyelvésztársaink túlságos fontosságot tulajdonítanak az első előfordulás évszámának. Bizonyosnak vélik, hogy a vizsgált nyelvi jelenség első (pontosabban: ma még elsőként ismert) feljegyzése idején (vagy röviddel azelőtt) keletkezett, és hogy változatai közül az a legeredetibb, amelyre legrégebbi adatunk van. Én azonban ezt a túlzott kronológia-

tiszteletet nem tudom helyeselni. Szerintem abból a tényből, hogy valamely nyelvi jelenség reánk maradt első írásbeli (vagy nyomtatott) feljegyzése pl. a HB.-ben, vagy valamely XV. századi kódexben, vagy egy 1654-ben nyomtatott könyvben található, egyes egyedül csakis az következik, hogy ez a nyelvi jelenség akkor már megvolt. És semmi más nem következik ebből a tényből. A nyelvi jelenség keletkezése korának megállapítása céljából (ma még legrégebbnek ismert) első adata évszámán kívül még más körülményeket is figyelembe kell vennünk. Pl. ha azt látjuk, hogy egy szó először Bugát-nak Természettudományi Szóhalmaz című, 1843-ban megjelent szótárában fordul elő, akkor, ismervén e szótár szerzőjének a magyar nyelvújítás történetében való szerepét, igenis elhihetjük, hogy csak ebben az évben vagy röviddel azelőtt keletkezett, mégpedig az ő tudatos csinálmányaként. De már ha pl. azt látjuk, hogy az a bizonyos gyermekeket a *szilvalé!* szóval korholó szólás legrégebben ugyan csak Faludinak egyik munkájában fordul elő, de egyfelől a Székelyföldön, másfelől pedig Pápa és a Csallóköz tájékán, tehát a magyar nyelvterületnek két ellentétes szélén használatos, mégpedig a nép nyelvében is, akkor ebből föltétlenül az következik, hogy Faludi koránál sokkal régebben kellett keletkeznie. Vagy pl. igaz ugyan az, hogy *c* hangú (*cicomáz*: >) *cicoma* szavunkra a legrégebb adat 1783-ból ismeretes, a *cicomáz* igének *cs* hangú *csicsomáz* változatára pedig a legrégebb már 1628-ból, de ezen „nyelvtörténeti tények“ ebben az esetben csak látszólag mutatják azt, hogy „a *cs* hangú a régi, a *c* hangú pedig az új alakváltozat“, mint ahogy ezt az EtSz. szerkesztői (I, 661) hirdetik (l. ennek részletes bizonyítását NNy. XI, 105). — Sok, nagyon sok példát idézhetnék arra, hogy 1. valamely nyelvi jelenség nem okvetetlenül abban az esztendőben keletkezett, amelyből a rávonatkozó legrégebb (ma) ismert feljegyzés származik, és 2. több alaki vagy jelentésbeli változata közül az irodalmunkban elsőnek felbukkanó nem feltétlenül a legrégebb.

Visszatérve most ismét *kotnyeles* szavunkhoz, szeretném befejezésül röviden összefoglalni e szavunk eredetéről és történetéről a LOVÁNYI idézte értékes újabb adatok figyelembevételével kialakult mai véleményemet: lekvárfőzőskor az üstben fortyogó, rotyogó, kotyogó szilvalének **kotyleves* lehetett a neve. Ezt képletesen a nagyhangú emberek gúnyos megnevezésére is használták, miáltal persze 'nagyuszájú, lármás ember' és ebből egyfelől (Besseneivel mondva) 'semmibe nagy' (vagyis 'semmiben sem kiváló') és 'kontár', másfelől pedig 'naseweis, schnippisch' jelentései is fejlődtek, de előbbi jelentései ma már elavultak. Elhomályosodván pedig annak a tudata, hogy ez az elnevezés csak képletes, a szó családtalanná vált, ennek pedig az volt a következménye, hogy hangsora (mint ilyen esetekben általában) rendkívül könnyen változott, míg végül is,

talán két-három fokozaton át, — *kotynyeles* lett az alakja. Ennek a régebben szokásos és a kiejtést hívebben tükröző *ty* helyett *t* betűvel való írása pusztán csak újabbkori (talán a *tucatnyi*, *pecsétnyomó*, *német nyelvű*, *két tyúk-félék* etimológiai elvű írásának hatása alatt keletkezett) helyesírási szokás. Olyan, mint pl. az, hogy a *satynya* ejtésű szót is *satnya*-nak szoktuk írni.

De van e szavunk eredetének magyarázatára még egy egészen más lehetőség is. Mivel ugyanis Bessenyei tanúsága szerint legrégebb jelentése 'nagyszájú, lármás ember' volt, és mivel *nyelves* szavunknak is van 'sokat és illetlen módon fecsegő' jelentése (innen *nyelveskédik*, *nyelveskédés*), ezért nem lehetetlen az sem, hogy talán nincs is semmi köze a lekvár-főző üstben kotyogó szilvaléhez, hanem **kotyogó nyelvés* > **kotynyelves* volt az eredeti alakja. A hangsornak ilyen meg-rövidítésére vö. pl. N. *fittyögös fene* > *fityfene* (EtSz. II, 280), az ilyen helyzetű *v* kiesésére pedig vö. pl. *elegy*, *Hégyeli* családnév, *káломista*, R. *malozsa* (> *mazsola*), R. *salagvárda*, *Silēster* családnév, R. *Toloj* (> *Tilaj*) helynév, *ákovita*, *lidérc*, *Naszód*, N. *pitar* stb. Ez utóbbi szófejtő kísérlet helyességét még néhány fokkal valószínűbbnek is tartom, mint az előbbiét. De persze egyiknek helyességére sem mernék mérget venni.

HORGER ANTAL.

Az oláh nyelvátlasz magyar adatai.

A nagy oláh nyelvátlasz: Atlasul linguistic român sub conducerea lui SEXTIL PUȘCARIU. Partea I. (ALR. I.) de SEVER POP; Partea II. (ALR. II.) de EMIL PETROVICI kisebbségi nyelvekre vonatkozó adatai között magyar népnyelvi feljegyzéseket is közöl. Az ALR. I. Homoródalmás (159. kutatópont) és Parajd (230. pont) községben egy-egy magyarul is, oláhul is tudó adatközlőtől tartalmaz mindkét nyelven feljegyzéseket, az ALR. II. Kovásznán (192. pont) az oláh adatközlőn kívül magyar adatközlőtől is, Magyarbikalon (287. pont) és Gyimes-felsőlokon (575. pont) kizárólag magyar adatközlőtől adja a feltett kérdésekre kapott válaszokat. Erdélynek tehát összesen öt különféle pontjáról nyújt az oláh nyelvátlasz magyar népnyelvi gyűjtést, s ez tekintettel arra a hatalmas szó- és szólás-készletre, amit az atlasz kérdőívei felöllelnek (több mint 7000 kérdés!), igen jelentékeny magyar népnyelvi anyag.

Eddig a magyar nyelvtudomány alig vett tudomást erről a gyűjtésről, holott szótlanul elmenni mellette nem lehet és nem szabad. Az első kötet (ALR. I/1.) megjelenése után BLÉDY GÉZA foglalkozott e kiadvánnyal¹: felsorolja egyebek közt

¹ A román nyelvátlasz magyar vonatkozásai: Kristóf-Emlékkönyv 39—62.

magyar anyagát, meglehetősen pontatlanul adva vissza az atlasz hangjelölését (a hangsúly helyét pl. teljesen mellőzi), s bár néhány tévedésre rámutat, hangsúlyozza, hogy durva följegyzési hibát nem talált (i. m. 54). Újabban MÁRTON GYULA szentel a hozzá eddig eljutott köteteknek érdekes és alapos tanulmányt,¹ mely további tüzetes vizsgálatoknak igen jó alapul szolgálhat. MÁRTON azonban nem a magyar nyelvi adatokat vizsgálja, hanem az oláh nyelvekben lelhető magyar hatásra irányítja figyelmét, szempontja tehát merőben más.² A jelen sorokban nem az a célom, hogy összegyűjtve felsorakoztassam a magyar gyűjtések anyagát. Erre itt helyem sincs, de meg talán még korai is volna, már csak azért is, mert az egész mű még nem jelent meg, sőt az eddigi kötetek sem állanak mind rendelkezésemre, főleg azonban, mert fontosabbnak tartom az újra közlés előtt annak megvizsgálását, milyen értékűek ezek a följegyzések, mennyire lehet megbízni bennük és fölhasználni őket. Az óvatosság nem indokolatlan, minthogy az adatok idegenajkú gyűjtők gyűjtéséből származnak, akik ugyan jól tudnak magyarul, de talán nem ismerik eléggé a leíró magyar nyelvtudomány eredményeit, s elvégre a magyart mégis csak idegen füllel hallották, ami lehet ugyan előny, de lehet jelentékeny hátrány is.

Ha a különben gyér magyar kutatópontok felvételében követett megmondolások firtatását elhagyjuk,³ az első fontos vizsgálati szempont, mely felvetődik, az a kérdés: mennyire megbízhatóan tükrözik vissza az egyes feljegyzések a kutatópontul szolgáló helység szó- és szóláshasználatát. A két gyűjtő eljárása különböző volt. Az ALR. I. készítője POP SZEVÉR általában minden felvett községben pontos mérlegelés alapján kiválasztott egy megfelelőnek ítélt adatközlőt (erre vonatkozólag l. részletesebben MÁRTON: MNnyv. IV, 244 kk.), föltette neki az eleve megfogalmazott kérdést, s följegyezte azt a szót vagy alakot, mely a közlőnek első pillanatban az eszébe jutott (ALR. I/1, 10—1), legföljebb jelzi az adat mellett, hogy a közlő gondolkodott, habozott stb. Hogy ez az eljárás mód nem ad kielégítő eredményeket, arra éppen POP magyar gyűjtése szolgáltat kétségtelen példákat. Az atlasz használója csaknem mindig nyelvész, tehát amikor ezt a segédeszközt kezébe veszi,

¹ A rumén nyelvátlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga: Az Erd. Tud. Int. Evkönyve 1940—1941. 119—58.

² Egy másik, igen érdekes és hasznos tanulmányában MÁRTON az oláh nyelvátlasz keletkezésének körülményeit és a munkálatokban érvényesített elveket ismerteti (A rumén nyelvátlasz-munkálatok története és módszere: MNnyv. IV, 233—67). Ebben figyelmet érdemlő kritikai megjegyzések is vannak.

³ Nem volna igazságos ezt a kérdést feszegetni, hiszen természetesen, hogy egy oláh nyelvátlaszban a magyar nyelvi szempontok teljesen háttérbe szorultak. Az kétségtelen, hogy az oláh nyelv tanulmányozójának ezek az adatok édeskeveset jelentenek.

azt várja, némi joggal, hogy tájékoztatást kapjon egy-egy fogalomra az illető községben szolgáló legfontosabb kifejezésről vagy kifejezésekről. Azt beláthatjuk, hogy az atlaszban felemlített adat vagy adatok nem jelentik szükségszerűen azt, hogy abban a faluban más szinoníma nem ismeretes (amint ezt különben a Bevezetés helyesen hangsúlyozza); az ilyen negatív megállapítás a helyi nyelvkincs oly alapos ismeretét tenné föl, amilyen egy atlaszgyűjtőtől a rendelkezésére álló rövid idő alatt elképzelhetetlen. Azt azonban joggal elvárhatjuk, hogy a legáltalánosabban használt helyi szó, forma, esetleg szavak, formák meglegyenek az atlaszban. A gyűjtő azonban nem ezt, hanem azt jegyzi föl, amit elsőnek hall. A felelet sokszor nem valami szabatos, de a gyűjtő nem törődik azzal, hogy főnév helyett melléknevet kap vagy igét, első személy helyett harmadikat, visszaható ige helyett cselekvőt stb. Így aztán egészen általánosak az ilyen adatok, mint: 4. *sudoare* 'sueur' *i:zād* (159)¹ | 15. *urdori* 'chassie' *pi:skoš* (159) | 41. *cocoašă* 'bosse' *pu:poš* (159) | 77. *miros* 'je sens' *să:glāl* (159) | 85. *suspin* 'je soupire' *se:pŕg* (159), *šohā:jt* (230) | 92. *mă scarpin* 'je me gratte' *vā:kārok* (159), *vā:kārom* (230) | 124. *diaree* 'diarrhée' *mē:d̄ ā do:mrā* (159), *mē:d̄ ā do:mrā*, *ε:lčaptā ā hā:sāt* (230) stb., sőt 88. *curg balele* 'la bave coule' *nāl* (159). Ebbe azonban még belenyugodnánk, ismerve a nehézségeket és az idő kimért voltát, bár ilyen módon szóragozástani egybevetéseket vajmi nehéz az atlasz alapján tenni, legalább is eszközünk lépten-nyomon cserben hagy, holott azt hiszem, megfelelő rugalmas és mégis óvatos eljárással ez is elkerülhető lett volna. Nehezebben értjük meg azonban, hogyan nyugodhatik meg a gyűjtő az első feleletben akkor is, amikor ez nyilvánvalóan félreértésen alapszik; pl.: 99. *mă speriu* 'j'ai peur' *en mē:gičtēm* (159), *mē:gičedék* (230) | 114. *astma* 'asthma' *tü:döbā:ioš* (159), *dā:gāmāt* (230) | 70. *cocoșat* 'bossu' *ε:ltöröt ā hā:tā* (159), *töröthāt*² (230). És mit tudunk meg szóföldrajzi szempontból ilyen feljegyzésekből: 63. *neputincios* 'faible' *niņč εreje:* (159), *dē:ŋε* (530) | 133. *bolnav* 'malade' *nēm εgēsšēge:š* (159), *be:teg* (230). Semmiesetre sem azt, hogy Homoródalmáson gyakrabban mondják azt, hogy *nem egészséges*, mint azt, hogy *beteg*. Igaz, a Bevezetés figyelmeztet erre: „L'individu interrogé lui-même pouvait posséder dans son lexique d'autres synonymes

¹ A magyar községnevek helyett mindig a számukat idézem rövidség kedvéért, tehát 159: Homoródalmás; 192: Kovászna; 230: Parajd; 287: Magyarbikal; 575: Gyimesfelsőlok. Az adatok elé tett számok az ALR. I.-ben a térképek számát, az ALR. II.-ben a térképlapok számát jelentik, ez utóbbiban ugyanis egy lapon két térkép és még néhány függelékül felsorolt kérdés anyaga van.

² Ez utóbbi felelet azonban világossá válik, ha megnézzük a kérdést: „Cum numiți pe omul cu spinarea ruptă?” Erre valóban csak ilyesmit lehet felelni.

qu'une manière différente de poser la question eût fait sans doute apparaître" (ALR. I/1, 11). Ez a beismerés nem teszi az atlaszt szóföldrajzi szempontból becsesebbé. Ezek az adatok talán értékesek lehetnek egy olyan pszichológus számára, aki az illető község szókincsét alaposan ismeri; lehet, hogy érdekes feladat annak a vizsgálata, hogyan fog fel egy adott kérdést egy egyszerű ember, s szókincsének tárházából hogyan s miért válogatja ki hirtelen a kevésbé megfelelő feleleteket. A népnyelv kutatója egyebet várt volna. Mindenesetre intő példa ez arra, hogy az eleve megszerkesztett kérdések és az eleve kicirkalmazott eljárás mód, amilyen hasznosak, sőt szükségesek, olyan könnyen csábítják a gyűjtőt merev formalizmusba. Pedig a gyűjtő nem kérdezőgép, s a szellemi erőfeszítésről kérdezés közben nem mondhat le.

POP SZEVÉR magyar adatainak hitelességét egyáltalában nem emeli a magyar nyelvi gyűjtésben alkalmazott kérdés-módja. Előbb oláhul tette föl a kérdést, a kapott oláhnyelvi válasz után kérdezte meg, hogyan mondja a közlő az illető dolgot az anyanyelvén.¹ Úgy látszik, magyarul meg sem ismételte a kérdést, úgyhogy a közlő teljesen az oláh szó befolyása alatt válaszolt, mintegy azt fordította magyarra. Ez, mint már BLÉDY is megjegyezte (i. h. 54), meg is látszik a feleleteken. Aligha természetes magyar beszédet tükröznek vissza az ilyenfélék: 103. *mɛnɛ:k lã:șãn* (230) | 72. *mɛ:gîöt. âz ɛ:sɛmbɛ* (230) | 143. *sɛ:mved â sɛ:dulɛ:șbɛ* (230) vagy éppen 94. *hãito:k â kõvɛ:t.* (159).

A másik gyűjtő, PETROVICI nem ilyen sommás eljárással dolgozott. Ő nem elégedett meg községenként egy-egy adatközlővel; nem egy-egy jól-rosszul kiválasztott egyén pillanatnyi nyelvhasználatát, sőt szóötletét kutatta, hanem mindenütt — a lehetőség szerint — a helység átlagos nyelvszokását igyekezett megállapítani, ezért mindenegybes kutatóponton több egyént is megkérdezett. Kovásznán, hol oláh adatokat is jegyeztet föl oláh anyanyelvűektől, külön, más, magyar anyanyelvű közlőktől gyűjtötte magyar anyagát (ALR. II/1, III, IV). Adatai szóföldrajzi szempontból sokkal gondosabbak, megbízhatóbbak és becsesebbek, mint gyűjtőtársáéi. Nála is előfordul ugyan, hogy a kapott válasz nem fedi pontosan a kérdés tartalmát, így melléknév helyett főnevet, vagy egész mondatot stb. ad; pl.: 4. l. *pãrul din frunte* 'cheveux retombant sur le front' *bu:klit hõ:d/gõtt* | 6. l. *îsi suflã nasul* 'il se mouche' *futt ki õz o:rrodot!* (575), de gyűjtési módja ebből a szempontból is egyenletesebb eredményeket hozott. Sok érdekes magyar népnyelvi adat van ebben a kötetben (ALR. II/1), az erdélyi magyar nyelvkinccs kutatóinak ezt az anyagot számon kell tartaniuk.

¹ Micul atlas lingvistic român I. Introducerea 12.

A másik, az előbbinél talán fontosabb szempont, amelyből az adatokat vizsgálni kell, a feljegyzés megbízhatósága fonetikai tekintetben. Az atlasz hangjelölése, melynek alapja az oláh helyesírás, keresztezve a román nyelvészetben használatos hangjelöléssel, gyakorlati szempontból meglehetősen szerencsétlen, ugyanis nyomtatásban pontosan nem idézhető. Nagy nyomda persze nagy költséggel elő tud állítani akármilyen jelet, de nincs az a nyomtatott szöveg, mely elbírná — akár csak esztétikai szempontból is — azokat az emeletes betűket, melyek használata lehetetlenné teszi a folyamatos szöveg egyenlő sortávolságainak megtartását, előállítási nehézségeikről nem is szólva. Pedig ilyen emeletes betűk lépten-nyomon előfordulnak, mint pl. *đ* fölé írt *ǰ*, vagy *ǒ* fölé írt másik *ǒ*, mely alatt azonban még egy, a zártságot jelölő pont, s fölötte a hangsúlyt jelölő vessző van, és sok más, hasonló jelölés igen gyakori, különösen PETROVICINÁL. Aki tehát az atlasz adatait használja, rendesen kénytelen átírni őket, s ez persze nem jelentéktelen hibaforrás, de meg nem is könnyű, különösen egy kisebb cikk vagy tanulmány számára, mert a rengeteg különféle betű listája oktan és nevetséges koloncot akaszt a cikk szövegére.¹

A hangjelölés nagy pontosságra törekszik, olyan nagyra, hogy annak gyakorlati értéke felől joggal kételkedhetünk. Különösen PETROVICINEK rendkívül gazdag az átírási skálája. Csak *e* hangot kilencfélet tartanak számon: 1. egy nyílt *e*-t (kb. *ä*), 2. egy nyílt *e*-t, mely a magyar nyílt *e*-vel azonos (ϵ), 3. a kettő között való átmenetet (\ddot{a}/ϵ), 4. egy zárt *e*-t, mely a magyar rövid zárt *e*-nek felel meg (\acute{e}), 5. a nyílt és a zárt közötti átmenetet (ϵ/\acute{e}), 6. egy zártabb *e*-t, mely a magyar hosszú *é*-nek megfelelő zártságú (\grave{e}), 7. a 4. és a 6. közötti átmeneti hangot (\acute{e}/\grave{e}), 8. egy nagyon zárt *e*-t, mely úgy látszik az *é'* megfelelője, de nem nyílt *i*, mert ennek külön jele van (\grave{e}), 9. a 6. és a 8. közötti átmeneti hangot (\grave{e}/\grave{e}). Megjegyzendő, hogy még ezeken kívül egyéb átmenetek is előfordulhatnak (pl. ξ/ϵ), vagy a labializáció felé \acute{e}/\ddot{o} stb.). Épúgy ötféle *è*-t, hétféle *ú*-et stb. különböztetnek meg. Ugyan vájt fülű fonetikus legyen, aki ezeket az egymáshoz oly közel álló hangárnyalatokat csalhatatlanul megkülönbözteti. Ahhoz alig fér kétség, hogy ilyen finom változatok a legtöbb esetben csak egyéni ejtési sajátosságok, sőt igen sokszor egy egyénnek sem a rendes ejtésére vezethetők vissza, hanem annak csak pillanatnyi változatai, esetleg kisiklásai. Ha tehát valóban a gyűjtők a műszer pontosságával és biztonságával fognák is föl ezeket az árnyalatokat, akkor sem volna valami nagy érték-

¹ PETROVICI pl. 199 betű és külön jel kombinációit használja. Ezek kapcsolata természetesen szerfelett nagy számra nő fel (MÁRTON: MNnyv. IV, 246).

kük és jelentőségük. Helyesen jegyzi meg MÁRTON, mint gyakorlott népryelvkuató, hogy az atlasz jelrendszere fölöslegesen bonyolult (MNnyv. IV, 262).

Az atlasz adatait ebben a cikkben is kénytelen vagyok átírással közölni, mert az Egyetemi Nyomda nyelvészeti kiadványokra is jól felkészült műhelye sehogyan sem tudná az eredeti jeleket kiszedni, sőt a sok külön árnyalat miatt a mai háborús időkben még az egyszerűsített átírás is nehézségekbe ütközik, s ezért sok esetben kénytelen voltam a lehetőségekhez alkalmazkodni. Az atlasz *e* betűje helyett *é*-t írok, az ennél nyíltabb hangot *ε*-vel, a még nyíltabbat *ä*-vel, a zártabbat viszont *ê*-vel, a legzártabbat *ē*-vel jelölöm. Az *a* helyett *ā*-t írok, ennek labialis párja ott is, nálam is *ā*, a többi magánhangzó zártabb vagy nyíltabb voltát, illetőleg *v* jellel jelölöm. E jelölési rendszer néhány vonása nem egészen logikus (vö. I. *ε* és *é*, *ā* és *ā*), mégis azért választottam ezt, hogy a feljegyzett adatok bizonyos különösségei jobban szembe ötljenek. Ugyancsak ezért, de meg a rüt sokemeletes betűk elkerülése céljából, cseréltem föl a hangsúly ' jelét :-tal, a mellékhangsúly ` vesszőjét -tal. Ami a mássalhangzókat illeti, *c* helyett mindig *k*-t, *ṭ*, *ʃ*, *č* helyett *c*, *š*, *č*-t, *č* fölé írt *č* helyett *č̣*-t használok, a velaris nasalist pedig *ŋ*-nek írom. A zöngétleneket a megfelelő kis kapitálisok jelzik: *υ*, *υ*, *z* stb. A két külön jelű hang között levő átmeneti hangot, melyet az atlasz egymás fölé írt betűkkel jelöl, / jellel egymás mellé helyezem, pl. *ḍ/ǰ*, kivéve, ha az egymás fölé írt betűk között csak mennyiségi különbség van, ez esetben a félhosszúság jelét használom: ` . Megjegyzendő, hogy az atlasz megkülönbözteti az egymás fölé írt zöngés — zöngétlentől (pl. *ḍ/ṭ*) a félzöngésség diakritikus jelével ellátott zöngés mássalhangzó betűjét. Ebben az esetben *ḍ/ν* típusú jelölést használok.

Ha már most ennek az igen nagyigényű hangjelölésnek gyakorlati alkalmazását figyeljük meg, több meglepetésben van részünk. Az talán nem is feltűnő, hogy a két gyűjtő ugyanazt a hangot nem egyformán hallja. Pl. POP a magyar *a*-t *ā*-nak, PETROVICI *o*-nak (néha *o/o*-nak) érzi, POP a magyar *é*-t *ē*-nek, PETROVICI *ē*-nek (ritkábban *ē*-nek). Megjegyzendő, hogy semmi valószínűsége sincsen annak, hogy ezek mögött az eltérő jelölések mögött földrajzilag megoszló ejtéskülönbségek lennének. Még meglepőbb, hogy a 8—9 *e*-t játszi könnyűséggel szétválasztó fülek a magyar *gy*-t, *ty*-t nem affrikátának, hanem jésített zárhangnak hallják. Jelöletlen marad rendesen az *o* és *ó*, *ö* és *ő* közötti minőségi különbség, pedig az igen meglepő volna, ha az öt kutatópont ebből a szempontból egységesen viselkedve, egyaránt nem ismerné ezt a különbséget. A részletekben azonban még több meglepetéssel találkozunk.

Félreértés ne essék! Tudom, milyen kockázatos dolog olyan nyelvjárásról szóló feljegyzésekről véleményt mondani, amelyet

az ember saját maga helyszínen nem tanulmányozhatott. Tudom, hogy néha a leghihetetlenebbnek látszó jelenségek igazolódhatnak valóban. Mégis azt kell mondanom, ha a POP SZEVÉR gyűjtötte magyar anyag hangtani szempontból kifogástalanul van följegyezve, és a gyűjtés kifogástalan módon, kellő körültekintéssel történt, akkor a kérdéses két község nyelvében különös, eddig ismeretlen magyar nyelvjárást ismertünk meg.

Az atlasz hangjelölése impresszionista, azaz a gyűjtők az első válasz pontos följegyzésére törekedtek, úgy ahogy azt röptében hallani vélték (ALR. I, 10). Lehet, hogy senki más nem mondja így a faluban; lehet, hogy maga az adatközlő soha azelőtt így nem mondta, és soha azután így nem fogja mondani, de abban a pillanatban így mondta. Ez az eljárás a gyűjtő számára kényelmes: soha senki nem mutathatja ki, hogy tévedett. Veszélyessé válik azonban, ha a gyűjtő túlságosan bízik a fülében, és főleg, ha az adatközlőnek egyéni, állandó beszédsajátságait vagy ingadozásait rögzíti meg. Gyakran előforduló jelenségek esetében maga az állandó ingadozás megmutatja az igazi helyzetet. Pl. ha egymás mellett találjuk ugyanazon a helyen a 47. *ű:pä* és 48. *ve:še* (159) alakokat és kívülük más hasonlókat, ez esetleg csak annyit jelent, hogy a közlő beszédében, jobbik esetben az egész falu beszédében az *ű* meg az *ε* váltakozik.¹

POP SZEVÉR gyűjtését vizsgálva feltűnik első sorban egy jelentéktelen apróság, mégpedig, hogy a magyar hosszú *ű*-t és *ő*-t külön jellel, *ű*-, *ő*-vel írja le, ami sehogyan sem illik bele az atlasz jelölési rendszerébe,² s nincs is feltüntetve a jelölési táblázatán. Föltehetőleg az ilyen adatokban, mint: 1. *bőr* (159, 230) | 21. *sű:mű sőrű* (159), *ss:möldő* (230) | 26. *sű:plős* | 33. *űs:ldsklő* (230) | 45. *tű:dő* (159, 230) | 65. *ős* (230) | 98. *űs:tűnt* (230) stb. az *ő*, *ű* a magyar köznyelvi *ő*-, *ű*-vel azonos hang jelölése.

A feljegyzések szerint POP mindkét magyar gyűjtőhelyén a hosszú magánhangzók igen gyakran megrövidültek. Főleg az *ű* helyett találunk minduntalan *ű*-t és az *ő* helyett *ő*-t, tehát mégcsak nem is *ű*-t. Ilyen adatok, mint 55. *lűb* (159) | 73. *ű:lmodok* (159), *űlmodo:k* (230) | 75. *ű:lmoš vű:đok* (159) | 77. *sű:glűl* (159) | 88. *űl* (159), *ki:fojű ű nű:lű* (230) | 90.

¹ Természetesen sokkal megnyugtatóbb eredményekre lehet eljutni, ha a gyűjtő több adatközlőhöz fordul. Ekkor rögtön kiderül, mi volt egyéni vagy alkalmoszerű az egyes közlésekben, mi valódi ingadozás, aminek a följegyzése szükséges. A mereven impresszionista följegyzés éppoly helytelen, mint a gépiesen egységesítő, normalizáló. A gyűjtőnek persze csak olyasmit szabad följegyeznie, amit valóban hallott, de az eltérések okának végére kell járnia, s nem kell félnie az ejtési változatok feltüntetésétől, ha ilyenek valóban vannak.

² Sőt félreértésre adhat alkalmat, a " a különösen erős nyomaték jele lévén.

ε:lvášlik á fogá: (159), ā:vášik (230) | 95. én šá:ntálok (159), én šá:ntálok (230) | 8. üđ sál háj (159) | 4. i:zátčág (159) | 109. orvošá:g (159), o:rvošág (230) | 16. pá:ttánáš (230) | 46. máj (159) | 25. kiš kü:lész¹ (159), ső:kész (230) | 51. ső:kész (159) | 100. á vér fejűtöt (159) | 104. én érε:m (159), érε:m (230) | 130. mé:reg (159, 230) | 132. ε:gésšéges (159), ε:gésšéjéges (230) | 133. nε:m ε:gésšéges:š (159) | 125. šé:rulész (sérülés) (230) és igen sok más hasonló kétségtelenül meghökkentő. Megesik ilyesmi más magánhangzókkal is; pl.: 114. tü-dő-bá:ioš (159) | 117. hi:mlő (230) | 137. do:dulok (230) | 138. io:l nész ki: (159) | 79. čokolo:m (159) | 41. ci:po (230) | 18. go:io (230) | 28. so (230).² Ezzel szemben néha meglepő hosszúságot találunk: 19. sē:mε fē:nε (230) | 123. si:vbájo:š (159). Mássalhangzók és félhangzók esetében szintén találkozunk meglepő rövidséggel: 103. lá:šan (230) | 70. ε:ltöröt á há:tá (159) | 72. ne:kεm ε:sembé ju:tot (159), mε:giöt az ε:sembe (230) | 135. ε:ljáradt fe:iel (169) stb., stb.

Éppoly meglepő az a szeszélyes hangsúlyozás, amit Pop talál mindkét kutatópontján, de főleg a 159-en. Ime néhány példa: 58. lāb sā:r (230) | 33. né:lvε šükεre: (159) | 62. šovā:n (159) | 63. niňε εreje: (159) | 73. álmodo:k (230) | 79. čokolo:m (159) | 94. hájto:k á köve:t (159) | 16. šē:tálo:k (159) | 97. pišile:k (230) | 102. šlvádo:k fárádvá: (159) | 128. gu:ttá ütē:š (159) | 98. válāmi: fej:túnt ne:kem | 103. me:ne:k lá:šan (230) | és sok sok más.

Ezek a jelenségek oly meglepőek, hogy az ember első pillanatban arra gondol: talán az adatközlő anyanyelve oláh volt, és magyarul csak tökéletlenül tudott. A furcsa hangsúlyozás (emfatikus hangsúlyra alig lehet oly sok esetben gondolni) és a hosszú magánhangzók rövid ejtése egyaránt magyarul hibásan tudó oláhok nyelvére jellemző. Ámde a gyűjtő maga mondja, hogy közlöinek magyar volt az anyanyelvük, s oláhuul éppen csakhogy tudtak (Micul atlas linguistic român I, Introducere 12). Különbzen az adatközlők az oláh kérdésekre igen gyakran egyáltalában nem tudtak felelni, mégpedig olyan egyszerű dolgok neveit nem tudták, mint 36. nyak, 45. tudó, 47. epe, 56. comb, 57. térd, 58. lábszár, 59. boka stb. Nyilvánvaló tehát, hogy oláhuul nem valami jól tudhattak. Hogyan kell hát megmagyarázni ezt a különös jelenséget? Udvarhely megye nyelvjárásait sokan és kiváló szakemberek tanulmányozták (pl.

¹ De 6. kü:lész (159).

² Az ó, ő, é megrövidülését más erdélyi területen följegyezte GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA a SZABÓ T. ATTILA vezetésével készülő Kalotaszegi Nyelvátlasz gyűjtése során, amint ezt a Magyar Nyelvátlasz próbagyűjtéseiből készülő mutatóványkötet számára hozzám juttatott néhány rendkívül érdekes térképlapból kiderül.

HORGER, ERDÉLYI), de ilyenféle jelenségeket nem jegyezték föl.¹ Íróasztal mellől persze ezt a kérdést nem lehet eldönteni. Elvégre minden lehetséges, és a vázolt jelenségek talán érdekes felfedezésnek volnának tekinthetők. Egyéb hibák azonban erősen megingatják bizalmunkat.

Fokozódik ugyanis meglepetésünk, ha a hasonulás jelenségeinek teljes mellőzését látjuk a fonetikai pontosságú feljegyzésekben. Ilyen példákba ütközünk: 30. *zä:bfok* (159), *ä:vfog* (230) | 40. *hā:tgeriñc* (159), *hā:tgeriñc* (230) | 58. *lāb sā:r* (230) | 98. *kē:pszölödök* (159) | 17. *sā:mā bu:rkolātjā* (159) | 127. *ve:sstējég* (veszettség) (230) | 143. *sē:mved ä sē:dulēšbe* (230) | 102. *ē:járādtam* (230) | 126. *mēgdägā:dt* (159) | sőt 135. *ē:lřārādt řē:iel* (159); különös kár, hogy ez utóbbi adatot nem vették föl gramofonlemezre, igazán kíváncsi vagyok, hogyan hangzott derék székelyünk ajkán a *dtř*. Ezekből a példákból, melyek számát igen könnyű szaporítani, arra vagyunk kénytelenek következtetni, hogy POP, akármilyen ügyes gyűjtő, akármennyire be tud férközni a falusiak bizalmába, akármilyen nagy elméleti képzettsége és külföldön szerzett gyakorlati tapasztalata van a nyelvatlaszgyűjtés területén, magyar adatai körül nem járt el a kötelező pontossággal, türelemmel, hiszen a hasonulásos jelenségek ilyen következetes félreismerése még kezdő gyűjtőnek sem bocsájtható meg. Persze nem bízunk ezután az ilyenféle különös alakokban sem, mint: 64. *řē:lejtēke* (230) | 125. *sē:ruleš* (230) | 119. *sē:dulēš* (230) | 143. *sē:dulē:šbe* (230) | 7. *ko:poñja* (159) | 37. *ä:dām ä:lmā* (230) stb., s a magánhangzók fent bemutatott megrövidülését, valamint a különös hangsúlyt addig nem vagyunk hajlandók fontos új felfedezésnek tekinteni, amíg megbízható, szakavatott magyar gyűjtők nem igazolják. POP gyűjtését pedig forrásul a legnagyobb óvatossággal is alig merjük használni.

Lényegesen más képet mutat PETROVICI gyűjtése. Nem mintha ebben nem találnánk számunkra meglepő jelenségeket. Első sorban nem helyeselhetjük, hogy PETROVICI POPnál is sokkal pontosabb, finomabb hangjelölésre törekszik. Ennek való voltában joggal kételkedünk. Ilyen finom hangjelölésben meg éppen érthetetlen, hogy PETROVICI a magyar *a*-t következetesen *ö*-nak (esetleg még zártabb hangnak) hallja és jelöli. A magyar *gy* nála a *d* és a *g* között ingadozó, illetőleg a kettő között fekvő palatalizált zárhang (nem affrikáta), a *ty* viszont *t/k*. A képzés helyének ilyenfajta megjelölése, eléggé érthető. Fonetikusaink szerint a *gy*, *ty* artikulációjának helye valóban

¹ Arra lehetne gondolni, hogy az itt említett hangsúlyjelenségek voltaképpen a székelységben többször megfigyelt és sokat vitatott mondathanglejtéssel azonosak (vö.: BALASSA: Nyr. XIX, 70, 176; STEUER: Nyr. XIX, 317; VISKI: Nyr. XXXVIII, 8; CSÜRY: MNY, XXVI, 249). Amde tévedés hanglejtést és hangsúlyt összetavarni, s különben is az itt följegyzett jelenségek nem felelnek meg a magyar gyűjtőktől megfigyelt tényeknek.

„alveolo-palatalis“ területen, tehát a *g* és a *d* artikulációja között van (BAKÓ: MNy. XXXVIII, 172), de nem tartjuk valószínűnek, hogy az erdélyi *gy*, *ty* az egyéb magyar nyelvterületektől eltérőleg nem affrikáta, hanem zárhang. Ebben a megállapításában már csak azért is kételkedhetem, mert azóta a SZABÓ T. ATTILA vezetése alatt Kalotaszegen (és egyebek között Magyarbikalon, a 287-es kutatóponton) GÁLFFY MÓZESTÓL és MÁRTON GYULÁTÓL végzett nyelvátlasz-gyűjtés semmi olyant nem talált, ami a magyar *gy*-ről való eddigi ismeretünkbe valami változást hozott volna (legalább is a próbagyűjtés nálam levő ívei szerint). PETROVICICSAL is megtörténik, hogy nem jelöli a hasonulást (igaz, hogy ez vele kivételesen esik meg), pl. 6. l. *ed/g ki:çit* (192) | 8. l. *vq:ştog sã:iosẽ-le* (287) | 26. l. *job kẽz* (287) | stb., valamint hosszú mássalhangzót jelez mássalhangzó előtt: 33. l. *q:lutt vër* (287, 575). Ezeket kívül is van néhány kisiklása, mindezek azonban aránylag ritkák, s az egész gyűjtésből az a benyomás marad meg, hogy PETROVICI jól képzett, gondos fonétikus és körültekintő gyűjtő. Esetleges hibáit talán az magyarázza, hogy nem ismeri a magyar fonetikai irodalom eredményeit, és esetleg megzavarta őt az idegen nyelv, melyben alkalmasint nagyon nagy gyűjtési gyakorlata nem lehetett. Sok megfigyelése azonban figyelmet ébresztő. Ezeket alaposabb vizsgálat nélkül sem elfogadni, sem elvetni nem lehet. Ilyenek pl. a *v* helyett gyakran található *y*, *w* vagy *y/v*, *v/u*, mint: 20. l. *hq:lowãn sã:rgq* (287) | 2. l. *kã:kòl q fε:iiyel* (575) | 36. l. *y/ver q sü:v/ue* (575) | 49. l. *šo.yãn-sã:pott* (az *n* zárja tökéletlen) (575) | stb.; a szóvégi zöngétlenülés, pl.: 14. l. *bõ:kked/v* (193, 575) | stb.; a félhasonulás: 4. l. *pi:llog/ktot* (192, 575) | 6. l. *ros/z büz*(575) | 8. l. *hq:ronq/ksõ* (287) | stb., stb.; a palatalizált *ç*: 8. l. *ε:lfordičiq* (575) | 38. l. *vo:niççiq* (575) | stb. s a magánhangzók temérdek finom árnyalata. Adatai között sok lehet az egyéni, pillanatnyi ejtés, ami aztán a sok finom változatot, különös átmeneti hangot magyarázza. Hogy ilyen ingadozásoknak nagy szerepük van az árnyalatok előidézésében, az magukból az adatokból is valószínű; vö. pl.: 25. l. *ed/g m̄roc* ~ *fẽ:lmorik* vagy *fẽ:l-morik* (287) | 26. l. *bql kẽz* ~ *job* (!) *kẽz* (287) | stb.

Összegezve a mondottakat, az oláh nyelvátlasz magyar adatai különböző értékűek. POP SZEVÉR gyűjtési eljárása szóföldrajzi szempontból alig nyújt megnyugtató eredményt, feljegyzései hangtani szempontból nem gerjesztenek bizalmat. Anyagára építeni nem tanácsos. PETROVICI gyűjtése azonban sok érdekes adatot tartalmaz, s ha feljegyzései hangtani szempontból nem mindig látszanak is kifogástalanoknak, mégis megfigyelései elmemozdítók és figyelemkeltők, a további tüzetes vizsgálatokra kiinduló pontul szolgálhatnak. Az ő anyagát népnyelvi gyűjtőinknek figyelemmel kell kísérniök.

BÁRCZI GÉZA.

A csapkos és társai.¹

Annak igazolására, hogy egyetlen nyelvjárás is tud alkotni külön nyelvi jelenségeket, keresve is alig találhatnánk csattanósabb bizonyítékot, mint a Nagyszalontáról közölt *-kos*, *-kös*, *-kös* gyakorító képző. (E biharmegyei város nyelvjárásilag a duna-tiszai nyelvjárás-terület keleti szélén helyezkedik el; l. HORGÉN térképét a MNyj.-ban.)

Ezt az érdekes képzőt máshonnan nem ismerjük. (Ha valaki Nagyszalonta környékének nyelvét átkutatná, talán a város környékén is lehetne ezekkel az igékkel találkozni.) Hogy róla egyáltalán tudomást szerezhettünk, azt VISKI KÁROLYNAK köszönhetjük, ki „A szalontai nép nyelvéből” című tanulmányában (Nyr. XLII, 216) hét idetartozó igét közöl. Bár nem kételkedhetünk, hogy a közölt igék gyakorító jelentésűek (legyen elég utalnunk a *kapkos* cikkben olvasható ’kapkod’ jelentésre), mégis sajnálnunk kell, hogy a jeles szerző legalább egy-két példamondatot nem közölt.

Az adatokat nem osztályozzuk a képzőbeli *o*, *ë*, *ö* hang szerint, mert csak egyazon nyelvjárásról van szó, hanem mindjárt megállapíthatjuk, hogy ebben a nyelvjárásban a képzőbeli magánhangzó lehet *o*, *ë* és *ö*.

Előbb közöljük a hét igét, s azután majd levonjuk az adódó tanulságokat.

1. *csapkos*. — \sim szalontai nyj. (Nyr. XLII, 216). — Gyak. VISKI K. (Uo.). — Fgr. (EtSz. I, 858; NyH. 7). Vö. *csap* JókK. (EtSz. I, 850); *csapdas*, *csapdos* (MNy. XXXVII, 308, 312), *csapod* 1702. (NySz.), *csapdoz* (PannonhFőiskÉvk. 1942. 110, kny. 14); egyéb gyak. vö. EgyszGy., *csapkod* XVII. sz. (BÁRCZI).

2. *kapkos*. — \sim szalontai nyj. (Nyr. XLII, 216) | „*kepedéz*: kapadoz, *kapkos*,² úgy hogy ezzel mást zavar; ágaskodik: nyúlkál” Szalonta (NyF. LXIX, 27) | *kipkös-kapkos* ’kapkod’ Szalonta (NyF. LXIX, 28). — Gyak. VISKI K. (Nyr. XLII, 216). — Fgr. (NyH. 7; vö. COLLINDER). Vö. *kap* szárm. 1293 kör. (MNy. XVIII, 33); *kapdas*, *kapdos* (MNy. XXXVII, 308, 313), *kapdoz*, *kapadoz* PannonhFőiskÉvk. 1942. 108, 135, kny. 12, 37); egyéb gyak. vö. EgyszGy., *kapkod* 1792. (BÁRCZI).

3. *köpkös*. — \sim szalontai nyj. (Nyr. XLII, 216) | \sim ’köpdös’ Szalonta (MNy. XIII, 212). — Gyak. VISKI K. (Nyr. XLII, 216). — Hangutánzó szó (vö. BÁRCZI). Vö. *köp* 1660. (MNy. VIII, 328); *köpdös*, *pökdös* (PannonhFőiskÉvk. 1943. 431—2, kny. 6—7), *pökdös* (MNy. XXXIX, 104), *pökdöz*, *köpdöz* a *-döz*-nél; egyéb gyak. vö. EgyszGy., *köpköd* 1807. (BÁRCZI).

¹ L. MNy. XXXVII, 309—20; XXXIX, 104—11.

² Én szedtettem dölten. — Ebből az látszik, hogy a szalontai köznyelvben ismerős ez az ige, mert a szerző itt nemcsak címszöként említi, hanem a *kepedéz* ige jelentését akarja vele megértetni.

4. *lépkës.* — *lîpkas*¹ szalontai nyj. (Nyr. XLII, 216). — Gyak. VISKI K. (uo.). — Vö. *vép* BécsiK. (NySz.), *lépdës* (MNY. XXXIX, 105), *lépdéz* a *-déz-nél*, *lépcső* EgyszGy., *lépköd* 1834. (BÁRCZI).

5. *lopkos.* — *∩* szalontai nyj. (Nyr. XLII, 216). — Gyak. VISKI K. (uo.). — Vö. *lop* XVI. sz. e. f. (BÁRCZI); egyéb gyak. *lopdos* (MNY. XXXVII, 315), *lopisz* (EgyszGy. 114), *lopkod* 1865. (BÁRCZI).

6. *nyomkos.* — *∩* szalontai nyj. (Nyr. XLII, 216). — Gyak. VISKI K. (uo.). — Ugor (NyH.⁷). Vö. *nyom* JókK. (NySz.); egyéb gyak. *nyomod* XV. sz. (NySz.), *nyomdas*, *nyomdos* (MNY. XXXVII, 308, 314), *nyomdoz* (PannonhFőiskÉvk. 1942. 108, kny. 12), *nyomkod* 1792. (BÁRCZI).

7. *rëpkës.* — *repkäs* szalontai nyj. (Nyr. XLII, 216). — Gyak. VISKI K. (uo.). — Fgr. (NyH.⁷; vö. még BÁRCZI). Vö. *reppel* JókK. (NySz.); *repdes*, *rëpdës* (MNY. XXXVII, 311, XXXIX, 107); *rëpdös* a *-dös-nél*, *repdez* (PannonhFőiskÉvk. 1942. 104, 105, kny. 8, 9), *rëpdéz* a *-déz-nél*, *rëpdöz* a *-döz-nél*, *rëpköd* 1808. (BÁRCZI).

Mindössze hét igénk van erre a semmi más vidékről ki nem mutatható *-kos*, *-kës*, *-kös* gyakorító¹ képzőre.

Hogyan keletkezhetett ez a sajátosságos képző? — Az nem lehet kétséges, hogy a köznyelvi *-kod*, *-köd*, *-köd* képző megfelelőjével van dolgunk. Nem valami rokontalan új képző alakulásáról van itt szó, hanem egy egyébként közkeletű képzőalak elmásításáról, hiszen ugyanezek az igék az egész magyar nyelvterületen járatosak a *-kod* képzővel. Ami máshol *-kod*, az itt *-kos*. Hogy milyen fokban cserélődik fel e két képző, azt akkor tudnók pontosan eldönteni, ha Nagyszalontáról nemcsak a *-kos*, hanem a *-kod* képzős igék helyzetéről is számot adnának. Ez idő szerint a *-kod*-ra éppen hogy csak van példánk.

Ha a *csapkos*-féle igéket földrajzi környezetükben vizsgáljuk, a magyarázat magától kínálkozik. Már többször is rámutattunk arra, hogy nyelvjárásaink a képzők használatában nem viselkednek egyöntetűen. Elnagyoltan azt mondhatjuk, hogy a Duna vonala határ a *-dos* és *-doz* csoportozat között. (Vö. MNY. XXXVII, 306—20, XXXIX, 104—11; Pannonh. FőiskÉvk. 1942. 99—147 és különnyomat; továbbá kész és készülöben levő dolgozatok.) A Dunántúl általában a *-doz* képző hazája, egyéb vidékek a *-dos*-é.

Adatgyűjtésünk alapján már látjuk, hogy a Dunántúl nemcsak a *-doz* képzőt használja azokban az igékben, amelyeket nyelvterületünk egyéb tájain *-dos*-sal találunk, hanem egyebek közt a *-kod* képzőt is. Ez a hét ige is arról győz meg bennünket, hogy a *-doz* képzővel szemben *-dos*-t kedvelő nagy

¹ Az *ə* *z* hangot jelöl (vö. NyF. LXIX, 5).

magyar nyelvterületnek van egy kis szigete, amely még ezen túl a köznyelvi *-kod*-dal szemben a *-kos* képzőnek kedvez.

Tehát a kisebb nyelvterületre kiterjedő *-oz* szóvéggel szemben van a jóval nagyobb területen járatos *-os* szóvég. Az *-os* szóvéget kedvelő nyelvterület keretén belül pedig találunk olyan nyelvjárást is, amely nemcsak az általános *-doz* ~ *-dos* szembenállást mutatja, hanem ezen belül a *-kod* ~ *-kos* is szemben áll egymással. Így aztán nemcsak a dunántúli *futkoz* és egyéb nyelvterületi közönséges *futkos* megfelelésre van példánk, továbbá dunántúli *-doz* és más nyelvterületi *-dos*-ra, hanem egész magyar nyelvterületi *-kod* ~ nagyszalontai *-kos* megfelelésre is. Félreértések elkerülése végett meg kell említenünk, hogy Dunántúlon a *-kod* gyakoribb, mint egyéb helyeken. A most mondottakból érthető, hogy a Nagyszalontát körülvevő *-dos*-t kedvelő nyelvjárásterületek a *-kod* képzőt is ismerik; sőt magáról Nagyszalontáról is van rá példánk: *kípköd-kapkod* (NyF. XLIX, 28).

Hogy a nagyszalontai nyelv mennyire szereti a *-kos* szóvéget, arra az egyebütt is divatos *futkos* (Dunántúl: *futkoz*) igen kívül álljon itt e két névszói példa: *nyalkos* 'nyalka' Nagyszalonta (Nyr. XLIV, 407), *szitkos* 'aki szitkozódni szokott' uo. (Nyr. XLII, 457; ez utóbbira még két más helyről is közöl adatot a MTsz.).

Tehát távolabbról az *-os*, *-és*, *-ös* szóvég, közelebbről a *-kos*, *-kés*, *-kös* szóvég kedvelése okozta a *-kos*, *-kés*, *-kös* képző keletkezését.

Képzőnk keletkezésének idejét csak nyelvtörténeti adatok segítségével tudnók eldönteni; ilyenek azonban nincsenek birtokunkban. Erről csak Nagyszalonta írott emlékeinek átkutatása adhatna kellő tájékoztatást. A képző nem lehet nagyon régi, mert hiszen azok a *-kod* képzős igék, amelyekkel e *-kos* képzősek szemben állnak, maguk sem igen régiak. (Ennek könnyű ellenőrzése végett minden cikk végén ott van a megfelelő *-kod* képzős ige.)

Viskinek az az észrevétele, hogy a *-kos* képző *p* végű tövekhez járul, úgy értendő, hogy a *-kod* képző is sokszor tapadt ilyen igékhez.

SÁMSON EDGÁR.

Megjegyzések a magyar szórendhez.¹

IV.

Ahogy dolgozatunk elején már mondtuk, először a tagadó szó lesz a tárgya fejtegetéseinknek.

Hogyan illeszkedik be a tagadó szó a fentebb rajzolt rendszerbe? Mindig a tagadott állítmány előtt áll, és ennek elle-

¹ L. MNy. XL, 49—56.

nére bizonyos helyzetekben mégsem hangsúlyos. Ebből látszik, hogy általában erős hangsúlyát nem fontosságának köszönheti, hanem valamilyen más körülménynek, amelyet a következőkben igyekszünk megtalálni.

KICSKA (Nyr. XX, 295) szerint a tagadó szó a tagadott szóval mindig ugyanahhoz a szólamhoz tartozik, azaz a mondat melódiáját nézve szoros kapcsolatban van vele. Ez a kapcsolat többnyire úgy jön létre, hogy a tagadott szó a tagadó szó után enklitikussá válik. Még akkor is, amikor tartalmi szempontból fontos.¹ A tagadásnak tehát a magyar mondatban lélektanilag olyan jelentős szerepe szokott lenni, hogy a többi mondatrész funkcióját korlátozhatja. Ez a tény leggyakrabban az állítmánynál érvényesül. Az állítmány elerőtlenedése abban jut kifejezésre, hogy — mint általában a magyarban — a hozzátartozó határozók utána állanak. Logikailag nem lehet megmagyarázni ezt az elhelyezést; hiszen a tagadás nemcsak az állítmányra, hanem annak határozóira, pl. igekötőjére is vonatkozik. A tagadó szó így az igének és határozóinak összeolvadását vagy szórendi szempontból nézve: a határozóknak az állítmány elé való rakását inkább elősegítené, mint akadályozná. Arra sem lehet gondolni, hogy a határozóknak az ige elé való helyezése esetében nem lehet elég világosan megkülönböztetni az ilyen kifejezéseket azoktól, amelyekben a tagadás csak a határozóra vonatkozik, pl. *nem felment, hanem le, s* azért szorultak volna az állítmány mögé a határozók; az ilyen eset ugyanis elég ritka. Ez a magyarázat nem kielégítő. Csak azt lehet megállapítani, hogy itt félreérthetetlen módon a lélektani és hangsúlyozási mozzanatok a logikai és tartalmi elemek rovására jutottak előtérbe.

Ha pedig hangsúlyozni akarják a tagadott állítmányt, valamilyen hangsúlytalan szócskával, többnyire az *is* szóval választják el a tagadó szótól, pl. *nem is tudtam*. Érdekes, hogy a határozók ebben az esetben is változatlanul az állítmány mögött maradnak: *nem is néztem meg*. Mégpedig az a benyomásom, hogy itt az igének erősebb hangsúlya van, mint kirekesztésnél: a várható szórend valószínűleg az *is* nélküli tagadó mondatok analógiája következtében bomlott meg, de a mondatmelódia, úgy látszik, nem egészen: a rendszeresen változó hangsúlyozás érdekében megmaradt az állítmányon egy bizonyos nyomaték.

Hogy mennyire meghonosodott a beszélők tudatában, és mennyire alkalmas analógikus hatás föltételezésére a „tagadó szó + állítmány + határozó” típus, azt a SIMONYIÁL (54) összeállított esetek mutatják, pl. *nem tudom pontosan*. Ezek az ellen a szabály ellen szólnak, hogy a tagadó szó közvet-

¹ SIMONYI (44) szerint a tagadó szó legtöbbször átveszi a tagadott szó hangsúlyát.

lenül a tagadott szó előtt áll. Itt is nyilvánvalóan a hangsúlyozás okozza az analógikus változást: rendes szórend mellett ugyanis két hangsúlyos szó következnek egymásután.¹ Az ellenkező irányba mutató példákat — *nem szabad (szükség, jó, kár) volt (volna)* (SIMONYI 53) — pedig még ma is kivételeknek tekintik, és SIMONYI magyarázata szerint a tagadó szó és állítmány közti szoros kapcsolat következményeképpen keletkeztek, azonkívül pedig a jelen idejű igékkel alkotott mondatok analógiájára is²: a segédigének itt majdnem csak idő- vagy módjel szerepe van. Hangsúlyozási szempontból az egész állítmány alá van rendelve a tagadó szónak (ha ez névszó, akkor megfigyelésem szerint mintha gyenge mellékhangsúly lenne); itt a szavak jellege akadályozza a rendszeresen változó ritmus teljes érvényesülését, s ez is jele az illető kifejezések másodlagos keletkezésének. Ilyenféle példák azonban azt mutatják, hogy a tagadott mondatok szórendjében a logikai viszony is szerepet játszik, s azért a *nem tudom pontosan*-féle kifejezéseknél külön tényezőre volt szükség — tudniillik a ritmusra —, hogy ez a viszony háttérbe szoruljon. Általában azt lehet tapasztalni, hogy a magyarban a szórend kifejlődésében a szó értelme és a ritmus ugyanabban az irányban hatnak. Hogy a tagadó szó részben másképp viselkedik, az a jelentéséből és az azzal összefüggő hangsúlyozásból könnyen megérthető.

Ahogy fentebb már kifejtettük, a határozók hátrahelyezésének egyik oka a ritmus volt. Külön esetnek számítanak azonban az igekötők, amelyek külön helyet foglalnak el a határozók között. SIMONYI szerint az igekötő a tagadómondatban háromféleképpen viselkedhetik. A legáltalánosabb eset olyan mondatokban lép fel, mint a *nem ment ki* típus (1). A *ki nem ment* típussal SIMONYI (48 kk.) szerint főképp érzelmileg kiemelt mondatokban és néhány mellékmondat-fajtában találkozunk (2). Végre a harmadik: *nem kiment* formát olyan mellérendelt szerkezetekben használják, amelyekben egy már előre várt gondolatot tagadnak, és váratlan gondolattal helyettesítik, pl. *nem elment, hanem otthon maradt* (SIMONYI 51 kk.). Szigorú parancsnál való használatát említi MOLE CZ 128: *nem légyüsz mingyá árú a járú?*

Hogy ez a harmadik változat nem egy azelőtt elterjedtebb típus maradványának tekinthető, azt a hagyomány és egyszerű megfontolások bizonyítják. Az igekötők hangalakjából és a szólamhatárok elhelyezéséből látjuk, hogy az igekötők és az

¹ Hasonlóképp a SIMONYI (55) említette *minden, mindig* stb. szavaknál. Itt talán az a körülmény segítette elő e szavak hátrakerülését, hogy a tagadó szóval való szoros kapcsolat esetén félreértés keletkezhetne: *nem mindenki* = *de legalább sokan*.

² Hasonlóképp MOLE CZ (127).

ige közti kapcsolat idővel egyre szorosabbá vált; ha mármost a tagadó szó még ma is képes kiszorítani az igekötőt az ige előtti helyéről, a szoros kapcsolat ellenére, mennyivel inkább kiszoríthatta abban az időben, amikor az igekötők minden valószínűség szerint még sokkal önállóbbak voltak, s így a beszélő szándéka ellenére értelmileg — általános szokás szerint — könnyen összeolvadhattak a tagadó szóval. A *nem kiment* kifejezés tehát csak mint a főtípus egyik változata érthető. Mondatmelódikus szempontból a két hangsúlyos szótag szomszédsága tűnik föl,¹ amit egyébként lehetőleg elkerülnék. Igaz, hogy SIMONYI (51) szerint csak a tagadó szón van hangsúly; egy pár próba után azonban azt vélném, hogy az állítmányon is legalább mellékhangsúly van. Ennek a hangsúlyozási szabálytalanságnak az oka a fent említett szigorú parancs nyomatékossága, illetőleg az egymással szembenálló kifejezéseknek a helyettesítő gondolattal való ellentéte. A parancsnak, illetőleg az ellentétnek a hordozója az állítmány, és ez ilyen szerepében hangsúlyos. Ilyen funkcióban pedig — ahogy e dolgozat más fejezetében majd igyekezünk kimutatni — a határozó az állítmány előtt áll.² Itt tehát a tartalom érdekében lemond a nyelv a rendszeresen váltakozó ritmusról.³ De még egy másik tényezőt is számításba kell vennünk. A tagadó szónak és az azt követő szónak egy szólamba való egyesítése következtében az állítmány és az utána következő határozó közti kapcsolat mind a mondatmelódiára, mind a mondat belső formájára nézve meglazul. Ez a változás — aminek következményei a magyarban, úgy látszik, általában nem érezhetők — ebben az esetben a mondat értelmét zavarja: ahogy alább kifejtjük, az állítmány és határozója közti viszony meglazulása esetében az ige értelme vagy konkréttebbé vagy speciálisabbá válik. Mint ellentét kifejezőjének pedig az ígének nem dinamikus, hanem főképen tartalmi funkciója van: a *nem kiment* mondatban nem a 'menés' mint olyan érdekel, hanem az a tény, hogy 'valaki kiment a szobából', illetőleg 'nem ment ki'. Még jobban lehet ezt olyan mondatokban látni, mint pl. a fent idézettben: *nem elment, hanem otthon maradt*: ha az igekötő szokás szerint az állítmány után állna, a tagadó szó elhelye-

¹ Nagyon tanulságos, hogy az állítmány itt, ahol határozóval van ellátva, nem veszíti el hangsúlyát: az igekötő, úgy látszik, megakadályozza a funkció elgyengülését.

² Utánaérdeklődés útján megtudtam, hogy igekötős állítmány mellett a *nem bement, hanem ki* típus ritkább a *nem ment be, hanem ki* típusnál. Ennek valószínűleg a sokkal gyakoribb első típus analógiája az oka: így lehet elkerülni a hangsúlyos szavak szomszédságát a nélkül, hogy az igekötő vagy a tagadó szó hangsúlytalanná válne.

³ MOLECZ (65) más összefüggésben megállapítja, hogy az állítmány, ha a megelőző határozó nem a mondat legfontosabb része, megtarthatja hangsúlyát, amennyiben külön nyomaték van a mondaton; itt is két hangsúlyos szó áll egymás mellett.

zése is rendes volna.¹ De ez még nem elég: az általános használattól való eltérés következtében a szóban forgó típus a kirekesztő mondatokhoz közeledik. Az állítmány előtt álló igekötőn erős hangsúly van, mint a kirekesztés esetében, s ennél fogva meglazul az igekötő és az állítmány közti kapcsolat, aminek rendes formáját az állítmány utáni igekötő jelezné. Mégis ezt a megoldást választja a nyelv, színleg azért, mert így megmarad az igekötő és az állítmány közti ritmikus egység. Ezek szerint arra a kérdésre, hogy milyen funkciója van a harmadik típusnak, így lehetne válaszolni: a *nem kiment* típus akkor lép fel, amikor egy elvont funkciójú igének (l. az előbbi *nem elment*, *hanem* . . . példát) az alannal vagy határozókkal ritmikailag szoros egyesülésre van szüksége.²

Ami a második: *ki nem ment* változatot illeti, a szakirodalom alapján, sajnos, nem lehet tisztázni azt a kérdést, hogy mennyiben van különbség az igekötő és más határozók között (l. SIMONYI 48 irodalommal).³ MOLECZNEK a két példája (118) már újabb szövegekből való, és az állítmánnyal szorosan összefüggő határozókat tartalmaz. Némi joggal azonban az idézett anyagból azt vehetjük ki, hogy már régente is, éppúgy mint ma, túlnyomórészt igekötőt állítottak az állítmány elé. Ezt KICSKA is megerősíti, aki (Nyr. XXI, 395) megkülönböztetést tesz a „negatív állítás“: a *fát nem vág* típus és a „tagadás“: *nem vág fát* típus között (az utóbbi típus ritkábban negatív állítás is lehet: i. m. 448). T. i. KICSKA (445 kk.) azt fejtegeti, hogy a *fát nem vág* típusban az igekötő és határozó közti különbséget abban lehet észlelni, hogy amíg a határozó csak kirekesztés esetében áll az állítmány előtt, addig az igekötő az „igekötő + ige“ típus rendes tagadásánál is. Bár ez a megállapítás egy kissé egyszerűsíti a dolgot, mégis az derül ki belőle, hogy az igekötők gyakrabban előzik meg az állítmányt, mint más határozók. KICSKA a különbség okát abban látja, hogy az igekötőnek határozatlanabb jelentése van, mint más határozóknak. Én pedig inkább úgy magyaráznám, hogy az igéjétől elválasztott igekötő funkciója, bár önállóbb lesz, mégsem lesz annyira önálló, mint más határozóké, s ezért ebben az esetben nem alkalmas a kirekesztés jelölésére, hanem inkább az — érzelmileg kiemelt — állítmány hangsúlyozására, megerősítésére szolgál.

Ha azonban csakugyan a szóban forgó: *ki nem ment* típusban túlnyomórészt az igekötő jelenik meg az állítmány előtt,

¹ Ezért ilyen mondatokban (a *nem vág fát* típusban is) a tagadó szónak az imént említett szétválasztó hatása nem érvényesül: a főnév és az ige közti kapcsolat mind értelmileg, mind a kiejtésben megmarad.

² Ez a határolás a *nem megmondtam!?* szólásra is érvényes; ezért SIMONYI magyarázata (73) nem feltétlenül szükséges.

³ A KICSKA dolgozatából közölt idézet téves; talán i. m. 438 felsorolt példákra gondol a szerző.

akkor magyarázatot keresvén, mindjárt ritmikái okokra gondol az ember ez alkalommal is. Ezt a föltevést MOLE CZ két megállapítása támogatja. Az egyik szerint (i. m. 116) második típusunk: *ki nem ment* a régiségben az állítás rendes tagadó megfelelője, azaz mai érzelmi árnyalata akkor még nem volt kifejlődve. A másik szerint (i. m. 49) még Káldi és Károlyi idejében első és második típusunk: *nem ment ki* és *ki nem ment* teljesen egyértelmű volt. T. i. ahol a szórendi különbségek nem értelemmegkülönböztetőek, a ritmus befolyása akadálytalanul érvényesülhet. Ha most ebből a szempontból végignézzük a példákat, az tűnik fel, hogy az ige többnyire tárgyaltalan és a mondat végén áll. Az esetleg még következő mondatrészek ritmikailag jelentéktelen névmások vagy határozók. A tárgy, ha van: vagy nincs kiteve, vagy névmásból áll, vagy megelőzi az állítmányt. Csak ritkán találunk az állítmány után is fontos mondatrészeket. Ilyenformán úgy látszik, mintha ezekben a példákban az állítmányt tartalmilag és ritmikailag fontos részként a mondat végén helyezték volna el. Hogy régen is bizonyos nyomaték volt a második típuson,¹ azzal bizonyítható, hogy egyre jobban érzelmileg kiemelt és bizonyos kirekesztő esetekre² szorítkozik. Ez a funkciói mondatmelódiai szempontból is természetes: mivel SIMONYI (48) szerint az állítmány hangsúlytalan, két szó támaszkodik az ige-kötőre, s ezen azért erős hangsúly van, amely megfelel a típus hangulati értelmének.³ A tagadó szó hangsúlytalan volta az ige-kötőnek előrehelyezése következtében még feltűnőbb, s azért különösen alkalmas kifejezési eszköz volt, mert a magyarban a főhangsúly rendszerint a tagadó szón van. Ebben az esetben, úgy látszik, azért tért el e szabálytól a nyelv, mert itt kivételesen nem a tagadó szót, hanem az ige-kötőt érzik különösen fontosnak.

E körülmények miatt nem egészen tudott meggyőzni a *ki nem ment* típusnak az a magyarázata, amit SIMONYI (i. h.) adott, t. i., hogy az ige-kötő egyszerűen a tagadott állítmányhoz járuló határozónak tekintendő: *ki — nemment*. Régi szövegekből idézett adatok arra vonatkozólag, hogy milyen szoros a három szó közti kapcsolat, inkább arra mutatnak, hogy az ige-kötő és tagadó szó közti egység különösen világos volt

¹ MOLE CZ (116) erős vagy érzelmileg kiemelt tagadásról beszél; azonban nem a tagadás, hanem a tagadott tartalom hangsúlyos. Egyébként a tagadó szón volna a hangsúly.

² Külön esetet, amelyben a hangsúly eloszlása és a tartalom közti kapcsolat nagyon világos (az ige-kötő „előkészítő”), SIMONYI említ (47, jegyz.): *ki /nem ment, de behívatta a szegény kéregetőt (kimeni nem ment ki, de . . . helyett)*. Hasonlóan ítélendő meg a *zabot nem eszik* típus részleges kirekesztés kifejezésére (MOLE CZ 115).

³ Vö. pl. a SIMONYITÓL (58) említett típust: *csak* szóval korlátozott határozó áll a tagadott állítmány előtt: *csak ját nem vág*. Természetes, hogy a határozó elveszíti hangsúlyát (vö. alább).

a beszélő tudatában, és ennek az oka általában az erősen hangsúlyozott és hangsúlytalan szó közti ritmikailag szoros összefüggés. Lélektani szempontból is nehéz megérteni, hogy az igekötő kivonja magát a tagadó szó értelmi hatásköre alól, holott az állítmánnyal való logikai kapcsolata szorosabb, mint a tagadó szóé. Azzal a feltevéssel sem jutunk tovább, hogy a *ki nem ment* típus igekötő nélküli esetek analógiájára keletkezett. Mert az a tény, hogy a második: *ki nem ment* típus az első: *nem ment ki* mellett megállja helyét, azt bizonyítja, hogy annál nem a tagadó szó és az állítmány közti közvetlen szomszédság, hanem az igekötő hangsúlyozása és a tagadó szó hangsúlytalansága a lényeges. Ellenben másképpen az igenlő mondatok mintáját is fel lehet használni. Ahogy e dolgozat más helyén majd kifejtjük, az ige előtti igekötő szorosabban tartozik az igéhez, mint az igét követő igekötő. Hogy pedig a *ki nem ment* típusban különösen szoros az igekötő és az ige közti kapcsolat, azt olyan közismert kifejezések mutatják, mint: *el nem adható, meg nem érthető* stb., amelyekben az igekötő szétválasztása még feltűnőbb, mint a verbum finitumoknál, s nyilvánvalóan a két mondatrész erősebb kiemelésére és egyúttal összefoglalására szolgál. De nem úgy, hogy az igekötő a tagadott ige meghatározása volna, hanem úgy, hogy a tagadó szó az állítmány tagjai között áll, vagy más szóval úgy, hogy az állítmány tagjainak a tagadó szóval történő szétválasztása jobban felkelti a hallgató érdeklődését, mert nagyobb mértékben saját magának kell kiegészítenie a már felfogott mondatrészt. Ezen felfogás szerint tehát a *ki nem ment* típus az igekötő és ige közti szoros kapcsolatot, valamint a tagadó szónak mind a kettőre egyaránt való vonatkozását fejezi ki, s ebben az értelemben eredeti, önálló nyelvi alakulatnak tekinthető.¹

Aki a második: *ki nem ment* típus most előadott magyarázatát helyesli, alig csatlakozhatik SIMONYI-nak ahhoz a szellemes ötletéhez (i. m. 48), amely szerint ez a típus valamikor általánosan uralkodott, és a ma legerjedtebb első típus: a *nem ment ki* csak (pozitív és negatív) kérdésekre való válaszként volt használatban. Természetes, hogy ez a külön eset elősegíthette az első: *nem ment ki* típus elterjedését,

¹ MOLECZ (126) a *hogy jó ne volna* típust a *hogy (lehetne az, hogy) jó ne volna?* alak indulatos megrövidítésének tekinti. Pedig a mellékmondatból való átalakulás (l. alább) feltevése nekem fölöslegesnek látszik: a kiemelt határozó itt éppúgy, mint a *ki nem ment* típusnál a hangsúlytalan tagadó szót megelőzi. Ugyanaz érvényes a hasonló *mért meg nem házasodsz te?* esetre vonatkozólag (SIMONYI 77), ahol a hangsúlyos szótágak szomszédsága a szemrehányás bizonyos árnyalatát tükrözi. Érdekes, hogy ez a típus csak a XVIII. században fejlődött *miért hogy* . . . régibb alakból (SIMONYI i. h.): az érzelmi színezet mondatmelódikus kifejezésére való törekvés tehát minden pillanatban átalakulásokat idézhet elő.

de mai jelentőségének nem csupán ez szolgál alapul.¹ A fenti fejtegetések helyességét feltéve, azt is megfigyelhetjük, hogy a *ki nem ment* típusban elejétől fogva bizonyos speciális használat felé irányuló hajlam észlelhető, amelyet tudtommal a *nem ment ki* típusnál nem lehet kimutatni. Ami azt az ellenvetést illeti, hogy a *ki nem ment* típust azelőtt sokkal gyakrabban használták, mint most — pontos adatok, sajnos, nem állnak rendelkezésemre —, azt kell mondanunk, hogy csak akkor lehet módszertani fontosságot tulajdonítani neki, amikor az egyes esetek pontos megvizsgálása után arra az eredményre jutnánk, hogy ez a második típus minden korlátozó feltétel nélkül használt kifejezése volt a tagadásnak. Amíg ez nem sikerül, a gyakori alkalmazás magyarázatául inkább pl. idegen hatásra gondolnék.² Nyilvánvaló t. i., hogy a latin *non exiit* mondatnak az igeikötő elhelyezése szempontjából a magyar *ki nem ment* szó szerintibb megfelelője, mint a *nem ment ki*. Továbbá talán arra szabad rámutatni, hogy irodalmi hagyomány híján idegen szövegek fordításában a szokottnál nyomatékosabb kifejezéseket szeretnek használni. Ezek után nem volnék hajlandó a harmadik: *nem kiment* típust a második: *ki nem ment* típushoz képest másodlagosnak tekinteni, hanem inkább az egyébként is a magyarban megfigyelhető rendszerbe szeretném beilleszteni mind a kettőt. — Ahogy dolgozatomban egyik helyén kifejtettem, a magyar nyelv azt a lehetőséget, hogy a határozót az állítmány előtt és után tudta elhelyezni, elejétől fogva a kifejezésmód változtatására használta fel. Azért ebben az esetben is legtermészetesebbnek látszik az a nézet, amely szerint mind a két típus egyenlő jogú változatként volt használatban. Az értelmi különbség ugyan valószínűleg mindig kisebb volt, mint az állító mondatokban (s ez a körülmény megkönnyítette az egymással való keveredést), mert hiszen a tagadás megakadályozza a cselekvés bekövetkezését, úgyhogy annak pontos jelölése nem annyira lényeges. Mindenesetre a mai állapotról annyit lehet mondani, hogy a nyomatékosabb: *ki nem ment* típusnál (2) statikus, eredményt hangsúlyozó s egy bizonyos helyzetet már előre feltételező árnyalat inkább lép előtérbe, mint a kevésbé nyomatékos: *nem kiment* típusnál (3), amelynél még a nem-cselekvés is mintha cselekvés lenne, — tehát éppen úgy, mint a pozitív mondatok esetében. A beszélő részére pedig nem ez az elvont logikai különbség volt mértékadó, hanem valószínűleg megint az a nyelvi tényező, amely legközelebb áll a lélektani folyamatokhoz, t. i. a mondatmelódia. Ennek a segítségével a nyomatékos: *ki nem*

¹ Vö. a típusnak alább tárgyalt, mellékmondatokban fellépő funkcióját.

² Talán ezzel függ össze az a tény, hogy a protestáns Károlyi mindig az újabb kifejezésmódot használja, a katolikus Káldi pedig a régivel él (SIMONYI 49).

ment típusban a határozót vagy esetleg az alanyt emelték ki, amik az illető mondatoknak főrészei szoktak lenni, a nyomaték nélküli: *nem ki ment* típusban pedig a tagadó szót, tehát egy magában véve értelmetlen szót, amely az utána következő mondatrészekkel való (értelmi és ritmikai) kapcsolatra van szorulva.

A második: *ki nem ment* típus tehát az első: *nem ment ki* típusal összehasonlítva elkülönülten áll magában. Ezt a megállapítást véleményem szerint a második típusnak az a használata is erősíti, amelyről MOLE CZ (i. m. 116 kk.) és SIMONYI (i. m. 49 kk.) beszél. A típus t. i. feltételes, időhatározó, viszonyító, következményes és megengedő mellékmondatokban található, valamint MOLE CZ határozatlan adata szerint néhány tárgyhatározó- és ezzel rokon mellékmondatban (i. m. 120 kk.), mégpedig már régóta. Ha manapság indulat kifejezésére SIMONYI szerint (51) más mellékmondatokban is előfordul, a szóban forgó jelenségnek másodlagos elterjedésével, nem pedig a kiinduló pontjával állunk szemben. Ugyanezekben az esetekben SIMONYI (i. h.) szerint a *nem ment ki* típus ellentétet fejez ki. Ezt a funkcióbeli eltérést a főmondatl szemben csak az alárendeltség okozhatja. A mellékmondat lényege az, hogy minél határozottabban tereli el a főmondatban követett iránytól a gondolatfolyamatot, annál inkább megszakítja a közlendő gondolatok egyenletes folyását. Ezért a mellékmondat állítmánya kevésbé dinamikus és nem annyira konkrét, mint a főmondaté. Ez a sajátság a szórendben azáltal jut kifejezésre, hogy a határozó az ige előtt áll.¹ Másfelől az olyan mondatokban, amelyekben gyenge funkciójú az állítmány, a (hangsúlyos!) tagadó szó könnyen olyan mértékben jut fölénybe, hogy a mondat értelmét kirekesztővé teszi. Különösen a feltelet kifejező viszonynak, de más mellékmondatfajtáknak is az a sajátságuk van, hogy a főmondatbeli gondolatiránytól való eltérési lehetőségeket két egymást kizáró lehetőségre korlátozzák. Ha mármost adott esetben nem kívánatos ez a sajátság, a tagadó szónak háttérbe kell szorítania az állítmányt, a határozókat pedig ki kell emelni. Ennek a nyelvi feladatnak megoldására azonban legjobban a *ki nem ment* típus szolgál, amely egyben az elvontabbik. Hogyha az alanyt és a tárgyat körülíró mellékmondatok általában ezen a szabályozáson kívül maradnak, ez a körülmény támogatja azt a megfigyelést, hogy a mellékmondatok nem egyenrangúak egymással. Egy *hogy* kötőszóval kezdődő mellékmondat közelebb

¹ MOLE CZ arra hívja fel a figyelmet (106), hogy ma állító (különösen célhatározó) mellékmondatokban is a határozó többnyire az állítmány előtt áll. Hogyha ma 'parancsol, kér, megenged' jelentésű igék mellett a határozó az állítmány mögött helyezkedik el (i. h. 109), óhajtó főmondatok analógiájával állunk szemben. Mindenesetre most már mellékmondatokban annyira általánosan az állítmány elé teszik a határozót, hogy MOLE CZ (110) a megfordított esetet azzal indokolhatja, hogy így ki akarják emelni „a pusztá igét”.

marad a főmondatához, mint pl. egy feltételes mondat. A kötőszó sok esetben csak nyelvtanilag jellemzi a mellékmondatot, tartalmilag pedig megmarad a főmondat mellett, pl. *az volt a helyzet, hogy tegnap nem tudtam eljönni*. Vagy arra a magyar szokásra is lehet gondolni, hogy a *kérdez* igétől függő kérdőnévmással kezdődő mondat elé *hogy* kötőszót tesznek, éppígy az *azt mondta, hogy igen* kifejezésben. Az ilyen mellékmondatokban tehát a valóság nyelvi átalakulása közelebb marad a tények vagy gondolatok lefolyásához, s ezért az állítmány konkrétebb; a tagadó szó tartalmi szerepe kevésbé fontos, azaz a mellékmondat legfőbb feladata az ilyen esetekben nem kizárólag a gondolat tagadása, hanem inkább — a főmondatéhoz hasonlóan — ismertetés. Tehát a mellékmondatokban is *ki nem ment* típus a *nem ment ki* típusnál nyomatékosabbnak tekintendő, és azokat az eseteket, amelyekben előfordul — a főmondatoknak megfelelően — külön eseteknek minősíthetjük.

A negatív mondatnak most tárgyalt három főtípusa annak a küzdelemnek a megoldása, amelyet a tagadó szó és más igazhatározók az állítmány előtti helyért vívnak. A döntést az a körülmény teremti meg, hogy a tagadó szó szétválasztja a közvetlenül utána következő határozót az állítmánytól, még pedig annál könnyebben, minél önállóbb a határozó; vö. SIMONYI két példáját (i. m. 38 kk.): *nem mást akarok* 'ich will nur dies' és *nem akarok mást* 'ich will nichts weiter, begnüge mich mit diesem'. Ez az alapelv él a beszélő tudatában, s ezért a harmadik típus, a *nem kiment* ebből a szempontból is újabb külön eset.¹ Ha a határozó fontosabb volt a tagadó szónál, — ami magyar felfogás szerint csak kiemelés esetében fordulhat elő, — a tagadó szó rovására kap főhangsúlyt, vö. az olyan kérdéseket, mint: *miért nem jöttél?*² Ebből világosan kiderül, hogy a magyar szórendet első sorban mondatmelódikus és tartalmi, s csak második sorban nyelvtani tényezők szabályozzák. Az a tény, hogy rendszerint a leghangsúlyosabb szó az állítmány előtt áll, az állítmánynak attól a képességétől függ, hogy elveszítheti-e hangsúlyát. Ha pedig más mondatrészek vannak, amelyek ugyanazzal a sajátsággal bírnak, ezek is következhetnek az erős hangsúlyú szóra. Másfelől: mivel a tagadó szó többnyire az állítmányra vonatkozik, s

¹ Azonban vajjon igaza van-e SIMONYI-nak, ha azt állítja (52), hogy típusunk eredeti formája az volt, hogy *nem hogy kiment volna*, azt nem tudom eldönteni. Eppen azért, mert ez a típus is használatban van, a *nem kiment* típusra, amely még hozzá mondatmelódikus szempontból kényelmetlen, nem volt szükség. A kirekesztés önálló kifejezéseként pedig ez a típus jól megérthető.

² Ahogy KRCSKA (Nyr. XXI, 443) fejtegeti, itt is félreértések elkerülése céljából az első típus helyettesíti gyakran a másodikat (*nem vág fát, fát nem vág helyett*). Arra az ellentmondásra hívja fel a figyelmet, amely a tartalom és a hangsúlyozás között van olyan esetekben, mint *el nem vittem*, válaszként az *elvetted?* kérdésre (i. h. 446).

így meghatározza az állítmányt, rajta van a főhangsúly. Ha pedig egy másik mondatrész vonja magára a főhangsúlyt, a tagadó szó hangsúlytalaná válik.¹ A tagadó szó erős hangsúlyozása tehát nem tartalmi fontosságának, hanem mondatmelódikus funkciójának következménye.

Ezek után valószínűnek tartom, hogy a tagadás legáltalánosabb kifejezéséhez, vagyis az első: *nem ment ki* típushoz, azok az ú. n. „kirekesztő” esetek csatlakoztak, amelyeknek értelme tagadásra emlékeztet.² Így volna magyarázható a határozók hátrakerülése pl. *ritkán, alig* és más határozók után. Ezek értelmüknél fogva nem a kirekesztő kifejezésekhez, hanem inkább azokhoz tartoznak, amelyek mennyiségi fokozást jelölnek (t. i. ezeknek az ellentéteiként), azaz ahhoz a csoporthoz, amely SIMONYI szerint összefoglaló szórendet kíván. Valóban nehéz megérteni, miért alkalmaznak a *gyakran* után más szórendet, mint a *ritkán* után, ha nem az utóbbiban rejlő negatív árnyalattal magyarázzuk meg: ha *ritkán* a *gyakran*-t rekeszti ki, miért nincs meg akkor fordítva is? Mint negatív határozó pedig a *ritkán* magában véve kirekesztő árnyalatot tartalmaz: 'nem olyan gyakran, mint ahogy várható, kívánatos', amely a *gyakran*-nál hiányzik.

SCHLACHTER WOLFGANG.

Hany.

1. Ennek az érdekes szónak, amelyet a köznyelv nem ismer, — hacsak a Hanság mocsaráról és a mondabeli *Hany Istók*-ról³ nem —, van ugyan szórványos irodalma, de tudtommal eddig meg sem kísérelték megfejtését. Ma már közszóként elég szűk területen él csak, de a helynevek tanúsága szerint régebben az ország nyugati vidékein mindenütt ismeretes volt.

¹ Ha összefoglaló kifejezés áll a tagadó szó előtt, ez veszi át a hangsúlyt: *ezt nagyon nem szeretem* (SIMONYI 59). Továbbá vö. KICSKA: Nyr. XXI, 438. Ugyanannál az oknál fogva, úgy látszik, a *sem* szó többnyire hangsúlytalan. Olyan állapotra mutat vissza, ahol a kiemelt szó és a (mindenesetre nem hangsúlytalan) állítmány között hangsúlytalan *is* és hangsúlytalan *nem* volt. Szabad ebben a kifejezésmódban abból az időből való maradványt látni, amikor a tagadó szó még nem volt olyan gyakran hangsúlyos, mint ma? Akkor a mostani alakot a nagyon általános „hangsúlyos határozó + állítmány” típus mintájára keletkezett változatoként lehet tekinteni. — A *sem* szó pleonasztikus használatát tagadott névmások és határozók mellett talán a *sem* hangsúlytalan volta segítette elő: így jobban lehetett a tagadott szót kiemelni.

² A kirekesztés és tagadás közti természetes rokonságra SIMONYI hívja fel a figyelmet (42).

³ A Hany Istókra vonatkozó irodalmat l. MISSURAY-KRÜG-LAJOS, Hany Istók, rábaközi regék hőse: Soproni Szemle VII, 24.

2. Az OklSz. a következő régi adatokat közli a *han* címszó alatt: „*Han*: moosumpf BM. [palus; sumpf?]. 1297: Cum piscaturis *Hon* OlWeyz et Kysered uocatis. 1299: Ad piscinam *Homfeu* (a. m. han?) uocatam. 1421: Ad lacum similiter arundinosum *Gyznoshon* appellatum. 1584: Mikoron nyaron az *hanon* marhath atal wyhethnek. Mikoron telen a *han* megfag. 1597: Az *Hanban* reth heleth nylasochkaya wagyon. Az *Hanon* walamy kewes oztál nylas kazalo. Kyhez wagyon Zantho feöld: Jugera 18^{1/2}. Rethays keth helen, kewes, kewes [így], Az *Hanonys* egy Nylass hozza.“ — Az OklSz. megemlíti még egy újabb irodalmi adatot 1831-ből: „Innen az erdőnek szélttében büzhödik egy *hany* Rut sara“ (Horvát Endre: Árpád 216).

Az 1299-i *Homfeu* a Fertő-tó mellett volt Sopron megyében, egy Ilmeuch helység és egy Ecclesia Beati Martini közelében (ÁrpÚjOkm. V, 222). SZAMOTA egy közleményéből (NyK. XXV, 166) kiderül, hogy az 1584-i adat a sopronmegyei Sarróddal (Hegykő és Pomogy közt), az 1597-i adat az ugyancsak sopronmegyei Szergénnel (Hegykő és Kapuvár közt) kapcsolatos, és a Hanságra vonatkozik, amelynek SZAMOTA szerint a XVII. századig *Han* volt a neve.

A NySz. *örém* címszó alatt közöl egy adatot 1239-ből: „Veniret ad profundum Beilhonus¹ Euren.“ Ezt az adatot ŠMILAUER (Vodopis starého Slovenska. Praha a Bratislava, 1932. 9) a Csallóköz északi részébe, a Kisduna mellé, a mai Magyaratonk, Illésháza vidékére helyezi.

3. Földrajzi helynévként még számos tájékon előfordul. Helynévkutatásunk sajnos még annyira kezdeti állapotban van, s a rendelkezésünkre álló adatok is annyira szét vannak szórva, hogy az alábbi adatok valószínűleg nagyon hiányosak.

Községnevként Zalában van meg. Ennek a községnek a nevéből CsÁNKI (III, 59) a következő régi adatokat ismeri: *Han(y)*: 1338: „Nobilis de *Hony*“ (ZalaOkl. I, 340); 1354: *Hon* (i. h. 552); 1367: „Villa *Han*“; 1439: *Benczhany*; 1464: „Nobiles de *Kwzephán*“; ma: *Hany* vagy *Nemeshany*, a vármegye szélén, Sümegtől északkeletre.

Térképes adataink közül az elsők közé tartoznak a II. József korából valók. A *Hanság* neve a coll. V. sect. 10., 11. és a coll. VI. sect. 12. lapokon fordul elő, de a Csallóköz egy részét ábrázoló coll. VIII. sect. 10. térképen három olyan mocsárnevet is találunk, amelyben a *hany* szó előfordul. Ezek a következők: „Morast *Megyeri Honn*, Morast *Budesch Hon*“ és egy név, amelynek első tagja a rendelkezésemre álló fényképmásolaton kivehetetlen, de a második része ugyancsak *Honn*. Az itt említett térképlapok 1784-ből valók. A XIX. század második felében készült katonai 1:25.000-es méretarányú térképeken a következő helynevekre bukkantam: *Hantoi nád*

¹ Én szedtettem dőlten.

4860/1.; ezt az adatot PESTY kéziratosa helynévgyűjteménye (1864.) *Hantó* néven nádlásnak jelzi; ma *Hántó* vagy *Hántóji nádások* formában élő helynév, egy rét neve Naszvad komárom-megyei község határában a Nyitra mellett. Ettől nem messze a 4680/4. térképen van *Ham Gyöb* (vizenyős rét) és *Ham-major* ugyancsak a Nyitra mellett; ma is élő helynevek Ógyalla határában *Hámgyöp* és *Hámmajor* néven. A 4760/3. térképen a Vág közelében, Vágsellye határában találunk egy *Ham* nevű vizenyős rétet. A Vág menti Vágfarkasd község határában ma is él egy *Hamvejisz* dűlőnév, amelynek második tagja az ezen a vidéken helynévként nagyon sűrűn szereplő *vejisz* 'halászeszköz, halászóhely'. A 4859/2. térképen Apácaszakállas és Nagymegyér csallóközi községek közelében egy *Hamög* nevű szántót és egy *Hanszeg* nevű rétet találunk. Az azelőtt Komárom megyéhez, ma Nyitra-Pozsony k. e. e. vármegyéhez tartozó vágmenti Szímő községnek is van egy dűlője, amely PESTY idézett helynévgyűjteményében a következőképpen szerepel: „*Ham-ér* hamar víz borítja és haszontalan kákás és egyéb fű termi, kaszálló.“ Az 1901-ben kiadott színei kataszteri térképen *Öreg és hamí nyílas* néven szerepel egy kaszáló. SOMOGYI (MNy. XII, 35) 1735-ből közöl helyneveket a győrmegyei Csécsén község határából, ahol szerepel egy *Hanra dülő* és egy *Patonai han mellett*. ZOLNAI (Nyr. XLVII, 85) egy ismerősétől azt a közlést kapta, hogy a Hanság vidékén (pontosabb helymegjelölés nélkül) *Lakó-hany* és *Egési hany* helynevek használatosak. KERTÉSZ (Nyr. XLI, 412) a csallóközi Ekecsről közli a *Hammög* és *Büdös ham* helyneveket.

4. A *hany* szót kevés szótárunkban találhatjuk meg. Elsőnek tudtommal SzD. említi meg: „*Hanság*: temérdek vízre terület földből; hináros, gazos, nádas, fás, füves, lepedekből álló hely. Ingovány.“ KASSAI mint dunamelléki szót veszi fel, és a *hant*-tal, valamint a *Hanság*-gal veti össze a *han* szót. CzF. a *Handsék* címszónál említi a *han* gyököt, „mely vizenyős gyepföldet jelent“. BALL. *-gal, azaz tájszónak jelzi szótárában: *Han* 'der Moosumpf'. A MTsz. nem ismeri, újabb szótárainkban sehohsem találtam. Mint élő tájszót ZOLNAI említi (i. h.) a Hanság vidékéről. ZOLNAI legújabbban is közli a *hanyisik*, *hanyór*, *hanyi gyerek* alakokat ugyancsak Sopron vármegyéből egy elbeszélés nyomán (MNy. XXXIX, 335).

Rábaközi gyűjtésem során több ízben találkoztam ezzel a szóval. Így Bősárkányon (Sopron vm.) *hany* 'mocsár, láz'. *Az egiesz falu kijárt a riéti hamba. A mi hanyungba is arattak csuhut.*¹ Feljegyeztem ezt a szót a szomszédos győrmegyei Rábcakapin is. Az ugyancsak győrmegyei Kónyon is ismeretes a *hany* szó 'vizenyős rétság' értelemben.² KERTÉSZ (i. h.) már nem jelzi élő szónak. Tüzetesebb vizsgálat valószínűleg kide-

¹ A bősárkányi gyékényszövés és szókinccse: MNyJT. 2. sz. Bp., 1942. 15.

² SZABÓ DÉNES szíves szóbeli közlése.

ríténé, hogy a szó még több községben ismeretes. A Hanság vidékén, Csallóközben, Szigetközben, Rábaközben bizonyára lelünk még majd adatokat. — Ha most a helyhez rögzíthető adatokat térképre vetjük, kiderül, hogy a helynévi adatok az élő szó előfordulási helye körül csoportosulnak, és ezek szerint a szó használata valamikor kiterjedt az egész Kisalföldre, sőt még azon túlra is, tehát jóval nagyobb területre, mint ma.

5. Okleveles adataink, valamint helyneveinkben való gyakori előfordulása arra utalnak, hogy régi magyar szóval van dolgunk. A rokon nyelvek közül az osztyákban a következő adatokat találjuk: AHLQV. É.: *xōnĭn* 'Ufer'; *xonna* 'nebenan' | PATK.: *xōnĕŋ* 'part, folyó széle'; *sārat'-xōnĕŋ* 'tengerpart' | KARJ., OL. 103: *xōnĕŋ* 'Rand, Ufer, Strand' | PATK.—FUCHS 105: *xōnĕŋna*, *xōnĕŋa* 'neben' | PAAS.—DONN.: *xōnĕŋ* 'rannanpuolinen osa jokea (Ober-Konda, Jesaulskije j.) 'Uferseite des Flusses'; J. *kānĕŋ* (*kūmajām*): *māk-kā-nĕŋ* 'ranta, Ufer'; *nā·i xōnĕŋā mēmēt kē mn·* (fl.) 'hänen tultuaan tulen luo'; J. *uont-kānĕŋ* 'hongikon reuna, край ypraha, Rand des Nadelwaldes' | STEINITZ, Chrest. 74: *xōnĕŋ* 'Ufer, Rand'; *xōnĕŋa* 'zu, an, neben': *jĭŋk xōnĕŋa* 'ins Wasser (vom Land aus)'; *mi; z.* 'ans Land, ans Ufer (vom Wasser aus)'.¹ — A *hany* szónak az itt bemutatott osztyák szóval való rokonítása több nehézségbe ütközik. Az első nehézség az, hogy az osztyák az egyetlen rokon nyelv, amiből ezideig megfelelő adatot tudok felhozni, de ennek az egyeztetésnek is vannak alakítani és jelentéstani nehézségei. Ha össze akarjuk vetni a *hany* szóval, akkor fel kell tennünk, hogy a szó végén levő *-ŋ* melléknévképző. Ez viszont nem tűnik ki biztosan egyik alakváltozatból sem. Ha az osztyák szónak a jelentését vesszük alapul, akkor az eredeti jelentés 'valaminek a széle, part' lehetett. Ebből alakult az osztyák 'mellett' jelentésű névutó. A 'part → folyó parti része → mocsaras part → mocsár, vizenyős rét' jelentésfejlődés könnyen végbemehetett. A felsorolt magyar helynevek legnagyobb része is folyóparti (Duna, Nyitra, Vág, Rába), holt-ágakból képződött mocsárra vonatkozik. Az egyeztetésnek hangtani akadálya nincsen. Az osztyák szó alapján a *han* alakot tételezhetjük fel ősbibnek, mint a *fan*, *in*, *fon*, *ón* esetében. A magyar nyelvjárásokban viszont gyakran találunk *-n* ~ *-ny* megfelelést, így a *fon* ~ *fony*, *rokon* ~ *rokony*, *oroszlán* ~ *oroszlány*, *von* ~ *vony*, *ártán* ~ *ártány* esetében. Így tehát a *hany* alakváltozat, amely az eddigi adatok közül tudtommal az egyetlen élő közszó, hangtanilag könnyen magyarázható. A *ham* alak, amelyet néhány helynevünkben találunk, a leggyakrabban használt *hamba* alakból való elvonás. Erre a magyarázatra KERTÉSZ is utal (i. h.).

KÁLMÁN BÉLA.

¹ Az osztyák adatok kiegészítéséért ZSIRAI MIKLÓS egyetemi tanár úrnak mondok köszönetet,

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARAZATOK.

Kása nem étel, tót nem ember. E sokszor fejtegetett és sokszor félreértett szokásmondásnak van egy, eddig tudomásom szerint az újabb időkben nem ismertetett magyarazata. Az 1841-i Debreceni Kalendáriumban¹ (D ív, utolsó levél, lapszámozás nélkül) FÖLDI JÁNOS² foglalkozik vele. Bár, mint mondja, „minden okos ember tudja, hogy csak tréfából vagy csalfaságból származik“, mégis szükségesnek véli, hogy e „régis és közönséges példabeszéd“ keletkezését megvilágítsa, mert többen, egyebek között a Századunk 1838. évi 35. számában (279) egy író is, „istentelen gyalázat, 's baromiség' vádjával illetik ezért nemzetünket“. Magyarazatának veleje az, hogy tréfás szójátékkal van dolgunk, olyasfélével, amilyen pl. a deák *Est mus in muro, sed Deus non est in caelo* (est itt t. i. nem 'van', hanem 'eszik'), — vagy amilyenek a következő magyar mondások: *Nagy Váradon nem eszik a tehén húst* (a tehén ugyanis másutt sem eszik húst) | *Miskólczon nem eszik az avast* (t. i. az *Avas* nevű hegyet) | *Tarka lótlól nem vesznek vámot* (hanem a gazdájától) | *Seggel megy a válura, mint a' tordai malac* (t. i. Tordán, mint másutt is, a malac az említett testrészét is magával viszi a vályúhoz), meg az átlátszóbb *A' Czigány nem hal a' vizben* | *Őcsém még te dögölve sem láttál szamarat* stb. A kérdéses mondás is ilyen szójáték; benne a *nem* nem tagadószó, hanem a 'genus' jelentésű *nem* főnév, azaz, a mondás azt jelenti „a' kása-nem étel, a' Tót-nem, ember“, más szóval „a' kása-nem is, mely alá tartoznak köles-kása, ris-kása, apró-kása, harmat-kása 's a' t., mind étel“, „a' Tót-nem, vagy Nemzettség is. hová tartoznak: Orosz, Lengyel, Horváth 's a' t., mind ember“. De hogy is mondhatna olyat a magyar, hogy a kása nem étel, hiszen a sokféle kása igen is kedves eledele?

E magyarazat szerint a mondás tehát olyan időbe menne vissza, mikor a *tót* szó még nem egy szláv nép neve volt, de a szlávság közös magyar elnevezése.³ A mondás régiségével magyarázva különben FÖLDI a határozott névelő hiányát is. — „Érteni kell tehát és megtanulni nyelvünket! 's azonnal elenyésznek a méltatlan rágalmazások.“

¹ Debreceni Kalendárium: Krisztus urunk születése után az 1841dik közönséges esztendőre Készült a' két magyar haza hasznára A' 'Sídó rövid Kalendár. omon kívül némely hasznos és gyönyörködtető Tótlalékokkal együtt. Debreczenben. Nyomtattattott Lóth Lajos Altal.

² FÖLDI JÁNOS (1778—1854.), a debreceni kollégium gazdája, majd pénztárosa, híres és valóban nagyműveltségű polihstor volt. A természettudós Földi Jánossal (1755—1801.) semmi vérségi kapcsolatban nincs (SZINNYEI, Magyar Irod III, 682).

³ Abban FÖLDI alkalmasint téved, hogy a *tót* szó egykor akármilyen szlávot jelentett. MELICH (Mny. XXV, 321 és HonfMg. 417) ugyanis a kérdés alapos tanulmányozásával arra az eredményre jutott, hogy a *tót* szó eredetileg minden olyan velünk érintkezett szláv nép neve volt, amely magát *slavěne*-nek nevezte, nem talált azonban adatot arra, hogy a lengyeleket vagy az oroszokat magyarul valaha is *tótok*-nak hívták volna. FÖLDI kétségtelenül arra emlékezett olvasmányából, hogy régen a *tót* nemcsak a Felső-Magyarországon lakó nyugati szláv nép neve volt, de más szláv népeké is, és jóhiszeműen általánosított.

Hogy Földnek ez a magyarázata közelebb jár-e a valósághoz, mint az eddigi kísérletek, azt nem tudom, hiszen az ismert legrégebb adatok erre vonatkozólag fogódzó pontot nem szolgáltatnak. Magam meglehetősen kételkedem benne, de azt hiszem, hogy mint szellemes és elvégre is nem képtelen magyarázat, megérdemli, hogy számon tartsuk.

BÁRCZI GÉZA.

Palóc. Gvadányi 1790-i istenmezei *palóc*-ánál, a mezőkövesdi községi tanács jegyzőkönyvéből GYÖRFFY ISTVÁN (Ethn. XXXII, 134; innen kerülhetett HORVÁTH JÁNOSNAK „A magyar népiesség stb.” című munkájába) idézte 1787-i adatnál, a BÁN IMRE (MNy. XXXVII, 283) közölte 1780-i adatnál, sőt még BÁRCZI, SzófSz. 233 olvasható 1728-i latinosított *Palotzones*-nél is régebbi előfordulását ismerem a *palóc* szónak. Az utóbbinál csaknem félszázaddal előbből való, és magyar szövegben találtam meg. Az 1680. január 6-tól 1685. március 27-ig folytatott Debreczeni Diárium írója jegyezte fel 1683. szeptember 27-én: „Azon kívül a vásárra jött *paloc*zokat késérő tokaji katonákban kettőt elfogtak [a törökök], egyet meg vagdaltak, az elfogottakat el bocsátván, hat paripájokat, fegyvereket el vitték, egy úJVárosi embernek is 4 lovát, szekerét, 2 puskáját elvitték, az *paloc*zok közzül is egy embert két lovával” (TörtT. 1911: 55). Megjegyzem, hogy erre az adatra már 1905-ben, tehát a Debreczeni Diáriumnak a TörtT.-ban való közzététele előtt hivatkozik ZOLTAI LAJOS „Debreczen a török uralom végén” című munkájában (43).

Délibáb. SEBESTYÉN GYULA szerint (Népkgy. V, 271) a „*déli bábának* (déli bábnak) okvetlen réginek kell lennie”. A *déli báb*-t 1796-ból ismerjük (EtSz.), a *délibáb*-ra meg eddig az volt a legrégibb adatunk, melyet én közöltem: MNy. XIII, 56 (BÁRCZI, SzófSz. szerint MNy. XIII, 305) Vörösmarty Csongor és Tündéjéből (1830). Most ötnegyed századdal korábbi adatát idézhetem. II. Rákóczi Ferenc fejedelem írja 1707. november 6-án Sárospatakon Bercsényi Miklósnak: „Adjutantom által tett izenetem szerint tegnapelőtt ide érkezvén, mind vártam a szörnyűn kezdett lármáskodásoknak folyamatját: de azótátúl fogvást semmi gyün, s nem is tudom, *délibáb* volt-e Bertóti látása, vagy ugyan valóság” (Thaly K.: II. Rákóczi F. fejed. leveleskönyvei II, 128–9).

Ennek az adatnak világánál (ha ugyan Thaly közlése pontos) kiderül, hogy a *délibáb* nem költői rövidítése a *délibábá*-nak, mint ahogy eddig hittük; és az is bizonyosnak látszik, hogy a *délibáb* ~ *délibába* nem lehetett eredetileg sem kicsiny vidéken élő tájszó, mint ahogy az EtSz. gondolja.

Araecin. (Vö. MNy. XXXIX, 361.) Hogy ez a XVI–XVII. század folyamán nálunk is ismeretes török eredetű ruhanév csakugyan asszonyok számára készült fejrevalót jelentett, az magyar adattal is igazolható. Szalánczi István, I. Rákóczi György egyik diplomatája, akit a fejedelem 1634-ben követségbe küldött a temesvári basához, ugyanazon év november 18-án a többi között

ezt írja urának: „... két aga ugyan jó rendű emberek jöttek vala hozzám s mondák több szavok között, hogy nem méltók immár, hogy ők férfiaknak hivattassanak, kapát [olv. kápát] sem méltó fejeken viselniük, hanem asszony ember módjára *aracziint* [olv. *aracsint*], mert őket immár az magyaroknak csak az asszonynepe is dulatja“ (BEKE—BARABÁS, I. Rákóczy Gy. és a porta 133).

Valószínűnek tartom, hogy az *aracsin*-nak HASAN EREN szerint eredetibb alakjával, a Nyr. XLII, 25 idézett *araktssin* < török *aracsin*-nal van dolgunk Szamosközy István naplójának következő helyén: „1582, külték be Gyulaffi Lestárt az Weselini Ferencz menyegzejére Krakóban, Lengyelországba, ott personam principis sustinuit Gyulaffi... Innét Erdéltől Gyulaffitúl praeter 12 consiliarios minden fű nemeseber inkább kupát avagy valami szép szőnyeget, *arancsóköt* és egyebet külték.“ (MonIrók XXX, 63.)

Lehet, hogy az *arancsók* az *araktssin* olv. *aracsin*-nak erdélyi magyar ajkon keletkezett, ú. n. népetimológias változata. De az is lehetséges, hogy hibás leírása a török szónak, vagy esetleg Szamosközy történeti maradványai közreadójának téves olvasata.

Nem vagyok káptalan. (Vö. MNy. XXXV, 260.) Ez a szólás nemcsak TOLNAI VILMOS figyelmét kerülte el, hanem a szólásbeli *káptalan*-nal TOLNAINÁL bővebben foglalkozó KERTÉSZ MANÓÉ is (vö. Szokásmondások 253—5), pedig hogy néha csakugyan hallható a *Nem káptalan a fejem* helyett, azt én is megerősíthetem. De hogy a *káptalan* szó a 'capitulum'-on meg az 'archivum'-on kívül jelentette még a capitulum egyes tagjait (akár az 'archivarius capituli'-t, akár csak a 'capitularis'-t) is, azt a NySz. nyomán KERTÉSZ is megemlíti (i. h. 254) mondván, hogy azt az egy k a n o n o k o t, akit a konvent vagy a káptalan a bírói eljárásokhoz maga képviselőjére kiküldött, szintén *káptalan*-nak nevezték. Ez a jelentés van meg SZABÓ T. ATTILA adatában, s azonkívül Cserei Mihály következő soraiban is: „Az szegény Bánffy György, Bethlen Gergely, Bethlen Elek alattomban mocsokolták gróf Apor István urat, hogy micsoda alávaló familiából való; egykor Fejérvárott létünkben oda hivatá a két *cáptalan* az én praesentiámban, s mondja neki: Édes két szemű *cáptalanim* (mert mindenik vak volt a fél szemivel) hányjátok fel a cáptalant, ha valami írásokat tanálnátok az én familiámról, fáradságtok jutalma meglészen. Azalatt Keczére jövének vissza, onnan ujobban Fejérvárra, az két *cáptalan* oda jöve, hozván kezekben valami leveleket, s mondták: mü Nagyságod parancsolatja szerént az cáptalanbeli leveleket megvizsgáltuk, imhol ezeket találtuk... Ugyanakkor mindenik *cáptalan*nak tíz-tíz aranyat, tíz-tíz köből búzát, egy-egy hordó bort, hét-hét sing angliai posztót ajándékoza |... Lejövén az palotáról, az *cáptalanokkal* azokat transzumáltatta, az originált visszaadta, az transumtumot Bécsbe felküldötte a Bécs városi conservatóriumban.“ (MonIrók XI, 446—7.) A fentebb említett *édes két szemű cáptalanim*-ről megemlékezik Cserei még az elhalt kortársait felsoroló jegyzékében is: „Fejérvári két *káptalan*, a kettőnek két szeme

volt“ (MonIrók XXXVI, 275); ugyanott említi Diósi György fejfárvári *káptalan*-t is (i. h. 276). Apor Péter 1743-ban hat papról jegyzi fel, hogy: „*Káptalan* titulust mind hatan elnyerte“ (i. h. 332).¹

KERTÉSZ fentebb idézett könyvében olvasom, hogy a magyar múltban törvényes intézkedés volt arra nézve, hogy peres eljárásra a káptalanok ne fogyatékos értelmű embert küldjenek ki. Mivel a bíráskodó *kaptolon ember* (NySz.) > *káptalan* 'capitularis' rendszerint igen okos ember volt, azért keletkezett a *káptalan* szónak 'okos, eszes' jelentése is, melyet egy 1675-ből származó adat igazol: „... rendeltük ezen dolgoknak végben vitelére az itt való jancsárok agáját Oszmány agát, az mellett az nagy *káptalant* Buiukesi Ahmet agát, melyek becsületes, e s z e s, o k o s emberek“ (TörMTörtEml. Okm. IX, 555). CSEFKÓ GYULA.

Morcika. A szóra a MTsz. egyetlen adatot közöl csak: *morciká* a. m. 'csipetnyi, mákszemnyi' Hont m. Ipolyság (Nyr. XIX, 94). Az idézett helyen ezt találjuk: „*mákulá*: csipetnyi. „Egy mákulát se kapsz belőle“ (*morciká*).“ Ugyancsak Hont megyéből, Lóceról közöl még néhány adatot L. I.: MNy. XVI, 31: „Csak egy *morcikát* kérek 'picit kérek' | Nincs neki csak egy *morcikája* 'kicsi kis darabja van ebből, v. abból.“

A fent idézett adatokból láthatjuk, hogy a MTsz. értelmezése nem feltétlenül helytálló, mert a *morcika* főnév is lehet, pl.: „Csak egy *részecskét* kérek“ | „Egy *morzsácskát* sem kapsz belőle“ | stb. Sejtésünket az is igazolja, hogy a szó 1941. évi nyári gyűjtésem tanúsága szerint a gömörmegyei Zádorfalván 'részecske' jelentésben ismeretes, pl.: *Mq á lékkisséb morcikájját isz széjt-szedük* ('szétszedjük'). A szó tehát nem melléknévi, hanem főnévi funkciójú lehet a fent idézett mondatokban is.

Igy eredetének kérdése is könnyebben tisztázódik. Valószínű, hogy a szó a *morzsa* > *morzsika* ~ *morzsinka* ~ *morzsinkó* ~ *morzshikál* (MTsz.) és a *porcika* ~ *porcsika* (MTsz.) szócsaládok egyes tagjainak vegyüléséből keletkezett, vagyis *morzsa/ika* | *porcika* > *morcika* (a szóvegyülésre vö. pl. MNy. VI, 422).

DEME LÁSZLÓ.

Bapkár, babkáros. SULÁN BÉLA MNy. XL, 28–9 „Bapka, batka“ című cikkében azt állítja, hogy a *babkár* vagy *babkáros* falusi házaló nevének a *bapka* pénznévvel való kapcsolata világos: olyan házaló kereskedőt jelöl, aki *b a p k á é r t* vesztegeti portékáját. — Ez a vélemény, azt gondolom, téves. Gyermekkoromból, a nyolcvanas évekből emlékszem arra, hogy a közönségesen *babkáros* névvel jelölt házalót — azóta a falusi boltok elszaporodása miatt a babkárosok kivésztek — egy nálunk, Tolna megyében élő, öreg, gyenge elméjű, törpe cigány *babéros*-nak nevezte. Akkor azt véltük, hogy a kis öreg elferdítette a nevet, de most,

¹ Ha jól értem Matkó István Bányászcsákányának (1668.) következő mondatát: „Kecskeméti János fejfárvári *káptalanságot*, a mint nem helyyesen híják, visele“ (NySz.), akkor azt kell gondolnom, hogy Matkó furcsállotta, hogy egy ember is lehet *káptalan*; valószínűleg azért, mert az ő szókészletében ennek a szónak emberre vonatkoztatva csak 'capitulum' jelentése volt.

mikor SULÁN cikkéből olvasom, hogy a Mátyusföldön a *babka-levél* babérlevelet jelent (32—3), úgy látom, nem volt ferdtítés. A *babkáros* ugyanis tű, cérna és egyéb apróságok mellett babérlevelet is árult. A *babkáros* név tehát a babérlevéltől, nem pedig a már régóta ismeretlen *bapka* nevű pénztől vette eredetét.

DÖRY FERENC.

Tüttő. ZOLNAI GYULA MNy. XXXVIII, 372—3 ír a finn *tyttö* 'leány' és a magyar tájnyelvi *tüttő* (*tüttüs*) szó összecegenségéről. A *tüttő* tájszónak, amelyre adatok csak a múlt századból vannak (amint ezt már ZOLNAI is közli), a Csallóközben a MTsz. szerint 'süldőleány, kövérképű kisleány' a jelentése. A MTsz. utal e szónak egy másik változatára, helyesebben mondva egy vele összefüggő tájszóra, a *tüttüs*-re. A *tüttüs* Komáromban 'disznógyomor véreshurkatöltelékkel' jelentésben ismeretes. Nógrád megyében 'vastagbélből készült kolbász'-t jelent. A két szó összetartozásának jelentéstanilag is kétségtől elvonul erős bizonyítéka az, hogy az általában 'kolbász' vagy 'hurka' jelentésű *tüttüs* szót Vácon 'kövérképű kisleány' jelentésben használják: „Te kis aranyos *tüttüs!*” (MTsz. II, 834).

A jelentésfejlődést ZOLNAI (i. h.) megmagyarázza, mégpedig úgy, hogy az eredeti jelentés 'kolbász, hurkatöltelék' stb., s ebből „hasonlati átvitel” útján keletkeztek: az 1. 'kövérképű kisleány' és a 2. 'süldőleány'-féle jelentések.

A ZOLNAITÓL közölt tájnyelvi szavakhoz még egy változatot sorozhatunk. CzF. ugyanis a *tüttüs* mellett egy *tüttös* alakváltozatot is ismer. I. m. VI, 534 a következőket olvashatjuk: „Rövid, zömök, vastag hurka, a leölt disznónak főleg vagdalt tüdővel töltött kis gyomra; különbözik tőle: *gömböcz*, azaz, töltött nagy gyomor. Törzse *tütt* lehet annyi is, mint *tött*, vagy is *tölt*. A kövér gömbölyű kis gyermekről is mondják, hogy olyan mint a *tüttös*.” Három sorral feljebb, a címszó után azonban a *tüttös* szót még úgy magyarázza, hogy az tulajdonképpen *tüdős* szavunkból ered, mint ahogy a *májos* (*hurka*) a. m. *máj-as*. Ez természetesen naív elképzelés, s inkább CzF. későbbi megállapítását fogadhatjuk el, hogy a szóbanforgó változatok a *tölt*-ige származékai, s a *tüttő*, *tüttüs*, *tüttös* alakok tapadás útján keletkeztek olyasféle syntagmatikus kapcsolatból, mint: *töltő hurka*, *bél*; *kolbász*, *töltős hurka*, *bél*, *kolbász*, vagyis 'töltött, töltendő bél'; *hurka*, amit megtöltötenek (megtöltöttek)' stb. (vö. *húzó harmonika*, *szántóföld* s ebből *szántó*, *gyújtósa* s ebből *gyújtó* stb.).

Hangtanilag is meg lehet magyarázni szavainkat a *tölt*-igéből. A magyar nyelv történetében nem ritka a magánhangzók zártabbá válása. Különösen a XV—XVI. század folyamán lett sok nyíltabb magánhangzó zárttá: *kérály* > *király*, *csötörtök* > *csütörtök*, *gyölekezet* > *gyülekezet*, *kérünk* > *kériünk*; *tó* > *tü*, *szöcs* > *szücs*; *nagylábó* > *nagylábú* stb. (vö. GOMBOCZ, ÖM. II, 82—3). Bizonyára ennek a folyamatnak is tulajdonítható, hogy nyelvjárásainkban sok szóban a köznyelvi nyíltabb magánhangzóval zártabb magánhangzó áll szemben, pl. *sütít*, *gyükér*, *gyün*, *sunka*, *fürünnyi* stb. Feltehető tehát, hogy a *tölt*-ige is, amely már a XVI. században ebben az alakjában is megvolt (vö. ÉRDYK.

613: *tölt*, Helt: *Bibl.: töltés* stb.), keresztülment a zártabbá váláson, s ilyen alakban maradt meg az ország egyes vidékein (Csallóközben, Komáromban, Nógrád megyében).

Az az alak, amelyből kiindulunk, a *tölt* ~ **tült*-igéből képzett **töltös* ~ **tültös* lehetett. A fejlődés következő fokán pótlónyújtásos **töltös* ~ **tültös* alakok keletkeztek, s talán már ekkor előállt előreható magánhangzöhasonulás útján egy **tütös* alak is. Az utolsó szótagbeli hosszú magánhangzó időközben megrövidült. A magánhangzórövidülés is ismert jelenség pl. a váci nyelvjárásban: *lopós* e. h. *lopos*, *nyalós* e. h. *nyalos*, *szopós* e. h. *szopos*, *köpös* e. h. *köpös* (vö. NAGY S., A váci nyj.: NyF. X, 17, 25; NyH.⁷ 89). De más nyelvjárásokban is közönséges. pl. *székely vakaru* (MTsz.), *fütyürü* stb., valamint a köznyelvi *rendül* < *rendül* < *rendöl*, *fordul* < *fordól* (NyH.⁷ 77), *szabadul* < *szabadól* stb. (NyH.⁷ 81). Az elsőszótagbeli magánhangzó megrövidülése és az utána következő mássalhangzó geminálódása talán összefügg egymással, bár pótlónyújtásos hosszú magánhangzó sokszor megrövidül a nélkül, hogy a mássalhangzó geminálódna. pl. *tanunyi*, *gondunyi* (SZABÓ L., A nagykanizsai nyj.: NyF. XLVIII, 13). Legjobban úgy lehet elképzelni a folyamatot, hogy a mássalhangzó két rövid magánhangzó közti helyzetében nyúlt meg, mint más egyéb példákban. A mátyusföldi nyelvjárásban pl. „sokkal gyakoribb a hosszú hang az irodalmi és köznyelvi rövid hanggal szemben” (ZOLNAI: Nyr. XVI, 568).

A **tültös*, *tüttös* alakok tehát így vezethetők le: **töltös* (*hurka, bél*) ~ **tültös* (*hurka, bél*) > **tötös* (*hurka, bél*) ~ **tütös* (*hurka, bél*) > **töltös* ~ **tültös* (> **tütös*) > **tültös* ~ **tütös* > **tültös* > **tütös* > *tüttös* ~ *tüttös*.

A *tüttö* szintén ilyen módon keletkezett, csak -s melléknév-képzővel nem látták el, s a végmagánhangzó sem rövidült meg. Valószínűnek látszik, hogy ez az alak az eredetibb, s a másik kettő ebből képződött.

Azt, hogy a *tüttö* szó hangalakját a *tölt*-igéből lehet magyarázni, bizonyítja még két adat. Mindkettőt Császár Lajos közli Nyr. XVII, 191 Kopácsról (Drávamellék): *töttöni* 'tölteni' és ennek a származéka: *töttö eke* („Gyeri aggya kéd éde a töttö ekéjett egy napesára” i. h.). A MTsz. szerint a *töttö-éke* 'olyan eke, amellyel a burgonyának a tövéhez szántják a földet'.

Hogy szavunk kapcsolatban van-e, vagy milyen kapcsolatban van a *Tüttös*, *Töttös*, *Tüttös* stb. család-, illetőleg helynevekkel, arra nézve hangtani és jelentéstani megfontolások alapján többé-kevésbé határozottan állíthatjuk, hogy közöttük etimológiai kapcsolat aligha lehetséges.

HAJDÚ PÉTER.

Káromkodik. Abban, azt hiszem, ma már aligha kételkedik valaki, hogy ez igénknek régibb alakja **káromlkodik* volt. Hiszen a mássalhangzótorlódásnak ilyen kieséssel való megszüntetésére akár száz példát is lehetne idézni (e jelenségről MNy. XXVIII, 140–5). A *káromkodik* alapszava tehát nyilván a *káromol* < R. *károml* (NySz.) ige, melyet ma már nem igen használunk ugyan, de melynek ma is teljesen világos származékai az *istenkáromlás* és *istenkáromló* összetételek utótagjai. A kérdés tehát már csak az, hogy mi az eredete a *káromol* alapigének és ezzel kapcsolat-

ban persze az is, hogy mi az eredete a N. *káromszó* (MTsz. és Nyr. XLIII, 420) összetétel előtagjának.

R. PRIKKEK MARIÁN (Nyr. i. h.) szerint a *káromszó* összetétel előtagja „minden bizonnyal benne van” a *káromol* és **káromkodik* (> *káromkodik*) igékben, „következéleg valamikor önálló főnévi jellegének kellett lennie”. Erről a feltett **károm* főnévről pedig azt állítja, hogy „*kár* > *károl* > *károml* > *károm*” fokozatokon át a *kár* ’damnum’ főnév származéka (így BÁRCZI, SzófSz. is). En azonban teljességgel elfogadhatatlannak tartom ezt a származtatást. Mert a *kár* főnévnek volt ugyan igei R., N. *károl* származéka (melynek azonban persze csak ’kárnak tart, vél → sajnál’ volt a jelentése és semmi más), és egy -*m* képzős főnévi **károml* származékból is lehetett volna (a mássalhangzón kezdődő ragokkal való alakokban az *l* kiesésével, mint pl. R. *fájdám*, *hatam*, *jutam* stb.) **károm*, csak hogy ennek a **károml* főnévnek sehol semmi nyoma. És nem is valószínű ilyenek aránylag újabb korban való keletkezése, mert ha volt is talán valamikor, igen-igen régen, egy deverbális -*m* főnévképzőnk (vö. *öröm*, *álm*), az újabkori *károl* igéhez ez már nem járulhatott volna, mert funkciója akkor már régesrég el volt homályosodva. De az én véleményem szerint nincs is szükségünk annak feltevésére, hogy e N. *káromszó* összetétel előtagja valamikor önálló főnév volt, mert teljesen érthető ez korábbi **káromlászó* összetétel rövidüléseként is, tehát olyanak, mint amilyenekre a *hasonfél* előtagjának magyarázatával kapcsolatban (MNY. XXXV, 319) utaltam, s amilyenek most még a **pirongatószó* > R., N. *pirongszó* > *pirosszó* esetet is említhetem, melynek előtagját R. PRIKKEK (i. h.) persze éppen olyan elfogadhatatlan módon származtatja, mint a *káromszó*-ét.

De ha a *káromkodik* > **káromlkodik* igének R. *károml* (> *káromol*) alapszava nem lehet egy feltett **károm* < **károml* főnév, ez meg a R. *károl* ige, ez pedig végül a *kár* ’damnum’ főnév származéka, akkor milyen eredetű? — Hangalakjáról én azt hiszem, hogy a gyakorító -*g* képzős *károog* ige hangutánzó eredetű *kár*- tövének olyan gyakorító -*m* + -*l* képzős származéka, mint amilyenek pl. *morog* mellett *mormol*, *karcol* mellett *karmol*, vagy a nép nyelvében pl. *törmöl*, *cirmol*, *kuruzsmol*, *bucsmol*, *gucsmol*, *böcsmöl*. A tövégi magánhangzó e *mormol*-féle esetekben a kétnyíltszótagos hangtörvény (l. MNY. XXXVI, 321) alapján szabályosan kiesett. Hogy ez a *káromol* esetében kivételesen megőrződött, ezt csak a (még a R. *károml* alakon alapuló) hagyományos használatú *káromlod*, *káromlás*, (isten-) *káromló*-félék hatása okozhatta. Jelentéstörténetéről pedig azt hiszem, hogy eredetileg a *káromol* ige is csak azt jelentette, amit a *károog*, vagyis a hollónak, varjúnak kellemetlen benyomású hangadását. De aztán képletesen embereknek valakit sértő, bántó mondásainak megnevezésére is átvitték ezt az igét. (Hasonló átvitelekre vö. pl. az eredetileg szintén csak állati hangokra vonatkozó *bögg*, *ugut*, *nyávog*, *csicsērög* igék kettős jelentéseit.) Ílymódon pedig kétjelentésűvé válván, eredeti ’károog, krächzen’ jelentésének a csak egyjelentésű, tehát félreérthetetlen *károog* javára szabályosan el kellett avulnia. Kellott azért, mert ez kivételnélküli jelentéstani törvény.

Vityilló. Eredete Bárczi, SzófSz. szerint ismeretlen. De nyilván helyesen magyarázta már BARKV: NéprÉrt. XXVI, 111: „*vityilló* (palóc alak: *viggolló*). Ez a *vigilál* = virraszt vagy *vigylál* = jó-megy (Nagyszalonta, Nyelv. Füz. 32: 62) szóval függhet össze, azaz olyan helyet vagy hajlékot jelent, ahol, vagy amelyikben a vityázó ember éjjelez, virraszt.“ Csak annyit kellene ehhez még megjegyezni, hogy a csász hajlékát jelentő jelzős **viggyláló kunyhó* kapcsolat rövidülése, a **viggyláló* főnév, *etit* típusú egyszerejtés (l. erről MNy. XXX, 70) következtében előbb **viggyló*-vá rövidült, s ebből aztán egyfelől az *i* hasonulásával **viggyló* > N. *viggolló* lett, másfelől pedig *gy* > *ty* változással R. *vityilló* > *vityilló*. A nép nyelvéből tudvalevőleg (TECHERT: MNy. XXXII, 184, 240) Földi és Csokonai útján jutott be ez a szó előbb az irodalmi nyelvbe, majd innen a köznyelvbe is.

HORGER ANTAL.

Halló. Egy korábbi cikkemben (MNy. XXXVIII, 361) kimutattam, hogy szavunk nem magyar eredetű, nem is függ össze a telefon föltalálásával, hanem megvan az ó-franciában, az ó-felnémetben és az ó-északiban. — Most a szónak egy XVIII. századi magyar adatát ismertethetem. Verseghy Ferenc 1792-ben névtelenül közzétette Kotzebue „Das Kind der Liebe“ című színművének fordítását. A magyarban a „nézőjáték“-nak — így fordítja Verseghy a „Schauspiel“ szót — „A szerelem gyermeke“ a neve, s az 54. lapon ez olvasható: „(Vadászati lárma távolról. Egy lövés esik. Kiáltatni hallatik.) *Hallóh! Hallóh! Vadászok; Úraságok* hihetőképpen.“ — A német eredetiben a *Holla! Holla!* kifejezést találjuk, megerősítve a cikknek azt a megállapítását, hogy a *halló* vadászati műszó is volt, s hogy *holla* alakban is használták. A *holla*-nak *halló*-val fordítása annak a jele, hogy a szó nálunk a XVIII. század végén ismert volt.

De nemcsak a *halló* való a nomina ante res családjából, hanem maga a *telefon* is: Franciaországban már 1854-ben használták a *téléphonie électrique* kifejezést (vö. KLUGE—GÖTZE EtWb.¹¹).

LOVÁNYI GYULA.

Röviz, csára. Szolnok-Doboka vármegye monográfiájában olvassuk (II, 80), hogy 1787-ben Árpáston postaállomást létesítettek, s révészeket telepítettek a Szamos partjára, hogy a postakocsit átszállítsák a vizen. 1821-ben az út rosszasága miatt a postaállomást véglegesen áttelepítették ugyan a szomszédos Csicsókeresztúrra, a révészek és utódaik azonban továbbra is ott maradtak. Árpáston végzett helynévgyűjtő munkám során azt tapasztaltam, hogy ezeket a révészeket a magyardécsiek *röviz*-eknek, a szomszédos Árpástó magyarsága pedig *csára*-knak nevezi. A *csára* rumén eredetű szó: a r. *ciœara* (népies ejtéssel *œgra*) 'csóka' átvétele. Ez a név gúnynévszamba megy a faluban; ez az állítólag onnan ered, hogy a révészek háza körül, mivel vízparti fás, bokros területen lagnak, nagyon sok a csóka és a varjú. A kifejezés egyébként a falu helynévanyagába is behatolt már. A révészek tulajdonát képező domboldalt (ez a révészek természetbeni járandósága szolgálatukért) mindenki *Csára kasztája* ~ r. *Kasztá luŷ Çara* néven emlegeti a faluban.

MÁRTON GYULA.

Arc, orca, orcok. E címen népszerűsítő stílusban szabad előadást tartottam a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1944. január 11-i felolvasó ülésén. Az előadást most írásba foglalom, a Magyar Nyelv közönségének szakértő igényeit tartva szemem előtt.

Az *arc* és *orca* magyarázatát BUDENZ (MUSz.), majd attól eltérően, SCHIEFNER (NyelvÉrt. IX/1, 15) nyomán¹ SZINNYEI (NyK. XXVII, 240) adta. Ez utóbbi szerint az *orca* az *or(r)* és *szá(j)* elhomályosult összetétele, az *arc* pedig elvonás. Ezt a magyarazatot elfogadták, illetőleg újabb ugor és permi jelentésanalógiákkal támogatták EtSz., BABOSS: MNy. XXXVI, 113–4, ZSIRAI, FgrRok. 72–3, BARCZI, SzófSz.

Ez ellen én azt a véleményemet nyilvánítottam már régebben (MNy. XXVII, 24), hogy az *orca* olyan *zúza*-szerkezetű alak, melyen az *-a* elhomályosult egyes 3. személyrag, az *orc* > *arc* pedig az *orr* > *or* szónak *-c* < *-sz* képzős származéka.

Az *orc* > *arc* alaknak az *orca* tónél eredetibb voltát tanúsítja a mai *arcúl* s ennek régi *arcól*, *arcél*, *orcél* változatai; ez a határozószó ugyanis *arc-*, *orc-* tövet mutat, nem **orszá* > *orca* tövet. Azt, hogy az *arc* nem újabb elvonás, bizonyítják a XVII. századi *arera* alakok (NyŰSz.) is.

Az *arc* *-c*-jének eredetibb *-sz* kicsinyítő képzős voltára vall az *orszok* > *orcok* tájszó, melynek jelentése: 1. 'a szán orrát egybefoglaló fa (*kereszt-orszok*)'; 2. 'a szán orra között előnyúló lapos kemény fa, melybe az ökörrúdat teszik (*vonó-orszok*)' (MTsz.). Ennek az *orszok* > *orcok*-nak eredeti jelentése 'orr' volt; ezt bizonyítja: a) az *orszok* > *orcok*-nak nevezett tárgy oláh *bot* neve, melynek másik jelentése 'madárnak, négy lábú állatnak orra' (TIKTIN); b) az ormánysági *ormány* szó, mely szintén a szánkónak elől közepén fölfelé kiálló részét jelenti (KISS Géza, Ormányság 310).

Világos, hogy az *orszok* > *orcok* is, mint az *ormány*, az *orr* < *or* származéka, s mind a kettőn összetett kicsinyítő képző van. Az *orszok* > *orcok* képzője *-sz* > *-c* + *-k*, mint a *farcok* szóé **-s* > *-cs* + *-k*. Az *ormány* **orm* (> *orom*) alapszóból lett, a *farcok* **farc*s alapszóból, az *orcok* **orc* (> *arc*) alapszóból. Eredeti jelentése 'nasus' volt.

A *szémély* szó 'facies' jelentésű volt a régi nyelvben azon a réven, hogy a fön elől levő testrész nevéből, a *szēm*-ből származott (SzófSz.). Így az **orc* > *arc* is 'facies' jelentésű lett, mert szintén a fön elől levő testrész nevének, az *orr* > *or*-nak származéka.

Az *arc* tehát csakugyan nem elvonás, hanem az *or* 'nasus' szónak **-sz* > *-c* képzős származéka, az *orca* pedig nem elhomályosult összetétel, hanem az **orc*-nak egyes 3. személyragos alakja, melyben a személyrag elhomályosult.

A szán *orszok* > *orcok*-ja olyan anthropomorphisticus szemlélet nyelvi emléke, mint a szán *talp-a*, *áll-a*, *láb-a*, *orr-a*. Az északi osztjában az *ōyál* szónak, mely a magyar *áll* megfelelőjének egyik alakváltozata, jelentése 'szán' (PÁPAY, ÉOstjNytanulm. 27.). MELICH JÁNOS szóbeli szíves közlése szerint a tót *sánky* jelentése 'szánkó' is, 'alsó állkapocs' is.

¹ ZSIRAI MIKLÓS szíves figyelmeztetéséből tudom.

A szán legősibb vontató eszközünk. Az ősi egy-fájú szán nevében, illetőleg a mai szán alkotó részei nevében az ember ősi anthropomorphisticus szemlélete nyilvánul meg. A magyar *szán* és vogul *sun* szláv eredetijének ősi jelentése is — ezek szerint — 'áll' lehetett.

MÉSZÖLY GEDEON.

Szövegeten. 1290: *Zwethun* (BánffyOkl. I, 23). Így hívták azt a férfit, akinek Pátroha (Patruh) nevű szabolesmegyei birtokába IV. László parancsára a Kállay-család őseit beiktatták. Neve a szláv *svetŕ* 'validus' szóból képzett valamely személynév (*Svetislav, Svetozar, Svetomir* stb.) -in képzős alakja és ezzel rámutat arra a nyelvi közösségre, melyből viselője származott. Emléke egy Pátróhától északra fekvő határ- és tanyanévben, a címül irt *Szövegeten*-ben máig fennmaradt (MNY. XXXVII, 214).

A nagykallói Kállay-család levéltárában (I, 15) neve *Zwechun*, birtoka pedig *Pathruh* alakban szerepel.

V. MIKESY SÁNDOR.

Kecske, olló, kecskeolló.¹ A *kecske* szó első adatai: 1256: *No gkechkes* hn. | 1271: „Via *Keckeo* z o v t h nominata“ | 1278: „Ad montem *kechkeh* a t“ | 1285: „Insule *kechkez* y g u e t h“ (OkISz.). Hogy török jövevény, a tekintetben megegyezés van nyelvtudományunkban. De hogy milyen török nyelvből vettük át, arra nézve más Gombocz Zoltánnak és más Németh Gyulának a véleménye. Gombocz régi török jövevényyszavainkat tárgyaló tanulmányában (MNY. III, 252) honfoglalás előtti bolgár-török elemnek tartja, BTLw. 90 pedig török eredetijéül *käekä* formát vesz fel. Németh török jövevényyszavaink középső rétegeről irtában (MNY. XVII, 25–6) bolgár-török eredetű szónál magyar s-et, nem cs-t várna, és azért a *kecske* szót török jövevényyszavaink középső rétegéhez: a honfoglalás körüli időben és az Árpád-korban átjött kabar, kun, besenyő elemek közé számítja. De már a Melich-Emlékbéli közleményben, amelyben néhány más törökből magyarított magyar elemmel együtt a *kecske* szót is tárgyalja (290–1), meggondolandónak nyilvánítja, hogy a magyarban *keske, késke* alak is van. Én színtén azon a véleményen voltam előbb, és vagyok most is, hogy a *kecske* a cs-jével is tekinthető egy csuvasos török **käš[š]/kä* átvételének. T. i. a szilágysági és kalotaszegi népnyelvben feltűnő *keske*, illetőleg *késke* (MTsz.) egy korábbi magyar *keske* hangalakra vall. Ebből a magyarban olyan *sk > csk* változással lehetett *kecske*, amilyennel a korábbi — JókK. 138: *fejke*-; 1333/1468, 1507: *Feskek* or on g y a (OkISz.); szilágysági *feske, féske* és kalotaszegi *féske* (MTsz.) — *féske* helyébe *féske* lépett (vö. EtSz. II, 172), vagy amilyennel a *vas* szóból való *vaskos*² mellett a népnyelvben *vaskos* változat (MTsz.; magam Zalaegerszeg környékéről ismerem) is keletkezett. Jegyezzük azonban meg, hogy a *macska* állatnévre ilyen adatok is kerülnek elő: JordK. (RMNY. V.) 808: *v a f f ma/kath*, szilágysági *maska* és kalotaszegi *máska*, zilahi *moska*, palócsági *massa* (MTsz.). Minthogy a szó szláv *mačka* eredetire megy vissza (vö.

¹ Részben felvilágosítás a P. L. Vh. által beküldött észrevételekre.

² A *vas*: *vaskos* összetartozásra nézve vö. SZINNYEI: MNY. XVII, 194–5.

SzófSz.), ez esetben nem *sk* > *csk*, hanem *csk* > *sk* változással van dolgunk.

Az *olló* szóra az első adatok: a XIV. század végéről — a XV. század elejéről BesztSzój. 1058: „capriolus: ez *olo*“ a. m. 'öz-olló' és SchlSzój. (Hort.) 2234: „edulus, capriolus: *kechyka allo*“ a. m. 'kecskeolló' | a XV. század második negyedéből MünchK. 148: *kelke ollot* | 1430: *ollo* (OkISz.) | 1508. DöbrK. 481: „ket vad *kelke allo*“. Többnyire a *kecske* kicsinyére vonatkoztatva szerepel. A *kecské*-vel együtt török eredetű, mégpedig olyan török nyelvből való, ahol az *oyul* 'fi' vagy ugyanez birtokos személyragozva *oylu* 'fia' szóval összetartozó *oylag*, *oyulag* stb. 1. 'Knabe, ein junger Mensch' és 2. 'Zicklein, chevreau de quatre mois, Rehkalb' (RADLOFF I, 1022, 1015; BTLw. 109) alakulatnak¹ *oylag* változata vehető fel, amilyen nyelv a bolgár (vö.: GOMBocz: MNy. III, 309, BTLw. 109, MNy. VIII, 102; HORGER: MNy. VIII, 452), illetőleg óvatosabban megfogalmazva: a mai csuvas nyelv őse. A szókezdő *oy ó*-vá fejlődött, majd az *ó o*-vá rövidült, egyes nyelvjárásokban pedig még az *o a*-ra változott; vagyis hangtörténeti szempontból a szó a *Sajó* típusba tartozik.² — Szerintem, mint a SzófSz. szerint is, lehet arra gondolni, hogy a BesztSzój.-ben feltűnő *olló* eszköznév azonos az *olló* állatnévvel, mert a kinyitott olló képe a SzófSz. szerint a *kecske x* alakú hátsó lábaira emlékeztet. Nem tudom, egy ilyen jelentés-átvitelnek nincs-e köze a szabók N. *kecske* gúnynevéhez.

A *kecske-olló* 'a kecske kicsinye', amelynek első előfordulásait fentebb felsoroltuk, nem lehet egy — különben a RADLOFF-, ZENKER-, REDHOUSE-, HEUSER—SEVKER-féle szótárakban nem található — oszmánli török *käci oylu* 'kecske fia' kifejezés leszármazottja, amint P. I. Vh. gondolja. Nem lehet pedig sem az elő-, sem az utótag nyelvi jellegénél fogva. Az oszmánli törökben, mint több más török nyelvben is, a *kecske* neve alapszó formában szerepel, a mi szavunk azonban egy abból való török kicsinyítő alakból magyarázódik, amilyen a csuvas *kad'z'aga* 'Ziege' a szintén csuvas *kad'z'a* 'ua.' mellett vagy a keleti török: turki *käcki* (vö.: BTLw.; НЕМЕТН: Melich-Emlék 291). Bizonyos figyelemre érdemes a magyar szó származtatásának szempontjából a SchlSzój. idézett — talán-talán nem hibás — *kechyka* adata a maga három szótagúságával. Az *olló* elem — mint fentebb rámutattunk — ugyancsak nem felelhet meg egy oszmánli törökös *oylu* birtokos személyragos formának, csak egy csuvas-féle *oylag*-nak. A *kecske-olló* mint összetétel egyébként is aligha török eredetű, hanem a magyarban keletkezett alakulat.

Gida, gidó. A népnyelvben a 'kecskegödölye' ilyen neveken szerepel: *gédó* (*gedó*) ~ *gidó* (MTsz. *gidó* al.) | *gédó* (MTsz. külön) | *gēda* ~ *gida* (MTsz. *gida* al.) | *gede* (MTsz. külön) | *gidi* (MTsz. külön). „*Gédó*: hoedus Otr. OrigHung. I. 18. [böcklein].“: közli a NySz. I, 1077. A *gidó* címszava alatt pedig ezt az 1662—1663. évi, Ócsva-Apátival kapcsolatos leltárból való adatot találjuk:

¹ A szó alakulására nézve vö.: DENY, GramTurque 564; LIGETI: MNy. XXIX, 276; legújabban HASAN EREN: KCsA. III, 129 jegyz.

² Vö.: SZINNYEI: MNy. XXII, 316; HORGER: MNy. XXIII, 497 kk.

„Czap van 1 | Fejős kecske van 3 | Öreg meddő kecske van 1 | Tavalyi *gidó* van 5 | Kecske olló van 5“ (KárOkl. IV, 454). Kemény Zsigmond „Izabella királyné“-jában (ÖM.V, 306): „az erdőben juh- és *gidónyáj* legelt“. Ugyancsak Keménynél a „Férj és nő“ben: „Juh- és *gidó*-csapatok szökdelnek át az uton“ (Nyr. XXVI, 370).

ZOLNAI GYULA Nyr. XXIX, 226 a NySz.-hoz tett észrevételei közt ezt írja: „*Gödó* és *gidó*. Külön szavakként vannak fölvéve, de nyilván azonosak. Vö., hogy a *gidó*-nak mai napig is megvan *gödó*, *gedó* változata (MTsz.).“ CzF. II, 1069 a *gidá*-nál a *gödölyé*-re utal, ott meg (1100) ezt mondja: „*Gödölye*. Kecsefi, kis kecske, melyet a magyar *gid*, *ged*, *gida* szókkal hívogat, szölonogat...“ BÁRCZI, SzófSz. szerint a *gida*, *gidó* a *gödölye* becéző alakja.

A szócsoport a benne jelentkező vegyeshangú változatok miatt bajosan vonható egy kalap alá a mindig magashangú *gödölye* szóval. De nem is kell ilyen kapcsolat felé tapogatóznunk, mert elég világos magyarázat kínálkozik abban, hogy a 'fiatal kecské'-nek ezek a *gödó* ~ *gidó*-féle nevei nem mások, mint a bibliai *Gedeon* vagy *Gideon* személynévnek magyar becéző formákban állatnévül való alkalmazásai. Hogy ez így van, a Szentírással bizonyítjuk. Amikor Gedeon az Úr angyala előtt áldozatot mutat be: „Ingressus est itaque *Gedeon*, et coxit hoedum, et de farinae modio azymos panes; carnesque ponens in canistro, et ius carnum mittens in ollam. tulit omnia sub quercu et obtulit ei.“ (Bírák 6:19.) Tehát mivel a bibliai hős kecskét főzött áldozatul, azért ruházták rá nevét az állatra.

A háromszékmegyei *Gidófalva* helynévre adatok: 1415: *Gyda-falva*; 1427, 1508/1509: *Gidofalwa* (SzékOkl. III, 33, 44, 172); 1593: *Gjódofalua* (i. h. IV, 120); 1420: *Gydofallua* (i. h. I, 112). A helynév előrése a *Gedeon* vagy *Gideon* személynévnek ugyanolyan becéző formája, mint az állatnévül alkalmazott *gidó*: az első szótagig vágott esonkulatnak a magyar -ó vagy -a kicsinyítővel való megtoldása.

Szeged vidékéről egy 'ügyetlenkedő, együgyű, bambá, oktondi' értelmű *gede-guda* ikerszót közölnek (MTsz.). H. NÉMETH GYULA „Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban“ című dolgozatában (MNyTK. 60. sz. 37) a hangutánzó és hangfestő szavak csoportjába veszi fel. Én valószínűbbnek tartom, hogy a *Gedeon* keresztnévvel függ össze, s inkább a „Személynevekből származó szók“ címen alkotott csoportba (49—51) tenném.

Az OklSz. 296—7 összevetni valóként felemlíti az 1211: „*Guedeu* (a. m. *gödó*?)“ személynevet, továbbá az 1360: „*GedeJuanus* (a. m. *gede*?) haza“ helynevet. Szerintem egyik sem vonható ide, kiváltképen azért nem, mivel a fentebbiek szerint az állatnevet a *Gedeon* személynévvel kapcsolom össze, ez az ótestamentumi név pedig Árpádék és a vegyesháziak idejében nem volt használatos, s így bajosan szerepelhetek volna a XIII. század elején és a XIV. század közepén a becézői. PAIS DEZSÓ.

Az *erge* egy „újabb“ jelentéséhez. SZTRIPSZKY HADOR az ungvári országot mentén fekvő magyar alapítású Rákos falu dűlőnevei között egy *Erge* alakút találva, a „bemondó“ helyszíni

körülményekre vonatkozó: „a Latorcának hét száraz ága, néhol gyepes, néhol szántó“ megjegyzése nyomán ezt írja: „E szerint az *erge* a. m. 'száraz, víztelen régi meder', itt 'Latorca hagyás'... A vízhagyott folyómedernek eddig ilyen neveit ismerem: magyar *holtág*, *holt víz*, *Tisza-hagyás*,¹ *erge*, *halvány*, *halványos*;²...“ (MNY. XXXIX, 325–6). Bár a szerkesztő e közleménnyel kapcsolatban jegyzetben egy előbbi közleményemre hivatkozott már, mégis szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az idézett helynévi példából semmiesetre sem lehet az *erge* szónak olyan köznévi jelentését megállapítani, mint amilyen SZTRAPSKY-nél olvasható.

Már idézett fejtegetésemben is hivatkoztam arra, hogy régebbi helynévgyűjtőinknek, illetőleg helynévmagyarazóinknak sajnálatos eljárása volt az, hogy helynevekből, tehát tulajdonnevekből a helyszín olyan-amilyen (sokszor semilyen!) ismerete alapján köznévi jelentést vagy éppen jelentéseket állapítottak meg. Így történt ez egykor az *erge* esetében, és úgy látom, így tesz most SZTRAPSKY is. Magam egyetlen helynévi adatából semmiesetre sem állapítanék meg az *ergé*-vel kapcsolatban ilyen „újabb“ köznévi jelentést, hanem legfeljebb annyit, hogy a rákosi *Eрге* helynév, tehát tulajdonnév ma a bementőtől meghatározott helyrajzi tényezőre, azaz egy bizonyos száraz, víztelen régi mederre vonatkozik. A cikkből ugyanis az látható, hogy Rákoson vagy legalább is a közlő nyelvében nem él az *erge* köznévi, hisz egyébként köznévi jelentését alighanem megállapította volna.

Bár nem tartom lehetetlennek azt, hogy a magyar nyelvterületnek valamely pontján, akár Rákoson is fejlődhetett másodlagosan az *ergé*-nek a SZTRAPSKY-től megállapított jelentése is, CSÜRY BÁLINT (SzhSz.) adatai és nem utolsósorban a tőlem ismert és idézett *erge* adatok alapján³ egyelőre éppen úgy nem látom elfogadhatónak ezt a helynévből kikövetkeztetett újabb jelentést, mint ahogy kifogásoltam a többit is.

Azóta, hogy cikkecskémet megírtam, még több olyan adat került elő, amely megerősíti azt, hogy az *erge* eredeti jelentése 'patakocska, ér' volt.⁴ Az újabb jelentésfejlődés felé mutat azonban valamennyire PAJZOS BÁLINT szatmárnémeti tanárnak az a

¹ Nyilván csak *hagyás*.

² Megjegyzem, hogy a *halvány*, *halványos*, legalább is az erdélyi régiségben, nemcsak *holt* vagy éppen *száraz ágra* vonatkozott, hanem a folyónak vagy pataknak az új ágtól elkülönülő olyan régi mederrészére is, amely még *halvány* korban is tekintélyes víz elvett, s így a halászat-vadászat céljait is szolgálhatta. Gyakran a *holt ágak* is ilyenek.

³ L. az újabb adatokat: GERGELY BÉLA: Magyar Néprajz III, 100 és 101. k. 18.; tőlem: Dés helynevei: ErdTudFüz. 101. sz. 54.; A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse: Az Erdélyi Tud. Intézet Évkönyve 1940–1941. 229 és 230. k.; MNY. XXXIX, 73.

⁴ Megjegyzendő, hogy 1943 nyarán egy k tanítványommal, GAZDA FERENCCEL Bonchida (Kolozs m.) helyneveit gyűjtögetve, lejegyeztük az *erge* köznévi és 'vizes hely, amelyen keresztül esetleg erecske is folyik' jelentéssel. GAZDA lejegyezte a köznévi rumén megfelelőjét, a *zeru á* szót. E rumén köznévi, mint ARVAY JÓZSEF szíves szóbeli közléséből tudom, Gyergyóvárhegyen (Csík m.) a rumén-ég nyelvében 'szá az völgy' jelentése van. A magyar *erge* azonban Gyergyóban ma nem ismeretes.

régebbi szíves levélbeli közlése, melyet helyszíni ismeretei és érdeklődése alapján a következőképen fogalmazott meg: „A szatmármegyei Kispeléskén az *erge* élő szó és olyan vízjáró helyet jelent, ahol áradáskor víz jár, de nyáron kiszárad, és sás terem benne. A kispeléskei határban ilyen *erge* több van. Névszerint van: *Balhás erge*, *Pálházi erge*, *Nagy erge*, *Barátság erge*, *Lágyas erge*, *Fok erge*. Úgy értesültem, hogy a szomszéd falvakban is vannak *ergék*. Ott is ismerik a szót. Beszélnek *homoki*, *mokolai*¹ *ergé*-ről is.“ — Minthogy magam éppen e vidékről való XIX. századeleji adatok alapján állapítottam meg, hogy itt akkor az *erge* köznevet a *patak* szóval változtatva használták 'fluviolus, alveolus' jelentésben, ezt a kispeléskei jelentés-használatot a múlt század második felében és e század második felében végrehajtott lecsapolások következményeinek tartom. Mert Pajzos megjegyzéséből világosan kiderül, hogy az *erge* ma is olyan vízmeder, amelyben áradáskor víz jár, és kétségtelenül az esős évszakokban is több-kevesebb víz van benne, nyáron azonban kiszárad, de a talaj vízenyős voltát még akkor is jelzi a benne termő sás. Mivel pedig az *erge* teljesen csak nyáron szárad ki, a köznévi még ma is inkább tekinthető vízrajzi tényezőt jelölő köznévként, mintsem bármi másnak. — A rákosi *Erge* helynév is valamikor, a vidék nagyobb vízbősége idején ilyen erekkel, patakocskákkal felszabdalt terület lehetett. A lecsapolás, feltöltődés és kiszáradás következménye lehet az (a helyszíni ismeretekkel rendelkező állapíthatja meg, hogy mi!), hogy ma a Latorca hét száraz ágát jelöli.

Bazsálrózsa, bazsarózsa. Az EtSz. e 'Paeonia, Peonienrose Pfingstrose' jelentésű szavunkat csak a régiségből és csak *bazar* ~ *basal*, *bazsal* ~ *bazsál* alakban ismeri; az utóbbi alakkal kapcsolatban megjegyzi, hogy ez az alakváltozat a XIX. század óta ismeretes. Van azonban ennek a növénynévnek a magyar nyelvterület különböző pontjain más alakja is. Bács-Bodrogból *basa-rózsa* alakot ismerünk (Tsz.). Nagy Rózsa a baranyamegyei Nagyvátyi növényekkel kapcsolatos szokásairól és néphagyományairól írt szép dolgozatában szintén a *bazsarózsa* alakot említi a 'Paeonia officinalis' neveként (Magyar Néprajz IV, 304 és kny. 39). A Szamoshátról Csűrny BALINT is ugyanennek a növénynek neveként a *bazsarózsza* névalakot ismeri (SzhSz.). Ugyanő idézi ebben a szólásban is: *Ugy nyílik az őrcá: ja. mint a bazsarózsza: [= olyan piros, majd kicsattan] (i. h.).* Magam is Désen és — emlékezetem szerint — Erdélyben másutt is csak a *bazsarózsa* nevet hallottam emlegetni; ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy itt ne volna más neve is.²

Az EtSz. e növénynevet ismeretlen, helyesebben tisztázatlan eredetűnek mondja, de jelzi, hogy valószínű az összefüggése az

¹ Ez alighanem csak elírás *mikolai* helyett; a szatmármegyei Mikoláról lehet itt szó.

² A Háromszékből származó SÁNDOR TIVADARNÉ szíves közlése szerint, azülőföldjén is ezt a nevet használják. — CSÁTI BÉLA szíves szóbeli közléséből tudom, hogy Szatmárnémetiben a *bazsarózsa* név mellett a *pünkösdi rózsa* nevet is ismerik. Ugyanezt látom CSÜRNYÉL és NAGY RÓZSÁNÁL is (i. h.). — NAGY JENŐ közlésében (Erdélyi Múzeum 1944: 112) látom, hogy a kalotaszegi

egyh. szláv *božur*, bolgár *bòžur*, szerb-horvát *bòžur* növénynévvel. Érdekes ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy a *bazsarózsza* névnek az erdélyi régiségből az EtSz.-ban idézett alakokon kívül még más alakjai is kimutathatók. A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának egy XVI. századi növénytani munkájából nemrégiben közölt növénynév bejegyzések között rátalálunk a XVI. század végén tett *bufir rofa* 'Péonia'. A XVII. századi kézzel beírt *Bafur* és végül a következő századból keltezhető *Basa-rósa* névalakkal is (MNY. XXXIX, 333). Az előbbi névalak talán közvetett forma a szláv nyelvekből ismert alakok meg a magyar régiségből kimutatottak között; a megfelelés azonban az EtSz. íróival szólva nem világos. SZABÓ T. ATTILA.

Karám. A szó eredetével GOMBOCZ ZOLTÁN: MNY. XVII, 124—5 foglalkozott. Cikkében kimutatja, hogy az addigi, magyarból, németből és szlávból való származtatások helytelenek, s bebizonyítja, hogy a magyar szó a török *qoru-*, *qori-* 'schützen, verteidigen; umgeben, umzäunen, beschützen' igével függ össze; a feltett alakot azonban idáig még egy török nyelvből sem lehetett kimutatni. Gombocz szerint az átvett alak **qoran*, a kirg., bar., csag. *qora* 'die Hürde für das Vieh, der Hof, Viehhof' -n kicsinyítőképzős származéka. Feltevése helyességének igazolására felhossa a mordvin *koram* 'eingezäunter Hof' és osztják *žurán*, *zurán* 'Viehhof' szokat, melyek szerinte szintén török **qoran* alakra utalnak. — A szóval LIGETI LAJOS: NYK. XLVIII, 336—8 is foglalkozott. Kibővítette török adataink sorát, és összegyűjtötte a megfelelő mongol és mandzsu szavakat is. Ő is elfogadja Gombocz magyarozatát, azzal a megjegyzéssel, hogy a magyar szó szóvégi -m-jét törökből is lehet magyarozni, vagy mint denominális képzőt (*qora-m*), vagy mint török szóvégi *n* ~ *m* váltokozást. Végül megjegyzi, hogy a feltehető **qoran*, **qoram* alak előbb-utóbb előkerülhet a folytonosan gyarapodó török és mongol szóanyagból. — RÁSONYI LÁSZLÓ: NYK. LI, 288—9 valószínű helynévi adatot közöl rá.

Kimutathatjuk mint közzsót is, mégpedig nem is valami újabb gyűjtésből. RADLOFF baraba-tatár szövegeiben (Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens IV.) található meg *qoram* alakban. Három helyen fordul elő, tehát sajtóhibára nem lehet gondolni (a szó ugyanis RADL., Wb. szerint *qora* alakban is él a baraba-tatároknál 'Hof, Viehhof' jelentéssel). Idézem a helyeket: *Qannîq qoramînda sâgis jaqšî at paulatîp tura* (73, 8. sor) 'in dem Hofe des Fürsten sind acht treffliche Pferde angebunden' (RADLOFF fordítása) | *Qannîq qoramîna inzâq kiži köp polîr* (73, 11. sor) 'Wenn du in den Hof des Fürsten trittst, werden daselbst viele Menschen sein' | *Qannîq qoramîna kilzâ kiži köp* (73, 14. sor) 'als er zum Hofe des Fürsten kam, waren dort viele Menschen'. SZALAY LÁSZLÓ.

Magyarvalkón szintén e név ismeretes. Böndi János megkülönböztető neve *Bazsarózsza*. Allítólag anyósa ragasztotta rá e nevet; anyyira csodálta vejét, hogy egy alkalommal felkiáltott: „Jäi, nēm adnām semmijēr, ojam, mint egy *bazsarózsza!*“ — Csikban is ilyen alakban ismeretes (vö. SZÓCS LAJOS: NYR. LXIX, 10).

NYELVMŰVELÉS.

Kiss József: Magyar helyesírás. A magyar helyesírás szó-tára és alapvető szabályai. A M. Tud. Akadémia helyesírási szabályai alapján. Budapest, 1943. A Szent István-Társulat kiadása. 16-r. 324 l.

A bevezetés szerint a kiadó azzal bízta meg a szerzőt, hogy szerkesszen egy gyakorlatias helyesírási segédkönyvet a magyar tanulóifjúságnak és nagyközönségnek. Minél rövidebb szabályok legyenek benne és minél gazdagabb szójegyzék, így szólt az utasítás. Ki is lehetett volna válogatni a hivatalos kiadás szabályai közül a legfontosabbakat, de a szerző nem így oldotta meg feladatának ezt a részét, hanem olyan módon, hogy teljesen mellőzte a kiejtés és a szóelemzés kérdésének megvilágítását, jóllehet helyesírásunk épülete főképp ezen a két pilléren áll, s legalapvetőbb szabályai e két elv körébe tartoznak. Helyesírásunknak szóelemző jellege meg sincs említve a könyvben, a kiejtés szerint való írás szabályainak elhagyását pedig a bevezetésben azzal okolja meg a szerző, hogy a rádiózás elterjedésére hivatkozik, de csak homályos célzás alakjában. Mivel nem mondja meg világosan, mire gondol, sejtésekre vagyunk utalva. Talán arra céloz, hogy a rádióban sokféle, egymástól eltérő, olykor bizony nem is mintaszzerű kiejtést hall a tanuló. Ez azonban nem ok arra, hogy teljesen hallgassunk a kiejtés kérdéséről, hiszen rádió nélkül is sok mindenféle kiejtéssel találkozunk az életben, s ebből épen az következik, hogy minél nagyobb a zűrzavar a kiejtés dolgában, annál inkább beszélni kell róla. Azért is feltűnő a hivatalos helyesírási szabályzat első hét szakaszának csaknem teljes elhagyása, mert a többi öt szakaszt, a nagy és a kis kezdőbetű használatáról, a szavak elválasztásáról, az egybeírásról és a különírásról, az írásjelek használatáról, valamint a rövidítésekről szólót meglehetősen bőven ismerteti a szerző.

Emlékeztető versekkel is támogatni akarja a tanulókat a helyesírás tanulásában. Maga a szándék helyes, mert ennek a régi oktatási segédeszköznek még ma is megvan a jogosultsága, de csak akkor, ha a versek annyira sikerültek, hogy valóban megkönnyítik a szabályoknak emlékezetbe vésését. Sajnos, a szerző verseiről a legjobb akaratral sem lehet ezt elmondani. A verseknek egy része rímtelen, pedig épen a rím lehetne az emlékezetnek támaszvéka. Tréfásaknak is mondja szerzőnk a függetlenségben közölt verseket. Nem ártana, ha csakugyan tréfásak volnának, de az a baj, hogy legföljebb csak néhányukat ismerhetjük el tréfásnak (1., 3., 7., 9.). A 8. pontban pl. ezt a komoly szabályt olvassuk: „Az *-ít* képző *i*-je hosszú.“ Most következik a tanulás megkönnyítésére szánt tréfás vers: „Ez a szabály arra tanít, | Az *-ít* képzőt vesszővel írd!“ Mi ebben a tréfa? A 12. sorzámmal jelölt versikék nem is helyesírási szabályokat foglalnak magukban, hanem a *jön* és a *megy*, a *hoz* és a *vész* helyes használatáról szólnak. Kár, hogy nem volt a szerzőnek olyan bizalmas tanácsadója, aki lebeszélte volna ezeknek a verseknek nyilvánosságra bocsátásáról.

Kár volt továbbá olyan nagyon kiemelni azt a „szigorúan“ követendő újabb helyesírási rendeletet is, amelyet a felsőbb

hatóságok kézzől kézre adtak egymásnak, s amely az Akadémia szabályzatával ellentétben úgy rendelkezik, hogy a nemesi előnevet kisbetűvel kell írni. Ez a rendelet úgyis a hivatalokat érdekli főképen, nem pedig a diákokat, hisz tanulók nem igen írnak le ilyen neveket: *özv. dr. vitéz báró barátosi és pákői Veress Károlyné dr. nemes hidegkúti Kovách-Tárnoky Ilona*. De én még azért sem hangsúlyoznám annyira ezt a rendeletet diákok előtt, mert az a gondolat is megfordul a fejekben, mit felelnék, ha valamelyik szemfüles tanítványom meg találná kérdezni tőlem: „Miért írjuk mégis az új rendelettel ellentétben, de az Akadémia szabálya szerint így: *Szinyei Merse Jenő*, nem pedig: *szinyei Merse Jenő?*“

A magyar szótáriradalomnak minden ismerője elcsodálkozva fogja olvasni a könyvnek 6. lapján, hogy melyik a „három legtekintélyesebb szótárunk“. Csupa kisebb terjedelmű szótár kapta meg a szerzőtől ezt a kitüntető elismerést, köztük az *Így írunk* helyesen című könyvnapis népszerű kiadvány is, de pl. *Gombocz—MELICH* nagyszabású szótára nem, bizonyára azért, mert befejezetlen lévén, még csak a betűsor elején lehet segítségére a helyesírási szótár szerkesztőjének. Nem lett volna szabad ilyen egyoldalú s az avatatlanokat meg is tévesztő értéktelést papírra vetni. Csupán annyit kellett volna mondani az igazságnak megfelelően, hogy a szerző ezt meg ezt a három szótárt használta munkája közben.

Talán nem egészen helyénvaló — kivált tanulóifjúságnak szóló műben — annak emlegetése, hogy „az akadémiai szabályzatnak írásmódjai között is találhatók apróbb következetlenségek“ (6. l.). Ezt ugyan csak azért mondja a szerző, hogy mentegesse vele saját szótárának „egypár látszólagos következetlenségét“. De ha már szükségesnek vélte a következetesség kérdésének szóba hozását, inkább arra kellett volna rámutatnia, hogy helyesírás nincs és nem lehet következetlenségek nélkül, mert maga a nyelv következtelen igen gyakran. A következetesség a helyesírásban csak eszmény, és épen mivel eszmény, valójában elérhetetlen. Törekszünk feléje, de teljes mértékben megvalósítani nem sikerülhet soha. Már maga az, hogy négyféle elv is érvényesül helyesírásunkban, t. i. a kiejtés, a szóelemzés, az egyszerűsítés és a hagyomány elve, leküzdhetetlen akadály a teljes következetesség érvényesülésének, mert a négyféle elv többször szembekerül egymással. Aki tűzön-vízen keresztül következetessé akarná tenni helyesírásunkat, annak olyan gyökeres újításokkal kellene előállnia, amelyeknek általános elfogadása már előre reménytelennek látszik.

A szerzőéhez hasonló helyesírási kiadványok megjelenése alkalmat ad még két gondolat felvetésére. Az egyik abból ered, hogy a helyesírási szabályzat hivatalos kiadásának élen közölve van — mégpedig feltűnő formában — a vallás- és közoktatásügyi miniszternek az a rendelete, amely nyomatékosan figyelmezteti az iskolai hatóságokat arra, hogy „csupán a Magyar Tudományos Akadémia által megállapított Helyesírási Szabályok érvényesek; minden más, bármily címet viselő helyesírási szótár és szabályzat használata és tanítása tilos“. De ha ilyen tiltó rendelkezés van, akkor efféle, nem akadémiai kiadású helyesírási

könyveket talán nem is szabad használni az iskolában. Természetesen abban is volna igazság, ha valaki azt mondaná, hogy a hivatalos kiadvány szabályzatát egyszerűsíteni kellene az ifjúság számára, szójegyzékét pedig ki kellene bővíteni, mert mostani alakjában a szabályzati rész túlságos hosszú, a szótári rész pedig nagyon rövid. Nyilván ez a két körülmény az oka az említett tilalom jóhiszemű és jó szándékú megszegésének. Szerzőnk mondja is a 4. lapon, hogy „a helyesírás tanításának... kevés bomlasztóbb hatású akadály van, mint a helyesírási szótárak hiányossága, szűkszavúsága következtében támadható elesügedés vagy felületességre való felszabadulás“. Hát az igaz, senkinek sem esik jól, ha nem találja meg a szótárban, amit keres. De ne feledjük, hogy ez a „bomlasztó hatás“ elkerülhetetlen, mert a szótárak teljessége mindig csak viszonylagos. Legföljebb annyi a különbség, hogy a nagyobb szótár ritkábban hagyja cserben a hozzá fordulót. Olyan szótár azonban nincs, amely minden kétségünkre megadná a kívánt felvilágosítást. A szerző műve a felvett szóanyag mértékében körülbelül az így írunk helyesen című kiadvánnyal van egy színvonalon. Látszik, hogy ezt vette alapul; néhány szót kihagyott belőle, néhányat pedig megtoldotta. Ezért a szótár kétségkívül sokkal bővebb a hivatalos szabályzat szójegyzékénél, bővebb Busák Bélának szintén diákok számára készült helyesírási szótáránál is, de jóval szegényebb az „egységes nyomdai helyesírásnak“ 1929-ben megjelent szótáránál, pedig hol van még az is — nem a teljességtől, hanem csak attól, hogy megközelítse a teljességet!

A másik aggodalomra okot adó dolog a következő. Mivel a címlapon ezt olvassuk: „A M. Tud. Akadémia helyesírási szabályai alapján“, a könyv használója azt vélheti, hogy ami a szótárban van, az mind az Akadémia írásmódja, pedig bizony nem mindig az. A szótár szerint pl. az *ír* igének műveltető alakja: *írat*, rövid *i*-vel, holott az Akadémia szerint: *írat*. Hát még ami nincs benne a hivatalos szabályzat szójegyzékében! *Mószusz* és *Operenciás-tenger*, így olvassuk a szavak között, mert a szótár itt nem a köznyelvi kiejtéshez alkalmazkodik (*mosusz* és *Operenciás-tenger*), hanem a mintául vett könyvnapi kiadványhoz. *Gabriella* miért lett *Gabriella*, talán *Gabriel* kedvéért? A lónoszogató indulatszó miért *gyí!* vagy *gyű!*, mikor a nem dunántúli Petőfi is csak rövid *i*-vel biztatja a lábait: „*Gyi*, te fakó, *gyi*, te szürke, | *Gyi*, két két lábam, fussatok!...“ (A vándorlegény)? A *juj!* miért lehet *jujj!* is, mikor a *jaj!* nem lehet *jajj!*, csak *jaj!*? A borotvapenge miért *zsillet*, mikor mindenki *szílett*-et mond, nem is gondolva az eszköz amerikai feltalálójának nevére (*Gillette*)? Miért hódol a szerző is a mértéktelen egybeírás fonák divatjának pl. effélékkel: *azonnyomban*, *históriás-ének*, *az istenszerelmére!*, *jólismert*, *mindenegyed*, *rúgósló*, *zokon-sík* stb.? Igaz, hogy az egybeírás szelleme rászabadult helyesírásunkra, s ma már minden tücsköt-bogarat egy szóba kezdenek írni. Nyelvművelő folyóiratban arra ösztökél bennünket valaki, hogy csapjuk össze egy szóba a *nem igen-t* (*nemigen!*), bár a javaslat megokolása *nem nagyon* meggyőző, vagy hogy én is korszerűsítsem ősdi helyesírásomat: *nemnagyon* meggyőző. Egy tanügyi lap pedig ilyeneket ír: *rendestanárok*, *rendestanító-*

nők, helyettestanárok. Mit várhatunk akkor a — *rendestanulóktól?*

Könyvünkéből hiányoznak ezek a szavak, de nincs itt hely arra, hogy hiányokat keressek és folytatólag elsoroljam a szó-tárnak valamennyi hibáztható írásmódját, sőt meg is okoljam, mit miért lehet hibáztatni. Csak azt említem még meg végül, hogy a betűfaj megválasztása sem igen szerencsés annyiban, hogy a magánhangzók pontja és ékezeete nem valami élesen különbözik egymástól. Bizonyára ezért csúszott be az *üz* ige alakjai közé a rövid *ü*-vel szedett *üzzük* forma.

NAGY J. BÉLA.

Felebb, fölebb vagy fellebb, föllebb? Ezzel a kérdéssel a Magyarosan folyóiratnak egyik buzgó olvasója fordult hozzám, és azt a nézetét hangoztatta, hogy a kétféle írásmód közül csak az egyszerű *l*-lel való lehet a helyes, hiszen e középfok-alakoknak az alapszava egyszerű *l*-lel *fél*-nek vagy *föl*-nek hangzik. A kérdéssel és a róla hangoztatott véleménnyel csak kellő nyelvtörténeti kutatás útján lehet foglalkozni, azért itt adok választ a kérdezőnek.

Bármily helyesnek lássék is az az okoskodás, hogy az egyszerű *l*-es *fél*, *föl*-nek csak *fél-ebb*, *föl-ebb* lehet a középfoka, mégsem dönthetjük el vele olyan könnyen a fölvetett helyesírási kérdést. Az akadémiai helyesírási szabályzat az egyszerű *l*-es *felebb*, *fölebb* írásmódot ma nem tartja helyesnek. A szójegyzék ilyen alakokat föl sem vesz, és csak ezeket írja elő: *feljebb* v. *fellebb* v. *följebb* v. *föllebb*; *fellebbez* v. *föllebbez*; *fellebbváló*, *fellebbvite!* és az *ö* s ejtésű alakok betűrendi helyén: *följebb* v. *föllebb*, illetőleg: *föllebb* v. *följebb*. Az 58. szakasz, amelyre a *fel*-kezdetű szóknál hivatkozás történik, általánosságban arról szól, hogy a szófejtés mikor, mely esetekben nem lehet irányadó helyesírásunkban, magukra a kérdésbeli alakokra vonatkozólag pedig a b) pont egyenesen kimondja: „Részben vagy egészen a kiejtést követjük ezeknek az írásában: *följebb*, *feljebb* vagy *föllebb*, *fellebb*; *föllebbez*(és); *beljebb* és *bellebb*, *kijjebb*, *lejjebb* (*kiebb*, *leebb* helyett).“

A legrégebbi akadémiai helyesírási szabályzat (Pest, 1832.) a melléknévről szóló fejezetben ilyen írásmódú példákat közölt: *külebb*, *belebb*, *fölebb*, *lejebb* (17. l.). A szabályok 2. kiadásában (Pest, 1834.) ugyane példákat találjuk, azzal a különbséggel, hogy itt *fölebb* helyett *felebb*-et olvashatunk (22. l.). A 3. kiadásnak (Pest, 1838.) példái a 2-ikével teljesen azonosak (23. l.). Az 5., 6. és 10. kiadásban (1841., 1843., 1853.) az említett fejezet példái változatlanul ezek: *külebb*, *felebb*, *lejebb*. Igen valószínű, hogy a régi szabályzatoknak ezen írásmódjai nem feleltek meg mindenben az általános kiejtésnek. Mindjárt az első példa, a *külebb* is gyanús előttem. A régiségben csak *kijebb*, *küllyebb* és *küllyebb* alakokat találunk (l. NySz.), amelyekben jellemző a középfok-képzőnek *j* eleme: *-j-ebb*, úgyhogy ezek voltaképpen így tagozódnak: *kil-j-ebb* és *kül-j-ebb*. A *belebb*-ről sem mondhatunk jót. A régiség csak *bellyebb* ejtismódot ismer, és ez is így elemződik: *bel-j-ebb*. A *le* igekötőnek középfoki származékára a NySz.-ban nincs adat. A Nagy Szótár ennek *leebb*, *lejjebb* és *lejjebb* alak-

jait említi. Ezek közül azonban a *leebb*-nek valamikori megvolta kétséges.

Ami a *felebb* (*fölebb*) ~ *fellebb* (*föllebb*) írásmód kérdését illeti, a NySz. a *föl*, *föl* határozószónak középfokát *följebb*, *följebb* alakban veszi föl címszóul, és egy-két kivétellel következetesen *ly*-es vagy *lj*-s ejtésű *fellyeb*, *felyeb*, *fellieb*, *feljeb*, *felleb* adatokat közöl reá, olykor-olykor már kettős *bb*-vel is (mert a középfok képzője eredetileg egyszerű *-b* volt), némely adatai pedig *e* (*ë*) tőhangzó helyett *ö* t mutatnak: *föllyeb* stb. A *Leveles Tárból* idézett kivételes *feleb* adat nem megbízható, mert az illető 1542-i levélben sok az íráshiba, mint például: *pokan* (*pogány*), *dollok* (*dolog*), *agarna* (*akarna*), *mek wagyon* (*megwagyon*), *teth folna* (*tett vq'na*) stb. A Jordánszky-kódexben egyszer előforduló *felleb* (566. l.) bizonyára csak hanyag írásmód, mert a 701 lapon már *fell'yeb* olvasható. Faludihól is van egy *fell'bb*ségre adat, de a többi idézetek mind jésített ejtést mutatnak: *fellyebbező*, *feljebbező*, *felylyebbező*. A „Gróf Bethlen Miklós önéletírása” című XVIII. századi kéziratból (Magyar Történelmi Emlékek II. 314) közölt idézetben *fellebbecke* van ugyan, de ez a forrás csak másolatban maradt fenn, és kiadása helyesírás tekintetében nem hű. Azonban a csaknem kivétel nélkül jésített régi alakok és az egypárszor előforduló *fellebb* írásmód dacára sem merném a régibb helyesírási szabályokban megállapított, egyszerű *l*-es *fëlebb*, *fölebb* íjtésmódot merőben lehetetlennek tekinteni, már azért sem, mert CzF.-ék mind a két alakot külön címszóul tárgyalják.

A helyesírási szabályzat 1879-i kiadása azonban nevezetes fordulatot jelent a szóbanforgó határozószók középfoki származékainak írásmódjában. Itt ugyanis már ezt a szabályt olvashatjuk: „A kiejtés szerinti¹ írjuk: *beljebb*, *kijebb*, *följebb*, *lejebb*, ezek helyett: *belebb*, *kiebb*, *fölebb*, *leebb*” (7. l.). Ez az új szabály tehát a *fel*, *föl* szó származékának pusztán *l*-el való írásmódját határozottan elveti, és helyette a kiejtés elve alapján a *js* *följebb* írásmódot kívánja, hallgatólag természetesen a *feljebb* írást is megengedve. Ugyane szabályt találjuk az 1891-i szabályzatban is. A kettős *l*-el való *fellebb*, *föl'ebb* írásmód ezekben a kiadásokban még nem fordul elő. A lényegesen módosított és 1901 februárjában elfogadott szabályokban van aztán a kettős *l*-el való írásmód először kítűzve (Bp., 1901.). A szabályzat e kiadástól kezdve állandóan részletes szójegyzékkel is el van látva, és az első ilyen szójegyzékben ezeket olvashatjuk: „*fö'lebb* v. *följebb* (nem *fö'ebb* v. *felebb*); *föllebbez*”, és „*fel-lebb*(ez), l. *föl'ebb*(ez)”. E szerint az *e* s (tulajdonképpen *ë*-s) és *ö*-s ejtésű, illetőleg írású alakokat, nemkülönben a *j*-vel (*följebb*) vagy kettős *l*-el (*föllebb*) való írásmódot egyaránt helyesnek mondta ki ekkor az Akadémia. Figyelemre méltó e mellett, hogy az 'appellare' értelemmel jogi kifejezéssé lett *fellebbez* v. *föllebbez* igét csak kettős *l*-el kívánja a szójegyzék, *js* alakkal *feljebbez* v. *följebbez* nek tehát ne írjuk. Ez nyilván a művelt beszéd és az irodalom nyelvszokása alapján van így kimondva.

¹ En ritkítottam.

Az 1901-i megállapítás az akadémiai helyesírási szabályoknak valamennyi azóta megjelent kiadásában, és így az újonnan való átvizsgálás óta immár 8., legutóbbi kiadásában is ezen módon található. A legutóbbiban még két jogi kifejezés szerepel külön a szójegyzékben, amelyek a *fellebbez*, *föllebbez*-hez hasonlóan szintén csak kettős *l*-lel írandók, úgymint: *fellebbvaló* és *fellebbvitel*. Ez a megállapítás is nyilván a művelt beszéd és az irodalom nyelv szokásán alapszik.

A *fellebb* ~ *föllebb* és *feljebb* ~ *följebb* megállapításban két helyesírási elv alkalmazása figyelhető meg. A *feljebb* ~ *följebb*-ben a szóelemzés érvényesül, amely a *j* elemmel bővült középfokban ez elemnek föltüntetését is megkívánja: *fel-j-ebb* ~ *föl-j-ebb*. A *fellebb* ~ *föllebb* írásmód viszont a mai műveltnyelvi kiejtésen alapszik. Nehezebb azonban megállapítani ennek a *fellebb* ~ *föllebb* ejtismódnak az eredetét. Ez nézetem szerint kétféle módon keletkezhetett. Vagy úgy, hogy az eredetibb *féljebb*, *följebb*-ből előbb *fellyebb*, *föllyebb* ejtés származott, és ez utóbbinak dunántúli *füllebb*, *föllebb* ejtismódja (vö. hogy az *ilyen*, *olyan* Dunántúl *illen*, *ollan*-nak hangzik) terjedt el a művelt kiejtésben és hatolt be aztán az irodalmi nyelvbe. Vagy pedig úgy, hogy a *j* elem nélkül is lehetséges régibb *fēlebb*, *fölebb* alakokban a hangsúlyos szótag után álló szóközei *l* megkettőződött, ahogyan például a népnyelvi *ámen* > *ámmen*, *mező* > *mezző*, *alul* > *allul* stb. esetekben is történt (I. MNy. XX, 42, XXI, 195).

Minden valószínűség szerint az egyszerű *l*-es *fēlebb*, *fölebb* ejtismódnak elavulása volt a döntő ok arra, hogy az akadémiai szabályzat ezeket az alakokat teljesen mellőzte, és hogy részint a szóelemzésen alapuló *feljebb*, *följebb*, részint a kiejtésen alapuló, de már kettős *l*-lel ejtett *fellebb*, *föllebb* alakokat mondotta ki a helyesírásban alkalmazandónak.

ZOLNAI GYULA.

Szőnyegre hoz. A 'tapetum' jelentésű *szőnyeg* szót a XV század első negyede (BesztSzój., SchlSzój.) óta ismerjük.

A *szőnyegre hoz* kifejezés a német *aufs Tapet bringen* átvétele. A német szólás első átvételét MÁRTON 1803-i szótára jelzi. De itt az *etwas auf das Tapet bringen* jelentése 'valamit előhoz, beszédközben felhoz'. A Tzs. 1835-i kiadásában szintén 'valamit előhoz' a jelentése, az *auf das Tapet kommen* kifejezésé pedig 'előfordul'.

A *szőnyegre hoz* szólást SZARVAS GÁBOR a Bach-korszak átvételének tartja (Nyr. XVIII, 132). Ámde ráakadunk már a Társalkodó 1839-i évfolyamában (214. l.). Először szótározva BALLAGI 1846-i szótárában találjuk. A NyŰSz. nem ismeri kifejezésünket.

PAUL, DWb.³ szerint a német *Tapet* a latin *tapetum* átvétele. Jelentése ugyanaz, mint a VII. század körül a románból átvett *Teppich* szóé (KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹). FINÁLY szerint a latin *tapés*, *tapete* szó jelentése 'szőnyeg, amellyel pamlagokat, asztalokat, szobaföldet stb. beborítottak v. beterítették'. A *Tapet*, *Tapete*, *Teppich* csak később kapta a 'falikárpit' jelentést. KLUGE—GÖTZE az *aufs Tapet bringen* kifejezést a francia *mettre une affaire, une question sur le tapis* átvételének tartja. GAMILLSCHEG (FrzEtWb.) szerint a 'Teppich' jelentésű *tapis* a

közép-görög τραπεζιον XII. századi átvétele. GRIMM (II, I, 1. kötet) megállapítja, hogy „der Tisch eines Beratungszimmers hiess wohl von seiner (grünen) Decke kurzweg Tapet“. A szólás a németben 1697-ben tűnik föl először. A „zöld asztalnál“ kifejezést Goethe is használta.

A szólast nemcsak a franciában meg a németben találjuk meg, de megvan az olasz, spanyol, oláh, angol, holland, dán és alkalmasint még egynéhány nyelvben.

A régiségben mi is a *szőnyeg* több jelentését ismerjük: *asztal-szőnyeg*, *díván-szőnyeg*, *falra való-szőnyeg*. A NySz. 1598-ból idézi: „Az *asztal szőnieget* meg ne vndokicziad.“ A szónak ez a jelentése megvolt még a XVIII. század végén is: a NySz. 1786-ból idéz „három *asztalra való szőlnyeg*“-et.¹

Mindezek szerint tehát a *szőnyegre hoz* jelentése '(szőnyeggel leterített) tárgyalási asztalra hoz'.

SZARVAS azt tartja, hogy a francia valószínűleg spanyol közvetítéssel az arabtól vette át a szólast. Ugyanez WANDER SprichwLex. 1876.) föltevése. Hogy WANDER nyomán haladt-e SZARVAS, vagy pedig egymástól függetlenül kapcsolták össze a Nyugat művelődési körében született szólast a Kelettel, nem tudjuk.

Elesen kikel SZARVAS GÁBOR a németesnek nevezett szólás használata ellen. De vajjon csakugyan annyira németes-e? A német sok más nyelvvvel együtt átvette a franciától akkor, amikor a fogalom megjelent életében. Ugyanezt tettük mi is; igaz, német hatásra. De nyelvünk a maga szellemében alkotta meg a kifejezést. A XIX. század elején a német *Tapet(e)* szónak már csak 'kárpit' volt a jelentése. Föltehető, hogy a múlt század első harmadában, amikor a *szőnyegre hoz* először föl-tűnik, még nem volt elhomályosulva a *szőnyeg* XVIII. század-végi 'asztalterítő' jelentése. Sőt még később sem. Arany János 1863-ban használta a szólast, mégpedig egy nyelvművelő cikkében (Hátr. PrózDolg. 1889. II, 338), tehát aligha véletlenül. Ebben a cikkben ARANY a *jó* szó hibás használatát kifogásolja imígyen: „... a konferencia Varsóban *jó* össze (gyűl), ha ugyan Napoleon oda *jó* (megy), s ott sok minden *szőnyegre jó* (kerül), ...“

A *szőnyegre hoz* napjainkban is a politika meg az újságírás egyik divatos kifejezése, akárcsak az ebből a kifejezésből származó *zöld asztalnál* szólas. Magyartalannak éppen a jó nyelv-érzékűek érzik a *szőnyegre hoz* szólast. De vajjon nem azért-e, mert a *szőnyeg* 'asztalterítő' jelentése elavult, s — SZARVAS GÁBORRAL — a Kelet *szőnyegére* gondolnak?

LOVÁNYI GYULA.

Még egy „kijétszbeli furcsaság“-ról. PAIS KÁROLY (MNy. XL, 72—3) felhívja a figyelmet a Miatyánknak általában divó helytelen hangsúlyozására. A megszokás eltompítja az imádkozó figyelmét: így kap értelmetlen hangsúlyt a „*ki vagy a mennyekben*“ részletben pl. a vonatkozó névmás is.

¹ E cikk már készen volt, amikor PALOTAY GERTRUD további, a XVIII. század végéről való adatait (MNy. XXXV, 184—5) olvastam.

Még meglepőbb értelmetlenséget észlelhetünk a Szentmise evangélium-perikopáinak élén álló „*In illo tempore...*”, régies fordításban a Missale-ban helyet kapott „*az időben...*” szavak olvasásánál. Nyilvánvaló, hogy a hangsúly az *illo* szón, a magyarban tehát *az-on* van (ma helyesen „*abban az időben*”). Am a százados szokás, úgy látszik, a mutatónévmás régies alakját értelmileg mintha névelővé koptatta volna el. Legalább a Dunántúl évtizedek óta ezt hallom a miséző ajkáról: „*Az időben* menyegző lőn galileai Kánában és ott vala Jézus anyja” Ján. 2:1. PAIS KÁROLY azt írja, hogy nincsen megjegyzésével javító szándéka. Ezzel szemben talán nem volna felesleges fiatal pap-ságunk figyelmét erre a rutinból eredő kis értelmetlenségre felhívni, mely könnyen kiküszöbölhető, ha a perikopa-bevezetőket így olvassák „*az időben...*”, s ezáltal a figyelmes hallgatónak lehetővé teszik, hogy az Evangéliumot ne csak hallja, hanem kövesse is.

B. J.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

XVI. századi magyar levelek 'Sombori László gyűjteményéből.

Nemrégiben tudomásomra jutott, hogy 'SOMBORI LÁSZLÓ ny. rendőrtanácsos (Kolozsvár) birtokában van a Magyaragy-zsombori 'Sombori család Kisesküllőn elpusztult leveles anyagának egy kis töredéke, s benne néhány XVI. századi magyar levél is. A kis gyűjtemény tulajdonosának szíves engedélyével átnéztem és felhasználtam a levéltári anyagot; lemásoltam néhány magyar levelét is, mert ezek, magánkézben lévén, nem tudni, mi sorsra jutnak. — Az itt közlendő levelek közül az első öt erdélyi viszonylatban meglehetősen korai darab. Míg a levelek közül öt a család ősi birtokára, Magyaragyzsomborra, illetőleg a közelében levő falukra (Almásdál, Almásrákos, Kisesküllő, Galponya) vonatkozik, az utolsó egy hevesmegyei jobbágy hagyatékával kapcsolatos és Egerben kelt. Hogy került ez a bizonyosság-levél ebbe az erdélyi anyagba, magam nem tudtam eldönteni.¹

*

1.

Sombori Benedek záloglevele a zsombori
vámról 1539-ből.

Mÿ Sÿrokÿ Ferennch es effhwan deak žwthorÿ attwk | emle-
kezethre ež lewelnek žerÿben,² hogÿ až | wÿtežlo Sombori bene-
dek, es Somborÿ mÿhal, foganak | Mÿnketh kewž byroÿwł, es
Mÿ elottewnk thewnek | Illÿen žeržÿfth, hogÿ Somboron až

¹ Megjegyzem, hogy a család levelesanyagának nagy része már régebben felkerült a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári Osztályába, s ma az Országos Levéltárban van. Mint JAKÓ ZSIGMOND szíves szóbeli közléséből tudom, a jelzetekből ítélve az itt maradt levelesanyag egy része is ebben a Sombori levéltárból származik.

² Előtte kihúzza a *režÿben* szó.

wambely rezyeth, | Sombory benedek wetthe zalogon az ew atyafyanak | Sombory Myhálnak hwzon hath forynthba, kynek byzonlagara | Attwk az My peczyetewn allath walo lewelewnketh, ez | leuel keolth Somboron, Wyz kerezth wthan walo wafarnaph | Ezer ewth az harmynch kylench ezhendeoben.¹

[Eredetije egy negyedívnyi papírlap egyik felén két zöld gyűrűpecséttel.]

2.

Sombori Benedek záloglevele zsombori réttjéről
1539-ből.

My zyroký Ferenç es eſthwan deak žwthorý² | Aggywk Emekežethre ez lewelnek žerýben, hogh az | wythežlo Sombori benedek, es Sombori Miholy (!) foganak | Mýnket kewž býroywl es Mý elleottewk (!) thewnek | Ilyen žeržyſth, hogh az Sombori benedek az Sombor³ | mellet walo rýthbely rezyeth, wetthe zalogon az ew | atyafyanak Sombori mihálnak: hwzonharem forynthba | es az feleth kewtthe magath hogh az my zalagoffa ew | Neký Sombory Mihálnal wolna, egy masnal kewl Megh | nhe (!) watthathna, ha nem ha echyerfmýnd, mýnden žala | goffanak le thenne az penžyth, az kor thartožžyk megh | adny. Sombory Mihaly az ew žalagoffaghat, kynek | byzonlagara attwk az my pechýetewn allat walo | lewellewnkoth, Kewolth (!) Somboron pewnkewſth elleoth walo wasarnaph Ezer ewth az harmynch kylench Ezhendeoben⁴

[Eredetije egy negyedívnyi papírlap egyik felén két töredezett zöld viasz gyűrűpecséttel.]

3.

Sombori János bizonyásglevele 1545-ből.

En Sombory Janos vallom Ez lewelnek | žeribe hogy En az en atyamffyanak | Sombory Mihálnak Somborbely es az dalbely⁵ režt az ky nalam nalam tewle | zalogon aloth keth az forinterth | ma ženth Matyas bewylin en ew neký | meg bochatam azon keth az forinterth | az kibem nalam zalogon volth | kyrewl menedeketh ez en lewelemel | adok pechetemel meg erewfetven | 1545 ezhendeoben

[Eredetije egy negyedívnyi papírlap egyik felén kivágott és visszahajtott papírszeletkére viaszba nyomott gemma-pecséttel.]

4.

Sombori János bizonyásglevele 1545 tájáról.

En Sombori Janos vallom ez lewelék žeribe hogy Sombori | mihaljal: az en atyamfiawal tewtem illien igenefeket, hogy | az mi režem ennekem ožlafba jutot volna az vagy Jewendewbe

¹ 1539. január 13.

² Zutori, azaz a mai kolozsmegyei Zutor-ból való.

³ Ma: Magyarnagyzsombor Kolozs m.

⁴ 1539. május 18.

⁵ Ma: Almásdál Kolozs m.

| Jutni kellene Somborba rakoſba¹ galponiaba² es dalba ezeket |
mindeneftewl attam azen atyamffianak Sombori mihalnak | ef-
kewlewbeli rezejerth ewrewke fiwrol fiwra megh | hÿwathatat-
lanol de ezekepen hogÿ az mi moftan benne | zalagol volna megh
valtcha az vtan maganak tarcha | minden hozza tartoſoywal:
vgyan azon Sombori Janos | kezewel

[Eredetije egy félív harmadának egyik felén kivágott és visszahajtott papírszeletre viaszba nyomott gemma-pecséttel. Minthogy e gemma-pecsét ugyanaz, mint amely Sombori Jánosnak 1545 évi bizonyosságlevelén látható, e keltezetlen levél is e tájról való lehet.]

5.

Sombori, János kötelezvénye 1545 tájáról.

En Sombori Janos fogadok az en atyamfyanak Sombori |
Mihalynak tiftteffegemre hogÿ valamikor entewlem Somborth
| rakosth es dalth megh akarÿa valtani minden ok vetetlen | ew
nekÿ megh bochatom ilien modon rakost ha kewlen | akarÿa
megh valtani adÿon keth az forintoth Somborth | es talert
adÿon esmeth keth az forintoth | Ezeket ilyen modon Ew nekÿ
megh bochatom Minden ok vetetlen | Azon Sombori Jamos |
kezewel

[Eredetije egy félív harmadának egyik felén ugyanolyan gemma-pecséttel, mint az előbbi.]

6.

Sombori János és Mihály egyezséglevele
1562-ből.

1562 kÿs karachon nap Elewt walo | zeredan,³ En Somborÿ
Janos tewttem illyen | zezezeth es vegezeth Somborÿ Mihalyal
| az en batyamal hogÿ az melj Joſagot | en kÿs ekewlewbelj⁴
rezejerth nekÿ attam | volt cherebe tudni illic (?) Somborbelj dal-
belj | rakofbelj rezetemet Ennekem meg bochatta | Enis meg
bochattam az Ev rezet kÿsefkÿ | lÿbe mÿert hogÿ minket mind
ketten | az idegen atyaffyak perlenek, azért En fogattam foga-
dokes hitemre es | Emberfegemre Ez lewelnek zeribe hogÿ | vala-
mikor valamely napon En kezembol | kÿ kewania vagy Ev maga
batjam | vagy ha holta tewrtennek azonÿom felefege | oda hÿvatt-
wan fombora Eugemet azonal | minden ok vetetlen kezegbe (!)
bochatom | az mint Ew kezembe bochattak ha mi perewnk az
vtan nekewnk lezen vagy | tewrwenyel vagy Jamborok altal
El | vegezthettÿwk (?), vÿ vegezÿwk ef erevl | En attam ez en
kezem irafaval valo lewelet | Es pechetemel meg | Erewfitettet
Jd(em) Ioannes Sombory
mann ppria

[Eredetije egy félív egyik lapján a papírlapból kivágott és visszahajtott papírszeletkére viaszba nyomott gyűrűpecséttel.]

¹ Ma: Almásrákos Szilágy m.

² Ma: Galponya Szilágy m.

³ 1562. december 31.

⁴ Ma Kisestüllő Kolozs m.

7.

Nádasdy Simon bizonyságlevele Poch Lőrinc nevű jobbágya hagyatékáról 1575-ből.

En Nadafdy Simon Ezt adom mynden býzodolmas vray(m)-nak | Jowendeo Ideokre twtokra, hogy bochonady¹ Jambor | Jobagyom | Poch leoryncz mikor megh holt volna felefegeftol | es az eo zegeny Arwa gyermeky marattak volna, az eo | weyre balogh matera kywel nagyob leanya volt ez | leoryncz býronak ez balogh matenal, es zam zerenth | maradot enny zam barma Eokor marath nyolez Jarmas, es | marat hat twlka tanolatlanok, ezeknek az 4 Eotod fvre | keleok az kettey negyed fvre keleok, harmad fvre keleok | Jzeo tehen harom es hat eoregh tehen fejos, | Towaba Ennek felette adot el ket twlkit 9 fton: ezeknek | az penzet fyzette adossagba kywel marat volt Poch leoryncz | adoffa Ide ftowa Annak felette marat haro lancz ros (?) | Bwzaya Arpaya zekere ekeye ezeket hattam az zegeny | Arwakanak tartasara es rwhazatyokra: Towaba marath | egy kys zeoloje mellyet hagyot testamentomaban az | eocyennek hatwany orbannak Illen okol, hogy megyigh ez | hatwany orban elne agyigh byrna es ha ez hatwany | orbannak holola tortennek ez eo gyermekyre maragyon | ez zoleoys, Es Mykor ez zegeny Embernek Isten orayát | el hozta volna es az halalt megh Esmerte volna eo mógaban | vgy hywatta hozá ez zemelyeket olah Petert Isten bolgjzart | es ezek elot Illen testamentomot toth Mellyet ez Jambor | zemeljek hytek zerenent En elottem megh mondottanak hogy | Eny zamu barma marat ez leoryncz býronak, Mellyet | ezert totte lewelben hogy ha ez zemelyeknek holtok tortennekys | ez zegeny arwak twgyak my marat Attyoktol Irtam egré | kys karachon nap vtan valo hetfon 1575²

Nadafdy Simo mpria

[Eredetije egy félív egyik felén a papírból kivágott és visszahajtott papírselektére viaszba nyomott gemma-pecséttel. A félív másik lapján ugyanazzal a kézzel:]

Poch leoryncz lewele az ky attyoktol | marat es zam zerenent megh vagon (!) Iratwan 1575.

SZABÓ T. ATTILA.

Tömény. Az Apor-kódex Nytár VIII. szerinti 167., a CodHung. II. szerinti 209. lapján, abban a részletben, amely Jézus Krisztus megkínzásának és halálának módjáról emlékezik, ez van: „Nem kerhetem az en zenth at'amath hogy kyldene Nekem tyzen keth *themem* angyalth, hogy kyk engem megh oltalmaznanak“. A *temény* ~ *tömény* szóra vonatkozó ez az adat, amelyben a Máté evangéliuma 26: 53.-beli „duodecim legiones angelorum“ tükröződik, s amelyből érdekes fény derül az *ezer* utótag nélkül magára álló szónak a régi magyarban való jelentéshasználatára, a NySz. III, 551 *témény(ezër)*, *tömény(ezër)* címszavából hiányzik.

PAIS DEZSÓ.

¹ Boconád Heves m.

² 1575. január 4.

NÉPNYELV.

Rokonságelnevezések a szolnokdobokamegyei Ördöngösfüzesen.

Rokonságelnevezéseink, egy-két jövevényszót leszámítva, nyelvünk ősi szókészletéhez tartoznak. Gyűjtésüket már ez is indokolttá teszi. Ha azonban figyelembe vesszük azt is, hogy nem egy ilyen kifejezés a szemünk láttára megy feledésbe, gyűjtésüket sürgős feladatnak kell felfognunk. Különösen nagy a veszély Erdély vegyeslakosságú vidékein, ahol nem egy helyen már egy-két oláh eredetű rokonságnév is betolakodott a magyarság nyelvébe.

Azt a szűkebb kört, melybe a gyermek beleszületik, Ördöngösfüzesen is *család*-nak nevezik. E szónak 'gyermek' értelmű használata ma már nem hallható a faluban. A család feje az *apa*, tagjai az *anya*, a *gyermekik* és a *natyszülők*. A férfi az élet-társát *feleségem*-nek, az *én asszanyam*-nak, a feleség a férjét *uram*-nak vagy az *én emberem*-nek nevezi. Korosabb asszonyoktól hallható az *én öregem* kifejezés is. Rendszerint keresztnévükön szólítják egymást. A férfi tréfásan szólíthatja feleségét *te asszany*-nak is. A szülők a gyermeküket a *fijam*, illetőleg a *lőjányom* néven emlegetik. Ha csak az egyiknek gyereke, a másik azt mondja, hogy a *mostoha*fijam, illetőleg a *mostoha*lőjányom. Rendszerint keresztnévükön szólítják őket. Megtörténhetik hogy a családban kétféle gyerek van, külön az apának és külön az anyának. Ebben az esetben a sajátját mindenik *ideszgyermekem*-nek, a másikat pedig *mostoha*gyermekem-nek nevezi. A *fijam*, *lőjányom*, *mostoha*fijam és *mos oha*lőjányom kifejezést természetesen csak idegenek előtt használják. A családban, a *rokonok* és jó ismerősök előtt keresztnévükön emlegetik a szülők gyerekeit. Előfordulhat az is, hogy valaki örökbe fogad egy gyereket. Ebben az esetben azt mondja, hogy az neki *nevelő*gyermek, *nevelő*fija, illetőleg *nevelő*lőjánya. A gyermek a *szülő*jit *idesapám*-nak és *idesanyám*-nak, ha nem *idesz* szülője, hanem *mostoha* szülője, akkor *mostoha*apám-nak és *mostoha*anyám-nak nevezi. A neveltgyermek a *neve*'őszülőjim, *nevelő*apám és *nevelő*anyám kifejezésekkel jelöli szüleit. A gyermek az apját eddig csak *idesapám*-nak, anyját pedig *idesanyám*-nak szólította. Érdekes, hogy újabban mindinkább kezd terjedni a *táti* és a *mámi* (elvétve a *kicsi táti* és a *kicsi mámi*) megszólítás. Kezdetben csak a kisgyerekek szólították így a szüleiket, s amint felnőttek, áttértek az *idesapám* és *idesanyám* megszólításra, ma azonban előfordul, hogy tizenhét-tizennyolc éves legények és leányok is *táti*-nak és *mámi*-nak szólítják a szüleiket. A mostoha gyermek az apját *apám*-nak, az anyját pedig *anyám*-nak szólítja. A neveltgyermek, ha egészen kicsinyen vették magukhoz, úgy szólítja a nevelőszülőit, mint az édeszülőket szokás, ha nagyobbacska korban került a családba, keresztnévükön, hozzáátve a *bátyám*, illetőleg *néném* kifejezést. Ez utóbbi esetben már nem is tekintik neveltgyermeknek, hanem *fogadod*gyermek-nek (*fogadod*fijam, *fogadod*lőjányom).

A szülők szülei a *natyszülők*, a *nagyapa* és a *nagyanya*. Az öregek emlékezete szerint régen a nagyszülőket *bapó*-nak és

nanó-nak nevezték. Ma ezek a kifejezések már nem hallhatók. A gyermeke gyermekét a nagyszülő *unokám*-nak nevezi. Szűkebb körben természetesen csak keresztnévén emlegeti. Az unoka a nagyszüleit *nytylátá*-nak, illetőleg *nagymámá*-nak, ezek viszont keresztnévén szólítják őt. A nagyapa apja a *dédapa*, édesanyja a *dédanya*. Emlegetik őket úgy is, hogy a *nagyapámnqk az apja* a *nagyanyámnqk az anyja*. Az ősök közül még csak egy ízt tartanak számon: a *nagyapámnqk (nagyanyámnqk)* a *nagyapja* s a *nagyapámnqk (nagyanyámnqk)* a *nagyanyja*.

A gyerekek egymásnak *tesvíreji*. Ha kótféle eredetű gyerek van a családban, azok, akik ugyanattól az apától és ugyanattól az anyától valók, *idestestvírek*, a másíknak, akivel csak apjuk vagy anyjuk közös, *mostohatestvíreji*. A testvérek, ha nagyobb fiútestvérről van szó, a *bátyám* ~ *kicsi bácsi*, ha nagyobb leánytestvérről, akkor a *néném* kifejezést használják. A kisebb fiútestvére azt mondják, hogy az *ösem*, a kisebb leánytestvére pedig, hogy a *kissebbik lejántestvirem*. A családban és a jó ismerősök közt csak keresztnévükön emlegetik egymást. Megszólításban mindig az illető testvér keresztnéve szerepel. A testvérek természetesen tegezik egymást.

A szülők férfi testvére a gyerekeknek *nagybáttya* ~ *nagybácsija*, a leánytestvére pedig *nagynénnye*. A gyerekek keresztnévükön szólítják őket, mellé téve a *bátyám*, illetőleg *néném* kifejezést. A családban így is emlegetik őket. A testvérek gyermekei egymás *unokáji* ~ *unokatesvíreji: ősunokák*, ezek gyerekei pedig a *másodunokák*. A rokonság körében keresztnévükön, idegenek előtt pedig az *unokatesvirem* néven emlegetik egymást. A nagyobbak a kisebbeket egyszerűen keresztnévükön, a kisebbek viszont keresztnévükön + *bátyám (néném)* szóval szólítják az idősebb unokatesvéreket. Az *unokabátyám*, *unokanéném*, *unokaöcsém* és *unokahúgom* kifejezést nem használják az egymás közötti érintkezésben. A távolabbi férfirokонт az oláhból kölcsönzött *váruj* szóval jelölik. Az idősebb férfirokонт rendszerint *bátyám*-nak, az idősebb nőrokонт pedig *néném*-nek szólítják. A báty felesége az *ánygy*. Szólítása: *ánygyom!*

Az a jó nőismerős vagy nőrokонт, aki a gyermeket keresztvíz alá tartja, a szülőknek a *kománé*-ja vagy *komaasszanya*, ennek férje pedig a *koma*. Megszólításban is a *koma*, illetőleg a *komámasszany* kifejezést használják. A koma a gyermeknek *keresztapja*, a kománé pedig *keresztanyja*. A gyermek *keresztapám*-nak és *keresztanyám*-nak nevezi őket s így is emlegeti. A *keresztülők* viszont azt mondják: a *keresztgyermekünk*, a *keresztifjunk*, a *keresztljányunk*. A keresztszülők keresztgyermeküket mindig keresztnévükön szólítják.

A feleség (a férj) apja a férjnek (a feleségnek) *apóssa* (*após*), anyja pedig *anyóssa* (*anyós*). Ő viszont *veje* (*vő*), illetőleg *menye* (*meny*) a felesége (férje) szüleinek. Ha valaki a mostohalányát adja férjhez, azt mondja, hogy annak férje neki *mostoha veje*; ha a mostohafia házasodik meg, annak felesége pedig *mostoha menyé* az illetőnek. A vő, illetőleg a meny apóását *apám*-nak, anyóását pedig *anyám*-nak szólítja. Mások előtt így emlegetik őket: *apósam*, *anyósam*. Az após és az anyós vejét,

illetőleg menyét keresztnevéen szólítja. Jó ismerősök előtt így is emlegeti őket. A fiatalok szülei közül a két apa *apatársá* ~ *sógora* egymásnak, az anyák viszont *sógorasszonyok*. Az apatársak rendszerint keresztnevükön szólítják egymást. A sógorasszony az apatársát keresztnevéen, ez viszont *sógorasszan*-nak szólítja őt, vagy csak a keresztnevéen.

MÁRTON GYULA.

Volni volt. (Vö. MNy. XXXIX, 79, XL, 79.) A *volni volt* és *volni épen nem volt* kifejezéseket maguktól értetődőknek ismerem fiatalkorom óta. Hogy gyermekkoromban is így volt-e, azt már nem tudom. Bihar felé azonban soha nem jártam, tehát vagy abaúji, vagy irodalmi eredetű nálam e kifejezés ismerete.

PILÁTHY GYÖRGY.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 42. közgyűlése.

(1944. február 8-án.)

I. ZSIRAI MIKLÓS alelnök megnyitja a Társaság 42. évi rendes közgyűlését és megtartja „Szinyei József emlékezete” című előadását.

II. ZSIRAI MIKLÓS alelnök javasolja, hogy a Társaság Melich Jánost tiszteleti elnökévé válassza meg. Javaslatát a következőkben terjeszti elő:

„Igen tisztelt Közgyűlés! A választmány egyhangú határozata alapján mély tisztelettel kérem, méltóztassék eddigi alelnökünket, Melich János professzor urat Társaságunk tiszteleti elnökévé megválasztani.

Amikor nagyérdemű elnökünk, Szinyei József elhunyt, mindnyájan azon a véleményen voltunk, hogy a megüresedett elnöki székbe méltó utódként csak Melich Jánost ültethetjük, aki 22 éves alelnöksége alatt elévülhetetlen érdemeiket szerzett Társaságunk anyagi felvirágoztatásában és szellemi irányításában egyaránt. Sajnos, korára és új munkaviszonyaira hivatkozva Melich tanár úr elhárította magától a tervezett megtiszteltetést, s álláspontját többszöri nyomatékos kérésünkre sem volt hajlandó megmászítani.

Melich tanár úr kitérhetett az elnöki tiszt vállalása elől, de nem utasíthatja vissza hálás elismerésünket és ragaszkodó szeretetünket, amelyet mi most a helyzethez alkalmazkodó új formában, tiszteleti elnökké választással kívánunk tudomására hozni. Ebben a kivételes kitüntetésben eddigelő csak Szily Kálmán, Társaságunk nagy alapítója részesült.

Tisztelt Közgyűlés! Úgy érzem, csak közhelyeket mondanék, csak mindnyájunk előtt rég ismert igazságokat ismételnék, ha a választmány javaslatának megokolása végett Melich János tudományos pályáját, nagyszabású alkotásait, a magyar nemzeti tudományosság egész területét megtermékenyítő hatását próbálnám vázolni. Nyilván minden bizonygatás nélkül is egyet-

értünk abban, hogy Melich János a leglelkesebb, a legtevékenyebb, a legnagyobb élő magyar nyelvtudós, s valószínűleg azt sem vonja senki kétségbe, hogy Társaságunk életének évtizedeken át a mozgató lelke volt. Ha valaki érdemes, ő érdemes a magyar nyelvtudomány művelőinek tiszteletére, a Magyar Nyelvtudományi Társaság legszebb kitüntetésére. — A választmány megbízásából indítványozom, méltóztassék Melich János eddigi alelnök urat Társaságunk tiszteleti elnökévé megválasztani.“

A közgyűlés a javaslatot egyhangúan elfogadja.

III. Az elnök elrendeli a tisztikar: az elnök, az alelnökök, a titkár, az ellenőr, 8 fővárosi, 5 vidéki választmányi tag és 3 számvizsgáló választását. A szavazatok összegyűjtésére Nedeczey Jenő elnöklete alatt Györke József és Czeglédy Károly tagokat küldi ki.

A tisztikar tagjai közül a pénztárost az alapszabályok szerint a választmány választja. Az 1943. december 14-én tartott választmányi ülés pénztárosnak Pais Károlyt választotta meg.

A szavazás idejére az elnök felfüggeszti az ülést.

IV. Az ülésnek újból való megnyitása után Kniezsa István titkári teendőkkal megbízott választmányi tag előterjeszti a Társaság 1943. évi működéséről szóló jelentést, s egyúttal indítványozza, hogy a következő évi tagdíj 12 pengő legyen.

A közgyűlés tudomásul veszi a titkári jelentést és elfogadja az indítványt.

V. Lakó György jegyző javaslatára a közgyűlés az 1943. évi Szily-jutalmat (100 pengő és Csúry Balint Szamosháti Szótára) Bakó Elemérnek adományozza a Magyar Nyelv 1943. évfolyamában megjelent „A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai“ című dolgozatáért. A Szinyei-emlékéremmel pedig Deme Lászlónak „A hangátvetés a magyarban“ című dolgozatát tünteti ki (megjelent a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak 69. számaként).

VI. Pais Károly pénztáros előterjeszti a Társaság 1943. évi számadását.

VII. Sipótz Pál jelenti, hogy a számvizsgáló bizottság az 1943. évi számadást megvizsgálta és rendben találta.

A közgyűlés a pénztáros előterjesztése és a számvizsgáló bizottság jelentése alapján jóváhagyja a Társaság 1943. évi számadását, a pénztárosnak és az ellenőrnek megadja a fölmentést.

VIII. Zsirai Miklós alelnök az előző ponthoz a következő nyilatkozatot fűzte hozzá:

„A most jóváhagyott múlt évi pénztárosi tevékenység Sági István tisztelt tagtársunk utolsó hivatalos pénztárosi munkája volt, mert állami szolgálatból nyugalomba vonulván, január 1-ével a pénztárosságról is lemondott. Megmásíthatatlannak bizonyult elhatározása fájdalmasan érintett bennünket, akik közelről láttuk azt a mintaszerű gondosságot, odaadó ügyszeretetet és szakértelmet, amellyel 1922. óta Társaságunk anyagi ügyeit vezette. Főleg neki köszönhetjük, hogy Társaságunk a lelki vál-

ságok meg gazdasági megrázkódtatások hullámverésében is helyt állva szinte zavartalanul teljesíthette tudományfejlesztő és műveltségterjesztő hivatását. Amidőn jó szívvel végzett áldozatos munkájáért a Magyar Nyelvtudományi Társaság hálás köszönetét fejezem ki, nem hallgathatom el, hogy közmondásos szeretetreméltóságával kedves tagtársunk mindnyájunk igaz tiszteletét és meleg szeretetét biztosította magának."

IX. Pais Károly pénztáros előterjeszti a Társaság 1944. évi költségvetését.

A közgyűlés elfogadja a költségvetést.

X. Nedeczey Jenő, a szavazatszedő bizottság elnöke, jelentést tesz a szavazás eredményéről. Beadtak összesen 49 érvényes szavazatot. A választás eredménye a következő (a zárjelbe tett számok a szavazatok számát jelentik): elnök Zsirai Miklós (48), alelnökök Pais Dezső (48) és Bárczi Géza (48), titkár Kniezsa István (48), ellenőr Sági István (49); fővárosi választmányi tagok: Juhász Jenő (49), Lazicsius Gyula (49), Ligeti Lajos (49), Nagy József Béla (49), Némethné Sebestyén Irén (48), Schwartz Elemér (47), Tamás Lajos (49), Viszota Gyula (49); vidéki választmányi tagok: Horger Antal (49), Sámson Edgár (49), Solymossy Sándor (49), Szabó T. Attila (49) és Techert József (49); számvizsgálók: Korompay Bertalan (49), Réz Henrik (49), Sipőtz Pál (49).

A választás eredményének kihirdetése után az elnök a következő szavakkal fordul a közgyűléshez:

„Mélyen tisztelt Közgyűlés! Tisztviselő társaim és a magam nevében hálás köszönetet mondok a közgyűlés bizalmáért. Jól tudom, hogy eddigi szerény munkásságommal nem szolgáltam rá erre a nagy kitüntetésre, amelyet sohasem kerestem, amelyre nálam sokkal méltóbbakat ajánlottam, s amelyet még most is csak aggódó habozással merek elfogadni.

A mai viszonyok között nem ígérek szép terveket, nagy-szabású, üdvös újításokat. Programmom nagyon egyszerű: szeretem nyelvemet, ezt a minden előtttem élt magyar lelkével átítatott drága örökséget, ezt a minden utánam élő magyarra átszarmaztatandó szent muzsikát, s gyönyörűséges kötelességemnek érzem ennek minél tökéletesebb megismertetését, megbecsülését, megkedveltetését.

Ennyi a programom, ezt azonban ma is — holnap is, jóban is — rosszban is vállalom."

A közgyűlésnek több tárgya nincsen, az elnök bezárja az ülést.

ZSIRAI MIKLÓS
elnök.

LAKÓ GYÖRGY
jegyző.

Titkári jelentés 1943-ról.

Tisztelt Közgyűlés!

Az elmúlt esztendőben a Társaság a legsúlyosabb csapások egész sorozatát szenvedte el. A halál aratása megdöbbentően nagy és fájdalmas volt. Elvesztettük Szinyei Józsefet, aki a Társaság alapításától kezdve 1922-ig, huszonhárom évig a

Társaság alelnöke, majd 1922-től kezdve haláláig elnöke volt. Alig ocsúdtunk fel elnökünk halála okozta fájdalunkból, híre jött, hogy Kannisto Artúr, Társaságunk tiszteleti tagja, nemzetünk őszinte barátja, a Finnugor Társaság elnöke és kiváló finnugor nyelvész is távozott az élők sorából. A róla való megemlékezés folyóiratunknak ugyanabban a számában (1943. június) jelent meg, amelyben Szinnyei József végtisztességéről számoltunk be. Alapító tagjaink sorából Szendrey Zsigmond, folyóiratunk buzgó munkatársa és Harsányi Zsolt, Társaságunk lelkes barátja dőlt ki, rendes tagjaink közül pedig Madarassy László etnográfus, Petz Gedeon, a magyar germanisták nesztora, A ng y a l D á v i d, a kiváló történettudós, Keményfy János irodalomtörténész, gróf Széchenyi Bertalan, Nagy András, Varga Bálint, Fest Aladár és Bakonyi László húnyt el. Emléküket kegyelettel őrizzük.

A Társaság vezetésében azonban nemcsak a kérelhetetlen halál okozott kényszerű változásokat, hanem egyéb okok is nagy belső átalakulásokat tettek szükségessé. — Az 1943. novemberi választmányi ülésen Laziczius Gyula lemondott titkári tisztségéről, amelyet J a k u b o v i c h E m i l nek 1935-ben bekövetkezett halála óta töltött be. A választmány az ügyek vitelével a közgyűlésig engem bízott meg. — Az 1943. decemberi választmányi ülésen Társaságunk köztiszteletben és szeretetben álló pénztárosa, S á g i I s t v á n, hivatkozással 1943. december végével esedékes nyugdíjazására, kérte felmentését. A választmány szomorú szívvel volt kénytelen a Társaság gazdasági ügyeinek hűséges és fáradhatatlan sáfárjának érveit előtt meghajolni. A pénztárnok megüresedett helyére a választmány Pais K á r o l y t, a középiskolai Tanárképző Intézethez beosztott középiskolai tanárt választotta meg.

Ugyancsak a decemberi választmányi ülésen jelentette be Melich János, a Társaság ügyeinek évtizedek óta szakavatott vezetője, az ügyvezető alelnöki tisztségről való lemondását.

Bármilyen súlyos is az e változások folytán előállott helyzet, mégis vigasztaló, hogy lemondásuk nem jelent egyúttal a Társaság életétől való visszavonulást, csupán munkásságuknak más térre való áttételét.

Társaságunk ez évben is zökkenő nélkül folytatta megszokott tudományos munkásságát. Felolvasó üléseinket a nyári hónapok kivételével minden hónapban megtartottuk. Január 12-én Mészöly Gedeon szómagyarázatokat adott elő. Február 9-én megtartott közgyűlésünkön Melich János mondott elnöki megnyitót, amelyen családneveinkről értekezett (megjelent MNy. XXXIX, 265—80). Március 9-én Németh Gyula a *sólyom* és *karvaly* szókkal foglalkozott (MNy. XXXIX, 99—104), Kelemen József pedig a *tütü* szó eredetét fejtegette (MNy. XXXIX, 217—23). Április 13-án rendkívüli közgyűlésen Zsirai Miklós Kannisto Artúr tiszteleti tag elhunytáról emlékezett meg (MNy. XXXIX, 169—76), azonkívül megválasztottuk Collinder Björn svéd egyetemi tanárt a Társaság tiszteleti tagjává, majd az új tiszteleti tag olvasta föl a lapp nyelv hovátartozására vonatkozó

elméletét. Május 4-én LAKÓ GYÖRGY tárgyalt egy magyar-permi szövegnyelést (A magyar horol rokonsága: MNy. XXXIX, 349—58), SCHLACHTER WOLFGANG pedig „Megjegyzések a magyar szórendhez” címen adott elő. Június 8-án PAIS KÁROLY „Adalékok Kölesey költői nyelvének kérdéséhez” címen Kölesey stílusának néhány sajátosságát tanulmányozta (MNy. XXXIX, 209—17), HASAN EREN a *székely* név eredetével kapcsolatban végzett forrástanulmányait mutatta be (MNy. XXXIX, 205—8), MELICH JÁNOS pedig szómagyarázatokat közölt. A nyári szünet után október 12-én GYÓNI MÁTYÁS „A magyar nyelv görög feljegyzéses szórvány- emlékei” című munkájának (Bp., 1943. 221 l.) eredményeiről számolt be, SZABÓ DÉNES meg az *öntvény* szó történetét elemezte (MNy. XXXIX, 298—305), november 9-én MÉSZÖLY GEDEON *Székesfehérvár* nevééről és a *szik* szó eredetéről értekezett, HALÁSZ ELŐD pedig a német eredetű középkori személyneveink című munkájának elveit foglalta össze. December 14-én KÉPES GÉZA „A finn-magyar kapcsolatok múltja és jelene” címen a Finn-magyar Társaság működéséhez tett észrevételeket, KNIEZSA ISTVÁN pedig „A magyar kancelláriai nyelv kérdése a középkorban” címen vizsgálta, miért nem alakult ki Magyarországon magyar nyelvű kancelláriai írásbeliség.

Felolvasó üléseink, mint a múltban is mindig, a Magyar Tudományos Akadémia épületében folytak le. A Magyar Tudományos Akadémia vezetőségének házigazdai szívességéért ezúttal is hálás köszönetet mondok.

Folyóiratunk ez évben is öt füzetben jelent meg 25³/₄ ívnyi szöveggel. Tehát a súlyos háborús viszonyok ellenére nemcsak nem csökkentett terjedelemben, hanem a szokottnál valamivel bővebb lett. Ami pedig a belső tartalmat illeti, büszkén elmondhatjuk, hogy — hála az idősebb és fiatalabb nyelvésznemzedék lelkes támogatásának és nem utolsósorban szerkesztőnk ügybuzgóságának — az elmúlt évfolyam cikkei színvonal és változatoság szempontjából egyaránt a legmagasabb színvonalon állanak. Az örvendetesen nagy tudományos utánpótlást látva, minden reményünk megvan arra, hogy — legalább is a belső tartalom — a jövőben sem fog csökkenni. Kiadványaink öt új számmal gyarapodtak: 65. sz. LAZICZIUS GYULA, Egy nagy pör felújítása (kny. a NyK. LI. kötetéből). 66. sz. BAKÓ ELEMÉR, A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai (kny. a MNy. XXXIX. kötetéből). 67. sz. GYÖRKE JÓZSEF, Tő, képző, rag (Szó- és jeltan) (kny. a MNy. XXXIX. kötetéből). 68. sz. HALUSZKA MARGIT, Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlägli és Soproni Szójegyzékek alapján. 69. sz. DEME LÁSZLÓ, A hangátvetés a magyar nyelvben.

Taglétszámunk a tavalyinál valamivel nagyobb: 3 alapító és 7 rendes tag a szaporodás, s így a jelenlegi taglétszám: 7 tiszteleti, 79 alapító és 265 rendes tag. Új alapító tagok: Balogh István, a Vígyszínház igazgatósága és Harsányi Zsolt, akit azonban fájdalom, már el is veszítettünk. Alapítványukat kiegészítették: Brüll Emánuel 250, Budapest Székesfőváros Közlekedési Rt. 500, Esterházy hercegi könyvtár 100, Jánosi József

12, Laziczius Gyula 150, Rásonyi László 50, Sági István 50, Szabó T. Attila, Kolozsvár 45, Viszota Gyula 10 pengővel.

Ugyancsak gyarapodott némileg előfizetőink száma is: 423 teljes, 256 fél és 210 negyeddíjas előfizetőnk volt, összesen 603 egész előfizetés, szemben a múlt évi 585 $\frac{1}{2}$ előfizetéssel. Tagjaink és előfizetőink száma tehát (a teljes előfizetéseket véve alapul) 954.

Mint minden évben, a múlt esztendőben is több helyről részesültünk értékes anyagi támogatásban. A Magyar Nemzeti Bank ezúttal is 2000, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár 100, a Tébe 200, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium pedig 600 pengővel segítette munkánkat. A Magyar Tudományos Akadémia a tavalyi 1500 pengővel szemben ezidén 500 pengő támogatásban részesítette Társaságunkat, a Magyar Általános Hitelbank pedig — most első ízben — 1000 pengővel járult hozzá kiadásaink fedezéséhez. Fogadják valamennyien őszinte köszönetünket.

Sajnos, mindezek az előfizetések és adományok anyagi gondjainkat csak részben enyhítik. A háború következtében főleg a papírnál és a nyomdai munkáknál előállott súlyos áremelkedések arra kényszerítenek, hogy tagjaink és előfizetőink áldozatkészségéhez folyamodjunk. A nagymértékű áremelkedésekre való tekintettel a közgyűlést előkészítő választmányi ülés megbízásából tisztelettel indítványozom a t. közgyűlésnek, hogy tagdíjainkat és előfizetési díjainkat az eddigi 8 pengőről 12 pengőre emelje fel. Remélem, ezt a mai viszonyok között szerénynek mondható emelést tagjaink megértéssel fogadják.

Kérem a t. Közgyűlést, hogy jelentésemet tudomásul venni, indítványomat pedig elfogadni szíveskedjék.

Budapestben, 1944. február 8-án.

KNIEZSA ISTVÁN mb. titkár.

Jelentés az 1943. évi Szily-jutalomról és Szinyei-emlékéremről.

Alig két éve, az 1941. évi Szily-jutalom odaítélésekor hangsúlyozta a Nyelvtudományi Társaság illetékes bizottsága, hogy „időszerűen igen fontos feladat vár az eszközfonetikai vizsgálatra a nyelvjárások hangsajátságainak megállapítása és megörökítése tekintetében“, mert „az eszközfonetika révén egyrészt szabatos, másrészt hiteles nyelvtényekhez jut a nyelvtudomány és annak körén belül a népnyelvkutatás“ (MNY. XXXVIII, 141).

Mióta ez a megállapítás elhangzott, figyelemre méltó munka indult meg az eszközfonetikai vizsgálatok terén a jelzett feladatkörben, s e munka eddigi eredménye egy jeles értekezés a MNY. 1943. évfolyamában (XXXIX, 32—62). Az értekezés címe: „A nagy-sárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai“, szerzője BAKÓ ELEMÉR.

Bakó értekezése mind a megvizsgált anyag, mind a vizsgálat módja, mind pedig az eredmények tekintetében számottevő újat nyújt tudományunknak. A magyar nyelv fiziológiai sajátosságainak kutatói ez ideig csak olyan kísérleti személyek kiejtéséről készítettek felvételeket, akik az ú. n. köznyelvet beszélték,

s így kiejtésük anyanyelvjárásuktól legalább is részben eltért. Az eddigi kutatóknak általában nem az volt a céljuk, hogy valamely magyar nyelvjárásra jellemző hangtani sajátosságok fiziológiai vonatkozásait elemezzék, hanem hogy a magyar köznyelvi ejtés egyes fiziológiai tulajdonságait tisztázzák. Bakó szakít ezekkel a hagyományokkal: kísérleti személyeit a nép köréből választja ki, s oly egyének hangsajátágaival foglalkozik, akiknek a kiejtése az illető nyelvjárásra jellemző.

A vizsgálat módja tekintetében Bakó eljárása annyiban jelent újat, hogy a nagysárréti népnyelvi magánhangzók fiziológiai sajátosságainak megvilágítására az eddigi kutatóktól eltérően nem szájpaddlásrajzokat, hanem az ajakfényképezést és a röntgenfényképek alapján készült összehasonlító rajzokat alkalmazza. Az eredmények, amelyek vizsgálataiból adódnak, egyelőre — így magukban tekintve — csak a fonetika és egy nyelvjárás: a nagysárréti népnyelv szempontjából látszanak újszerűeknek, Bakó célkitűzéséből azonban kitűnik, hogy dolgozatát nincs jogunk befejezett kutatások végeredményeként elbírálni. Valójában Bakó eddigi munkája és jelzett dolgozata csak első lépés egy nagyszabású program megvalósítására, melyet Bakóval együtt így határozhatunk meg: minden magyar nyelvjárásra vonatkozólag el kell végeznünk a hangfiziológiai sajátosságok vizsgálatát, hogy a magyar nyelvterületen érvényes, különféle kiejtési módok összehasonlításából kialakulhasson az élő magyar kiejtés valóságos képe. Ha Bakó dolgozatát ennek a nagy célnak a szempontjából ítéljük meg, akkor már eddigi helyéhez kötött részlet-eredményeit is sokat ígérőknek kell minősítenünk.

Tisztelt Közgyűlés! „A nagysárréti népnyelv magánhangzói” — mint jól tudjuk — nem első dolgozata a szerzőnek, hanem csak egyik jelentős állomása Bakó tudományos munkásságának. A „Hányféle *h* hang van a magyarban?” (MNY. XXXIII.), „Hangtani tanulmányok” (Debrecen, 1937.), „A magyar mássalhangzók rendszeréhez” (MNY. XXXVIII.), a SOVIJÁRVI ANTALLAL együtt írt „Adalékok a magyar és finn nyelv *i* ~ *i*, *u* ~ *ü*, *ü* ~ *ü* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához” (MNYTK. LV.), „A magyar magánhangzórendszer fiziológiai vizsgálatához” (NyK. LI.) és a „Nemzedékenkénti eltérések a *ll*, *rr*, *jj* nyújtó hatásában” (MNY. XXXVIII.) című kisebb-nagyobb fonetikai dolgozatai már eddig is joggal irányították a figyelmet szerzőjükre s találtak általános méltánylásra. Bennük a szerző a legújabb fonetikai eszközök és eljárások kitűnő ismerőjének mutatkozik, a külföldi módszereket dicséretre méltó körültekintéssel alkalmazza s nagy ötletességgel fejleszti tovább. — Ugyancsak régi Bakónak a népnyelv iránti érdeklődése. Ezen a téren „A finn népnyelvkutatás” (MNnyv. I.), „Neue Wege der ungarischen Mundartforschung” (Ungarn 1942.), „A debreceni Magyar Népnyelvtudató Intézet” (Ethn.-Népelet 1940.), „A népnyelvi anyaggyűjtés módszere” (Debrecen, 1943.) című becses, számos új szempontot tartalmazó dolgozataira utalunk. — Legújabbban egy jeles szöveftő tanulmányt tett közzé: „Egy magyar szócsalád: *hopp*, *hopores*, *hömpölyög*, *hederít*” (MNnyv. IV.). — Bakó dolgozatait a tárgyi tudás, leleményesség és módszeresség jellemzi.

Mindezek alapján azt javasoljuk a tisztelt Közgyűlésnek, hogy az 1943. évi Szily-jutalmat: száz pengőt meg CsÜRY BALINT Szamosháti Szótárának egy példányát Bakó Elemérnek ítélje oda a MNy. 1943. évfolyamában megjelent „A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai” című dolgozatáért.

*

Jelentjük továbbá a tisztelt Közgyűlésnek, hogy a választmány határozata értelmében Társaságunk a folyó évtől kezdve még egy jutalmat ad, tudniillik Szinnyei József emlékének megörökítésére Szinnyei-emlékéremmel tünteti ki évi közgyűlése alkalmával azt a Magyar Nyelvben vagy a Társaság kiadványai közt megjelent dolgozatot, amely a Szily-jutalommal koszorúzott mellett arra legérdemesebb. Tisztelettel javasoljuk, hogy ezzel a jutalommal, a Szinnyei-emlékéremmel, DEME LÁSZLÓNAK „A hangátvetés a magyarban” című, a MNyTK. 69. számaként megjelent dolgozatát tüntesse ki a tisztelt Közgyűlés.

Ez az értekezés külön kiemelésre érdemes szorgalommal összegyűjtött nagy anyagot tartalmaz mind a régi, mind pedig a népnyelv köréből, s a hangátvetés különféle fajainak kritikai érzékre valló, megunyugtató magyarázatát adja. Végeredménye szerint a hangátvetést az a törekvés hozza létre, hogy a szót a nyelv alkatának megfelelőbbé formáljuk. E törekvésnek Deme szerint két fajtája van: 1. a könnyebben ejthető hangkapcsolatok elérésére, 2. a nehezen ejthető hangkapcsolatok feloldására való törekvés.

A hangátvetést tárgyaló doktori értekezésén kívül még egy dolgozata jelent meg DEMÉNEK a múlt évben Társaságunk kiadásában: „A *h* + mássalhangzókapcsolatok feloldási formáihoz” (MNy. XXXIX, 133—8). E kérdés kidolgozására, úgy látszik, az a törekvés indította, hogy a *felhő* és a *felleg* szóalakok egymáshoz való viszonyát tisztázza. E viszony magyarázatául Deme BUDENZNEK egy feltevéséhez tér vissza, amely szerint a *felhő* és a *felleg* egy felteendő **fehl-* igető származékai lennének. Bár e magyarázat — együttjárván a DEME előtt közkeletű finnugor etimológia elvetésével — *felhő* és *felleg* szavunk etimonját és eredeti jelentését illetően bizonytalanságban hagy bennünket, Deme dolgozata a címben jelölt kérdésben kétségkívül gyarapítja ismereteinket, amikor kimutatja, hogy a *h* + *nasalis* vagy *liq uid* a kapcsolat feloldása nemcsak hangátvetéssel történik, hanem gyakori a hasonulás, illetőleg kiesés (+ pótlónyújtás) segítségével történő feloldás is. Mivel fejtegetéseit e kérdésben is gazdag anyagismeret s módszerességre való törekvés jellemzi, e dolgozat jelességei is támogatják azt a javaslatunkat, hogy a Szinnyei-emlékéremet az 1943. évre Deme Lászlónak adományozza a Társaság.

Budapest, 1944. február 7-én. ZSIRAI MIKLÓS, PAIS DEZSŐ és KNEZSA ISTVÁN bizottsági tagok, LAKÓ GYÖRGY előadó.

Számadás és költségvetés.

I.

Számadás 1943-ról.

1. Bevétel:

	P	all.
Tagdíj és előfizetés	7236	—
Kiadványok eladásából	1920	90
Kamat	1446	50
Alapítványok	1767	—
A Szily-alap bevétele	71	—
Államsegély 1942-re	600	—
A M. Tud. Akadémia segélye	500	—
Adományok	3309	—
Vegyes bevétel	38	12
Összesen 1943. évi bevétel	16.888	52
A Társaság 1942. évi maradéka	3909	29
A Szily-alap 1942. évi maradéka	8	—
Összesen bevétel és maradék	20.805	81

2. Kiadás:

A Magyar Nyelv nyomdai költsége	9204	70
Írói tiszteletdíj	1599	—
Tiszti díj	620	—
Különnyomatok nyomdai költsége	354	50
Irodai kiadás	220	—
Könyvárusi jutalék	155	80
Expedíció, vegyes kiadás	1124	26
Kiadványok nyomdai költsége	3655	—
Alapítványok	1767	—
Szily-jutalom	50	—
Összesen 1943. évi kiadás	18.750	26
Az 1944-re átvitt maradék	2055	55
Összesen kiadás és maradék	20.805	81

A maradékból még ki kell fizetni a Magyar Nyelv 1943. évi utolsó füzetének nyomdai költségét.

3. Alapítványok és tartaléktőke:

Áthozatal 1942-ből	39.280	58
Alapítványok és kiegészítések 1943-ban: Balogh István, Nagykovács 200, Brüll Emánuel, Kolozsvár 250, Budapest Székesfőv. Közlek. Rt. 500, Esterházy hercegi könyvtár 100, Harsányi Zsolt, Budapest 200, Jánosi József, Veszprém 12, Izaczius Gyula, Budapest 150, Rásonyi László, Kolozsvár 50, Sági István, Budapest 50, Szabó T. Attila, Kolozsvár 45, Vígszínház igazg., Budapest 200, Viszota Gyula, Budapest 10, összesen 1943-ban	1767	—
Összesen alapítvány és tőke	41.047	58
Ebből 161 tag alapítványa	12.925	51
A Társaság tartaléktőkeje	28.122	07

4. Szily-alap:

Athozat 1942-ből (tőke és készpénz)	P	fill.
Bevétel 1943-ban (kamat és adományok)	1108	—
	71	—
Összesen	1179	—
Kiadás 1943-ban (Szily-jutalom)	50	—
<i>Marad 1944-re 1100 P tőke és 29 P készpénz.</i>		

5. A Társaság vagyona:

a) Alapítványok és tartaléktőke:

10.000 K n. é. földhitelint. 4 ^o / _o záloglevél	—	80
42.000 K n. é. földhitelint. 4 ^o / _o szab. talajjav. záloglevél	3	36
30.200 K n. é. hadikölcsön-kötvény	2	41
Erdélyi nyereménykölcsön-kötvény	15.000	—
Tud. Társ. Sajtóváll. Rt. egy drb. részvény	14	—
Az Orsz. Földhitelintézetben folyószámlán	26.027	01
Az Orsz. Földhitelintézetben a Szily-alap tőkéje	1100	—
Alapítványok és tartaléktőke összesen	42.147	58

b) Készpénz:

Az Orsz. Földhitelintézetben folyószámlán	1446	99
Postatakarékpénztári csekkszámlán	171	91
A Társaság kézipénztárában	436	65
Készpénz összesen	2055	55
Alapítványok, tartaléktőke és készpénz összesen	44.203	13

II.

Költségvetés 1944-re.

1. Bevétel:

Tagdíj és előfizetés	7200	—
Kiadványok eladása	800	—
Kamat	1400	—
A Szily-alap bevétele	33	—
Államsegély	—	—
A M. Tud. Akadémia segélye	—	—
Összesen 1944. évi bevétel	9433	—
Az 1943. évi maradék	2055	55
Összesen bevétel és maradék	11.488	55

2. Kiadás:

A Magyar Nyelv nyomdai költsége:

a) az 1943. évf. utolsó füzete	2000	—
b) az 1944. évfolyam	9000	—
Írói tiszteletdíj	1600	—
Tiszti díjak	1000	—
Különnyomatok	100	—
Irodai kiadás	250	—
Könyvtárosi jutalék	80	—

	P	fill.
	Áthozat:	14.030 —
Expedíció, vegyes kiadás		1000 —
Kiadványok nyomdai költségére		400 —
Szily-jutalom		100 —
Összesen 1944. évi kiadás		15.530 —
A várható hiány		4041 45
A hiányt levonva		11.488 55

A számvizsgáló bizottság jelentése az 1943. évről.

Mint az 1943. évre megválasztott számvizsgálók tisztelettel jelentjük, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1943. évi számadását és vagyónmérlegét a pénztári napló és a számadási okmányok alapján a mai napon megvizsgáltuk és rendben találtuk.

Az 1943. évi bevétel 16.888 pengő 52 fillér, az 1942-ből áthozott 3917 pengő 29 fillér maradékkal együtt 20.805 pengő 81 fillér, a kiadás 18.750 pengő 26 fillér, a pénztári maradvány az 1944. évre 2055 pengő 55 fillér. A Társaság vagyona: alapítványok, tartaléktőke és készpénz összesen 44.203 pengő 13 fillér.

Indítványozzuk, hogy a közgyűlés a pénztárosnak és az ellenőrnek a fölmentést adja meg, s a pénztárosnak gondos és pontos munkájáért mondjon köszönetet. Budapest, 1944. január 7-én. Pais Károly, Réz Henrik, Sipótz Pál.

LEVÉLSZEKRÉNY.

Szabó T. Attila írja: Egy kérdésre válaszolva, B. G. MNy. XXXIX, 336 azt írja, hogy mivel az *osztják* és a *votják* népvétet *osztják*-nak és *votják*-nak ejtjük, ez az írásmód volna helyesebb. Ugyanekkor megjegyzi azt is, hogy „az utóbbit egyesek kissé idegenszerűen *vottják*-nak is mondják”. Minthogy magam és megfigyelésem szerint még nagyon sokan tartoznak az ilyen ejtésűek közé, mentségünkre megjegyzem, hogy magam nem igen látok ebben idegenszerűséget, legfeljebb nem szakvagy szabályszerű ejtést. Gondolom, az ilyenek a pusztán látott szóképet veszik tekintetbe, s a *látjuk*, *futjuk*, *ütjük*, *kötjük* s társaik *láttyuk*, *futtyuk*, *üttyük*, *köttyük* ejtésén indulva, mondják a *votják*-ot is *vottják*-nak. Különben ettől függetlenül is az ikerített alakban nem nagyon lehet idegenszerűséget látni, hiszen az ikerítődést, úgy gondolom, egyáltalában nem lehet idegenszerűségnek tekinteni.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XL. ÉVF.

1944. JÚNIUS

3. SZÁM

Igeként ragozott és továbbképzett névszók.

Szándékosan nem mondtam igének nézett vagy érzett névszókat, mert a nyelvi jelenségek vizsgálatában a nyelvtani iskolázottság nélkül való beszélők nyelvérzékét kell alapul vennünk. Az ilyen beszélőknek ige és névszó, és általában szó-faj és szó-faj közötti különbségről tudatuk nincs, érzékük sem lehet tehát róla. A közönséges beszélőt a szóalakok használatában az öntudatlan analógiaérezék vezérli. Hogy mindjárt a legismertebbet említsem az igeként ragozott névszók közül, a *szabad* melléknév végződésénél fogva a *halad*, *marad*, *szalad* stb. szavak társítási csoportjához kapcsolódik hozzá a közönséges ember gondolkodásában. Innen van aztán, hogy ilyen mondatok társítása útján, mint: 'itt *halad*', 'ott *marad*', 'itt *szabad*' stb. — amelyek közül a két elsőnek valódi ige az állítmánya, és ez az ige alkalmilag más igemóddal '(itt) *haladna*', '(itt) *haladjon*', '(itt) *maradna*', '(itt) *maradjon*' alakot is ölthet — létre jött az 'itt *szabadna*', 'itt *szabadjon*'-féle mondatok állítmánya, és az 'itt *haladott*'-féle mondatokkal való társulás útján az 'itt *szabadott* (maradnom)' beszéd mód, mert a közönséges beszélőt nem feszélyezi az a gondolkozásából hiányzó tudat, hogy a *halad*, *marad* állítmányok igék, a *szabad* azonban névszó, nyelvtanilag tehát voltaképpen nem *szabadna* sem ezt, sem *szabadjon* vagy *szabadott* alakú állítmányt mondani. A *szabad* melléknévnek ez a három igei jelleget öltött alakja legújabb fejlemény ugyan, de a XVII. század második feléből is idézhetni már példákat a *szabad* szó-nak igeként való ragozására, úgymint: „Bé-mehetz Posenba: de Korona nélkül; mert más külömben nem *szabadgya* a' nép, a' fen-forgó Papi Személyek tilalmazzák“ 1767. Illei: Salamon 23 | „Felsőges Urunk nem *szabadgya*, hogy innen tsak meg-is mozdully“ Illei: Ptolomaeus 67 | „Miért nem *szabadna*“ uo. A NySz.-ban MA.³ kiadásából idézett *szabadni* 'quiritor, querulor, se excusare' ige valószínűleg nem egyéb, mint összetévesztés a *szab* ige hasonló jelentésű *szabódik* 'se excusare' (NySz.) származékával. Erre vall az is, hogy PP. 1708. kettős címszót vesz föl magyar-latin részében: *szabadni*, *szabodni* (így, rövid o-val).

Ahogy a *szabad* melléknév minden igésítő képző nélkül vált igeként ragozott állítmánnyá, úgy kezdtek itt-ott igeként föllépni az itt fölsorolandó névszók is, szintén abból az okból,

hogy végződésük közhasználatú valóságos igéknek végződésével azonos, vagy legalább is hasonló hozzá. Ezek a névszók a következők:

Ábráz. Főnév. A szláv *obrāzъ* főnév átvétele. Már a kódexek korában is előfordul igeként használva, mint pl. Erdy K. 84: „kyket wr isten twlaydon ennen zent zyneere hafonlatofagara *abrazot* vala“ stb. Baróti Szabó Dávidnál az „Új mértékre vett versek“-ben (1777.) pedig ezt olvashatjuk: „ezüstöt *ábrázó* patak“ (70); „*ábráz* aranyat“ (246) stb. Az EtSz. ezt az író utolsó forrásként említi az igeként használt *ábráz* szóra, de előfordul még 1816-ban is Kisfaludy Sándor Hunyadi Jánosában: „Mí estve hadjátékot indítottunk. Rigómezőt *ábráztuk* a' csatánkban“ (30). A szónak ilyen igei használata érthetővé teszi, hogy nemcsak műveltető igei *ábráztat*, hanem -at képzős névszói származéka, *ábrázat* is támadt, szintén már a kódexkorban (l. NySz.). Ezt a fejlődést az *ábráz* főnévnek -áz végződése magyarázza meg, amely a szót a nyelvérzék előtt az *aláz*, *ruház*-féle régi igékkel hozta kapcsolatba, úgyhogy már igen régen igeként bánhattak el vele. (Vö. az *aláz*, *ruház* igéknek *alázat*, *aláztat*, *ruházat* régi származékaival.)

Acél. Főnév. Szintén szláv eredetű. Egy-egy adatban már a régiségben előfordul igeként, főnévi hajtásával az *acéllás*-sal együtt (l. NySz.). Ez utóbbi kettős *ll*-je dacára nem okvetetlenül -l igeképzős származék, vagyis nem <**acél-l-ás*, annyival kevésbé, mert maga az *acélos* melléknév is előfordul kettőztetett *lly*-lyel: *atzelllyos* (l. NySz.), és az alább idézendő *arculat*-nak is van a régiségben *arczellat* változata. A répevidéki nyelvjárásból pedig *acilás* névszó van följegyezve, mint az *acilni* ige főneve (Nyr. XX, 412). Az *acél* szónak igeként való viselkedését az -él végű gyakorító igék hatása magyarázza meg. Az *acél* ~ *acélni*, *acélás* úgy viszonylanak egymáshoz, mint *alél* ~ *alélni*, *alélás*. A Répevidéken pedig az ilyen képzős igék -il-lel, a -gél képzősök meg -gil-lel végződnek (Nyr. XX, 363).

Arcul. Határozószó. Az *arc* főnév -ul ragos alakja. Már a XVII. században -at igei képzős főnévi származékot hajtott: *arcul-at* (l. NySz.). Az *arcul*-nak régibb *arcél* ejtéséből is keletkeztek ilyen -at képzős főnevek: *arcél(l)at*, *orcélat* (l. NySz.). Ez adatokhoz hozzáadhatom a következőket: *arczélat* és *arczolat* 1742. Miskóltzy Ferenc: Chirurgicali uti-társ 26; *ortzolat* 1777. Baróti Szabó: Új mértékre vett versek 148. Mindezek az *ámul*: *ámélat* JordK. vagy *ámulat*, *fordul* (< *fordól*): *fordulat*-féle szópárok hatásából magyarázhatók.

Bolt. Olasz eredetű főnév. Már a XVI. század végén Descinél előfordul ilyen hajtása: *boltás* 'Wölbung' (l. NySz., OklSz.), és ez megvan a népnyelvben is *boltás* és *bótás* alakkal (l. MTsz.), igéből való főnévalkotás módjára, nyilván az *olt* ~ *oltás* szópárok hatása alatt, amint SIMONYI már Nyr.

VI, 197 megállapította. Igeként való ragozására is van már XVII. századi adat: „a klastromot megépítette, *megboltotta*“ (NySz.), és ez a ragozásmód is előfordul a népnyelvben is: *boltani* 'boltozni', *bolts be* 'boltozd be', *boltott* 'boltozatos' (l. Nyr. XX, 31); az *l* kiesésével: *bótani* 'boltozni' Háromszék (MNySz. VI, 318, vö. MTsz.).

Fátyol. Olasz eredetű főnév. A régiségben előfordul *fátyolat* származéka (l. NySz.), amelyet az EtSz. a *patyolat*-tal való keveredésből magyaráz. A *fátyol* ~ *fátyolat* viszonya egyébként olyan, mint pl. a *gondol* ~ *gondolat*, *markol* ~ *markolat*-féle szavaké.

Födél. A *föd* ige névszói származéka. A NySz. idézi KATONA LAJOS nagybányai levéltári adataiból a következő egyetlen mondatot: „Az iskola földelét, és a *fedelét* is helyesen megigazította“ (az adat keltét a közlő nem jelezte, csak annyit mond, hogy kijegyzései 1583-tól kezdődőleg szólnak). Ebben a példában nyilvánvalóan a megelőző *földelet* szó csábította a jegyzőkönyv vagy okirat íróját arra, hogy a *fedél* szónak *fedel-et*, *fedel-ek* stb. alakjaiból kiérezhető *fedel-* névszótövet igékhez járuló *-et* főnévképzővel képezze tovább. Előfordul ez a *fedel-et* Dugonicsban is: „Ezen nevetlen Tónak sík *fedeleletét*“ Etelka I, 157 | „Széna-szalma *fedeleletü* hitvány gallyibájokat“ I, 199.

Gyámol. Ismeretlen eredetű főnév. Már a régiségben is számos adatban igei *gyámolgat* származékot hajtott, sőt egy adatban mint igei tőszó van így ragozva: „a másik *gyámolja* s fel-emeli“ (NySz.). SIMONYI (Az analogia hatásairól 12) Kazinczy és Berzsenyi levelezéséből idézi ezt a mondatot: „Magáért nem kell azt becsülnünk, hanem magunkért szükség *gyámolnunk*“ és megjegyzi, hogy „így hallotta Kresznerics a néptől is“. KRESZNERICS följegyzését megerősítik a MTsz.-nak *felgyámol* 'föltámaszt', *legyámol* 'lenyomtat', *meggyámol* 'megtámaszt' és *gyámoló* 'kórházi ápolónő' adatai. Nyelvújításkori adatul idézhetem ezt: „Szeretni és *gyámolni* szükség a' Hazát“ 1816. Kisfaludy Sándor: Hunyadi János 184.

Hagymáz. *Tifuszban* elpusztult ősz finnugor szó. Igékhez járuló *-at* képzőt vett föl már a régiségben, egy 1663-ból való, „Orvosságos könyvecske“ című kéziratban: „*hagymázat* ellen“ stb. (l. NySz.), és megvan a népnyelvben is (l. MTsz.). Kifejlődése szempontjából szakasztott párja az *ábrázat*-nak (l. fönt).

Hamar. Ismeretlen eredetű melléknév és határozószó (l. NySz.). Már a XVIII. századból 1756- és 1779-ből van *-gat* képzős igei származéka: *hamar-gat* (NySz.). Ezen adatoknál régiebbek a következők, amelyekben a szó igeként ragozva fordul elő: „Jaj hatalmas isten, nem ér ez hólnapot! Barbélt: Doktort gyorsan jaj *hamartok* Papot!“ 1719. Comico Tragoedia B3b | „*Hamartok* ördögök ot [így] fojtogassátok“ B7, (mind a két hely az 1782-i kiadásban is így). Műveltető

-tat képzővel olvassuk Dugonicsban: „*Hamartatta* ennek bétöltését Hekatéának halála“ 1794. Gyapjas Vitézek I, 197. SZARVAS GÁBOR a szlavóniai nyelvjárásból jegyzett föl ilyen mondást: „*hámajon* (hamarjon) kéd, vágja föl eszt á fát“ (Nyr. V, 62), a. m. 'siessen'. A *hamar* névszóval nyilván az -ar végű *habar*, *hadar* stb. igék módjára bánt el így a nyelv-érzék.

Héhél. Német eredetű főnév. Eredetije, *hechel* mellett van a németben *hecheln* ige is, úgyhogy a magyar *héhél* igét, amely már a régiségben is, és a népnelvben is megvan, lehet közvetlenül a német ige külön átvételének tekinteni; olyan átvétel volna, mint az erdélyi szász *děžaln*-ből *dözsol* (l. LUMTZER—MELICH, DOLw. 88, 293). SIMONYI (Az analogia hatásairól 12) a *héhél* igét, amelyet ő csak *hihel* alakban ismer, igeként ragozott főnévnek tartja, és így fogja föl BÁRCZI is (SzófSz.).

Kalász. Szláv eredetű főnév. SIMONYI (id. h.) adatidézés nélkül csak annyit mond róla, hogy a *kertész* ~ *kertészet*, *zenész* ~ *zenészet*-féle főnevek (pontosabban a *halász* ~ *halászat*, *vadász* ~ *vadászat*) mintájára „a *kalász*-ből is ilyen főnév keletkezett: *kalászat*.“ Hadd idézek rá magam két adatot: „*Kalászat* a vöröskői levéltárból“ Századok 1869: 447, egy cikk címe | „A nemzetközi jog jelen magyar kézikönyve nem ily gyári verseny munka, nem is pusztá *kalászat* az idegen szakirodalom termésében“ BHirl. 1894-i évf. 128. sz.

Kalóz. Török eredetű főnév. SIMONYI (i. h.) ezt írja: „olvastam valahol *kalóz-ás*-t is kalózság v. kalózkodás h.“. Tényleges adatok a főnévnek igeként való kezelésére: „El-terültt szágúldozva a' *Kalózó*, és-rabló Ellenség [törökök] egészen a' Balaton taváig“ 1795. Letenyei: II. Lajosnak veszedelme 81 | „Spanyolország arra hivatkozva, hogy az 1865-iki párisi deklarációt, mely a *kalózás* megszüntetését mondja ki, nem irta alá, kijelenti, hogy gyakorolni fogja a *kalózást*“ BHirl. 1898-i évf. 114. sz. 1. l. Az *adó* ~ *adózás*, *tarlóz* ~ *tarlózás* stb.-féle alakviszony mintájára keletkezett szóalakok.

Léhel. Ismeretlen eredetű, 'gereben' jelentésű tájszó, amely 'gerebenez' jelentéssel egyúttal igeként is használatos (l. MTsz.). A szótár a kettő viszonyát a fönt tárgyalt *héhél* főnév és ige viszonyával veti egybe. Nem látszik olyan ősi ige-névszónak, aminők a *fagy*, *les*, *nyom* stb.-félék.

Lemez. Az iráni eredetű *nemez* főnévnek alakváltozata (BÁRCZI, SzófSz.). SIMONYI (i. h.) egy budapesti címtábláról ezt idézi: „arany- és ezüst-*lemezó*“. Ennél előkelőbb forrásokból is idézhetem az igeszerű használatot: „Egy óra mulva a' két érdekes nő a' Lindvayné' üveglemezett utikocsijában ült“ 1844. Jósika: Az élet útjai 248 | „Ezek a' tükrüveggel *lemezett* olasz szabásu ablakok... egészen újabb korra emlékeztettek“ uo. 249 | „Két keskeny, de magas ablakhoz siettek, melyeket ólom közé szoritott nehéz zöld üveg hatszegek *lemeztek*“

1854. Jósika: A zöld vadász I, 136 | „A nap sugárai üdén és veresen tükrözték vissza magokat a hosszú üveg *lemezett* ablak sorokról“ uo. I, 165 | „Üveggel *lemezve* van most minden ablak. || Ki zörgeti, rázza? . . . Tán síri fuvallat?“ 1862. Szász Károly: A Századok legendájából, fordítás 72.

Mordály. A közép-felnémet *morder* főnév (= úfn. *Mörder*) átvétele (l. LUMTZER—MELICH, DOLw. 183). Már SIMONYI (i. h.) rámutatott arra, hogy némely régi írónkban *mordáló* 'sacarius', *mordálás* 'das Morden', *megmordál* 'ermorden' alakok találhatók, amelyekben a *mordál(y)* tö igeszerű módon van alkalmazva (vö. *talál* ~ *találól*, *találás*, *megtalál* stb.).

Ösztön. Szláv eredetű főnév (l. BÁRCZI, SzófSz.). Egy adatban igei névszóképzővel továbbképezve találtam: „Gyakorta tsak unalmas *ösztonettel* tekénget mostoha fiaira“ 1770—1780? Németh Antal: Ezópus élete és fabulái 38, de: *ösztonnel* 57. Vö. *köszön* ~ *köszönet*.

Penész. Szláv eredetű főnév (l. BÁRCZI, SzófSz.). BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szótárában² igeként szerepel: *penészni*. Vö. az *egerész*, *legelész* stb.-féle igékkel.

Póráz. Szláv eredetű főnév (l. BÁRCZI, SzófSz.). Igének volt érezve egy hírlapi közleményben: „Hosszu kötélre *pórázott* fiatal csikót oktatott a trappolásra“ Pesti Napló 1902. ápr. 16. 15. l. Sok -áz végű igénk (mint *aláz*, *lógáz* stb.) hatásából magyarázható.

Tegez. Ugor eredetű főnév (l. BÁRCZI, SzófSz.). Már a NySz.-ban előfordul Kónyiból (1779.) idézve: „Frigyiai pallos derékát *tegzette*.“ Előfordul ilyen igei használata a következő helyeken is: „Hazádnak hívsége, meg-nyerte szívedet, || Kleombrot; s' Istenink *tegezzék* ívedet“ 1772. Bessenyei: Agis tragédiája 17 | „Agis! Jupiter most kezeit emeli, || 'S emésztő nyilait ellenünk *tegezi*“ uo. 113 | „Ez az ifjú titkon, a' mint tudtomra lett || Uram! te Felséged ellen nyilat *tegzett*“ 1772. Bessenyei: Hunyadi László 35 | „A mely [nyíl] hóhéromat földre le szegzette; || Niléus volt a ki e lövést *tegzette*“ 1784. Bálintitt: Kodrus 107. Nagy számú -ez végű igénk érthetővé teszi a szónak igeként való használatát, annyival inkább, mert a *te* névmásból is van *tegez* alakú igénk.

Téhely. Német eredetű főnév (l. LUMTZER—MELICH, DOLw. 253). 'Vakolás' jelentésű *téhelyez* származék helyett (l. NySz.) Heltai egypárszer minden képző nélkül magát a főnevet használja igéül: „E képpen telyesítembe [a. m. teljesítem be] az én kemény haragomat à falon, es azokon, à kic *betehöltéc* aszt haszontalan meszszel“ Biblia IV Nn 3 | „Az ő prophetái *betehelyic* ötet hituán meszszel“ uo. Tt. A rendes igésített származékot használja a következő mondat -ás, -és képzős főnévben: „It sem fal, sem *tehőlyöszè[s]* nints“ uo. Nn 3.

Tömlőc. Szláv eredetű főnév (l. BÁRCZI, SzófSz.). Kazinczyban olvassuk: „Siklós a' Sigmond Tsászár *tömlözt tetésérl*

[így, két szóba írva], és váráról hires“ 1774. Magyarország lerajzolása 30. Nyilván az *üldöztetés* szó hatása alatt használ ilyen igesítő képző nélküli szóalakot.

Üdvöz. Elavult melléknév, amely csak az „üdvöz légy“, „légy üdvöz“ kifejezésekben maradt fenn. SIMONYI (i. h.) már rámutatott arra, hogy Görcsönyi régi írónk egy ízben igeként használta: „kiralt *éduezic*“ (l. NySz.), és hogy igeként való használata Vörösmartyban („üdvözlek én“) és Szász Károlynál is („üdvözve legyetek“) előfordul. A sok -öz végű ige: *kötöz*, *öntöz* stb. magyarázza meg ezt a használatmódot.

Zugoly. Ugor eredetű főnév (l. BARCZI, SzófSz.). Heltai-ban ennek is előfordul -at igei főnévképzős *zugolat* származéka (l. NySz.).

ZOLNAI GYULA.

A Magyar Etymologiai Szótár.

1943 őszén jelent meg az Etymologiai Szótár XVI. füzete, amely a *gagymal—gámbec* közti címszavakat tartalmazza. Ez alkalomból kívánatosnak látszik a magyar nyelvtudománynak ezt a nagyszabású reprezentatív művét összefoglaló tanulmányban ismertetni, annál is inkább, mert kritikai irodalmunk sajnálatos fogyatékosága, mondhatnók: műlasztása következtében az Etymologiai Szótár egyes füzetei — a legelsőket kivéve — nem részesültek abban a kivételes figyelemben, amelyet megérdemelnének. Különösen az első világháború után megjelent füzetekkel szemben feltűnő ez a mostoha bánásmód. Vezető nyelvtudományi folyóirataink a legtöbbször még egy-egy új füzet megjelenését sem jelentik be, nem hogy részletesen foglalkoznának vele. De az a kevés hozzászólás is, amely mégis napvilágot látott,¹ csak néhány címszóval foglalkozik, de az egész műről nem ad áttekintést.

A magyar nyelvtudomány régi adósságát igyekszem tehát részben leróni, amikor a XVI. füzet megjelenése alkalmával rövid visszapillantást vetek a Szótár egész eddigi anyagára, módszerére és elveire. Itt is főleg azt vizsgálom, hogy a Szótár, ahogy a munka haladt és az egyes füzetek napvilágot láttak, az eredetileg kitűzött célt mennyire valósította meg, illetőleg mennyire tér el tőle, és ezek az eltérések mennyire érintik a mű egészének további és végleges alakulását. Az egyes szómagyarázatokhoz ezúttal nem szólok hozzá; ezekre majd más alkalommal térek ki.

A Magyar Tudományos Akadémia 1904-ben pályatételt hirdetett egy próbadolgozatra, amely „foglalja magában az

¹ HORGER ANTAL, MÉSZÖLY GEDEON, MOÓR ELEMÉR: Szegedi Füzetek I (1935.), 250—8.

alapul szolgáló elvek rövid kifejtését, azonkívül az *A* betűn kezdődő szavak eredetét“. A jutalmat a bizottság egyhangú javaslatára GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS munkája nyerte el. Ugyanosaok ők kaptak megbízást 1906-ban az etimológiai szótár elkészítésére. (Vö. MNy. II, 300, X, 145.)

A szerzők a MNy. II. 1906. évi kötetének szeptemberi számában (300—12) közöltek először mutatónyit munkájukból, s egyúttal tájékoztatást is adtak szótáruk készítésének elveiről és módszeréről. Az itt nyilvánított elvek — a cikkek beosztásának ismertetésén kívül — a következők: *a)* az alakváltozatok összeállításánál a lehető legnagyobb teljességre való törekvés; *b)* a származékszavaknál válogatás és csak olyanoknak a felvétele, amelyek akár jelentésük, akár hangalakjuk folytán az alapszótól elszigetelődtek; *c)* a közszavakon kívül a „biztos vagy legalább mai tudásunk szerint biztosnak látszó etymonú tulajdonnevek közül“ azoknak a felvétele, „1. amelyek a magyar hangtörténet szempontjából fontosak (pl. *Lajos, Kolozsvár, Temes, Maros*); 2. amelyeknek helyes hangtörténeti megfejtésével fontos történeti vagy művelődéstörténeti kérdések kapcsolatosak (pl. *Erdély, Buda, Pest, Bécs* stb.). A magyar köznevekből származó tulajdonnevek (pl. *Szikszó, Nyárágy*) az illető címszó alatt vannak feltüntetve“ (MNy. II, 301).

Egy fontos, sőt talán legfontosabb elvük azonban sem ebből, sem a következő mutatónyukból (MNy. VIII, 241—8, 292—300) nem derül ki; azt csak az I. füzet borítéklapján jelentették be. Szemben az Akadémia követelményével, mely szerint: „főfeladat legyen az eddig megállapított szövegtések szabatos és kritikai összeállítása“, a szerzők az „egész magyar szókészletre“ kiterjeszkedtek. A köznyelv szavain kívül felvették a népi és a régi elavult szavakat is, tekintet nélkül arra, van-e biztos magyarozatuk vagy sem. Sőt e szavakra vonatkozólag nem elégedtek meg a közkézen forgó szótárak (NySz., OklSz., MTsz., NyŰSz., CzF. stb.) és egyéb szótári jellegű kiadványok (BesztSzój., SchlSzój., GyöngyTör., CAL. stb.) anyagával, hanem — amint azt a füzet borítéklapjain közölt rövidítési jegyzékből könnyen láthatjuk — a források egész tömegének feldolgozásával a szótárakban sehol elő nem forduló szavakkal gyarapították címszavaikat.

A teljesség elve a szókincs terén természetesen maga után vonja az alak- és jelentésváltozatokra nézve is a teljességre törekvést. A nagy mértékben kibővített forrásanyagból ennél fogva igen sok olyan változat került a szótárba, amely eddig nem volt ismeretes.

Új és etimológiai szótárak esetében egyébként igen ritka

feladatára is vállalkoztak a szerzők, amikor minden egyes szó történeti fejlődését is igyekeztek vázolni. Ez főleg azzal függ össze, hogy az Etymologiai Szótár megindulása előtt a nyelvtörténeti kutatás még igen kezdeti stádiumban leledzett, és így a két szerzőnek saját magának kellett a különféle alakváltozatok egymáshoz való viszonyát tisztázni és az alapalakot megállapítani.

A tulajdonképeni etimológiai magyarázatok tekintetében szintén érvényesül a teljességre való törekvés elve. Akár az eredeti szókincshez tartozó elemmel, akár átvétellel van dolguk, a szó forrásának egész rokonságára kiterjed GOMBOCZ és MELICH figyelme. Finnugor szavaknál felsorolják az összes finnugor nyelvi, a szláv eredetűeknél pl. az összes szláv nyelvi megfelelőket, sőt némely esetben több forrásból is idézik. Ezután következik az indokolás és az irodalom összeállítása, amelyet szintén a teljességre való törekvés elve jellemez. Végül — ugyancsak eltérően a legtöbb hasonló jellegű munkától — a szerzők még azt is felsorolják, hogy a magyar szó milyen szomszédos nyelvekbe hatolt be.

Ennek a hatalmas, két ember természetes munkabírását jóval túlhaladó munkaprogrammnak láttán joggal merül fel a kérdés, volt-e valaha is remény arra, hogy a mű hamarosan befejezhető. Ezt annál is inkább fel kell vetnünk, mert etimológiai szótárról van szó, tehát olyan műről, amely nem az örökkévalóság számára készül (mint pl. egy anyagközlő munka: forráskiadvány vagy nyelvtörténeti, táj- vagy nagyszótár stb.), hanem elsősorban a mai szükségleteket van hivatva kielégíteni. Még a lehető legjobb etimológiai szótár is csak a mai források és a mai magyarázó elvek alapján nyilváníthat ilyen vagy amolyan véleményt egy szó származásáról, és mindig ki van téve annak, hogy újabb kutatások során egy-egy vélekedés holnap meghaladottá válik. Egy etimológiai szótár tehát, ugyanúgy, mint pl. egy történeti összefoglaló munka, nem készülhet nemzedékeken keresztül a munka egyöntetűségének veszélye nélkül.

A Magyar Etymologiai Szótár azonban óriási feladatköre és nyilvánvalóan igen nagy terjedelme ellenére sem látszott reménytelen és befejezhetetlen vállalkozásnak. Mint az I. füzet boríték-lapján olvasható előfizetési felhívásból látszik, a szerzők az egész művet 200—250 negyedrért ívre számították, és évenként négy 10 éves füzet kiadását tervezték. Az egész mű tehát hat esztendő alatt, illetőleg a megbízástól az I. füzet megjelenéséig, 1906-tól 1914-ig eltelt nyolc esztendőt is beleszámítva, tizen-négy esztendő alatt fejeződött volna be, ami tekintve e munka páratlanul sokoldalú gazdagságát, igen rövid időnek tekinthető.

Ez a számítás azonban több súlyos ok miatt nem válhatott be. Mindenesetre hibás volt már a terjedelemnek 200—250 ívben való számítása. Az első 2—3 füzet anyagának aránya alapján ugyanis az egész mű 300—350 ívre becsülhető. A hat

esztendő helyett tehát legjobb esetben legalább is nyolc-kilenc év alatt lett volna befejezhető. Csakhogy ehhez hozzájárult, hogy a beígért évi 4 füzet megjelenése már az első évben sem valósult meg, mert 1914-ben is csak 3 jelent meg. A következő években a megjelenés menete még lassúbb lett: 1915-ben csak 2 füzet, 1916-ban 1, majd pedig egyévi szünet után 1918-ban újra csak 1 füzet látott napvilágot. Azaz az első öt évben, amelyben az eredeti terv szerint 20 füzetnek — tehát majdnem az egész munkának — kellett volna megjelennie, mindössze 7 hagyta el a sajtót. Hogy ez a késelem miből magyarázandó, vajjon a mindinkább nehezebbé váló háborús viszonyok vagy pedig GOMBOCZ ZOLTÁN kolozsvári egyetemi tanárrá való kinevezése voltak-e az okai, nem tudom. Valószínűleg mindkét körülmény szerepet játszott benne.

De még az ily módon támadt késelem sem tette a munka közeli befejezésének lehetőségét kilátástalanná. Ha legalább ezt az ütemet lehetett volna megtartani (öt év alatt 7 füzet), az első füzetek aránya alapján kiszámított 30—35 füzetet további tizennégy, illetőleg húsz év alatt be lehetett volna fejezni, vagyis legkésőbb 1938-ban a mű utolsó füzetei is megjelenhetek volna. Sajnos azonban, a körülmények még ennek az eredeti tervhez képest igazán szerénynek mondható lehetőségnek (huszonnégy év alatt 35 füzet, kétévenként 3) sem kedveztek. Először is 1926-ig, azaz teljes nyolc évig a szótár kiadása az ország és az Akadémia pénzügyeinek teljes felborulása miatt szünetelt. A közzététel 1926-ban ugyan újra megindult, azonban még a háborús évekhez képest is nagyon lassan haladt előre, mert 1926-tól 1934-ig, tehát kilenc év alatt csupán 4 füzet jelent meg. Akkor újra váratlan és helyrehozhatatlan súlyos csapás érte a Szótár ügyét. Az egyik szerző, GOMBOCZ ZOLTÁN tragikus hirtelenséggel elhunyt. A Szótár munkálatai így most már egyedül MELICH JÁNOS vállára nehezettek.

GOMBOCZ halálakor tehát a Szótárból (a XII. füzetrel együtt, amelynek első 8 ívét még közösen imprimálták, és amely 1936-ban hagyta el a sajtót) összesen 12 füzet volt készen, s ez — a kényszerű nyolc esztendői szünetet nem számítva — összesen tizenhat év alatt látott napvilágot. A GOMBOCZtól és MELICHTől együtt szerkesztett 12 füzet, ha a szerzők az első füzet arányait mindvégig megtartották volna, az egész mű egyharmadát jelentette volna.

Csakhogy a teljesség elve, amely — mint láttuk — az Etymologiai Szótár legfőbb jellemzője, nagy zsarnok, és saját magának is nyakára nő, az arányszámításoknak pedig eleve esküdt ellensége. A teljesség elvének eszménye mellett nehéz a címszóra vonatkozó, nagy fáradsággal feldolgozott forrásokból előkerülő újabb — bár az etimológia szempontjából egyébként közömbös — adatok mellőzése, a szó történeti fejlődését meg-

világító megjegyzéseknek csupán azokra való korlátozása, amelyek az etimológia megállapításához valóban fontosak, a származékok és összetételek közül csak az elhomályosultaknak a felvétele, a többieknek pedig kikapcsolása stb. A szerzők nem is tudtak a teljesség elvének egészen ellentálni ott sem, ahol ők is a válogatás elve alapján álltak. Ez a magyarázata, hogy a szótár arányai következetesen tágultak. Minden füzetrel növekedtek az arányok, minden füzetrel bővültek az egyes cikkek, és ezzel természetesen a füzeteknek címszó szerinti befogadóképessége csökkent. Ez az arányeltolódás az 1936-ig megjelent 12 füzetnél már 50%-ot tett ki. Ez azt jelenti, hogy a XII. füzet utolsó szavának, a *foglár*-nak az I. füzet aránya szerint a VIII. füzet közepén kellett volna lennie, a XII. füzetnek pedig valahol az *i* közepén kellene tartania. Egyszersmind azt is jelenti, hogy az egész munka most már nem 30—35 füzetre (300—350 ívre), hanem legalább is 43—48 füzetre (430—480 ívre) fog terjedni, befejezéséhez tehát nem 18—23, hanem még 31—35 füzet számítandó, azaz ugyanannyi, amennyit az első füzet arányai alapján az egész munka kitett volna.

De az arányok eltolódásának folyamata tulajdonképpen csak ezután indult meg rohamosan. A XIII. füzet (1938.) arányai már az egész mű 870 íves, a XIV.-é (1941.) 1350 íves, a XV.-é (1942.) 2560 íves, a XVI. füzeté pedig (1943.) nem kevesebb, mint 4530 íves terjedelmének felelnek meg. Illetőleg, ha leszámítjuk az eddig megjelent füzetek anyagát, az egyes füzetek arányában a mű hátralevő részére a következő számokat kapjuk: XII. füzet: még 33 füzet (330 ív); XIII. füzet: még 61 füzet (610 ív); XIV. füzet: még 104 füzet (1040 ív); XV. füzet: még 154 füzet (1540 ív), XVI. füzet: még 310 füzet (3100 ív). Vagyis (feltéve, hogy a további füzetek esetében ez az arány nem fokozódik tovább), az utolsó füzet arányában — legkedvezőbben évi 4 füzetet számítva — még hetvenhét évről van szükség a mű befejezéséhez.

A korábbi arányoktól való teljes elszakadást még a következő összehasonlításokkal is lehet szemléltetni: a XII. füzet szóanyaga pontosan annyi, mint az utolsó 4 füzeté együttvéve; vagyis a 4 utolsó füzet a mű befejezése szempontjából csak egy füzetet jelent. Vagy: míg az I. füzet arányainak megtartása esetén a mostani XVI. füzet már valahol a *k* közepén tartana, addig a XVI. füzet arányainak kezdettől való követése esetén ma legfeljebb valahová a mai I. füzet végéhez: az *aszó* szög jutott volna el a mű.

Már rámutattam, hogy ennek a mű sorsának szempontjából is szinte végzetes arányeltolódásnak a teljesség elve az oka. A teljesség elve ugyanis, amelyet a szerzők eredetileg csupán a címszavak felvételére, az alakváltozatokra és a szóra vonatkozó irodalomra nézve tűztek ki maguk elé, fokozatosan érvényesült ott is, ahol maguk a szerzők is hangsúlyozták a válogatás

szükségességét. Így pl. míg a származékok és összetételök felvételében az I. füzetben valóban csak az elhomályosult származékokra voltak tekintettel, addig később ezen az elven lényegesen lazítottak, és sok olyan származékot is felsorakoztattak, amelyeknek felvételét semmi sem indokolja. Pl. a X. füzetben *dicsér*: *dicső*, *dicsőül*, *dicsőit*, *dicsőség* (az utóbbi 10 sor), *dics*, *dicsfény*, *dicsszomj* stb. | *enged*: *engedelem* (10 sor), *engedelmes* (4 sor), *engedelmeskedik*, *engedetlen*, *engedetlenkedik*, *engedékeny*, *engedély*, *engedmény*, *engedményes*, *engedményez* stb. | *él*: *éldégél*, *éledez*, *élelem*, *élelmes*, *élemedett*, *élés*, *éleszt*, *élet*, *élhetetlen*, *éltet*, *élősködik*, *élősdí* stb. stb. Mindezek a származékok a jelentésüknek német és latin nevével és a források megjelölésével együtt természetesen sok helyet foglalnak el. Az *él* címszónál pl. a 4 hasázból 3-at, az *enged*-nél a 2 hasázból majdnem 1½-et stb. A legutóbbi füzetekben pedig a válogatás elve már egészen eltűnik, és a származékoknál is a lehető legnagyobb teljességre való törekvés tapasztalható. Pl. a *fűz* (-fa) cikk 18 hasábjából nem kevesebb, mint 16 hasáb csak a származékokat tartalmazza (úgy közülük önálló címszavakként vannak elkülönítve *Füzed*, *Füzegety*, *Füzesed*, *Füzitő* és *fűzfa*), míg az 1913-ban lezárt I. füzetben a semmivel sem érdekteletlenebb és nem kevesebb származékkal bíró *alma* címszó nem egészen 1 hasábnyi szövegéből a származékok összesen 10 sort tesznek ki. A *galamb* címszó (és az ugyanebből kikülönített *galambbúg*, *galambdúc*, *galambica*, *Galambfalva*, *Galambláza*, *Galambod*, *Galambos*, *Galambsor* stb. címszavak) 18 hasábjából 14 hasáb esik az összetételekre és származékokra (köztük olyanokra, mint *begyescalamb* 11 sor, *erdei galamb* 5 sor, *galambász* 14 sor, *galambászik* 10 sor, *galambbegy* 34 sor, *galambos* 29 sor, *vadgalamb* 8 sor stb.), míg pl. a II. füzetben a *bagoly* címszó terjedelme, bár a szónak van legalább annyi származéka, mint a *galamb*-nak (vö. NySz., CzF.), mindössze 1½ hasáb, a származékoké pedig csak 1 hasáb, noha már itt sem érvényesült a szerzők eredeti elve, mert hiszen pl. olyan világos származékokat vagy alakulatokat is felvettek benne, mint *baglyos*, *Baglyas*, *Bagolyháza*, *füles-bagoly* stb. A *galamb* alatt felsorolt *galambbegy* és *galambos* származékoknak szentelt 34, illetőleg 29 sor csak akkor válik beszédessé, ha tudjuk, hogy az I. füzetben olyan fontos címszók, mint az *acél* vagy az *ács* csak 37, illetőleg 27 sort kapnak! Az I. kötet leghosszabb címszava: az *az*, a pedig a maga 12½ hasábjával sem éri el a *fűz* származékainak terjedelmét.

A túlnövekedés másik oka az alakváltozatok felsorolásában tapasztalható állandó bővítésben rejlik. Az eredetileg az alakváltozatok teljességére való törekvésből ugyanis idővel az adatok teljességére való törekvés származott. Főleg az újabb füzetekben világosan látni, hogy a nyilván az abszolút tudományosság szempontjának hódoló MELICH nem

tudja magát elszánni arra, hogy a tőle felcédulázott forrásokban talált adatok közléséről lemondjon, akkor sem, ha azok a NySz., OklSz. adatainál későbbiek, és nem mutatnak semmiféle alaki vagy jelentésbeli — az etimológia eldöntéséhez figyelmet érdemlő — sajátosságot. Az ezzel elért többlet azonban, bár kb. 50%-os, a többiekhez képest nem olyan szembeszökő.

Sokkal jelentősebb azonban az a többlet, ami az új füzetekben a cikkek magyarázó részében a régiakhez viszonyítva jelentkezik. A szerzők a régi füzetekben a szó eredetére vonatkozó véleményüket rövid egy-két mondatban fejtették ki; még hosszú viták összefoglalását és az ezekkel szemben való állásfoglalást is rövid néhány sorban ejtették meg (pl. az ASBÓTH—MELICH-féle vitának az *asztal*-nál 17 sort, az *angyal*-nál 31 sort szenteltek), a téves véleményeket pedig röviden „másképp, de helytelenül” kifejezéssel intézték el. Ellenben az új füzetekben minden vélemény igen bőséges helyhez jut, sőt gyakran még a teljeszen valószínűtlen is lapokra terjedő megvilágításban részesül, s csak azután következik a tulajdonképeni etimológia (pl. *füst*, *gajdol*, *furmint* stb.).¹

A „teljes” szókincshez természetesen az idegenszavak is hozzátartoznak. Az Etymologiai Szótár kezdettől fogva kiterjeszkedett rájuk, bár az első füzetekben e téren még bizonyos mértéktartást lehet tapasztalni. Van ugyan *akta*, *algebra*, *alchimia*, *aréna*, *arisztokrata*, *demagóg*, *deportál*, *desztillál*, *dózis*, *drasztikus*, *elementom* stb., de hiányzik az *album*, *ambició*, *amfóra*, *anarchia*, *antik*, *deklamál*, *delikát*, *dotáció*, *drogéria*, *drákói* stb. stb., sőt nincs meg pl. csodálatosképen az *elektromos*, *elektromosság* sem. Az új füzetek ezen a téren is bővebbek. A *franko*, *frappíroz*, *frazeológia*, *frázis*, *frech*, *fregatta*, *fregoli*, *frikasszé*, *frizőr* stb. mellett a jellegzetesen szaknyelvi *ftizikus*, *ftizisz* is helyet kaptak. Az *elektromos* szócsaládjának hiányával szemben a *galván* szócsaládjára viszont 6½ hasábban 28 származékkal 14 címszóval szerepel (köztük ilyenek: *galvánelem*, *galvánoszlop*, *galvántelep*, illetve *galvanizáció*, *galvánográfia*, *galvanoplasztika*, *galvanoszkóp* stb.), tehát annyira, amennyin az I. füzet arányában az egész XVI. füzet szóanyagára szépen elfért volna.

Mindezek az eddig tárgyalt bővítések azonban még mindig nem idézték volna elő a szótár terjedelmének gátszakadással fenyegető felduzzadását. Ebben ugyanis — a származékoknál tapasztalt teljességre való törekvés mellett — első sorban a tulajdonnevek hibásak. A szerzők eredetileg itt csak a biztos etimonon és hangtani vagy történeti szempontból fontos tulajdon-

¹ A szótár későbbi részéből közölt mutatvány is, amely a *véka* szót tárgyalja (MNy. XXXVIII, 325—34), pl. MUNKÁCSI teljesen elfogadhatatlan véleményét 3 teljes lapon tárgyalja meg (= EtSz. 4 hasáb), holott a „másképp, de helytelenül” is bőven elég lett volna. Azt mondhatjuk LEDERER EMMA és GYARMATHI származtatása esetében is (összesen 1 lap).

nevek felvételére akartak szorítkozni. Az egész művön végig-húzódó teljesség elve azonban e téren is hamarosan győzedelmeskedett. Egyébként is nehéz a „hangtörténeti vagy történeti szempontból fontos“ tulajdonneveket a többiektől elválasztani, hiszen minden tulajdonnév hordoz fontos hangtörténeti és történeti tanulságokat. Már az első füzetekben helyet kaptak ismeretlen eredetű helynevek is (pl. *Badacsony, Bécs, Berény, Bocsárd, Brassó, Cenk, Cinkota, Csopak, Dipse* stb.). Ezeknek a száma azonban a szótár többi anyagához képest elenyészően csekély volt, és a nevek is csakugyan többségükben közérdekűek. Később azonban ez a szempont háttérbe szorult, és az utolsó füzetek már szinte az összes ismeretlen helyneveket felölelik. Még súlyosabb dolog azonban, hogy e nevek az újabb füzetekben már a füzetek terjedelmének tekintélyes százalékát töltik ki. Amíg ugyanis pl. az első füzetben 5 helynévcímszó összesen 7 hasábot, a II. füzetben 9 helynévcímszó 4 hasábot foglal el, addig a XI. füzetben már 17 helynévcímszó 15 hasábot, a XV. füzetben 29 helynévcímszó 34 hasábot, a XVI. füzetben pedig 46 helynévcímszó 56 hasábot tölt ki. Ezekben azonban a magyar közsavakból származó és külön címszóként nem szereplő helynevek nincsenek is benne. Azaz, míg az I. füzetben a helynévcímszók a füzet terjedelmének 1,2%-át, a II.-ban 2,5%-át teszik ki, addig a XI. füzetben ez az arány már majdnem 10%-ra, a XV. füzetben több mint 20%-ra, a XVI. füzetben pedig több mint 30%-ra növekszik. Még szembetűnőbb a helynevek arányának megnövekedése, ha a szótár helyneveit LIPSZKY Repertoriumával hasonlítjuk össze. Míg az első füzetek (kb. I—X.-ig) helynevei LIPSZKYben kb. 10—20 lapnyi helynévanyagnak felelnek meg (az I. füzet: 14 lap, a III. 29 lap stb.), addig a XI. füzettől kezdve ez az arány 4—2 lapra csökken. A XV. és XVI. füzet helynevei LIPSZKYNél 2—2 lapnak felelnek meg, és könnyű meggyőződni, hogy most már minden helynév benne van a szótárban.

*

Az elmondottakból talán világosan látható, hogy az Etymologiai Szótár befejezésének lehetősége, a jelenlegi méretek mellett beláthatatlan messzeségbe tolódott el. Mivel pedig a Szótár mielőbbi befejezése a magyar nyelvtudománynak elsörendű érdeke és mindnyájunknak hő óhaja, meg kell találni azt az utat és módot, hogy a magyar nyelvtudománynak ez a büszkesége ne maradjon torzónak.

Erre véleményem szerint csak egyetlen mód kínálkozik: visszatérni az első füzet arányaihoz.

Mindenekelőtt le kell mondani a teljesség elvéről. Le kell mondani, egyrészt mert úgyszólván megvalósíthatatlan, hiszen egy szótár sohasem lehet „teljes“, másrészt mert eddig is ez az elv akadályozta a Szótár megjelenésének gyorsabb üte-

mét. Ennek értelmében tehát a következő változásokat merném javasolni:

1. Az alakváltozatok felsorolásánál meg kellene maradni a lényeges alakváltozatoknál. Az egyéb adatok felsorolását, amelyek sem a szó első előfordulása, sem hangalakja vagy jelentése szempontjából nem jelentősek, el kellene hagyni.

2. A származékoknál vissza kell térni az eredeti elvhez, és valóban csak a homályos származékok felvételére kell szorítkozni. A származékok teljes felsorolása nyelvtörténeti és nagyszótárba való; szófejtő szótárban tulajdonképpen nincs hely a számára. Az első füzetektől eltérően azonban az elhomályosult származékokat a nekik megfelelő helyen címszóknak is célszerű volna beosztani és ott utalni a családjukra. Az első füzetekben ugyanis ilyenkor nincs utalás, s így — amíg a Szótárhoz index nem készülne, amit pedig az előadottak szerint csak igen-igen távoli jövőben remélhetünk — a kezdő kutató egyáltalában nem vagy csak igen nehezen fedezheti fel, hogy a kérdéses szót az EtSz. miből származtatja.¹

3. A szó eredetére vonatkozó véleményeket elég röviden jelezni, mert hiszen a szakember úgyis tudja, miről van szó, a nem szakember pedig a mostani részletező, szakszerű fejtegetésekben sem tud eligazodni. A helytelen etimológiákkal is kár vitatkozni, elég a régi rövid lakonikus megjegyzés: „másképp, de helytelenül“.

4. Még az I. füzet gyakorlatával szemben is teljesen el lehet hagyni azonban a nyilvánvaló idegenszavak légióját. Azoknak ugyanis sem a jelentését, sem az eredetét nem keresi senki az Etymológiai Szótárban, tehát nem is hiányolja belőle. Ezekre nézve az idegenszavak szótárai, illetőleg a szakszótárak elegendő felvilágosítással szolgálnak.

5. Teljesen ki kell hagyni viszont az összes tulajdonneveket, bármilyen hangtörténeti vagy művelődéstörténeti tanulságokat rejtse is magukban. Legfeljebb a magyar közszói eredetűekre vonatkozó anyagból indokolt — ha valóban szükséges — adatakat meríteni. A tulajdonnevek feldolgozásának hiányát a magyar szókincs etimológiai szótárában senki sem kifogásolhatja. Akárhogy forgatjuk, nem való az oda, amint-hogy minden más hasonló természetű munka mellőzi is. A szerzők részéről ez is egyike volt azoknak a ráadásoknak, amelyeket fiatalos munkabírásuk bizalmában olyan bőven magukra vállaltak. Igaz, hogy a szakemberek ezt a kezdeményezésüket annak idején nagy örömmel és hálával fogadták, de ők még nem sejtették, hogy ez a többlet a művet tulajdonképeni céljától, a szókincs feldolgozásától fogja lényegesen eltéríteni. Különben is

¹ Így *acsarog*: *agyar* alatt; *ájtatos*: *áhit* alatt; *aggat*: *akad* alatt; *ámul*: *álmél* alatt; *árt*: *árik* alatt; *ácsorog*: *ástt* alatt; *báva*: *bámul* alatt; *butykos*: *bugyog* alatt; *baktat*: *buktat* alatt; *büszke*: *büz* alatt; *csaprák*: *cafrang* alatt; *cselleng*: *celleng* alatt stb.

ma már a tulajdonnevek — igaz, hogy sok tekintetben éppen az EtSz. útmutatása nyomán — önálló vizsgálatra értek meg. A vizsgálat módszere sokban különbözik a szókincs vizsgálatának módszerétől, és azért egy ember részéről, egyszerre, ugyanabban a műben csak igen nagy fáradsággal, az egyenletesség állandó veszélyeztetésével valósítható meg.

6. Az EtSz.-nak tehát le kell mondania a törekvésekről, hogy szófejtő szótáron kívül a nyelvtörténeti szótárnak, tájszótárnak, nagyszótárnak, idegenszavak szótárának, mesterségek szótárának együttesen javított és bővített kiadása legyen, és mindezekben felül még teljes helységnévtáru szolgáljon. E cél elérése még egy nagy munkaközösségnek is évtizedes megfeszített munkájába kerülne.

7. Azonban mindezeknek a rövidítéseknek végrehajtása esetén is még mindig hatalmas munka várna elvégzésre. Még így is feltehetőleg körül belül 20—24 füzetet (200—240 ívet) kívánna a hátralevő szókincs feldolgozása. Ez a mai ütem mellett, amikor évenként egy füzet jelenik meg, még mindig húsz-huszonnégy esztendőttel venne igénybe. Ez — miután a munka már most is teljes harminc éve folyik — egy etimológiai szótár számára reménytelenül hosszú idő. Ellenben lényegesen meg lehetne rövidíteni, ha a füzetek kiadásának ütemét lehetne gyorsítani. Ha sikerülne évenként 4 füzetet megjelentetni, akkor a mű öt-hat év alatt befejeződhetné. Ez, amennyiben a szókincs további részére vonatkozó előmlakalatok nyilván jelentékeny mértékben elvannak végezve, nem tartozik a megvalósíthatatlan feladatok közé.

8. Az évi 4 füzet kiadása azonban — akármennyire haladtak volna is az előmunkálatok —, igen súlyos technikai teendőket (adatok ellenőrzése, korrektúrák stb.) róna a szerzőre. Tehát a célra tanácsos volna, ha MELICH JÁNOS egy tudományos technikai munkaerőt venne magához. Erre a munkára egy, az adatok ellenőrzésében lelkiismeretes és pontos munkájú fiatalabb nyelvész volna a legalkalmasabb. A másik módot, hogy MELICH JÁNOS tudományos munkatársakat vegyen maga mellé, és a munka többi részét velük együtt végezze el, két okból sem tartjuk alkalmasnak. Az egyik ok: mivel a szótár GOMBOCZ ZOLTÁNÉ mellett MELICH JÁNOS életműve, mindaddig, amíg biztos remélhetjük, hogy MELICH mások segítségével nélkül is be tudja fejezni, meggyőződésünk szerint nem volna helyes másoknak is részt kérni belőle. A másik ok meg, ami ennél is fontosabb: ha a szótár anyaga az I. füzet arányaiban nyersen már régóta készen van, tudományos munkatársakra voltaképpen nem is lehet szükség.

*

Fenti soraim megírásában nem a bírálat, még kevésbé annyiunk mestere, MELICH JÁNOS kimagasló érdemei kisebbitésé-

nek szándéka vezetett, hiszen a Szótár páratlanul gazdag és sokoldalú anyagából kevesen merítették olyan sokat, MELICH JÁNOS tudásának tárházából kevesen táplálkoznak olyan állandóan, mint éppen magam. Amit írtam, egyes-egyedül az az évek óta sokunkat eltöltő aggodalom diktálta, hogy az Etymologiai Szótár arányainak mind nagyobb és nagyobb növekedésével egyre inkább csökken a Szótár belátható időn belül való befejezésének a lehetősége. Ez az aggodalom annál súlyosabb, mert az egész magyar szókincs feldolgozására MELICH JÁNOSnál hivatottabb egyéniség nincsen, s az egész magyar nyelvtudományt átölelő tudásban, amilyent egy etimológiai szótár megkövetel, vele senki sem mérhető össze. Azért csak fájlalhatjuk, hogy MELICH JÁNOS, a helyett, hogy páratlanul gazdag tudását és ragyogó tudói leleményét a számtalanszor bizonyára önálló eredményeket termő szövejtő munka terén érvényesítené, a bármennyire fontos, de mégis másoktól is elvégezhető adatgyűjtésre kénytelen idejét, munkaerejét elvesztegetni. Szeretnők remélni, hogy MELICH az egész mű teljességének kedvéért lemond az adatok teljességéről, és a magyar nemzeti tudományok szempontjából végtelenül fontos Etymologiai Szótár befejezése, MELICH nagyszerű eredményekben gazdag munkásságának megkoronázása alkalmából mihamarabb őszinte lélekkel ünneplhetjük a kitűnő szerzőt.

KNIEZSA ISTVÁN.

Román vagy romány?

A szóvégi *n* : *ny* (*ny* : *n*) váltakozás.

A címbeli kérdés gyakorlati: nyelvünk régi *oláh* szavának a kettő közül melyik lenne megfelelőbb helyettese, az *-n* vagy az *-ny* végű forma-e, ha egy vagy más okkal helyettesítése elkerülhetetlen? Ha gyakorlati is a kérdés, eldöntése nem lehet önkényes. Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a szóvégi *-n*, *-ny* hangnak milyen a nyelvünkbeli magatartása, s az *n*-nek *ny*-nyel való helyettesítése, különösen a címbeli szóban, szabályszerű-e.

A mai erdélyi magyar népnyelv egyik érdekes jelensége, hogy a címbeli szót bizonyos helyzetbeli ragozatlan, képzetlen alakjában *román*-nak ejti: *román pap*, *román templom*, *román tanító*, — bizonyos ragozott, képzett alakjában, illetőleg mondatbeli helyzetében azonban *romány*-nak: *rományok*, *rományos*, *romány ember*, *romány iskola*. Vagyis az *n* bizonyos helyzetben megmarad *n*-nek, — vagy talán az *ny* marad meg *ny*-nek, — máskor meg *ny*, illetőleg *n* váltja fel.

Bármily hiányosak is erdélyi nyelvjárási följegyzéseink, ezekből is, de leíratlan tapasztalatunkból is megállapíthatjuk, hogy az ilyen sajátos hangváltakozás nem szorítkozik pusztán a *romány* ~ *román* alakpárra, mert más köznyelvi *n*, *ny* végű

szavunk is ilyen arcú. Alsófehér megyében a köznyelvi *leány*, *asszony*, *torony* szó így hangzik: *ján*, *asszan*, *taran* (Nyr. XXV, 347), a hunyadmegyei Lozsádon a *kicsiny*, *legény*, *szegevény*, *hány* ekképen: *kicsin*, *legín*, *szegín*, *hán* (Nyr. XXII, 406). Viszont a szolnokdobokai Domokos nyelvében meg a *kalán*, *tehén*, *haszon*, *keszkenő* szónak ez a szokott alakja: *kalány*, *tehény*, *haszany*, *keszkenyő* (Nyr. XLII, 14). E nyelvjárások ismertetői csak esetlegesen előbukkant példákat mutatnak be, azt is szűkszavúan, mintha ez a jelenség csak véletlen, elszigetelt tünemény volna, minden szabályszerűség nélkül. A körültekintőbb nyelvjárásvizsgálók az *n*, *ny* névszóvég egész körét igyekeznek megfigyelni, s e két hang váltakozásában több-kevesebb szabályszerűséget látnak, vagy legalább olyan bő példájú bemutatásra törekednek, amiből hangtörvényszerű szabályosságot állapíthat meg a hozzáértő. A tordai nyelvjárás ismertetője pl. már jóval több szón mutatja be az *n*:*ny* váltakozást: *húnyam alatt*, *keszkenyő*, *kalányoz*, *kalánnyal*, *paplanyas*, *kappanyaz*, *szappanyaz*, *bójtórjányos*, *búrjányos*, *csohánnyal*, *ispánn yok*, *Isvány úrfi*, *szerecsenyek*, *ártánn yok*, *tehenyek*, *tömény is kél*; a leíró szerint más köznyelvi *n* végű szóban Tordán megmarad e hang. Nagyobb szünet vagy mássalhangzó előtt azonban nemcsak az előbbieken, de még a következőkben sem ejtenek *ny* hangot: *bárán*, *tokán*, *mokán*, *lián*, *asszan*, *alacsan*, *sován*, *lepén*, *legén*, *kökén*, *kömémag*, *törvénszék*, *patkántúrás*, *takampóc*, *hánszór*, *hán van?* (Ezek az *n*-ek mássalhangzó előtt természetesen csak orrhangú zöngék, azaz pontosabban: nasalizálják az előttük levő magánhangzót.) Mindig *ny* van azonban mássalhangzó előtt is ebben a két szóban: *menny*, *genny* (*menyből*, *genytől*), a ragozatlan-szóvégi (hosszú) *nny* miatt (bizonyára így viselkednek a *szenny* szó is, ha ez a képzetlen alakja is élne a tordai nyelvjárásban, de csak képzett alakban van meg: *szénnyes*). Megmarad az *ny* a rokonsági fogalmú *meny* szóban is, egyszerűen azért, mert mindig két magánhangzó közötti az *ny* hangja: *menyem*, *menyed* stb. (Vö. VISKI KÁROLY, A tordai nyelvjárás: NyF. XXXII, 19.) Hasonló szabályszerűséget állapít meg, — bár csupán az *n*:*ny* váltakozásra nézve, — a szebenmegyei Szakadát nyelvjárásának megfigyelője. Miután nyelvjárás kutatása történeti módszeréhez híven rámutat arra, hogy a köznyelvi *bizony*, *buzogány*, *kisasszony*, *tokány* szónak (az *n*:*ny*-re nézve) a szakadátiak megőrizték korábbi (történeti) hangállapotát ekképen: *bizen*, *buzdugán*, *küsasszon*, *tokán*, — ezt írja: „Ha névszónak szóvégi *n*-je szótagkezdő helyzetbe jut, úgy látszik, mindig *ny* lesz belőle. Pl. *bizen*, de *bizonyos*; *káplán*, *káplánt*, *káplánnak*, de *káplányunk*; *román*, de *rományok*, *romány iskola*.” (Vö. HORGER ANTAL, A szakadát nyelvjárás sziget: MNy. VI, 205.)

A szóban levő *n*-nek és *ny*-nek váltakozása a székely

nyelvjárásokban is a fentiekhez hasonló. Minden szórványadat bemutatása helyett talán elég itt a csíkszentdomokosi nyelvjárásra hivatkoznunk, annál inkább, mert megfigyelője az *n*: *ny*, illetőleg *ny*: *n* váltakozás szabályszerűségét állapítja meg így: „Szó végén *ny* helyett mindig *n* van: *hán?* (hány?), *hán* (hány, dobál), *hitván*, *menkő*, *kocogán*, *legén*, *kemén*, *kormán*, *asszon*, *lén*, *halován*, *cigán*, *fázékon*, *érezkén* etc. *-ny*-et szó végén csak a *rókony* és *gardony* szókban hallottam. *-n* helyett *ny* van az összes *n* végű szavakban, ha utánok hangzón kezdődő rag vagy képző következik: *ojanyok*, *ijenyek*, *tehenyet*, *kalányos*, *hányon?*“ (SZABÓ DEZSŐ, A csíkszentdomokosi nyelvjárás: NyF. IX, 23.)

Ezt a bizonyos mértékig szabályszerű váltakozást figyelhetjük meg Erdély-szerte a tulajdonnevekben is. A *Bodon*, *Csán*, *Zágon*, *Uzon*, *Bölon*, *Kászón*, *Csomortán*, *Szentistván* stb. helynévből ilyen családnevek származtak: *Bodonyi*, *Csányi*, *Zágonyi*, *Uzonyi*, *Bölonyi*, *Kászonyi*, *Csomortányi*, *Szentistványi* stb. Érdekes, hogy a most említett helynevek egyike-másika is hol *n*-nel, hol *ny*-nyel van írva nemcsak a múltban, de a mai köznyelvben, illetőleg hivatalos nyilvántartásban is, pl. az erdélyi *Hagymásbodon* és *Mezőbodon*, *Mezőnagycsán* *n*-nel, a hevesmegyei *Bodony*, *Csány* *ny*-nyel. A *Szentiván*, *Szentistván* községnevet a szóvégi *n*, *ny* helyzete szerint a nép kétféleképpen ejti, a köznyelv, hivatalos nyelv azonban mindig *n*-nel írja, mert könnyű őket megetimologizálni, s a szokásos keresztnévi alak szerint „helyesen írni“ is, nem úgy, mint a köznyelvi nyelvérzék számára etimologizálhatatlan *Csán*, *Csány* nevét.

A fenti idézetekből látható, hogy ez a — legalább a névszók bizonyos csoportjára nézve — következetesnek látszó, mondhatni szabályszerű hangváltakozás az erdélyi magyarság északi, déli, keleti és nyugati nyelvi területén egyaránt megvan; s tapasztalatunkból hozzátehetjük, hogy megvan Erdély közbülső területén is. Ha mármost a címbeli kérdést tekintjük, számunkra legérdekesebb a szakadáti följegyzés, mert a szakirodalomban először tudósít arról, hogy a nép nyelvében él a *román*: *romány* alakpár. S ez annál érdekesebb, mert olyan (szebenmegyei) magyar nyelvszigetről való, amely körül — hogy ezúttal a magyar kiejtés szerint (fonetikusan) írjunk — a „romány nyelv“ nem palatalizál, nem jésít, azaz a *bade*, *ține*, *câne*, *mint* stb. szó *d*, *n*, *t* hangját nem ejti *đ*, *ń*, *ť* (*gy*, *ny*, *ty*)-nek, mint ahogy ez utóbbi módon ejtik általában a Marostól északra lakók. Természetesen így ejtik az északi részen lakó magyarok is. Még magyar beszédbe keverve is hallható ez, ha pl. „cine-mintéznek“, azaz magyaros nyelvi hasonulással idézik ezt a szólást: *ține minte!* — így: *cinye mintye!* ('tarts eszedben!'), vagy a rösszul dolgozó ember munkáját jellemzik így: *kinye kinyestye* (*câne câneste* 'kutya kutyául'). — Nyilvánvaló, hogy

Szakadátan a *romány* alak a fenti magyar hangváltó szabály szerint keletkezett s nem idegen hatásra, mert erre a jésítésre (palatalizálásra) környezetében nem volt példa.

A most említett *d, t*, de főleg az *n*, mint nagy (észak-erdélyi) területen élő jésítés-jelenség azt a gyanút támaszthatja valakiben, hogy az erdélyi magyar *n:ny* váltakozásban mutatkozó jésítés ($n > ny$) esetleg — hogy megint a fonetika szerint írjunk — a „romány nyelv“ hatására keletkezett. Erről nem lehet szó. Bizonyosságul e sajátosan magyar hangváltakozásra idéznünk kell néhány példát az Erdélyen kívüli magyar nyelvgyakorlatból is.

Nyelvészeink megállapították, hogy korábban *n*-féle hangon végződő középkori hely- és személyneveink, akár török, akár német vagy szláv nyelvből kerültek hozzánk, általában *ny*-es alakúakká változtak. Így: a török eredetű *Tuhutum, Kuthen, Achtum: Tétény, Kötöny, Ajtony*; a szláv eredetű *Zeremlyan, Zeremlen: Szeremlén* (ma *Szeremle* Pest m.); a német eredetű *Machtin: Majtény* (vö.: MELICH JÁNOS: MNy. IX, 354, XI, 120; BALASSA JÓZSEF: Nyr. XVI, 501). Ilyen $n > ny$ (részben $m > n > ny$) fejlődést mutató tulajdonneveink *Abony, Ajtony, Abrány, Adány, Böszörmény, Csetény, Dévény, Eszény, Hetény, Ibrány, Járdány, Koppány, Majtény, Mosony, Mány, Murány, Ottomány, Ócsény, Párkány, Pozsony, Radvány, Taksony, Tárkány, Tihany* stb. stb.¹

Sokkal nehezebb az *ny:n* hangváltásra a múltból példát idézni, mivel *ny* végű névszóink, sőt képzőink is, pl. a *-vány, -vény* (MÉSZÖLY GEDEON: MNy. IV, 410, VI, 443.) ősi soron javarészt *n* végűek. Nehéz tehát eldönteni, hogy adott esetben valóban változásról (váltakozásról) van-e szó, vagy ősi hangállapot megőrzéséről.

De minket ezúttal a *román:romány* kérdésben nem is annyira a múlt, mint a mai nyelvi gyakorlat érdekel; annál kevésbbé a múlt, mert a *román ~ román* népnévnek nyelvünkben száz éves múltja sincs,² $n > ny$ (vagy talán $ny > n$) hangváltása tehát egészen újkeletű.

Maradjunk tehát az élő népnyelvnél, s térjünk néhány Erdélyen kívüli területre, példával való igazolására annak, hogy a szóban levő hangváltakozás nem csupán erdélyi jelenség.

¹ Az $n > ny$ hangmegfelelés egykori szabályosságára nézve I. JUSTUS HAJNALKA, Adatok a magyar „ny“ hang történetéhez, különös tekintettel a tövégi $n > ny$ hangváltozásra. Bp., 1911. és MELICH: MNy. VIII, 153, 156.

² A *romonya, rumolya* Bereg m., *rumoj* Cegléd, *roma* Balatonmellék, szőlőfajta nevének aligha van köze a múlt században alkotott *Románia*-országnévhez, ahogy JANKÓ JÁNOS s előtte MOLNÁR ISTVÁN véli; annál kevésbbé, mert a *romonya* (romonia) szőlőnév már SZIKSZAI FABRICZIUS szótárában (1590.) benne van (vö.: JANKÓ JÁNOS, A Balaton-melléki lakosság néprajza 261; MOLNÁR ISTVÁN, A szőlőművelés és borászat kézikönyve. 3. kiad. Bp., 1897.; GOMBOCZ ZOLTÁN, A bor: MNy. II, 151).

„Az egész Szamosháton és Ugocsában is (a Tiszaháttal egyezőleg) palatalizálódott némely szóvégi *n*: *gördony*, *gördonyoz*, *szappany*, *-oz*, *vaggony*, *bodony*, *idegeny*, *gerebény* stb.“ (CsÜRY BÁLINT, A tiszaháti és ugocsai nyelvjárás sajátosságai: MNy. XXV, 14). — Hasonló példáink vannak Szilágyból: *keszkenyő*, *hónyajj*, *szappanyozni*. Az *n*, *ny* helyett a zilahvidéki nyelvjárásban szó végén, ha reá mássalhangzó következik, vagy a *g*, *k* előtt orrhangú magánhangzót ejtenek: *ménkü*, *toroⁿ*, *vászoⁿ*, *szappaⁿ*, *lējáⁿ*, v. *jáⁿ*, *rokoⁿ* (Nyr. XXVII, 494). Hasonlókról értesülünk az erdélyi (nem székely) magyar nyelvjárásokhoz sok tekintetben hasonló biharmegyei Feketekörös völgyéből, közelebről a biharmegyei Tárkányból és Jánosfalváról (Nyr. XLIII, 163, NyF. XXIX). A hajdú jellegű (bihari) alföldi Nagyszalontán minden szóvégi *n*, *ny* helyén nazális van: *jáⁿ*, *legⁿ*, *báráⁿ*, *ispáⁿ*, de ugyanabban a szóban magánhangzók között *n*, *ny* van helyette, tehát: *bárányok*, *ispány úr* stb. (NyF. LXIX, 8). A beregszászi példák is (egyrészt: *idegeny*, *paplanyos* vagy *paklanyos*, *sifony*, másrészt: *dohán*, *mendérgő^s* *ménkü*) hasonló szabályszerűséget sejtetnek, bár a részletes igazolás az innen való leírásból is hiányzik (TÖRÖS BÉLA, A beregszászi nyelvjárás. Bp., 1910. 15). A hajdúk beszédében is ez a szokásos: *oroszlány*, *debrecenyi*, *nyöstiny*, *kínyeső*, *aszongya az asszon*, *hogy . . .*, *szegín kis fiam*, *Böszörmínnék* (MADAY GYULA, A hajdúk beszéde. Bp., 1909. 11, 45). Azonos jellegűnek látszik ebben a debreceni nyelvjárás is a következő példák szerint: *kínyeső*, *ny^eöstiny*, *debrecenyi*, viszont így is: *mendérgős ménkü*, *asszoⁿ*, *sáfráⁿ*, *kökiⁿ*, *báráⁿ*, *araⁿ*, *legⁿ*, *patkán van a pincébe* stb.; egymás mellett is, így: *aran óra*, *aran lánc* (NyF. XXVI, 8, 59, 62); *ny*: *n* változás nyilván itt is csak akkor van, ha a szó magában áll, ha végső hangja szünet vagy mássalhangzó előtti, mint a fenti utolsó példában, vagy ebben: *Aran tőkén aran tál*, | *Aran tálba aram máj* (uo. 50).

A felföldi, ú. n. palócos jellegű nyelvjárasterületet, Borsod megyétől Nyitraig különösen jellemzi a *j*-sítés: *Katyi*, *Danyi*, *téhetyi*, *hetyi*, *szungyit*, *gyinnye*, *gyió*, *tetyű*, *tyűkor*, *kenyi*, *bészelyi*, *állýig*, *vállýig* stb. A minket most érdeklő csoportbeli néhány példa: Gömör: *húzó-vonyó*, *rokony*, *vászony*, *Éstvány*, *Martony*, *idegeny*, *gerebény* (Nyr. XVIII, 455); Ipolyszalka: *kényes^e*, *csóvány* (*csalán*), *döböny* (*bödön*), *teminy* (*tömjén*) (RADVÁNYI KÁLMÁN, Ipolyszalka nyelvjárása. Bp., 1910. 51, 59); Mátyusföld: *fonyott*, *fonyás*, *tehenyek*, *pácány* (= *fácán*), *puttony*, *tehény* (Nyr. XX, 82—3); Nyitravidék: *meginy*, *ispóny*, *ártatlany*, *ollany*, *katlany* (Nyr. XXXIII, 385); Vác: *bókony*, *timony* (NyF. X, 15); stb.

A palócos és palócos nyelvjárások nagy *j*-sítő hajlama ellenére bennük is bőven találunk *ny* helyén *n*-et, főleg a már jelzett esetekben, ha a följegyzők ezt nem is figyelték

meg vagy írták le pontosan. Tehát pl. itt is, Heves megyében *n* (ⁿ) váltja fel az *ny*-et mássalhangzó előtt: *arangalyat*; *a három lyan csak mēnt*; *szēgēn betyár*; *mārvānbū vót*; aztán szünet előtt pl.: *mēgá a három lyan*; — *elindú a három kirákisasszon*, *Guba Jancsi is félvəsi a bundát . . .* (NyF. XVI, 41, 55—6). Ilyen továbbá *ersziēn* (Nyr. XVIII, 455); *hunnak* (*hunynak*), *lēhānná*, *szēgiⁿ*, *kicsint*, *tehēⁿ*, *leginfēle*, *bizongat*, *Párkamba* (Nyr. XX, 15, 34, 39, 43, 48—9); *tehin* (Nyr. XX, 82, 83); *cigán*, *ján* (Nyr. XXXIII, 385); *putton*, *kērvēn*, *eōrvēn* (Nyr. XXI, 312); *gyikint*, *kintelen*, *nénemasszonnak*, *arankapudat*, *boszorkánságba* (NyF. X, 48, 53, 58, 81); stb. — Az *ny*: *n* folyamatos váltakozására idézünk a pestmegyei palócos Bag faluban följegyzett meséből: *Na gyün mán a sárkány, . . . a buzogánt hazahajította. A szépasszonfia . . . megfogta a buzogánt . . . a sárkánt eltanálva, hét fejét vágta le a buzogány. Ére a sárkány aszmongya . . . Visszament a buzogányé, fölvette a buzogánt . . .* (DÉGH LINDA, Pandur Péter meséi: ÚjMNépkGy. III, 120).

Ami az Alföldet illeti, helyszíni megfigyelésem szerint a szóban levő hangváltakozás az egész Nagyikunságban ugyanolyan, azilyent fentebb Nagyszalontáról bemutattam. Úgy látszik, azonos a jelenség Szegeden is. NÉGYESY LÁSZLÓ (Nyr. XV, 542—3) szerint: *kényeső*, *magányos*, *vászony*, *rokony*, *csalány*, *kalány*, *oroszlány*, *szappanyozni*, *kapitány*, *divány*, *paplan*, *szerecseny*, *Kelemőny*, *Balatony*, *Ivány*; ezek Szentesen is mind *ny*-nyel, vagy (szó végén) orrhanggal vannak; Szegeden ezek is: *fonyva*, *fonyott*, *fonyatos kalács*, *fonyó muzsika*, *kenyete*, *fenytelek*, *kenyi-fenyi*. Az *ny*: *n* hangváltásról ezt írja NÉGYESY (i. h. 543): „Ilyen változás rendszeren szó végén történik: *bizon* (ez lehet *m:n* is), *kemén parancsolat*, *cigán* stb. . . az *ny* palatalizálása megszűnik, *n* ejtetik helyette, vagy még az is elmarad és csak az előtte álló magánhangzót orrhangosítja. Eddig NKöröst emlegették ezzel; de így van az egész Alföldön, vagy tán országszerte is.“ (Vö.: VASS BÉLA, A nagyikörösi nyelvjárás: NyF. LVII, 13; KORDA IMRE, A kiskunhalasi nyelvjárás: Nyr. XV, 66—7; CSEFKÓ GYULA—MOLNÁR SÁRDOR, Az adai nyelvjárás: NyF. XXVII, 405.)

Ha így van az egész Alföldön, — s ahogy láttuk, egész Erdélyben, az Alföld keleti szélén, a Felső-Tisza táján, a felföldi palócos területen, — már csak a Dunántúlról kell igazolnunk meglétét, hogy ne föltételezen, hanem határozottabban állíthatjuk: így van ez bizonyára országszerte. Talán kielégítő lesz itt is két körütekintőbb megfigyelő adataira, megállapítására hivatkoznunk, a Győr—Moson—Pozsony megye területéhez tartozó Szigetközéből, valamint a vasmegyei Vép vidékéről. Az előbbiről ezt olvassuk: „*n:ny*. A szóvégi *n* szívesen palatalizálódik . . . bár a szóvégi *ny*, ha a szó belsejébe kerül s utána mássalhangzó áll, ismét *n*-né lesz: *Burijány*, *fony*,

haszony, Istvány, Kálmány, káptolony, keny, paplany, tehény . . . — „*ny: n.* A szó végén álló *ny*-ből *n* lesz, ha mássalhangzóval kezdődő képző vagy rag járul hozzá, vagy ilyen szó következik utána: *kötint, leginnek, lepint, léánkó, sövint, törvinkédís, kímim bősige, putton-dészka, szíp aszon vagy!, hán kutyát verté még vele?* (SZABÓ SANDOR, A szigetközi nyelvjárás: NyF. XXXVIII, 15.) — A vasi Vép vidékéről meg ezt olvassuk: „*n: ny* és *ny: n.* Sajátságos, hogy amint az *n*, különösen a szó végén, igen sokszor *ny*-nyé válik, viszont a szó végén levő *ny* egy-két eset (*szárny* stb.) kivételével *n*-né lesz: *kivány, bány, fony, keny, óny, szány, szény, . . .* A szóvégi *n*-et, még ha a ragtalan alakban nem is mondják *ny*-nek, a ragos alakban mégis annak ejtik, ha a rag a magánhangzóval vagy hasonulásra képes mássalhangzóval kezdődik: *vín, vinyér', vinyek (vénék), hetfen, hetfenyedik, esztelen, esztelennye* stb. Viszont ezekben: *keny, fony* stb., ha *n* után ragozás közben mássalhangzó következik, megmarad az *n*: *kent, font, kívánno* stb. — Az *ny* helyett: *n: kicsin, picin, szégin, bizon, aran, asszon, bárán, ártán, bálván, sován, sáfrán, cigán, alacson, patkán, sárkán, hitfán, márván, sövin, törvin, szerzemín, kelevin, bizonyitván, Bakon* stb. . . . A szóvégi *ny* az utána következő hang minősége szerint majd megmarad, majd *n*-né lesz a ragozás közben, mint fentebb a szóvégi *n*-ről mondtuk: *legin: leginyek, leginyes; aran: aranyos; kötín: kötinyek, é'kkötínnye'* stb. Ha a szóvégi *ny*-re a következő szó elején következik a magánhangzó, megmarad *n*-nek: *sován állot, é' kkötín óma, kicsin embér . . .*” (VARGA IGNÁC, A vepvidéki nyelvjárás hangtana: Nyr. XXIX, 175.)¹

A MTsz.-beli lapozgatással is ugyanarra az eredményre jutunk, mint a fenti, terület szerinti széttekintéssel; egyúttal azt is megállapíthatjuk, mennyire esetleges, hogy beszélt és írott köznyelvünkben egy-egy szónak *n* vagy *ny* végű alakja állapotodott meg, lett közkeletűvé, vagy inkább közkötelezővé; ha ugyan nem valamely analógiához igazodott. A köznyelvi *kén, vén* mellett *kökény, görény; bődön* mellett *bükköny; csalán, oroszlán* mellett *lány; pereszlen* mellett *fövény (fövény); tehén* mellett *szegény* stb. stb.

¹ Dunántúlról többé-kevésbé érinti e hangváltozást: FÁBIÁN IMRE, A tata-tóvárosi nyelvjárás: Nyr. XXXIX, 20; KALMA ISTVÁN, A mohácsi nyj.: Nyr. XXVII, 66–7; KARDOS ALBERT, A göcsei nyj.: Nyr. XIII, 355; KERTÉSZ MANÓ, A zalavidéki nyj.: NyF. IX, 38; KOVÁTS S. JÁNOS, A répcévidéki nyj.: Nyr. XXII, 368; NAGY JÓZSER, A csökölyi nyj. Bp., 1910. 9, 11; ZOLNAI GYULA, Fehérmegyei nyelvsajátságok: Nyr. XXX, 275. — A nyugati szélek, illetőleg az ország nyelvgyakorlatára nézve is érdekes megfigyelniünk az országsterete ismert három városnév: *Pozsony, Sopron, Moson* s a belőlük képzett családnevek (*Pozsonyi, Sopronyi, Mosonyi*) mai és régi köznyelvi és hivatalos nyelvi alakját. Sopron város polgármestere *Sopronyi-Thurner* Mihály; Moson vármegye tisztviselői a vármegye nevét *Moson*-nak írják, de a belőle képzett mellékevet mindig *mosonyi*-nak (ez utóbbira nézve l. Nyr. XV. 227).

Népnyelvünkben — itt vagy ott — szinte valamennyi köznyelvi *n* végű névszónk megvan *ny*-nyel, s szinte valamennyi *ny* végű megvan *n* hangzóval. Csak alaposabb, rendszere-sebb adatgyűjtés és vizsgálat kellene hozzá, hogy megfogalmazhassuk nemcsak egyes nyelvjárásokra, hanem az egész magyar népnyelvre érvényesen a fenti *n:ny*, illetőleg *ny:n* váltakozás hangtörvényszerű voltát.¹

A *román: román*y kérdésben természetesen külön figyelmet érdemel az a szócsoport, amelyet *n* vagy *ny* véghangzóval vetünk át román szomszédainktól, vagy hogy a fenti — bár még a tudomány által nem szentesített — hangtörvény szerint szóljunk: — a *rományoktól* (most mellékes, hogy ebben a csoportban mi a kölcsönző nyelvben török származású). Ország-szerzte ismeretesnek mondható ilyen jövevényszavunk a *mokány* (de ilyen országos elterjedésben nem eredeti etnikai-csoportjelző, hanem már magyar szemléletből kelt jelentéssel).² A másik a *tokány* volna, de már csak a vendéglői étlapon, mert maga a szó által jelzett étel sem ismeretes ország-szerzte.

De érdekes a — mondhatni — csak Erdélyben járatos többi jövevényszó viselkedése is. Azok a szók, amelyek a MTsz. szerint csak a moldvai magyarok, a brassómegyei csángók közt és a székelység keleti sávján (Csík megyében) járatosak, — ahol a szomszédság *bade, tine* stb. *d*-je, *n*-je sem palatalizálódik, — úgy látszik, megmaradnak *n* végűnek: *balán, bosztán, kalakán, kalcon, kapsin, klocán, kurkán, lákon, zabun* stb. Viszont amelyek a MTsz. szerint a Székelyföldön általában használtak, vagy tudomásunk szerint Erdély más magyar területén is eléggé ismertek, már *ny* végződésűek, vagy ilyen végződésük is van: *csobány, dogány, gologány, galagány, kerlány, szilimány, szirimány*, s a már említett *mokány* és *tokány*. Ebbe az utóbbi csoportba tartozik a *romány* is, annál inkább, mert a már említett erdélyi, Maroson felüli (északi) területen — a magyarhoz hasonlóan — bizonyos hangközi helyzetben az oláhban is *ń* (= *ny*)-nyel ejtődik, pl. ebben *rumîneşte*, magyaros ejtéssel és írással: *rumunestye*.

*

Megismerkedvén a magyar nyelvi szóvégi *n* és *ny* természetével, most már gyakorlati céllal vethetjük fel ezt a kérdést:

¹ A megfigyelések hiányosságára nézve l. SIMONYI ZSIGMOND, A tövégi orrhangok: Nyr. XL, 246.

² A tordai magyarság nyelvében általában az Aranyos folyó vízgyűjtő területéről az Aranyos völgyén az „országba“ (‘țara’), pl. hetivásárra lejáró havasi (Bisztrán felüli) oláh népcsoport neve *móc*; a „szentlászlói úton“, inkább a Szamos vízgyűjtő területéről jövők neve *mokány*. De Tordán is megvan a *mokány* szó országos jelentése; jelzi továbbá az itteni kistestű hegyi lófajtat, egy almafajt stb.

román vagy *romány*? A felelet nem lehet kétséges: — *romány*. — Ismeretes, hogy nemzetiségeink közül a *rác, oláh* s újabban a *tót és rutén* nevet nem szívesen hallják azok a népek, akiket évszázadokig e nevekkal neveztünk meg. Pedig nem volt e nevekben sem gúny, sem lenézés, sem „kisebbités“, hiszen számtalan magyar viseli őket ma is vezetéknévüként (*Rátz, Rác, Oláh, Toóth, Tóth*). Itt felesleges az okát kutatnunk, miért követeli mindenik fenti nemzetiség, hogy saját nevükön nevezzük őket. A követelés fölött nem sokat vitatkoztunk, amennyire nyelvünk törvényei, az eredeti kiejtés utánzásának lehetőségei megengedik, a köznyelvi gyakorlatban a kívánt névelő nevezük őket. A *rác* népnevet a *szerb*, a *tót*-ot a *szlovák* kezdi tehát felváltani. A „vendus tótokat“ kívánságukra *vend* vagy *szlovén* névvel nevezgetjük. A *rutén* néven ismert kárpátalji nép időnként változó kívánságát fejezte ki. A maga nyelvén magát *rusz*-nak, ha magyarul beszél: *orosz*-nak nevezi; így a vele szomszédos magyarság is. De az idők járása szerint fölmerült a *kisorosz, magyarorosz, ruszin, rutén, sőt ukrán* elnevezés követelése is. A korábbiak helyére kerülő nemzetiségi nevek a magyar beszédben, illetőleg fogalomvilágban zavart nem okoztak, — nem szólva itt bizonyos politikai vonatkozásokról. Fogalomzavart csak egy okoz, a *román*, amely a szókészletünkben a XII—XIII. század óta élő *oláh* (népi *olá, oláj, valá*) szót kívánja pótolni — ugyancsak e néphez tartozók heves követelésére. (Hogy a követelés hevessége milyen mértékű volt Erdély megszállása idején, arról erdélyi magyarok tanúskodhatnak.) A fogalomzavar abból támad, hogy nyelvünkben a *román* szó le van foglalva a rómaiakkal vérségi, nyelvi s általában műveltségi, történeti kapcsolatban levő népek és nyelvek összességének jelzésére: *román népek, román nyelvek, romanisztika*; ez a név jelez továbbá egy nevezetes középkori művészettörténeti korszakot: *román építészet, román stílus*. Ahogy egy higgadt *rumin* tudós, ALEXICS GYÖRGY írja (Oláh. Román: Nyr. XLIII, 407): „A magyar nyelvben zavar támad, ha *oláh* helyett csak *románt* használnánk, mert a nyugoti új-latin nyelveket is román nyelveknek nevezük, a népeket (olasz, francia, spanyol, portugál, stb.) meg románoknak.“ „Ma már,“ — írja — „amikor a régi jobbágyság korlátait romboltuk s a vele járó megbélyegző helyzetnek emlékeit mindörökre eltemettük, a történeti *oláh* elnevezésben se lealacsonyító, se pedig sértő célzatot nem találunk. Nem is hisszük, hogy művelt ember ilyenre vetemedik. A magyar tudományosság s a nyelvészettel foglalkozó folyóiratok éppen oly célzás nélkül használják az *oláh* nevet, mint akár az *olasz, német, tót, cseh*, stb. népneveket. Az egymás mellett lakó népek ősidők óta évdnek s gúnyolják egymást, de a művelt ember ajkán, a tudományban nincs semmi mellékértelme annak, ha történeti nevükön hívják szomszédait. Végre is, ha *oláhnak*

neveznek, amint a főtebb előadottakból kitetszik,¹ tulajdonképen azt mondják, hogy »latinok«, »rómaiak« vagyunk, ami talán csak nem válik szégyenünkre?“ Aztán idézi BARIT GyÖRGY szavait: „Ha mások, akármilyen érzelemtől is vezette, oláhoknak hívnak, mi történeti értelemben vagyunk s használatát olybá tekintjük, amint azt más népekre is értik, kiknek két-három elnevezésük is van . . .“ (I. h. 407—8.)

Az ilyen mérsékelt hangok ellenére a magyar közélet (politikások, közírók, a műveltebb magyar társadalom) s a tudományos élet ama része, amelynek mindennapi gyakorlatában nincs szüksége a korábban meghonosodott, de nem 'rumîn' jelentésű *román* szóra, szinte kivétel nélkül úgy ott hagyta a „rumínok“ korábbi, sok százados magyar nevét, mint Szent Pál az oláhokat, most már következetesen *román*-nak nevezve őket. De nyelvtudósok, történészek, etnográfusok, antropológusok, művészettörténészek ezzel a megoldással nem értenek egyet, mert szüntelen szükségük van a *román* és *rumîn* megkülönböztetésére. Hogyan beszéljen például a művészettörténész Erdélyben, avatatlanabb közönségnek, hallgatóságnak Erdély *románkori* vagy *román* műemlékeiről? — Ezek a szakkörök évtizedek óta keresik a megkülönböztetésre alkalmas nevezetet; egyetértés, megállapodás azonban máig sincs. A nehézséget a *rumîn*, illetőleg az irodalom útján a *roman(us)*-hoz egyre közeledő *román* szónak *î*, illetőleg *â* hangja okozza, mert a magyar hangrendszerből mindkettő hiányzik. Az erdélyi magyar az oláh *î* hangot *u*-val, az *â* hangot rendszerint *i*-vel helyettesíti: *rumîn*: *rumuny*; *când*: *kind*, *câne*: *kinye* stb. Mivel a nép nyelvében élő alak nem a *román*, hanem a *rumîn*, az erdélyi magyarság — néha tréfás szándékkal — a *rumuny* szót (tehát ebben az alakjában is *ny*-nyel) használja. A *román* és *rumîn* megkülönböztetésére kényszerült szakkörök a *rumun*, *rumán*, *rumén*, *rumuny* szót használják s részben határozottan ajánlják is, de általános elfogadtatása egyik nevezetnek sem sikerült. Ezek közül népnyelvi gyökere a négy közül csak az utolsónak van,

¹ T. i. ismerteti az *oláh* népnév eredetét. E szerint: A szó ősi alapja a latin írónál előforduló, egy kelta törzset jelentő *Volcae*; ebből való a germán *walha* a. m. 1. 'kelta', 2. 'romanizált kelta', 3. 'román nyelvű nép'. A 3. jelentéssel került a szó a germánból a szláv nyelvekbe. Az egyik szláv (a bolgár) nyelvbéli *vlach* alak került hozzánk, illetőleg ebből keletkezett nálunk az *oláh* szóalak, s a *vlach* többesszámi *vlasi* alakjából horvát-szlóven közvetítéssel az *olasz*. Vagyis az *oláh* és az *olasz* népnév egy tőről sarjadt. (I. h. 401. — Vö. MELICH JÁNOS, Néhány magyar népnévről: MNy. V, 433.) — A *román* név használatáról 1885-ben azt írja a Nyr. (XIV, 513). hogy „fölkapták, — különösen az újságok“. De már korábban „fölkapták“, mert ORBÁN BALÁZS („A Székelyföld leírása“ előszavában, 3. l.) 1868-ban azt írja, hogy „én e munka folytán az újabb időben felkapott *román* helyett mindenütt az *oláh*-ot használok azért, mert nyelvünkön mindig így hívták s főként azért, mert e munka régészettel is foglalkozván, ott a *román* kifejezés építészeti műszó, s annak más értelemben való használása csak eszmezávart idézne elő.“

de tréfás, sőt gúnyos mellékíze miatt köznyelvi elfogadtatásra nem alkalmas. Viszont — ahogy fentebb megokoltuk — szükségünk van arra, hogy a nyelvünkben gyökeret vert nem 'oláh' jelentésű *román*-t úgy megkülönböztessük a *rumín*-tól, mint ahogy megkülönböztetjük a *római*-tól, s ahogy e három szóval jelzett fogalmakat megkülönbözteti egymástól például a francia nyelv is (egy-egy hanggal): *roman* 'római', *romain* 'román', *roumain*: 'rumín (oláh)'.

Évtizedek óta keressük az *oláh: román* nevezetkérdés végleges megoldását eredmény nélkül. *Rumín* honfitársaink ragaszkodnak a *román* szóhoz, mi ragaszkodunk nyelvi kifejezésünk egyik legfontosabb követelményéhez, a szabatsóssághoz. A meg egyezés nem lehetetlen, ha közül-akarattal elfogadjuk a *romány* nevezetet — írásban; mert az élőbeszédben továbbra is *román papot*, *román tanítót* fogunk ejteni, mint ebben: *aram-pénz*, *edén-tartó*. A kritikus szóvégi *ny*-et (írásban) a közös „r o m á m a g y a r” hangtörvényszerű jelenségből vesszük, mert a Marosson felül — láttuk — a *rumín n*-je is rákövetkező *e* előtt *ń (ny)*-nek hangzik (e miatt a *rumuny* nevezet is szóba kerülhetett).

Ami a magyar nyelvet illeti, fentebb elég bő adatolás igazolja, hogy országszerte két alakpársor jellemzi a magyar szóvégi *n*, *ny* hang viselkedését:

- I. népi: *szegén*, *alacson*, *lén*, *cigán*;
irodalmi: *szegény*, *alacsony*, *leány*, *cigány*.
II. népi: *bödöny*, *tehény*, *kappany*, *csalány*;
irodalmi: *bödön*, *tehén*, *kappan*, *csalán*.

Semmi okunk nincs rá, hogy e két csoportban a népit az irodalminál vagy az irodalmit a népinél jobbnak, helyesebbnek tartsuk; s arra sincs, hogy a *román: román*, illetőleg a *romány: román* alakpárban valami értékelő megkülönböztetést tegyünk. A választás tekintete csak egy lehet: a szükség, a célszerűség; ez pedig a *romány* elfogadását és meggyökereztetését javasolja. Nem arról van szó, hogy egy idegen szót meghonosítsunk, hanem csupán arról, hogy a köznyelvben már évtizedek óta benne levő, törvényeinkben is használt („görög keleti *román* egyház” stb.) s már a nép nyelvébe is utat talált szónak a fenti I—II. alakpársor mintájára végleges alakját megállapítsuk, mint ahogy megállapodtunk ez alakpárookban is csupán az egyiknek köznyelvi (irodalmi) alakja mellett: nem *cigán*, hanem *cigány*, nem *kacagán*, hanem *kacagány*, nem *mokán*, hanem *mokány*, *tokán*, hanem *tokány* stb. Természetesen megállapodhatnánk a másik alakpársor mintája szerint is, hiszen ez is szabályos volna, de miért, mikor nem erre van szükségünk, s mikor az előbbivel (nem *román*, hanem *romány*) a nyelvi szabatsósság ügyét szolgáljuk, s a régóta megoldatlan kérdést végleg megold-

hatjuk olyan módon, amely romány honfitársaink érzékenységet sem érintheti, hiszen igen jelentékeny kiterjedésű nyelvjárás-területükön magánhangzóközi helyzetben ők maguk is *ny* (*ń*)-nyel ejtik a nevüket.

VISKI KÁROLY.

Egy bolgár-török *yiltavār* méltóságnév.

A volgai bolgárok és szlávok X. századi kapcsolatainak kérdéséhez.

Az újonnan előkerült Ibn Fadlan-kéziratnak¹ egyik érdekes problémája az úti jelentésben szereplő bolgár király méltóságnéve. A jelentés egyik helyén² a király neve és címe így hangzik: *'l.m.š ibn Š.l.k.y y.l.t.wār malik aš-šaḡāliba*. Ebben a formulában az *'l.m.š* nyilván személynév, a *Š.l.k.y* pedig patronymikon. Az arab *malik* szónak 'király' a jelentése, a *šaḡāliba* pedig, amely arab többese a *šaqlāb* szónak, a. m. 'szláv', Ibn Fadlannál azonban a. m. 'bolgár-török'. A fenti formula jelentése tehát: "*'l.m.š, Š.l.k.y* fia, a bolgár-törökök királya". A kézirat egy másik helyén³ a királynak csak méltóságnévét találjuk, tulajdonneve nélkül: *al-malik y.l.t.wār malik Bulgār*: '*y.l.t.wār* király, Bulgār királya'. A fenti két formulából kitűnik, hogy a bolgár király személyneve „*'l.m.š, Š.l.k.y* fia" volt, a címe pedig „*Bulgār* királya".

Van mind a két formulában egy eddig még meg nem magyarázott szó: a *y.l.t.wār*, a régi szöveg szerint *b.l.t.wār*. R. VASMER (Numismatische Zeitschrift. Wien. LVIII, 83—4) szerint ez a szó valamilyen bolgár tulajdonnév lehet, mert ha méltóságnév volna, akkor az *al-malik b.l.t.wār malik Bulgār* kifejezésben a méltóságnévek furcsa halmozásával volna dolgunk. Ez az érv azonban nem meggyőző, mert a *b.l.t.wār* és *malik* szavak egymás melletti alkalmazása akkor sem méltóságnév-halmozás, ha a *b.l.t.wār* is valamilyen méltóságnév. A *malik* ugyanis éppúgy lehet itt is fordítás vagy magyarázat a *b.l.t.wār*-hoz, mint pl. a Ibn Hurradadbiḥ-féle *tarḡān malik al-ḡazar*⁵ 'tarkán, a kazárok királya' kifejezésben. VASMER magyarázata ellen szól az is, hogy a király neve az új kéziratban egyszer magára is előfordul *'l.m.š ibn Š.l.k.y* formában.⁶ Itt a *b.l.t.wār* hiányzik, s ez furcsa volna, ha a *b.l.t.wār* is a király személynevéhez tartoznék. Továbbá az úti jelentés egyik fontos részlete⁷ szerint a bolgár király a maga és az édesapja neve helyett

¹ Kiadása: A. ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Fadlan's Reisebericht: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXIV, 3. Leipzig, 1939.

² VALIDI arab szövege 3. 7. sor.

³ I. h. 22, 4. sor.

⁵ Ed. DE GOEJE 163, 11. sor.

⁶ VALIDI arab szövege 16, 16. sor.

⁷ I. h. 22, 3. sor.

muszlim neveket kér Ibn Fadlantól, hogy a prédikátor a pénteki istentiszteleten a prédikáció előtti imában megemlíthesse nevüket. Erre a fontos célra a mohamedán államokban egy formulát szoktak használni. Mikor Ibn Fadlan előtt a régi formulát megemlítik, amelyben a király *malik*-nak van nevezve, figyelmezteti a királyt, hogy a szószekeken a *malik* név csak Istent illetheti meg. A régi formulában a király neve és címe így hangzott: *'l.m.š ibn Š.l.k.y y.l.ṭ.wār malik Bulgār*. Az új formula ennek pontosan megfelel: *Ja'far ibn 'Abd Allāh amīr Bulgār*. Amint látjuk, az új formulában a király apja és a király már muszlim neveket viselnek. A *y.l.ṭ.wār* helyett nincsen megfelelő arab név az új formulában, hanem a *y.l.ṭ.wār* és a „szentségtörő“ *malik* az *amīr* szóban vannak összefoglalva. *Amīr* a X. században a kalifátus egyes helytartóinak címe. Ez is arra mutat tehát, hogy a *y.l.ṭ.wār* valamilyen bolgár-török méltóságnév. Végül igen súlyosan esik latba VASMER érvelésével szemben az is, hogy a XIII. századi 'A ufi a *y.l.ṭ.wār*-t, amelyet ő a torz *b.ṭ.l.ṭ.ū* (változata: *b.ṭ.l.ṭ.ūn*) alakban ismer, világosan a bolgár király címének mondja (BARTHOLD: ZVO. II, 264). VASMERnek (i. h.) 'A ufi megbízhatósága elleni érvei nem meggyőzők.¹ Mindezek alapján igen valószínűnek látszik, hogy a *y.l.ṭ.wār* valamilyen bolgár-török méltóságnév, s ezen az sem változtat, ha a szó a későbbi hagyományban személynévként jelenik meg (VALIDI i. m. 217).

A *y.l.ṭ.wār*-t már 'A ufi összehasonlította a *ḥāqān*-nal és az orosz király fejedelmi címével, a *Būladmīr*-ral. Ilyen irányban kísérelte meg a szó magyarázatát FRAEHN is (Ibn Foszlans und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit LVI.): *b.l.ṭ.mār*-t olvasott, és ezt az orosz *Volodimir* vagy *Vladimir* megfelelőjének tartotta. FRAEHN később (Drei Münzen der Wolga-Bulgaren 182) ŠENKOVSKIJ magyarázatához csatlakozott, aki a *y.l.ṭ.wār*-t egy dalmát *vladavac* szóval tekintette azonosnak. Ez a *vladavac* azonban M. VASMER szerint a dalmátban nincs meg, és hangtörténeti okokból nem is lehetett meg korábban sem (közlés R. VASMER fent idézett cikkében 82).

Ha a szót a szlávból akarjuk magyarázni, akkor fel kell tennünk, hogy a bolgárok Ibn Fadlan idején vagy szlávok voltak, vagy már erősen keveredtek a szlávokkal, vagy esetleg szláv uraiktól kapták a király nevét. Arról, hogy a volgai bolgárok Ibn Fadlan idején, Kr. u. 922-ben szlávok lettek volna, természetesen szó sem lehet. Erős bolgár-török és szláv keveredésre sem gondolhatunk még ebben az időben, mert ilyenről forrásaink nem szólnak. Az sem valószínű, hogy a bolgá-

¹ VASMER egyébként a bolgár-törökök története szempontjából igen értékes és tanulságos cikkében a *b.l.ṭ.wār* szót a bolgár-török érmeiken „barbár“ arab írással írt *Bārmān* királynévvel azonosítja (BARTHOLD után). A *b.l.ṭ.wār* szó azonban a fentiek értelmében nem lehet tulajdonnév.

roknak ebben az időben szláv uraik lettek volna, hiszen minden jel arra vall, hogy a bolgárok korai történetük minden szakában a kazárok érdekkörébe tartoztak (BARTHOLD: EnzIsl. I, 819 kk.).

Mindezek ellenére BARTHOLD (12 Vorlesungen 68) határozottan a mellett foglal állást, hogy Ibn F adlan új szövege a korai szláv-bolgár keveredést bizonyítja: „Ibn F adlan a volgai bolgárok királyát a szlávok uralkodójának nevezi. Régebben ezt Yā q u t¹ tévedésének lehetett volna tulajdonítani, most azonban ugyanazt találjuk Ibn F adlān eredeti művében is. A volgai bolgárok nyilván, ugyanúgy mint a dunai bolgárok, a török-csuvas népnek a szlávokkal történt keveredéséből származnak, azzal a különbséggel, hogy míg a dunai bolgároknál a szláv nyelv, addig a volgai bolgároknál a török-csuvas nyelv jutott uralomra.“ BARTHOLD tehát arra építi érvelését, hogy Ibn F adlan a bolgárokat felváltva nevezi *bolgár*-nak és *szláv*-nak. Ibn F adlan szóhasználata azonban ebben a kérdésben nem lehet döntő. A régebbi arab földrajz-írók ugyanis a *ṣaqlāb* szót nemcsak 'szláv' értelemben használják, hanem gyakran *szláv*-nak nevezik a bizánci birodalomtól északra levő területek népeit általában, faji kapcsolataikra való tekintet nélkül. Al-Hu w a r i z m i, P t o l e m a i o s átdolgozója (IX. század közepe), a szlávokat, akiket P t o l e m a i o s ezen a néven még nem említ, a germánokkal azonosítja.² Ibn H u r r a d a d b i h szerint (IX. század második fele) a szláv terület Spanyolországtól egészen a Tanais (Don) folyóig terjed.³ Balhinál az ismert terület északon már egészen a volgai bolgárokig ér. Azoktól északra azonban még nála is „szlávok“ laktak, pedig neki már a szlávok kelet-európai országról elég világos képe van.⁴ Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a *ṣaqlāb* névből helytelen volna a bolgárok népi kapcsolataira következtetni. Még azt a kérdést sem dönthetjük el Ibn F adlan jelentése alapján, hogy a bolgárok milyen néven nevezték önmagukat. A bolgárok maguk használta névvel ugyanis az úti jelentésben csak egyszer találkozunk, mégpedig az előbb idézett imaformulában. Itt a bolgár király neve — és ez, úgy látszik, elkerülte BARTHOLD figyelmét — *amīr Bulgār* 'Bulgār (városának) királya'. Igen valószínű tehát, hogy Ibn F adlan csak a korabeli szokásnak megfelelően használja a *ṣaqlāb* szót 'bolgár-török' értelemben.

Helyesebb tehát már kiindulásnak is az, ha a fejtegetni kívánt szó eredetét a törökben keressük.

¹ Ibn F adlan úti jelentése régebben csak a Ya q u t-féle nagy földrajzi szótárban található kivonatokból volt ismeretes.

² Ed. VON MŽIK Nr. 1592.

³ Ed. DE GOEJE 119, 6. sor; 93, 1. sor; 105, 15. sor; 154, 12. sor; 155, 4. sor; 155, 8. sor.

⁴ Istahri, ed. DE GOEJE 8, 11. sor; 69, ult.; 70, 1. sor; 9, 15. sor.

Az első ilyen magyarázat AŠMARINTÓL származik (Bolgary i čuvaši 62). Ő a nevet egy feltett *bixtuan*-nal hozza kapcsolatba.¹ Ennek első felében a *beg*, a második felében a csuvas *tuan* = *tavan* 'születésű' rejlenék. Ilyen török nevet azonban egyebünnen nem mutat ki.

Részben helyes ezzel szemben MARQUART magyarázata (Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge 114—5), aki a *b.l.ṭ.wār* szóban a török *Alp-Āl-ātbār* méltó-ágnév megfelelőjét látja. Az *Alp-Āl-ātbār* Moses Kałankajtvaci' orosz fordításában egy kaukázusi hun fejedelem nevéként szerepel. Az orosz fordítás névalakjai: *alfilitver*, *alfilutver*, ŠAHNARAZEAN kiadása szerint *Atbiuti-T'vel*, *Atbitu-T'vel*. Mind a két kiadásban vannak egyszerű *alp*-, illetőleg *alb*- nélküli alakok is: *litver*, *ilu-T'vel*. Megvan a szó egy összetett nemzetségnévben is *chat'rlit'ber* alakban.² A *lit'ber* MARQUART szerint itt is = *āl-ātbār*. Ide sorozza MARQUART az Ibn Fadlan-féle *b.l.ṭ.wār*-t is. Ennek eredeti alakja szerinte *albilatwār*. Az arab másoló azonban az első szótagot tévesen értelmezte és az *al*-kezdetet, mint arab névelőt elhagyta. Jegyzetben hozzáfűzi ezekhez MARQUART, hogy az *il-utver* és *lit'ber* alakoknak a türk feliratokban szereplő, szerinte *āl-ātbār*-nek olvasandó szóval való összefüggését a turkológusoknak kell eldönteniök. Nem említi MARQUART, hogy ő a türk *āltābār*-t egy régebbi magyarázataiban (Chronologie 41) *āl-tābār*-nek olvasta.

MARQUART magyarázata mellett szól első sorban a türk *āltābār* és a kazár *ilutver* szavak feltűnő hasonlósága. Továbbá az is, hogy a kazár méltóságnevek általában türk eredetűek. Elfogadhatatlan azonban az Ibn Fadlan-féle *b.l.ṭ.wār* szókezdő *b*-jének MARQUART szerinti magyarázata, amely még akkor is erőltetett volna, ha a szónak csak szókezdő *b*-s alakját ismernők. Az új kézirat egyik helyén³ azonban a szó nem *b*-vel, hanem *y*-vel kezdődik. A *y* és *b* betűk között az arab írásban csak egy pont különbség van. Ez a *y* az Ibn Fadlan új kéziratának budapesti, LIGETI LAJOS birtokában levő fénykép-másán is világosan látszik.

VALIDI tehát (i. m. 105—7) a *y.l.ṭ.wār* alakból indul ki, és azt — nyilván nem függetlenül MARQUART előbb említett jegyzetétől — a türk feliratok *āltābār*-jével hozza kapcsolatba. Ibn Fadlan adatát csuvas hangtani jelenségekkel magyarázza. Ő a türk *āltābār*-t *āl*- és *tābār* részekre bontja. Szerinte az Ibn Fadlan-féle *yal-tavar* (így olvassa ő a *y.l.ṭ.wār* írott alakot) ennek pontos megfelelője. A türk *āl* 'nép' ugyanis a

¹ *Vixtyn* név előfordul a bolgár fejedelmi listában (vö. MORAVCSIK, Byzantinoturcica II, 296 kk.).

² MARQUART ezt az adatot „Geschichte des Levon d, ed. ŠAHNARAZEAN 163“ után közli; idézi KÖPRÜLÜZADE is az EnzIsl. török fordításában, *alp* címszó alatt.

³ VALIDI arab szövege 3, 7. sor.

csuvas *yal*-lal azonos (itt azonban 'falu' a jelentése). A *-t.wär* a türk *täbär*-rel szemben *v*-t tartalmaz, minthogy köztörök *b*-nek a szó belsejében csuvas *-v*- felel meg (POPPE: KCSA. II, 75).

Összetételnek tekinti az *ältäbär*-t már a feliratok megfejtője, THOMSEN is, aki megjegyzi, hogy a feliratok egyik helyén az *ältäbär* első magánhangzója helyén egy *i*-nek a nyoma látszanak (Inscr. 182). Minthogy THOMSEN szerint (vö. NÉMETH GYULA: KCSA. I. kieg. k. 75) az írott *jär* ~ *jir* váltakozás egy kiejtésbeli zárt *e*-re mutat, feltehető az is, hogy az *ältäbär* első magánhangzója is zárt *e* volt. Így olvassa a szót THOMSEN újabb munkájában (Zschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch. NF. III, 172), ahol a szó alakját és jelentését a következőképen adja meg: „*eltäbir* (*il*-) türkischer Gouverneur o. dergl.“ A második és harmadik magánhangzó olvasatát mai adataink alapján pontosan meghatározni nem lehet. THOMSEN sem okolja megfenti olvasatát. A feliratokban az *ältäbär*-nek *-lig* képzős alakja is szerepel (II E 28), azonban a szó magánhangzóira nézve ebből az adatból sem tudunk meg közelebbit. Előfordul ugyan a szó HÜSEYİN NAMIK ORKUN szerint (Eski türk yazıtları II. Istanbul, 1939. 114; DR. HASAN EREN szíves közlése) a Hoitu Tamir-i feliratokban is, de szintén magánhangzók nélkül. Egy manichaeus írással írt szövegben az *ilt(ä)bär* alakot találjuk (LE COQ: Thomsen-Festschrift 147). Ennek az adatnak értékét emeli, hogy archaikus szövegben fordul elő. Helyesebb tehát a türk *ältäbär*-t is THOMSEN *iltäbir*-jével és MARQUART *äl-ätbär*-jével szemben *ilt(ä)bär*-nek olvasni.

A kazárban a szó az előbb idézett örmény adatok tanúsága szerint *i*-vel kezdődött, bár az örmény *i* adhat talán erősebben zárt *e*-t is vissza. Az örmény átírásokban a harmadik magánhangzó mindig *e* vagy *ē*. A második szótagban *u* vagy *i* van (*ilutver*, *ilitver*). A türk *ältäbär* alak második magánhangzója az örmény átírásokban hiányzik.

Az *ältäbär*-nek kínai átírását eddig még nem ismerjük. HIRTH (Nachworte 111—2) ugyan és utána F. K. W. MÜLLER (Uigurica II, 94 és Hirth-Festschrift 318) is, kimutatta a szó kínai változatát, olvasatuk azonban PELLIOU (T'oung Pao XXVI, 225—9; PELLIOU cikkére LIGETI LAJOS volt szíves figyelmeztetni) szerint téves. A kérdéses, *k'i-li-fa*-nak írt szó helyes olvasata ugyanis nem *il-di-bar*, hanem *el-fa*, s így nem tartható az *ältäbär* átírásának.

Az *ältäbär*-re vonatkozó eddigi adatokhoz valószínűleg még egy igen érdekes és fontos adatot csatolhatunk. Az *ältäbär* a feliratokban mint méltóságnév szerepel, mégpedig mint az ujjur és az Az nép fejedelmének neve (THOMSEN: ZDMG. 154, 157). Az ujjurok történetére egy másik igen becses keleti forrás is van, igaz, hogy sokkal későbbi időből: Rasid ad-din „Ta'rih-i Gāzānī“ című XIV. századi munkája. Az ujjurok régi

történetére vonatkozó szövegrészletet SALEMANN közli belőle gondos szövegkritikai kiadásban (a RADLOFF-féle „Kudatku Bilik“ bevezetésében XXVI. l.). Rasid ad-din itt előbb az Oguzkán legendáját mondja el, majd rátér az ujugrok régi történetére. Az ujugr „népek“ eleinte fejedelem nélkül éltek, majd két fejedelmet választottak, hogy minden ujugr népen uralkodjanak. Ezeknek neve: *Al-áltirir*, illetőleg *Kül-ärkin*. Lényegében azonos ezzel *A bu-l-G a zi* egyik elbeszélése „Š e j e r e - i T ü r k“ -jében (XVII. sz.). Az ujugrok két csoportjának a neve nála: *Toquz ujugr*, illetőleg *On ujugr*, az egyik fejedelemnek a neve pedig *Al-áltir*,

Hogy ezek az adatok mennyiben tükröztetik vissza a történelmet, nagy kérdés. Maga az *On-ujgur* és a *Toquz ujugr* elnevezés is a régi török történelem egyik legnehezebb problémájával, az ujugr kérdéssel függ össze. Annyi azonban bizonyos, hogy a régi keletnek kevés olyan megbízható írója van, mint éppen Rasid ad-din; ezért tehát nem volna helyes feltenni, hogy elbeszélését és a benne előforduló neveket ő találta ki. Ez az elbeszélés, még ha nem is történelem, kitűnő összefoglalása mindannak, amit a nomád fejedelemválasztásról más forrásokból tudunk (NÉMETH: KCsA. II, 441). Mindazonáltal Rasid ad-din adatát az Oguzkán legendájához tartozónak szokták tekinteni, s így különös történeti jelentőséget nem tulajdonítanak neki.

Újabban azonban Rasid ad-din elbeszélésének értékelése bizonyos mértékben megváltozott. F. K. W. MÜLLER ugyanis BARTHOLD nyomán rámutatott arra, hogy a Rasid ad-din-féle *ärkin* a türk feliratokban, sőt kínai forrásokban is megvan (Hirth-Festschr. 318; vö. PELLIOU i. h.). Ez a körülmény is a mellett szól, hogy Rasid ad-din elbeszélésének valami történeti magva van.

Az ujugrok másik királyát Rasid ad-din szerint *Al-áltirir*-nek, *A bu-l-G a zi* szerint pedig *Al-áltir*-nek hívták. Az egyik kéziratban ezt a változatot találjuk: *الابلير* *äl-älb.t.r* (megemlíti BEREZIN is Rasid ad-din kiadásában 162). Az arab írás természetéből következik, hogy egy ilyen *äl-älb.t.r* alak írásképe csaknem azonos az *äl-ält.b.r*-ével. Rasid ad-din tehát a másik ujugr király nevét is valamilyen történeti forrásból vehette, hiszen egy *ält.b.r* névalaknak a türk *ältäbär*-rel való összefüggése nyilvánvaló. Ez a magyarázat az eredeti írásképe erőszakos megváltoztatása nélkül lehetséges, de ha ez nem volna is döntő érv helyessége mellett, döntő fontossággal szól mellette az a körülmény, hogy a türk feliratok előbb idézett adata szerint az ujugroknak a tokuzoguz uralom idején valóban *ältäbär*-ek voltak az uralkodók. Az ujugrok *ültäbär*-jéről beszél az előbb említett manichaeus történeti szövegtöredék is.

Amint láttuk, az *ältäbär* Rasid ad-dinnél összetételként jelenik meg: *äl-ältäbär* formában. Ha ez az alak helyes, akkor az első elem nyilván a 'nép' jelentésű *äl* szó. Ebben az esetben azonban a következő *äl* szótag nem lehet ugyanezzel az *äl* 'nép' szóval azonos, mert ilyen összetételnek aligha volna értelme. Ha azonban az *ältäbär* első szótagja nem választható el a többitől, akkor THOMSEN *eltäbir* (*il-*) olvasata sem lehet helyes.

NÉMETH GYULA foglalkozott azokkal a török méltóságnevekkel, amelyek viselőjüknek a nép történetében játszott szerepével függenek össze (KCsA. II, 440 kk.). Ilyenek: *Elteriş-qagan* 'Reichssammlungs-kagan' (THOMSEN), *El-etmiş Qutluğ Bilgü* 'aki a népet megszervezte, a szerencsés, a bölcs', *Il-tirgüg* 'népgyűjtő' stb. NÉMETH GYULA (i. h. 3. j.) szerint idetartozik Rasid ad-din *äl-ältirir*-je is.

Az *äl* ~ *il* 'nép' szóval összetett méltóságnevek a törököknél igen gyakoriak. Nem meglepő tehát, hogy a magyarban is nyomuk van. PAIS DEZSŐ tárgyalt ilyen alakulatokat egy magyar helynévvel kapcsolatban (KCsA. II, 324—6). E szerint a magyar *Ölbö* helynév olyan területhez kapcsolódik, ahol sok a török eredetű név. Az *Ölbö* mint személynév is előfordul. 1328-ban szó van egy *Ilbeg* nevű személyről, *Twdbeg* fiáról. Az *Ilbeg* pontos megfelelője a török *Il-begi* összetételnek. Hasonló összetételek birtokos személyraggal és a nélkül is gyakoriak, pl. *il-xany*, illetőleg *il-xan*. Azt gondoljuk, hogy az *äl-ältäbär* is lehet ilyen összetétel, mégpedig úgy, hogy a második fele talán idegen eredetű méltóságnév, mint pl. a *xan* az *il-xan*-ban, vagy pedig olyan török szó, amely az uralkodónak valamely, a népre vonatkozó tevékenységét jelöli. Ez utóbbi magyarázat ellen szól az a körülmény, hogy az *ältäbär*-t mint török szót eddig nem sikerült megmagyarázni. LIGETI LAJOS egyetemi előadásában kifejtett nézete szerint a türk feliratok több idegen eredetű méltóságneve egy letűnt ázsiai nyelv utolsó emléke. Nem lehetetlen, hogy Rasid ad-din *ältäbär*-je is ezek közé tartozik.

Rá kell mutatnunk azonban arra a lehetőségre is, hogy a Rasid ad-din-féle *äl-ältäbär* első *äl*-je csak dittográfia, s így a szó helyesen csak *ältäbär*-nek hangzik. Ebben az esetben a szót THOMSENNEl az *äl*- és *täbär* tagokra oszthatjuk. MARQUART (Chronologie 41) szerint egy ilyen *täbär* alak kapcsolatba volna hozható a VIII. ökuménikus koncíliumon résztvett egyik bolgár követnek a nevével, a *Tabare*-val. MORAVCSIK GYULA (ByzTurc. II, 299) azonban az ökumenikus koncíliumról szóló Anastasius-féle jelentés legjobb kéziratainak alapján másképp olvassa a követek egymásután következő nevét: *Ves-tranna Tabare* helyett *ilues canmataban*-t. Ilyen *Tabare* alak ezek szerint nincsen. — PAIS DEZSŐ volt szíves figyelmeztetni arra, hogy az *äl-täbär* szót magyarázhatjuk az *äl* és *täbär*

összetételeként. Egy **tābār* ugyanis lehet a *temir* formában általános török nyelvi 'vas' jelentésű szónak változata. A 'nép' és 'vas' szavak összetétele a törökben mint név nem különös, sőt más példákban is kimutatható. GOMBOCZ ZOLTÁN foglalkozott a *tāmīr* alakváltozataival és személynevekben való előfordulásaival (MNY. X, 339 kk.). Ehhez a szóhoz kapcsolja többek között a magyar *Tömör* helynevet, és a *Töböracsök*-öt is valószínűleg idetartozónak gondolja. MLADENOFF pedig az Ἐλιπιήρης-t, Terterij bolgár cár testvérének nevét magyarázza így, rámutatva arra, hogy a szó második fele a *demir*-rel azonos (MNY. XXI, 38—9). A GOMBOCZNÁL felsorolt alakváltozatok között találunk sor, lebed *tābir*, szagaj *tebir* alakokat is (vö. GYÖRFFY Gy.: KCSA. I. kieg. k. 459).

Rasid ad-din valami középázsiai forrásból vehette adatát. A nála található *āl-āltābār* alakot *il-iltābār*-nek is olvashatjuk (vö. NÉMETH: KCSA. I. kieg. k. 518). Az arab írás *t*-je (*t*-vel szemben) arra mutat, hogy a kiejtésben a *t* előtt és után magashangú magánhangzók voltak. A bolgár alak: *y.l.t.wār* magánhangzóit nem ismerjük. A csuvasból következtethetnénk ugyan esetleges hangváltozásokra, azonban ehhez a szó régi hangsúlyát és a szóbelseji csuvas hangváltozásokat is pontosan ismernünk kellene. Meglehet, hogy a szó a bolgárban is *i*-vel kezdődött. Szókezdő *i* előtt a csuvasban is szokott fejlődni prothetikus *y* (POPPE i. h. 71). E szerint az első szótagot *yil*-nek olvashatjuk. A második szótag *t*-je valami mélyhangú magánhangzóra mutat, itt valószínűleg *a*-ra. A harmadik szótag magánhangzója az arab írásból ítélve valami hosszabb, esetleg nyílt *a* vagy *e* hang. A szó valószínű olvasata tehát: *yiltavār*.

Történeti szempontból érdekes megfigyelni, hogy az *āltābār* méltóságnév mind a tokuzoguzoknál, mind a kazároknál nem az uralkodó nép egy főméltóságát jelöli, hanem egy meghódolt népét, hiszen a tokuzoguzok és ujgurok viszonya nagyjából megfelel a kazárok és a bolgár-törökök viszonyának.

CZEGLÉDY KÁROLY.

Koppány.

Személy- és vízneveink viszonya.

Koppány nevű helyet, vizet, hegyet az országban többet is találunk: A) Helyek: Somogy megyében: 1138 1329: *Cuppan* 43, 203, 241, 248, 345, 358; 1347: *Koppán* (ZichyOkm. II, 251); 1348, 1381, 1388, 1484: *Koppán* (CodDipl. X 1, 488, X 3, 89, CSÁNKI III, 436) | Veszprém megyében: 1086?: *Cupan*,

¹ A MNY. XXXII, 56—7, 130—5, 203—6 közzétett oklevélkiadás sor-számái.

1358: *Kopuan*, 1372: *Koppan* (CSÁNKI III, 239) | Baranya megyében: XIII. sz.: *Koppan*, 1332—1337: *Cuppan*, *Capan* (i. m. II, 498) | Zala megyében: 1359: *Copan*, 1412: *Koppan* (i. m. III, 73) | Pest megyében: *Koppány* (Hnt. 1895.) | Szatmár megyében: 1451, 1454: „*Kopantheleke* al. nom. Bathar“ (SZABÓ I., Ugocsa megye 287, 6. jz.) | Háromszékben Lisznyó határában 1739: *Kupán dellője* (SZABÓ T. ATTILA: MNy. II, 109), valószínűleg azonos ezzel PESTYNÉL *Kupán* dűlő Háromszékben (MgHn. 184—5). — B) Hegy Hontban Börzsöny határában: *Koppány* (GYÖRFFY Gy.: KCsA. I. kieg. k. 444). — C) Folyó Somogy—Tolnában: *Koppány* (ORTVAY, Vízr. I, 487) | víz Bihar megyében: 1257: „ad quendam aquam, que *Koppány* nuncupatur“ (ArpÚjOkm. VII, 475; ORTVAY, Vízr. I, 440) | tó Háromszékben Szentivány határában: *Kupán tava*¹ (ORBÁN, Székelyföld III, 198).

Kupá[á]n > *Koppány* személynév. Vö. 1055: „Signum *Cupan* iudicis“ (ÓMOLv. 25) | 1086?: *Cupon* comes monasterii (PRT. VIII, 269) | 1091: „*Copan* capellanus“ (CodDipl. I, 469, SRH. I, 424) | 1093/1190: *Cupan* capell. (i. h. 484; 1093/1274: ArpÚjOkm. VI, 70) | 1116—1131: „villa *Cupani* episcopi“ (MNY. XXIII, 363) | 1134: *Cupan* capell. (MonStrig. I, 85) | 1138/1329: *Cuppan* 65² | 1205/1270: *Kupan* (ArpÚjOkm. VI, 300) | 1239: *Cupan* (i. m. VII, 86) | 1257: *Kuppan* (i. h. 465) | 1258: *Cuppan* (i. h. 486) | 1258: *Cupan* (i. m. XI, 450) | 1294: *Koppan* (i. m. X, 163). Az adatok tanúsága szerint a név legrégibb alakja *Kupá[á]n* lehetett, és a hangzóközi *p* hang megkettőződésével fejlődtek a kettős *pp*-vel írt változatok. A névnek *Kupán* ejtésére legkorábbi hiteles adatunk 1257-ből való;³ az 1138 1329. évi oklevél *Cuppan* személy- és helyneve ilyen alakjában tehát több, mint egy évszázaddal megelőzi a többi *pp*-vel írt adatot: gondolhatunk arra, hogy a XIV. századi átíró változtatása. 1086?: *Cupon* (PRT. VIII, 269) romlott forma *Cupan* helyett; az oklevél hamis; KARÁCSONYI szerint 1135—1171 között, SÖRÖS PONGRÁC szerint (ez a rész) a XII. század utolsó harmadában készült (SZENTPÉTERY, KritJ. 22. sz.). Az 1091: *Copan* (CodDipl. I, 469) korainak tűnő első szótagbeli *o*-ja vagy az oklevélnek a francia chartulariumba való átmásolása alkalmával keletkezett íráshiba vagy téves olvasat.⁴ STEINACKER

¹ A néphagyomány szerint *Kupán* vezér itt táborozott (ORBÁN i. h. 2. jz.).

² L. 186. lapon 1. j.

³ Az 1037/1:46: *Cuppan* (CodDipl. IV/1, 412) 1230 körüli hamisítás (SZENTPÉTERY, KritJ. 9. sz.).

⁴ Az oklevél csak másolatban van meg a saint-gillesi XII. századi chartulariumban, fol. 68v—70 (Századok 1906: 403). FEJÉR MÉNARD „Histoire civile et ecclésiastique et litteraire de la ville Nîmes. Paris, 1750.“ I. Preuves. 24. l. után közli (CodDipl. I, 471).

szerint az oklevél ebben a formájában nem is lehet hiteles (SZENTPÉTERY, KritJ. 24. sz.).

A *Koppány* személynév magyarázatát feltétlenül a törökben kell keresnünk. — Krónikáink lázadó somogyi vezére, *Cupan* (SRH I, 312 stb.) minden valószínűség szerint Árpád fejedelem negyedfokú vérségi leszármazottja (HÓMAN—SZEKFI, MTört.⁶ I, 158): az Árpád-család személynevei pedig a pogány korban részben török méltóságnevekből alakultak. Így NÉMETH GYULA a *Koppány* nevet is török méltóságnévből, a *kapyan* ~ **kapan* szóból magyarazza (MNY. XXIV, 149; a szó irodalmát l. GYÖRFFY GY.: KCSA. I. kieg. k. 443). A γ hang eltűnésével már a törökségben számolhatunk (NÉMETH GY. i. h.; vö. MNY. XXXI, 179); a hetedik besenyő törzs neve ugyanis már Konstantinos Porphyrogenetosnál $\chi\omicron\pi\upsilon\nu$ (< *qapyan*) alakban szerepel (MHK. 116; NÉMETH GY.: UJb. X, 29). Az 1358: *Kopuan* (CSÁNKI III, 239)¹ adat *u*-val jelölt *v* hangja ezért aligha lehet a név említett török (besenyő) ősebeli γ hang magyar folytatása. Feltűnő még e név magyarázatával kapcsolatban a török *a* — *a* ~ magyar *u* — *á* > *o* — *á* megfelelés. Ami azonban ezt illeti, nem hagyható figyelmen kívül, hogy ebben a szóban köztörök *a*-nak nemcsak az utolsó szótagban felel meg bizánci besenyő *o* (NÉMETH GY.: UJb. X, 28, 8. j.), hanem az első szótagban is (GYÖRFFY GY. i. h. 461—2). — Ilyen hangtani nehézségektől mentesnek látszik PAIS DEZSŐ névfejtése. Ő is a törökben keresi a *Kupan* név magyarázatát: a *qop* 1. 'sich erheben' és 2. 'aufgehen (Mond)' igéből való *qopan* ige-névi alakulatnak tekinti. Az 1086. évi oklevélben együtt szereplő *Cupan* és *Batu* személynevek szerinte vonatkozásban állanak egymással: *Batu* a török *bat* 1. 'herabsinken', 2. 'einsinken', 3. 'untergehen (Sonne)' igéből alakult ige-név; így *Kupan* 'felkelő': *Batu* 'lenyugvó' (MNYTK. 50. sz. 35). Ezzel a magyarazattal kapcsolatban annyit lehetne megjegyezni, hogy a *qopan* ige-név (a turki jellegű csagatáj nyelvben a. m. 1. 'gross, siegreich, stark', 2. 'hoch, gross, rüstig' RADL. II, 652) -*an* képzője a török nyelvek úz csőportjára jellemző hangalakot mutat. A kipcak típusú nyelvekben ennek -*yan* a megfelelője. Az említett *Kupván* ~ *Kuppán(y)* helynevek ezért talán egy kipcak típusú (besenyő, kún) forma átvételei. Kár, hogy a *Kupan* név meglétét a törökségben nyilván közlések hiányában eddig nem mutatták ki.

Az 1138/1329. évi oklevél *Cuppan* nevű helysége nevét *Koppány* vezértől vette, kinek azon a vidéken, Somogy—Tolna határán voltak szállásterületei. Szervesen kapcsolódtak ezek a királyi ház többi fejér- és tolnamegyei birtokaihoz, melyeken Árpád fiainak és unokáinak emlékét ma is őrzik a következő helynevek:

¹ 1336: *Kopuan* (ZIMMERMANN—WERNER, Urkb. I, 472) GYÖRFFYDÉL (i. h.) téves adat; helyesen *Koppán*.

Tarros (CSÁNKI III, 453), *Tas* (i. h. 353), *Tevel* (i. h. 354, 454), *Tormás* (i. h. 455). *Koppány*-nak *Tarhos* dédapja, *Tevel* nagypapa, *Tormás* nagybátyja volt (HÓMAN—SZEKFŰ i. h. 157—8).

Nyilvánvalónak tűnik fel, hogy a *Koppány* folyó neve is *Koppány* vezér nevével van összefüggésben, és nem szláv eredetű, mint azt MOÓR ELEMÉR állítja (UJb. VI, 444, j.). Kétséges lehet, hogy a folyó a magyarban miképen kapta nevét: a mellette fekvő helységtől-e, vagy közvetlenül a partjain birtokos személytől; az azonban nem kérdéses, hogy a folyó nevét nem lehet honfoglalás utáni szláv-magyar folytonosság bizonyítékául felhozni. Bár van a szlávban *kopanъ* 'fossus' szó (MIKLOSICH, PON. 265), melyből alakultak szláv helynevek, pl. kisorosz *Kopaň*, *Kopanky* stb. (i. h.),¹ tolnai hely- és víznevünk MOÓR-féle magyarázatát az említett család- és birtoktörténeti vonatkozások miatt (az ilyenek fontosságára vö. PAIS: MNy. XXIV, 175) el kell vetnünk (l. MELICH i. h. 7).²

MELICH, HonfMg. több helyen foglalkozik a *Koppány* víz-név eredetével. A *Laborc* név magyarázatával kapcsolatban (18) úgy véli, hogy a *Koppány* folyó neve személynévi eredetű. Másutt azonban azt írja, hogy a folyó neve előbbi helynévből való, és a helynév személynévből (93, 323). Csakugyan, sokszor igen nehéz, vagy nem is lehet eldönteni, hogy egy víznev közvetlenül személynévből származik-e, vagy később keletkezett egy személynévi eredetű helynévből (vö. KNEZSA, Erdély víz-nevei. Kolozsvár, 1942. 5).

Különösen kisebb vizek, patakok, halastavak, halászhelyek, források, kutak kaphatták nevüket közvetlenül birtokosuktól akár azért, mert egy nagyobb birtokcsoport határai közé estek, és így teljes egészükben a birtokosok tulajdonai voltak, vagy a birtok mellett folytak el, annak határát alkotva; akár azért, mert a halászati jog a névadó személyé volt (vö. ŠMILAUER, Vodopis starého Slovenska. Praha—Bratislava, 1932. 487). Ha tehát egy oklevélben egy birtokról — rendszerint „terra“, „possessio“ megjelöléssel — olvasunk, és ugyanott egy azonos nevű folyó vagy víz szerepel, az lehet személynévi eredetű: 1297/1400: „terra *Chakan* . . . super fluio *Chakanpathoka*“ (ÁrpÚjOkm. X, 282). Később a birtokon a birtokosról elnevezett helység is keletkezhetik, mint pl. *Csákány* (CSÁNKI I, 132). A névfejtéskor természetesen mindig tekintettel kell lenni az

¹ *Kopan* víznevről mindamellett nem tudunk!

² M. MOROSKIN (Onomasticon slavicum. St.-Peterburg, 1867. 108) *Kupan* magyar püspök (1099.) nevét bizonyára szintén tévesen szláv eredetűnek tartja. — Az azonban, hogy vannak *Koppány* személynévből származó hely- és vízneveink, illetőleg hogy a somogyi hely- és folyónév a török eredetű *Koppány* magyar személynévből származik, természetesen nem jelenti azt, hogy minden hasonló hangzású földrajzi név okvetlen az említett — törökből magyarázott — személynévvvel függ össze (vö. SZABÓ I, Ugocsa megye 392, 3. j.).

akkori társadalmi és gazdasági rendre: megindult-e már a családi és gazdasági elkülönülés, a birtokok széttagozódása stb.

Személynévi eredetűeknek látszanak a következő víznevek:

A) Tavak és halászó rekeszek: 1261 1394: „durusta *Adam vezy*“ (ÁrpÚjOkm. XI, 514) | 1299: „super Clausuram *Andree*“ (ZichyOkm. I, 92) | 1332: „iuxta fluuium dictum *Simonuize*“ (OklSz. víz al.) | 1283: „ad duos lacos (!) pisscine, Sceleueyze et *Benedukueyze* uocatas“ (ÁrpÚjOkm. IX, 371, ŠMILAUER i. m. 489); vö. még *Barta tava* (SZABÓ T. ATTILA: MNnyv. II, 107), *Gál Istók tója* (i. h. 112), *Pógár István t.* (i. h. 113) stb. —

B) Patakok, folyók: 1232: „in potok, qui dicitur *Bachapotoka*“ (CodDipl. III 2, 280) | 1243: *Bechkepataka* (i. m. IV 1, 292) | 1251 1281: „in capite *Beneducpotaca*“ (HazOkl. 21) | 1315: „in capite riuli *Benedicti*“ (CodDipl. VIII 5, 96) | 1318: „ad fluuium *Benedicti*“ (i. h. 109, ŠMILAUER i. m. 447, 489) | 1294: „ad caput fontis *Blasy*“ (HazOkm. VI, 411, ŠMILAUER i. m. 398) | 1256: „caput riuli, *Balase vocati*“ (ÁrpÚjOkm. II, 270) | 1272 1303: „circuitu riulium *Farkaspotoka*“ (ZichyOkm. I, 30) | 1283: *Karulpatacha* (MonStrig. II, 175) | Anon. 15.: „fluuius *Ketelpotaca*“ (SRH. I, 55); vö. „dux Arpad... totam terram... eidem *Ketel*... condonavit“ (i. h.) | 1289: „iuxta riulium, qui *Mortunpatoka* dicitur“ (HazOkm. VI, 347, ŠMILAUER i. m. 396); vö. még *Jankó pataka*, *Lenci p.* (SZABÓ T. ATTILA: MNnyv. II, 104), *Pál p.* (i. h. 105), *Bodor p.*, *Bogdán p.*, *Demeter p.* (i. h. 108), *Nagy Mátyás p.*, *Oláh András p.* (i. h. 113), *Kulcsár ere* (i. h. 109) stb. — Összetételből tapadás útján keletkeztek az ilyen nevek: 1193: „a piscina *abram*“ (ÓMolv. 53, MNy. XXXI, 153) | 1208 1359: „ad piscinam *Abel*“ (CodDipl. III 1, 61) | 1283: „de aqua *Mihal* vocata“ (ÁrpÚjOkm. IX, 371) | 1299: „super Clausuram *Mych*... pertransit predictum fluuium *Mych*“ (ZichyOkm. I, 92) | 1247 1412: „a capite aquae *Dubomir*“ (CodDipl. VII 1, 294) | 1314: „super fluuium *Corrad*“ (AnjOkm. I, 348) | 1208 1359: „ad pontem aquae *Milej*“ (CodDipl. III 1, 60); *Milej* személynév (vö. PAIS: MNy. IX, 176) < szláv *Milej* (MIKLOSICH, PON. 74) | stb. — A víznévvé válás folyamatát érdekesen mutatja a következő adat: 1228 1491: „ad piscinam *Jacow*, que wlgó *Jacoweyze* nuncupatur“ (HazOkm. II, 3).

A víznevekből később minden megkülönböztetés, összetétel, képzés nélkül helynevek is alakultak: *Halastó* (CSÁNKI III, 58), *Kerekítő* (i. h. 70), *Kendertó* (i. h. 334), *Rábeza* (i. h. 556), *Fejértó* (i. h. 548), *Feketepatak* (i. m. I, 134), *Sárpatak* (i. h. 309), *Patak* (i. h. 334, 338), *Sebespatak* (i. h. 485), *Nagyér* (i. h. 617), *Dobrapatak* (i. m. II, 744), *Sajó* (i. m. V, 397), *Sárpataka* (i. h. 729). Személynévi eredetű víznevek is szerepelhetnek tehát helységnévekként, amilyenek: *Békéspataka* (CSÁNKI I, 131), 1424: *Gechpataka* (i. h. 135), *Miglészpataka*,

ma *Miglész* (i. h. 141), *Oláhpataka* (i. h. 142), *Pacsapataka*, ma *Pacsa* (i. h. 143), *Ketelpotaca* (SRH. I, 55) stb.

Neveznek el vizeket azokról a helységekről, melyek mellett elfolytak, vagy amelyekhez tartoznak (vö. KNEZSA, Erdély víznevei 4). Megeshetik azonban, hogy a víznek nem is a népi neve maradt ránk okleveleinkben, hanem az oklevél conscriptorának pillanatnyi elnevezése, mellyel meg akarta határozni a patakot. Sok, különösen kisebb víznek ugyanis nincs neve. Okleveleinkben gyakran olvashatunk „*vnus rivulus, quidam fluvius, fluviolus, parvus rivulus*“ vízmegjelöléseket (ORTVAY, Vízr. II, 10—62), sőt pontosabb körülírásokat is: „*rivulus, qui transit ad quosdam virgultas; fons, qui est in latere montis Pyuk*“ (i. h.) stb. Vagyis az is lehetséges, hogy nem is a nép, hanem a birtokok összeírója jelölte meg alkalmilag a rövidke névtelen patakot a helységről, amelyen az keresztülfolyik. Helységnevek szerepelnek a következő víznevekben: 1299: „*terram . . . Kopach uocatam . . . cum piscina sua eciam Kopach uocata et cum alijs piscinis existentibus in eadem terra*“ (ÁrpÚjOkm. XII, 642) | 1260: „*ad riuulum qui currit per Zelchen*“ (MonStrig. I, 459, ÁrpÚjOkm. XI, 482, ŠMILAUER i. m. 147, 370, 487) | 1284: „*fluuium de Almas currentem*“ (CodDipl. V/3, 273, ŠMILAUER i. m. 399, 487) | 1283: „*ad quendam fluuium Ragalzuhaya vocatum*“ (ZichyOkm. I, 54), 1357: „*Ragalp(at)aka*“ (i. m. III, 86; vö. PAIS: MNy. XXXVII, 136). Helynévi eredetű még MELICH szerint a kolozsmegyei *Kapus* (máskép KNEZSA, Erdély víznevei 12), a tolnamegyei *Kapós* folyó (HonfMg. 323), a torontáli *Bega* ~ *R. Begej* (i. m. 322; ORTVAY szerint azonban valószínűleg a föltett vár van a vízről elnevezve: Vízr. I, 118; máskép KNEZSA i. m. 35), a szerémségi *Valkóvíze* (MELICH, HonfMg. 93), MOÓR E. szerint a vasmegyei *Kozár patak* (Westungarn im Mittelalter 57, 75, j.). Helynevek vannak még az ilyenféle újabbkeletű elnevezésekben: *Szentmártoni víz*, *Kányai víz*, *Okrádi patak*, *Csádi víz* Tolna megyében (a *Koppány* mellékvizei), *Surányi patak*, *Sági patak* Vas megyében, *Palojtai patak* (egykor *Kürtös* ŠMILAUER i. m. 368) stb.

A legnehezebben kideríthető, sőt gyakran egyáltalában nem dönthető el, hogy egy víznév helynek vagy személynek a nevére megy-e vissza, akkor, ha a folyó nevével azonos személynévi eredetű helynév tűnik fel a folyó partján, s a helység településének kései volta nem igazolható.¹ Nem lehet tudni például, hogy az 1295: „*riuulum Bathurpataka uocatam . . . circa eundem riuulum peruenit villam Batur*“ (ÁrpÚjOkm. X, 201) nevek esetében az ott birtokos *Batur*-nak a személynevééről

¹ A névszói eredetű nevek esetében többnyire a víznév az eredetibb; így *Balog* folyó- és helynév Gömör megyében (CSÁNKI I, 130; KNEZSA: MNy. XXXV, 183) stb.

a vizet vagy a helységet nevezték-e el előbb, vagy mind a kettőt egyszerre. Nem lehet határozott véleményt formálni ezek szerint az 1217: „ultra fluuium *Wespremwyze* appellatum“ (Oklsz. viz al.) adattal kapcsolatban sem, amelyre nézve vö. *Bezprim* személynév: *Veszprém* helynév (máskép MELICH, HonfMg. 93). Hasonlóak a következő víznevek esetei is: 1272: „in eundem *Borozlopotok*“ (CodDipl. V 1, 191), vö. VárReg. 298. §.: *Borozlou* szn.: 86. §.: *Borozlou* hn. | 1265/1270: „ad *Toldpotoka* . . . usque ad *Borsodpotoka*“ (ÁrpÜjOkm. XI, 547), vö. *Told* hn. (CSÁNKI I, 109), *Borsod* hn. (i. h. 163); de egykor *Told* és *Borsod* személyneveink is lehettek (vö. PAIS: MNY. XXV, 124) | 1211: „ad stagnum *Somardy*; et per mediam piscinam *Somardy*“ (PRT. X, 516), vö. *Zamárd* hn. (CSÁNKI II, 657): 1138 1329: *Zamar* szn. (MNY. XXXII, 132/171), melynek egykor *-d* képzős személynévi származéka is élhetett; stb. — Ilyen víznév a *Koppány* folyó neve is.

A *Koppány* folyó nevét különben Szent István 1009. évi oklevelének 1404-ből származó átirata — téves másolás folytán — *Lupa* alakban írja (CodDipl. I, 292). A másoló az akkor szokásos magas *C* betűt bizonyára *L*-nek vagy *Cl*-nek nézte, a szóvégi *a* fölötti orrhangú mássalhangzót jelölő vízszintes vonást pedig elhagyta: a név az eredetiben *Cupā*, azaz *Cupan* alakban lehetett írva.¹ E hibás adatra építettek a kutatók, mikor azt állították, hogy a folyónak a régi időkben *Kupa* volt a neve (l.: LÁNYI—KNAUZ, Egyháztört. I, 308; ORTVAY, Vízr. I, 487; MELICH, HonfMg. 424, 7. j.). INCHÖFER *Koppány* vezér nevét is *Cupa* alakban írja (Annales eccl. reg. Hung.² Pozsony, 1795—1797. I/3, 245, 247; az első kiad. 1644.). Tudós elvonás ez a név latin accusativusnak vélt *Cupam* alakjából. A név krónikákbeli *Cupam* változatára vö. SRH. I, 312, b', e' j., 313, a, f, b', c' j. A *Kupa* név irodalmi úton szintén elterjed és közismertté lesz (vö. Révai Nagy Lexicon XII, 22).

A *Koppány* személynév származékai is szerepelnek helynévként:

-d képzős alakulatok: Torda-Aranyos megyében: *Koppánd*: 1288: *Coppan*; 1391: *Copan*; 1394: *Koppan* stb.; a XV. század végéig képző nélkül (CSÁNKI V, 716) | Alsófehér megyében *Maros-Koppánd* (oláh *Kopandu* Hnt. 1873., *Copandul-de-Muras MOLDOVAN*—TOGAN, Dicționarul numirilor de localități), „*Maros-*, aliis *Magyar-Koppánd*“ (LIPSZKY, Rep.): 1285: *Cuppan* (ICZKOVITS EMMA, Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp., 1939. 57); 1285: *Coppan* (CodDipl. V 3, 310, ORBÁN i. m. V, 68); 1286: *Coppanteluke* (CodDipl. V/3,

¹ A különböző: *Clupan*, *Clupa*, *Klupa*, *Kupa*, *Lupa* olvasatok bírálatát l.: KOLLER, Historia episc. Quinqueecl. I, 67—8, s) j.; BONBARDUS, Topographia mag. reg. Hung. Bécs, 1750. 262, 270; PRAY, Specimen hierarchiae Hung. I, 225, 227.

332); 1291: *Cuppan* (i. m. VI/1, 164); 1301, 1336: *Koppan* (i. m. VIII/1, 71, VIII/4, 165—6, ZIMMERMANN—WERNER, Urkb. I, 472); 1336: *Kappan* (ICZKOVITS i. h.); 1519: *Koppan* (ICZKOVITS i. h.); XVII. sz.: Kenyeretlen-*Koppánt* (ORBÁN i. h. 7. jz.).

-cs képzős alakulatok: Csanád megyében *Kopáncs*: VárReg. 45. §.: *Cupanchi*; 1449: *Kopanch*; 1450: *Kopancz* (CSÁNKI I, 699) | Pozsega megyében Podversa várához tartozott: 1443, 1445, 1491 stb.: *Kwpancz* (HédervOkl. I, 211, 216, 468, 470 stb.); 1446: *Kopaanch* (CSÁNKI II, 414); 1509: *Koppancz* (HédervOkl. I, 511—2). Ez utóbbi helység neve esetleg *Kopánc*-nak is olvasható, s ez esetben valószínűleg szláv eredetű egy **Kopan-ъc*-ből (vö. horvát *Kopanica* MIKLOSICH, PON. 265).

WEIGAND a tordamegyei *Koppánd* nevének magyarozatával kapcsolatban a *Koppány* személynevet tévesen egy állítólagos magyar *koppan* 'entblösst, kahl' szóból eredezteti (BalkArch. I, 20). — MELICH nézete szerint lehetséges, hogy *Kopáncs* helynevünk egy -*ně* képzős török igei származékból lett török s törökből lett magyar személynév származéka (MNY. XIX, 140, HonfMg. 202). Ilyen magyarozatnak azonban török részről több akadálya van. — GYÖRFFY GY. a *Koppány* név esaládjába vonja azokat a személy- és nemzetségneveket, valamint helyneveket is, amelyek egy ó-magyar *Katapan* alakra mennek vissza: *Kapatan*, *Katpan*, *Kappan*, *Kapan* stb. (KCSA. I. kieg. k. 444). Bár van a *Katapan* névnek *Koppan* (ÁrpÜjOkm. XII, 673), a *Koppány* névnek pedig *Kappan* (CSÁNKI II, 497) alakváltozata is, nem kétséges, hogy eredet szempontjából két külön névvel van dolgunk.

SZABÓ DÉNES.

A *vala, volt, volna* elemű összetett igealakjaink keletkezésének kérdéséhez.

Addig, amíg alkalom és mód nyílik a bővebb kifejtésre, néhány előzetes megjegyzésben óhajtom jelezni, hogy milyen gondolataim vannak a sokszor vitatott és eredetiség szempontjából erősen gyanúsított *les vala, lesünk vala, lesëm vala, lesi vala, lessük vala* | *nyittok (nyittatok) volt, nyitják volt* | *múlt vala, múltam vala, múltunk vala* | *nyomtam volt* | *nyomtam volna* | *kérdém vala*-féle igealakokra vonatkozólag.

Szerintem ezeknek az alakulatoknak, illetőleg szerkezeteknek az eredete abba a nyelvallapotba nyúlik vissza, amelyben a nomen-verbun, a névszó-ige szófaja uralkodott, vagy legalább is annyira eleven volt, hogy a nyelvhasználatban sűrűn változtak az olyan nyelvelemek, amelyeknek minden alaki különbség nélkül a beszédben, a mondatban egyszer névszói, másszor igei funkciójuk lehetett.

Erre az ősi magyar nyelvállapotra feltehetünk ilyen szerkezeteket: a) *les vala*; — b) *vadász les vala*; — c) *lesëm vala, lesöd vala, lesi (lesë) vala, lesünk vala, les(ë)tek vala, lesik (lesük) vala*; — d) *én lesëm vala, tē lesöd vala, ő lesi (lesë) vala* vagy *vadász lesi (lesë) vala*. A *les vala* szerkezetben a *les* mint dolog jelentésű nyelvelem, azaz mint névszó az igenévi eredetű *való*: *vala* állítmány alanyaként szerepelt. A *vadász les vala* szerkezetben a *vadász les* szókapcsolat mint birtokviszonynak jelöletlen kifejezője volt alany. A *lesëm vala*-félékben a *lësëm*-nek ugyancsak alany volt a szerepe, azonban személyragokkal a személyi vonatkozás is fel volt rajtuk tüntetve. A személyi vonatkozásnak nyomatékosabb, illetőleg fogalmilag határozottabb kifejezésére szolgáltak az *én lesëm vala, vadász lesi (lesë) vala* alakulatok. — Az *én lesëm vala, vadász lesi (lesë) vala*-féle fordulatokban eleinte a nyelvérzék az *én lesëm, vadász lesi (lesë)*-féle birtokviszonyos szerkezeteket mint alanyt külön tartotta a *vala* állítmánytól. Utóbb az efféle fordulatokra nézve a nyelvérzék felfogásmódjában eltolódás történt: a *lesëm, lesi*-féle személyragos formák a korábban a *vala* elemmel kifejezett állítmányi funkció körébe vonódtak át, olyanféle módosulással, amilyennel az *ez embër | agya furt (agyafurt)* szerkezetekből az *ez embër | agya furt* szerkezetek váltak. Az *én, a vadász* alannyá szakadtak el a kételemű állítmánnyal szemben. A kételemű állítmánybeli *lesëm, lesöd, lesi (lesë), lesünk, les(ë)tek, lesik (lesük)* elemek állítmányi szerepüknél fogva összeestek a határozott tárgyra vonatkozás mozzanatának a kifejezéséül alkalmazott magános — *vala* nélküli — *lesëm, lesöd, lesi (lesë), lesünk, les(ë)tek, lesik (lesük)* igei formákkal.

Érintem itt a tárgyias igeragozás eredetére vonatkozó nézetemet: Előbb a személyragos formákból állott össze a határozott tárgyra utaló tárgyias igeragozás alakrendje, míg a személyragtalan, vegyes alakulású igeelemek a tárgynélküliséget vagy a határozatlan tárgyat kifejező „alanyi” ragozássá szerveződtek. Utóbb a két alakrend egymásba játszott, úgyhogy a *lesünk, lesték* az alanyi ragozás keretébe lépett át, a helyét elhagyott többes 1. személyű *lesünk* formának pedig a többes 3. személyű *lesik* ~ *lesük* forma *lessük* változata lett az utódja.¹ — Hogy mi volt a határozott és határozatlan tárgy-kategória elkülönödésének az indítéka, illetőleg, hogy miért éppen az alany személyének a megjelölésére használt személynévmásos vagy utóbb az ebből lett személyragos formák foglaldták le a tárgy határozott voltának a feltüntetésére, arra vonatkozólag felvethetünk talán egy lehetőséget. Bizonyos

¹ Hogy a harmadik személyű (*j)uk* végű alakot mint határozatlan többest, vagyis határozatlan alanyt a többes 1. személy helyett használták, annak a lehetőségére gondol THOMSEN a magyar tárgyias igeragozásról közölt megfigyeléseiben (Nyr. XLI, 28—9).

nyelvekben, így az ugarságban vagy az ősi magyarban olyan fejlődést tehetünk fel, hogy az igének meg a személyes névmásnak vagy személyragnak a kapcsolata az alany személyére való utaláson kívül még egy funkció-többletet nyert: az alanynak a cselekvés tárgyával szemben való érzelmi érdekelttségét is kifejezte. Hasonló jelenség volna ez azzal, amire SZABÓ DEZSŐ (NyK. XXXIV, 73—4) mutat rá: a vogul nyelvben bizonyos kicsinyítő képzők mint igeképzők — mégpedig mint érzelmkifejező igeképzők — szerepelnek, úgyhogy a kicsinyítő-képzős igék a kedvesség mozzanatát az ige alanyára, a cselekvés tárgyára és módjára vonatkoztathatják. Amint a kicsinyítőképzős ige jelölhette az alanynak cselekvése tárgya iránti érdekelttségét, hasonlóan felvehette ezt a jelentést a birtokviszony megjelölésére is szolgáló személyragokkal ellátott igeforma is. A 'tárgy, amit szeretek én: aki beszélek', a 'tárgy, amit szeretsz te: akihez beszélek' stb. mozzanat után következhetett a 'tárgy, amit ismerek, amit említettek nekem' stb., majd általában a 'tárgy, amihez valami szorosabb közöm van' stb. Szerintem hasonlóképpen magyarázható, hogy több finnugor nyelvben, de egyebütt is a névszóhoz járuló birtokos személyragoknak determináló funkciójuk fejlődött, s így határozott tárgyának a jelölője is válhatott belőlük (vö. BEKE ÖDÖN, A magyar tárgyrag eredetéhez: Nyr. LX, 63—4).

A *lesëm vala* fentebb javasolt magyarázatába belekapcsolhatónak tartom a *lesëm volt* változatot is.

Mint a *lesëm vala* vagy *lesëm volt*, szerintem úgy magyarázódhatnak meg az ilyen alakulatok is: *múlt* (átható, át nem ható) *vala*, *én múltam vala*, *mi múltunk vala* | *ő tett volt*, *té tetted volt* | *vadász látta volna*, *ti láttatok volna*. Úgy foghatók t. i. fel, hogy bennük a *múlt*, *tett*, *látott* „igenév” részben személyragtalanul, részben személyragozva és névmási vagy egyéb birtokosjelzővel bővítve csatlakozott alanyul a *vala*, a *volt*, a *volna*-féle állítmányokhoz. Az állítmány funkciókörébe való átsiklás ezek esetében éppen úgy megtörténhetett, mint a nomen-verbumos formákkal alakult szerkezetekben. — Sőt így gondolom a *kéréd vala* vagy *ülteté volt* alakulatok keletkezését is, mégpedig azon az alapon, hogy az időalakok tövében *-i*, illetőleg *-y* képzős igenevet láthatunk.

A népnyelvből ismert *tudja lesz*, *várnak lesz* | *adtam lesz*, *látta lesz* | *kérné lesz* igealakokkal (KLEMM, TörtMondt. 110) kapcsolatban ugyancsak számolnék az *én lesëm lesz*-féle fordulatból való kiindulás lehetőségével.

Remélem, a jelzett irányban jobban hozzá tudunk férközni a kérdéses alakulatok keletkezésének nyitjához, mint ahogyan — többféleképpen — eddig próbálták őket származtatni. BÁNHIDI ZOLTÁN, aki „A magyar nyelv összetett igealakjai” című értekezésében (MNyTK. 63. sz.) 1941-ben utoljára foglalkozott velük rendszeresen, így vélekedik: az alakok közül az *irok vala*

ősregi, a többi részben ennek az analógiájára és mintájára, nagyobb részben pedig idegen hatásra keletkezett (i. m. 8); eredetileg az *irok vala* második eleme is el volt látva személyragokkal, s a régiségben felmerülő néhány ilyen példa az eredetibb állapotot tükrözteti (i. m. 22). SIMONYI, TMNy. 638 négy ilyen adatot közöl: JókK. 98: „Es annakutannak yn kab hogý *hallec* te rolad es baratydrod hýrt: de nem *tudomualec* mykeppen te hozzád ýuthaffak“ | MünchK. 103. lev.: „mícor o vélec *volnec* èn *tartom valec* azocat te nëüedbè: essem — ser-vabam“ János 17: 12. | AporK. 18 (60): „mell'eket në *ragat-tam* tahat *fizetem valek*: rapui — exsolvebam“ Zsoltár 68: 5. | DöbrK. 60: „Es en zilleffigbe *iarok valik*“ ~ AporK. 89 (131): „Es *íartü* zeleflegben: Et ambulabam in latitudine“ Zsoltár 118: 45. (az első három adatot idézi BÁNHIDI 13). Ez az eddig ismert négy adat annyira kevés, s a használatra nézve az emlékeken belül úgy ékelődik bele a változatlan *vala* eleműek tömegébe, hogy alig tekinthető valami ősi nyelvszokás utó-rezgésének, hanem inkább „hibás“ — mert folytatás nélkül maradt — kisiklásnak. — Hasonló, mindkét elemükben személyragozott alakok feltételes módbeliek is merülnek fel: ÉrdyK. 426: „meel' bodog en *voneek* es mynndenben yo ferenchawal *yartam voneek* ha ez azzon ffeledredne“ | ÉrdyK. 542b: „En kedeeg chak az wr iftent ne *keerttem volneek* . . . ty reeattok harantanaam“ | ÉrdyK. 563a—b: „kynek hogý yobban ýmeretyre *mehetneek* es rola kenywet *Zerezhetneek* ez vylagon valo nee-peknek vygaztalafokra [...] Ez [c: Es] hogý el *kezttem volnek* az léwelet yrnya Azonnal nagy feeneffeeg be fogaa az Cellaat“ | BodK. 28—9: „Valami iot *töttel volna* . . . eghazakat *gakorlottal volna*. es iftennek igeyet *halgattad volna*, es egeb ira[!] gal-maffagos dolgokat *töttel volna* en mind ez kőnben *irtam volnek* be, es azokat iteletnek napyan iftennek elötte, es mind ez velag elödt, ki *oluaftam volna* . . . mendenha teged intettelek, hogý . . . iozagos dolgokat nem töttel, kit be *irtam volnek* ez kőnben“ | GömK. 315: „ . . . hogý vala myth . . . *chelekettem volnek*“ | ÉrsK. 296a—b: „Oh yob *wolth wona* ennekem ha yngyen Sem *zylötttem volnek* ez wylagra Awagy meegh en Annyamnak meheben el *Weztem woneek* Es Megh *reekettem volna* ho(n)nem mynth en penytyencyamnak ydeyth ely heyaba nagy mwlatlag-gal el *weztettem volna*“ (a TMNy. 637 nyomán idéztem ezeket; részben BÁNHIDI 35). Ami a keletkezésüket illeti, azt hiszem, úgy lehet őket megítélni, mint a *tudom valék*-féléket. — Bizonyos mértékig mindenesetre feltűnő, hogy a *vala* elemű formák mellett csak egyes l. személyű *tudom valék* és *jártam volnék* formák jelentkeznek. — Hogy a kódexekben és a kevésbbé távoli régiségben a „kötő mód“ múlt idejeként szereplő *láttam légyek*, *jöttél légy*, *gondolt légyen*, *kezdötték légyenek*-féle formák (TMNy. 637—8; BÁNHIDI 35—7) miképen támadtak, a tekintetben nem tudok most állást foglalni.

A *vala* elemű magyar igealakok finnugor vonatkozásairól felkérésre HORVÁTH KÁROLY nyújt tájékoztatást a csatlakozó közleményben.

PAIS DEZSŐ.

*

A finnugor nyelvek összetett igealakjait mindeddig nem tették tüzetes vizsgálat tárgyává sem egy-egy nyelven belül, sem pedig összehasonlító szempontból. Pedig kétségtelen, hogy az anyag pusztá összeállítása is gyümölcsöző tanulságok levonására adna alkalmat, az összehasonlító vizsgálatukból levont következtetések pedig nem lebecsülendő nyereséget jelentenének mind az általános nyelvészet, mind a finnugor mondattan részére.

Az alábbiakban PAIS DEZSŐ fenti közleményével kapcsolatban a finnugorságban található *irok vala* típusú összetett igealakok ismeretéhez szándékozom néhány adatot szolgáltatni, nem törekedvén a teljes anyag felsorolására, vagy a hozzájuk fűződő nyelvészeti kérdések részletes taglalására.

A magyar *irok vala* összetett igealakot az indogermán-ságban és a finnugorság egy részében található *ich bin gegangen, olen antanut*-féle szerkesztett igealakokkal szemben az jellemzi, hogy bennük a jelentéshordozó igének jelenidejű személyragozott alakjaihoz járul az ú. n. segédige, illetőleg létige múlt idejű harmadik személyű alakja.

Az említett magyar típusnak szakasztott mása található a zürjén nyelvben. Itt a praesens-futurum így hangzik: egyes 1. *muna*, 2. *munan*, 3. *mune* és *munas*, többes 1. *munam(e)*, 2. *munnannid* vagy *munad*, 3. *munenij* és *munasnij* 'ich gehe, du gehst' stb. (UOTILA, SyrjChrest. 54). A létige praeteritumának egyes 3. személye: *velis, vilis* vagy *veli*. A magyar *irok vala* típusnak megfelelő zürjén forma: egyes 1. *muna veli*, 2. *munan veli*, 3. *mune veli*, többes 1. *munam veli*, 2. *munannid* vagy *munad veli*, 3. *munenij veli* (i. h. 56). — A praesens egyes 3. személyben a zürjén igének kétféle alakja van: *munas* és *mune*. Az előbbi a névmási eredetű személyraggal van ellátva; az utóbbi pedig személyrag nélküli nomen verbale, jelentése voltaképp 'gehend' (vö.: WIEDEMANN, SyrjGram. 169, 180; UOTILA, SyrjChrest. 59). Hasonló verbum finitum szerepű igevek finnugorságszerte közismertek: vogul *xajti* 'er lauft', tkp. 'laufend': *xajti tul* 'fliehende Wolke'; mordvin *palaj* 'er küsst', tkp. 'küssend'; finn *antaa* < *antay* < *antavi* 'er gibt', tkp. 'gebend' (vö. SZINNYEI, FgrSprw.² 130). Eredeti igenévi szerepe a zürjénben ma már nagyon ritka. Mármost érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy a tárgyalt összetett igealak esetében nem a személyragos, hanem a nomen verbale eredetű, személyrag nélküli formához járul a létige praeteritumának egyes 3. személye, s így lesz *mune veli*, aminek eredeti jelentése e szerint: 'menő vala'. Valószínűleg ez a szerkezet szolgálhatott kiinduló pontul abban az időben, amikor a *mune* igenévi jelen-

tése még világos volt. Mivel a *munę* alak egyúttal 3. személyű finitum szerepében is használatos volt, s így beletartozott a praesens alakok rendszerébe is, a *munę vęli* 'menő vala → megy vala' analógiájára a praesens alakok rendszerének többi tagjához is hozzájárult a létige harmadik személye, s így jöttek létre a *muna vęli*, *munan vęli* formák. WIEDEMANN (SyrjGram. 202) csak a nomen verbaleből való harmadik személy + létige kapcsolatot tartja nyelvilag helyesnek, a többit hibásnak minősíti: „Die sehr seltenen Fälle, dass andere Personen oder auch die dritte Person mit der Personalendung so umschrieben werden, sind wohl für Uebersetzerfehler anzusehen.“

A zürjénhez hasonló a helyzet a votjákban is. Itt a praesens paradigmája a következő: egyes 1. *baštisko*, 2. *baštiskod*, 3. *bašte*, többes 1. *baštiskomi*, 2. *baštiskodi*, 3. *bašto* 'veszek, veszel' stb. (AMINOFF—WICHMANN: JSFOu. XIV/2, 42).¹ A segédige múlt ideje mind a három személyben *val*. A bennünket érdeklő összetett igealak: *mon bidtisko val*, *ton bidtiskod val*, *so bidte val* 'olin lopettamassa, olin lopettava' stb. (i. h. 45). A praesens egyes 3. személy *ę*-je szabályos megfelelője a zürjén *e*-nek; eredetileg a votják 3. személy is nomen verbale, nem pedig személyragos alak. A személyragos alakoktól abban is eltér, hogy nincs benne *-šk* praesens-jel. A zürjénnel való tökéletes szerkezeti párhuzamosság miatt eredetét is azonos módon magyarázhatjuk.

A zürjénre és votjakra emlékeztető szerkesztésmód jelentkezik a cseremiszbén is. Itt a létigének két praeterituma van: az ú. n. jésítő praeteritum és az *n*-es praeteritum. Ez utóbbinak a 3. személyű alakja a kozmodemjanszki nyelvjárásban *ālān*. Az ige imperfectumához járulva befejezett cselekvést jelöl: *kanda ālān* 'hozott', *kuškeš ālān* 'nőtt', *toleš ālān* 'eljött', *kaškāt ālān* 'ettek' (BEKE, CserNyt. 359). A jésítő praeteritum alakjai a különböző nyelvjárásokban: *ile*, *ilē*, *alē*, *ālē*. Ez is szerepelhet második elemeként szerkesztett igealaknak; az ilyen formának azonban többnyire föltételes és óhajtó jelentése van, pl. *jūam ile* 'innék', *naldalam alē* 'ich möchte kaufen', *lies alē* 'volna' (i. h. 357). Ez utóbbi formák jelentésváltozásának menete nem világos. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk a *val*-lal szerkesztett votják igealakok esetében is: *taži valakti val ton kemalás!* 'így kellett volna magyaráznod már rég!' | *med ortčozi val šekit arjosmi* 'bár múltának el nehéz éveink!' (MUNKÁCSI, VotjSz. 648). Sőt a keleti magyar nyelvjárások egy részében is tapasztalható ez a jelentésváltozás (vö.: ERDÉLYI: NyK. XXXV, 347; CSÜRY: MNy. XXVIII, 28; BÁNHIDI: MNyTK. LXIII, 20—1; HORGER, MNyj. 15?).

HORVÁTH KÁROLY.

¹ AMINOFF, illetőleg WICHMANN *ę* jelét *ε*-vel, *ō* jelét *ǫ*-vel írtam át, mivel az eredeti jeleket ma más hangok jelölésére használjuk.

Fábchich József mint nyelvész.

Részlet az ezen a címen a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 71. számaként megjelent dolgozatból.

A Kengyelfutó és a Magyar Kálepinus.

A Plánumban összegezett elvek és feladatok mindinkább tudatosulnak Fábchichban. Egész életének célja a magyar nyelv fejlesztése, s e cél érdekében a nyelvészetnek minden területén dolgozik. Életének nem a szótár megírása a főcélja, ez csak szervesen illeszkedik bele áldozatos munkájába. Hogy a Plánum egész élet munkatervét volt hivatva megjelölni, bizonyítja egy másik, élete végén írt röpirata: a „Mi hír Budán?“, amelyben mégegyszer összefoglalja azokat az elveket és feladatokat, amelyek Réva itől indíttatva, élete minden leírt mondatát irányították. Hogy első és legfontosabb, egyúttal legteljesebb munkának a szótárírást tartotta, RÉVAI és SZATSVAJ cikkében és Révai állandó ily irányú ösztönzésében leli magyarázatát.

A régi magyar irodalom tanulmányozása, az évekig tartó kivonatólás hatalmas anyaggá tornyosult Fábchich kezében. Különösen termékenyek voltak az 1791—1793. esztendőök, amikor a maga koráig megjelent magyar szótárak anyagát dolgozta fel. Forrásainak tanulmányozása közben rendezni is kezdte anyagát. Ezzel a munkával telt el az 1791—1795. esztendő. A hosszú és fáradságos tevékenység eredménye két szótári alkotása: a Kengyelfutó és a Magyar Kálepinus. A két mű szorosan összetartozik. A Kengyelfutó a szótáríró elveit, feladatait, szempontjait és forrásait tárgyalja, s ennek alapján készül a hatalmas Magyar Kálepinus.

A szótárírás gondolatához és módszeréhez az utolsó lökést MAKÓ PÁL cikke adja. MAKÓ „Vélemény“-ének hatására SZENCZI MOLNÁRÉHOZ hasonló, bámulatos gyorsasággal rendezti összegyűjtött anyagát. MAKÓ cikkét a Magyar Hírmondó 1793. április 19-i számában olvassa (1793: 538—41). „Minden más Nemzetek, a' mennyire tudhatom, mihelyest az ön nyelvek' támogatásához készültek, ezen ditséretes tárgynak el-érésére, leg-ottan a' tökéletes Szótár kimíveléséhez is fogtak; tapasztalván, hogy ezen segedelem és eszköz nélkül, igen szoros határba szoríttatnak.“ A Kengyelfutóban Fábchich is összefoglalja szótáríró elveit és módszerét; összevetve MAKÓ felfogásával, megállapíthatjuk, hogy a „tökéletes Szótár“-ra vonatkozó felfogásuk megegyezik. — De „ez igét ‚Tökéletes‘ nem köll szoros értelemben venni, mert soha az Magyaroknak olly tökéletes szótára nem lészen, hogy az maradék valamit hozzá ne vetne. Egy szótárban nem lehet minden benne. 30.032 igét számláltam

mindenestül az szebeni kiadásban. Hányat bővítettem öt könyvből l. az Előszót.“ (Kengyelfutó 65.)

A szótárírás múltjáról szólva MAKÓ így ír: „Ezt a' gyepet nálunk Molnár Albert és Páriz Pápai Ferentz... kezdték hasogatni; de igen szembe-tünő az ő munkájuknak hijános-sága...“ — Erzi ezt Fábchich is. Hisz a szótáríráshoz ez az egyik indítéka. Kutatásai során 4616 „olyan igéket“ talált, „az mellyek az utolsó Szebeni Kiadásában Páriz Ferencznek nem találatnak“ (Kengyelfutó 4).

„Azért általlyában szükségesnek állítom“, — írja tovább MAKÓ PÁL — „hogy ezeknek ditséretre méltó el-kezdett épít-ményeit (a' mi egy két embertől ki nem telhet) más többek egybe kaptsoltt igyekezettel tökéletességre hozzák, és az Anya-Nyelvünk' mind gyarapítását, mind tnisosítását innen kezdjék.“ A „végbevitel“ iránt a következőket ajánlja: „Fel kellene osztani a' betűket a' magokat arra szántt érdemes Hazafiak között, úgy hogy minden betűre, mellyen a' szók kezdődnek, legalább négy személyly jusson“... Egy Erdélyben, egy a Tisza mellékén, egy a Duna mellett, a negyedik pedig Győr vagy Szombathely táján. Így aztán „ki ki minden szót, a' melly az említett Alkotóknál elő nem fordul, a néki jutott betű szerént, lassanként öszve szedegessen...“ — Fábchich véleménye itt nem egyezik MAKÓÉVAL. Több ember együttes munkája helyett szerinte egy embernek kell a feladatot elvégeznie. Felemlíti a régi szótárakat: azok is mind egy ember munkái. „Az Tizenegynyelvű Magyar Kálepinust Molnár, Páriz, Bod öregbítették; mind ezek saját munkáikkal tetézték az előbbieket.“ A betűk felosztását sem helyesli. Az is rengeteg munkával jár, mert „egy két bötű miatt valamennyi Írókat“ át kell olvasni (Kengyelfutó 66).

MAKÓ Pázmány, Káldi György, Gyöngyösi, Benitzky Péter, Faludi és „más ékesen Írók“ munkáinak figyelmes olvasását, a „köz Néppel való gyakori társalkodás“-t és a tájszavak eltanulását ajánlja. — Fábchich is ezekben látja a szótár legfontosabb anyagát.

MAKÓ „Véleményei“ közt találjuk a „Műhelyek, bányák látogatását, ahol az eszközök neveit előadhatják“. — Fábchich óvatos ezekkel, mert fél, hogy a másik végletbe esnek, és a magyar szótárból műszótár lesz.

„A' régi el-aggott szókkal nem tanátsos ugyan terhelni a a könyvet; mindazonáltal ki nem kell azokat hagyni, a' honnan a' mostaniak fajzattak, hogy így a' szavak' származatai is (etymologiae) világosságra hozathassanak.“ — MAKÓnak ezzel a véleményével megegyezik Fábchich felfogása is. Több adatunk van arra, hogy milyen szorgalommal gyűjtötte elavult szavainkat.

A szóújításokról írva MAKÓ elve a következő: „Szabad lessz új szókat is származtatni, kivált a' tudományoknak,

mellyekről a' mi Eleink keveset írtak.“ „A' melly szóból más újat koholunk, igaz magyar tőszó légyen.“ — Mint majd látni fogjuk, Fábchich sokkal erőszakosabb újító.

„Nem elég tsupán tsak a' szavakat gyűjtögetni, hozzájuk kell fértzelni a' vélek élésnek különbfélegét is, és az oda tartozandó ki-szemeltt köz-mondásokat, hogy így a' Szótár egyszersmind a szép nyelvezésre szolgáló eszköz is (phraseologia) lehessen.“ — Fábchich ebben is teljesen egyetért MAKÓVAL. Kengyelfutójában például a *Tart* címszónak legalább 50 „értelmeit“ sorolja fel.

Így járul hozzá MAKÓ PÁL „Egy Magyar Szótárnak készítésére intéző vélemények“ című cikke írónk szótárkészítő szempontjainak kialakulásához.

A szótárkészítő Fábchich munkája a magyar szótáriróadalom fejlődésében új szempontok szerint készült tudományos irányú nyelvészeti munka. De amíg a magyar szótárak — csak a magyar nyelvre szorítkozva — öncélú nyelvészeti munkákká lesznek, nagy fejlődésen mennek keresztül. Fábchich munkájának megítéléséhez és a magyar szótáriróadalomba való elhelyezéséhez tekintsük át röviden a magyar szótárirás történetét.

A szótárirás eredetileg gyakorlati célú munka volt: segéd-eszköz idegen nyelvű szövegekhez különféle rendszerezésben (PETZ GEDEON, Szótárirás és szótáriróadalom: NyK. XXVIII, 199). A kétnyelvű, abc rendbe szedett szótárakat a szójegyzékek előzték meg. Itt még a szavakat fogalomkörök szerint csoportosították. A nyomtatás korában még fogalomkörök szerint csoportosított szótár többek között SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS szótára, amely 1574 előtt készült, s CALEPINUS magyarítójának, MOLNÁR ALBERTnek és COMENIUSnak forrása.

A nyelv egész szókészletére kiterjedő szótárak, a szójegyzékekhez hasonlóan, iskolai célt szolgáltak. A legfőbb cél a latin nyelvnek tökéletes elsajátítása. Ezek között a tárgyi szótárak között legnevezetesebb CALEPINUS szótára, amely a klasszikus latin írók szókészletét is figyelembe vette. Először 1502-ben jelent meg. Kezdetben csak latin nyelvű tárgyi szótár volt, itt-ott görög értelmezésekkel. 1544 utáni kiadásokban a közneveket elválasztva találjuk a tulajdonnevektől. 1568-ban jelentkeznek a többnyelvű CALEPINUSOK. Először hat, végül tizenegy nyelven. Egy ilyen tizenegynyelvű, 1627-i kiadású CALEPINUS volt Fábchich egyik forrása. A magyar nyelv 1585-ben jelenik meg először CALEPINUSBAN. A következő kor szótárainak mind CALEPINUS a forrása. Csak FAUSTUS VERANCICS Dictionariuma (1595.) nem készült CALEPINUS hatására. SZENCZI MOLNÁR ALBERT Dictionariuma (1604.) a svájci DASYPODIUS PÉTER és CALEPINUS szótárainak hatása alatt született. Az a tény, hogy az 1611. évi kiadásban a latin-magyar rész a göröggel bővül, nyilvánvalóvá teszi pedagógiai rendeltetését. MOLNÁR ALBERT a

németországi humanista pedagógiai elvek hatása alatt iskolai használatra készítette szótárát. Szótárának hiányai, főleg az újonnan olvasásra kijelölt latin írók szókincsének felvétele teték szükségessé az új szótárakat, így COMENIUS és PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárait. PÁRIZ tizenöt esztendeig dolgozott művén, amely 1708-ban jelent meg. Fennmaradt jegyzetei alapján aztán BOD PÉTER látta el pótlásokkal. Fábchich egy 1782-i kiadást használt. PÁRIZ MOLNÁR ALBERT szótárát akarta tökéletesíteni, kiegészíteni, hogy a megváltozott tantervnek megfelelő segédkönyv álljon a tanulók rendelkezésére (vö. MELICH, A magyar szótáriródlalom. Bp., 1907.).

Itt kapcsolódik a magyar szótáriródlomba Fábchich munkája. PÁRIZ szótárából indul ki, de az iskolai cél nála már háttérbe szorul, ellenben mindinkább a tudományos szempont érvényesül. Fábchichot szótárkészítésében a tudományos öncélúság gondolata vezeti. Egy teljes magyar szótárt akar készíteni, amelyik felöleli az egész magyar szókincset és kiterjed a régi magyar nyelvre is. PÁPAI PÁRIZ szótárára támaszkodik. Látja annak hiányait, hiszen „4616 olyan igéket“ talál kutatásai során, melyek PÁRIZ 1782. évi kiadásából hiányoznak. De csak a szótár anyagát veszi tőle, szempontjai és rendszere más. Eleinte csak háttérbe szorul, végül teljesen eltűnik az idegen nyelvű értelmezés: szótára egynyelvű lesz. Egynyelvű és tudományos, mert a jelentéstan szellemében születik, a jelentések történetének kimutatása és a jelentések kapcsolatainak vizsgálata irányadó szempontjai. A jelentések történetének és kapcsolatainak kimutatására számos helyet idéz a régi magyar irodalomból, mely „az igének külföldiségét mutattya meg, az kétségést erősíti, az kiaggottat bélyegezi. Szükségesnek ítélem pedig minden állításomat az régi Magyar Szóknak előhozásával megbizonyítanom: mert ez kűtfőre szorult minden tudós...“ (Kengyelfutó 5). Tudja és vallja, hogy a szótárirónak az a kötelessége, hogy „meg olvassa az Magyar Nyelvnek minden Íróit kezdetétől fogván 1750-dik esztendőig azon renddel, mellyben éltek, és írtak...“ (Kengyelfutó 7).

A nyelvtörténeti tanulmányok tehát Fábchichot a nyelvtörténeti szótár feladatainak tiszta meglátásához vezetik. Elődeihez mérve itt találunk nagy haladást, hatalmas lépést a nyelvtörténeti szótár felé. Igaz, hogy Fábchich ezt a nagy munkát nem tudta elvégezni. De hogy nem tudta elvégezni, az nem szorgalmán múlott, hanem azon, hogy e források nagy részéhez nem tudott hozzáférni. Maga panaszkodik e miatt a klasszikus idézettel: „Athenienses sciunt, quae recta sunt, sed facere non possunt“ (Kengyelfutó 7). Fábchich tisztában van feladatával; ugyanazt vallja, mint a Magyar Nyelvtörténeti Szótár Utasításai: „A Magyar Nyelvtörténeti Szótár, nevének megfelelően, a magyar nyelv multjára szorítkozik és így a legrégebbi időtől

fogva a nyelvújítás elejéig, vagyis a mai irodalmi nyelv alakulásáig terjed.“ (NySz. I. kötet II. l.)

Révai nyelvörténeti felfogása így diadalmaskodik Fábchichban. Ez az oka annak, hogy megelőzi kortársait, akik a teljes magyar szótár készítését sürgetik. Munkásságát a nyelvörténeti szempont irányítja, s ha műve nem marad kéziratban, biztos, hogy 1795-ben jelentős lépéssel viszi előre a magyar nyelvörténeti szótár ügyét.

A) A Kengyelfutó.

A hosszú évekig tartó munka első eredménye, az 1789 és 1794 között készült Kengyelfutó. Pontos címe: „Kengyelfutó avvagy Magyar Kálepinus Példája, mellyet Szenczi Molnár Albert, Pápai Páriz Ferencz, F. Csernátoni Bod Péter utánn egybe foglalt Kőszögi Fábchich József Az Magyar föl állítandó Tudós Társaságnak Tagja. 1794.“ (M. N. M. Kézirat. 15. Fol. Hung.) A Széchenyi-könyvtárban még egy kézírata van (13. Fol. Hung.), amely lényegében megegyezik a 15. Fol. Hung. szám alatti kézirattal. Ezt a későbbi példányt 1796. március 8-án elküldte Fábchich a censorhoz Budára. Az első kézirat is végigjárta korának hivatalos útjait, és a censor „imprimi potest“ jelzése díszíti. De Fábchichnak arra a kérvényére, hogy a munkát „sumptibus publicis“ nyomassák ki, még 1794. október 19-én elutasító válasz jött a helytartóságtól. Ugyanebben a helytartótanácsi leiratban elutasították nyugdíjaztatási kérelmét is. Fábchich Kengyelfutóját iskolai használatra ajánlotta, de a munka természete miatt arra valóban nem volt alkalmas. „Recognosci, spectarique hoc in opere scopum et laborem sua nota dignum, sed usum, aut editionem eius fieri non posse.“ (Acta diversa. Másolat a helytartósági leiratról.) A kérvényben és Fábchich néhány jegyzésében a munka „P r o d r o m u s“ cím alatt szerepel.

A munka magyar és latin címűl szolgáló kifejezések Fábchich forrásaiban következőképen szerepelnek: CALEPINUS: „*Prodromus*... Vng. futó. Cic. ad Att. lib. I.: Nam mihi Pompejani prodromi nuntiant, apertè Pompejum acturum. — Unde Prodromi dicuntur à Graecis, fici praecones;... maturitatem praevertentes...“ MA. l.: „*Prodromus*. mi, g. m.... *Elöl-futó*. Ein Vorlauffer.“ MA. m.: „*Kengyel-futó*, à Pedibus, Cursor. Fussgänger, Lauffer.“ PPB. l.: „*Prodromus*, i, m. 2. Gr. *Elöl-futó* Item. *Elein érő*.“ PPB. m.: „*Kengyelfutó*: A pedibus. Cursor. Ein Laufer.“

CzF. III, 516 szerint: „*Kengyelfutó* (kengyel-futó) ösz. fn. Sajátságos jelmezű főúri szolga, ki valamely innepély alkalomával, vagy különben is ura hintaja előtt fut. Régebben lovagló urok mellett (mintegy kengyel mellett) futott, innen a neve... Szélesb ért. gyors futár.“ A szóval foglalkozott CSEFKÓ GYULA

(MNy. XXI, 199—200). Azt a kérdést tárgyalja, hogy a szó milyen összetétel. SIMONYI (Nyr. XLVIII, 51) „kivételes összetétel”-nek mondja, CSEFKÓ szerint helyhatározói összetétel.

A K e n g y e l f u t ó tehát Fábchich nagy szótárát megelőző, azt bevezető, bejelentő és egyúttal bemutató műnek találó címe. Latin, illetőleg görög megfelelőjét hasonló értelemben találjuk BÉL MÁTYÁS „Hungariae Antiquae et Novae Prodromus” 1723-ban megjelent munkájának címében. Ugyancsak szerepel KALMÁR GYÖRGY 1770-ben Pozsonyban megjelent nyelvtanának címlapján, a „Prodromus idiomatis...” címben.

A kéziratot verses köszöntő vezeti be. Majd SCALIGERnek, a francia filológusnak (vö. DÉSI LAJOS, Világirodalmi Lexicon III, 1498) PÁRIZ szótárában található disztichonját fordítja le magyarra:

„Hajdan, ha kit bírságra ítélsz, Szótárokat írjon:

Barkó úgy se! Pokol kinnya szömébe forog.”

De Fábchich nem ijedve meg SCALIGER ijesztő versétől, belekezd forrásainak felsorolásába. Forrásai általában ugyanazok, melyeket a Magyar Kálepinushoz is használ. „Heltaj Gáspár, Tizenegynyelvű Kálepinus, Molnár Albertnek Deák és Magyar Szótára, Apáczai Csere Jánosnak Enciclopediája, és Páriz Ferencznek Deák Szótára azon darabok, melyekből áll jelen lévő munkám. 16.747 helyeket találtam bennök; ezeknek 4616-a olyan igék, az melyek az utolsó Szebeni Kiadásában Páriz Ferencznek nem taláthatnak.” (Kengyelfutó 5.) A PÁRIZ szótárából hiányzó szavakat Fábchich műveiben csillaggal jelöli meg. Az idézett megjegyzés természetesen nem erre a 67 lapos munkára vonatkozik, hanem Magyar Kálepinusára. Ha a Kengyelfutó e helye alapján összehasonlítást végzünk a két munka között, érdekes következtetést vonhatunk le. Mind a kettő szorosan összetartozik, mert a Kengyelfutó bevezetője a Magyar Kálepinushoz tartozik. Ezt a bevezetőt 1794 májusa és szeptembere között írta Fábchich, amikor Kálepinusán teljes erővel dolgozott. Kálepinusában ugyanis pontosan vezeti, melyik forrásából hány helyet vesz, és mennyi hiányzik PÁRIZ szótárából. MOLNÁR ALBERT Dictionáriumánál, a hatodik forrásánál, a következők megjegyzést találjuk Kálepinusában: „Inventa loca 1350, ex quibus asteriscata [tehát a PÁRIZnál hiányzó] 233, a me ficta 77 [saját újításainak is külön jelük van, egy körbe írt kereszt]. Summa 16.747, asteriscata 4616.” (Magyar Kálepinus 1.)

Tehát Kálepinusában már 16.747 „hely” volt, amikor Kengyelfutóját rendszerezte és bevezetővel ellátta. Később Kálepinusa még más forrásokkal is bővült, mert az összesen 19.483 „helyet” tartalmaz.

Kengyelfutójához az említetteken kívül még más forrásokat is használt. Egy későbbi megjegyzése szerint: „negyvenen föllyül vannak nálam az Magyar Könyv Szerzők, az kiket

által olvastam, és az Szótárba való helyeket ópporral megjegyzöttem; az darabok pedig az kilenczvent meghaladják: de az üdőnek szüke miatt Kálepinusomba nem iktathattam többet, hanem csak az föllyeb 5 említett írókat, noha az 93. esztendőben 1105 óráig foglalatoskodtam rendes dolgaimon kívül az Kálepinusomnak öregbítésében.“ (Kengyelfutó 6.)

Ha Kengyelfutóját végiglapozzuk, valóban élénk-tárul Fábchich rendkívüli olvasottsága. Az említett forrásmunkákon kívül találunk Bonfinius, Telegdi Miklós, Pethő Gergely, Beniczky Péter, Pázmány Péter, Károli Gáspár, Káldi György, Gyöngyösi István, Faludi, Dugonics, Bél Mátyás, Kisviczay Péter, Baranyai Decsi Simor, Sajnovics, Pray, Bod Péter, Molnár János, Kovács Pál, Rájnis és még a korabeli jelentéktlenebb írók munkáiból vett idézeteket.

Kengyelfutójában egy nyelvtörténeti alapon álló teljes magyar szótárra akar példát adni. Saját munkásságát véve alapul, megfogalmazza „Szabásai“-ban a szótáríró kötelességeit:

„Első Szabás. (Canon.) Az Magyar Szótárszerző több idegen nyelvű Szótárokon, és Szóbarátokon (Philologos) által vágjon, az mellyekben ezer meg ezer czikkölyökre talál, mi úton módon kölljön nyelvét megvizsgálni, és annak virágjait szedegetni.

Második Szabás. Meg olvassa az Magyar Nyelvnek minden íróit kezdetétől fogván 1750dik esztendőig azon renddel, mellyben éltek és írtak...“ Később azt írja: „Ez Canont nem tart-hattam meg az könyveknek nem léte miatt.“

„Harmadik Szabás. Mivel élő az Magyar Nyelv, nem is volt még arra szükség, hogy mindenek föl irattassanak...“ Most Fábchich szeretné elvégezni ezt a munkát, összegyűjteni a gazdag magyar nyelv virágait és kiküszöbölni az idegen szavainkat. „Magyarra köll fordítani az Görög Deák neveit az Tudományoknak, hogy minden szelíd Tudományok annál hamarabb Magyar Köntösben élő állhassanak.“ (Kengyelfutó 7.) Itt találjuk Fábchich nyelvújításának alapjait is.

A „Szabások“ után következik a szótárrész. A szótár *A* és *B* betűje alatt 10—10 címszót sorol fel, de mivel így a munka lassan ment, ezután csak egy-két példát hoz fel minden betűre. Hiszen Prodromusát csak azért készíti, „ut aequi rerum aestimatores, quid huic Lexico addi, vel adimi debeat, prompte et sincere depromant“ (Kengyelfutó 31).

Fábchichnak a szótárírásról vallott felfogását összegezve és a Kengyelfutó példáit megvizsgálva, megállapíthatjuk, hogy nyelvtörténeti alapon dolgozik, SAJNOVICS rokonsági elveit teljesen magáévá teszi, ismeri a gyökérelméletet és

néhány címszónál alkalmazza is. Nagy figyelmet szentel az etimológiának, amit ő magyarul „névokadás“-nak nevez.

A K e n g y e l f u t ó alakításmódja az, hogy először adja a magyar címszót, utána a latin megfelelőjét, néhol a rokonnyelvi s esetleg másnyelvi megfelelőket is. A Kengyelfutó néhány címszavánál török nyelvi megfelelőt is ad. Fábchich nem tud törökül; ezeket a Bécsben megjelent „Grammatica Turcica, 1489.“ című török nyelvtanból írja ki. Majd forrásaiból a címszó jelentésére, jelentésváltozására, a jelentések kapcsolatára, esetleg történetére több-kevesebb példát, szólást, kifejezést hoz fel. Néhol a címszó etimológiáját is adja. Utána annak származékait veszi számba. Néhány esetben nyelvtani megjegyzéseket tesz, vagy a szó írásának történetét ismerteti. A szótártervezet tehát nyelvtörténeti és etimológiai szempontokra is kiterjed.

Itt van egy példa:

„*Adok*. Lat. Do. Turcice Wernek. Germ. Geben. 1. Adsza, Hossza, mondd meg, add elő. Molnár in Cedo. 2. Elküldöm, búcsút adok... 3. Hogy harczot adnának azoknak, kik utánna sietnének. Heltaj. 158. 1. impetum persequentium remorentur. Bonfinius 3. 10. 9. 4. Kezére adni, kedve szerént szólni. Páriz in Loqui ad voluntatem. 5. Vallyon néki adják é férjhez? 6. Napot adni. in definire diem. 7. Harczot adni, hirdetni más napra. in Pronunciare praelium in futurum diem. Ez hetedik szám különböz az harmadik számtól. 8. Mester remeket, próbát adni. in Specimen dare. 9. Szóért szót adni, in Summutare verba cum verbis... 10. Hátat adni, futni, megfutamodni. in convertere et vertere terga. haec constructio videtur esse Idiotismus ex Latino terga dare. habet tamen ex Heltaj. 13. 4. Pázmán alicubi. Káldi Genes. 14. 10. a királyok hátat adának. Molnár ibidem Elfutamodának. dicendum Hátat fordítani. 11. Az bírának semmit nem adni. Páriz in Vincula judiciorum revellere. 12. Adta és vette jó akarattját. in Ultro, citroque data accepta beneficia. 13. Ezt reánk nem adod jó Károlyi bátyám. Káldi Okt. Int. 11. 6. i. e. hoc nobis affricabis, ok nélkül vádolsz bennünket. 14. Adgy nékem e verhenyös fözelekben. Káldi Gen. 25. 30.“ Ezután azt említi, hogy KÁLDI *gy*-vel írja *j* helyett az imperativust, viszont KÁROLI *j*-vel írja (Gen. 30. 1.). „Valor est idem. Rájnis Appendice Virgilii pag. 74. nro. 22. Scriptio faciliior per *j* et brevior...“ (Kengyelfutó 14.)

A *Csötört* címszó alatt a hét napjainak etimológiáját tárgyalja. „Csötört. Antique, valaminek negyed része, Fertály. Páriz in Quadrans. Turcice Dört, significat négy, quatuor, vier. Turc. Tscheirek quadrans, ein Viertel. Hinc deduco Csötörtök, diem Jovis est enim quartus.“ (Kengyelfutó 25.) A szó Fábchich forrásaiban így fordul elő: CAL.: „Quadrans. Quarta pars assis: hoc est unciae tres... Vngar. Negyedrez.“ MA. 1.

„der vierte Theil.“, a magyar értelmezés hiányzik. PPB. 1.: „Fertály, Valaminek negyed-réße. Tsötört. Antiquè.“

A *kedd* napnevet PRAY, Diss. 2. p. 29. alapján finnugor eredetűnek magyarázza: „Hungarice kettő, Votiace kyk, Permiace ket. pag. 30. Syranice kük, pag. 33. Vogulice Kieteg, Coninice Khatten.“ A *kedd*-nek *kettő*-ből való származtatása mellett még egy feltevést is megkockáztat: „Si a dingen Germanico Dienstag, quod significat locare operam, servitium, in manus domini venire, Hungarice szegődni. Sajnovics p. 61. Giet, Kiet, Lapponice manus. Esthis Käzi, Fennis Keszi, Careliis Kez, Hungaris Kéz, adeoque a die, quo servi in manus dominorum venerunt, dictum Kedd, facili transformatione littera... ex Giet, Kiet, t in d.“ De inkább a számnévi eredetet tartja valószínűnek. (Kengyelfutó 26—8.)

A *Pásztor* címszó alatt felsorolja a többi hasonló foglalkozások neveit: *kanász, ökrész, kondás, galambász, vadász, tikász, lovász, göbolyós, libész, gulás, csikós, csósz, ör, kerülő.*

A *libész* valószínűleg a. m. *libapásztor, göbolyós* pedig 1. ‚armenta habens‘, 2. ‚custor armenti‘ (CzF. I, 1111). Fábchich a *göbolyós* mellé P á z m á n y nevét írta. CzF. idézi is PÁZMÁNYT (Préd. 320): „A béres legények és barmok után nevedekett göbolyósok mindenkor barmok, ekék, barázdák között forgottak“. A szót az ország több részén, így az őrségi nyelvjárásban, ma is használják.

Az elavult *csötört* mellett még néhány Fábchich szerint elavult szót találunk Kengyelfutójában. A 24. lapon *Buz* címszó van. PPB. m.: „Tzomb. antiq. Butz: Femur, Ingven, Femen.“ A *buz* szót török eredetűnek tartja. „A láb áll tsom(buz)-ból, szárból és láb-fejből. Csere. 7. 18. 20. Páriz in Czomb ait antiqum esse. Bucz: sed prius Buz conservandum etiam, unde oritur búza, buzogány, buzgok, ferveo, nam nodosa semina fervescunt, antequam germinent. A Bucz oritur Buczkó.“ (Kengyelfutó 24.) Fábchich ezeket a szavakat PÁRIZ szótárából vette. De PÁRIZ „antiquè“ jelzésű szavai nem annyira elavult, mint inkább székely tájszavak. PÁRIZ korában a székely nyelvet régebbinek tartották, mint a magyart, s ebből kiindulva használta PÁRIZ az „antiquè“ jelölést. A PÁRIZ alapján dolgozó szótárírók az „antiquè“-val megjelölt szavakat elavultaknak vették. Ebbe a hibába esett WAGNER, BARÓTI SZABÓ, KASSAI, CzF., a NySz. stb. (Vö. MELICH i. m. 176—7.) A *buc, buccz* a MTsz. szerint székely, csángó tájszó.

Sok megjegyzést találunk a helyesírás, a nyelvtan, a fonetika köréből; nagy számban fordulnak elő újított szavai is.

Helyesírásra vonatkozó megjegyzését olvashattuk az *Adok* címszó alatt a parancsoló mód jelével kapcsolatban. Ugyancsak az *Adok* címszó alatt adja az ige teljes ragozását bő megjegyzésekkel, összegeyztetve kora felfogását saját nézetével. A 42.

lapon a *Rétorony* címszónál 180 latin vagy görög szónak közli magakészítette magyar megfelelőjét. Újtított szavait MOLNÁR Dictionariumának latin része alapján veszi sorba. A *Pharos* megfelelője Fábchichnál *rétorony* vagy *révtorony*. „Cum hoc vocabulum amicis... communicarem, bene traductum approbaverunt.“ Ezen felbuzdulva fogott a többi MOLNÁR-féle latin szó megmagyarításához. „Aggredior itaque Lexicon Molnarii secundum Alphabetum et voces eius periphrasticas sic interpretor et contraho: Acrostychis. Molnár: Egymásbul függő versek. Fábchich: Lánczvers, Homlokvers...“ stb.

A szótár kereteit túllépő nyelvészeti vonatkozásokat majd később fogjuk részletesen megvizsgálni.

Az *Eb* címszó is említést érdemel. Először az *eb* és a *kutya* jelentésbeli különbségét magyarázza. Szerinte a *kutya* „femininum“, az *eb* „masculinum“. Azután közmondások és szólások következnek az *eb*-bel kapcsolatban. Bár ADELUNG (Praef. § 20. pag. XVI.) „adagia ex lexico tamquam vulgi sermonem eliminat“, szótárírónk mégis felveszi Kengyelfutójába ezeket, hisz ADELUNG sem ragaszkodott szigorúan felfogásához. Fábchich szerint az adagiumok a szótár fontos részei.

Hogy Fábchich figyelme a szólásokra terelődik, annak pontos magyarázatát találjuk. Az egyik ok forrásainak tanulmányozása, a másik ok személyes kapcsolataiból ered. Amikor ezt írja, 1794-ben jelenik meg barátjának, Kovács Pálnak „Magyar példa és közmondási“. Kovács szentbenedekrendi áldozópap, Győrött a kánonjog tanára (SZINNYEI i. m. VI, 1351), kinek műve elé Fábchich ír verses bevezetőt. — Meglepő, hogy Fábchich mennyire tájékozódott a szólásgyűjteményekben. Forrásaiban nagyon sok szólást talál. MOLNÁR ALBERT az első, aki a szólásokat felveszi szótárának második kiadásába (1611.) (TOLNAI VILMOS, A szólásokról: MNyTK. 12. sz. 20). MELICH (i. m. 141) szerint inkább erkölcsi tartalmuk, mint nyelvi érdekességük miatt teszi ezt MOLNÁR, vagyis pedagógiai célzattól. Példáját minden nagyobb szótár követi. Az iskola szempontja, az erkölcsi érdek lassan háttérbe szorul e tekintetben is, és a tudományos követelmény lép a helyébe. A szólások mint fontos és jellemző nyelvi jelenségek szerepelnek már KRESZNERICS (1831.) és KASSAI JÓZSEF (1833—1835.) szótáraiban (vö. HORVÁTH FERENC, Kresznerics Ferenc. Szombathely, 1943.). Ilyen szempontból kerülnek be már korábban Fábchich szótárába is.

Fábchich ismeri és említi a legrégebb szólásgyűjteményeket. BARANYAI DECSI SIMOR JÁNOS „Adagiorum graecolatino-ungaricorum Chiliades quinque... Bartphae, 1598.“ című gyűjteménye, amely MOLNÁR ALBERT forrása volt, forrása Fábchichnek is. MOLNÁR szólásait PÁRIZ is átveszi; BOD pedig az 1767. évi kiadásban német értelmezéssel is bővíti a szólásanya-

got. PÁRIZ a latin-magyar részben sok újat is vesz fel; ezek viszont már nem annyira szólások, mint tisztán nyelvtani, mondattani sajátosságú szókapcsolatok (TOLNAI i. m. 29). Ezekből szerzőnk nagyon sokat vesz át szótárába. Az *Adok* címszó alatt is találkoztunk ilyenekkel. HELTAI Fabulái (1566.) is tele van szólásokkal; e tekintetben szinte gyűjteményszámba mehet. Fábchichnak ez is forrása. De sok szólás van HELTAI Krónikájában is. PÁZMÁNY művei is meg vannak rakva adagiumokkal, úgyhogy példatárakat csinálhattak műveiből, amilyen pl. a SZEITZ LEO-féle Kis Magyar Frazeologia (1788.). BENICZKY PÉTER, a Magyar Rithmusok szerzője, akinek művét Fábchich is olvasta, szintén sok szólást vesz fel művébe.

A nyelv veszendőbe menő kincseit akarják megmenteni a XVIII. század szólásgyűjtői. Legnevezetesebb KISVICZAY PÉTER „Selectiora Adagia Latino-Hungarica. Bartphae, anno 1713.” című munkája, amely Fábchich könyvtárában is megvolt. RÁJNIS „A Magyar Helikonra vezérlő Kalauzá“-ba (1781.) szintén sok közmondást iktat bele. FALUDI FERENC Költeményes Maradványai 609 közmondást tartalmaznak. (Vö. TOLNAI i. m. 35—50.) RÉVAI adta ki FALUDI e munkáját, tehát nyilvánvaló, hogy Fábchichra hatással volt.

Az *Eb* címszó alatt közölt 180 szólás közül 119 KISVICZAY gyűjteményéből való; köztük jónéhány BENICZKYTÓL való átvétel KISVICZAY művébe. FALUDITÓL 15, DUGONICS műveiből 7, RÁJNISTÓL 7, KOVÁCS PÁLTÓL pedig 32 szólást vesz át Fábchich K e n g y e l f u t ó ja említett címszavához.

E pár példából is láthatjuk, hogy a K e n g y e l f u t ó túlélve egy szótártervezet kereteit, a nyelvészetnek majdnem minden ágával foglalkozik, nem rendszeresen, csak néhány címszavával kapcsolatban. Van e kis munkában a szótári részekben kívül nyelvtani, prozódiai, helyesírási megjegyzés is bőven. A szótári rész sem egységes; szófejtő és nyelvtörténeti szótárba illő részek váltakoznak olyanokkal, amelyeknek nyelvújítási szótárban lenne helyük.

B) A Magyar Kálepinus.

A hatalmas, 398 lapot tartalmazó, kézirat a Széchenyi-könyvtárban 14. Fol. Hung. jelzet alatt található. A munka — mint már említettük — a K e n g y e l f u t ó val egyidőben (1791—1795.), a K e n g y e l f u t ó ban kifejttet és már ismerttetett elvek szerint készült. Fábchichnak a magyar nyelv ügyéért teremtett legnagyobb munkája ez. Teljes magyar szótár, amely forrásaitól eltérve, egynyelvű és a régi magyar nyelvre is kiterjed. Fábchich csodálatos pontossága kezünkre jár abban, hogy forrásait lépésről-lépésre megvizsgálhatjuk és teljes szabotossággal megállapíthatjuk, hogy egyes forrásaiból hány helyet idéz. A K e n g y e l f u t ó tárgyalásánál már emlí-

tettük a két mű közös forrásainak egy részét. Vegyük most sorba őket, és vizsgáljuk meg a nyelvészeti szempontból fontos kérdést, hogy forrásainak melyik kiadásait használta.

1. Forrásai között első helyen áll MOLNÁR ALBERT szótárának magyar-latin-német része. MOLNÁR *Dictionarium* 1604-ben jelent meg, és még a szerző életében két kiadás látott napvilágot 1611-ben és 1621-ben. Halála után a szótár megjelenési évei 1645., 1708. „*Dictionarium Ungarico-Latino-Germanicum... Autore Alberto Molnár Szenciensi. Bars. II. Norinbergae, 1708.*“ E kiadás egyik példánya szolgált Fábchich forrásul. BEER KRISTÓF gondozásában jelent meg, az előző kiadásokhoz képest német részzel bővült, egyébként egyszerű lenyomata az 1621. évi kiadásnak. „*In fine continentur Vocabula Priscorum Regum et Juris Hungarici Verboeziani. Cum notatione Sambuci Joannis Tirnaviensis.*“ (Magyar Kálepinus 1.) A szótár végén ugyanis közölve van a magyar jogi emlékekben előforduló latin vagy latinosított szavak jegyzéke, mely ZSÁMBOKI JÁNOS (1531—1584 között élt; egyetemi tanár, később I. Ferdinánd jogtanácsosa) munkája (MELICH i. m. 129). Fábchich *MAPJ* jelzéssel idézi. MOLNÁR e művéből írónk mintegy 640 szót vesz át.

2. A latin-magyar részt (*Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum*) az 1645. évi frankfurti kiadásban használta Fábchich. Ez a kiadás is egyszerű lenyomata az 1621. évinek, mert még a sajtóhibák is azonosak (MELICH i. m. 144). Ebből 1350 helyet vesz át; csillagos — vagyis olyan, amelyik PÁRIZ szótárából hiányzik — 233. Mintegy 650 azoknak a szavaknak a száma, amelyeket Fábchich MOLNÁR körülírásaiból újított.

3. „Magyar Encyclopaedia, azaz Minden igaz és hasznos Bölcseségnek szép rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása Apáztai Tsere János által. Utrecht. 1653. Excerpta sunt ex Apaczio Vocabula 3333. Ex Apaczio inserta sunt Vocabula 1350, quae in Parizio non legebantur.“ (Magyar Kálepinus 1.)

4. „Pariz Franciscus 1791 coeptus legi et Vocabularium Latino Hungaricum examinavi. Inserta sunt in Calepinum Vocabula et loca 6800.“ (M. Kálepinus 1.) Fábchich nemcsak a latin-magyar, hanem néhány helyen a magyar-latin részt is használta. A Kengyelfutó bevezetőjében olvassuk, hogy „4616 olyan igék, az mellyek az utolsó Szebeni Kiadásában Páriz Ferencznek nem találtatnak.“ 1791-ben, amikor írónk olvassa, PÁRIZ utolsó szebeni kiadása az 1782. évi. PÁRIZ halála után (1716.) többször jelent meg munkája Nagyszombatban, az 1767., 1782. és 1801. esztendőkből, 1762-ben pedig Nagyszombatban. E szerint tehát Fábchich az 1782. évi kiadásból dolgozott. Az 1767. évi kiadást FELSŐCSERNÁTONI BOD PÉTER, magyar-igeni református lelkész rendezte sajtó alá; itt már a magyar-latin

részben a szavak németül is értelmezve vannak. A mű címe „Francisci Pariz Papai Dictionarium manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latino-Germanicum“. Az 1782. évi kiadás tartalmában és terjedelmében egyszerű lenyomata az 1767-i kiadásnak (MELICH i. m. 186).

5. „Calepinus Undecim Linguarum coeptus legi 1793. Január—finitus 1793. Aprilis... Inscripta vocabula 1520. Ex quibus asteriscata 310.“ (M. Kálepinus 1.) Fábchich egy bázeli kiadást használt, valószínűleg az 1627. évit. A mű címe „Ambrosii Calepini Dictionarium Vndecim Lingvarum, iam septimo accurata emendatione, atque infinitorum locorum avgmentatione, collectis ex bonorum autorum monumentis, certis et expressis syllabarum quantitatis notis, omniumque vocum significationibus, flosculis, loquendi formis, proverbialibus sententiis, caeterisque ad Latini sermonis proprietatem, elegantiam et copiam pertinentibus rebus...“ CALEPINUS szótárának a címéből is kikövetkeztethető gazdag és sokféle anyagában Fábchich szótáríró elveinek igazolását láthatta, ezért is választotta annak a címét a szótáráévé.

6. „Heltaj Gasparii Chronicon... Inscripta vocabula 3124, ex quibus asteriscata 363.“ (M. Kálepinus 1.) HELTAI Croni-cáját az 1789. évi győri kiadásból idézi (Kengyelfutó 6).

7. Ezeket a munkákat használta fel Fábchich a Kengyelfutó elkészüléséig. Összesen 16.747 helyet írt ki belőlük. A Kengyelfutó már a censornál volt, amikor egyik legérdekesebb forrásának tanulmányozásába kezdett. Erről ezt írja: „Calepinus Parisinus 1554. habet in margine Voces Hungaricas ab antiqua manu scriptas. per cursus a 24 Augusti usque 31. Augusti 1794. Inventa loca 190. Asteriscata 37. Citabitur Calep. M. S.“ (M. Kálepinus 1.) MELICH JÁNOS, aki Fábchich kéziratban lévő szótárát átnézte, erről a következőket írja (NyK. XXVII, 403): „Ismeretlen magyar Calepinus. A M. N. Múzeum kéziratára Fol. Hung. 14. jegy alatt egy értékes kézirati szótárt őriz, a melynek címe: Magyar Kalepinus Fabchich József által. F. e szótárt 1791—95-ben írta. Növeli a kézirati szótár értékét, az a körülmény, hogy az elején a szerző beszámol azokkal a művekkel, a melyekből dolgozott. Pontosan megírja, melyik munkából mennyi szót vett föl, s hogy mettől-meddig dolgozott belőle. E források közül hetedikül van említve: Calepinus Parisinus 1554... Fabchich Calepinus szótárának egy olyan 1554-i kiadását használta, amely jó sűrűn tele lehetett írva magyar szavakkal.“ E CALEPINUS még egynyelvű lehetett, itt-ott görög értelmezéssel. Nálunk 1554. évi CALEPINUS ismeretlen. „Fabchich azokat a szavakat, amelyeket ebből a magyar gloszszákkal ellátott 1554. évi CALEPINUSBól vett, művében csillaggal jelölte meg.“ (MELICH i. m. 79.) Irónkat a jelölésben más szempont vezette. Csillaggal azokat a szavakat jelölte, melyek

PÁRIZ szebeni kiadásából hiányoztak; így az 1554. évi CALEPINUS-ból vett glosszáknak csak egyik, a PÁRIZ szótárából hiányzó része van csillaggal megjelölve.

8. Forrásai között nyolcadik helyen említi a „Fausti Verantii Lexicon“ című munkát. Erre a pontos Fábchich 6 óra 34 percet fordított 1794. szeptember 2-án. „Voces: 46, ast.: 6.“ VERANCSICS FAUSTUS szótára ötnyelvű és független CALEPINUSTól. Címe: „Dictionarium Quinque Nobilissimarum Evropae Lingvarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae, et Vngaricae. Venetiis. 1595.“ A Dalmáciában született csanádi püspök munkája ez, melyet 1594-ben írt, amikor hivatalos minőségben Olaszországban tartózkodott. Az ötnyelvű szótár a latin szavak mellett négy oszlopban hozza az olasz, német, magyar és dalmát megfelelőket. (A munka betűhív kiadása PONORI THEWREWK JÓZSEFTől. Pozsony, 1834.)

9. Utolsó forrása MOLNÁR ALBERTnek „Keresztény Tanítás“ című munkája. Hogy melyik kiadásában használta írónk, nem lehet jegyzeteiből megállapítani. E munkát 1794 októberéig olvasta, és 2500 helyet merített belőle; közülük 235 hiányzik PÁRIZ művéből.

Forrásából tehát összesen 19.483 helyet vesz át; 4894 a csillagos, vagyis ennyi hiányzik PÁRIZ 1782. évi szebeni kiadásából.

Ha egy pillantást vetünk forrásaira, azonnal látjuk, hogy azok általában a XVII. századból valók. A magyar glosszákkal ellátott CALEPINUS és VERANCSICS szótára pedig még régebbiek, a XVI. század második feléből erednek. Csak a PÁRIZ—BOD-féle szótár származik a XVIII. századból. Arra; hogy az 1554. évi CALEPINUS magyar bejegyzései melyik évből származnak, nem tudunk feleletet adni. Csak Fábchich szűkszavú megjegyzése áll rendelkezésünkre: „habet in margine Voces Hungaricas a b a n t i q u a m a n u s c r i p t a s“. A bejegyzések hozzávetőleges keletkezési idejére csak következtethetünk. A magyar nyelvet az 1585. évi lyoni kiadásban iktatták CALEPINUSba. 1590-ben jelent meg Bázelen az a kiadás, amelynek egyszerű lenyomata a Fábchich által használt 1627-es példány.

Összevetve néhány kéziratos bejegyzést a tizenegynyelvű CALEPINUSSal és MOLNÁR szótárával, a következőket látjuk:

Hybris. CAL. M. S.: Korcs. CAL.: *Proprie dicitur sus imparibus prognata parentibus...* (magyar értelmezése nincs). MA. 1.: Vad kantul es fzelid emetöl fayzot fűdö, difzno, malatz.

Antecoenium. CAL. M. S.: Osonna. CAL.: Osonna. MA. 1.: Vatsora előtt valo falatozás.

Ligustrum. CAL. M. S.: Madra-fü. CAL.: Fagyalfa; MA. 1.: Hiányzik.

Scoria. CAL. M. S.: Érez Sonkoly. CAL.: Vasnak es egieb oluadeknak az ... sepreie. MA. 1.: Ugyanaz, mint CAL.

Fraga. CAL. M. S.: Szamolcza, eperj, eper illatú fw. CAL.: Epery. MA. 1.: Epery.

Sacrificus. CAL. M. S.: Szentség szörzö. CAL.: Zentfleg hez valo. MA. 1.: Izentflegfzerzö.

E pár példából is megállapítható, hogy a bejegyzések szerzője nem ismerte sem a tizenegynyelvű CALEPINUST, sem MOLNÁR Dictionariumát. Valószínű tehát, hogy a bejegyzések a tizenegynyelvű CALEPINUS és MOLNÁR szótárának megjelenése előtt, a XVI. század második felében keletkeztek. A szavak írására nem támaszkodhatunk, mert Fábchich ilyen tekintetben más források feldolgozásakor sem mindig pontos.

Fábchich forrásaiból kitűnik, hogy egy olyan teljes magyar szótárt akart készíteni, amely a régi nyelvnek PÁRIZ szótárából hiányzó adataival és saját újított szavaival lesz teljes. A többször említett nyelvészeti szempont vezeti tehát.

A Magyar Kálepínus módszere egyszerűbb, mint a Kengyelfutóé. A magyar címszó után forrásaiból a megfelelő következik, egy-két jelentésánál jellemző példával.

Az *Arany* címszó alatt a következőket találjuk: „Aurum — aranyat ér, — aranyat termő kő, — az arannál jobb (Heltaj, Káldi). — Arany horoggal horgászni (Prov. Molnár: Aureo hamo piscui). — Aranyas hal (Tsere 6. 20). — Aranyszínű. — Aranya vagyon (Molnár KT. 4. 4. 8). — *Aranyasréz, Rezes arany, Molnár in Aurichalcum. — Aranyászók (Heltaj 5. 1.) bányászók, aranyász-bányász. — Arany forint (Heltaj 113.5). — Arany-fonál-fű. In Hajnevelő-fű vide. — Arany koronás keselyű (Heltaj. 15. 4). — Arany-koltsos úr, kincs-tartó. Páriz in Camerarius. — Arany glét Alabastrum. Arany glét a sóhoz tartozik (Tsere. 7. 45. 11). Lásd Timsó. — Csaknem arany-hegyeket ígér (Pariz in Modo non montes auri pollicetur). — *Arany-kaláts, aranydarab, Pariz in Massa auri. — *Arany-köszöntü. Molnár. Pariz in Spinter. Lásd Arany peretz. — Arany Fülfüggő (Káldi). — Arany-lántz (Tsere 9. 7). — *Földben elrejtett Arany-levelek. Pariz in Lamna avaris abdita terris. — *Aranyhim. — *Aranyhártya. — Aranyi (Molnár K. T.). — Aranyműves, ötvös. Calep in Aurarii. — *Aranyni nyom: pondus unius Aurei (Tsere. 7. 40. 10). — Aranyérték. — *Aranypénz. Pariz in Solidus. — Arany-regula (Tsere. 4. 21). *Arany-sárga. Páriz Auripigmentum. — Arany-szín, arany-glét. Calep. in Arsenicum. — Aranyszöm. Calep. in Balux. — Arany rózsa (Heltaj 104. 7). — Arany-színű hal. Calep. in Aurata. — Aranyúl: az tsászár fizetne Mátyásnak az hadi költségbe más fél száz ezer forintot aranyúl bizonyos napra (Heltaj 18. 9. 18).“ (M. Kál. 15.)

Másik két címszava: „*Esőkút. Verantius in Cisterna“ (M. Kál. 82).

„Pallér. Hajós Pallér, ki a hajós legényeket kénszergeti, nógatja. Pariz in Portisculus. — Pallér. Pariz in Conductor

(Káldi 2. Moys. 5. 13). — Pallérozott ezüst. Pariz in Argentum rasile. — Pallérozom, gyalulom, megsimítom. Pariz in Delevo...“ (M. Kál. 279.)

Ez a pár kikapott példa ízelítőt ad Fábchich szótárkészítő eljárásából. De vannak érdekesebb dolgok is.

Igy találunk helyesírási megjegyzéseket. Pl.: „Mely, szegy, szügy. Pariz in Pectus uno ly. Mely. Verantius in pectus, sed mellyes in Pectorosus. — Melyet meg-mezitelenítem. Pariz in Expapillo uno ly . . . Melly. Pectus. Tsere. 7. 18. capite: Numeris 15. 17. és 18. álhatatossan lly-t ír, noha Erdélyi vólt és talán másképpen mondotta ki. Tsak a mostani Ujság írók, hogy az Erdélyieknek kedveskedjenek, jj írják és utánnók sokan hazudoznak és hizelkedjenek heába. Kezdette főképen Szatsvay Sándor, hébe-hóba az Hadi Történetek is ki mutattyák a szeget a zákból. Nro: 15. így ír Tsere Melly, 17. a mellyben vagyon a szü, tüdök, gége és a nyeldeklő. Ide tartozandó Bod Péter, Pariznak kiadója, szebeni szerént in voce Rogo. Felej kérdéssemre, responde ad ea, quae rogo . . . De Pariz így írja meg: Felelj kérdéssemre et Vice Versa. Tojás, ovum, Szatsvay tolyás per ly scripsit. Vah insapiam!“ (M. Kál. 246.)

Szép számmal szerepelnek újított szavai is. Ezeket más helyen tárgyaljuk.

A szótárba iktatott nyelvtani műszavakhoz mindenhol magyarázatot fűz. A „komparativus“ mellett ez van: „Formatur addito -eb, -ab. Ut kis, kiseb, nagy, nagyob, non kisseb, nagygyob. Additur solum b ut Értelmesb, n ante b, in m: ut Kegyetlen, Kegyetlenb.“ Utána példákat hoz fel rá forrásaiból (M. Kál. 186).

Az elavult és tájszavakat is megjelöli. Itt szerepel a *buz* és a csillag jelentésű *húgy* szó (M. Kál. 164: „Kaszahugy, Calep. in Jugula. N. Prop. alias Orion“). Ilyenek még: *kaláka*, *korcovagy* (vö. CzF. II, 361) és *lepegve szóló* (vö. CzF. II, 583) stb.

Forrásaihoz több helyen fűz megjegyzést: „Mosónő. M. A. Rectius quam Mosóné. Calep. Mosó Asszony“ (M. Kál. 255). Forrásaiban a következőket találjuk: CAL.: *Mosó Azzon* | MA. m.: *Mofónő* | PPB. m.: *Mosóné*. Tehát a MOLNÁR-féle alakulatot helyesli.

A tulajdonneveket nem veszi külön csoportba, úgy mint forrásai, hanem a megfelelő betűhöz iktatja. Kálepinusában csak vasmegyei helynevek és keresztnevek szerepelnek. Pl. 380. Vasvár, 217. „Magda, Magdolna, Pariz in Magdalena. N. Prop. — Sz. Magdolna Asszony napján lött ez viadalom. Heltaj. 62. 2.“

A Magyar Kálepinus nem befejezett mű. A Kenyelfutóját ért mellőzés és Révaitól való elszakadása félbehagyatta vele Kálepinusát. Pedig forrásai felsoro-

lásánál még három üres lap várta azokat a műveket, amelyek feldolgozása talán szótárát befejezetté és komoly értékűvé tették volna. Így célkitűzését és szinte páratlan szorgalmát csodálhatjuk csak. Célkitűzését, amely világos és szinte korát meghaladó volt, és szorgalmát, mely lelkesedésével párosulva képessé tették volna a nagy feladatra: a teljes magyar szótár megszerkesztésére. Félbemaradt munkája, amit a magyar nyelv iránt érzett lángoló szeretete ihletett, így csak közvetlen környezete előtt vált ismeretessé, ezért nem tudta teljesíteni azt a nagy feladatot, amit írója szánt neki. Csak győri barátai csodálták meg gyűjtőszennvedélyét, szorgalmát és rajongását. Kis JÁNOS, aki győri tartózkodása idején Fábchichcsal szemben lakott és írónkkal jó barátságban volt, így ír róla Emlékezéseiben (404): „Mikor meglátogattam vagy másképp vele összejövök, legörömsétebb emlegeté azt, hány régi magyar szót talált...“ Tanítványait is régi magyar szavak gyűjtésére buzdította. Hogy elfeledett munkásságát megsárgult kéziratokból kell felfedezni, hogy a magyar nyelv érdekében nem használhatott annyit, amennyit lelkesedésével, szorgalmával és tehetségével használni akart és tudott volna, annak oka az őt ért mellőzésben, Rév a i-től való szerencsétlen elhidegülésében és papi szerénységében keresendő.

HADNAGY LÁSZLÓ.

Gyarmathi Sámuel levelei.

Gyarmathi Sámuel azok közé a tragikus sorsú erdélyi tudósok közé tartozik, akiket nemcsak koruk nem értékelt kellőképp, de a „hálás utókor“ is megfélemezte érdemeikről. Az „Affinitas“ híres szerzőjének életművét egy-két magyar és erdélyi nyelvtudóson kívül senki sem ismeri, értékelésére, életének és munkásságának feldolgozására pedig mind máig nem került sor.

Ki volt Gyarmathi Sámuel? Családjáról, életének első korszakáról keveset tudunk. Édesapja kolozsvári nemes polgár volt; édesanyja, Osváth Éva szintén Kolozsvárt élt. Gyarmathi saját feljegyzései szerint 1751. július 15-én született Kolozsvárt. Így tehát Gyarmathit is a „Kincses város“ vallhatja leginkább magáénak, nemcsak azért, mert ott született, hanem azért is, mert előbb ifjúsága, később férfikora nagy részét e város falai között, tudós és hagyománytisztelő környezetében töltötte el. Tanulmányait a kolozsvári református kollégiumban kezdte el, ahol tizenkét éves koráig tanult szorgalmasan. Ezután két évet Enyeden a Bethlen-kollégiumban töltött, majd ismét visszatért Kolozsvárra. Iskolai vándorlása ezzel nem ért még véget. Kolozsvárról Zilahra, majd ismét Enyedre ment tanulni. Ez utóbbi helyen végzi be tanulmányait 1766-ban. Huszonhat

éves korában az erdélyi református püspök előtt vizgázik, és az ő ajánlásával veszik fel mint orvosi pályára készülő ifjút a bécsi Goldbergeri Alumneumba. Sajnos, bécsi éveiről sem tudunk sokat; így érdeklődésének, lelki fejlődése kialakulásának ez a korszaka csaknem annyira ismeretlen, mint diákkori vándorlásának hosszú ideje. Bécsben 1782-ben szerzi meg az orvostudori oklevelet.

Fiatalkori irodalmi érdeklődésének egyetlen bizonyosága enyedi diákságának utolsó évéből maradt fenn. 1766-ban halotti beszédet tart fiatalon elhunyt diáktársa, Barak Mózes felett. Eletrajzírója, M. Nagy Ottó (A nyelvtudomány erdélyi csillaga: Pásztortűz 1940: 317—21) szerint tanárai közül az enyedi Ajtai Abód Mihály és a kolozsvári dr. Pataki Sámuel voltak nagyobb hatással rá. Bécsi tartózkodásának egyetlen értékes, de szűkszavú emléke a zilahi református kollégiumban őrzött kéziratos emlékkönyve, amely félszáz emléksorával némi betekintést enged baráti körébe. Innen tudjuk, hogy tanuló társai voltak: Andrád Sámuel és Cseh Szombati József erdélyi orvostanhallgatók. Külföldi útjának főbb állomásai az emlékkönyv bejegyzései szerint Prága, Drezda, Oderafrankfurt, Berlin, Weimar, Lübeck, Hamburg, Wolfenbüttel, Göttinga, Cassel, Erlangen, Nürnberg, Regensburg volt. Gyarmathi szeretett volna tanulmányai bevégezte után még külföldön maradni, de szegénysége miatt kénytelen volt hazatérni. 1783-ban beállt nevelőnek Ráday Pál és Gedeon mellé. A nagy Ráday család irodalomszerető környezete jó hatással volt irodalmi érdeklődésére, s a gróf gazdag könyvtára újabb lehetőséget nyújtott tudományos képzettsége kiegészítésére. Ekkor ismerkedett meg gróf Széchenyi Ferencel, a „legnagyobb magyar“ atyjával és Hajnóczyval, aki akkor Széchenyi titkára volt. 1784-ben cikket írt a Magyar Hirmondóba, és így ő a legelsőek közé tartozott az erdélyiek közül, akik a legelső magyar lap nemzetevelő munkáját felismervén, munkatársul szegődtek a nemes ügryhöz. Széchenyi és Hajnóczy barátsága mellett megismerte az akkori Pest, Dunán-túl és Pozsony magyar íróit, és lelke kora nemes humanizmusával telt meg.

Már ekkor nem csupán az orvostudomány érdekli. Figyelmét egyre inkább a nyelvészet és a gazdasági, technikai tudományok kötik le. Ma talán különös ez a sokirányú és ellentétes érdeklődés, de a XVIII. század enciklopédikus szelleme, különösen Erdélyben, nem egy Gyarmathihoz hasonló tudós lelkét ihlette ugyanegy időben többirányú tevékenységre. Gondoljunk csak Hermányi Dienes József-re, aki 150 kötet kézirátában a teológia és történeti tudományoktól a vidám anekdótáig mindennel foglalkozott. Benkő József pedig, Erdély legnagyobb történésze, egy időben írja híres botanikai és történeti műveit, mindkét irányban korszakalkotót teremtve. Így hát

Gyarmathi Sámuel sem szabadulhatott kora egyetemességre törekvő érdeklődésétől.

A nyelvészet kettős szempontból foglalkoztatja: egyrészt a meginduló nyelvi harc lelkes munkásai számára óhajt új fegyvereket kovácsolni, másrészt népe eredete vonzza Erdélyből hozott gazdag képzeletét. A meginduló Nyelvmívelő Társaság legelső lelkes munkásai között már ott találjuk őt. A Társaság titoknokával, Aranka Györgygel folytatott beható levelezést, s a magyar nyelv megújítására és terjesztésére alakuló lelkes erdélyi akadémiának rövidesen ő lesz a szakavatott és minden nyelvészeti munkára lelkesen vállalkozó szakembere. A Társaság minden nyelvi kérdésben hozzáfordul, tőle kér tanácsot és bőven ellátja ingyen-munkával. De Gyarmathi önzetlenül vállal mindent és megbízásainak kitűnően meg is felel. Így jön létre egyik főműve a Társaság támogatásával, az 1794-ben megjelent kétkötetes „Okoskodva tanító magyar nyelvmester“.

Erdeklődésének másik körét a természettudományok és a technikai ismeretek alkották. Még Bécsben magáévá teszi a természettudományok előretörésével uralkodóvá váló utilitárista szempontot, és úgy látja, hogy a nagy elméleti sikerek útján haladó természettudományok lesznek hivatva az emberiség s így szűkebb hazája, Erdély képét is átalakítani. Hazája végtelen szegénységét Nyugat gazdagságával összehasonlítva, a felemelkedés egyetlen útját az erdélyi mezőgazdaság nyugati minták szerinti megújításában látja. Külföldi útjában a cukorrépa-termelés fontosságát észrevéve, erdélyi főúri ismerőseinek ír az új növény elterjesztése érdekében. A Németországban látott len-, kender- stb.- szövő- és fonógépek részletes leírását egyidejűleg elküldi Aranka Györgynek és Bánffy György kormányzónak és javasolja bevezetésüket Erdélyben. A mezőgazdaság technikai megújításának hangoztatásával nemcsak szűkebb hazájában, de Magyarországon is az első, és ebben évtizedekkel előzi meg Széchenyi István grófot, a „legnagyobb magyar“-t. Sajnos, úttörő tevékenysége nem kelt különös figyelmet. Javaslataira Bánffy György nem is válaszol, Aranka György viszont sokat nem tehet azok propagálása és megvalósítása terén. Nem csoda tehát, ha Gyarmathit az újítani akaró magyar tragikus érzése hatja át, amidőn panaszkodva írja Arankának, hogy hasztalan minden törekvése Erdély gazdagabbá tételére, pedig ő nem pénzért, ingyen is hajlandó a tervek megvalósítására életét odaadni. „Nekem nem kell halálom után Capitális“, — írja Gyarmathi — „mert nincsen kinek hagyni; mert nekem Feleségem, Gyermkeim a Haza, ezért élek, halok“. A haza „közhazánára“ akarja tehát behozni a modernebb gyapotművelést, kender-, lentermelést és a mezőgazdasági gépeket. „A hazának valóságos közhazánára célozok, miket ott, ahol megfordulok, személyre venni el nem mulaszt-

hatom, csak hogy osztán legyen olyan gazdag az aki az én csupasz theoriáimat pénzével, jószágával s embereivel praxisra fordítsa.“

A technika haladása annyira megragadja képzeletét, hogy még Pozsonyban beáll a ballonnal kísérletezők közé, és egykori feljegyzések szerint fel is szállt az egyik ballonnal.

Gyarmathi férfikorának nagy eseménye második hosszabb külföldi útja 1795—1798 között. 1795-ben ugyanis gróf Bethlen Gergely erdélyi főkormányiszéki titkár udvarába került háziorvosnak és nevelőnek. Még ugyanabban az évben, a gróf fiával, Bethlen Elekkel elindul Németországba. Innen tanítványával együtt bejárja nemcsak Németországot, hanem Dániát és Svédországot is. Nyelvészeti munkássága mellett növényt és ásványt gyűjt, majd gyűjteményét később az enyedi kollégiumnak ajándékozza. Németországi útján különösen a jeni Büttner és a göttingai Schlözer hatottak erősen nyelvészeti szemléletének kialakulására. Az ő biztatásukra írja meg híres művét, az „Affinitas“-t, amelyben a finnugor rokonság alapelveit fekteti le. E munkája nemcsak a magyar, a külföldi nyelvészetben is úttörő. GABELENTZ német tudós az összehasonlító nyelvtudomány atyjának nevezi. THOMSEN VILMOS, a nagyszerű dán nyelvész, pedig Gyarmathi művét az „újabb nyelvtudomány határkövé“-nek tekinti. Érdeimei elismeréséül a göttingai tudós társaság tagjává választja.

Gyarmathi azonban ezúttal sem hagy fel kedvenc gondolatával, a mezőgazdasági gépeknek hazájában való elterjesztésével. 1796. december 23-án Erfurtból a következőket írja Arankának: „Én, ki a mi szegény miveletlen hazánkba igyekszem elejétől fogva valami közhaszonra célzó munka könnyebbitését kivinni; a többi között sokszor futtattam eszemet azon, hogy miként lehetne a fonást nevezetesen Machina által véghez vinni egy olyan országban, hol kender, len elég terem és gyapot is közel elég találtatik, a gyapju is bőven van, sokkal könnyebben jutván a fonáshoz, mint eddig, sokkal többet is szőhessenek, és ne kelljen a vásznat a drága pénzen külföldről hozni.“ Ezután részletesen leírja az általa látott mezőgazdasági gépeket Arankának.

Leveli végtelenül érdekesekek abból a szempontból is, hogy a nyelvészet legelméletibb kérdései iránti lelkesedés hogyan fér meg a gazdasági élet utilitárisztikus szemléletével. Arankához írt levelében hol egy új találmányról: „Machináról“ számol be, hol meg nagy német tudós barátai: Büttner, Schlözer stb. munkásságáról. Aranka megbízására összeírja a göttingai és wolfenbütteli könyvtárak ismeretlen magyar könyv- és kéziratanyagát és közli azt a Nyelvmívelő Társasággal. A filozófia nem ragadja meg érdeklődését. A Kant iránt érdeklődő Arankának így ír a nagy königsbergi filozófusról: „Én teljes életemben rossz metafizikus voltam, az ő egész tudománya pedig mind

metafizikum.“ A filozófiánál többre becsüli a „természet-történet leckéjét“, a gyakorlati életben is hasznosítható modern elveket. Németországi barangolása közben megismerkedett Weimarban Wielanddal, majd Seltzman híres nevelőiskoláját látva így ír 1795. május 29-én Arankának: „Amig ilyen forma iskola fel nem áll Erdélyben; addig képzelődni sem tudnak az emberek, hogy milyennek kellene lenni egy józan, okos nevelésnek.“

Németországból hazatérve gazdag reményekkel lép újból Erdély földjére. Reméli, hogy a Nyelvmívelő Társaság révén újító szándékait meg tudja valósítani, és ezért 1799 elején Marosvásárhelyt felkeresi Arankát. Elküldi időközben megjelent híres „Affinitas“-át is a Társaságnak, és boldogan írja 1799. december 18-án Kolozsvárról Arankának, hogy művét a szentpétervári Koch milyen nagy lelkesedéssel fogadta. Sajnos, Gyarmathinak Erdélyben csatlakoznia kellett. Sem nyelvészeti, sem gazdasági munkásságát nem tudta hazája szűkös lehetőségei között kellőképpen kifejteni. Panaszkodik is Arankának „az Erdélyi igen lassu járó dolgok folyása miatt“. „Göttingát a világ esméri“ — írja ugyancsak Arankának — „Kolozsvárt pedig: s Erdélyt senki.“ Elernyedte nemzete ellen állandóan panaszkodik. 1798. június 14-én Arankához írt levelében éles szavakkal ostorozza a közömbösséget, a semmittevést. „Nemzetünk e részben szörnyü rest“, — írja — „nem akarja az írókat segíteni, kiknek pedig nincs pénzek. Én a legnagyobb gyönyörűséggel dolgozám rajta“, (a deák-német lexiconra céloz) „de felkopnék az állam“. „Nekünk otthon elég, ha mindennap megjár a 14 tál étel.“

Gyarmathi tehát álmait temetni jött haza Erdélybe, és ebben osztotta nagy erdélyi tudóstársai sorsát. Élete hátralevő harminc évét, a zilahi tanárság kilenc esztendejét (1800—1809.) leszámítva, a gróf Bethlen-család nagybúni kastélyában és részben Kolozsvárt, nagy pártfogója családjánál töltötte. A család nagybúni birtokán ritka növényeket termesztett, az oda kiránduló Döbrentei Gáborral nyelvészeti beszélgetéseket folytatott, de régi tervei megvalósításáról letett. Keveset írt és inkább csak íróbarátai révén lelkesedett azért, aminek elbukott hőse volt: az erdélyi magyarság szellemi és gazdasági életének felemeléséért. 1830. március 4-én halt meg és kis vagyonát, könyveit a zilahi kollégiumra hagyta.

Gyarmathi elfelejtett élettragédiája élő figyelmeztetés Erdély fel nem tárt múltjának megismerésére. A nagy erdélyi kutatóhősök mellett Gyarmathinak a helye közvetlen Aranka György, Benkő József és Kőrösi Csoma Sándor mellett van.

*

Gyarmathi Sámuel itt közölt levelei közül az 1825. szeptember 14-én írott az Erdélyi Múzeum Egyesület kéziratárában van

gróf Gyulai Lajos autográf-gyűjteményében. Az 1788. június 14-én, 1794. június 24-én és 1797. május 25-én írottakat pedig a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára őrzi (M. Irod. Levelezés. 4-rét. 2 sz.). A többi levél a kolozsvári római katolikus főgimnázium Aranka-gyűjteményében található (ez utóbbiaknak nincs levéltári számuk).

* .

1.

Gyarmathi Sámuel levele Aranka Györgyhez.

Göttinga, 25. May 1794.

Mlgs T. R. A. Ur! Leg drágább Pártfogóm!

Vásárhelyről Febr. 19dikén indított igen kedves levelét a M. Urnak, nagy örömmel olvastam; mind azért, hogy a Mlgs Urtól jött; az honnan nekem semmi kedvetlen nem jöhet, mind azért hogy abból Hazámat illető méltó dolgokat tanultam; és talám még azért is; hogy az aban érdememen kívül rám ruházott ditséreteket; nem tsupa complimentnek venni találtam.

A Mlgs Ur igen bizakodva ösztönöz engem, mustármagnyi hitüt, a drága Machinák Modelája megtsináltatására, s le vite lére, és talám az erdélyi gustusnak e részben valo nagy szokatlanságát, nem az én oldalamrol nézvén, aranyosabb hegyeket láttatik remélnettni; mint képzelődésem felérhetné. De felteszem hogy mások részről a készség igyekezetem elfogadására meg legyenis, de részemről a tehetség, azt vélem, hogy, meg nem leszsz; mert én a Simonides Companiájából valo vagyok; mellynek zászlóján e volt irva: Omnia mea mecum porto, a melly magyarul sokkal jobban így van kitéve: Hátán háza, kebeliben kenyerre. Nekem tsudálatos systémám volt eleitől fogva; mert azt véltem, hogy valamig azon tehetős Házak kiknek bösségeknek árnyékába soha szükségét nem láttam; hanem mintha én is Háziszülött lettem volna, olly boldogságban éltem (bizony nagyobb boldogságban mint minden Göttingai fényes Hofráth Professorok!) valamig, mondom azon tehetős Házak virágoznak; addig en is szegény nem lehetek. Ezen hitem mellett tsendesen éldégéltem, és egész más színü dolgoktól lévén elfoglaltatva, az arany gyűjtésről tellyességgel elfelejtkeztem. Ez az oka hát, hogy nállam e részben nem a Mlgs Urtól képzelt tehetség lehet; ámbár még is, most sem nevezhetném magamat nagy háládatlanság nélkül szegénynek, mert elég gazdag az, a ki Jozzivü Gazdagok drága szivességét bírja. Ez az én Capitalisom. De igen elragadtatám!

A Mlgs Ur javallásai a kender, len, gyapju, gyapot, művelés, fonás, festés, szövés iránt mind igen gyönyörűségesek; előttem kedvesek valamennyire esmeretesek; az Hazának valóságos nagy hasznára tzélozók, mellyeket ott, ahol megfordulhatok, szemügyre venni el sem mulatom, tsak hogy legyen oztán annak idejében ollyan Gazdag, a ki ezen én tsupa Theoriámat, pénzével; jóságával s embereivel Praxisra fordittassa. Mert ezeket a dolgokat akármelley kitsibe kezdje is az ember; mégis két három négy ezer forint arra tsak álmodozás volna. Ezekre hát

a Mlgos Ur utat készíthet; jól tudhatván azt; hol van a Tehettség az Akarattal egybe fogodva; mert némellynek van tehetsége, de nints általlátása; tehát akarátja sem lehet. Másnak van általlátása és akarátja, de tehetsége nints. Házasítsa egybe hát ezeket a Mlgos Ur és én egész hátra levő életemet kész vagyok olyan ditsőséges tzélokra feláldozni. Nekem nem kell halálom után Capitalis. mert nints kinek hagyni; mert nekem Feleségem Gyermekem a Haza, ezért élek halok. Ha tehát hasznát akarják venni létemnek; hatalmokba van, tsak lelkesítsenek. Ez az utam tsak első sengéje efféle gondolatimnak; nem következik, hogy ennek elvégzésével soha többet ne utazhassak. Mert ha Istennek tettzik, még száz országot is öszve nyargalhatok, ha azt Hazám akarja; s javát abból reméni. Én tudom, hogy akkor: sublimi feriam, Sidera vertice, Quod si me utilibus Civibus inseres. Ez az én hitem és vallásom!

A Göttingai Magy. Bibl. Catalogussa már rég le ment. Millyen neven vette G. Ur ő Excja még nem látom. A Wolfenbütteli Bibliothecaban; meg ugyan ez utammal nem járhattam, egy Catalogussát néztem; de aban tsupa Magyar dolgokra tzélozo gyűjteményt észre nem vettem. Van egy igen tzifra M. S. melly tulajdon Mátyás kirájé volt; de ez egy Deák Poeta, említést sem érdemel.

A Vén Büttner Máter és Filiá-it, a sok Nyelveknek lefogom Postán küldeni, ugy a Dissertatiot is. Bezzeg a Hamburgi Nemnich az igaz Sprach Gelehrter! Már ez nem annyira az Alphabetumok és szok (ugy szolván) Mechanica öszve hasonlításával foglalatoskodik; hanem mint Philosophischer Sprach-Gelehrter; a dolognak a velejire béhat és azon tudományát már a két nagy Lexiconok kiadásába haszonra is fordította. Egyik vagy 120 Nyelvet foglal magába, és tsupán Naturalis Historia Lexicon; a másik pedig Waaren Lexicon, és vagy 8—12 nyelven van írva. Minden ember nagy tisztelettel emlekezik azon szertelen nagy munkákról.

Szoljunk már *Körösiről* is még egyszer. Mikor a Mlgos hozzám intézett levelét írta, még akkor nem érkezett volt le a nyomtatott Hirdetésem; azt hiszem. Már most fel teszem azt hogy eddig azt olvasta a Mlgos Ur. Annak Consequentiojául tehát ezt ragasztom ide, hogy nekem azon lépéseembe leg nagyobb tzéлом tsak ez volt, hogy alkalmatosságot nyerjek a Schlözer megegyezesinek kinyerésire a végre: hogy ő általa azt a nehéz materiát, a Magyarok régi igaz eredetét egy különös *Reszben* Caputban kidolgoztassam. *Masodszor*, hogy imitt amott holmi szükséges *megjegyzéseket* tétessenek. *Harmadszor*: hogy 1737től 1797ig *kipotoltassam*, Ezt én ő tölle meg nyertem, mert engem igen nagy betsülettel szokott fogadni. Hogy pedig ő a Magyarok eredetét minden más Historicusok felett legjobban ki dolgozhatja, ebből az ekből hiszem 1° Hogy ő irt egy egész Tomust Nördische Geschichte név alatt a Baumgarten Nagy Universalis Historiájában; tehát ő azokba a dolgokban nevezetesen jártas, ugymint a ki az egész Muszka régi kronikákat mind maga kezivel írta le. Már pedig ma, a Magyarokat; mint látom Északról kezdik ki hozni. Tölle tehát ezt a Caputot Legtökéletesebben várhatjuk. Az említett *jegyzéseket*, és *potólékat* most elhalgatom.

Már ha én egyszer vele azt a Caputot kidolgoztathatom; nem nagy Triumphussal mehetek é haza, ha soha életembe ki nem nyomtattatom is tsak tudjam hogy írásban készen vagyon. Mikor ez a Caput készen leszsz, öszve vethetjük a Körösi Vélekedéseivel; ki Napkeletről hozza ki a Magyarokat. Melly gyönyörű dolog leszsz illy két tudos vélekedéseket egy könyvbe melleleg olvasni és fontolgatni. Nem azért tehát hogy kinyomtathassam, hanem hogy Azon Antiquitasunkat illető Caputot Schlözerrel ki dolgoztassam; egyedül méltónak tartom, hogy a Körösi M. S. tumát kezembe fel küldjék. A mellybe hogy a M. Ur Munkás legyen kölönösön kérem s obsecralom; fogadván, hogy bizonyosan ki nem nyomtattom. Ha egyszer Schlözer meg hal, illyen irora többre nem könnyen kapunk, mert lehet más: egyéb Historiakba tudos, mint *Kurz Marpurgba*, de az Eszakiakba Schlözert senki fel nem éri. Erre vállaszát igen hamar kikérem a M. Urnak, Megegyezéséről semmit sem kételkedem. Ferrum quando calet, etc.

A Székelyekről való kézírásban igen nagyon gyönyörködtem.

A Tarsaság Munkáját nagy örömmel vettem, és a Bálticum Tenger közepén nagy gyönyörűséggel olvastam, utra vivén magammal. A másikat a Bibliothecának a Tarsaság nevébe beadtam. A Schaeséust Schlözer nagyon megdicsérte. Már kijött a Szászokrol írott könyve is Schlözernek; melynek rövid foglalatját a Mlgos Urnak most esztendeje le küldöttem volt. Hát már azt hogy küldjük le? Mert hogy Prohibitus leszsz, az szent igaz. Nem jó volna é egyenesen a Gubernator Ur ö Excellentiájá kezibe küldeni egyett? Hiszem ott semmi sem prohibitus? Es tzélunk az volna benne, hogy Refutáljuk, mert ha egy két esztendő alatt Refutatioja nem jó világ elibe, azt bizony mind igaznak fogja a világ tartani, Pedig tsak jó volna; ha némely részét meglehetne tzáfolni. En nem restelném, ha tudnék hozzá. A Coppenhagai utazásunkat ime által küldé a Grof a Mlgos Urnak is. Méltoztassék; instálom, Miklos István jó barátommal is közölni. Szives köszöntésem mellett, es azután Enyedre T. Prof. Benkö Ferencz Barátomnak kezibe küldeni. Maradok holtig a M. Ur. alaz. szolg.

G. S.

2.

Gyarmathi Sámuel levele Aranka Györgyhöz.

Göttingaban, Jun, 24dikénn 1794ben

M. K. T. A Ur. igen Drága Jóakaro Uram!

Nem rég indula a M. Urhoz egy levelem, de ihon hamar a második. Oka ezenn hamar írásomnak az, hogy az elsőben említett, Erdélybe törekedő, de paszszussal vissza utasított szegény legény már vissza érkezvén ujra Göttingába; tölle a rá bizott írásokat és nyomtatásokat vissza kérem, és azoknak egy részét imé itt küldöm. Ha talán nem jár senkinek MVásárhelyre a Göttingai Gelerte Anzeige, ugy ezen néhány levélből ki lehet tanulni az itt recenseált Magyar — vagy Magyar dolgot illető — könyveket. Nem álhatám tovább halogatni ezeknek leküldését, melyet ingyen küldeni kívánván, ebben akadály lön; mint más

sok jó dolgokban szokott esni. A Volfenbütteli Bibliothecába látott Mátyás kezirásinak bőv. leírását pedig adám a B Kemény János most Göttingából leindult Urfi kezibe, melly hogy el ne tévelyedhessék, jó leszsz egy Kolosvárt lako biztossá a Mlgs Urnak arra serkenteni; hogy azt B Kemény J. Urfitol mindjárt megérkeztekor elkérvén, Vásárhelyre küldje által. Sokkal könnyebben küldök, s veszek, Coppenhágából az habok hátánn is vállalaszt s pakétokat; mint Vásárhellyről, olly keringő utakon verekedik oda minden küldemény. Jo volna innét [!] vetni a Meszesenn!

Azt gondolom, hogy a mig e néhány lapot elolvasánda a Mlgs Ur; örömmel tapasztalja, hogy nekünk itt a sovány krumpli ebédek után köver Postpástok állanak készenn, ama nagy száraz konyhába, mellyeket a régi szakállas és újabb szakallatlan szakácsok főztek. Minden nap közelit munkám az utolso lapjához. Ha megérhetném, hogy elindultam előtt kész lehetne; gyönyörűséggel lehetne az elintézett exemplárokat a magok helyeikre elküldözni, csak ez egy jutalma lévén az embernek; hogy ahoz értő embertársai minden tekintet nélkül; tsak az igazság szeretetéből, megítélik; hogy iparkodása, és abbann tett allatásai helyes fundamentomonn állnak é? Azonban! Ember szokott hibázni; s ember is igazit rajta, s ezt megköszönhetjük, mert az igazságért; nem pedig szépelgő ditsekedésből dolgozunk, a mit egy szem nem lát, meglátja a másik, és így addig megyen az elegyesbuza a sok rostánn keresztül, mig utoljára gyöngytisztaságu lejénd.

Azt gondolom, hogy e két levelemre; vagy még már az elsőre is; nyerek egy kívánt vállalaszt a Mlgs Urtol. Ha elindulnék is addig, utánnam küldi Bornemann, ki minden leveleimet ezután is Erdélybe szolgáltatja. Annyival is szükségesebb leszsz pedig ezenn vállalasz, mivel Bétsen, Posonon, Győrönn, Pesten utazván keresztül, sokrendbéli typographusokkal beszélhetek, nevezetessen; a valaha megszülethető Magyar-Szotár kinyomtatódása iránt. Már pedig a Mlgs Ur leveleből még új idéákat kaphatok; s várok is. Ez enyimeknek pedig helybehagyásáról, vagy megjobbításáról feleletet. Breitkopfnek is irtam eziránt Lipsicába. Megvállik mit felel. Azok az egész világ Lexiconjat mind kinyomtatnák, mert ott van az igaz Lexiconfabrica. Ott már régi belétanult betűszedők, és correctorok vagynak, kiknek párjokat; a még tanulatlan részibe Európának (mint Béts, Magyar Orsz. s. a. t.) hijjába keressük. Eppen most olvasok egy négy Tomusu Lengyel Lexicont, mellyet 1780ba Lipsiába nyomtattak. Szörnyü Accuratio van minden rendibe, a millyent még othonn 200 esztendő mulva várhatunk.

Ha pedig Bétsbe is akarna a Mlgs Ur előmbe tudositást küldeni azt Agen[s] Dienes Urhoz utasitván, kezemhez szolgáltatja.

A mi jó Falka. Bikfalvi Sámuelünk megkapá munkás elméségének gyönyörű jutalmát. 800 Rforint fizetéssel, szabad Quartállal s több ehez tartozó potolékokkal megyen Budára Császári fizetésre Betümettszőnek. Nagyon örvendem, hogy ezen egy Hazánk fia, — a már sok másrendbéle Probákonn általmentek — között legjobban eltalálta a tizélt, és a maga Elementumába jut-

hatott. Mert Kaprontzai, Vizi, Ajtai Dávid, mind sok hánykodásokon által ment emberek, és tzeljavéttettek lönek, ez egy pedig Triumphussal megyen hazájába. Nagy örömem, mikor életembenn egy egy ilyent is láthatok; a sok amolyannok között.

Már ezzel majd meg kezdem az Uj Magyar Ortographiát. Egy kisdéd, hordozható, kellemetes, és sokaknak tettzhető könyvetskét keresek ki a sok ezerek közzül, melyet gondossonn magyarra fordítván, azon Ortographiával nyomtatatom ki, és igen oltsonn eladattatom. Azon túl lássa a Világ rágodjék rajta, a ki szereti meg emesztí, a ki nem ki hányja, legalább következőink, kik nevünknel egyebet esmerni nem fognak, nem szégyenléndik javaslásunkra rá állani. A Tsétsi Ortographiája sem mindjárt állhatott lábra, ez tsak későre üzette el a régi felleget.

Bikfalvi is fel találta az hires Uj nyomtatás modját, a Stereotypust, mellyel némelly ujságokbann a Parisi Typographus Dido ditsekszik vala! Nekem is küldött egy leveletskét belölle. Nagyon örvendtettem neki. Már a Császárnak is bé mutatta, a mint írja, és felvételit reméni. Hogy ezzel is ugy ne jarjak, mint a Koppel-Wirtschafttal, megmagyarázom vagy két szoval. Jobb többsetskét kelletinél; mint kevesebbet irni. A Stereotypus olyan Nyomtato tábla, melly örökre meg marad, tsak egy könyv számára van készítve, s következősképpen annyi a tábla, a hány lapja lesz a könyvnek. Soha széllyel nem hányák többé, mert, talám egy Corpus is. Lehet vele sok ezer exemplarokat nyomtatni. Félannyi áron lehet venni a leg tzifrább Stereotypust, mint a leg motskosabb Troppauí — vagy Kolosvári Nyomtatást. Táblákat is árulnak, ha kívánja az ember. Ez ditsőséges találmány.

Bé rekeszttem már, hosszúságával unalmat is szerezhettet írásomat, és holtomig szívességébe ajánl-[va] a Mígs Urnak

vagyok alázatos szolgálja
Gyarmathi Sámuel

(Folytatjuk.)

JANCSÓ ELEMÉR.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Próba szerencse. Helyesen mondja róla KESZTHELYI MIKLÓS (Nyr. XXXIX, 379): „Ez teljes mondat, a. m. a próba szerencsét hozhat (szótárban először Sim.—Balassánál *wer wagt, gewinnt*; emennek csak utánzása: *aki mer, az nyer*).” Ezt a magyarázatot megerősítik Bercsényi Miklós egyik levelének (1706.) következő sorai, melyek a *próba szerencse* szólásnak eredetibb, teljesebb alakját is idézik: „Már Károli Uram, tudom, megmondja: lám mondtam, hiába próbálni, — csak kárt vallunk; csak erővel akar Nagyságtok venni az szerencsén; úgy is elveszti az Isten! De igazán, nem tudom, ha nem jobb-é jól próbálni s gyakran: mintsem sok pironkodás után egyszer ilyen hej! — módon? mert *az próba változó szerencse* [t. i. egyszer jószerencse, másszor balszerencse]: de *ha soha nem próbál, — soha nem nyeri*” (Thaly: ArchRák. V, 272). Lásd még Decsinél: „*Az ki soha semmit nem próbál, semmit sem nyer az*” (Adag. 11, id. NySz.).

Billikom. Az EtSz. erre a szóra a legrégebb adatot Lorántffy Zsuzsanna 1640-ben kelt egyik levelének következő helyéből közli: „Tegnap Homonnai uram küldte volt szolgálit ide, Tibótot és Putnak(it) én is megadtam nekik az *billókomot*, az magok ajánlása megvolt“ (Szilágyi S.: A két Rákóczy Gy. csal. lev. 81). SZARVAS GÁBOR (Nyr. XVI, 181) szerint ennek a *billókom*-nak nem 'poculum maius, pokal, becher' a jelentése, nem is 'poculum hospitale, Willkommbecher', hanem 'salve, willkommen', vagyis az idézett mondatot úgy kell értenünk, hogy a fejedelemszóny *willkomm* > *billókom*-mal, azaz 'szívesen, Isten hozott'-tal fogadta a küldötteket. Ezt a magyarázatot én is valószínűnek tartom. De az már egészen bizonyos, hogy a gróf Thurzó György kincseinek 1612-ben készült leltárában olvasható: „Egy *billikhumb*“ (Radv: Csal. II, 176) nem 'üdvözlét'-et, hanem 'serleg'-et, 'Willkommbecher'-t jelent, mégpedig nagyot, mert 20 gira és 4 lat volt a súlya: éppen annyi, mint az ugyanabban a leltárban említett „tizenkét egybejáró, aranyozott, az úr ő nga számára kinjáró [= mindennapi használatra való] poharak“-é. Ez a *billikhumb* < *willkumm* (EtSz.) eddig ismert legrégebb adatunk a címül írt szóra. Szóvégi inetimológikus *b*-je, éppúgy mint a *comb*, *gomb*, *lomb* esetében, az *m* oralis zárjának megszűnése és bilabialis zárjának késedelmes megnyitása folytán keletkezett (HORGER, ÁltFon. 138).

Tudtommal SZARVAS említette először (Nyr. XVI, 180), hogy a *willkommbecher*-nek Zrínyinél (Adr: Syr.) *iól jät bilikum pohara* a neve. De abban már téved, hogy csak nála fordul elő. Megvan ugyanis Kőszeghy Pál terjedelmes epithalamiumában, az inkább művelődéstörténeti, mintsem költői értékét tekintve becses „Bercsényi házasságá“-ban (1695.) is: „Kik közt az *billikom Jól gyöttél!* — *pohára* | A z a s z t a l n á l l é v ő k k ö z ö t t r e n d d e l j á r a ; | M e g k e l l e t t i n n y a , m e r t j ó k i v á n s á g á r a , | S V é p e n i l y v e n d é g t s z í v e s e n i s v á r a “ (Thaly kiad. 104). Már ez a két adat is — ötven esztendő választja el őket egymástól — elengedő volna annak bizonyosságául, hogy a szívesen látott vendéget. jóbarátot, ismerőst a német eredetű *jól jöttél!* üdvözléssel köszönteni (akárcsak a franciáknál a *willkommen* tükörszavával, a *bienvenue* vel, id. SZARVAS) eléggé elterjedt udvariassági forma lehetett a XVII. században. Ezt bizonyítja a két nyugatmagyarországin kívül még egy harmadik, Erdélyből származó adalék is, mely a Zrínyinél, sőt Lorántffy Zsuzsanna 'üdvözlét'-et jelentő *billókom*-ánál is valamivel régebb. Réthy István kapitihya jelentő 1639. május 14-én Konstantinápolyból I. Rákóczi Györgynek: „Az elmúlt szombaton érkezett egy egri török az sárga zászló alatt való Ozman buli bassi neü, vezér kapuján a hul ülök vala szokott helyemen, egy néhány magával vezér besliái közü előmbe jöve, jó magyar, mondá: »Egészséggel vitéz barátom«; én is (qualis salutatio, talis responsio) mondám neki »Jól jöttél vitéz barátom«“ (Beke—Barabás: I. Rákóczy Gy. és a porta 417).

KERTÉSZ MANÓ „Szállok az Úrnak“ című becses munkájában nem említi a *jól jöttél!*-lel való köszöntést. Bizonyára azért nem, mert amint a Végszóban mondja: „... sok mindent mellőztem, amit az udvarias magyar beszéd történetéről szóló könyvben joggal kereshetne az olvasó“.

Szent Korona. (Vö. MNy. XXXVII, 339.) Hogy a XVII. században ez a kifejezés a református synodusok atyáinak összességét jelentette, azt a BÀN IMRE idézte adatokon kívül még Miskolczi Csulyak István esperesnek a zempléni református dioecesis 1629—1645-ben tartott zsinatairól szóló feljegyzései is bizonyítják. Az 1630. július 5-én egybegyűlt újhelyi generalis synodushoz Helmeczi Lakatos György, aki el akart válni a feleségétől, ilyen supplicatiót adott be: „Az Úr Istennek bőséges áldását kívánom az *Szent Coronának*. Tiszteleendő esperest uram és az egész *szent corona*,... mely nagy lelki fájdalommal legyek ez asszonyi állapot miatt, kit én Isten törvénye szerint hozzám vettem házastársul... én azt a *szent corona* előtt ki nem beszélhetem... Azért holott házasságomnak első belépésében is ilyen elviselhetetlen nyomorúságom esett, mindjárt megítélheti az *szent corona*, mely kárhuzatos legyen állapotom... Azért az nagy Istenért könyörgök az *szent coronának*, orvosolja meg lelki nagy fájdalmimat és szabadítson meg ez asszonyi állattól.“ (TörtT. 1909: 411.) A Kistoronyán 1630. január 9-én tartott zsinattól azt kéri, hogy: „Ismerje meg Tholnai uram, és az *sz. Corona* hitesse el, hogy vétkezett az Isten ellen és az Ecclesia ellen ez cselekedetével.“ (I. h. 205.)

Lehetséges, hogy a *Szent Korona* elnevezéssel eredetileg a hívek tisztelték meg a zsinati atyák testületét, azonban van rá adat, hogy a synodus is így nevezte magát. A fentebb említett újhelyi zsinatra vonatkozó feljegyzésekben olvassuk: „Hat pecsét alatt való levelet küldöttek volt az nagyszombati keresztyén atyánkfiai... Abban kívánnák, hogy vármegyék szerént az pásztorok elemosynát colligáljanak, hogy ők is egyebeknek segítségük által kőtemplomrot csinálhassanak az Istennek tiszteletire. R[esponsum]. Tetszett az *szent Coronának*, hogy minden pásztor az következő vasárnap meghirdesse az Szombatiaknak kívánságát.“ (I. h. 408.) Az erdőbényei zsinat (1629. május 2.) végzése szerint: „Az több defectusat, hogy az Ecclesia consensusa ellen ment férjhez, az *Szent Corona* condonálta az mátkája intercessiójára.“ (I. h. 194.) De az 1633. január 5-én Újhelyen tartott synodus latin nyelvű megnyitó beszédében nem *sacra a corona* jelzője, hanem *spectatissima*: „Reverendi et Clarissimi Domini Symmistae, fratres in Christo multum honorandi, tamquam *Spectatissima* omnium ordinum *corona!*“ (I. h. 422.)

Bizonyos, hogy ezekben a 'gyülekezet, összejövetel' jelentésű *corona*-kban az eredeti latin 'koszorú' (ebből a latinban is → 'összejövetel') értelem lappang. A magyarországi latinságot illetőleg I. erre nézve BARTAL Glossariumában (178): „4. *Corona, ae, convivium mechanicorum; iparosok dáridója*. Teutsch. Schulordn I. 44: qui convivium mechanicorum, quae coronas vocant, frequentaverit. (366: *Corona* ist die Uebersetzung des sächsischen Ausdrucks Krynzeln = Kränzlen, ursprünglich Zusammenkünfte der Mädchen zu Spiel u. Tanz.“ Ezt a 'multság, összejövetel' jelentésű erdélyi szász *Krynzeln*-t¹ fordítja le magyarra *koszorú*-nak a

¹ A mai német irodalmi nyelvben *Kränzchen* a. m. 1. 'koszorúcska', 2. 'zártkörű multság'. A mi nyelvünkben a *vendégkoszorú, hölgykoszorú* a. m. 'vendégek, hölgyek gyülekezete'. Vö. még: „De nemcsak a színpadon aratott

kolozsvári szabólegények számára kiadott rendtartás, melynek német eredetije 1554-ben készült, de magyar fordítása csak 1628-ból maradt fenn: „Ualamily legeny magat meg nem tartoztattja Innepnap, es mestere hazanal nem maratthat, hanem *Koszorora* akar menj, az olljan az my tarsasag [mi társaság = céh] *Kozorojara* menjen, de idegen herre ne menjen, hogy [ha] penig mas herre menne jdegen *Koszorora*, es ast mi legjeninknek nyluan valo gialazatokra es boszusagokra czelekezy, tartozek az mi legyeninknek az *Kozorot* megh adnj“ (Jakab E.: Kolozsvár tört. Okl. II, 22). „Valamily legeny az Apanal [= atyamesternél] vagy *Koszoron*, az uagy mashutt tiztatalanul szol, auagy czelekezik . . . az olljant megh buntessek uetkejert. dr 32“ (i. h. 23). Legrégibb előfordulása 1560-ból, a kolozsvári szócs-céh nyomatott szabályrendeletéből való: „Midőn a legényeknek *koszoroio*c uagyon, senki egyebüue à bórra ne mennyen. A ki ez ellen czelekődic, annac marattságá minden engedelem nélkül d. 10.“ (i. h. 52).

Már régen nem nevezték a mesterlegények céhbeli mulatozását *koszorú*-nak, de emléke még jóideig fennmaradt a debreceni csizmadia-céhnek abban a szokásában, hogy a temetések díszes művirág-koszorút vittek a halott legény koporsója előtt, bizonyára annak jeléül, hogy az elhunyt tagja volt a legények társaságának. Ezt a koszorút a csizmadia-ifjúság bálja alkalmával a bálterem asztalára helyezték, jelképezve vele, hogy most a legények *koszorú*-jának mulatsága van (vö. VÁMOSI NÁNDOR, A debreceni csizmadia-céh- és műszavai 113).

CSEFKÓ GYULA.

Kattancs. Komárom megyében Ölbő-pusztán használják ezt a szót. Ugyanazt jelenti, mint a *kalács*. Így van *mások*, *lekváros* stb. *kattancs*. Csupán az a megszorítás tartozik értelméhez, hogy a *kattancs* hónaposok, summások, esetleg napszámosok számára süített kalács. KEMÉNY DÓZSA közlése szerint ugyanezzel a jelentéssel megvan Lázi községben is. — A szó felépítését tekintve két szócsoportra gondolhatunk: 1. -cs (finnugor -*kš) képzős szavakra, amilyenek *habarcs*, *vakarcs*, *takarcs*, *tekercs* stb.; 2. *nefelejcs*, *rikkancs*, *pillancs*, *lebbencs*, *libbencs*, *puffancs* stb., amelyeknek eddig közelebből meg nem határozott -cs-jében egyik-másik esetben a felszólító mód jele lehet, s így a *kattancs* rokon lehet a következő szócsoporthal is: *nyenyuljhozzám*, *lebu*j (*lebu*j), *betekints*, *tedd-ide* — *tedd-oda* stb. A felszólító móddal való kapcsolatba hozatalt javallhatja az a tény, hogy a tikkasztó nyári hőségben a mezei munkások kalácsa megszárad, s ezért a munkások a *kattant* ige felszólító módjával biztatják egymást a falatozásra. Az ölbeiek a *kattancs* szó eredetére semmiféle magyarázatot nem tudnak adni. — Szótárainkban nem szerepel a szó. A *habarcs* és *betekints*-féle szavakról l. SIMONYI, TMNy. I, 471, Nyr. VII, 435—6. Ez utóbbira az EtSz. is hivatkozik *feled* címszó alatt.

DANCI VILLEBALD.

sikereket. Tisztelőinek egész *koszorúja* kísérte mindenhová.“ (Uj Magyarság 1944. május 21. sz. 17. l.)

irodalomban eddig még nem is esett róla szó. De nemcsak a szó eredete ismeretlen, hanem tisztázatlan az egyes alakváltozatai közötti hangtani viszony is. Mert a szónak a régiségben is használt *küllő* (∩ *külő*) alakja mellett már 1626-ból fel van jegyezve -v-s alakváltozata is: „Kochioldal. *Kewueö*. Tengely“ (OkISz.). Ezt a -v-s alakot megerősítik a MTsz. adatai is: *kéve*, *kève*, *kével*, *kévöl*, *kévő*, *küvő*. CsöRY BÁLINT szerint Szamosháton is -v-s — *küvőü* — alakban járatos a szó. De a népnyelv *köllő*, *külü*, *küllü* alakokat is ismer.

A felsorolt formák két főalakváltozatra vezethetők vissza. A népnyelvi *kéve*, *kével*, *kévő*, *kévöl*, *küvő* stb. adat egy eredeti *kével* ∩ **küvöl* alakra mutat. A *külő*, *küllő*, *külü*, *küllü* stb. alak pedig nyilvánvalóan egy régebbi *külő* előzményre megy vissza.

A régi *kével* (∩ **küvöl*) és *külő* alakváltozat közül a *kével* (∩ **küvöl*) őrizte meg az eredeti hangállapotot. A *külő* pedig egyszerű hangátvetés eredménye: **küvöl* (∩ *kével*) > **küllöv* > **küllőü* > *külő* (> *küllő*). A **küvöl* > **küllöv* hangátvetésre kitűnő példa a *kebel* > *keleb* eset (vö. DEME LÁSZLÓ, A hangátvetés a magyarban: MNyTK. 69. sz. 8).

Honnan ered a *kével* (∩ **küvöl*) szó?

A *kével*-t a következő török szóból származtathatjuk: csag. كك *käyi* 'barreau de la roue' (VÁMBÉRY 325), 'rayon de la roue' (PAVET de COURTEILLE 454). A szót VÁMBÉRY ÉS PAVET de COURTEILLE nyomán közli ZENKER is (II, 733). ŠEİX SÜLEİMÂN كك *käyi* mellett كك *kägäi* alakváltozatot is ismer (251). — Az élő nyelvek közül a szó a kazáni tatárban használatos *kigī* 'die Radfelge' (RADLOFF II, 1341) alakban; BÁLINT GÁBOR azonban *kigej* (∩: *kigäi*) 'küllő; Radspeiche' alakot ad (55). PRÖHLE feljegyzése szerint *kägäi* 'Radspeiche' alakban ismeretes a kaukázusi karacsáj nyelvjárásban is (KSz. X, 108). A szót *kägäi* alakban megtaláljuk a kara-kirgizben is (KATARINSKIJ 111).

A *kägäi* szóval nem tartozik össze a taranasi *kügüsün* 'der Radstab, die Radfelge' (RADLOFF II, 1427) szó, amely kétségtelen mongol jövevény. A *kügüsün* szó mongol megfelelői a következők: irod. mongol *kegesün*, *kegedesün* 'le rais' (KOWALEWSKI III, 2494) | kalmük *kigēsü* 'Radspeiche' (RAMSTEDT 231) | burját B. *xigēpēhū* 'Radspeichen' (POPPE: Asia Major VII, 377).

Ennek ellenére azonban a mongol *kegesün* — mint erre már RAMSTEDT is utalt kalmük szótárában — összetartozik a török *kägäi* szóval. A mongol *kegesün* világosan elemezhető származék-szó: alapszava **kege*, a *-sün* pedig jellegzetesen mongol denominális és deverbalis névszóképző, különösebb jelentéstani funkció nélkül. Vö. N. POPPE, Die Nominalstammbildungssuffixe im Mongolischen: KSz. XX, 99, 100, 116—7; SZABÓ TERÉZ MÁRIA, A kalmük szóképzés: Dissertationes Sodalium Institutii Asiae Interioris 3. sz. 46, 57.

A török *kägäi* > magyar *kével* származtatás vokalizmus tekintetében szabályosnak látszik. Ami a mássalhangzókat illeti, a török -g- (∩ -γ-) hangnak szabályosan felel meg a magyar -v-. Ilyen hangmegfelelést találunk a magyar *karvaly* szóban, amelynek *qıryai* a török megfelelője (vö. NÉMETH: MNy. XXXIX, 103). — A magyar szóvégi -l a török -j-vel szemben feltűnő, de

nem példátlan: török *turumtai* > magyar *torontál*, török *qıryai* > magyar *karvaly* (vö. NÉMETH i. h.).

A magyar *küllő* szó történetét ezek szerint a következőképpen foglalhatjuk össze: A mai *küllő* alak közönséges gemináció útján keletkezett a *külő* formából. A *külő* pedig hangátvetéssel jött létre az elavult **küvöl* szóból, amelynek mai szabályszerű *küvöl* megfelelője a népnyelvben jól ismert. A népnyelvi *kévíl* és *kévvöl* alakok szintén kétségtelen bizonyítékok a feltett **küvöl* alak helyessége mellett.

HASAN EREN.

Akációs. (Vö. EtSz.) Erdélyi tájszó; első adatunk rá 1816-ból: „*akatzios*; másba beléakado ember ok nélkül” (GYARM., Voc. 97, 3: 105). SZINNYEI (Nyr. XXII, 26) egy hazai oláh *acäfts* 'akadékoskodó' szóból származtatja, mely azonban szótárakból nem igazolható. RELL, Latin Szók szerint „latinosan képzett szó”, de nem mondja meg, hogy melyik magyar szóra gondol.

A szó a múlt század első felében, úgy látszik, *akációs* alakban járta. Valószínűleg így kell olvasnunk a GYARM., Voc. fenti adatát is (EtSz.; vö. még 1848. FOGARASI¹). Lehetséges, hogy szavunk játszi képzés az *akad*, *akadékoskodik* igéből. Ebből **akáció* ~ *ákáció* 'akadékoskodás, izgágaság' (MTsz., RELL) lett. Ennek származékai: *akációs* ~ *ákációs* 'akadékoskodó', *akációskodik* (FOGARASI³) ~ *ákációskodik*, *ágációskodik* (MTsz.) 'akadékoskodik'.

Játszi képzésre vall az *ákációzus* 'kötekedő' latinos továbbképzés (EtSz.), valamint a játszi jelentésváltozással ugyanehhez a magyar igéhez kapcsolt *akademikus* (*akadémikus*) 'akadékoskodó' szó is (MTsz.; RELL szerint ez is „latinosan képzett magyar szó“).

Cécó. (Vö. SzófSz.) Első adatunk a múlt század második feléből való. Elfogadható magyarázata nincs. — Károlyi Sándor gróf egy 1722-ben kelt levelében a Pozsonyban tanácskozó főurak mulatságát *czél-czóf*-nak nevezi: „csak munkálódnának az emberek, de már tegnap is *czél-czóf* az Urak, a statusok eszem Izsom” (Éble: Károlyi Ferenc és kora I, 133). — 1791-ben Mátyási József ezt írja egyik versében (Verseinek folytatása 141): „Hol léssen ma *Tséltsap?* vagy tántz ki házában?” Ugyanott lapalján ezt a jegyzetet olvassuk: „Németül, és Németes Magyarúl *Geszelsaft*“, vagyis ebben az idézetben a *csélcsap* főnév jelentése is 'mulatság, társas összejövetel'.

A *cécó* (? < *czél-czóf*) főnév és a *csélcsap* (*célcsap*) ige, főnév, melléknév egymáshoz való viszonya további adatgyűjtést és behatóbb vizsgálatot kíván.

Emberöltő. (Vö. SzófSz.) Arany János a Buda Halálában (1863.) ezeket a szavakat adja berni Detre szájába: „Harmadik *öltő* már, hogy a hunok látnak” (Összes Költői Művei 1502). — Az *öltő* szó 'nemzedék' jelentésére már 1824-ből van adatunk: „mind addig, mig az az *ötő ember* hihalt” Szikszai: Biblia gyözüdelme 34.

Fánk. Az EtSz. és SzófSz. szerint nyilván a közép-felnémet *pfankuoche*, új-felnémet *pfannkuchen* szóból származik, az átvétel részletei azonban nincsenek tisztázva, mert a várható közvetítő alak: **fánkóh*, **fánkó* (vö. R. *pánkóh*, R. és erdélyi *pánkó*) nem mutatható ki. — A *fánkó* alak azonban a gyulai nép- és köznyelvben általában, sőt a szomszédos községekben, a békésmegyei Békésen, Dobozon és Gyulaváriban is hallható a *fánk* alak mellett.

Iramszarvas. (Vö. SzófSz.) Első adatunk 1801-ből való. A NyÜSz. és a SzófSz. szerint eredetileg *irámszarvas*-nak hangzott. Földi János 1801-ben megjelent Természeti Históriajában (I, 39, 40) valóban *Irámszarvas* olvasható, Ez azonban sajtóhibás alak. Földi ugyanis könyve végén „Az elhibáztak és elmaradtak“ alatt a 39. lapon olvasható alakkal kapcsolatban ezt írja: „*Irámszarvasnak, olv. Iramszarvasnak, mindenütt az egész könyvben, ex restituta radice: iramodni.*“ A könyv egy helyén a helyes alakot találjuk: „Ökrök, Bivalyok, *Iramak*“ (i. m. I, 40).

Virgács. (Vö. SzófSz.: 1808.) Régibb alakváltozata: *virgás*; 1795-ből Kármán: Fanny hagy. (1843-i kiad. 140). A *virgács*-ra 1838-tól van adatunk (MNY. XXVII, 296). A latin *virga* 'vessző' szó átvétele, a magyar szó alakulása azonban vitatott. Régebben a többszámú latin *virgās* tárgyestből származtatták. Valószínűbb azonban, hogy magyar képzés *virga* főnévből. Ez ugyan nincs kimutatva, de megvoltát bizonyítja a XVII. század második feléből adatolható *virgáz* ige.

A magyar *virga* főnévre MELICH JÁNOS az alábbi népnyelvi adatokat ismertette a múlt század második feléből (MNY. i. h.): *virga* 'szigorú fegyelem, büntetés, különösen gyermekekre vonatkoztatva', *virgában tartani*, *virga alá venni a gyermeket* (CzF.), *virgán állani* 'vallatáson állani', *virga 'baj': nagy virgábo vagyok, nagy virgán mentek átu* (MTsz.). Ezekben az adatokban a *virga* jelentése tehát 'fegyelem, büntetés; baj'; 'verésre használt vessző, vesszőnyaláb' jelentéssel eddig nem került elő.

A *virga* főnév magyar nyelvi életének ismeretéhez érdekes adatokkal járulnak az alábbi idézetek. Bennük a *virga* jelentése 'varázsvessző (Wünschelrute)', amely — mint más forrásokból tudjuk — kétágú mogyoróvessző vagy mogyoróvessző-nyaláb volt. A debreceni Szaniszlai Mihálynéről 1702-ben azt vallja az egyik tanú, hogy „sokakat pénznézéssel, ásatással elcsábított, *virgát hányt*“ (Komáromy: Magyarország. boszorkányperek oklevéltára 203); 1711-ben ugyanerről az asszonyról ezt vallja az egyik tanú: „A Csapó-utczai ivókút táján hallottam, hogy pénz volna. Ott is *virgát hányattam* vele, s egynehányan egy ideig ástuk“ (i. h. 251). Egy másik tanú szerint: „*Virgát hányt*, hogy a pénzt meglátja“ (i. h. 252).

IMPLÓM JÓZSEF.

Hatag. HASAN EREN (MNY. XL, 58) a Schlägli Szójegyzékben előforduló *hatek* 'stomachus' és a darányi *hatak* 'vastagbél kezdeté' szavak Nyíritől közölt (MNY. XXXVIII, 49—50) egyeztetéséhez hozzáveszi még a CzF.-ban található noszvalyi *hatakos* 'hasas' (pl. *hatakos hordócska, hatakos börbönce*) alakot. Ezt a

magyar szót egy török *qat* 'der Kropf, Magen (bei den Vögeln)' szóval veti össze. A szófejtéshez nem kívánok hozzászólni, csak még néhány magyar népnyelvi adattal szeretném bővíteni a példák számát.

A MTsz.-ban a *hatag* címszó alatt a következő székelyföldi és háromszéki jelentést találjuk: 'bőrkiütés, pörsenések (kül. a háton)'; *hatagos* 'kiütéses (hátbőr)'; *elhatagosodik* 'kiütéses lesz (a hátbőr)'. Ezek az adatok jelentésük miatt látszólag olyan távol vannak az előbb említett *hatak*, *haték* szótól, hogy meg sem kísérelték összekapcsolásukat.

Felsőőr vidékén azonban él a *hatag* szó olyan jelentéssel, ami áthidalja a különböző jelentéseket, érthetővé teszi az összefüggést. Ott ugyanis 'kelés, kelevény, daganat' a jelentése. Már VARGA IGNÁC is közölte (Nyr. XXXII, 176) 'kelés, daganat' értelmezéssel, de magam is följegyeztem 1937-ben származékaival együtt. Él a *hatagos* melléknév 'keléses, duzzadt, dagadt' értelemben, a *hatagosul* ige pedig 'keléses lesz' jelentésben. Ilyen értelemben szerepel az Aprószentek napján mondott köszöntőben is:

*Egissigje, bíkessigje,
Még én nagy erszim pizje
Köszöncsöm be ez ujj esztendűe,
Hogy e seggéték még nő hatagosullon!*

Ez a köszöntő Óriszigetről való, de hasonló szövegűt mondanak Felsőőrön is. Valószínű, hogy a *hatagosul* előfordul 'megdagad, megduzzad' jelentéssel is, bár ilyen nincsen följegyzéseim közt, de a *hatagos* szó Óriszigeten használatos második, 'dagadt, duzzadt (testrészt)' jelentése valószínűvé teszi, hogy ilyen értelemben is mondják. Mivel a kelés leginkább szembeötlő tulajdonsága a fájdalmas, erősen tapintható és látható daganat, könnyen magyarázható a következő jelentésfejlődés: 'hasas → duzzadt, dagadt → keléses → bőrbajos, kiütéses'. Ezek szerint a *hatagos* melléknéven ment át ez a jelentésfejlődés. A székelyföldi *hatag* 'bőrkiütés' elvonás is lehet a *hatagos*-ból.

A *hatak* és *haték* viszonyáról Nyíri idézett közlése helyén P. D. megnyugtató magyarázatot ad, amennyiben párhuzamba állítja a népnyelvi *fazak* ~ *fazék*, *hajlak* ~ *hajlák* alakpárokkal. A szóvégi *-k* ~ *-g* váltakozás pedig a *hatak* és *hatag* alakoknál szintén népnyelvi példákkal igazolható. Így a rábaközi *keszég* ~ martosi *keszek*, a köznyelvi *hézag* ~ bősárkányi *hizak*. Az is közismert, hogy a finnugor eredetű *-k* kicsinyítőképző *-g* alakban is előfordul, tehát *fészek*, *lélek*, *ajak*, de *balog*, *kéreg* stb.

Ismét egy érdekes példa, hogy egy szó csak peremvidéken (Felsőőrvidék, palócság, Székelyföld, Drávamente) maradt meg, — ha egymástól eléggé eltérő jelentéssel is.

Veresztvény. Az azelőtt Barshoz, ma Nyitra-Pozsony k. e. e. vármegyéhez tartozó Újlót község határában van Máriacsalád pusztája. Ez valamikor a pálosrendé volt. Újlót község lakossága vegyes, a kisebbségben levő magyarok reformátusok, a tótok katolikusok. Máriacsalád pusztához tartozik egy *Veresztvény*,

tótul *Veresztveň* (az 1931–1932-ben Prágában készült kataszteri térkép alapján) nevű erdő. Ma is élő helynév. Az erdő a község határának északkeleti csücskében helyezkedik el.

Mivel erdő neve, könnyen adódik az a feltevés, hogy a régi magyar *eresztvény* 'silva succrescens, silva permissoria' szó lappang benne. Az *eresztvény* szó a XIII. századtól kezdve sűrűn szerepel okleveleinkben köznévként és helynévként is *Erestein*, *Eresteen*, *Erezein*, *ereztewyn*, sőt *herestuen* stb. alakokban (EtSz. II, 6–7). Helynévként ma is előfordul: *Eresztvényi* község Háromszék vármegyében. A MTsz. tanúsága szerint ma is élő szó Gömör megyében, a Cserháton, a Hernád völgyében és a Székelyföldön *eresztvény* alakban 'fiatal, fakadó, sűrű bokros erdő' jelentésben.

Mivel az eredetileg magyar lakosság¹ Újlót községben a XVIII. század elején tót lakosság is megtelepedett,² és manapság már erős többséget alkot, nyilvánvaló, hogy átvették több helynévként az *Eresztvény*-t is. Mint a helyneveknél gyakran előfordul, többször használták a helyhatározós, tehát a tóiban prepozíciós alakot: *v Eresztvényi* 'Eresztvényben'. Így kerülhetett vissza a magyarba a tót praepositióval ellátott alak. Ez annál könnyebben megtörténhetett, mert az *eresztvény* szó ma már nem él az újlóti magyarság nyelvében. Valószínűleg már a visszavétel idejében is ez volt a helyzet. A *Veresztvényi* szó végén levő *-i*t bizonyára képzőnek érezték és a *Veresztvényi erdő* elnevezés útján könnyen vonódhatott el a *Veresztvény* helynév. Ennek a fordítottjára, mikor a határozóragos magyar helynév került át az idegen nyelvbe, több példa fordult már elő a MNy. lapjain, legutóbb is XL, 63.

KÁLMÁN BÉLA.

Az angol *last, not least* szólás első magyar fordítása. Az angol szólást Shakespeare két drámájából, a Lear királyból és Julius Caesarból, magyar egyértékesét pedig Vörösmarty fordításából ismerjük. Vörösmarty átültetése ekképpen szól: „S most örömrünk *legvégső*-, *nem legalsó*ja...“ Lear király I. felvonás 1. jelenet, Lear Cordeliához. „...*legvégső bár, nem legkisebb* szívemnek...“ Julius Caesar III. felvonás 1. jelenet, Antonius Treboniushoz. — Shakespeare Learje 1608-ban, Julius Caesarja 1623-ban jelent meg. Ámde a szólás nem Shakespeare-től ered. BUCHMANNTól (Zit. 304) megtudjuk, hogy megtalálható Spenser Edmund angol költőnek egyik munkájában, az Encyclopaedia Britannica¹¹ XXV, 639 szerint az 1591-ben napvilágot látott „Colin Clout's Come Home Again“ című stanzákban.

Úgy vélem azonban, Vörösmarty sem az első fordítója az angol szólásnak. Medgyesi Pálnak 1636-ban megjelent „Praxis Pietatis“ című könyvében (246) ugyanis az alábbi kitételre akadunk: „Az *utolso*, (*de crejeben nem utolso*) ütköző mely meg botrankoztattya Embert, az Istenes életnek folyafában, femmi nem egyeb hanem az vétkeknek, az joBágos tselekedetek-

¹ Vö. KNIEZSA ISTVÁN, Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez. Bp., 1941. 26.

² Vö. CSAPODI CSABA, Bars megye verebélyi járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban. Bp., 1942. 73–5.

nek köntöfeben való öltöztetefe". — Medgyesi könyve nem eredeti írás, hanem az angol Baylius Lajos ugyancsak „Praxis Pietatis” című munkájának fordítása. Baylius könyvét nem sikerült megszereznem, a fordítás azonban arra mutat, hogy az angol szóolás magyarítása az *útolfo*, (de erejében nem *utolfo*). Medgyesi fordítása ugyanis nyolc pontban (225—47) tárgyalja „Az Kereštyeni vallafnak nem jól es helytelenül erter néhány fundamētumi”-t, mégpedig ilyen módon: 1. A jó cselekedetek; 2. Isten változhatatlan végzése; 3. Az ember szabad akarata; 4. Isten törvényének megtartása; 5. Isten nem akar fél szolgálattal szolgáltatni; 6. Az evangéliom meghallgatása; 7. A sakramentomok; 8. A vétkeknek jóságos cselekedetek köntösébe való öltöztetése. — A nyolc pontba foglalt fundamentumok ellen elkövetett vétkek utolsó pontjáról mondja Medgyesi, hogy az *utolfo*, (de erejében nem *utolfo*).

A fordító szerint (558) Baylius 1612 előtt, tehát még Shakespeare életében írta a „Praxis Pietatis”-t. — A RMK. I. Medgyesinek huszonhat 1632—1660 között írt magyar nyelvű könyvét mutatja ki. SZINNYEI M. Írókjából megtudjuk, hogy a „Praxis Pietatis” fordítója — 1638-tól kezdve I. Rákóczi György udvari papja — 1631-ben tért haza belgiumi és angliai főiskolákról. Az angol szólast tehát közvetlen élményből is ismerhette.

Ma leginkább ebben az alakban használják a szólast: *utoljára*, de nem *utolsónak*. LOVÁNYI GYULA.

Boszorád.¹ A nógrádmegyei Kazár határában előkerülő *Boszorád* helynévvel kapcsolatban utalnunk kell a szabolcsmegyei Pátroha *Bozorát* dülőnévére (MNY. XXXVII, 195). Mindkettő személynévi eredetű. Így Szamossályiból ismerünk egy ilyen nevű családot: 1517: *Bozorad* (MAKSAI FERENC, A középkori Szatmár megye 204) | 1571: Joannes *Bozorad* (Dec. C. Szatm. B. 1083) | 1581: Petrus *Bozorad* és Vallentinus *Bazorad* (no. B. 1086).² A községi jegyző úr szíves értesítése szerint falujában *Bozorád* vagy hasonló nevű család nem él, és a névre az idősebb emberek sem emlékeznek. Élt a tatárjárás után *Boszarád* ~ *Boszarád* nevű férfi az északnyugati felvidéken is. 1396-ban tűnik fel „Poss. *Bazaradfalwa* alio nomine Veyzka” nevében, mely ugyanabban az évben még „Poss. Vezka aliter *Bozaradfalwa*” néven, 1397-ben pedig mint „Poss. Vezka alio nomine *Bozardfalwa*” szerepel (FEKETE NAGY ANTAL, Trencsén megye 205). Tudunk egy *Bozorádi* nevű családról is. Hagyomány szerint mindig a Jászságban éltek; laktak ugyan Heves megye területén is, mivel ott is volt egy kis birtokuk, egyébként azonban Dózsára valók voltak. A jászdózsai r. kat. plébániai hivataltól vett szíves értesítés szerint anyakönyveikben a *Bozorádi* név 1723. október 28-án fordul elő első ízben, és bár ritka név, minden esetben egész pontosan *Bozorádi* formában van írva. *Bozorád* helységnevet azonban nem ismerünk. A magyarországi *Bozorád* nevéek összeállítását l. MNY. XXXVII, 195, 264. — A kazári helynév

¹ Felvilágosítás DARNAY BÉLÁnak.

² Ezeket az adatokat a Magyarságtudományi Intézet történeti családnévgyűjtéséből írtam ki.

tehát egy középkori birtokosa nevét őrizte meg. A név törökös környezetben szokott előkerülni, és török eredetűnek is látszik. Talán összevethető a *Baszaraba* névvel (RÁSONYI NAGY: MNy. XXIX, 165).

Száró. Gégény határnevei között fordul elő (MNy. XXXIX, 334). Ma szántóföld, de régebben kaszáló is volt (i. h.), még régebben pedig bizonyára bokros, bozotos, vizenyős, turjányos hely. Mint ilyen azután összefüggésbe hozható a beregmegyei Gelyénes faluból közzölt *Száró gyokor* (PESTRY) helynévvel. A név a *szár* 'crus, tibia' főnév -ó képzős származéka lehet 'nagyszárú' jelentéssel. Az -ó ~ -ú képző nagyító funkciójára vö. *Faró* 'nagyfarú' egy koca neve Kemeccsén (saj. gyűjt.); magashangú párjának ilyen alkalmazására vö. *zepszgo galambnac* 'columba pulcherrima' BÉCSI K. 239 (Jón. Prol. III.) | *Hevő* 'nagyhevességű' családnév (budapesti telefonkönyv). A helynév második tagja: a jelzett szó idők folyamán, — mivel a tájjelleg megváltozása következtében a vizek kiszáradtak, a használhatatlan helyeket pedig hasznosítani igyekeztek, első sorban szántóföldnek „felfogni“, — elavulttá vált és ezért elmaradt. Így keletkezhetett a ma már ismeretlen eredetű és jelentésű *Száró dülő* név.

Sima puszta. Nyíregyházától délnyugatra fekszik az 1802-i SEXTI ANDRÁS-féle térképen *P. Sima* jelzésű határrész. *Sima* valamikor falu volt: 1325: „villa *Syma*“ (AnjouOkm. II, 175) | 1342: *Syma* (KállayLt. I, 147, 152) | 1349: „terra vacua *Symaeghaz*“ (AnjouOkm. V, 266; KállayLt. I, 224) | 1364—1365: *Syma* (KállayLt. II, 127—8) | 1427: *Symaeghaza* (OMOlV. 288) | 1462: *Syma* (CSÁNKI I, 525) | 1549: *Syma* (KárolyiOkl. III, 254). A töröktől 1594-ben elpusztított *Sima* lakói Nyíregyházára telepedtek át (LUKÁCS ÖPÖN, Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története 80, 91). 1761-ben a nyíregyházi tír pákok legelőnek béreltik ki (MÁRKUS MIHÁLY, A bokortanyák népe 119). A mai *Sima pusztá*-n valóban találtak régi épületköveket és téglákat (SIMKÓ GYULA, Nyíregyháza és tanyáinak települése 13).

Neve a *Simon* ~ *Simeon* keresztnév első szótagjának -a kicsinyítővel megtoldott alakjából származik (MELICH: MNy. X, 153), mint *Gideon* :> *Gida* (vö. PAIS: MNy. XL, 125). *Sima* helynév van Abaújban, Békésben és Szatmárban is. *Simaháza* sopronmegyei falu neve a középkorban csak *Symonhaza* alakban fordul elő (SoprVmOkl. I—II.). A veszprémmegyei *Simaháza* másképpen *Simonyháza* (LIPSKY). V. MIKESY SÁNDOR.

Mecenzéf. Az Abaúj-Torna megyében fekvő, jelenleg Szlovákiához tartozó község nevével már LUMTZER VIKTOR (Beitr. z. Gesch. d. dtsh. Spr. u. Lit. XIX, 290), GEDEON ALAJOS (Az alsó-meczenzefi német nyelvjárás hangtana. Bp., 1905. 6) és K. P. (MNy. XII, 398) foglalkoztak. A magyar név forrásául szolgáló német *metsnzäefn* 'Metzenseifen' helynévnek azonban csak a második részéről szóltak. Az utóbbi két szerző szerint a *zäefn* 'Seifen' jelentésű 'patak', amelyet szepességi és gründner, sőt

mecenzenéfi dülőnevek is igazolnak. Az általuk idézett példákban azonban kiviláglik, hogy a szó pontos jelentése Felsőmagyarországon az volt, amelyet már LUMTZER megadott: 'von Waldbach durchzogene Talmulde'. Ez egyezik a GRIMM-szótárával: 'sickerwasser und dünner, von solchen herrührender Wasserfaden, bergschlucht oder sumpfiges Gelände mit Bächlein...' (X, 190). A helynév keletkezésének magyarázatához még a következő adatokat kell előrebocsátanunk: Alsó- és Felsőmecenzenéfi külön-külön először csak az abaújmegyei dicalis összeírás említi: *Alsowmechsew* 58 portával, *Felsewmecezezeff* 28 portával szerepel (CSÁNKI I, 213; SPILKA LŐRINC, Jászó története. Gödöllő, 1943. 16). Ezt megelőzőleg csak Mecenzenéfi fordul elő: 1359: „villa *Meczenseff*“ (CodDipl. IX, 3: 94); 1376: *Meczenzeff* (a jászóvári prépost egy mecenzenéfinek három hámor felépítésére ad engedélyt) (GEDÉON I. m. 4); 1399: *Meczenzeff* (CodDipl. X, 2: 652). Az itt szereplő *zeff* ~ *zeff* ~ *seff* lehetne a korai új-felnémet *seifen* valóban meglevő *seif* alakváltozatának (GRIMM i. h.) átvétele is. Valószínűbb azonban, hogy a helynév magyar átvételénél locativusnak érezték a helynév német alakját, s a locativusi ragnak éreztetve *-en* elvonásával vették át. A *Mechsew* alakváltozat van meg a tót *Medzev*-ben (GÁLDI LÁSZLÓ közlése). A jászói prépostság 1255. évi újraalapító oklevele a prépostság birtokai között Mecenzenéfi még nem említi, s ebből, valamint az 1359. évi első adatból arra következtethetünk, hogy Mecenzenéfi 1300 táján jöhetett létre. Bár a felsőmecenzenéfi plébánia a régebbi, s az alsőmecenzenéfi csak 1430-ban vált ki belőle, a *seifen* fent megadott jelentése alapján nem kétséges, hogy az alsőmecenzenéfi település a régebbi, ennek a hegyen épült plébániája körül alakult ki Felsőmecenzenéfi; 1427-ben ezért írnak össze Alsőmecenzenéfi 58, Felsőmecenzenéfi 28 portát. 1430-ban azután Alsőmecenzenéfi számára új plébániát állítanak fel. Ez a helyrajzi helyzet nem egy település történetében kimutatható. Ami most már a helynév első részét illeti, GÁLDI LÁSZLÓ, aki figyelmünket a *Meczenzeff* helynévre felhívta, arra gondol, hogy a német *Steinmetz* szóval lehet valamilyen összefüggésben. Tekintettel arra, hogy helynevünk nem jelzős helyrajzi megjelölésből vonódott el, mint pl. az *Ödenburg*, *Kaltenbrum* stb. nevek, a *Metzen*-rész csak genitivus lehet. Itt gondolhatnánk az ó-felnémet *Mezo*, közép-felnémet *Metze* személynévre (vö. pl. *Metzenchusen* FÖRSTEMANN, Adtsch. Namenbuch². Bonn, 1900. I, 1119), amint ezt pl. SCHIFFMANN KONRÁD a felsőausztriai *Metzenberg* és *Metzenhub* helynevekkel teszi (Hist. Ortsnamenlexikon des Landes Oberösterreich. München u. Berlin, 1935—1940.). Számbavéve, hogy Mecenzenéfi 1300 táján keletkezett, helynevünk személynévi eredetét el kell vetnünk. Itt valóban csak az ó-felnémet *mezzo*, közép-felnémet *metze* 'Steinmetz' többes genitivusával állhatunk szemben. A helynév tehát eredetileg kőfejtéssel foglalkozó telepések területét jelentette. Ebben az esetben a név a Mecenzenéfi környéki németiségtől származik.

MOLLAY KÁROLY.

Kesztyű. A régiségben ilyen adatai jelentkeznek a szónak: BesztSzój. 114: „vas *kezthew*“ ~ SchlSzój. 583: „vas *kezte*“ a „ferrea chirotheca“ magyarja; olv. *kesztő*, illetőleg *keszté* vagy

esetleg, mint az alábbi z-vel írott alakokban is: *keztő*, illetőleg *kezté*. CAL. 189: *Kesztű* olv. *kesztű*. A XV—XVI. századból több *kezt(h)yw* írású, vagyis *kesztyű* olvasatú adat van (Oklsz., NySz.); így MURM. (1533.) 2045 is: „Chiroteca: *Keztyw*.” 1542: „panczel *kefztjew*” (RMNy. III/2, 4) olv. *kesztyő*. Helt: Mes. 291: *kősztyű* (NySz.). Az előbb jelzett 1542-i vásárlási megbízásban van „Panczel *kefzthi*” (i. h.) olv. *keszti* is. A népnyelvből szintén ismerünk *keszti* formát. Azonkívül a szónak a népnyelvben előfordul *keszté*, *kesztē* és *keszte* alanyesete is. — Az -s képzős származék: 1464, 1478: *Kezthews* vezetéknev (Oklsz.) olv. *kesztős*. 1522: „Franciscus *Kezthws*” (Oklsz.), DebrK. 619: „vas *keztūs*” olv. *kesztūs*. 1408: „dicto *Kezthyws*” (Oklsz.) olv. *kesztyūs*. — A többesszámi forma: XVI. sz.: *keztőket* (MonIr. III, 154) olv. *kesztőket*. VirgK. 131: *keztwket* olv. *kesztyüket*. — A tárgyest: DebrK. 301: *keztőd* 3: *keztőt*, 1549: „bőr *keztőt*” (Oklsz.) olv. *kesztőt*. DebrK. 302: *keztvt* olv. *kesztűt*. 1552: „was *keztjewt*” (Oklsz.) olv. *kesztyőt*. DebrK. 299, 301: *keztet* olv. *kesztét*. — 2. sz. birt. személyraggal: Helt: Mes. 291: *kesztyét* (NySz.) a. m. *kesztyéd*. — A -tól raggal: 1548: „panczer *kesztütöt*” (Oklsz.) olv. *kesztütől*.

Már CzF.-éknak támadt az a gondolatuk, hogy „*kez-tyű*, *kéz-tő*, azaz *kéz-tevő*, mibe a kezet teszik”. — Ezt az ötletet egészíti ki és alapozza meg SZARVAS: Nyr. XIV, 491—2. Utal arra, hogy a *tévő* magában és a *kemence-tévő* kifejezésben szerepel 'takaró, fedő' jelentésben. Idézi, hogy a *tevé* igealakból *té* rövidült Zrinyinél. Bizonyítéknak tartja, hogy kimutathatók R. *keztű*, *keztő*, *kezté* formák. — KRÄUTER FERENC: MNy. IX, 74 a SZARVAS-féle magyarázatot annyiban módosítja, hogy az összetétel második tagjául szolgáló igenév szerinte nem a *tévő* vagy *tevé* alakulat volt, hanem a KRÄUTERTŐL eredeti melléknévi igenévnek felvett **tēū*, a mai tőnek tartott *tēv*-korábbi alakja.

Mi abban eltérünk KRÄUTERTŐL, hogy nem **tēū* ~ **tēv* ige-nevet veszünk fel, hanem **tēkš* ~ **tēyū* > **tēy* > **tēū*, illetőleg **tēyū* > **tēvū* > **tēv* > **tēū* igenévszót, olyant, amilyen a *hiū*: *hū*: *hiv*-, a *tiū*: *tū*: *tōv*-, az *ou*: *ó*: *av*-, — s azt gondoljuk, hogy a *tēū*: *tēv*-igenévszónak névi ágazata csatlakozott utótagként a *kéz* szónak korábbi *kez* tőalakjához.

A **keztēū* formából könnyen levezethetők mint hangfejlődési alakulások a *kesztyű* szó idézett változatai. A *kesztő* így keletkezett: az *ēū*-ben történt *ēū* nyomatékeltolódás mellett a kettőshangzónak első *ē* eleme nem teljesen hasonult, csak *ō*-vé labializálódott; az *ōū*-ből nyomatékváltással *ōū* lett, s ebből a második *ū* elem hasonulásával *ōō*, majd ebből hosszú *ō*. A *kesztű* úgy lett, hogy a szóvégi *ēū* kettőshangzóban a nyomaték a második *ū* elemre tolódott, az *ū* az előtte levő zárt *ē*-t magához hasonította, s az így lett *ūū* kettőshangzó hosszú *ū*-vé vonódott össze. A *kesztyű* fejlődési menete ez lehetett: *kesztēū*, belőle az *ēū* diftongus *iū*-re válásával *kesztjū*, s ebből *kesztyű*, úgy, hogy az *ī* elem eltűnésével megnyújtotta az utána következő *ū*-t, s egyszersmind *ty*-vé palatalizálta az előző *t*-t. A *keszté* alakot a *tēū*-nek régi *tēyē*:-*tēy* megfelelőjéből tudjuk magyarázni. Az egyik lehetőség az, hogy mivel *tēyē*-többől alakultak képzős formák (nb. *tét!*) vagy a többes jellel valamint az elsődleges ragok-

kal ellátott esetek, pl. *-tēyēt* tárgyeset, belőle *-tēt*: analógiás elvonással lett melléjük *-té*, majd *-tē* vagy *-te* alanyeset (vö.: PAIS: MNy. XXXII, 107; SULÁN: MNy. XXXVII, 118–9). Azonban mind a *tēy* ~ *tē* vagy *te* megfelelésnek, mind pedig a *hulla*, *szüle*-féle igenévi alakok keletkezésének a magyarázataiban felvetek egy másik lehetőséget: A mediopalatalis zöngés réshang γ szövégen laryngalis spirans *h*-nak adott helyet, ez meg ebben a helyzetben teljesen elerőtlenedett, sőt eltűnt, mint pl. a *cséh* szó ejtett alanyesetében is. Ilyen *h*-ra váltott igenévképzőt vagy kiesinyítő képzőt sejthetünk az 1211-i tihanyi összeírás számos *h* végű adatában (vö. GÁCSER IMRE, Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtana: MNyTK. 58. sz. 25–7). A *ty*-t tartalmazó *kesztyő*, *kesztyőt*, *kesztyét* változatok a *kesztyű* formával való keveredés eredményei lehetnek.

Már most az a kérdés, milyen jelentésben kerülhetett kapcsolatba a *kéz* szó *kez* tőalakjával a *tész* szónak a **tēü* tartozéka. Amíg ezt nem tudjuk kielégítő módon megjelölni, addig sötétségben tapogatózunk arra nézve is, hogy milyen mondattani viszonyban csatlakozott a két elem egymáshoz. — HORGER MNy. XIX, 45–6, majd később Magyar Szavak Története című könyvében nyilvánítja rá vonatkozólag véleményét. Az utóbbiban (104) a *kesztyű* szó magyarázata során ezt írja: „Ami végül azt a kérdést illeti, hogy a *kéz* és *tēvő* szavak összetétele hogyan fejezhette ki a 'kesztyű' fogalmát, erre nézve először is bizonyos, hogy az előtag ragtalan tárgyként volt használva [mint a *keszkenő* esetében], és **kez-tēü*, vagyis mai magyar nyelven *kezet tēvő*, valószínűleg úgy volt értve, hogy kezet alkotó, formáló, ábrázoló (t. i. ruhadarab).“ — BÁRCZI, SzófSz. szerint a *kéz* főnév és *tēü* igenév összetételével alakult szó jelentésfejlődése nem világos: vagy 'kezet formáló, ábrázoló' vagy 'kézretevő'; megjegyzi, hogy az első meglepő szemlélet, a második mondatlanilag szokatlan.

Vegyük szemügyre a tárgynak a régi szójegyzékekben és későbbi szótárakban előforduló latin nevét: *chirotheca*. A latin szónak görög nyelvi etimológiája van. Összetétel. A második tag: $\theta\acute{\eta}\kappa\eta$ a. m. 'tartó, láda, szekrény'; az első tag: $\chi\epsilon\acute{\iota}\rho$, $\omicron\varsigma$ a. m. 'kéz'. A $\theta\acute{\eta}\kappa\eta$ a latinban *theca* alakot öltve egyéb jelentéseket is vesz fel, pl. a magyarországi latinságban 'tok' (CAL.), 'tartó-tok' (MA. I., PPB. I.). Vagyis a latinban használatos *chirotheca* szónak voltaképeni jelentése 'kéz-tok': birtokviszonyos összetétel. — Hasonló: birtokviszonyos összetételre gondolhatunk a magyar *kesztyű* esetében is, ha valószínűsíteni tudjuk, hogy a *tész*-nek feltett *tēü* tartozéka 'tartó, tok' jelentésben szerepelhetett, vagyis felvehetjük ilyen jelentését: 'olyan eszköz, amelybe valamit beletesznek, amelyben valamit eltesznek'. Hogy ez csakugyan lehetséges, a tekintetben a *tömlő* szóra hivatkozhatunk; ez t. i. a *töm* ige *-l* képzős gyakorítójából való *-ő* képzős igenév, vagyis eredetileg ilyen jelentése volt: 'az, amit megtömnék, amibe valamit beletömnék' (vö. PAIS: MNy. XXX, 40–1). Hogy a *tész*-nek 'eltevő: tartó' jelentésű tartozéka lehetett, arra analógiául idézhetjük, hogy a $\theta\acute{\eta}\kappa\eta$ a görög $\tau\acute{\iota}\theta\eta\mu\iota$ 'tesz, helyez' ige származéka. — Meg kell jegyeznünk, hogy a *chirotheca* nem klasszikus latin és még kevésbé klasszikus görög kifejezés, amint maga a vele

jelzett tárgy sem volt használatos az antik időkben.¹ Úgy látszik, egyházi: püspöki és uralkodói jelvényként szerepelt voltaképpen a középkorban,² és ilyen alkalmazásából vált kiterjedtebb használatúvá. Lehet, hogy a kézvédő ruhadarabot a nyugati névelődés köréből szereztük.³ S ebben az esetben a *kez-tű* név a *chirotheca* szónak volna a lefordítása, vagyis calque, tükörkifejezés, tükörszó volna. Ámde az is lehetséges — sőt ez a valószínűbb — hogy a magyarság már ősidők óta használta a kézvédő ruhadarabot, mert hiszen régebbi lakóhelyeinek időjárási viszonyai ezt eléggé megokolhatták.⁴ Ez esetben a *kez-tű* meg a *chirotheca* kifejezések alakulásbeli hasonlósága a különböző nyelvek életében nem ritka véletlen találkozás volna.

Az előadottak alapján feleslegesnek és különben is valószínűtlennek tarthatunk egy olyan magyarázatot, hogy a *kesztyű* a *kez* (*kéz*) főnévből denominalis *-t* képzővel alakult **kez-t > *kesz-t* igének az igeneve (vö. BABOSS R. ERNŐ, A causativ ige-képzés: MNyTK. 41. sz. 17—8). PAIS DEZSÓ.

Kálna: Gálna. A keleti és főként az erdélyi magyar nyelvterület helynévkincsében gyakran találkozhatni ezzel az alakpárral, illetőleg változataival. Legutóbb, mikor az OklSz.-ban a *Gálna* és a *Gálnás* helynévre vonatkozó adatok után kutattam, láttam, hogy már a szótár is e helynevet a *gálna* 'pulmonaria' köznévből származtatva, utal a *kálna-bokor* 'dumus sorbi aucupariae; Vogelbeergebüsch' köznévre.⁵ PAIS DEZSÓ és KNEZSA ISRVÁN szíves figyelmeztetése nyomán aztán rájöttem, hogy a *kálna* köznévi a magyarba valamelyik szláv nyelvből került. Mind a déli, mind az északi szláv nyelvekben vannak *kalina* ~ *kalína* köznévi alakok (vö.: MIKLOSICH, PON. 260; BERNEKER, EtWb. I, 473; l. még Nyr. XI, 165). Ezekből a magyar *kálna* a második nyílt szótag magánhangzójának kivetésével szabályszerűen alakult. A *kálná*-ból aztán a szókezdő *k* zöngésülése útján keletkezett a *gálna* alak. Úgy látszik azonban, hogy a *kaliná*-ból a magyarban **kalona* ~ **kalána* ~ **kálána* ~ *kálona* alakváltozat is fejlődött, mert pl. a fehérvári keresztéseknek 1193. évi oklevelében levő *Galanas* helynevet (ÓMolv. 55—6;

¹ Vö. a XVI. század második felében működő CASAUBONUS megjegyzését: DuC. II 310.

² Vö.: DuC. i. h.; ÁrpÜjOkm. VI, 277.

³ IV. Béla egy 1260-i (XIV. századi átírású) oklevélben elrendeli, hogy a győri adózók a Németországból behozott száz kesztyűből kettőt kapjanak (ÁrpÜjOkm. VII, 523).

⁴ L. a vogul kesztyű képét ZSIRAI, FgrRok. 173.

⁵ JÁVORKA SÁNDOR (Magyar Flóra. Bp., 1925. 848) a 'pulmonariá'-t *tüdőfü*-nek vagy *pettyegetett tüdőfü*-nek nevezi. Régi magyar neveként a *gálná*-t vagy *tüdőfü*-t ismeri. Népies nevei szerinte: *dongó*-, *darázs*-, *méh*-, *szópókavirág*-, *emberképű fü*-, *csirkevakító*-, *vérehulló fü*-. — A CSÚRY BALINTTÓL (SzhSz. I, 322) feljegyzett *gánna* 'viburnum opulus L.' is alighanem a *gálná*-ból származik. Érdekes, hogy e növénynévnek is van *kánya*, a régiségben *kánycseresnye*, a népnyelvben pedig egyebek között *kányabegy*, *-bogyó*, *-borza* alakja is (JÁVORKA i. h: 1048). A CSÚRY (i. h.) említette „*Gánáság*“ (Egri) kétségtelenül a *gánná*-ból képzett helynév.

MIKOS JÓZSEF: MNy. XXXI, 248; ORTVAY, Mg. vízr. I, 326) csak egy ebből fejlődött *galona ~ *galána köznévből magyarázhatjuk.¹

A *Kálna*: *Gálna* féle helynevek ilyen magyarázata után érdemes azzal is foglalkozni, hogy a *kálna* ~ *gálna* köznével alakult helynevek mikor, hol és milyen változatokban jelentkeznek.

A *kalána ~ *kalona > kálna: *galána ~ *galona > gálna köznévf. legrégebbi, 1193. évi előfordulása: „... tendit [t. i. meta] ad aliam aquam Galanaf“ (ÓMOlv. 55—6) után helynévként a következő középkori adatokban fedezhető fel: 1260: „Uadit ad unam uallem Galnasuelg“. Későbbi adatok: 1271: „Ad quandam vallem Galnasuelg uocatum“ | 1363: „Ad quosdam fluuios Galnaser et Olsosugatag nominatos“ | 1424 (1498): „In prato Galnas vocato“. Ezek *g* kezdetű formákat mutatnak. Azonban előfordul a szó a régiségben *k-s* kezdettel is: 1514: „Sextum in loco Kaalnaas ozhalya“ (MNy, X, 371). Az újkorból ismert adatok — mint alább látjuk — szintén azt tanúsítják, hogy — legalább is Háromszéken — a *Gálna*-féle helyneveknek *Kálna* alakváltozata is volt.

Újabbkori helynévi adataim a következők: A) Háromszék megye: Réty: 1658: „Kálnásszeg előtt“ | 1670: *Kálnás* | 1710: „az Gálnásszeg előtt“ | „Kanyas szeg“ | 1737: „a Kanas szeg² előtt“ | 1726, 1759: „Kánád Szege alatt“ | 1776: „Kányát szeg“. — Kézdisomortán: 1630: „Gálnástér“. — B) Szilágy megye: Kisdoba: *Gányás* (erdő) (PETRI MÓR, Szilágy Vm. Mon. III, 327). — Szilágysomlyó: 1733: „A Gányás Pataka mellett“ (Erd. Múz. Gr. Bánffy I. Nemzetiégi lt. Szilágysomlyói csomó). — C) Kolozs megye: Méra: 1756: *Gányás*, *Gálnás* | 1766 körül: „A' Gánás nevű helyen, A Gánás Farkába (erdő)“ | 1868: *Gánás* (kaszáló) | 1768: „Gánás Farkában (erdő)“ | 1915: *Gálnos*. — Sárvasár: 1737: „A Ganasb(an), „Ganasra Nyulob(an)“ (sz.) | 1792: „A Gánás nevű helyen“ (sz.). — Damos: 1754: „A Gánás kutra járó ösvény mellett“ (puszta sessio). — Zentelke: 1737: „Gánás Föd háta“ (sz.), „Gánás v. Gánás Völgy Hátán“ (sz.) | 1792: „A Gánás völgy hátán“ (sz.), „A Gánás völgyében“ (sz.).³ — Topa: 1770: „in Galna“⁴ (sz.). — D) Maros-Torda megye: Disznajó: 1864: *Gálnás* (PESTRY, Hnt. 49: 66a, MgHn. 112). — E) Szatmár megye: Vitka: 1864: *Gánás* (i. h. 39: II, 439b, MgHn. 112). | Atya: 1864: *Gánás* (i. h. 314a). | Egri: *Gánás-ág* (Csűry, SzhSz. I, 322; l. még Nyr. XXXVII, 95). — F) Alsófehér megye: Kutyfalva: 1932: *Gányás* (s. gy.).⁵

¹ A *gálna* alak először MA. 1604-i kiadásában található meg így: „Gálna fű, Pulmonaria“ (id. MNy. XXXI, 248 is). A NySz. a *gálna*(fű) címszót 'pulmonaria, Lungenkraut' magyarázattal közli: „Minden fűtős gyümölcs, mint a *gálna* ostormén-fán terem“.

² Ma: *Kánászeg*.

³ E kolozsmegyei adatokat annak idején készülő kalotaszegi helynévtörténeti szótáram kéziratából írtam ki. Időközben e gyűjteményem meg is jelent (Kalotaszeg helynevei. I. Adatok. Kolozsvár, 1942.).

⁴ Ez az adat egy román lakosságú község helynevei közül való. PESTRY-ből (i. h. 15: 463b) is a régi felsőfehérmegyei Tóter helyneveinek gyűjteményéből írtam ki egy *Galnasiu* tónevet; a gyűjtemény többi helyneve itt is román volt.

⁵ Biharból JAKÓ ZSIGMOND szép monográfiájából ismerünk 1295: „Galnaer palus“ és 1326: „Galnaer stagnum“ helynévi adatot VÁSÁRI, illetőleg ÁRPÁD

Az itt felsorolt adatokból megállapítható, hogy a *Kálna*: *Gálna*-féle helynévalakoknak később több alakváltozata keletkezett. Ezeknek némelyike népetimológiával másértelmű helynévvé (vö. *Kánásszeg*, *Kányászeg*) vált, némelyike pedig előtagjában értelmetlenné alakult (vö. *Kánásszeg*, *Kányászeg*). A fentebbi helynévalakok alapján valószínűnek kell tartanunk azt, hogy a következő helynévalakok is a *gálna*: *kálna* köznévből alakultak: A) Háromszék megye: Kisborosnyó: 1798: *Kánás* | 1725: „*Kányásutja*” | 1748: „*Kányás Uttya*” | 1770, 1783: „*Kányasalja*” | 1776: „*Kánás ut*” | 1787: „*Kánásorra*”, „*Kányás pusztája*” | 1801: *Kányás* | 1844: „*Kányás alatt*” | 1852, 1930 k.: *Kánás*. — Hilib: 1744, 1750: „*Kánáspataka*” | 1843: *Kánás*. — Dálnok: 1712: „*Kánáspataka*” | 1719: „*Kalnas völgy*”, „*Kanas völgy*, *Kanas völgy pataka*”. — Közéapajta: 1796: „*Kános patak*”. — Karátna: 1761: „*Kánástöve*” | 1813: *Kánás* (erdő). — Gelence: 1635: „egy darab erdőnk melyet hinak *Kanos* nevű helinek” | 1659: „*Kános szőlőhegy*” | 1744: „*Kánospataka*” | 1775, 1779: *Kálnos* | 1835: „*Kálnospataka*”. — Kézdimárkosfalva: 1692: *Kálna*. — Kézdimartonfalva: 1836: *Kános*. — Angyalos: 1929: „*Kányásgödör*”. — Barót: 1798: *Kános*. — Márkosfalva: 1692, 1814: *Kálnában* | 1731: *Kálna* | 1759: *Kána*. — Oltszem: 1591: „*Kalnas weolgi*, *Kalnas weolgi fein*” | 1707: „*Kányás völgyben*” | 1870: *Kányás*, „*Kányástető*” | 1929: „*Kányáshatára*”. — Kökös: 1775: „régén a min nevezetet *Kánya* bokor nevű helybe”. — Nagybacon: 1929: „*Kálnáskútja*”. — Köpec: 1782: *Kánás* | 1832: *Kányás* | 1929: „*Kányáshidja*”. — Márkosfalva: 1864: „*Felső Kálna*” vagy *Kána* (Pestv, Hnt. 18: 159a). — Karátna: 1864: „*Kánás* sok *Kánya* fát terem s erről nevezetik” (i. h. 15: 218a). — Sepsibacon: 1864: „*Kálnás* kutja” (i. h. 18: 217b). — Torja: „*Kánástöve*”. — B) Maros-Torda megye: Vadasd: 1716: *Kálnás* (SzékOkl. VI, 411). — Magyaró: 1864: *Kánás* (Pestv, Hnt. 49: 196a). — Hodos: 1864: „*Kányás* Lúget alja [szántó, bokros hely]” (i. h. 28: 83a). — C) Szatmár megye: Kísnamény: 1864: *Kányafok* (i. h. 39: I: 322). — Kátaszentmiklós: 1864: „*Kányás* ér ... onnan veszi nevezetét, mivel régebb időben — annak alyas posványossága miatt — földi lábas jószágok által járhatatlan volt, 's csak a kánya madarak repkedtek felette.”¹ (I. h. 299b.) — Nagydobos: 1864: „*Kánya* rét honnan vette nevezetét nem tudatik” (i. h.

határából (JAKÓ Zs., Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. 21, 201, 386). Ez kétségtelenül a *gálna* és az *ér* köznévvé összetételének értelmezendő. Nagyszalontán is volt a múlt században *Gányér* nevű hely (Nyr. V, 382). Talán ez is idevonható: *gánya* + *ér*. — Érdekes, hogy északnyugatabbra Ugocsából még eddig egyetlen adatot sem ismerünk (vö. SZABÓ ISTVÁN, Ugocsa megye. Bp., 1937). Az ország más részeiből, kétségtelenül csak helynévgyűjtésünk kezdetleges, tallózásszerű munkamenete miatt csak elszórt adatok idézhetőek. Ezeket itt sorolom fel: *Gányás* dűlő Csurgó Fehér m. (Nyr. X. 96), Szemere Győr m. (Nyr. VIII. 239); *Gányás rétek* ua. Pápasalamon Veszprém m. (Nyr. XXVII, 528), *Gányásszó szántó* Tarnalelesz Heves m. (Nyr. XLI, 436). Talán idetartozik a *Gányátfoka* Alsónyék Tolna m. (Nyr. V, 287) és a torontálmezei Csene határából ismert *Gános* (PESTV, MgHn. 112) helynév is.

¹ Nyilvánvalóan téves népi vagy tudálékos magyarázat.

39: II: 83b). — Szentmiklós: 1864: „Kányás hát“ (i. h. 316a). — D) Udvarhely megye: Ábrahámfalva: 1864: „Kánya völgye (I)“ (i. h. 57: 43a). — Dobó: 1864: „Kánya kutya“ (i. h. 111b).¹ — Homoródjánosfalva: 1864: „Kánás hegy“ (társég, szántó) (i. h. 164b). — Homoródszentmárton: Kánás (szántó, dűlő), Kánás kútja (kút), „Kánás pataka“ (víz) (Nyr. XXV, 430). — Keményfalva: 1864: „Kányás eger pataka nevét a' partján bokrosan látható egerfákról veszi“ (i. h. 225a). — Medesér: 1864: „Kánásberek“ (i. h. 259a). — Ülke: 1864: „Also Kánászo, felső Kánászo“ (i. h. 359b, 360a). — Székelyudvarhely: 1864: „Kánás (szántó) Nevét vehette a' kánya madárról, melyek nyáron által itten nagy számban találhatnák“ (i. h. 573b).² — E) Brassó megye: Pürkerrec: 1864: Kálnás (i. h. 13: 63b).³

Előbbi fejtegetéseim és az itt felsorolt helynévi adatok alapján nyilvánvaló, hogy a szláv eredetű *kálona ~ *kalána ~ káána: *gálona ~ *galána ~ *gálána ~ *gálána, illetőleg a belőlük fejlődött kálna: gálna köznevünk nagyon sok olyan helynevünk képződésében játszott szerepet, amelyben első pillantásra e köznevünket nem is sejthetjük. Belőlük képződtek, illetőleg alakulhattak szerintem a következő helynevek: a) Kálna, Kálnás, Kálnos; Kána, Kánás; Kányás; Kánát, Kánád ~ Kányád; — b) Gálónás ~ Gálánás; Gálna, Gálnás; Gána, Ganás, Gánás, Gánás; Gányás. — A helynévmagyarázónak azonban vigyáznia kell, nehogy kálna: gálna köznevünkkel hozzon összeköttetésbe olyan helyneveket, amelyek mint pl. a Kányás, más köznevünkből is alakulhattak.

SZABÓ T. ATTILA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

A szabolcsmezei Ibrány és Nagyhalász történeti helynévanyagához.

1322/1324: ... prima meta incipit a parte meridionali super Tyciam *Felegurhehte* et ascendit ad vnam insulam, que nominatur *Zeules*, praeterea egreditur circa vnum pratum, quod nominatur *Husscuvret* et abinde ascendit ad vnam insulam, que nominatur *Sana Zygethe* et ibi est vna fouea uulpium et inde vadit ad *Pagan Zygethe* et tendit per eundem pratum et abinde pergit ad *Egholm* et ibi est vna meta terrea antiqua, distinguuntur talimodo, quod *Eipholm* ad *Salamon* et ad *Ibran* et abinde vrgit ad vnum fluuium *Borzse* vocatum et declinat ad vnam

¹ E helynevet is a kánya madárnévvel hozza kapcsolatba a forrás.

² E helynévmagyarázat erőszakoltságát a Kánás alak láttán valószínűnek tartom.

³ A Nyr. XLVI, 68 a brassómezei Hétfaluból 1917 tájáról közli ezt az alakot; Pürkerrec az itteni csángók lakta hét falu egyike (l. még PESTY, MgHn. 111). ÁRVAY JÓZSEFnek nagy hétfalusi helynév-tanulmányában (A barcasági Hétfalu helynevei. Kolozsvár, 1943. 220) ezeket a pürkerreci adatokat olvasom: „1865: Kálnás: sovány legelő. 1872: Kálnás: (dűlő). — A Balázshegytől ... délre fekvő legelő. A helynév annak az emlékéét őrzi, hogy egykor itt kálna bokrok (nyelvjárásai nevük: kánafa) nőttek.“

magnam viam, que nominatur via *Gaua*, ad occidentalem partem, post hec uertitur ad partem australem versus Tyciam et ibi ascendit ad vnam antiquam viam et a parte meridionali iuxta vnum pratum est vnus rubus Juniperi et est vna meta antiqua terrea, et declinat abinde ad Tyciam, et sunt ibi due mete et de terra ordinata et vadit ad vnam metam similiter terream. Post hec pergit vnum pratum etiam ad vnam metam terream et ascendit ad vnam metam circa vnam arborem *fywzfa* vocatam et vadit super vnum pratum ad vnam arborem *Degmara* nominatam et egreditur ad *cêpêu* abinde ad *Zarchazek* et vadit iuxta *Chwr Eree*, quod est flumen, ita quod fluuius ad *Chwr*, silua uero ad *Ibran* et vrgit ad *Mogud Zygethe* et est vbi vna meta terrea ad *Ibran*, que ostendit et post hec vadit ad *Zagadath* et pergit ad Insulam *Zurke* nominatam et vadit iuxta *Apat Eree*, quod est flumen et ascendit ad vnam insulam et ibi descendit ad Tyciam sic, quod ibi aqua pertinet ad Abbatem, Silua uero ad *Ibran* et sic mete terminantur . . .

I, Károly okleveléből, melyben „*EghazasIbran*, vs et *Zoch* cum duobus stagnis *Folutowa* et *Spantoua*“ birtokokról intézkedik. Az Ibrányi-család oklevelei között az Országos Levéltárban. Hibás másolata CORNIDES kéziratai közt a M. Nemz. Múzeumban: 2220/Fol. Lat. VII. kötet 163–5. Ezen alapuloak a kiadások: FEJÉR, CodDipl. VIII, 2: 324–8 és FOLTIN, A zátyi-apátság 146–52.

1323: . . . cum piscinis seu locis piscature insula *tyzakwz* vocata usque ad locum *hotwonor* vocatum . . . prima meta In cipit a parte septentrionali de loco *hotwonor* nuncupato, et ascendit super tyciam magnam ad orientem, et exit ad lacum *wguna* vocatum, et vadit ad locum sessionalem *Jarey* vocatum, et descendit Infra super fluuium *kys tyzjam*, et exyde ipso fluio ad partes meridionales Inter lacus *Regezen* et *achatawa* vocatos, et abinde vadit similiter ad plagam meridionalem ad locum *okwler* vocatum, et deinde similiter versus meridiem ad locum qui *menetyzegeth* vocatur, et similiter ad meridiem vergit ad loca *wech* et *zederyes telek*, similiter ad meridiem ad locum (e négy szó áthúzva: vbi sunt duo monticuli) et *zolakferteye* (a következő szó ugyanazzal az írással, a sor végső szava fölött betoldva:) vocatum (a lapszélen, a következő kezdődő sorral egy vonalba betoldva:) ad duos monticulos (ezután az eredeti sor első szava áthúzva: vocatum) qui distinguunt tali m[odo] quod monticulus adiacens ab oriente, pertinet ad possessionem *Rad*, et alter adiacens ab occidente, pertinet ad possessionem *halaz*, et abinde vadit similiter ad meridiem ad vnam arborem *Chunkafa* nominatam, et abinde vergit similiter ad meridiem Juxta viam *wrwsywth* vocatam circa arborem piri, et abinde declinat ad occidentem et vadit per magnum pratum ad vnum monticulum in cuius cacumine est meta, et vadit similiter ad occidentem ad locum *boruara* vocatum et abinde vadit ad locum *Borhalma* vbi est meta terrea, et declinat ad partem aquilonem et vadit ad locum *zochtelek* vocatum, deinde directe ad vnam arborem *nyarfa*, et ab hinc similiter directe versus eandem plagam tendit ad medium possessionis *Ibran* vocatam, ac deinde cadit ad locum *zardtowa* vocatum, et exit ad siluam *Ibran erdeye* vocatam,

et vadit ad primum locum *hothwonor* vocatum vbi Jnceperat, et sic mete terminantur...

I. Károly okleveléből, an megerősíti Halász birtoknak korább adományozását. Egykorú egyszerű másolatban a Jászóvári Prépostság Országos Levéltárában, Metal. fasc. VII, nr. 7. Hibás kiadása FOLTIN i. m. 140—6

1520: *Jbran ... piscina Gyalmostho vputa Espanthawa ... Palocha ... chwv ... Zard ...* vel tres tractus reciarum *wlgo thanya ...* locj molendini in fluuio *kys thyza* vocato... Jtem prefatas piscinas *Espanthawa, falwthawa, Palocha* et *Zard ...*

András leleszi prépost és konventje által kibocsátott okleveléből. A leleszi prépostság Országos Levéltárában, Acta 1520, nr. 1. és Prot. 5., fol. 122.¹

V. MIKESY SÁNDOR.

Mikó Balázs levele 1562-ből.

Tekintetes es ennekem tífztelendõ vram kezzenetemet, es fzolghalatomat irom te ke.², mint bizott vramnak es komamnak, Tovabba te ke. azt irhatom, hogy kÿralyhoz ù felféghehez bocsttam vala egy emberemet az eles dolghaert, hogy mykoron indÿczak, es mÿczoda helyre azért ù felseghe haraglyÿkh, hogy immaron az eles el nem erkezett, azért te ke: kerem, mint bizott vramot, es komamot, hogy te ke: indÿtassa mind iaraft, minden kÿfedelem nélkül, onnet az tû kegyelmetekhez tartofo iofzagbol mindenünet minden fele elest, lemmÿt hatra nem hagyvan, az ù felféghe parantzolattya fzerent, deÿre³ az varofban, mert ù felféghe azt paranczollÿa, hogy minden fele elest deÿre takaratsak, es ott rakaffam be, onnet ofztan ù felféghe meg paranczollÿa, hova kell vÿnni en kedig iftvan deokot bocztattam oda deÿre, kÿ laÿfstrom szerent be vefÿÿy im irtam az dely bironak is, hogy helt aggyon nekÿe hova rakÿak, evvel te ke: semmÿt ne kefssek, hanem mindiaraft indÿtÿak. Az Uristen taveÿa meg te ket⁴ minden iovaval. deveczeren kolt böyt elo czütörtökön 1.5.6.2. Mÿko balas ñm.

[Másik oldalon:]

Tífztelendõ vramnak Thÿmar Gherghelynek Befÿtereÿny bironak ennekem bizott komam vramnak adafsek eÿ level. (Zöld pecsét.)

Ut feftinent cum adductione victuã (riorum) ad oppidum Dees.⁵

[A sárospataki főiskola kéziratárából.]

GULYÁS JÓZSEF.

¹ A jászóvári prépostság Országos Levéltárából származó közléseket DR. SPILKA LÖRINC perjel úr lekötelő szívességének köszönhetem. Az Országos Levéltárban őrzött oklevél olvasásában nyújtott segítségért DR. FEKETE NAGY ANTAL és DR. ILA BALINT levéltáros urak fogadják ezen a helyen is hálás köszönetem.

² Kegyelmednek. ³ Dés. ⁴ Kegyelmedet.

⁵ Az eseményt l. Millenniumi Történet V, 342. Mikó Balázst l. NAGY IVÁN VII, 483.

Szótörténeti adalékok.

Acsi! B. (= SzófSz.): XIX. sz. m. f. — 1777: „*Ats* most more“ (RMK. XXI, 312).

áskálódik B.: 1784. — 1757: „ellene *áskálódnék*“ Vetsei: Magyar Geografija 245.

bársing B.: 1825. — 1799: „az ökörnek, tehénnek, borjúnak... négy gyomrok vagyon, ... az elsőt hívják *bá'singnak*, a' másodikat darás fészeknek, a' harmadikat szásrétűnek, a' negyediket oltós gyomornak... Az elsőben vagy a' *bá'singban* a' lenyelt széna vagy fű, egy ideig ázik“ R a f f: Természeti-historia 513, 514. — Az eredeti alak tehát *bársing*.

bócmány-alma MNy. XL, 59. — A Nagykürüi Értesítő 1887. évfolyamának januári számában (18): „Pázmány-alma. (Török muskotály. — *Boczmaner*. — Hazai faj.)“ — Ilyen német, illetőleg német eredetű magyar elnevezést máshonnan nem tudunk igazolni.

bukta B.: 1825. — 1809: „*Bukta*: (dödölle) *Massa pastillata*“ SIMAI, VégtSz. I.

csapda B.: 1836. — 1799: „*Tsaptákkal* és törökkel... megfogni [a mőkust]“ R a f f i. m. 412 | *tsapta* 'menyétfogó' (i. h. 450).

csecsebecse B.: 1801. — 1791: *tsetse-betse* M á t y á s i: Verseinek folyt. 161 | 1798: i. h. 64.

degesz B.: 1833. — 1801: „tojásaitól *degesz* hasa“ Földi: TermHist. I, 259.

göndör B.: 1803. — 1789: *göndör* (NySz. kondor al.) | 1801: Földi i. m. 90. — A *kondor* alakváltozata (B.); közvetítő alak: *gondor*: 1836: „figyelmesen *gondoritott* hajjal“ Rajzolatok II, 315.

gümbö B.: 1803. — 1798: „*Tuber*: Pöfeteg, tsomó, gomba, *gömő*, dűtz, görts“ CELLARIUS 386.

hántol B.: 1890. — 1848: *hántol* 'schalmen' FOGARASI³.

herkópáter B. 1804. — Figyelemre méltó adat: 1819: „ha valaki engem háborgatand, ha az *Herkópáter katonája* lész is mind levagdaltatom“ Nagy P.: Vitézvári Báró Simonyi József 94.

küvik B.: 1834. — 1801: „*Tsúvik*, *Küvik*, Halálmadár“ Földi: i. m. I, 139.

lót-fut B.: 1832. — 1784: *lót-fut* SzD.: Kisdsz. 94 és 43 | 1795: *lót*, *fút* Tolnay: Barmokat orvosló-könyv 270 | 1809: „*löttás-füttás*: *Cursitatio*, *cursura*“ SIMAI i. m. I.

mar, *marj* B.: 1808. — 1791: „óldalán..., a' *marján*, ... a' farán...“ M á t y á s i i. m. 225 | 1795: „fájdalmokat jelentik az állatok, kivált-képen a' margyok körül“ Tolnay i. m. 45.

pincér B.: mai jelentése 1861. — 1837: H r a b o w s z k y: Utazási rajzok I, 103.

pohos B.: 1835. — 1798: „*Corpulentus*: Testes, kövér, *pohos*“ CELLARIUS 68.

purza MNy. XL, 68: 1836. — Földi Természeti História-jában (I, 90) 1801. a magyarországi juhokról ezt olvassuk: „Magyar Országban is két nevezetes különbségek [fajtájuk] vagyon, úgymint szarvasok, hosszabb gyapjú szálúk, és suták, rövidebb, göndörebb gyapjú szálúk, az úgy nevezett Birkák vagy *Pursa Juhok*.“

racka MNy. XXXIX, 238: 1870. — A Jelenkorban (I, 194) 32: a pesti józsefnapi vásárról megjelent beszámolóból meg-

tudjuk, hogy „a’ tiszta fejér, középserű, egynyiretbeli gyapju mázsája 8—10 pC. hágott feljebb a’ mult vásárkori árnál ’s kevés is maradt keletlen; a’ finomabb fajtát, melly ugyan mindössze se sok volt, mind elkapdozták ’s jó áron; ... nyári nyirést és *raczkát* alig tudakolt valaki ’s azt is csekély áron.“

sav B.: „nyu. elvonás a *savanyúból*“. — A *savanyú* szó ’sav’ jelentésére vö. 1820: *Sósavanyú* ’acidum salis’, *Vitriól savanyú* Nagyváthi: Magyar házi gazdasszony 219.

siheder B.: 1835. — 1798: „*Adolescentulus*: Ifjatska, *siheder*“ CELLARIUS 253.

sorvadoz(ik) B.: 1831. — 1768: Bod: Szent Hilárius 167.

szuszi-muszi B.: 1808. — 1784: SzD.: KisdSz. 67.

taglal B.: 1819. — 1792: „*Szót taglalni* (syllabizálni)“ SzD.: KisdSz. 218.

tereferél B.: 1807. — 1798: Mátyási i. m. 293.

zsörtölődik B.: 1874. — 1798: Mátyási i. m. 290.

IMPLOM JÓZSEF.

NÉPNYELV.

Sárközi tájszók.¹

agáca: akác (B.).

akad főnév: faág, fatuskó a víz fenekén, amibe a háló beleakad. „A borona a legkisebb kis *akad*ba is mindjárt beleakad.“ (Gn.)

akó: 1. kerített jószágtelettelő hely (G.); 2. kerített takarmánygyűjtő hely (B.).

alaccság: a ladik vontató kötele (Ft.).

áll főnév: a szigony *alla*: visszahajló hegye (Bá.). L. *szakál, visza*.²

áll ige. L. *eláll*.

apacsó (F.) \curvearrowright *apacsu* (G.): a kerítőháló kötelét tartó két fa (halászszerző)³ (F., G.).

árjai szél: áradást jelző szél (T.). L. *vízárasztó szél*.

árpacsusza (Gn.). L. *csusza*.

¹ E tájszójegyzék egy néprajzi gyűjtőtől mellékterméke. A Néprajzi Múzeum Értesítőjében megjelenő „A tolnamegyei Sárköz népi halászata“ című cikkemben, melyben a gyűjtőtől anyagát feldolgozom, még közlök sárközi népnyelvi adatokat. A gyűjtött tájszók a szűkebb, néprajzi értelemben vett sárközi községeken kívül más, tágabb, földrajzi értelemben vett sárközi községek területéről valók. Célom elsősorban néprajzi adatgyűjtés volt. Ebből következik, hogy a lejegyzés fonetikai hűségére (pl. az *e* hangoknál) nem fordíthattam kellő gondot. A közölt példamondatokban csupán a címszónak a fonetikus írására törekszem.

A tájszók jelentésének vagy a példamondatnak a közlése után zárójelben rövidítve jelölöm a helyet, ahol az illető szót feljegyeztem: B. = Bogyiszló, Bá. = Bata, D. = Decs, F. = Fadd, Fsz. = Fajsz, Ft. = Foktő, G. = Gemenc, Gn. = Gerjen, Ny. = Alsónyék, Ó. = Ócsény, P. = Sárpalis, T. = Tolna.

² Az utalásoknál mind a nyelvi, mind a fogalmi kapcsolatokat figyelembe veszem.

³ A halászszerzők nevének értelmezésénél HERMAN OTTÓ mesterszavait használom. L. H. O. mesterszótárát „A magyar halászat könyve“ II. kötetében.

áspa: mankósvégű bot, a fonalnak a vizsálóorsóról való felgombolyítására (Bá.). L. *áspál*.

áspát: a fonalat feltekeri az áspára (Bá.).

átöny: zátony, homokos part (Bá.). L. *zátony*.

áttojongóz: áttologatja magát (Ny.).

babajkó: kilós ponty (B., P.). L. *bajkó*, *kisbabajkó*, *putri*.

bajkó: félkilós ponty (B.). L. *babajkó*.

bakókeszeg; keszegfajta. „Nagy szöme van.“ (Bá.)

balogfej: egyszárnyas vejsz (halászszerzőszám) (D.). L. *balogvejsz*.

balogvejsz (P.). L. *balogfej*.

bandár: sügér (T.). L. *bujhes*, *budres*, *butres*.

bandázik a süllő: csoportban jár (Ft.).

bankuj: a ladik bordája (Bá.). L. *bókony*.

barok: emelőháló, melynek nyelét ágásra támasztják (halászszerzőszám) (Ft., Gn.).

barátf. sz.: „cifra kemény hal“: valószínűleg: Aspro Zingel L.

bátyura: idősebb férfi megtisztelő jellegű megszólítása (D.).

bíbor: fehér fátolyanyag (B.). L. *bíborümög*.

bíborümög: bíborból készült, bőujjú, fehér ünneplő női ing (D.). L. *bíbor*.

Bikity: a falu egyik részének neve (B.).

billentő: a piszehorog (halászszerzőszám) úszója (Ö.). L. *buktató*, *pecálló*.

birity: vasas szák (halászszerzőszám) (D.). L. *piritty*, *buffalóháló*, *bity*, *kiscsuhé*, *ólmos csuhé*.

bity: (D.). L. *birity*.

bódé: az evező nyelének végén levő keresztfa (Ft., B., Bá.). L. *bóder*.

bóder: az *áspa bódergya*: két keresztfája (Bá.). L. *bódé*.

bókony: a ladik bordája (B., Ft., Bá.). L. *bankuj*.

bokrács: bogrács (B.).

borona: hosszúkece (halászszerzőszám) (F., D., B., Gn.). L. *nyitott borona*, *csontos borona*, *flákos kece*.

bóti horog: kosztos horog (halászszerzőszám) (Ny.). L. *pecálló horog*, *pöcehorog*, *piszehorog*.

bőrfa: a ladik peremét koszorúzó deszka (Bá.), L. *habütő deszka*, *habverő deszka*.

börc: hálókötő deszka (halászszerzőszám) (Gn.).

bütök: esomó (Bá.). L. *bütök*, *csombó*.

budres: kőszüllő? (Ö.) L. *bujhes*, *butres*.

buffalóháló: pirittyháló, mellyel kuttyogatással halásznak (Ö.). L. *birity*.

buggyogató: kuttyogató horog (halászszerzőszám) (D., Ft.).

L. *bugyogató*, *butykahorog*, *butykálló*, *butyogató*, *puttyogató*, *puttyogó*, *pluttyogató*.¹

¹ Megfigyelésem szerint, ha valamely fogalom megjelölésére községeink, vagy esetleg egy-egy falun belül is, más-más nevet használnak, ez néhol az egyes községek nyelvének elütő sajátosságaira mutat, néhol pedig (mint pl. a 'marázs-háló' jelentésű *lesháló*, *marázs*, *marázsa*, *péterháló*, *pokolháló* vagy a 'vasa-eszák' jelentésű *bity*, *birity*, *buffalóháló*, *kiscsuhé*, *ólmoscsuhé*, *piritty*, valamint a 'kuttyogató horog' jelentésű *buggyogató*, *bugyogató*, *butykahorog*,

- bugyogtató* (D.). L. *buggyogató*.
bujhes (Bá.). L. *budres*, *bandár*.
bukrozás: vízbesüllyesztett bokor a halak odaszoktatására
(F.). L. *rőzsézés*, *ültetés*.
buktató: a pecálló horog úszója, jelzője (Bá.). L. *billentő*.
bundás csuka: nyáron, héjában süített csuka (Bá.). L. *mun-
déros csuka*.
butres (D.). L. *budres*.
butykahorog (F., G.). L. *buggyogató*.
butykálló (B.). L. *buggyogató*.
butyogtató (D., Ö.). L. *buggyogató*.
buzogány, a gyékény *buzogánya*: termése, bugája (D., P.).
L. *piőce*.
búszámodik. L. *megebúszámodik*.
buzgár. a hal *buzgárja*: a hal által kiengedett légbuborék
(F.). L. *pörs*, *pörsöl*.
bütök: 1. csomó (G.); 2. kis keresztfa a nagycsuhé kötélén
(Bá.). L. 1.-höz: *bötök*; 2.-hoz: *pincike*, *csat*.
cérna: fonal (B., Bá., P., F.).
cifra: 1. félköralakú díszítés a csónak orrán (B.); 2. „*cifra*
a jég, a buborék odafagy a jéghez, *cifrán*“ (Ö.).
cigle: vessző, amiből a varsakarika készül. Van zöld és fekete
cigle. (Gn.)
cin: keskeny bádogszalag, amivel a ladik deszkáit össze-
varják. Régen *varjútövisből*, *tölfából* készítették.
csabda: 1. hurkos vízimadárfogó szerkezet; 2. a *tör* hajlós
vesszőből készült feszítője (Ö.). L. *csapó*, *tör*, *csaptató*.
csákja: csónak-hajtó rúd (Ny.).
csákó: 1. a vörsök csücskös vége; a csákók a vörsökmadzag-
gal a varsakarikához vannak kötve; 2. széllyelálló, szögbenálló:
„a középső bókony egy collal *csákóbb*“ (B.).
csapó: 1. hurkos vízimadárfogó (B., D.); 2. a *tör* hajlós
vesszőből készült feszítője (B.); 3. a csukahorog partba szúrt
hajlós nyele (Ö.). L. *csabda*.
csaptató: 1. a gunyhó fedelét leszorító lécc vagy karó (Ft.);
2. hajlós vessző, a vízimadár fogó *tör* alkatrésze (Ny.). L. *csabda*.
csarnok: madzag. A dobóháló *csarnokja*: feljáró ina; *vörsök*
csarnok: a varsa vörsökét kifeszítő madzag (Fsz.).
csat: 1. hurok a kötél végén; 2. a csuhé kötélinek a pecke
(Bá.). L. *bütök*, *farkascsat*.
csatló: a nádtutaj összetartó karója (Ny.).
(Folytatjuk.)

MORVAY PÉTER.

butykálló, *puttyogató*, *puttyogó*, *pluttyogató* szavak esetében) annak tulaj-
donítható, hogy az illető fogalommal a nyelvcsoport újabb ismerkedett meg.
Bogyiszló és Bába nyelvében figyelhetünk meg a törzsökös sárközi községek
(Ócsény, Decs, Pilis, Alsónyék) nyelvétől elütő sajátosságokat. Valószínű, hogy
ennek településtörténeti okai vannak. A bogyiszlói néphagyomány szerint is
Bogyiszló lakosai máshonnan (Tolna községből) települtek mai lakóhelyükre.

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS KIADÁSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSŐ.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1944. — (F.: Thiering Richárd)

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XL. ÉVF.

1944. OKTÓBER

4. SZÁM

A lapp nyelv hovatartozása.¹

Hadd határozzam meg mindjárt álláspontomat a lapp nyelv hovatartozására nézve. Az én véleményem szerint RASK RASMUSNAK igaza volt, amikor már több mint száz évvel ezelőtt a lappokat, a keletitengeri finneket, a mordvinokat és a csere-miszeket nyelvileg egy csoportba foglalta össze. (En Afhandling om Sprogkyndigheden [Lingvistikken], især de finniske Folkeslags Inddeling: Samlede tildels forhen utrykte Afhandlinger [1834.]; második kiadás: Udvalgte Afhandlinger, Bind II. [1932—1933.]).

Ezzel a kérdéssel tulajdonképen részletesen csak WIKLUND KÁROLY BERNÁT (MSFOu. X, 7—12, 14—5, 40; Eberts Reallexikon der Vorgeschichte III, 366) és RAVILA PAAVO (Die Stellung des lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen sprachfamilie) foglalkoztak. Mind a ketten azt a nézetet fejezték ki, hogy a lapp nyelv szorosán összefügg a keletitengeri finn nyelvekkel. Mivel RAVILA erről külön monográfiát írt, melyben a kérdés minden oldalát megvilágította, csakis az ő fejtegetéseiből indulhattam ki. Ennek a módszernek az lett a következménye, hogy előadásom polemikus színezetet kapott, még nagyobb mértékben is, mint szerettem volna.

Az ős-lapp hangállomány megvizsgálása a következő eredményre juttatta RAVILÁT: „Das einzige sichere, was wir aus der betrachtung des lautlichen gewonnen haben, ist... ein terminus ante quem: das lappische vertritt eine selbständige finnisch-ugrische sprachform, die ihren anfang genommen hat, bevor die lautveränderungen, welche das vorfinnische zum urfinnischen machten, vollzogen waren.“

Ez bizony úgy van! De RAVILA ehhez azt a megjegyzést fűzi, hogy a lapp fokváltakozás annyira hasonlít a finnhez, hogy ez a tünemény nagyon közel hozza egymáshoz e két nyelvágat. Idézem: „Die stufenwechselsysteme des lappischen und ostseefinnischen sind trotz einiger sogar beträchtlicher verschiedenheiten doch in dem masse analog und — wenn man so sagen darf — vom gleichen geist getragen, dass ich ihre genetische zusammengehörigkeit für offenbar halte. Nach der stufenwechseltheorie umfasste der qualitative sowohl als der

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1943. április 13-i rendkívüli közgyűlésén tartott előadás.

quantitative stufenwechsel der finnisch-ugrischen (und uralischen) ursprache den ganzen konsonantismus... Die stufenwechsel-systeme des lappischen und ostseefinnischen können unter diesen umständen also nur mittelbar die ursprünglichen verhältnisse repräsentieren (SETÄLÄ sagt: 'Wo man heute einen paradigmatischen wechsel findet, muss man schon im voraus darauf sein, dass er mit grosser wahrscheinlichkeit unursprünglich ist'), weshalb sich ihre bedeutende ähnlichkeit auch nach der stufenwechseltheorie am besten durch die annahme einer gemeinsam vollzogenen entwicklung erklären würde."

Az a fokváltakozási elmélet, amire RAVILA itt hivatkozik, agyaglábon áll. A SETÄLÄTŐL felhozott érvek mind helytelenek (COLLINDER, Über den finnisch-lappischen quantitäswechsel I [1929.], Einleitung és 1. Buch; UA., Az uráli fokváltakozás: NyK. LII.). De tegyük fel, hogy az az elmélet mégis a valóságot fedi! Akkor fölmerül a kérdés: miből áll az a közös szellem, mely a lapp fokváltakozást a finnel összeköti? A lapp nyelven ugyan megvan ez az egész consonantizmusra terjeszkedő mennyiségi váltakozás, de a finnben csupán a kettős tenuisokra szorítkozik, azaz olyan esetekre, mint finn *akka*: lapp *ak'ka*, finn *suuttua*: lapp *sut'tát*, finn *appi*: lapp *vuoppá*. Ezek az egyedüli fokváltakozási esetek, melyek kizárólag a lappban és a finnségben fordulnak elő. A SETÄLÄ-féle elmélet szerint ez a típus már az alapnyelvben megvolt. Hogyan lehet akkor külön finn-lapp újítás?

Menjünk tovább! Az egyszerű tenuisoknak zöngés mássalhangzóval való váltakozása, pl. finn *puku* ~ többes *puvut*, *pata* ~ többes *padat*, *lepo* ~ allativus *levolle*, a lappban is megvan, csakhogy az őslappban a tenuis nyilván hosszú vagy legalább is félhosszú volt (T. I. ITKONEN: MSFOu. XXXIX, 19—20; COLLINDER: MSFOu. LXXIV, 434. §.; máskép WIKLUND: MSFOu. X, 85 és Lappische Studien I—III [=Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala 24: 16], 7). De ez a típus megvan a tavgi szamojédban is, éppúgy mint a finnben, sőt az osztják-szamojéd keti nyelvjárásában is, csak azzal a különbséggel, hogy itt, éppúgy, mint az őslappban, a minőségi váltakozás mennyiségi váltakozással van összekötve. Most két út nyílik előttünk: vagy eredeti ez a minőségi váltakozás, vagy másodlagos. Ha eredeti, akkor semmit sem bizonyít a lapp nyelv hovatarozására nézve. Ha pedig másodlagos, akkor kérdeznünk kell: hogyan keletkezett ugyanez a váltakozás a tavgi szamojédban is, az osztják-szamojéd keti nyelvjárásában is? Ha két vagy három helyen egymástól függetlenül jött létre ez a váltakozás, hogyan akarjuk következtetni azt, hogy éppen a lappban meg a finnségben közös eredetű, másutt nem?

Azonkívül a lapp nyelv a fokváltakozásra nézve jobban egyezik az osztják-szamojéddal, mint a finnséggel, és a finn

nyelv jobban egyezik a tavgi szamojéddal, mint a lapp nyelvvel.

A névragozás terén RAVILA rámutat a lapp és finn nyelvek közös comitativus-ragjára. Ez a finn *-ine-* vagy *-ina-*, lapp *-in(á)*. A többi finnugor nyelvben nem találunk semmi megfelelőt; de azért nem egész biztos, hogy finn-lapp újítás ez a rag. Vajjon összefügg-e a rag kezdő *i*-je a finnben, lappban, magyarban és egyes szamojéd nyelvekben előforduló obliquus többesjellel, az bizonytalan, de mindenesetre lehetséges, hogy a comitativus-rag két elemből áll. A szamojéd nyelvekben van egy 'társ' jelentésű szó: jurák *na*, *nā*, tavgy *nā*, osztják-szamojéd *ne*. Egyes esetalakjai határozói használatban is előfordulnak: jurák *nā* 'gegen', *nāna* 'bei', *nād* 'von'. A jurákban *-na* raggal ellátott comitativus is van, pl.: *Man nisaniña hantam* 'apámmal megyek', *podar nisándna hantam* 'te apáddal mész' (PROKOFJEV, Самоучитель ненэцкого языка 104. §.). A jurák comitativus, éppúgy, mint a finn, csak birtokjellel együtt fordul elő. A jukagir nyelvben a comitativus ragja *-ne*, pl.: *Met ečienē kiečē* 'atyámmal jöttem', *Tudel ečiedenē modoi* 'ő apjával együtt él'. JOCHELSON szerint ez a rag mint önálló szó is előfordul, mégpedig locativusban *naga*, *naya* 'együtt'. Ez a locativus egy comitativussal együtt is fölléphet, pl. *terikedenē naya* 'feleségével együtt'. Megjegyzem, hogy a *-de-* elem a harmadik személy birtokos személyragja. Első és második személyű birtokjelt a jukagirban nem használnak (lásd azonban COLLINDER, Jukagirisch und Uralisch 11).

Véletlen játék mindez az egyezés? Könnyen lehetséges. Én csak azt merem állítani, hogy — ami a finn-lapp rokonságot illeti — a finn és lapp comitativusra nem lehet sokat építeni.

A finn névragozásban tudvalevőleg (legalább) két külön többesjel van: *-t* és *-i*. Ha valamit egyszerűsítjük a dolgot, mondani lehet, hogy a *-t* a nominativusban és a vele azonos accusativusban fordul elő, az *-i* a többi esetben. A lapp nyelvben szintén két rag van: őslapp *-k* és *-i*. A *-k* a nominativus többesjele, az *-i* a más eseteké. RAVILA éppúgy, mint WIKLUND (FUF. II, 55), azon a nézetben van, hogy az őslappban a szóvégi *k* *t*-ből keletkezett. És tovább így vélekedik: „Hat sich aber das *k* des lappischen in diesem fall aus einem früheren *t* entwickelt, so stellt sich das pluralische kasussystem des lappischen viel näher zu dem ostseefinnischen als zu den anderen finnisch-ugrischen sprachen, denn in den obliquen kasus des plurals dient sowohl im lappischen als im finnischen *i* als pluralzeichen.“

Itt egy kis módosítással kell élnünk. A *-t* rag megvan a mordvinban, az obi-ugor nyelvekben és az osztják-szamojédban; valószínű, hogy megvolt a jurák, tavgi és jeniszeji szamojédban is, ahol most spiritus lenist találunk, és nincs kizárva, hogy a kamasziban is megvolt (vö. SZINNYEI: NyK. XLVI, 152).

Tehát hogy ez a rag az uráli ősnyelvből származik, az biztos, még ha a cseremiszen, a permi nyelvekben és a magyarban nyoma veszett is. RAVILA véleménye szerint ez a rag eredetileg nem névrag, hanem az igeragozásból lépett át a névragozásba (FUF. XXVII, 96). Valaha nem így mondták: *kalat uivat* 'úsznak a halak', hanem így: **kala uivat*. — Nem hiszem. De akár igaz, akár nem igaz ez az elmélet, semmiesetre sem tartozik az összehasonlító nyelvtudomány körébe. Mondjuk inkább, hogy ez transcendentális nyelvészet, glottogonia. De akármi is, arra nem alkalmas, hogy a lapp nyelvnek a finnséghez való viszonyára fényt vessen.

Térjünk most át az *-i* többesjelre! Ez megvan a finnságban, a lapp nyelvben, a magyarban, a jurák, tavgi és jeńiszeji szamojédban, talán a kamasziban is. — RAVILÁnak mindez nem elég: „Da es durchaus undenkbar ist, dass ein *i*-plural wie im finnischen und lappischen in der finnisch-wolgaischen ursprache vorhanden gewesen wäre, müssen wir ihn als solchen als einen für das finnische und lappische charakteristischen gemeinsamen zug ansehen, der das lappische und die ostseefinnischen sprachen fest miteinander verbindet.“

Aki úgyszólván az indoeurópai nyelvészetben nőtt föl, nehezen tudja ezt az észjárást megérteni. Hová lett pl. a perzsában, az oroszban az indoeurópai *-s* többesjel? Olyan német szavakban mint *Gäste*, *Kälber*, *Frauen* a mostani többesjel olyan elem, amely azelőtt a szótóhoz tartozott; az eredeti rag teljesen eltűnt.

Hát milyen *argumentum e silentio* kínálkozik a cseremiszen nyelvben, ahol még a *-t* rag is eltűnt a névragozásból, éppúgy, mint a permi nyelvekben, átadva a helyet mindenféle új képződményeknek? Ahol az egyik rag bizonyíthatólag elveszett, ott elveszhetett a másik is.

Érdekes fejtegetései során RAVILA arra az eredményre jutott, hogy a finn-(lapp-)mordvin-cseremiszen nyelvközösség korában csak ritkán használták a többesnek obliquus eseteit. Tegyük hozzá, hogy talán már a finnugor ősnyelvben így volt. Akkor jobban megérthetjük, hogy miért veszett el az *-i* többesjel a legtöbb finnugor nyelvben. RAVILA mégis ragaszkodik ahhoz a felfogáshoz, hogy ez a rag kizárólag finn-lapp fejlemény. Érvelésében WIKLUNdra támaszkodik. WIKLUND.(FUF. II, 65, 1. j.) véleménye szerint a lapp többesszámi genitívusnak sohasem volt esetragja; a finn *kalojen* 'halaké' genitívusnak a lapp nyelvben *gülii* felel meg, és mivel a déli lapp nyelvjárásokban sincsen *-n*, az őslappban sem lehetett. (Mellékesen mondva, ez az érvelés alig helytálló: a szóvégi *jn* mássalhangzócsoport sorsáról az őslappban semmit sem tudunk.) Szóval a genitívus pluralis azonos a pusztán obliquus pluralistóval vagy pluralis-basissal. WIKLUND szerint ez az esetragtalan genitívus eredetileg birtokosjelző melléknév volt. Ehhez

a nézethez csatlakozva RAVILA úgy véli, hogy az így született genitivus alapján kialakult aztán az egész obliquus többesszám-rendszer.

Ez könnyen lehet így. De hogyan jutottunk ahhoz, hogy ezt külön finn-lapp fejlődésnek tartsuk? RAVILA nagyon jól tudja, hogy az *-i* többesjel a magyarban is megvan, és nem osztozik MELICH (MNY. XIV, 230) véleményében, mely szerint a magyar *-i* nem azonos eredetű a finn-lapp *i*-vel; de ő következőképen érvel: „Das *i* in der ungarischen possessivdekliniation ... ist natürlich dasselbe material wie das plural *-i* des finnischen und lappischen. Die spezielle anwendung des *i* im ungarischen hat sich höchst wahrscheinlich während der eigenen entwicklung dieser sprache herausgebildet, wie im lappischen und finnischen, aber sie kann auch zeigen, dass das adjektivische *i*-suffix in manchen fällen schon in uralter zeit eine art plural-bedeutung gehabt hat.“

Ezt az érvelést talán el lehetne fogadni, ha az a saját-ság, hogy az *-i* jel csak a birtokos személyragozásban fordul elő, csupán csak a magyar nyelvet jellemezné. De ez nem úgy van. A tavgi és a jeniszeji szamojédban birtokos személyrag nélküli alakokban is előfordul az *-i*, pl. tavgi *kula* 'holló', abl. sing. *kulagata* ~ abl. plur. *kulagita*. Már a jurákban, mint a magyarban is, csak a birtokos személyrag előtt lép fel az *-i*, de akkor — mint a magyarban — nemcsak az obliquus esetekben, hanem a nominativusban is, pl. *lambau* 'hótalpom', *lambar* 'hótalpod', *lambada* 'hótalpa': *lambin* 'hótalpaim', *lambid* 'hótalpaid', *lambida* 'hótalpai'. Hasonlóképen az osztják-szamojédban is, pl. *logau* 'rókám', *logal* 'rókád', *logat* 'rókája': *loganim* (*logaim*) 'rókáim', *loganil* 'rókaid', *loganit* 'rókái'.

A tavgi és jeniszeji szamojéd obliquus többes képzéshez RAVILA a következő megjegyzést fűzi: „Diese merkwürdige übereinstimmung scheint mir nicht die einzige zu sein, die die samojedischen sprachen zu den finnisch-lappischen nähert, wie sie schliesslich auch erklärt werden mag.“

Erre csak ezt felelhetjük: a szóragozás terén a szamojéd nyelvek sokszor egyeznek a lapp és finn nyelvekkel, és ez azért van, mivel éppen ezek a nyelvek legjobban őrizték meg a nem főhangsúlyos szótagokat. Ha elkopik a szó vége, akkor a ragok is könnyen kophatnak el. Ha a hangsúlytalan magánhangzók elvesztik önállóságukat, akkor könnyen elmosódnak az afféle jelek is, mint a legtöbbet jelölő *-i*.

Tudvalevőleg az imperativusnak a finnségben három jele van: *-k*, ami a legtöbb nyelvjárásban véghehezetté vált vagy kiveszett, és kizárólag az egyes második személyben fordul elő; *-ka* ~ *-kä*, ami a finn irodalmi nyelvben csak a többes első és második személyben szerepel; *-ko* ~ *-kö*, ami a finn irodalmi nyelvben a harmadik személyben használatos, kivételesen — karjalaiasan — az egyes második személyben is.

A *-ko-* tulajdonképp optativus-jel; e jelentéskülönbség megvan még a karjalaiban, s a finn irodalmi nyelvben is nyoma akad, így a BUDENZ—SZINNYEI-féle nyelvtan említ olyan példát, amiben *herää* 'ébredj föl' ~ *herätkös* 'ébredjél föl'. Hasonlók a visszonyok a lapp nyelvben, ahol a finn *a-*-nak, illetőleg *ä-*-nek *ë* felel meg, pl. *muittälékkum* 'hadd meséljek (én)' ~ *muittälække* 'meséljete ti ketten'. Érdekes jelenség, hogy a finnmarki nyelvjárások (lp. N.) egyeznek a finn nyelvvel (*u* csak egyes alakokban), míg a jokkmokki nyelvjárás egyezik a karjalaival (külön parancsoló és fölszólító mód).

RAVILA véleménye szerint a lapp *u* nem főhangsúlyos szótagban csak átvétel lehet a finnségből. Érvelése a következő: „(Wir) können... keine einzige wortgruppe nachweisen, in der wir *o* als stammvokal ansehen müssten... *o* erscheint regelmässig als suffixvokal. Da wir in keiner finnisch-ugrischen sprache ausserhalb des finnischen und lappischen ein solches suffix finden und da sich ausserdem schwer zeigen lässt, dass es in der finnisch-ugrischen ursprache wirklich bloss nur einen vokal enthaltende suffixe gegeben hätte, deutet auch dieses verhalten darauf hin, dass *o* aus einem stammvokal bei antritt eines suffixkonsonanten entstanden ist.“

Szóval, az *o* nem igen származhatik RAVILA szerint a finn-ugor ősnyelvből. Az sem valószínű, hogy itt közös finn-lapp hangfejlődéssel van dolgunk. Inkább fel kell tenni, hogy „in allen den fällen, wo... in nichterster silbe ein fortsetzer des urlappischen **ö* auftritt, dieser vokal... auf... einfluss von ostseefinnischer seite zurückzuführen ist.“

RAVILA továbbá SETÄLÄRE (Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen [= JSFOu. II] 177) hivatkozik, aki azon a nézeten volt, hogy az optativus eredetileg kicsinyítő képzés, amelynek a *-ko* jele talán úgy keletkezett, hogy a *-ka* képzőhöz a deminutív képző *-i* hozzáragadt. Mégpedig az *ai-* kettőshangzóból csak a finnbén, nem a lapp nyelvben, *oi* lehetett. Mindebből az következőnek, hogy a *-ko* jel szintén szorosan odafüzi a lapp nyelvet a finnséghez.

RAVILA értekezése 1935-ben jelent meg. 1936-ban LEHTISALO (MSFOu. LXXII, 25—42) kimutatta, hogy az őszamojédban főhangsúlytalan szótagban is volt labialis magánhangzó. Rövid is, hosszú is. A hosszú *u* vagy *ō* az összes szamojéd nyelvekben megmaradt, legalább is ami a labialis minőségét illeti. A rövid *u-*-t, illetőleg *ü-*-t legjobban megőrizte a jenszeji és a kamaszi meg a többi, már régen kihalt déli szamojéd nyelvjárás. Annyiban talán igazat kell adni RAVILÁNAK, hogy ezek a magánhangzók a második szótagban csak származékszavakban fordulnak elő. De bennünket jobban érdekel az a körülmény, hogy ősrégi uráli szavakban találjuk az ilyen labialis magánhangzót. És ami érdekesebb: van köztük olyan

szó is, amely a finnben és a lapp nyelvben is labialis magánhangzóval végződik. LEHTISALO teljes joggal teszi fel, hogy a szóbanforgó labialis magánhangzó uráli eredetű.

Az idevágó szavak közt három régi rokonsági műszó van.

A magyar *vő* szónak a finnben *vävy*, a lappban *vivvá*, a tavgi szamojédban *biŋi(ŋ)* felel meg. Úgy látszik, a finn *y* ős-uráli eredetű.

A finn *käly*-nek voltaképen 'a férj fivérének felesége' a jelentése, éppúgy mint a lapp *gälö-jædne* összetételé meg a mordvin és a zürjén *kel*-é. A tavgi *šaluŋ*, jensiszeji szamojéd *seri* a. m. 'a feleség nővéérének a férje', szóval ugyanaz, ami az előbbi, de férfiban. A jukagir *kelil* mind a két jelentést magába foglalja; JOCHELSON szerint ezt jelenti: „the husband of the wife's sister or female cousin; the wife of the wife's brother or female cousin; the husband of the husband's sister or female cousin: the wife of the husband's brother or male cousin.“ A törökségben és az indoeurópai nyelvekben is van hasonló szó, ahogy már NÉMETH GYULA (NyK. XLVII, 76), illetőleg LÖNNROT (Finskt-svenskt Lexikon *käly* al.) megjegyezték.

A finn *nato*-nak a jelentése 'a férj nővére' vagy talán a 'a feleség nővére' is. Déli-lapp *nöte* 'a feleség huga' lehet finn jövevényszó; mindenesetre a második szótagban eredetileg *u* volt. Cseremisiz *nudō* 'a feleség, illetőleg a férj huga'. Jurák szamojéd *nāō* 'a feleség öccse', kamaszi *nado* 'a férj fivére'.

A következő szó valószínűleg deminutivum: finn *haktu* 'lanugo, pehely'; vö. *hapsi*, lapp *vuok'tá* 'hajszál'. Jensiszeji szamojéd *ito* 'haj'.

Nemcsak egyes szavakban, hanem képzőkben is LEHTISALO kimutatta a finn *o*, illetőleg *u* és *ü* (*y*) ős-uráli mivoltát. Az idevágó deverbális névszóképzővel kapcsolatban elég, ha a következő szóegyeztetést idézzük: finn *sato* 'gabonatermés' (a tőszó *sata*:- *ruis tänä vuonna sataa runsaasti* 'ezidén bőségesen terem a rozs'), jensiszeji szamojéd *tido*.

A deverbális igeképzőre nézve idézzük a következő finn, lapp és szamojéd szavakat: Finn *näkyä* 'látszik', *kuulua* 'hallatszik', *kääntyä* 'fordul' (*nähdä* 'lát', *kuulla* 'hall', *kääntää* 'fordít'). Lapp *oidnut* 'látszik', *gullut* 'hallatszik' (*oidnet* 'lát', *gullat* 'hall'). Jurák *χājō* 'marad' (*χājē* 'hagy'), *šidō* 'ébred' (*šidē* 'ébreszt'). Tavgi *kō-u'am* 'hátramaradok' (*koa-e'ema* 'hátrahagyom'), *kidy'am* 'fölébredek' (*kidi'ema* 'fölébresztem'). Kamaszi *šüddöläm* 'fölébredek' (*šüddir'lim* 'ébresztem'), *kubdöläm* 'kialszom' (*kubder'lim* 'eloltom').

A jukagir nyelvben is megfelelő képzőt találunk: déli nyj. *medu*-, északi nyj. *meru*- 'hallatszik' (*medi*-, illetőleg *mori*- 'hall'); déli nyj. *jedu*-, északi nyj. *vietu*- 'kiszabadul' (déli *jete*-

északi *viete* 'elereszt'); déli *aʔidu* 'elbújik' (*aʔidi* 'titokban tart').

Térjünk most vissza a finn-lapp optativus- vagy precativus-képzőkhöz! Ismétlem, a finn-ségben az imperativus jele *-ka* ~ *-kü*, a precativusé *-ko* ~ *-kõ*. A *-ka* jelnek pontos megfelelője megvan a kamaszi szamojédban is, ahol pl. *nere* 'megijed' az imperativusban így hangzik: egyes 2. sz. *nerä* (véghehezettel, mint a finnben is), 3. sz. *neregei*, többes 2. sz. *neregä*, 3. sz. *nerëgäje*.

A kamasziban az imperativus-jel magánhangzója eléggé változik; ez legalább részben a magánhangzóilleszkedéstől függ.

Mellesleg mondva, a jukagir nyelvben is megfelelő imperativus-képzést találunk, pl. *lek* 'légy', *legen* 'legyen'.

A jurák szamojédban a precativus jele *-kar* vagy ebből keletkezett *-har*, *-gar*, a tavgyban *-kal*, *-gal*.

A tavgi imperativusban *-ka* helyett *-ŋa*, *-ŋu* jelet találunk. Hogy vajon összefügg-e ez az előbbivel, arról nem merek véleményt mondani. Az egyes 2. személyben véghehezett helyett a hosszabb *-gaŋ* rag is előfordul: *matu* 'vagy' vagy *matugaŋ* 'vágj!'

A jurák imperativusban nem találjuk nyomát a *-ka* jelnek. 'Vágj!' jurákul *mada*, 'vágjatok!' pedig *madāda*; vö. mordvin *ramak* 'végy', *ramado* 'vegyetek'. De az imperativus és precativus első személyére nézve CASTRÉN érdekes megjegyzést tesz (Grammatik der Samojedischen Sprachen 471. §.): „Was den Imperativ betrifft, . . . bilden einige Dialekte gewisse eigentümliche Formen. So wird in der Tawgy-Sprache die erste Person im Imperativ wie im Prekativ durch den Charakter *gu*, *ku* gebildet, der im Jenissei-Dialekt *hu*, *ggu*, *ku*, im Jurakischen *hu* (*ha*, *hi* u. s. w.) lautet.“ — És más helyen (i. h. 512. §.) a tavgi szamojéd imperativusra és precativusra vonatkozólag ezt mondja: „Zu den Eigentümlichkeiten ihrer Bildung gehört, dass die erste Person eine eigne Form entbehrt und gewöhnlich wie im Jurakischen durch *gu* (*ku*) ersetzt wird; z. B. *matugum*, mag ich schneiden, *fankuma*, mag ich legen.“

Ezek olyan adatok, amelyek nincsenek a paradigmákban. De a most idézett mondatokat nem lehet másképp érteni, mint hogy mind a jeneszeji szamojédban, mind a tavgiban az imperativus és precativus közös képzője az első személyben, legalább is egyesben *-ku*. A jurákra nézve nem lehet a képző eredeti magánhangzóját teljes biztonsággal megállapítani, mivel *h* után minden magánhangzó a *h*-t megelőző magánhangzóhoz hasonult. De CASTRÉN joggal felteszi, hogy a jurákban is, mint a jeneszejiben, *u* az eredeti magánhangzó. Ebből az következik; hogy valószínűleg már az ős-szamojédban a *-ka*-jel mellett egy *-ku*-jel is megvolt, amely az imperativus (és precativus) első személyében fordul elő. Magától értetődő, hogy az imperativus első személye, legalább is az egyesben, jelentésénél fogva nem lehet valóságos parancsoló mód, hanem inkább precativus vagy

optativus. Most ott vagyunk, ahonnan elindultunk: a tavgy szamojéd *matugum* 'hadd vágjak' pontosan megfelelhet olyan lapp alakoknak, amilyen *lëkkum* 'legyek', *muittälëkkum* 'hadd meséljek'. Ha délibáb, a véletlen játéka is ez, nem bánom. De azt sem merném állítani, hogy ez a képző szorosan összefüzi a lapp nyelvet a finnséggel.

Mielőtt ezt a polémiát befejezem, még egy RAVILától felhozott jelentéstani problémához is hozzá kell szólnom. RAVILA arra hivatkozik, hogy a lapp többes accusativus azonos a finn többesszámi partitivussal: lapp *güliid* 'halakat' = finn *kaloja* (DONNER O., Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen [1879.] 94; NIELSEN: Festschrift til J. Qvigstad 168). Hiszen a lapp nyelvben a többes partitivus kiszorította az eredeti, a nominativussal azonos accusativust, kivéve a legdélibb nyelvjárásokat, ahol a tényállás megközelítőleg olyan, mint a finnségben. Mint alanyeset a partitivus-accusativus meglehetősen ritkán fordul elő, pl. Gellivare: *Gäl münē læ gusäid* 'van ám nekem elég tehenem', finnül: *kyllä minulla on lehmiä*. Erre RAVILA ezt a megjegyzést teszi: „Jedenfalls bringt das vorkommen des partitivs als eigentlicher kasus des objekts . . . das lappische unbedingt den ostseefinnischen sprachen näher als dem mordvinischen und tscheremissischen, nicht zu reden von den anderen finnisch-ugrischen sprachen.“

Ez szerintem olyan eset, ahol finn befolyásra lehet gondolni, és ha így van, akkor a többes partitivus tárgyesetként való használata nem mondhat sokat a lapp nyelv hovatarozásáról. De tegyük fel, hogy önálló fejlődéssel állunk szemben! Akkor tekintetbe kell venni, hogy a mordvin nyelv, amennyiben a névragozásban a partitivus-ablativust mint távolító- esetet használja, egészen elszigetelve áll az uráli nyelvek körében. A cseremiszi és a permi névragozásban teljesen hiányzik a partitivus, sőt az osztjákban is. Amennyiben a magyar és a vogul névragozásban megmaradt, nincs ennek sem helyhatározói, sem partitivusi funkciója. A szamojéd névragozásban sincs biztos nyoma a partitivus-ablativusnak. Leszámítva az ugor-nyelveket, mindenütt — a mordvin kivételével — úgy áll a dolog, hogy a tulajdonképeni névragozásban a régi ablativusrag csak valami képzővel együtt bírja távolító funkcióját fenntartani. Ez a képző vagy coaffixum a finnugor nyelvekben *-s* vagy *-l*, a szamojéd nyelvekben *-ka*.

Az ablativus-partitivus eredeti jelentéséről RAVILA ezt mondja: „Wir wissen, dass er ursprünglich ein trennungskasus war, tritt er doch als solcher noch in den adverbien *kotoa* [hazulról], *ulkoa* [kívlülről] usw. auf.“

Igen! de ezt a szűkre szabott használatot úgyszólván minden uráli nyelvben megtaláljuk, csak a mordvinban nem. Ahogy „Jukagirisch und Uralisch“ című munkámban kimutattam (5—21. §), az eredeti tulajdonképeni ablativus használati köre

az uráli nyelvekben: 1. általános jelentésű, helyzetjelölő, hiányos ragozású névszótók 'a felső, alsó, hátsó, külső stb.' jelentéssel: finn *alta* 'alul' és *takaa* 'mögül', ős-uráliak; 2. mutató és kérdő névmások. — Ugyanezt találjuk a jukagir nyelvben is: finn *alta*, lapp *vuoldē*, mordvin *aldo*, jurák szamojéd *nyld* 'alul' = jukagir *ät* (töve: *al-*); jeniszeji szamojéd *kudo* 'honnan' = jukagir *rot*.

Egyszerűen, úgy tűnik fel, mintha a mordvin nyelv az ablativus használatára vonatkozólag a többi uráli nyelvhez képest roppant régies volna. De ha ez így van, nem sokra megyünk azzal az érveléssel, hogy „die entwicklung des partitivs zum eigentlichen objektskasus erst nach der trennung vom mordvinischen stattgefunden hat“. Mert a közös kiinduló pont, az ablativusnak a névragozásban való használata, a távoli őskorba esik. A további fejlődés ugyanaz, ami a franciában történt, ahol az olyan kifejezés, minő a *je bois de l' eau* eredetileg ezt jelentette: 'a vízből iszom', majd idővel ezt a jelentést vette föl: 'vizet iszom'. Ez pedig olyan természetes jelentésfejlődés, hogy az ilyenből nem lehet semmit a lapp nyelv hovatarozandóságára következtetni.

A RAVILA felhozta alaktani érvek közül most jóformán csak egy maradt meg. RAVILA éleselméjű fejtegetésével valószínűvé tette, hogy a finn feltételes mód nemcsak a lapp potentialissal, hanem egyszersmind a lapp conditionalissal is azonos. De ez az egyedüli egyezés nem bizonyít sokat. Sőt furcsa volna, ha két alaktanilag olyan konzervatív nyelv, amilyen a lapp meg a finn, nem őrzött volna meg egyetlen közös vonást sem a többi uráli nyelvtől elkülönülve. Tudjuk már, hogy a finnségben és a lapp nyelvben együttesen megvan nem egy ős-uráli jelenség, amely a többi finnugor nyelvben már nincs meg. Gondoljuk, hogy ez a feltételes mód a finnugor ősnyelvben keletkezett! Akkor nem szabad azon megütközni, hogy csak a két legkonzervatívabb finnugor nyelvágban maradt meg.

RAVILA azzal az összefoglaló állítással fejezi be idevágó fejtegetéseit, hogy „der wesentliche teil des lappischen teils aus einer vorfinnischen sprachform, die noch nach der trennung aller anderen finnisch-ugrischen sprachen vorhanden war, teils aus der schon deutlich urfinnischen sprachform hervorgegangen ist“; és hozzáteszi: „Hiermit will ich keineswegs behaupten, dass sich das lappische restlos aus diesen ausgangspunkten erklärte, aber es ist deutlich zu ersehen, dass die 'reste', soweit solche nachweisbar sind, eher rudimentären charakter tragen.“

Nem tudom, mit jelent itt a „rudimentär“ (csenevész) szó. Talán nem kell ezt úgy érteni, hogy a lappok valaha olyan finnugor nyelvet beszéltek, melynek nem volt semmi közeli rokonsági viszonya a finnséghez, és hogy az idők folyamán

kicsérélték ezt az ismeretlen finnugor nyelvet egy még nem ős-finn nyelvvel; úgyhogy az előbbi nyelvükből csak néhány vonás maradt meg. Akárhogy van is, mindenesetre RAVILA nyilván azt a nézetet képviseli, hogy a lappok nem egyszerre vették át a finnek őseitől mostani nyelvüket, hanem részlet-szerűen, hosszú megszakításokkal. Az én véleményem szerint az efféle feltevés a priori olyan valószínűtlen, hogy nem lehet azt határozott bizonyíték nélkül elfogadni. Amint láttuk, ilyen bizonyíték nincs.

Szeretnék még egypár alaktani adatot említeni, amit RAVILA nem hozott föl.

Közös a finnben és a mordvinban a translativus, pl. finn *puuksi*, mordvin *tšuvtoks* 'fává'. Mind a két nyelvágban ez az eset azt jelenti — WIEDEMANN (Grammatik der Ersä-mordwinischen Sprache 53. §.) szerint — „wözu oder als was etwas dient oder da ist“. Lehet, hogy idetartozik a cseremiszi lativus is, pl. *saltakeš keäš* 'katonának menni'. Ennek lativus, locativus, factitivus és praedicativus jelentése van (Cseremiszi nyelvtan 223—7. §.). A lapp névragozásban nincs meg ez az eset, csak néhány lativus jelentésű határozóban szerepel, mint *luksa* 'dél felé', *álas* 'fel', *vulus* 'alá' (WIKLUND, A translativus: MNy. XXIII, 321—8).

A finn ablativusnak és allativusnak van megfelelője a cseremiszi nyelvben, pl. *kitleč* = *küdeltä*, *kitlan* = *küdelle(n)*; az adessivusnak és allativusnak van megfelelője a zürjénben. Ez a rendszer a lapp nyelvben csak egyes határozókban mutatható ki (BERONKA, Lappische Kasusstudien 116—20. §.).

Tudvalevőleg a finn mutatónévmások: *se*, *tämä*, *tuo* a többesben így hangoznak: *ne*, *nämä*, *nuo*. Ezt a jelenséget a mordvinban, a cseremiszi nyelvben és a zürjénben is megtaláljuk. Ez nyilván csak afféle suppletivizmus, amilyent a német *Seemann* ~ *Seeleute*-féle ragozásban láthatunk. Az osztják-szamojédokban van idetartozó névmás: *na* 'ille' (CASTRÉN, Gram. d. sam. Spr. 453. §.). Ilyen *n*-nel kezdődő névmástövet a lapp nyelvben csak modális határozókban találunk: *nuvt* 'úgy', *nävt* 'így'; vö. finn *niin* 'úgy', *näin* 'így', *noin* 'amúgy' és osztják-szamojéd *nälžek*, *nilden* 'úgy'.

Ezzel kapcsolatosan megjegyzem, hogy a *se* névmás, amely finn-mordvin-vogul-osztják szó, nincs meg a lapp nyelvben.

A mordvin *-ka*, *-ga*, *-va* raggal végződő prolativusnak, pl. *kiava* 'az út mentén', a lapp nyelvben pontos megfelelője van, pl. *varreg* 'a hegy mentén'. Ide tartozik talán a *-ke*, *-je* ragú, meglehetősen ritka comitativus is. A finnségben, úgy látszik, nincs meg ez az eset.

Talán azt is kellene említeni, hogy a lappban meg a mordvinban a **-ja* képzőjű nomen actoris a participium praesens szerepét is átvette.

Mindezek a vonások eltávolítják a lapp nyelvet a finn-ségtől.

Talán szabad felhozni egy példát arra, hogy milyen kényes az itt alkalmazott módszer.

A lapp infinitivus azonos a finnel: egy *-ta* képzőjű ige-névszónak *-k* ragú lativusa. RAVILA mégis teljes joggal kihagyta ezt az egyezést fejtegetéseiből. Ennek az oka csak az lehet, hogy az osztjában is megvan ugyanez az infinitivus, pl. *tremjugani p'ə.t'q̄'ə 'fél' = lapp ballát*. Ha nem volna meg az osztják megfelelés, akkor bizony azt kellene mondanunk, hogy a közös infinitivus szorosan összeköti a lapp nyelvet a finnséggel.

Mit lehet a számnevek ből következtetni a lapp nyelv hovatarozására nézve?

Finn *kahdeksan 'nyolc'* és *yhdeksän 'kilenc'* a lappban, a mordvinban és a cseremiszbén is megvan. Mellékesen: nem tartom biztosnak, hogy ezekben a számnevekben indoeurópai jövevényszó rejlik (GENETZ: Suomi 3. J. XIII/3, 13; SETÄLÄ: FUF. XII, 162).

A finn *kymmenen 'tíz'* szónak csak a mordvinban van megfelelője. A lapp *loge 'tíz'* a cseremiszbén és a vogulban is megvan, talán az osztjában is. SZINNYEI (FgrSprw.² 93) joggal felteszi, hogy ez a szó már a finnugor ősnelvben 'tíz'-et jelentett.

GENETZ (Suomi 3. J. XIII/3, 13), úgy látszik, arra a lehetőségre gondolt, hogy a lapp *gavce 'nyolc'* finn jövevényszó. Így lehetne azt a különös jelenséget magyarázni, hogy a *gavce* szóban más magánhangzó van, mint a *guoktē 'kettő'* szóban, amely tudvalevőleg az előbbinek a gyökérszava. De ezt az érvelést azért nem fogadhatjuk el, mivel ugyanez a meglepő hangváltakozás megvan a cseremiszbén is, ahol a 'kettő' így hangzik: *kok*, a 'nyolc' pedig így: *kändäkšə* vagy *kandášə*. Itt, úgy látszik, csak ősrégi hangváltakozásról lehet szó, hasonmásával annak a váltakozásnak, mely ebben a szópárban megvan (SETÄLÄ: JSFOu. XIV, 3: 51): finn *palaa 'ég' ~ polttaa 'éget'* (vö. észl *pōleda 'ég'*) | lapp *buollet 'ég' ~ boaldet 'éget'* | mordvin *paloms 'ég' ~ pultams 'éget'*. Az én véleményem szerint az ilyen elsőszótagbeli magánhangzováltakozások azzal függenek össze, hogy a második szótagban eredetileg paradigmikus *a ~ e* váltakozás volt (vö. IRKONEN ERKKI: Archiv für vergleichende Phonetik V, 146). A lapp *guoktē* szóban az *e* *a*-ból keletkezett. A finn *palaa ~ észl pōleda* esetében megvan ez az *a ~ e* váltakozás. A lapp *boaldet* causativumban az *l* után egy magánhangzó esett ki, és amennyit tudunk, ez csak *e* (*ē*) lehetett (vö. NIELSEN, A lapp nyelvben előforduló aránylag hosszú tőmássalhangzók kérdéséhez: NyK. L, 329 kk.; COLLINDER, Festschrift til J. Qvigstad 361—2), a *buollet* gyökérszónak az *e*-je pedig csak *a*-ból keletkezhetett. Így lehet olyan eseteket is megmagyarázni, amilyenek: finn *salmi* 'szoros

fretum' ~ lapp *čoaľbme* vagy finn *sarvi* 'szarv' ~ lapp *čoar've*, ahol a finn *a* magánhangzónak rendes megfelelője a lappban nem *oa* volna, hanem *uo*, s a lapp *oa* kettőshangzónak a finnben rendesen nem *a* felelne meg, hanem inkább *o*; szóval itt egy régi *a* ~ *o* váltakozást tehetünk fel, amilyent a *palaa* ~ *polttaa*, *buollet* ~ *boaldet*, *paloms* ~ *pultams* szópárban láttunk. Itt tehát nem fokváltakozásra, hanem umlautra gondolok (vö. Indo-uralisches Sprachgut 4. §.).

Ha most visszatérünk a *kahdeksan* ~ *gavce* és *yhdeksän* ~ *qvce* szavakra, azt mondhatjuk, hogy ezek az egyezések a mellett szólnak, hogy a lapp nyelv a finn-volgai csoporthoz tartozik. Viszont az is lehetséges, hogy *gavce* és *qvce* finn jövevényszavak.

Hogy az ugor nyelvek külön egységet alkotnak a finnugor nyelvek keretében, és hogy a lapp nyelv az ugor nyelvektől több tekintetben eltér, azt szerintem nem lehet kétségbe vonni. Gondoljunk csak olyan jelenségre, mint a *-t* ragú locativus!

SETÄLÄ (Suomen suku I, 183) azon a nézetben volt, hogy a lapp nyelvnek nincsen közelebbi rokonsági viszonya a finn-séghez. Ő arra hivatkozott, hogy a lapp nyelvben nagyon sok finnugor eredetű szó van, mely a keletitengeri finn nyelvekben hiányzik. Ennek az érvnek a horderejét azért lehet nehezen megítélni, mivel a lapp nyelvben annyi finn jövevényszó van, és többnyire nincsen biztos kritériumunk arra, hogy a (régibb) jövevényszavakat az örökölt finnugor szavaktól elválasszuk (GENETZ: Suomi 3. J. XIII/3, 4). Van azonban egy nagy csoport, melyre nézve ilyen kritérium igenis van. Azokra a szavakra gondolok, melyek affrikátát tartalmaznak. Szerencsére úgy áll a dolog, hogy TOIVONEN (FUF. XIX.) a szóbeli affrikátát tartalmazó finnugor szavakat megbízható módszerrel állította össze, nem kevesebbet, mint négyszázat. TOIVONEN pompás értekezése segítségével arra az eredményre juthatunk, hogy a lapp nyelvben kimutatható idevágó finnugor, illetőleg uráli szavaknak a száma körülbelül 170. Ezeknek jó fele, vagyis körülbelül 90, a finnségben is megvan. Ezt a számvetést továbbra is vinni azért nem tanácsos, mivel a magyart kivéve egy finnugor nyelvnek a szókinését sem ismerjük olyan jól, mint a finnet, az észtet és a lappét. De ha ilyenformán csak minden második ősrégi lapp szónak van megfelelője a finnségben, akkor talán mégis mondhatjuk, hogy ez nem szól a mellett a feltevés mellett, hogy a lapp nyelv nagyon közel áll a finnhez.

De ha a lapp nyelv nem függ össze a finnséggel, akkor újból fel kell vetnünk a protolapp kérdést. Hiszen WIKLUND (MSFOu. X, 7—12, 14—5, 40: Eberts Reallexikon der Vorgeschichte III, 366) úgy érvelt, hogy mivel a lappok fajilag merőben eltérnek a finnektől, fel kell tenni, hogy eredetileg egész más nyelven beszéltek, és csak átvétel útján jutottak mostani

nyelvükhöz. WIKLUND még a lapp szókinsben is a feltett protolapp nyelv nyomait kereste. Így a nagy Lüle-folyam lapp neve, *Luleju*, az ő véleménye szerint 'víz' jelentésű protolapp szót tartalmaz (Namnet Luleå och de forna nationalitetsförhållandena i Norrbotten: Ymer 1904.). Egyetértek RAVILÁVAL, amikor ő ezt az etimológiát túlságos merésznek találja, de nem osztozhatom az ő véleményében sem, mely szerint *Luleju* finn eredetű. Így írja: „Es dürfte jedoch reiner zufall sein, dass der anfangsteil des in rede stehenden ortsnamens an das lappische *lulle* [kelet] erinnert, denn die in den worte auftretende schwache stufe, die diesfalls zu erwarten wäre, lässt sich, soviel ich sehen kann, in keiner weise begründen. Übrigens macht der ganze name schon seinem bau nach einen durchaus unlappischen eindruck. Das gibt ja auch WIKLUND zu, wenn er darin überreste des protolappischen sucht. Es ist aber zu bemerken, dass sich der finnische name *Luulaja* ungezwungen an die im finnischen zahlreich vertretenen flussnamen auf *-ja* anschliesst. Ausserdem konstatierte schon Europaeus, dass auch finnischerseits der name *Luulaja* vorkommt... Unter diesen umständen scheint es offenbar, dass das lappische wort... nicht nur in bezug auf sein derivationselement, sondern als ganzes ein finnisches lehnwort ist.“

A „finnischerseits“ szót itt cum grano salis kell vennünk. Hiszen a dolog így áll: az oului tartomány Kuhmoniemi nevű községében, közel az orosz határhoz, ahol a finn telepítés meglehetősen új, van egy *Luulaja* nevű tanya egy *Luulajanjärvi* nevű kis tó partján. A tóból egy *Luulajanjoki* nevű folyócska ered. A vidék finn helynevei majdnem mind nyilván új jellegűek. Ellenben olyan helynevek, mint *Lapinniemi*, *Kotaniemi* stb., valamint az élő néphagyomány arról tanúskodik, hogy itt azelőtt lapp lakosság volt (Suomenmaa IX/1, 237).

En következőképp értelmezem a *Luleju* szót. Első fele azonos a lülelapp *lulii* (= *lulij*) szóval, ami 'keleti lapp'-ot jelent: így nevezik a hegyvidéki lappok az erdei lappokat. A második fele a 'folyó' jelentés, a *jokká* szónak változata. Szóval *Luleju* azt jelenti, hogy 'az erdei lappok folyója'. Hiszen a Lüle-folyó két ágból áll, melyek az erdővidéken összefolyznak. Szóval a főfolyó mentén már régóta erdei lappok tartózkodnak. Most áttérek a hangtani részletekre. Olyan szavakban, mint amilyen *lulii*, genitivus *lullihá*, egyes vidékeken a második szótagban *i* helyett *e* is előfordul, és legalább két helynévben *lullihá* helyett *lullehá* alak található. Ennek a szónak az egyes nominativusa ritka, de *lulii* mellett joggal *lulei* alakot is feltehetünk. Ami a helynévnek második felét illeti, *jokká* mostanában a. m. 'kis folyó, folyócska', de a keleti (inari és orosz-lapp) nyelvjárásokban, ahol az őslapp *u* magánhangzó megmaradt, általában 'folyó' — akár nagy, akár kicsi folyó — a jelentése. A közép- és déli-lapp nyelvjárásokban előkerült az *ædno* szó.

'nagy folyó' jelentésben. Feltesszük tehát, hogy folyónk neve valamikor **Lulei-jukká* (< **Lulēs-jukká*) volt. Idővel a **jukká* szó jelentésköre megszűkült, úgyhogy csak kis folyókra lehetett alkalmazni. Ez a körülmény hozzájárulhatott ahhoz, hogy a **Lulei-jukká* név a nyelvérzéknek már nem mint összetétel, hanem mint simplex tűnt fel. Így maradhatott meg ebben a névben az *u* vocalis, míg az önálló **jukká* szóban, főhangsúlyos helyzetben, már *q*-vá vált. De egyszerű szóban a lappok ki nem ejthetnek a második szótag magánhangzója után kettős vagy hosszú mássalhangzót. Így **Lulei-jukká*-ból **Lulejukká* keletkezett. Ennek a genitivusa a lúlei nyelvjárásban csak **Lulejuga* lehet. De van egy szócsoport, amelyhez a név könnyen társulhatott. Vegyük pl. ezt a szót: *luladá*, gen. *luladága* ' délkeleti szél'. Ennek a nominativusban három változata van: *luladá*, *luladák* és *luladákká*. Így nagyon érthető, hogy a **Lulejukká* alakból analógia útján végül *Luleju* lett.

De térjünk mostmár vissza a lappok feltételezett nyelvátvételére! Ha abból indulunk ki, hogy a lapp nyelv egyszerűen csak nyugati finnugor nyelv, akkor joggal vethetjük föl ezt a kérdést: melyik nép áll közelebb a finnugor, illetőleg az uráli ősnéphez, a finnek-e vagy a lappok? Ez ugyan már nem nyelvtudományi, hanem fajbiológiai kérdés. De próbáljunk mégis hozzászólni!

A finneket és az észteket a szakemberek a kelet-balti népfajhoz sorolják. Ez annyit jelent, hogy legközelebbi fajrokonaiak indoeurópai nyelveket beszélnek. A többi finnugor népről legalább azt lehet állítani, hogy fajilag nem egységesek. Ami aztán a szamojédotok illeti — hiszen ők is nyelvrokonok — CSEKANOVSKI (MSFOu. LXVII, 69) azon a nézeten van, hogy a lappokkal együtt egy fajt alkotnak. Ha ez így van, akkor nincs kizárva, hogy első sorban éppen a lappok és a szamojédotok származnak az ősnéptől, más szóval: hogy nem a lappok vették át a finnektől a nyelvüket, hanem a finnek — mordvinok, cseremiszek? — ősei vették át a lappok őseitől finnugor nyelvüket. A finnek és a lappok közt a mai világban fennálló számarány nem mond ellene ennek a feltevésnek. Mert ez a nyelvátvétel csak nagyon régen történhetett meg, és azóta nagyon változhattak a viszonyok. Egyes népek az idők folyamán nagyon szaporodtak, mások fogytak. Hányan voltak az oroszok ezelőtt ezeröttszáz évvel? Mi lett a lív nemzetből, amely egyszer Livlandban uralkodott? A jukagirok valamikor sokan voltak, óriási területet laktak. Az utolsó népszámláláskor 443-an voltak; azok közül is csak jó negyedrésze valódi, a többiek eljukagirosodott tunguzok.

Ha pedig mindez így van, hiába tudakozódunk a protolapp után. Épp olyan jogosan kérdezhetnők: milyen volt a protofinn nyelv?

COLLINDER BJÖRN.

Est, este, eset.

ZOLNAI GYULA nemrégiben (MNY. XXXVIII, 299) tisztázta az *est* és *este* szavaink múltjára vonatkozó nyelvtörténeti adatokat. Ezt az alkalmat szeretném felhasználni *est* szavunk és néhány családtagja eddig szintén elég homályos alak tani viszonyainak is a tisztázására.

E célból először is bejelentem, hogy nem tartom elfogadhatónak azon, a magyar nyelvészek körében meglehetősen elterjedt (az EtSz. szerkesztőitől is elfogadott) s úgy látszik SZARVAS GÁBORTÓL (Nyr. XXI, 56) származó feltevést, hogy *este* szavunk a R. *estvel* rövidülése. Az ilyen helyzetű *v* kiesése ugyan teljesen érthető volna (l. erről még alább), de a szóvégi *l* elmaradását semmiképen sem tudnám megérteni. Tudtommal eddig még csak ZOLNAI próbálta ezt a változást megmagyarázni. Szerinte (i. h. 301) „szóvégi *l*-jét valószínűleg mássalhangzós kezdetű ragok előtt vesztette el először, mint pl. *estvel-re*, *estvel-től* > *estvé-re*, *estvé-től*“. De én e mássalhangzó előtti *el* > *é* (> *e*) változás feltevését egyetlen egy más ilyen esettel sem tudnám támogatni. (Sőt még arra sem idézhetnék köznyelvi példát, hogy egy *el* vagy akár *al* végű szó bármilyen más úton-módon lett volna *e* vagy *a* végűvé. Egy csak kis vidéken észlelhető és megőrzött régiségnek semmiképen sem tekinthető ilyen jelenségről l. HORGER, MNy. 113. §.) Az a körülmény, hogy a NySz. idéz egy-egy *estvélig*, *estvélere* és *estvéli* adatot is, aligha erősíthetné ezt az *el* > *é* (> *e*) fejlődést illető feltevést, mert ezekből legfeljebb arra lehet következtetni, hogy a főnévi R. *estvel*-nek keletkezett itt-ott **estvél* változata is, ezt pedig aligha lehetne másnak magyarázni, mint a rokon jelentésű (R. *éjfele* ~) *éjfel* hatásának. (Ugyanígy pl. *estvelig* × *éjfélig* > *estvélig*.) Az *el* > *é* (> *e*) változás feltevése ezek szerint elfogadhatatlan lévén, azt hiszem, hogy a R. *estve* (> *este*) nem lehet alakváltozata a R. *estvel*-nek, hanem azt vélem, hogy ezek egymástól teljesen független alakulatok. A R. *estvel* főnév nyilván (ebben valószínűleg minden magyar nyelvész egyetért) ugyanolyan természetű alakulat, mint amilyenek az eredetileg határozói *-val*, *-vel* ragos, utóbb azonban főnévi jelentésűvé vált *reggel*, *éjjel*, *nappal* szavaink vagy R., N. *napvilággal*, *virradattal*, *világossal*, *sötéttel* stb. (l. ZOLNAI: NyK. XXVII, 79). S e R. *estvel*-nek kimutatható két jelentése közül bizonyára szintén a határozói 'abends, am Abend' jelentés a régiebb, s csak ebből fejlődött másodlagosan a főnévi 'Abend' jelentés (ebből R. *estvelődik* > *estelődik* olyan képzés, mint pl. *hajnal*: *hajnalodik*).

De mi mármost az ettől szerintem teljesen független (mert nem *-el* > *-é* > *-e* fejlődés útján keletkezett), de szintén főnévi és határozói jelentésű R. *estve* (> *este*)? — Egyelőre ne boly-

gassuk ennek *v* hangját, hanem vizsgáljuk meg előbb szóvégi *e* hangjának mivoltát.

Figyelemreméltó itt először is az a körülmény, hogy *e* szavunknak régebb **estvé* alakja is volt. Az EtSz. (II, 53) ugyan tévesen utal ezzel kapcsolatban a NySz.-ra, mert ott csak ragos *estvére* és *estvén* alakok vannak, de a palóc nyelv-járási *estvë* és *estë* alakok szerintem (az EtSz. ellenére is) föl-tétlenül korábbi szóvégi *é* mellett bizonyítanak (BALASSA: NyK. XXVI, 374 szerint *e* palóc alakok, valamint a N. *feketë, fejszë, fenë-félék ë* hangja korábbi *ëi*-ből való volna, de ez nem lehet helyes). E régebb **estvé* alak *é* hangja pedig szerintem (ismét az EtSz. II, 54 ellenére) nem lehet más, mint a lativusi *-é(-á)* rag. És akkor két jelentése közül persze ennek is határozói (**gegen Abend, estefelé* →) *abends, am Abend'* jelentését kell eredetibbnek tartanunk. Mikor *e* határozói jelentés mellé később főnévi 'Abend' jelentés is fejlődött (vö. erre a kettős jelen-tésre is: *reggel, éjjel, nappal*), akkor az *é*-nek *e* jelentésválto-zással kapcsolatban persze elhomályosult a lativusi funkciója, s ennek, szóvégi helyzetben lévén, az volt a természetes követ-kezménye, hogy (N. *ë* ~) *e*-vé rövidült. Vö. pl. (csak néhány közismert példát idézve) *be, bele, eleve, ide, le, (mese, mese) meskete 'mesd ketté', messze, össze, szinte, tele* (ugyanígy pl. *ha, hova, oda, haza, hála [istennek]* stb.). E R. **estvé* ~ *estve* szónak aztán (ZOLNAI megállapítása szerint csak a XVII. vagy XVIII. században) még *v* hangja is kiesett, mégpedig nyilván azért, mert két mássalhangzóval való szótagkez-detnek második helyén állott. Vö. pl. *pitvar* > N. *pitar*, német *Ratwin* személynév > *Rátony* helynév, olasz *aguavita* > *ákovita*, R. *Lipva* > *Lipa* (> *Lippa*), R. *lidvérc* > *lidérc* vagy hogy még hasonlóbbakat idézzek: R. *Éstván* > N. *Éstán*, R., N. *ereszt-vény* 'fiatal erdő' > *Eresztény*, R. *körtve* > *körte*, szláv *mrtva* > (*morotva* ~) N. *mórta*, (*terëmt* > N. *terënt*;) N. *terëntve* > N. *terënte* (Nyr. I, 423), R. *Báldvin* > *Bádon-falva* (> *Bádonfa*), latin *anguilla* > *angolna*, Moszkva: R. *Muszkva-ország* (> *muszka* népnév). És ugyanígy R. *estve* > *este* (és R. *estvelődik* > *estelődik*).

E szavunk legrégebbnek felismert **estvé* és legújabb *este* alakjainak viszonya tehát hangtani szempontból teljesen világos. Alaktani szempontból is bizonyos, hogy hangsorának *est*-része azonos a mai *est* 'Abend' főnév hangsorával, szóvégi *e* hangja pedig elhomályosult funkciójú lativusi rag. De mi az *e* kettő között volt *v*? — Úgy érzem, hogy ennek megmagyarázása céljából tanácsos lesz előbb kissé közelebről megvizsgálni az *est* és *eset* főneveket.

Bizonyos *e* tekintetben először is az, hogy mai *est* főne-vünk tudattalan elvonás a személyragos R. *esti* 'estje', *estit* 'estjét', *estin* 'estjén', vagy az *-ig* ragos *estig* alakból, mert ZOLNAI megállapítása szerint (i. h. 300) régi nyelvünkben csak

ezek fordulnak elő. (A R. *esthugy* és *esthajnal* összetételekről l. alább.) És bizonyos másodszer az is, hogy ezen R. *estī* (*estit*, *estin*), *estig* alakok (régibb nyelvemlékeinkből önálló használatban ki nem mutatható) alapszavának és a 'Fall' jelentésű *eset* főnévnek (vö. R. *nap-eset* 'occasus solis, Sonnenuntergang') van valami közük egymáshoz. Kettejük viszonyát általában úgy szokták felfogni, hogy ez is és az is főnévi származéka az *esik* igének. Én azonban azt hiszem, hogy nem egymástól független származékok, hanem ugyanegy egykori -t képzős származéknak más-más módon fejlődött változatai. A ragtalan alanyesetként is használatos *eset* főnév és a (régiben) ragtalan alanyeset nélkül csak ragosan használt R. *estī* 'estje' (*estit*, *estin*) és *estig* alakok ugyanis éppen úgy viszonylanak egymáshoz, mint pl. *fonat* és *fontányi* (szösz); *járat* és *jártányi* (erő), *jártomban*(-keltemben); *nyugtat* és *napnyugta*, (nincs) *nyugtom*; *virradat* és *virradtig*; *élet* és *éltében*, *éltes*, *mindéltig* (> R. *mindétig* > *mindég* > *mindig*); *kelet* és *napkelte*; *ménét* és *napleménte*, *méntében* stb. Az ilyen változatok keletkezésének magyarázatában szerintem abból kell kiindulnunk, hogy pl. a *nyugszik* ige *nyug-* tövének vagy az *esik* ige *es-* tövének -t képzős névszói származékai az Árpád-kor elején szabályosan **nyugotu* és **esētū* alakúak voltak. De ezekből a szóvégi felső nyelvállású rövid magánhangzóknak körülbelül 1000 (vö., hogy az 1055-ből való tihanyi alapítóoklevélben már pl. *fuk*, *kert*, *hig*, *hel*, *lean* olvasható) és 1250 között történt elveszésekor R. *nyugot* és **esēt* lett. Az ilyenféle alapszavak és egész családjuk hangsorát azonban körülbelül 1200 és 1400 között a kétnyíltszótagos hangtörvény (l. erről MNy. XXXVI, 321) hatása is érte, s ennek következményeként pl. a személyragos (R. *nyugot* :) **nyugotom* hangsorból *o* nélküli *nyugtom* lett, vagy az -ig ragos (**esēt* :) **esētig* hangsorból *ē* nélküli *estig* lett. (S ugyanígy a fentebb már említett *fontányi*, *éltében*-féleken kívül még *fogytán* van, *holtomig*, *holtig*, szeme *láltára*, *nevettében*, *tudtára* ad, *untig* stb.) Nem sokkal később azonban még a felső és középső nyelvállású rövid magánhangzók nyíltabbá válása is érte őket, s ennek következményeként pl. a R. *nyugot* (: *nyugtom*) hangsorból a hangú *nyugat* (: *nyugtom*) lett, és az **esēt* (: *estig*) hangsorból *e* hangú *eset* (: *estig*). Nézetem szerint tehát ez az oka annak, hogy ugyanegy szócsaládban van nyílt *e* hangú *eset* (vagy nyílt *a* hangú *nyugat*) és *e* nélküli *estig* (vagy *a* nélküli *nyugtom*, *nyugtod*, *nyugta*) alak.¹ És ez az oka annak is, hogy az ilyen -at, -et képzős főnevek mellett nincsenek mássalhangzó +t végű *nyugt*, *járt*, *élt*, *mént*-féle ragtalan alanyesetek is. (De

¹ A KönTör.-beli R. *chudaltus* melléknév az alapszónak régibb (még *o* hangú) **csudálotus* alakján alapul, a GyulGl.-beli R. *chudalatus* pedig újjaképzés az alapszónak későbbi (már *a* hangú) *csudálat* alakjából.

hit, lét, le-tét-félék persze vannak, mert ezek sohasem voltak mássalhangzó + *ot* vagy *ét* végűek).¹ A kivételnek látszó mai *est*, ahogy fentebb már említettük, csak 1700 körüli elvonás a szabályosan fejlődött *estig* vagy R. *esti* 'estje', *estvel* 'abends' és 'Abend' (l. erről még alább) alakokból. (A *falat* melletti *folt* valószínűleg ugyanolyan elvonás a *foltot*, *foltok*, *foltos*, *foltoz*-féle ragos-képzős alakokból és származékokból, mint az *eset* melletti *est* az *estig*-félékből. És talán ugyanígy viszonylanak egymáshoz *keret* és *kert*.) Ezen elvonás megtörténte után tehát a főnévi 'Abend' fogalmat már nemcsak a kéttagú R. *estvel*, hanem az egytagú *est* szóval is ki lehetett fejezni, s éppen így a határozói 'abends' fogalmat is nemcsak a hosszabb hangsorú R. *estvel*, hanem a rövidebb hangsorú *este* szóval is. A kifejező eszközöknek e fölösleges bősége miatt azonban az egyik kifejezés módnak el kellett avulnia. Természetes, hogy a létért való harcban mindkét esetben a hosszabb hangsorú R. *estvel* maradt alul.

És ezek után most már megkísérelhetjük a R. **estvé* (> *estve* > *este*) v hangjának is a magyarázatát.

Mivel a szóvégi felső nyelvválású rövid magánhangzók kiesése 1000 és 1250 között, a kétnyíltszótagos hangtörvény hatása ellenben csak később, körülbelül 1200 és 1400 között érvényesült, ezért azt várhatnók, hogy az *esik* ige -*t* képzős főnévi származékának egykori **esütü* hangsorából csak **esët* (> *eset*) lehetett volna. Csakhogy valamely hangváltozás, akár milyen kivételnélkülivé válik is esetleg idővel, sohasem érvényesül egyszerre (máról holnapra) az egész nyelvterületen és minden (a hatásának kitett) szó hangsorán, hanem csak aránylag lassan terjed a hatása egyre tovább és tovább (és a legtöbb esetben egyáltalán nem válik kivételnélkülivé). Tehát bátran feltehetjük, hogy e főnévnek egyes vidékeken még akkor is használatos volt legrégebb **esütü* alakja, mikor ott (aránylag korán) már jelentkezett a kétnyíltszótagos hangtörvény hatása is. E szónak alakja tehát akkor a magyar nyelvterületnek egyik részén (ahol a szóvégi magánhangzók már korábban elvesztek) **esët* volt (ebből magyarázódik a mai *eset* alak), más részén pedig (ahol az elveszés még nem volt befejezve) **esütü* lett. Az én nézetem szerint csakis ilyen **esütü* alakon alapulhatnak mind az -*é* ragos **estvé* (> mai *este*), mind pedig a -*val*, -*vel* ragos R. *estvel* határozók.

Ezen **esütü* alakú alanyesetnek lativusi -*é* ragos alakja akkor persze **esütüé* volt. Tudvalevő azonban, hogy a magyar beszélők nem kedvelik a hiatust, vagyis két teljes nyomatékú

¹ Az ilyen szavak és szóalakok -*t* ~ -*at*, -*et* képzőjének eredetét már többféle módon próbálták magyarázni. Legvalószínűbbnek tartom ezek közül Mészöly magyarázatát: A HB. hangtörténeti és alaktani sajtáságai 21 (SzegTudKönyvt.).

magánhangzónak közvetlen szomszédságát, s ezért ezt gyakrabban használt szavakban meg is szüntetik. A megszüntetésnek eddig három módja volt ismeretes: a) két azonos rövid magánhangzónak összevonása egy hosszúvá (pl. *Bács, Tét, sűg*), b) a két magánhangzó között egy járulékos *h, v* vagy *i* fejlődése (pl. *fohászkodik, fuvar, olálok* 'oláhok'), c) a két magánhangzó egyikének elhagyása (l. erről részletesen MNy. XXV, 252). De van még egy negyedik módja is, amely azonban csak *u* vagy *ü* + magánhangzó szomszédsága esetén érvényesülhet. Ez abban áll, hogy a labialis *u* vagy *ü* helyébe (szintén labialis képzésű) *v* lép. Pl. **atu*: R. *atval* 'mostohaatyja' (Mészöly: MNy. XXIX, 215), R. *Oszu-aj* 'száraz völgy' > *Oszvaj, szalu*: N. *szalval* ~ *sarval*, R. *elü*: (*Erdő*-) *elve*, (*Havas*-) *elve*, (*Hid*-, *Maros*-) *elve* stb., R. *elvé*, R. *elből*, **hitü*: *hitvös* (> *hitös*) és valószínűleg *v*-vel olvasandók a R^c. (HB.) *ildetuitvl, intetvinec*, (KT.) *kezdetuitul, scilete(t)vi, latotuot*, (GyGl.) *ielenetuiben, nemzetui* alakok is¹ (l. ezekről: Mészöly, A HB. hangt. és alakt. saj. 32 stb., MNy. XXIV, 28, 273, XXIX, 215–6; SZINNYEI: XXII, 243, 315; HORGER: XXII, 207, XXIII, 501). Ugyanígy lett nézetem szerint a határozói **estüé*-ből is *ü* > *v* változással a R. **estvé* (> *estve* > *este*) alak, a személyragos **estüi* 'estje' és a határozói **estüig* alakokból ellenben a két szomszédos magánhangzó elsejének kiesésével R. *esti* és a ma is közhasználatú *estig*.

A R. *estvel* határozószónak is bizonyára **estüvel* volt a korábbi alakja. Egy felső vagy középső nyelvallású rövid magánhangzónak ilyen helyzetből való kiesése nem ugyan szabályos, de elég gyakori jelenség. Vö. pl. (lat. *Stephanus* >) R. *Ēstĕfán* > R. *Ēstfán* (> *Ēstván*), s ugyanúgy pl. R. *mostha*, (*Sár-Tiván* >) *Sártvány, Borsva, Jolsva, Tolcsva, Lëndva, R. Pinkva* (> *Pinka*), R. *Turnva* (> *Torna*) stb. És a R. *esthugy* 'esticsillag' (EtSz.) és *esthajnal* összetételek is bizonyára ugyanígy rövidültek korábbi **estühugy*, **estühajnal*-ból.

Hogy az önálló használatú **estü* > R. *est* az ugyanilyen jelentésű *-val, -vel* ragos R. *estvel*-lél szemben elavult, az valószínűleg a rokonjelentésű *reggel, nappal, éjjel* szavak hatásának tulajdonítható. Vö. hogy a R. *reg* főnév is elavult a *reggel*-lél szemben. És ahogyan ebből a nyelvújítás korában tudatosan ismét elvontak egy új *reg* főnevet, amely azonban ma már csak a költői nyelvben észlelhető néha, úgy vonódott el 1700 körül az *estig*-féle ragos alakokból is egy új *est* főnév, amely azonban a műveltebb társadalmi osztályok körében közhasználatúvá vált.

Némi magyarázatra szorul azonban végül még az a körülmény is, hogy a R. **estü* (> R. *est*-hajnal, *est*-hugy) és a mai

¹ A HB.-beli *kinzotviatul* adat azonban semmiesetre sem olvasható *v*-vel, hanem csakis *u*-val.

eset, noha közös eredetűek, más-más jelentésűek. A R. **estü* főnév ugyanis, az ő különféle ragos alakjainak tanúsága szerint csakis a napnak az égről való leesését jelentette, az *eset* főnév ellenben bármi másnak bárhonnan és bárhova való esését jelenti. De ez nyilván csak alaki és jelentésbeli megoszlás következménye. Az egykori **esütü* bizonyára bárminek bárhonnan és bárhova való esését jelenthette, de miután más-más hangváltozások következtében **estü* és *eset* alakváltozatai támadtak, ez a teljes jelentéstartalom a két alakváltozat között az imént körülírt módon megoszlott. (Hogy a R. *napeset* összetételnek, bár utótagja az *-et* képzős *eset*, mégis 'occasus solis, Sonnenuntergang' a jelentése, annak bizonyára az az oka, hogy ez az összetétel még a jelentésmegoszlás megtörténte előtti időben keletkezett.) Ilyen alaki és jelentésbeli megoszlásra igen sok példát lehetne idézni. Néhányat l. A Nyelvtudomány Alapelvei című munkám (2. kiad.) 178. §.-ában.

HORGER ANTAL.

A szótagzáró l, r, i nyújtó hatásának és eltűnésének hangfiziológiai okai.

Köztudomású, hogy azonszótagú l, r, i előtt a rövid magánhangzók számos nyelvjárásunkban megnyúlnak (pl. *alatt*, de *álsó*, *kelék*, de *kélnek*, *korom*, de *kórmos* stb.). Ilyen nyúlási jelenségeket HORGER (A magyar nyelvjárások 48) az északkeleti nyjt.-en (innen a duna-tiszai nyjt. északibb vidékein is), egész Erdélyben, a bukovinai Józseffalván és a moldvai északicsángó nyj.-ban ismer. Ez utóbbiak tekintetében azzal a megszorító megjegyzéssel: „talán csak e nagy terület szélső vidékei: Zemplén és Abaúj m., Szolnok-Doboka északibb része, a hunyadm.-i Lozsád, a szebenm.-i Szakadát kivételével“ (uo.).

Azt is tudjuk, hogy ez a jelenség rendkívül sok változatban él nyelvjárásainkban. A székely nyelvjárásokban általában — különösen hangsúlytalan helyzetben — csak félhosszúságra nyúltak meg a l, r, i előtt ejtett rövid magánhangzók; pl. *ájtó*, *bélső*, *vasáj*, *akárta*, *emél*, *bokòr* stb. Gyakran viszont az azonszótagú l, r, i előtti megnyúlás következtében a rövid magánhangzók helyébe általában a rendes szűk ejtésű hosszúak léptek (pl. *i* > *í*, *ü* > *ű*, *u* > *ú*). Udvarhely vármegye északnyugati felében, az ú. n. Havasalján és Sóvidéken az *ë* helyébe is szűkejtésű *é* lépett; pl. *fémént*, *féső* (*felső*), *ké* (*kell*), *rendéve*, *embér* stb. (vö. HORGER i. m. 48).

Más vidékeken nemcsak a l, r, i előtti rövid magánhangzók nyúlnak meg, hanem ugyanakkor ezek a mássalhangzók ki is esnek; pl. *kúcs*, *kűd*, *kódus*, *zöd*, *gondóni*, *ütem*, *asztának*, *meksű*, *füstő*, *akkó*, *máskó*, *ezérszé*, *öccő*, *kéccő* stb. (vö. HORGER i. m. 45—7).

A *l*, *r*, *í* e változatos magatartása azonban még bonyolultabbá válik, ha hosszan ejtett párjait is vizsgáljuk, mert ezek előtt gyakran röviden ejtődik a rövid *l*, *r*, *í* előtt különben hosszan ejtett magánhangzó: pl. *kull*, *vallás*, *öllél* vagy *hajja*, *újjön*, *bajjal*, bár megesisik, hogy a *rr* már másképen viselkedik, mert a fentiekkel ellentétben ugyanebben a nyelvjárásban (a Szamosháton) *ör*, *för*, *böräl*, *föröy*, *öröl* stb. hallható (vö. Csűrny: MNy. XXXII, 222—4). E jelenséget még közelebbről vizsgálva, egy másik nyelvjárásban nemzedékenkénti eltéréseknek lehetünk tanúi, amelyek keretében — gyakran irodalmi és köznyelvi hatások eredményeként is — egymás mellett élnek ilyen változatok, mint *szallag*, *szállag* és *szälag*, *ollóy*, *öllóy* és *öböy*, *ellik*, *ëllik* és *ëlik* stb. (vö. BAKÓ: MNy. XXXVIII, 345—8).

A szótagzáró *l*, *r*, *í* (és ikerített párjaik), valamint a megelőző magánhangzó viszonyában tehát állandó ingadozás, a két hangtípus közötti folytonos küzdelem tapasztalható, amelynek fejlődési iránya: a magánhangzó mennyiségének növekedése, gyakran a szótagzáró mássalhangzó mennyiségének jelentős hátrányára, egészen annak teljes megszűntéig. A jelenség kezdeti időpontjára vonatkozólag HORGER (i. m. 49) — történeti adatok hiányában — semmi bizonyosat sem tud mondani. Ekkora nagy területen való érvényesülése miatt azonban felteszi, hogy 200—250 évvel ezelőtt kezdődhetett. Hogy pedig miért nyúltak meg itt a rövid magánhangzók, — ahogyan ő gondolja, eleinte valószínűleg csak hangsúlyos szótagban —, arról meg egyáltalán nem tudhatni semmit. Véleménye szerint „fonetikai oka alig lehet e nyúlásnak“ (uo.).

A két hangtípus közti küzdelemmel kapcsolatban feltehető három kérdés (mikor, miért, hogyan) közül tehát csak a legutolsóira adtak részleges választ nyelvjárástanulmányaink. Addig is, amíg e kérdéscsoport történeti vonatkozásaival részletesen foglalkozunk, ez alkalommal megkíséreljük megadni a feleletet e jelenségcsoport miértjére.

*

Amint fentebb láttuk, e jelenségcsoport változatait vizsgálva mindegyiknél azt tapasztaljuk, hogy a kísérőjelenségek — minden ingadozás ellenére — a magánhangzó mennyiségének növekedésével és az azt követő mássalhangzó mennyiségének csökkenésével vannak összekapcsolva. E két legfontosabb, fonetikai jellegű mozzanaton belül minden változat (a magánhangzó átcsapása a széles ejtésből a szűk ejtésbe, csak félhosszúságra vagy teljes hosszúságra való megnyúlása, a mássalhangzó hosszú, rövid ejtése vagy megszűnése) fonetikai eltéréseket tartalmaz. Ahogy pedig e jelenségcsoport legfontosabb részleteinek felderítése is élőnyelvi (népnyelvi) leírások módszerével történt, a két hangcsoport tisztán fonetikai küzdelmének okát

is az élőnyelv vizsgálatára alkalmazott fonetika módszereivel kell felderítenünk.

Bár a magyar nyelv hangjaira vonatkozó fonetikai vizsgálatok terén még jórészt az elején vagyunk a megoldandó feladatoknak, éppen e kérdéscsoportot illetőleg abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy három, egymástól függetlenül történt, különböző időben és más-más beszélőktől felvett anyagot tartalmazó, de a lényeges kérdésekben teljesen azonos eredményű fonetikai vizsgálat adataira építhetünk.

I. GOMBOCZ ZOLTÁNNAK a magyar nyelv hangrendszerére vonatkozó fonetikai vizsgálatai során (vö. GOMBOCZ—MEYER, Zur Phonetik der ungarischen Sprache. Upsala, 1909. és ÖM. II.) a legrészletesebben az egyes hangok és hangcsoportok időtartamviszonyaira terjedt ki a figyelme. A magánhangzók időtartamával kapcsolatos 4. szabálya szerint: „... a magánhangzó időtartama egytagú szavakban nemcsak képzésmódjától, hanem a rákövetkező, szótagzáró mássalhangzó minőségétől is függ.“ (A megelőző mássalhangzó minősége nincs hatással a következő magánhangzó tartamára.) (Vö. GOMBOCZ, ÖM. II, 40.) Az e kapcsolatokat feltüntető táblázaton azt látjuk, hogy a rövid magánhangzók átlagos időtartama éppen a *r* és *l* előtt a leghosszabb (18, illetőleg 16·6 századmp.). Ugyanezt tapasztalta GOMBOCZ a hosszú magánhangzókkal kapcsolatban is, amelyeknek időtartama szintén az *r* és *l* előtt volt a leghosszabb (29·6, illetőleg 27·9 századmp.). E mérések eredményéből következik GOMBOCZNAK az az általános érvényű megállapítása, hogy: „... a magyar magánhangzók ... legrövidebbek zárhang előtt, hosszabbak réshang és leghosszabbak folyékony és orrhangú mássalhangzók előtt. Valamennyi magánhangzó átlagos tartamát véve, a rövidek időtartama explosiva előtt 10·0, a hosszúaké 24·4; spirans előtt 14·8, illetőleg 28·6; nasalis és liquida előtt 17·3 ill. 29·0 ...“ (I. m. 41.) Külön felhívja a figyelmet GOMBOCZ a *r* nyújtó hatására: „*r* wirkt längend auf vorhergehenden vokal, besonders kräftig auf kurzen vokal:

kurzer vokal vor *p t k*: kurzem vokal vor *r* = 1:1,67;

langer „ „ „ : langem „ „ „ = 1:1,20.“

(Z. Phon. d. ung. Spr. 15.)

Ami pedig e mássalhangzók saját időtartamát illeti, a *r* és *l* átlagos időtartama az összes mássalhangzó-csoportokéhoz viszonyítva a legrövidebb: 8·2 századmp. A többi mássalhangzó-csoportok átlagos időtartamértékei a következők: *p, t, k* 10·4, *b, d, g* 8·6, *f, s, š* 11·5, *j, v, z, ž* 9·4 (ebből a *j* egyetlen, szókezdő helyzetben felvett értéke 7·0), *m, n* 10·0.

Ahogy ezt GOMBOCZNAK a mássalhangzók időtartamára vonatkozó 2. szabálya összefoglalja: „A réshangok általában

valamivel hosszabbak, mint a zárhangok, a nasalisok, mint a folyékonyak." (I. m. 43.)

II. Magyar beszédhangokra vonatkozó időtartam-vizsgálatakat végzett ZOLNAI GYULA kiejtése alapján POIROT is (JEAN POIROT, Sur la quantité en hongrois: JSFOu. XXXII [1916.], 1—44). Méréseit 117, többnyire többszótagú magyar szó kymogrammjaival tette; eredményei általában megerősítik GOMBOCZ megállapításait, bár az egyes szám adatok gyakran erősen eltérnek a GOMBOCZÉITÓL.

A szókezdő mássalhangzók időtartamát GOMBOCZ és ZOLNAI kiejtése alapján összehasonlítva, a következőket tapasztaljuk (i. m. 38):

	GOMBOCZ	ZOLNAI
<i>i</i>	7.0	6.6
liquidák	6.4	9.3
nasalisok	8.6	14.8
<i>h</i>	9.0	14.4
zöngés zárhangok	8.2	18.3
zöngétlen „	9.3	17.7
zöngés réshangok	8.7	11.8
zöngétlen „	10.4	14.6

Amint látjuk, az *i* és liquidák (*l*, *r*) mindkét beszélőnél külön, rövid csoportot alkotnak.

A rövid magánhangzók időtartamviszonyaival kapcsolatban POIROT megállapítja, hogy ZOLNAI kiejtésében a rövid magánhangzók liquidák előtt (vagy pedig olyan mássalhangzó-csoport előtt, amelynek első eleme liquidá volt) és zöngés spiransok előtt elérték a legnagyobb méreteket (i. m. 21). A két- és többszótagú szavakban (pl. *sájjál*, *vaddál*, *küddál*, *vādöl*, *rossúl* stb.) a *l* előtt ejtett magánhangzók a finnugor fonetikai időegységek szerint félhosszúak voltak; a *máddár* *r* előtti *á*-ja hosszú volt (i. m. 35). Viszont azt tapasztalta POIROT, hogy a kétszótagúakban is, ha az első szótag *l*, *r* végű, a *l*, *r* sokkal rövidebb, mint a következő mássalhangzó. Pl.:

<i>váršá</i>	<i>r</i> 9.6 ± 0.4	<i>š</i> 20.0 ± 0.5
<i>társám</i>	<i>r</i> 8.4 ± 0.2	<i>š</i> 16.6 ± 0.6
<i>fárkás</i>	<i>r</i> 5.6 ± 0.5	<i>k</i> 13.4 ± 0.5
<i>árkol</i>	<i>r</i> 5.8 ± 0.2	<i>k</i> 14.6 ± 0.5

Ezek alapján POIROT megállapítja, hogy a szóvégi mássalhangzó időtartama fordított viszonyban van a megelőző magánhangzóéval (i. m. 38—9). E tekintetben éppen a liquidák voltak legérzékenyebbek az előző magánhangzó időtartamára. Amint ugyanis az alábbi táblázat mutatja, a rövid és hosszú magánhangzók után ejtett mássalhangzók közti időtartambeli különbség mindkét kísérleti személynél éppen e csoportban volt a legtöbb.

	GOMBOCZ			ZOLNAI		
	hosszú mgh. után	rövid mgh. után	különb- ség	hosszú mgh. után	rövid mgh. után	különb- ség
liquidák	8'4	10'0	1: 1'19	14'6	21'1	1: 1'45
nasalisok	9'5	10'6	1: 1'12	—	—	—
zöngétlen zárh.	10'7	11'3	1: 1'06	14'2	16'8	1: 1'19
zöngés	8'3	9'2	1: 1'11	8'1	10'2	1: 1'26
„ résh.	9'1	10'4	1: 1'15	16'8	21'0	1: 1'25
zöngétlen „	11'2	12'4	1: 1'11	18'6	24'1	1: 1'30

Az eltérések aránya ZOLNAI kiejtésében jóval nagyobb, mint a GOMBOCZéban. Mindkét sorozatban a liquidákban éri el a csúspontot, a mélypontot pedig a zöngétlen zárhangokban.

Ami hosszúságát illeti, arról a következő, szintén POIROT készítette táblázat számol be (i. m. 41):

	GOMBOCZ			ZOLNAI		
	rövid mgh.	hosszú mgh.	különb- ség	rövid mgh.	hosszú mgh.	különb- ség
liquidák előtt	17'8	30'7	1: 1'73	20'6	34'1	1: 1'66
zöngétlen zárh. előtt	12'1	26'7	1: 2'21	13'4	31'8	1: 2'38
zöngés „ „	13'9	28'1	1: 2'02	—	—	—
zöngétlen résh. „	15'3	29'7	1: 1'94	17'7	29'8	1: 1'68
zöngés „ „	16'1	30'4	1: 1'89	23'2	42'1	1: 1'82

Tehát mindkét beszélő kiejtésében a magánhangzók liquidák és zöngés réshangok előtt voltak a leghosszabbak. Mindezekből természetes módon következik, amit POIROT „Conclusions générales“-ában olvashatunk, t. i. az, hogy a szóvégi mássalhangzók mennyisége ellentétes viszonyban van a megelőző magánhangzó mennyiségével, tehát mennél rövidebb a szóvégi (vagy szótagzáró) mássalhangzó, annál hosszabban ejtjük az előtte levő magánhangzót és fordítva. Ez GOMBOCZnak és POIROTNak az egyszótagú szavakban ejtett magánhangzókra vonatkozó vizsgálataiból világosan kitűnt, mert ott a magánhangzók a következő *l, r, i* hatására megnyúltak.

III. Hogy pedig ezek az időtartambeli arányok egyáltalán nem csupán GOMBOCZ és ZOLNAI esetleg köznyelvinek tekinthető kiejtésére érvényesek, hanem nagyjából az egész magyar nyelvre — beleértve a népnyelvet is — arra HEGEDŰS LAJOS 2000, népnyelvi hanglemezzről kiragadott példaszavának átlagos időtartamadatai is tanúskodnak (MNy. XXXVII, 176):

$r = 2'5$	$m = 5$	$gy = 6'75$	$t = 10'25$
$j = 3'25$	$g = 5'5$	$p = 9$	$s = 11'75$
$n = 4$	$z = 6$	$k = 9'75$	$f = 12'50$
$l = 4'25$	$d = 6$	$sz = 10$	$c = 13$
$v = 4'75$	$b = 6'5$	$ty = 10$	$cs = 14'25$

(Az időadatok századmp.-ekben értendők.)

Tehát GOMBOCZ dunántúli, ZOLNAI északkeleti nyelvjárásí színezetű, de köznyelvinek tekinthető kiejtésén kívül egy ormánysági népi elbeszélő kiejtése is azt bizonyítja, hogy legrövidebb mássalhangzóink a *l, r, j* hangok.

*

Mindebből pedig az következik, hogy a *l, r, j* előtti magánhangzónyúlási jelenségek okát a *l, r, j* mássalhangzóknak a magyar nyelvben általános rendkívüli rövidségében kell keresnünk. Ezek a rövid szótagzáró mássalhangzók ugyanis a GOMBOCZÉK és POIROT megállapította szabály szerint megnyújtják az előttük ejtett magánhangzót. Ez a magánhangzónyulás azonban állandóan változó, legalább is ingadozó folyamat, amely mennyiségileg igen eltérő eredményekre vezet, s egyénenként, de nyelvjárásonként is különböző változatokat hoz létre a félhosszúságra való megnyújtástól a nagyon nagy hosszúság (POIROTNÁL: *ultra longue*) fokáig.

Hogy vagyunk azonban az *l, r, j* eltűnésével, az ú. n. pótlónyújtásos változattal? GOMBOCZ és ZOLNAI mássalhangzóink rövid és hosszú magánhangzók után ejtett változatait összehasonlítva azt látjuk, hogy a hosszú magánhangzók után ejtett mássalhangzók jóval rövidebbek a rövid magánhangzók után ejtetteknél. S a különbség a liquidáknál érte el a csúcspontot. Ez természetes is, hiszen a magánhangzó időtartama e legrövidebb mássalhangzókéhoz viszonyítva a leghosszabb, tehát ezeken kell tapasztalnunk a legnagyobbfokú rövidülést az előző magánhangzó hatására.

Itt tehát kétoldali állandó hatások sorozatáról van szó: míg egyfelől a *l, r, j* rendkívüli rövidsége állandóan nyújtotta az előző magánhangzót, a viszonylag így nagyobb időtartamúvá vált magánhangzó pedig folyton rövidítő hatással volt a szóvégi (szótagzáró) *l, r, j*-re. Így keletkeztek azok a változatok, amelyekben a szótagzáró *l, r, j* időtartama a folytonos csökkenés folyamán elérte az alsó határt, azaz megszűnt.

Ez a jelenség tehát a magyar kiejtés két törvényszerűségének eredménye. Ezek a (valószínűleg részben képzettársuláson is alapuló) fiziológiai jelenségek nyelvi szempontból is rendkívül érdekesek, hiszen pl. a nyelvöldrajz számára nem érdektelen, hogy hol, milyen fokig és milyen változatokban fejlődött ki ez a jelenség, a hangtörténetnek pedig fel kell derítenie, hogy mikor mutatkoznak e jelenségcsoport legelső, írásos nyomai, végül pedig a kísérleti fonetikuskak sem hálátlan feladat, hogy megpróbáljon olyan hanglemezfelvételeket készíteni, amelyekben pl. éppen csak kimutatható módon, a teljes eltűnés előtti fokon tapasztalhatók valamely magyar nyelvjárás (vagy nyelvjárások) szótagzáró *l, r, j* hangjai.

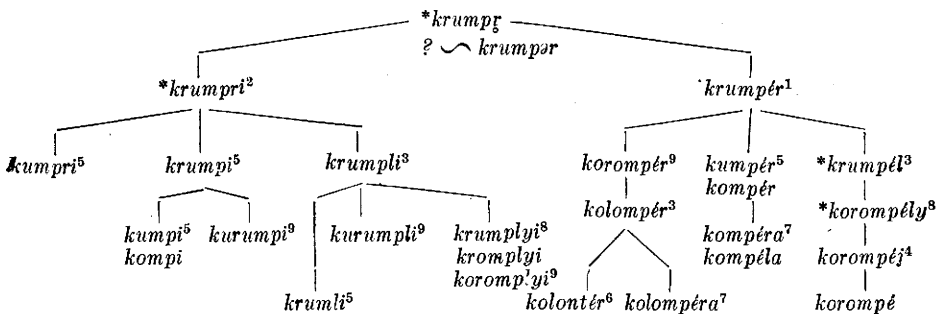
BAKÓ ELEMÉR.

Krumpli, kolompér.

A hangátvetésről írt dolgozatunkban (MNYTK. LXIX.) foglalkoznunk kellett a címül írt két szó viszonyával is (26), mert FEST SÁNDOR szerint (NyF. XLII, 10) hangátvetéses viszonyban állnak egymással. Rövid megjegyzésünkben már ott rámutattunk arra, hogy jelen esetben a hangátvetésnél valószínűbbnek látszik az egymástól elszigetelt alakfejlődés feltevése. Az idézett helyen a következő megjegyzést tettük: „Nem hangátvetés, hanem többféle szláv alak átvétele...”. Ezt a meggyőződést újabb hangtani és földrajzi meggondolásaink némileg módosították.

Mint már említett dolgozatunkban is utaltunk rá, CZEGLÉDY KÁROLY (MNY. XXXIX, 230) szerint a *kolompér* alak a póllai *krumpea* > m. R. *krumpér* > **klumpér* változata, a *krumpli* pedig az osztrák-bajor *-l* kicsinyítő *krumpeal* átvétele. A *kolompér* esetében CZEGLÉDYnek hangtanilag igaza lehet, a *krumpli* magyarázatához azonban feltétlenül *krumpļ* alakot kell feltennünk, sonans szóvégi *-ļ*-lel, mássalhangzó utáni helyzetben (MOLLAY KÁROLY szíves közlése szerint a soproni németiség nyelvében meg is található a *krumpļ* alak), mert a magyar *-li* rendszerint nem német *-el*, *-eal*, hanem *-l* alakig folytatása (vö. MNY. XI, 463). A *kumprī* (< **krumpri*) szóval különben is inkább szóvégi *-r*-es alak feltevését indokolná.

A történeti adatok nem sok tanulságot szolgáltatnak: az 1807-ben jelentkező *krumpér* mellett ugyanazon emlékből megtalálható már a *krumpli* is (NySz.). A régi magyar *krumpér* alakból a többi magyar változat nem vezethető le; egy feltehető *krumpř* alakból azonban nyugodtan elindulhatunk és kielégítő eredményre jutunk (l. a táblázatot).

¹ A szóvégen csak szemléletesség okából írtunk *-r*-t. Az átvett alak akár *krumpo*, akár *krumpř* lehetett. A feltehető *-er* [~⁹] > *-ér* változásra vö. pl. *tislér* (DOLw.). Lehetett az *-r* előtti magánhangzó hosszú is, vö. német nyj. *krumpř* (DOLw.).

² Az **-r* > *-ri* változást a német *-l* > m. *-li*, német *-p* > m. *-ni* magyarázza.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a szó, illetőleg annak (az *-a* végű visszavett alakok kivételével) minden magyar alakváltozata megnyugtatóan származtatható a németből. Az a tény, hogy — mint látni fogjuk — a legtöbb és legváltozatosabb adat a dunántúli területről való, ezt a feltevést támogatni látszik.

Felmerülhet tehát az a kérdés, hogy a szláv nyelvekbeli változatok milyen viszonyban állnak a magyar adatokkal. A legszemléletesebb megoldást a magyar és szláv alakok térképrevetítése adja meg. A magyarnyelvi adatok a *korompér* (SzhSz.) és a *kolompír* (ECSEDI, A debreceni és tisztántúli magyar ember táplálkozása: A debreceni Déry-múzeum évkönyve. 1934.) kivételével a MTsz.-ből valók. — A szláv nyelvekből a következő alakokat idézhetjük (a forrásjelzés nélkülüket l. BERNEKER, EtWb. *krömpír* al.): bolgár *krömpír*, *krumpír*; *kompíri*, *gombíri* (*gombelki* többszám) | szerb—horvát *kröm-pír*, *krümpír* | szlovén *krompír*, genitivus *krompírja* | cseh *krumpír*, *krumple* | morva *grumbír* | tót *krumpla*; *krumpla* (JANCOVICS J., Szláv-magyar és magyar-szláv szótár. Pozsony, 1863.), *krumple* (HVOZDIK J., Szlovák-magyar és magyar-szlovák részletes szótár. Praha, 1937.) | lengyel *kompery*, *kumpery*, *krompele*, *krąple*; *krompel* (BRÜCKNER 927) | kisorosz *krompel*, *krompli*, *kompera*, *konjera* (BERNEKER szerint a lengyelből) | litván *klumbérés* (többszám) | albán *kampír* > *vampír* (BERNEKER szerint a bolgárból).

Az adatok földrajzi egybeállítását l. a térképen (a szláv adatok földrajzi elhelyezkedése bizonytalan!).

A földrajzi elhelyezkedés vizsgálata a következő tanulságokkal szolgál:

1. Ami a magyar adatokat illeti, az egymásból származtatható alakokat rendszerint egymás mellett találjuk meg. Így a Heves megyéből közölt *krumpér* mellett ugyanott megvan a *kumpér* adat is, felette nagyobb területen él a *kompér* változat. A *kopéra* és *kompéla* kétségtelenül összefügg a magyar *kompér*-ral, meg a kisorosz *kompera* alakokkal is. Valószínű, hogy szóvégi *-a*-ját a kisoroszban kapta, s ilyen végmagánhangzós alakban vettük vissza. A kisorosz *kompera* viszont, mint látni fogjuk, alighanem magyar eredetű.

A *krumpér* alakból lett **krompély* (vö. kisorosz *krompel*), ebből *korompéj*, mely alak Gömör megyében él. A belőle szár-

³ Dissimilatio; vö. német *röhr'n* > m. *rérni* > *lérni* ~ *rélni* (MNYTK. LXIX, 26).

⁴ Az *ly* > *j* változásra l. *bordély* > *bordéj* (MTsz.); *veszély* > *veszéj* stb.

⁵ Mássalhangzótorlódások eltüntetése elisióval.

⁶ *-mp* > *-nt*-változás (vö. HORGER: MNY. XXXVII, 12—6).

⁷ A szóvégi *-a* eredetére vonatkozókat l. alább.

⁸ A palócban gyakori palatalisatio (HORGER, MNYj. 102).

⁹ Mássalhangzótorlódások feloldása magánhangzó-betoldással.

mazó *krompé* a szomszédos Abaúj és Zemplén megyékben található meg.

Az ugyancsak a *krumpér*-ből elváltozott *korompér* a Szamosháton, az ebből származó *kolompér* (> *kolompír*) pedig az egész Tiszántúlon járatos *kolompér* alak keletkezhetett ugyanígy, de keletkezhetett (*krumpér* >)**klumpér* alakból is (vö. CZEDLÉDY i. h.). A baranyai *kolontér* is közel esik a *kolompér* határához; a drávamelléki *kolompéra*, szóvégi *a*-ja miatt — a palóc *kompera* alakhoz hasonlóan — talán szlávból való visszavétel. A megfelelő szláv nyelvi változat azonban itt nem mutatható ki.

A Dunántúlról közölt *krumpli* mellett, vagy esetleg a **krumpri* (vö. *kumpri*) változataként megtaláljuk az elisíós *krumpi* és a még tovább egyszerűsödött *kumpi* formákat. A gömörmezei és debreceni *kumpi* ~ *kompi* lehet a komárommezei alak továbbterjedése, de lehet önálló alakfejlődés eredménye is. A közbeeső alakváltozatokra e területekről nincs adatunk. — A (*krumpli* >)*kurumpli* alak Kecskeméten és Pozsonyban él; a kettő egymástól függetlenül keletkezhetett. A *krumpli* alakból másirányú hangkilökéssel keletkezhetett a Vas megyében feljegyzett *krumli*. Az aradmezei *kumpri* adat, — ha nem előbbi **krumpri* formából ered, — feltehető (*krumpli* >)**kumpli* alak *r* > *l* hangcserét mutató változatának tekinthető.

2. A szláv adatok tanulságai művelődéstörténeti szempontból érdekesek. A morva *grumbír* legközelebb áll a német *grundbirn*-hez. A cseh *krumpír*, szlovén *krompír*, szerb—horvát *krō[ù]mpír* és litván *klumbérés* (többesszám) hangalaki és földrajzi megfontolások alapján közvetlenül a németből magyarázhatók. A bolgár *krō[ù]mpír* is, valószínűleg szláv — talán szerb—horvát — közvetítéssel, a németből származik. A tót *krumple* (> *krumpla*), lengyel *krompel(e)* és *krapple* szavak *-le* végzete lehet a német *-lein* (> osztrák-bajor *-l*) kicsinyítőképző feltehető *-le* változatának folytatása, de a magyar *-li* végzet elváltozása is.

Érdekesebbek számunkra a bolgár *kompiri* ~ *gombíri* (többesszám *gombelki*) és az ebből lett albán *kampír* adatok, mert szókezdő *-r* mentes, mássalhangzótorlódás nélküli alakjuk a magyar *kompér* ~ *kumpér* változatokra emlékeztet. A kiesés természetesen lehet szláv nyelvi jelenség is, bár a szókezdő mássalhangzótorlódást kedvelő szláv nyelvekben ez meg lehetőségen ritka (? *trot* > *tot* ?), s ha történik is feloldás, mint az oroszban, az inkább hangbetoldással (*torot*) jön létre. Inkább származtathatók a magyarból, de ezt a közbeeső területek adathiánya egyelőre igazolhatatlanná teszi.

Az egyes mássalhangzós szókezdő feltűnő a lengyel *kompery* ~ *kumpery* és a kisorosz *kompera* adatoknál is. E szláv

szavak eredetije lehet a palócsági *kompér* ~ *kumpér*; a magyar *kompera*, mint említettük, valószínűleg a kisoroszból való visszavétel.

A kisorosz *krompel'* BERNEKER szerint a lengyel *krompel* változata. Tarthatnók azonban a palóc **krompély* (vö. *korompéj* és *krompé*) átvételének is. A kisorosz *krompli* kétségtelenül a palóc *kromplyi* pontos megfelelője.

A szláv alakok közül tehát: A) kétségtelenül a magyarból való: kisorosz *krompli*; — B) valószínűleg a magyarból származik: kisorosz *krompel*, *kompera* | lengyel *ko[u]mpery*, *krompel(e)*, *kraple* | tót *krumple[a]* | cseh *krumple*; — C) tüzetesebb vizsgálatot kívánnak: bolgár *kompíri*, *gombíri* | > albán *kampír*.

Tanulságos lenne a *krumpli* többi magyar és szláv elnevezésével és azok földrajzi elterjedésével is foglalkozni, mert pl. Erdélyből csak *pityóka* adat van, *krumpli* egy sem (MTsz., l. a térképmellékletet); a Palócságban a *grulya* (MTsz.) < tót *grula* alak is elterjedt stb. Talán kiderülne így, hogy például a Királyhágóntúl nem az anyaországtól s talán azzal nem is egyidőben ismerte meg a növényt.

A *krumpli* és *kolompér* változatok közt az elsőbbségi viszony történeti alapon nem állapítható meg, mert az első adatok, mint említettük, mindkettőre együtt jelennek meg. A hangtani vizsgálat sem ad felvilágosítást, mert a fenti két főváltozat vagy egy közös alakból keletkezett, vagy két külön német alak átvétele, de semmiesetre sem egymás változata.

Az elsőbbség kérdése még földrajzi vizsgálatok alapján sem dönthető el, mert mindkét főváltozatot vagy azok variánsait egymás mellett találjuk meg minden nyelvjárásunkban. Nem nyújt megfelelő támaszpontot a néphagyomány sem. VAJKAI AURÉL feljegyzése szerint például a veszprémmegyei Szentgálon „régén *kolompér*-nak hívták, mert *kolompér*t cserélték el (népetimológia)“, ma a *krumpli* alak használatos. Valóban nem lehetetlen, hogy a *krumpli* név a nyugati nyelvjáróterületről húzódott át a Dunántúlra; lehetséges azonban az is, hogy a *krumpli* alak átvétele az „úriás“ beszédre való törekvés eredménye.

Vizsgálatunk főbb eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: A *krumpli* minden magyar alakváltozata levezethető egy vagy két régebbi alakból, melyek a németből származtathatók. Az elnevezéssel kapcsolatban a tőlünk északra és esetleg a délre eső szláv nyelvekben is számolhatunk bizonyos fokú magyar hatással. A magyar alakváltozatok keletkezésének sor- és időrendje egyelőre nem állapítható meg.

DEME LÁSZLÓ.

Pipa.

1. A dohány nem keletről, hanem Amerikából, Haïti szigetéről került Európába; a spanyolok hozták be 1496-ban *tabaco* néven. A nikotin névadója, Nicot — Franciaország portugáliai követe — csak két emberöltővel később, 1560-ban jutott dohány-növényhez Lisszabonban, egy flandriai kereskedő révén.

KÖNIG, *Überseeische Wörter im Französischen* szerint a *tabaco* Haïti taino nyelvéből való, s vagy a mai szivarfélét vagy a pipát jelentette. LOKORSCH, *AmerikWört.* azt mondja, hogy a taino szó jelentése kétségtelenül 'Rauchrohr', s hogy régente a dohányzás Amerikában vallásos szertartás megnyilatkozása volt.

A franciában az első adat 1555-ből mutatható ki *tabaco* alakban (KÖNIG i. m.). Az angolban 1577-ben tűnik föl a *tobacco* (*ShortOxfDict.*²), a németben 1600 körül a *Tabak* (KLUGE—GÖTZE¹¹).

Hazánkba — mégpedig Erdélybe — Bornemisza Pál erdélyi püspök hozta be az első nyers dohányt 1568-ban, tehát igen korán (RévaiLex.). A nyugati *toback* legkorábbi adata 1649-ből (NySz.), a török eredetű, déli szláv közvetítésű *dohány* szóé egyazon időből, 1647-ből mutatható ki nyelvünkben (EtSz., NySz.).

A *pipa* szóra mindössze három adatot idéz a NySz. A legrégibb Nagykőrös 1679-i jegyzőkönyvéből való: „*pipákat* hozatunk“. Legkorábbi szótározását 'Tabakspfeife' jelentéssel PP-nál találjuk ilyenképen: „*Pipa*: Tabaci infundibulum | *Pipa/zár*: Tubus infundibili tabacarii | *Pipázni*: Tabaci fumum è fistula, vel tubo haurire.“ (A NySz. tévesen PPB.-ot jelöli meg az első szótározás helyéül.)

Igaz, a Keletről már a XVI. században eljutott hozzánk a pipa. De csak a pipa s nem a pipázás. A török pasák ugyanis néha pipát ajándékoztak főurainknak, a magyar urak azonban nem éltek vele, hanem a ritkaságok gyűjteményébe tették, még 1614-ben Bethlen Gábor is (RévaiLex.). RADVÁNSZKY, CsalÉl. 392 szerint Erdélyben a dohányzás kezdete 1658-ra tehető. Almády István, Thököly hű embere, naplójában (MonÍrók XXIII, 740) 1691-ben azt írja, hogy a törökök „minket külön-külön csoportonként sátorokban vittek, kávé és az ő szokások szerint dohányt gyújtottak, úgy kedveskedtek“. „Az ő szokások szerint“ megjegyzés arra vall, hogy a XVII. század végén még nem volt nálunk általánosan elterjedve a dohányzás.

2. KÖRÖSI (Nyr. XIV, 66) szavunkat a közép-latin *pipa*-ból származó olasz *pipa* átvételének tartja. SZARVAS (Nyr. XVI, 385) úgy vélekedik, hogy mind az olaszból, mind közvetlenül a latinból való átvétel lehetséges. MIKLOSICH, SlavEl. szerint a latin szó szláv közvetítéssel került nyelvünkbe. Végül

pedig a SzófSz. kikapcsolja az olasz és a szláv közvetítés föltevését, és a közép-latin *pipa* 'cső, úrmérték' közvetlen átvételét látja szavunkban.

3. A *pipa* nemzetközi szó. Megvan a többi közt a spanyolban, a portugálban meg az olaszban *pipa*, a franciában *pipe*, az angolban *pipe*, a hollandban *pip*, a dánban *pibe*, a svédben *pipa*, az észtben *pip*, a németben *Pfeife*, a lengyelben *pipa*, *pipka*, a szlovénban és a szerbben *pipa* alakban. Az oláh *pipă* MEYER-LÜBKE és TIKTIN szerint a magyar szó átvétele.¹

Kétségtelen, hogy valamennyi kifejezés a közép-latin *pipa* szóra vezethető vissza. DuC. a *pipa* szónak két jelentését mutatja ki: 1. 'vasculum, cadus'; 2. 'symphonicus'. A 'Tabakspfeife' jelentést nem ismeri DuC.

Az átvevő nyelveket két csoportra oszthatjuk. Az egyikbe azok a nyelvek tartoznak, amelyek az eredeti jelentéssel vették át a közép-latin szót; ezekben a 'Tabakspfeife' későbbi jelentésbővülés eredménye. A második csoportba sorozandók azok a nyelvek, amelyek nem a latinból, hanem az első csoport nyelveinek egyikéből kapták a szót a XVI—XVII. században, mégpedig csupán csak 'Tabakspfeife' jelentéssel.

Az első csoportot a román és a germán nyelvek alkotják.

GAMILLSCHEG megállapítja, hogy a 'Rohrpfeife, Röhre' jelentésű francia *pipe* a vulgáris latin **pipa* 'Schalmei' XII/XIII. századi átvétele, ez pedig a *pipare* 'piepen (v. Hühnern u. ä.)' szóból származik. Ugyancsak a XII. század óta kimutatható a *piper* 'piepen, auf d. Lockpfeife blasen'. A 'Tabakspfeife' jelentés fölbukkanásának idejét nem jelöli meg a FrzEtWb.

KLUGE—GÖTZE¹¹ szerint a német nem a latin, hanem a román nyelvek **pipa*-ját vette át, ez a **pipa* pedig a latin *pipare* 'piepen' szóra vezethető vissza. A német átvétel az ó-felnémet korszak előtt történt. A német *Pfeife* ó-felnémet alakja *pfif(f)a*, a közép-felnémet pedig *pfife*. Az ó-szászban megtaláljuk a *pipa*, az ó-frizben a *pipe*, az ó-északiban a *pipa* alakot. Ide tartozik a *pfeifen* 'füttyül' is. — PAUL³ szerint a német szó eredeti jelentése 'nur Bezeichnung d. Blasinstruments'. GRIMM VII, 1644 és WEIGAND⁵ azt mondja, hogy a 'Tabakspfeife' jelentés a XVII. századi holland *tabakspyp* átvétele. SANDERS ezzel a jelentéssel 1671-ből mutatja ki a német szót.

A ShortOxfDict.² kimutatja az angolban 1440-ből a 'musikalisches Instrument', 1456-ból a 'zylindrisches Rohr', 1596-ból a 'Tabakspfeife' jelentést.

Az Encyclopaedia Britannica¹¹ XXI, 633 azt mondja, hogy Európában a dohányzás Angliából terjedt el. Lane Ralphe, Virginia kormányzója 1586-ban Raleigh Walternek pipát hozott, és az udvar köréből indult el a pipázás. A pipakészítőknek már 1619-ben céhük volt Londonban.

¹ Az oláhban 'Zapfen der Tüangel' jelentést is kapott (vö. TIKTIN).

Az elmondottak azt mutatják, hogy közvetlenül a latinból csak a román nyelvek kapták a szót. A germán nyelvek az ó-franciából vették át, a szláv nyelvek pedig részint a románból (olaszból), részint a germánból (németből).

Fölvetődik mármost az a kérdés, miképen kapta a közép-latin szó valamennyi átvévő nyelvben egyöntetűen a 'Tabakspfeife' jelentést.

A korai angol adatok meg a holland *pyp* > német *Pfeife* származtatás megerősítik azt a föltevést, hogy a 'Tabakspfeife' jelentésbővülés nem mindenik nyelvben külön-külön ment végbe, hanem egy nyelvben. Ez a nyelv pedig az angol. A többi nyelv aztán, ha ismerte a *pipa* szót, az új fogalom megjelenésekor átvette a jelentésbővülést; ha meg nem ismerte, a fogalommal együtt a kifejezést is átvette.

Egyes nyelvek a *pipa* tükörkifejezését vették át. Az orosz *kuritelinaja trubka-t* 'füstölő síp', a török pedig a *čubuk*-ot 'Rute, Pfeifenrohr', meg a *lüle-t* 'Röhre, Pfeife' (vö. SZARVAS i. h.).¹ Mert véletlen egyezésnek aligha tekinthetjük ezeket az elnevezéseket.

4. Ezek után tisztáznunk kell azt a kérdést, miként került nyelvünkbe a *pipa*.

Láttuk, egy nyelv sem kapta 'Tabakspfeife' jelentéssel a szót a latinból, a miénk sem. CAL. a *pipa* szót egyáltalán nem, a *pipare-t* pedig csak 'kitywgni [MELICH szerint olv. 'kötyögni'], kodatsolni' jelentéssel ismeri; MA. pedig nem ismeri sem az egyiket, sem a másikat. BARTAL mindössze egy, 1820-ból való idézetet közöl a 'Tabakspfeife' jelentésre. Tehát a hazai latinban nem volt meg a szónak az eredeti 'cső' jelentéssel való használata. Ebből arra következtethetünk, hogy a magyar a dohányzással egy időben ismerte meg a *pipa* szót, és hogy szavunkat csakis annak a népnek nyelvéből vehettük át, amelyik nép a pipázást közvetítette.

A dohány a kifejtettek szerint két irányból került hozzánk: keletről déli szláv közvetítéssel *dohány* és nyugatról más nyelv közvetítésével *toback* alakban. Ennek megfelelően megvan a lehetősége annak is, hogy a *pipa* szintén kétszer és két irányból jutott el hozzánk.

Mivel a *dohány* szó déli szláv közvetítéssel került nyelvünkbe, föltehető a *pipa* szóra nézve is, hogy az egyik közvetítő nyelv nem az olasz, hanem a szerb volt. A szerb meg az olaszból vehette. Ennek sem hangtani — olasz *pipa* > szerb

¹ MIKLOSICH, TürkEl. Nachtr. I. Hälfte 78 szerint a török *lülé*-ből származik a szlovén *lula*, *lulka*, a szerb *luledžija*, a német *Lull* és a bajor táj-szólási *Ludel*. — SCHUCHARDT, Slavo-deutsches 67 kétségtelennek tartja, hogy a bécsi *Ludel* 'Tabakspfeife' a török szónak szlovén közvetítésű átvétele. A *ludeln* 'saugen' szóból származik a *Nudel* 'angyalbögyörő'. A *ludeln* jelentése Karintiában 'pissen', a *Ludel*-é pedig a Böhmerwaldban 'penis'.

pipa — és jelentéstani, sem művelődéstörténeti akadályai nincsenek.

De melyik a nyugati közvetítő nyelv?

Adataink vallomása szerint az, amelyik mindegyik nyelvnek adta a 'Tabakspfeife' jelentésbővülést: az angol.

Medgyesi Pál református lelképásztor magyarra fordította az angol Baylius Lajos „Praxis Pietatis” című vallásos könyvét. Ez a fordítás a XVII. században fölötte el volt terjedve. Első kiadása 1636-ban jelent meg. Az 1643-ban napvilágot látott ötödik kiadás kibővíti a megelőzőket „a könyv első szerzőjének”, Baylius Lajosnak előljáró beszédével. A NySz. az 1636-i kiadást dolgozta föl, az előljáró beszédet tehát nem ismeri. Mármost az előljáró beszéd III. levelének első lapján ezt olvassuk: „... az ő Játékokban vízfza élnek a' *Tobak pippal*¹ a Kortsomákon”.

A NySz. kimutatta 1679-i *pipa* alakkal szemben tehát 1643-ban a *pip* alakot találjuk.

Az angol *pipe*-nak ejtése azonban nem *pip*, hanem *pəip*. Ámde ez az ejtés újkeletű. YOLLAND ARTÚR tanár úr szíves közlése szerint Shakespeare korában — s ebben az időben élt Baylius — *pép* vagy *pip* volt a szó ejtése, vagyis azok a hangalakok, amelyek egyikét Medgyesi az új magyar szónak adta. Mivel Medgyesi több esztendő telt Angliában, a szó magyarításának az élő angol ejtés volt az alapja.

5. Nyilvánvaló, hogy nem az angol *pipe* honosodott meg nyelvünkben, hanem a déli szláv közvetítésű olasz *pipa*. Nem is ereszthetett gyökeret a *pip*, hiszen olyan időben jelent meg, amikor nálunk még nem volt elterjedve a pipázás. Mégis figyelmet érdemel Medgyesi magyarítása, mint első emléke angol nyelvi átvételnek. De azért is, mert hitelesen megőrizte egy angol szó Shakespeare-korabeli ejtését.

LOVÁNYI GYULA.

Szótörténeti adalékok és észrevételek.

Az alábbiakban egy sorozat szavunknak történetéhez adalékokat szolgáltatok, többnek eddigi magyarázatára észrevételeket teszek, és egy pár réginek képzelt szót helyreigazítok.

Abaúj. Ismerjük ennek a jelentésileg különös összetételű megyenévnek eredetét; tudjuk, hogy a régi *Aba-újvár* nevű várhoz tartozó közigazgatási területnek eredetileg *Abaújvármegye* volt a neve, éppúgy mint egyéb várnevekről, pl. *Fehérvárról* *Fehérvár-megye*, *Ungvár-ról* *Ungvár-megye*, *Vasvár-ról*

¹ A ShortOxfDict.² szerint a szó első angol alakja *tobacco-pipe*. — A *tobacco*-ból voltaképen *tobáka* formát várnánk. Lippaynál 1664-ben csakugyan a *tabáca* alakot találjuk (NySz.).

Vasvár-megye stb., és hogy ezekben a megyeelnevezésekben később a központul szolgáló hely nevének (*Abaujvár, Fehérvár* stb.) utótagja, a *vár* szó átkapcsolódott a *megye* szóhoz, amellyel együtt különben is önálló összetételt alkotott (*vármegye*), úgy-hogy aztán a vármegyék eredeti nevei ilyen megrövidült alakúvá lettek: *Abauj, Fehér, Ung, Vas* (l. Mondattani búvárlatok: NyK. XXIII, 41—3). A név keletkezésének magyarázatában hivatkoztam volt arra, hogy a latin oklevelek a vármegyék latin nevéül a *vár* összetételű szónak továbbképzését használják, mint pl.: „comitatus *Vosvariensis*”, „comitatus *Abawyvariensis*”. Írták azonban továbbképzés nélkül is: „Iuxta lacum Myruhtu vocatum in Comitatu *Heueswywar* existens” (l. OklSz. 1339-ből *tó* alatt, az adat azonban helyesen a *tő* alá sorozandó). Magyar szövegben találunk olyan adatokat, amelyekben a megye-név a *vár* szóval, de a *megye* szó nélkül van kifejezve: „56. Vármegye, az *Abawyuári*, melybē az hires város Kassa vagyō” 1575. Heltai: *Chronica 5 | „A’ Bodrog keresztül folya Ungvár és Zemplény Vármegyét”* 1749. Csatári János: Magyarország históriája 26. Ez utóbbi adatnak *Zemplény Vármegyét* kifejezése már egészen a mai módon tagolja a megyenevet, de régebben a *vár* szót még nem kapcsolták a *megye* szóhoz, mint pl.: „Ez lewel adassech . . . bothajny ferenchnek . . . *was-war meghebelij* esspanwnnak [olv. -wrnak]” 1530-ból (MNy. XXXVII, 283). A német kifejezőmód ma is megtartja a megye nevében a központul szolgáló városnévnek *Burg* 'vár' elemét, pl.: „Im Komitate *Eisenburg*“ Neue Freie Presse 1919. VIII. 15. 5. l.); „das *Eisenbürger* Komitat“ a. m. 'Vas vármegye'; „das *Stuhlweißenburger* Komitat“ a. m. 'Fejér vármegye', bár magyar hatás alatt már *das Komitat Vas, das Komitat Fejér* elnevezésmód is járatos. Latin szövegben az *Abauj*-féle névrövidítésnek szakasztott párját találtam ebben az adatban: 1250 kör.: „In parrochia castri de *Vnguy*“ (l. OklSz. új al.) a. m. *Ungúj-vár*).

adna > anna. Egy 1551-i nyelvemlékben olvassuk a következőket: „kyket [értsd: az elősorolt tárgyakat] wg attam volt neky Kawassy Krystoff, akaratyabol hogy neky meg adna es nekem Menedeket *anna* vala Kavassy Kristoff Kenaltam mynd . . . [értsd: én] s mind Gergel uram Kawasyth hog el venne es menedeket *anna* vala“ (NNyv. III, 19). A nyelvemléknek Mészöly G. szerint való, egykori kiejtésű és mai írásmódú olvasásában a tölem dült betűvel jelölt *anna* szó mind a kétszer *adna* ejtésűnek van jelezve (i. h. 20). Mészöly tehát nem tulajdonít jelentőséget a két ízben is előforduló eredeti, *nn*-es írásmódnak, talán azért, mert az első adatot megelőzően a szó, amint láthatjuk, *adna* alakban van írva. Azonban semmi kétségünk sem lehet az iránt, hogy a nyelvemlék írója az *adna* föltételes módú igealakot valóban *anna* ejtéssel is használta. Ilyen *dn > nn* hasonulásos alakokat az *ad* ige ragozásában másutt is találunk, úgymint: *anni* a. m. *adni* (DebrK. 27), *meg annaiak* olv. *meg-annáják* a. m. *megadnák* (i. h. 90). A *tud* igének is előfordulnak hasonló alakjai, úgymint: *tunnonk* a. m. *tudnunk* (i. h. 46, 53, 62, 64 stb.), „akaruan meg *tunnia*“ a. m. *megtudnia* (i. h. 50), *tunnaiak* olv. *tunnáják* a. m. *tudnák* (i. h. 59), *tunnaia* olv.

tunnája a. m. tudná (i. h. 60), tunna a. m. tudna (i. h. 195). Mindezeket LOSONCZI ZOLTÁN idézte már MNy. XXIV, 187.

ahá. Ennek az indulatszónak egy eddig teljesen ismeretlen, szóvégi *n*-nel bővebb alakja látható ebben az adatban: „Jancsi leült a földre és kajánul nézte őket. *Ahán*, ezek horgászni fognak“ ZILAHY LAJOS: Valamit visz a víz 11.

Albirt. Ennek a keresztnévnek régi *Albirt* változatát, amelyet az EtSz. pontos idézés nélkül említ, igazolják a következő adatok: „Méne az öczere, az *Albirt* Hertzegre“ HELTAI: Chronica. 1575. 190 | „*Albirt* Hertzegne“, „*Albirt* Hertzeg“ uo.

ay onto? VEINSTEIN-HEVESS KORNÉL a Jordánszky- és Érdy-kódexet egybevető dolgozatában a ritkább szók és szóalakok között a JordK.-nek ezt a 'janua' jelentésű, de sehol másutt elő nem forduló alakját is lajstromba veszi, azzal a megjegyzéssel, hogy a NySz.-ból „talán feledésből maradt ki“ (Nyr. XXIII, 315). Ugyanez időben (1894.) SZILÁSI MÓRIC is megemlítette ezt a különös szóalakat „Kombinált műveltető és mozzanatos igeképzés“ című tanulmányában, a mozzanatos *-n* képző tárgyalása közben, de csak ennyit mond róla: „Szintűgy kérdéses alakú ez a szó *ajontó*: ajtó“ (NyK. XXIV, 177). A második szótagbeli *n* hangnak mozzanatos igeképzőként való fölfogását tehát nem tartja lehetatlenségnek. A hely, amelyen a kódexnek ez az adata előfordul, így szól: „Az [a szolgált leány] kedygen ky nyomotwan [a. m. kimenvén, l. *kinyomotik* NySz.] az *ayonton*, megh lataa hwtet [Péter apostolt] ma! zolgalo leań“ (RMNy. V, 444). Minthogy az *ajtó* szónak ilyen alakja emlékeinkben ezen az egyetlen helyen kívül sehol másutt elő nem fordul, és a szó származása sem kíván ilyen teljesebb-féle alakot, nyilvánvaló dolog, hogy az *ayonton* a. m. *ajtón* egyszerű íráshiba, abból a fajtából való, mikor a másoló a már előre észrevett következő szótagnak, itt a *-ton*-nak betűit, itt az *on*-t tévedésből idő előtt beleírja a szóba. Az *ayonton* tehát e helyett van írva: *ayton*; helyes olvasása ennél fogva egyszerűen: *ajtón*.

batár. Az EtSz. szerint közvetlenül az osztrák-német *batarde* 'ein Halbwagen, ein bedeckter, leichter wiener Wagen' szó átvétele, ez pedig a francia *batarde*-ből való. Teljesebb, *d*-vel végződő alakját találjuk még JÓKAIBAN: „Négy almásszürke volt a fedett üveges *batárd* elé fogva“ Népvilág¹⁰ 32.

Belenic, Belenig. Ezt az Árpád-kori személynevet, amely a tihanyi apátság népeinek 1211-i összeírásában fordul elő, ERDÉLYI LÁSZLÓ a *Benedek* névvel azonosnak tartja és azt mondja: „Hibás tehát a M. Okl. Szót.-ban a *Belencs, Bilincs* értelmezés“ (NyK. XXXIV, 402). Az OklSz.-ban van ugyan *bélencs* címszó, és ez, mint alakváltozat, egyszerűen a maga rendes alakjához, a *bilincs* szóhoz van utalva, a *Belenic, Belenig* adat azonban sem a *bilincs* szó, sem a *Benedek* név alatt nincs idézve, bizonyára azért, mert SZAMOTA nem jegyezte volt ki. Az OklSz. tehát a *Belenic, Belenig* nevet sehogyan sem értelmezte. Az EtSz. ezeket a régi neveket nem vette föl a *Benedek* név változatai közé.

bérmál. Hogy a tudományos szófejtés kora előtt a régiek milyen módon magyarázták szavainkat, arra példa lehet BIRÓ MÁRTON XVIII. századi egyházi írónknak következő helye:

„Ezen Szentség Magyarúl Bér-málásnak, vagyis *Bérrel-málhálásnak* neveztetik, hogy tudni-illik ezen Szentségben tellyeffen, mint-egy tetézve, és *málháffan* adatik az Iffeni ajándék, és kegyelem” Angyali társaságnak szövetsége. 1754. 261.

burkus. A *porosz* népnek e latinos alakú nevére és *burgus* változatára az EtSz. első adatul 1788-ból SZEICZ LEÓ táj-szógyűjteményét említi. Előfordul azonban *burgus* alakban éppen egy évtizeddel előbb, 1778-ban. ARANY LÁSZLÓ ugyanis az Arany családnak ez évben megindított nemességvitató pöréből egy tanúvallomást idéz, amelyben a következő mondat is olvasható: „Sámuel és György a *Burgus* ellen hadakoztak és Sámuel az ellenségnél fogságban is volt” (l. Arany János Hátrahagyott Iratai és Levelezése II. k., a függelék XXVII. lapján).

csángó. Erről a teljesen még nem tisztázott eredetű szóról CzF. — amint az EtSz. is említi — azt mondja: „talán am. [annyi mint] csapongó, járókelő, ellentétben a *székely* am. székelő, azaz állandó helyen lakó szóval.” A nélkül hogy e nézetet támogatni szándékoznám, rá kell mutatnom a *csángó* szónak 'csavargó, tekerő' jelentésére, amelyről az EtSz.-nak az illető füzet megszerkesztésekor (1916.) még nem lehetett tudomása, és amelyre két adatot találtam. Egyik a nyiregyházi nyelv-járásból való: *csángó* 'csavargó ember' (Nyr. LV, 112). A másikat Makkai Sándornak egy vezércikkében olvastam, amelyben el van mondva, hogy erre a kérdésre: „Maguk csángók?” így felelt a bukovinai magyar: „Örözzön attól az Uristen mindnyájunkat! *Csángó*, az kérem azt teszi: tekerő... Háromszékből származó magyarok vagyunk” (Budapesti Hírlap 1935. január 6.).

csiszár. Ennek a teljesen nem tisztázott eredetű szónak eddigi elfogadhatatlan magyarázataihoz, amelyeket az EtSz. felsorol, megemlíthetem SZARVAS GÁBORNak fölfogását, aki a NySz.-ban a tőle szerkesztett Cs betűben a *csiszár* szót a *csúsz(ik)* ige származékai közé tartozónak vélte. Ennek a fölfogásnak nagy jelentéstani nehézsége van.

csízió. A naptár nevévé lett *cisio* szó eredetére már HORVÁT ISTVÁN (Tudományos Gyűjtemény 1835. évf. V, 91) rámutatott „A' Magyar Nyelv régi Maradványairól” című tanulmányában ilyenképen: „E' Versekből [t. i. az egyházi ünnepek rövidített latin neveit összefoglaló 24 hatméretű versből] a' XII. Hó közül' mindegyikre kettő és kettő jut, 's mivel e' tsonka Neves Kalendárium [t. i. a tárgyalt régi magyar nyelvemlék] *Cisio* szovon [így], az az: a' *Circumcisio* üdnap [így] rövidítettett nevén kezdetik, az egész Versezet hajdan CISIO nevet viselt, a' honand [így] általában a' Kalendárium is CISIO elneveztetést nyert.”

csömör. Ezt a kisebbfajta betegséget már MELIBOEUS vagyis BÉL MÁRVÁS (Der ungarische Sprachmeister. 1774-i kiad. 153) így értelmezte németül: „die ungarische Krankheit, der Eckel”. Ezt a jellemző értelmezést aztán még BALLAGI „Új teljes magyar és német szótára”-ban is (1890.) megtaláljuk.

előmenség. A MTsz.-az utótag, a *méntség* alatt ezt a népnyelvi szót közli egyetlen adatban: *előmencség* 'előmenetel'. Előfordul még egy, 1884-i, de csak 1916-ban közölt rábaközi

adatban is: *előőmentség* a. m. 'időnyerés, haladás' (Nyr. XLV, 46). A NySz. két régi példát idéz reá. A harmadik, *előőmentség* alakban azóta bukkant föl 1786-ból Székesfehérvár levéltárában: „iparkodását, 's *előőmentségét* mutatta". Ez az *előő* kezdetű összetétel az *előő*-nek mai 'vorn, voran' jelentésénél fogva nem látszik ugyan szabatosnak, a régi nyelv azonban több összetett igében is használja az *előő* igekötőt a mai *előő* értelmében, mint pl.: *előőbeszél* 'hersagen', *előőír* 'praescribo', *előőllél* 'antreffen' stb. (l. NySz.).

fanyal. Az EtSz. *fanyalodik* alatt ebből való „tudatos elvonással” keletkezett szónak tekinti a *fanyalkukojca* növénynévnek *fanyal* előtagját, amely aztán tapadással egymagában is előfordul növénynevül. En ennek a szónak melléknévi használatával is találkoztam: „Te egy idő óta olyan *fanyal*, olyan izetlen főzetlen lettél” Harmath Lujza elbeszélésében, mint széky ember mondása (Mikszáth-féle Almanach 1895. 199. l.). Jelentése nyilván azonos a *fanyar*-éval.

fidibusz. Ennek a nyilvánvalóan diáknyelvi eredetű szónak a származására (l. EtSz.) nézve idézhetem egy újabb írónak következő helyét: „*Fidibusz* nem dukál hozzá [az illető pipához annak, akinek a beszélő öregúr e szavak kíséretében a pipát adja], mert a *fidibusz* annyi, mint — *fidelibus fratibus*” Bodnár István tárcacikkében, Budapesti Hírlap 1918. IV. 20. Ez a magyarázat természetesen minden nyelvtörténeti megokolás nélkül alig lehet egyéb pusztá ötletnél.

filkő. Ez a kártyanév, amint az EtSz. is fejtegeti, végeredményben a 'felső'-nek német *Pamphili* nevére megy vissza, amelyet latinositva *Pamphilius*-nak neveztek (így fordul elő Abraham a Sancta Clara XVII. századi német íróban, l. Nyr. XIII, 154). Ezt a deákos nevet megtaláljuk a régi magyar irodalomban is, K o h á r y I s t v á n nál: „Cfupán cfak azt vették [a kártyázók], magok elméjére, | hogy a *Pánfliuft*, mint kerit-fék kézre. | Nemis vala kedves. nálok Virgilius, | fe pedig nem kellett, nékiek Tullius, | egyedül baráttyok, vólt az *Pánflius*” Munkács kövarában szerzett versek III, 26.

finn. E népnévnek régebbi mélyhangú ragozását az EtSz. csak „ZSIRAI M. szíves közlése” alapján ismeri. Idézhetek volna reá több példát a szótáríróknak szerkesztésében megkezdett, de tető alá több mint húsz esztendő óta sem jutott „A magyar nyelvtudomány kézikönyve” című munkából, REGULY ANTAL írásából: „többször volt alkalmam *finnokkal* találkoznom”, „a nyugati *finnokat*”, „a keleti *finnokról*” stb. (i. m. I. k. 3. füz. 36. l.).

flotta. Az EtSz. erről azt jegyzi meg, hogy „talán elavulóban, helyette: *hajóhad*”. Az én megfigyelésem szerint, sajnos, éppen az ellenkezőjét lehet megállapítanunk. Sokkal sűrűbben olvashatunk ma *flottá*-t, mintsem *hajóhad*-at. Elég, ha újságjainkat kísérjük ebből a szempontból figyelemmel.

fodrász. Ezt a nyelvújítási szavunkat HORGER MSzT. 121 a *merész* szóról való cikkben úgy idézi, mint „analógiaillelesen igetöböl” való szóképzést. Téved. Hiszen igaz, van *fodor* igénk is (pl. haját, üstököt fodorni CzF.), de van egyúttal és megvolt már a régiségben is a *fodor* szó mint főnév is 'instita; Krause, Fraise' jelentéssel (l. NySz.), és egészen természetes dolog, hogy

a nyelvújítók ebből is alkothatták a szót, nem csupán a *fodor* igéből. HORGERT a maga fölfogására nyilván a NyÚSz.-nak *fodrász* cikke vezette, amelyben ez az új szó — a nélkül, hogy képzésmódja pontosan meg volna mondva — az *építész*, *festész*, *költész* új szavak társaságában van említve. Ez a körülmény azonban nem jelenti azt, hogy a *fodrász*-t is igéből és nem főnévből alkották nyelvújítóink.

folyosó. Ennek a szónak a származását HORGER, MSzT. 60 kétféleképen képzei: a *folyosó*, úgymond, „eredetileg vagy úgy volt értve, hogy ez olyan épületrész, amely végigfut a háznak egész hosszán, vagy pedig, ami talán valószínűbb, a *folyosó hely* jelzős szerkezetből vált ki jelentéstapadással főnévként . . . , s akkor eredetileg futkosó helyet jelentett”. Szerintem az előbbi származásmód a valószínűbb, nem az, amelyet HORGER tart annak. A *folyosók*, *tornácok* aligha szolgáltak futkosás céljára, *folyosó hely* kifejezést valóban nem is találtunk eddig. Az első magyarázat természetesebb és jelentéstanilag is egészen helytálló.

Főcén. Erről a régi személynévről KARÁCSONYI JÁNOS mutatta volt ki, hogy a latin *Felicianus*-nak magyar átváltozása (MNY. XIX, 93). Ezt a nézetet az EtSz. is elfogadja (l. a *Főcse* és *Földszin* cikkekben). Meg kell említenem, hogy a név *Főcény* alakban ma is megvan még Veszprémben, mint egy polgárcsalád vezetékneve. A polgártársak kiejtésében *Főcén* alakkal járja.

földközi. A NyÚSz.-ban első adata MÁRTON 1803-i szótárából való. Azonban megvan már 1776-ban MOLNÁR JÁNOS-nak Petrovsky Sándorhoz írt Leveleiben: „Salamon Királynak ideje előtt azok [a feneciaiak] fe mentek-ki a' föld-közi (Medi-terraeum) Tengerből az ő hajójokkal“ (223; idézet nélkül említette SIMAI ÖDÖN: MNY. XI, 302).

francli. Az EtSz. csak az OklSz.-ból idézhetett rá adatot. Megvan azonban bizonyára a mai népnyelvben is. MOLNÁR SÁNDOR ugyanis Adáról, Bács megyéből a következő adatot küldte volt be a múlt század végén vagy a mostaninak elején a Szótári Bizottságnak: „*Franclis*, a kirojtosodott aljú ruhára mondják.“ Ez csak -s képzős származék ugyan, de jele az alapszó használatainak is.

gyanús. Mai értelme: 'akire gyanakodni lehet, ami gyanút kelt' (így értelmezi BALASSA, A magyar nyelv szótára. 1940.). A régi nyelv azonban 'suspicius, argwöhnisch' értelemmel is használta (l. NySz.). Ezt az értelmét CzF. fölveszi ugyan, így írva körül: 'balul vélekedő, másokról igazságtalanul rosszat gondoló', de csak a régi, Pázmányban is előforduló közmondást idézi reá: „Aki miben tudós, abban gyanús.“ Alig hiszem, hogy ezt a közmondást ma általánosabban ismernék, és hogy aki esetleg hallja, a *gyanús* szót a régi értelmében fogná föl benne. A finn nyelv azonban a 'gyanakodó, argwöhnisch, misstrauisch' értelmet ma is az *epäluulo* 'Verdacht, Argwohn, Misstrauen' (KATARA) szónak a magyar -s képzőéhez hasonló jelentésű *-ise* (nevezőalakja: *-inen*) képzős származékával fejezi ki: *epäluuloinen*; ellenben a 'gyanúban levő, gyanút keltő, verdächtigt' megfelelője *epäluulon alainen* vagyis 'gyanú alatt levő', mert

az *epäluulo* (*epä-luulo*) a maga elemei szerint 'rosszul, kedvetlenül vélekedés'-t jelent.

hais. Ez a *ha* és *is*-ből összetett, 'noha, ámbár' jelentésű kötőszónk eddig a kapnikbányai, a vele szomszédos felsőbányai, továbbá az abaújmegyei, a zemplénmegyei és a szolnokdobokai nyelvjárásból volt ismeretes (l. Nyr. XII, 370 és Szómagyarázatok. Bp., 1890. 17). Meg kellett azonban lennie Madách Imre szülföldjén, a nógrádmegyei nyelvjáráásban is, mert az Ember Tragédiája eredeti szövegében többször fordultak elő ilyen szórendű mondatok, mint: „De még *ha is* másítani nincs erőd”. Arany János azonban, aki a remekmű nyelvén és irályán sok hasznos javítást tett, ezt a sajátságos használatot sehol sem hagyta meg (l. DÉNES SZILÁRD: Nyr. LIV, 40). Nem tudom, előfordult-e Arany idejében ez a *ha is* szórend az irodalomban is, nagy költőnk azonban egy 1880 körül írt, „Népdalok a kornak” című hátrahagyott gúnyversében mind a három versszakban, kigúnyolja ezt a használatmódot: „*Ha is* lopok, *ha is* nem, | Elélek már, úgy hiszem.” „*Ha is* engem felültettél | Irányomban meghült lettél.” „*Ha is* úgy lón: ide oda! | Egy tehén még nem egy csorda” (Arany János Hátrahagyott Iratai és Levelezése I, 426; idézetünk első sorában a kiadás is dült betűvel adja a kötőszót). Lehetséges az is, hogy a költőnek — aki a Nyelvőrnek figyelmes olvasója volt s egy párszor írt is bele — JOANNOVICSNAK egy szórendi cikke adott alkalmat a gúnyolódásra, aki a Nagy Szótárban hibásan székelyesnek mondott *ha is* szórendet annyira nyelvérzéke szerintinek érezte, hogy némely föltételes mondatok kétértelműségén éppen ezzel a *ha is* használattal akart segíteni (Nyr. I, 306). Ezt a szórendet már a BécsiK.-ben is (191) megtalálni: „*nē tēzē* [a termés] liztet kit *ha es* tēnd [a. m. *ha teend is*] idēgenee ezic meg ötet”. A mai népnyelv azonban bizonyára újabb mondatbeli fejlődés útján jutott a *hais* kötőszóhoz (l. Nyr. XII, 370), úgyhogy nem kell benne a német *wenn auch* szolgál fordítását látnunk. A finn nyelvnek is van a *hais*-sel teljesen egyező összetételű megengedő kötőszava: *joskin* = *jos* 'ha', *-kin* 'is'.

(Folytatjuk.)

ZOLNAI GYULA.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Az ómagyar *-u*, *-ü* végű kettőshangzók kérdéséhez. A magyar nyelvészek zömének meggyőződése szerint az Árpád-korban voltak nyelvünkben *-u*, *-ü* végű kettőshangzók. Ez általános véleménnyel szemben Mészöly egy idő óta (Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942. Acta Univ. Szeged. XIV, 28, 78; NNyv. II, 169, III, 97) tagadja e kettőshangzók megvoltát és *iü*, *ou*, *uu* stb. helyett *iv*, *ov*, *uv* stb.-t olvas.

E kérdést voltaképpen igen nehéz eldönteni. Mindkét ellentétes föltevés olyan, hogy közvetlen bizonyítékot a dolog természeténél fogva hiába keresünk támogatására, hiszen a kérdéses hangot jelölő *u*, *v*, majd *w* olvasása lehetne ez is, az is. Tehát, mint a nyelvtörténetben olyan sokszor, csak közvetett bizonyítékokkal valószínűsíthető egyik vagy másik elgondolás. Mészöly

felfogásának támogatására főleg három érvet léptet sorompóba. Az egyikről, amely a HB. *ovga*, másrészt meg *oggun*, *vimagguc* írásmódja között mutatkozó különbségből arra következtet, hogy az előbbit csak *ovgya*-nak és nem *ougya*-nak lehet olvasni (NNyv. III, 97), másutt kimutattam, hogy téves (MNy. XXXIX, 340, 3. j.). Másik bizonyítéka az, hogy egyes jövevényszavak, pl. *zsidó* < szláv *židovi* vagy *židov* igazolják sok esetben az eredeti *ov* ejtést s az ebből való későbbi *óv* > *ó* fejlődést, szintén erőteljesen, mert hiszen, ha a magyarban akkor szóvégi *-ov* nem volt, *-ou* ellenben igen, az *-ov*-nak *-ou*-val való helyettesítése egészen természetes és magyarázatot sem kíván. Harmadik érve pedig: az, hogy a magyarban a *v* az utána következő mássalhangzó előtt elpusztult a megelőző magánhangzó nyúlását idézve elő (Nyelvtört. fejt. 28, 78; NNyv. III, 97), a legjobb esetben is (ha ugyanis valóban föl lehet használni ómagyar folyamatok magyarázatára olyan késői jelenségeket, mint a *borovka* > *boróka* vagy éppen a *cerkov* > *cerkó*¹ fejlődés) csak annyit bizonyít, hogy a kérdéses hangfejlődések így is magyarázhatók.

Másrészt az is kétségtelen, hogy a Mészöly-féle elgondolás ellen is nehéz döntő súlyú érvet latba vetni. Inkább apró részletmegfigyelésekre vagyunk utalva, melyek egyenként talán kicsiny, de azért főleg egymás mellé állítva, nem megvetendő bizonyítékokat szolgáltatnak arra, hogy a három egymást követő nyelvész-nemzedéktől vallott felfogás mégis helyesebb, mint Mészöly visszakanyarodása a különben igen jeles és kellőleg nem méltányolt RIEDL SZENDÉHEZ. Nemrég mutattam rá (MNy. XXXIX, 340), hogy a zabori 1113. évi oklevél szóvégi *-o* írását (*ou* helyett) csak úgy lehet megmagyarázni, ha *ou* ejtést teszünk föl, *ov* ejtés esetében azonban sehogy.

Egy másik ilyenféle részletbizonyítékot szolgáltat néhány görögbetűs szórványunk. *Bulcsú* nevét egykor maga Mészöly is *Bulcsuy*-nak olvasta és bizonyítékokat is sorolt föl (az OklSz.-ből) a szó kettőshangzós voltára (MNy. XXIV, 274). Nyilván tehát ma Mészöly ezt a személynevet *Bulcsuv*-nak olvassa időközben módosult véleménye alapján. E név azonban K o n s t a n t i n o s n á l (ÓMOlv. 10) Βουλτζούς-nak van írva, tehát a *v* minden nyoma nélkül. Ugyancsak hiányzik a *v* minden nyoma e név becéző képzős változataiban, J o a n n e s S k y l i t z e s Βουλοσουδής-ében és J o a n n e s Z o n a r a s Βολοσουδής-ében² (ÓMOlv. 11; Gyóni MÁTYÁS, Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében 80; ua., A magyar nyelv görög feljegyzéses szórvány-élmélei 36).³ A Βουλτζούς utolsó szótagjának *ou*-ja, mint Gyóni

¹ KNEZSA ISTVÁN figyelmeztet arra, hogy a *cerkó* példa azért nem jó, mert az átadó kisorozban a szó ejtése nem *cerkov*, hanem *cerkou*.

² Az alakváltozatokra l. MORAVCSIK: Szent István-Emlékkönyv I, 392, 394 és Byzantinoturcica II, 102.

³ Gyóninak utóbb említett nagy munkájában a címszó után, mint előfordulási év 948/9–951/2 (azaz Konstantinos), 1057 után (azaz Skylitzes) és 1118 után (azaz Zonaras) van jelezve. Ez azonban így nem helyes. A címszó után ugyanis tévedésből elmaradt a Βουλοσουδής és Βουλοσουδής változat, holott a két utóbbi évszám ezekre és nem a Βουλτζούς szórványra vonatkozik.

si világosan kifejti (37), *uy* kettőshangzót jelölhet és jelöl is. (Éppígy a Βουλοσουδής és Βολοσουδής *ou*-ja is.) De nem jelölhet *uv* ejtést. Ha a szó *Bulcsuv*-nak hangzott volna, a *v*-nek a görög hangjelölésben is okvetlen valami nyoma lenne. Pl. a szláv *Dunavъ* görög átírásban nem valami Δουνάς vagy Δουνάς alakban mutatkozik, hanem Δουναβις-nak (ΟΜΟlv. 15) vagy későbbi adatokban Δουνάβιος-nak, Ντουναβις-nak, Τουναβη-nak stb. (Gyóni i. m. 45); általában Gyóni kiváló művének tanúsága szerint egyetlen példa sem fordul elő, ahol az idegen élőnyelvi *v* a görög források átírásában jelöletlen maradna. Ennélfogva e személyneveünk görögírási adataiból világosan következtethetünk a *Bulcsuv* alakra, de semmiesetre sem *Bulcsuv*-ra. Valamint tehát az említett zobori oklevél *Dumbo*, *Craco*, *Sipco*, *Stro*, *Sorlo* írásából *-ou* véghangzót állapítottunk meg, e személynévben biztosítottunk tarthatjuk az *uy* kettőshangzó meglétét.

Ugyancsak minden valószínűség szerint az *ü* meglétét bizonyítja a Konstantinოსuál előforduló Λουvτικας név, melyet másképen, mint *ü*-vel nehezen lehet olvasni. Semmiesetre sem hangozhatott azonban ez a név *Livntika[e]*-nak vagy *Livndika[e]*-nak (Gyóni i. m. 82—3). Négyszótagú olvasása is kevésbé valószínű.

Az Árpád-kori *u*-k és *ü*-k kiirtása tehát nemcsak fölösleges (ugyanis egyetlen homályos jelenség jobb megfejtésére sem vezet), de a valószínűséggel is határozottan ellenkezik.

BÁRCZI GÉZA.

Esawot. MÉSZÖLY GEDEON „Fialim, szeressétek egymást“ című cikkében (MNY. XXIX, 212—8) némely szók és alakulatok, köztük a *-val*, *-vel* rag keletkezését is azon nézete alapján magyarázza, hogy a magas nyelvállású tövégi magánhangzók pusztulásának korszakában egyes formansok: képzők vagy ragok előhangzóval együtt elvont alakban járulhattak a tövégi magánhangzójukat vesztett tövekhez, illetőleg ezeknek az eseteknek az analógiájára az akkor még magas nyelvállású tövégi magánhangzójukat megtartott tövekhez, úgyhogy így lett *fi-al*, illetőleg *fuhászatu-ot*, *fuhászatu-al*.

Fejtegetései során ezt a megjegyzést teszi Mészöly: „De vajjon tudják-e azok, akiket illet, hogy volt a XV—XVI. században olyan nyelvjárás is, amelyben az *Ézsau* *-t* ragos alakja *Ézsau-ot* vagy *Ézsau-vot* volt? . . . Az *Ézsau-ot* alakot csak avval lehet megmagyarázni, hogy voltak előtte és vele együtt olyan *u* végű szók, amelyek az egyszerű *-t* ragot *o* előhangzóval vették föl.“ (I. h. 216.) Mészöly azonban adós maradt annak a közlésével, hogy honnan való a bizonyításában szerinte kétségtelenül fontos szerepet játszó *Ézsau-ot* vagy *Ézsau-vot* forma.

Talán megbocsát Mészöly barátom, ha a cikkének megjelentése óta hiányolt forrásmegjelölést az adat eredeti és nem — úgy látszik — emlékezetből szerkesztett formájának időzésével egyetlenben én pótolom. — A Bécsi kódex az őstementum Abdiás-részleteinek fordításában találjuk: a 231. lapon: „Iacob p[ro]pheta vallon atafiat *E[sawot]*: Iacob patriarcha fratrem

habuit Esau"; a 235. lapon: „Mikeppèn tudakoztaccmeg *Esfawot*: Quomodo scrutati sunt Esau“. A kódexnek ugyanebben a részében a név alanyesete 232, 234, 237: *E'au* ~ 233: *Esfaw*; -nek, -nak ragos formája 232 kétszer, 235, 236, 237: *Efaunac* ~ 235, 237: *Efawnac*.

A Bécsi-kódex hangjelölési rendszerében a *w*-t sem *u*, sem *v* hang jelének nem tekinthetjük. Az *Esfaw*, valamint az *Efawnac* formákban nem olvashatjuk a *w*-t *uv*-nak, csakis *vu*-nak. Tehát az *Ézsau* név *a*-*u*-jából hiatustöltő *v* közbeiktatása útján olyanformán lett *avu*, mint ahogy a *Noé*-ből a Jókai-kódex 140. lapján feltűnő *Noue(nak)* tanúsága szerint *Nové*, ebből meg a szóvégi *é* diftongizálódásával **Novej* > *Novaj* (*Novoj*) helynév vált (vö. PAIS: MNy. XII, 80), továbbá ahogy az *óá*-t vagy *óé*-t tartalmazó ótestamentumi nevek a Bécsi- és Münchener-kódexben szintén hiatustöltő *v*-vel jelentkeznek (vö. MÉSZÖLY: MNy. XIV, 261—3), azonkívül ahogy az ótestamentumi *Saul* névből magyar helynevekben *Sávoly* fejlődött (vö.: CSÁNKI: MNy. II, 390—1; MÉSZÖLY: MNy. XIV, 264). — E szerint az *Esfawot* írás *Ézsauot* hangalaknak a megfelelője, s ebben a *-t* tárgyrag valóban a MÉSZÖLY szerinti *o* előhanggal járul az *u*-ra végződő névhez, a tővégi *u* és a *-t* rag előtti *o* között támadt hiatus azonban nem küszöbölődik ki, mint ahogy MÉSZÖLY az idézett adat, illetőleg adatok nem szabatos ismeretében elképzelte.

PAIS DEZSŐ.

A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1943. október 12-én tartott felolvasó ülésén ilyen című dolgozatomból mutattam be néhány részletet. (A dolgozat a Magyar-Görög Tanulmányok 24. számaként jelent meg.) A munka a nyelvünk görögbetűs szórványaira vonatkozó magyar nyelvtörténeti kutatások eredményeit foglalja össze, szembeesíti ezeket a középgörög nyelvtörténet idevágó eredményeivel, s főként a görög oldalon nyújt hasznavehető anyagot és módszerbeli segítséget a magyar nyelvésznek. Nemesak a magyar hangok görögbetűs jelölésének a hangtörténeti vizsgálatok alapján álló összefoglalását adja, hanem rámutat e görög feljegyzéses szórványoknak a hangjelölésben, a görög végzések s a görög szóhangsúly vailomásában rejülő, eddig kiaknázatlan értékeire is. Előadásomban az Ἀρπαδής és Κελαδής szórványok részletes vizsgálatán mint példákön világítottam meg azt a szabályos összefüggést, mely a szórványanyagban a középgörög kvalitatív hangsúlyozás egyik formája s az Árpád-kori magyar tővégi, illetőleg szóvégi magánhangzók megvoluta között mutatkozik. Ha egy görögösített vagy magánhangzón végződő görögösítetlen szórvány a végén van hangsúlyozva, ebből az következik, hogy a szórvány alapjául szolgáló szó egész bizonyosan az illető hangsúlyos görög magánhangzójelnek megfelelő magánhangzóra végződött. Ennek a hangsúlyozási formának perdöntő jelentősége van minden vitás esetben az Árpád-kori szóvégi magánhangzók megvolutának vagy lekopásának megállapításában.

GYÓNI MÁTYÁS.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Csipisz. Erről a szóról azt mondja az EtSz., hogy eredete tisztázatlan. A szerkesztők nem fogadják el az addigi magyarázatokat, jelentésfejlődéséről pedig azt tartják, hogy eredeti jelentése 'semmi', ebből azután a „nesze *csipisz*, kapsz ám *csipiszt*“ szólásokon át 'excrementum'. A SzófSz. szerint a *csipisz* talán hangutánzó eredetű volna, esetleg a *csip* ige származéka, képzése azonban bizonytalan. A MTsz. a *csipisz*-szel kapcsolatban a *csipsz. r* szóra utal (említi az EtSz. is).

En azt hiszem, hogy ez az utalás helyes. Gyermekkoromból emlékszem, hogy az öregek illetlennek tartották mind a két szót, meg is rótták bennünket használatukért, mert tudták, hogy okuk van rá. Bizonyára nekik is feltűnt, hogy a *csipisz* és imént említett társa mindig azonos értelmű szólásokban és azonos szavak környezetében fordul elő, ennél fogva aligha lehet köztük jelentésbeli különbség. A *csipsz. r* nyilvánvalóan összetett szó, eredeti jelentése azonban valószínűleg nem 'veréb ganaja', mint ahogy a MTsz.-ban olvasható, hanem 'csibe ganaja'. Nézetem szerint a *csipisz* is összetételből való, de az előbbihez képest enyhítő jellegű: utótagja a *piszok* szó, melynek szintén van 'excrementum' jelentése. Mármost ahogy Fehér megyében a 'lábizzadmány'-t jelentő *lábpiszok*-ból *lábpisz* (ejtsd *lappisz*) lett (l. Nyr. XXXIII, 295), úgy lehetett a **csippiszok*-ból **csippisz*, majd az összetétel és vele együtt a jelentés teljes elhomályosulásával *csipisz*. Ebből a származtatásból a *csipisz*-nek valamennyi jelentése (l. EtSz.) könnyen megmagyarázható.

Mikor a gyermek valamit kérő társának fügét mutatva azt mondja: „Kapsz ám *csipiszt*“ (MTsz.), akkor voltaképpen egy eredetileg kissé trágár, de elhomályosult jelentésű szó társul egy eredetileg igen trágár célzatú (vö. Tolnai: Ethn. XV, 28), de ma már szintén elhomályosult vonatkozású jelképes mozdulattal.

Nagy feneket kerít. Ezt a régi nyelvben is, a maiban is általánosan ismert szólásunkat KERRÉSZ (Szokásmondások 172) az ipari foglalkozások köréből, jelesen a bodnárság műnyelvéből származottnak tartja. Szerinte ugyanis a bodnár úgy csinálja a hordót, hogy előbb kifaragja a dongákat, azután vaskörzővel feneket kerít nekik, mégpedig akkorát, hogy az a dongák közé pontosan beilleszthető legyen. Ennél nagyobb feneket keríteni éppúgy fölösleges, mint a kevés mondanivalónak bő lére eresztése, vagy a csekély munkához a hosszas, fontoskodó készülődés. Viszont Mészöly (MNY. XX, 71—3) szerint: „Akár beszédre, akár valamely cselekvésre alkalmazzuk a *nagy feneket kerít* szólást, mindig a cselekvés megkezdésére célzunk vele.“ Vö. „A' beszédnek nagy feneket kerített, nehezen bontakozik belőle“ Dug: Péld. I, 101. A hordókészítésnek pedig — mondja tovább Mészöly — nem alapvetése a fenékészítés, hanem befejezése. Azért ő a földművelés köréből eredettnek véli szólásunkat: a kazalnak, asztagnak szokás feneket keríteni, de nem nagyobbat a kelleténél, mert különben a kazal, asztag biztonsága yallja kárát.

Nekem is az a véleményem, hogy nem a bodnárak, kádárok művelkedése, hanem a mezei munka némely mozzánata adott

alkalmat a szólás keletkezésére. Megjegyzendő, hogy a régi nyelvben híre-pora sinesen annak, hogy a hordó fenekét *kerítették* vagy *kerekítették* volna, mert azt bizony, akárcsak a hordó falát vagyis a dongáját. *hasították* és *faragták*, pl. 1626: „Kassai hordóhoz való másfél száz *falt hasitanak* az *hasogatók* fl. 1... az *megfaragásától* adunk az legénynek minden száztól d. 20. Kassai hordóhoz való másfél száz *feneket hasítanak* fl. 1... Az *fenéknek megfaragásától* adunk az legénynek egy hordóban való fenéktől d. 6“ (MGazdtörtSz. VIII, 28).¹ Annak azonban, hogy a boglyának, asztagnak, kazalnak csakugyan *feneket kerítenek*, nemcsak hallomásból tudom példáját idézni, hanem Csűry Szamosháti Szótárából (I, 284) is: „*fenék*... 2. boglya, asztag, kazal alá rakott védő réteg szalmából, rőzséből. *Feneket kerít a kazálnak* (= a fenék kerületét megszabja, szalmával kirakja).“ Csűry szótára később jelent meg, mint a MNy. fent idézett évfolyama, s így Mészöly nem ismerhette a most említett becses adatot.

Bizonyosan mezőgazdasági vonatkozású, ámbár valószerűleg nem a boglya-, kazal-, asztagrakással kapcsolatos, az a szemlélet is, melyből a *nagy feneket kerít*-nek következő változatai valók: „A' mit kis helyen meg fordithacc, nagy helyet ne kévány“ (DUGONICS, Péld. II, 158) | „A' mit kis helyen meg fordithacc, annak széles helyet nem kell keríteni“ (I, 41) | „A' mit kicsin helyen meg fordíthat az okos, annak nagy kerületet nem csinál“ (II, 128) | „Mit ember kicsin helyen megfordíthat, *ne kerítsen annak széles feneket*“ (ERDELYI, MKözm. 188). Nemesak a boglyának, kazalnak, asztagnak van fenéke, hanem az *ágy*-nak, *ágyás*-nak is, azaz a nyomtatás végett a szérűre kitergetett gabonakévéknek. Az *ágy*, *ágyás* fenéke a szérűnek keményre döngölt földje. Az *ágy* és a *fenék*, a nyomtatásnak ez a két műszava kerülhetett egymás közelébe Pázmány Kalauzának következő mondatában: „It kel jó *ágyat vetni* és állandó *feneket kerekíteni* minden tanításunknak“ (id. KERRÉSZ, Szokásm. 173). Annak a *fordít* igének pedig, melyet a DUGONICSból és ERDELYIből imént felsorolt példákban olvasunk, aligha lehet más értelme, mint az, amit CzF. II, 905 ennek a szónak 4. jelentéseként említ: „Gabona nyomtatóknál am. a lovakkal megtiprott gabonaágyat villával más oldalra hányja át“, t. i. azért, hogy ismételt tiprítás után ne maradjon szem a szalmában. Nagy gazdának sok a nyomtatni valója. Amint Csokonai éneklí a Dorottyában: az alföldi magyar gazdag szérűjében nyole-tíz nyomtató ló patkós lába tapos a világnak legszebb búzájába. Szegény embernek kevés: két lóval is kitapodtathatja, és ágyat vetve neki, nem kell széles feneket kerítenie, mert szemes szalmája kis helyen is megfordíthatódik.

Azt hiszem, a címbeli szólásnak mezőgazdasági eredete a most elmondottak nyomán egészen bizonyosnak tartható.

¹ A hordófalt a hasításon és faragáson kívül még *késlétek* is, hogy a kellő formát megadhassák neki; pl.: „Conventiója *hordófal-késlő* bodnároknak. Minden ezer *hordófal-késléstől* adatik másfél forint“ (MonIrók XXIV, 155). „*Késlött hordófal* fenekestől“ (MGazdtörtSz. I, 266). „Fahasogatók kapnak 500 *faltul* (donga) 1 f., 300 *fenéktől* 1 f. Száz *donga-késléstől* 10 *dénárt*“ (i. h. I, 347).

Fenn az ernyő, nincsen kas. TOLNAI (MNY. VII, 331) és az ő nyomán KERTÉSZ (Szokásm. 175) szerint ez a szólás eredetileg az ernyős vásári szekerről vett kép: az ernyő a kasban levő árút védi. Aki akkor is ernyőt rak szekereére, mikor még kas sincs benne, nemhogy áru volna, az csalja a világot: jómódot mutat, pedig semmije sincs. DUGONICS Példabeszédeiben a következő alakját találjuk: *Fenn az ernyő kas nélkül* (II, 68, a „Kevélyek” című szakaszban). DUGONICS alföldi eredetűnek tartja, azt írván róla, hogy: „Az alföldiek nagyon csúfollják az olyan embereket, kik feledékenyek lévén sokat elvisznek magokkal, de többet felejtnek otthon. Ilyenek a’ kocsisok, kik a’ szükséges holmikkül némelyeket kocsijukra raknak, úgymint az Ernőt (eső ellen a’ gyéként, vagy ponyvát) azonban el felejtik a’ kast, mely nem különben szükséges, valamint az ernyő.” ERDÉLYI DUGONICS gyűjteményéből vette át a magáéba (MKözm. 2248). Magyarázata is DUGONICSÉN alapszik: „*Fenn az ernyő kas nélkül.* Azaz a lényegest, minő szekérben a kas, a mellékesért, minő az ernyő, elfelejteni, mi fonakság. — Rangtartás vagyon nélkül.” DUGONICS előtti szólásgyűjteményeink a fenti két alak közül egyiket sem ismerik. Kétségtelen, hogy a mai alakot Szigligeti vígjátékának (1858.) címe tette általánosan ismertté. Előtte csak egy előfordulásáról van tudomásom. Gróf Gyulai Lajos naplójában (1834. ErdMuz. XXII, 218) olvastam: „Mindent akarunk francia felhevüléssel, de annyiban hagyjuk bizonyos gyávasággal, áldozunk angol pazérsággal, de nem fizetünk egy spanyol példabeszédnél fogva, mely magyarul így hangzik: *fenn az ernyő, nincsen kas*”. Érdekes volna tudni, melyik az a spanyol példabeszéd, amellyel Gyulai párhuzamba állítja a mi szólásunkat

CSEFKÓ GYULA

Hurok. A magyar *hurok* szót eddig a következő török-mongol szóból származtatták:

Török: alt., tel., sór, szag., kojb., kacs. *uruq* 'eine Stange mit einer Schlinge zum Einfangen der Pferde; (szag.) ein langer Riemen mit einer Schlinge, mit dem man die Pferde einfängt, Lasso' (RADLOFF I, 1658—9) | tel. *ūruq* (i. h.) | bar. *uqrug* (i. h. I, 1613) | urj. *uruq* (KATANOV II, 1309) | csuv. *ukrâk* 'pányva' (MUNKÁCSI: NyK. XXI, 36).

Mongol: irod. mong. *urya* 'longue perche avec un noeud coulant pour attraper les chevaux' (KOWALEWSKI I, 460—1).

MÉSZÖLY GEDEON (Hurka és hurok: Melich-Emlékkönyv 263) legújabbán ezt az egyeztetést sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem tartja megnyugtónak. Szerinte a *hurok* a *hurka* szóval együtt a magyar *húr* szó származéka volna. „E szöfejtésnek” — írja — „nemcsak alaktani, hanem néprajzi alapja is van: több nép kezdetleges madárfogó eszközei között megvan az állatbélből való hurok, s hazánkban is éltek vele a pákászok, mint Szűcs SÁNDOR írja »A régi Sárrét világa« c. művében (71).“

Ez a néprajzi alap azonban önmagában nem lehet döntő bizonyíték a *húr*: > *hurok* magyarázat helyessége mellett,

A *hurok* szó a régiségben *urok*-nak hangzott. Ez az *urok*

alak a Székelyföldön ma is használatos. A mai *hurok* alakra legrégebb adataink a XVII. század első feléből valók.

Mészöly — úgy látszik — megfeledezett a régi és tájnyelvi *urok* adatról, holott a *húr*: > *hurok* származtatás ezen fordul meg. T. i. az eredeti *urok* alakot semmiesetre sem lehet származtatni a *húr*-ból, minthogy a *húr*-nak *úr* alakja egyelőre ismeretlen.¹

Mészöly egyébként szellemes szöfejtése ezek szerint elfogadhatatlan.

Musta. A *musta* szóra a NySz. egy adatot közöl: *musta* 'malleus sutorius' PP. A MTsz. azonban már több helyről ismeri, *musta* és *mustya* alakban 'kurtanyelű vasbunkó, amellyel a varga a talpbőrt és a varrást kalapálva egyengeti' jelentésben. Csűrű BALINT szerint a szó használatos Szamosháton is: *musta* 'bunkós, gömbölyű fejú kalapács, mellyel a csizmadia a talpbőrt kalapálja'. — CzF. a következőket írja róla: „Vargák és ezizma-ziák eszköze, kurtanyelű vasbunkó, melylyel a bőrt egyengetik, simogatják. Székelyesen: *mustya*. Megvan a török nyelvben is. A persában pedig, honnan a törökben is használtatik, *must* am. ököl. Úgy látszik, mintha a *muszol* és *mosztol* igével volna rokonságban, mennyiben ez nem csupán hangutánzó, hanem zúzást, nyomást, sajtólást is jelent, melyet bizonyos hang szokott követni. E szerint elemezve: *muszt*, *musztó*, *muszta*, vagy suhogó s-vel: *musta*, mint *alamuszta* és *alamusta*.”

CzF. előtt a szó eredetével DANKOVSKY (Magyaricae Linguae Lexicon critico-etymologicum. Poonii, 1833.) foglalkozott. DANKOVSKY a *mustá*-t a német *Muschte* szóból magyarázta. DANKOVSKY nyomán németnek mondotta a szót 1895-ben MELICH JÁNOS is (Német vendégszók: Nyr. XXIV, 349). Később azonban MELICH véleménye megváltozott. A DOLW. röviden utal DANKOVSKY származtatására, a *Muschte* szóról azonban megállapítja, hogy az a németben ismeretlen.

A német *Muschte* szó DANKOVSKY előtt is előfordul MÁRTON Szókönyvében 1807-ben mint a magyar *musta* német megfelelője: „die Muschte, Schuster Hammer.“ Lehetséges, hogy a német *Muschte* szót DANKOVSKY ebből a forrásból merítette. A német *Muschte*-t pedig MÁRTON csinálhatta a magyar *musta* alapján, mert 1800-ban a MÁRTON-féle Szókönyv a *mustá*-t így magyarázza: „*Musta*, Tsizmadia műhszer, die Muschta.“ Hogy ilyen német szó nem volt, mutatja az is, hogy MÁRTON munkájának német-magyar részében ilyen címszó nincs. Érdekes azonban, hogy FRECSKAY JÁNOS 1888-ban a Kézdivásárhelyről közölt *musta* adatot így magyarázza: „Die muschte (!) oder schusterhammer, ein pyramidförmig gegossenes metall, zum gleichmachen der nath und klopfen der sohlenleder' (Nyr. XVII, 479). Ez a német *muschte* valószínűleg szintén a már idézett magyar szótárakból származik. Hogy a *muschte* nem német szó, mutatja az is, hogy a FRECSKAY-féle Mesterségek Szótára a

¹ A mai *hurok* alak valószínűleg a *húr* szó hatása alatt keletkezett a régebbi *urok*-ból (vö. SIMONYI: Nyr. XXXV, 8—9).

mustá-t később egyszerűen 'Schusterhammer, Kloben'-nek fordítja.

Véleményünk szerint a magyar *musta* az oszmánli-törökből származik. Már láttuk, hogy a *musta* eredetével kapcsolatban még CzF. is utalt arra, hogy a szó „megvan a török nyelvben is” — mint a perzsa *mušt* 'ököl' átvétele. Valóban az oszmánli *mušta* szónak BARBIER DE MEYNARD (II, 796) szerint 'coup de poing' mellett van 'marteau, pilon de forge' jelentése is. A török szó átment a bolgárba is, ahol ma *mušta* alakban ismeretes (GEROV III, 95). VUK³ (390) szerint a szó *múštva* alakban használatos a bácskai szerbek körében. VUK a szót töröknek tartja. Később IVEKOVIC—BROZ (I, 719) szintén töröknek minősíti a *múštva*-t, de utal a magyar *musta* 'Muschte[!], Schusterwerkzeug' szóra is. A HASZ. VII, 176 *múštva* mellett *mušta* szerb alakváltozatot is közöl. A szerb szót a HASZ. helyesen a magyarból magyarázza. A délszláv szóhoz hasonlóan a magyarból eredhet a német *Muschte* is, ha valóban ilyen szó élt német nyelvterületen.

HASAN EREN.

Orszok, arc, orca. A székely *orszok* > *orcok* (?) tájszó, melynek jelentései 1. 'a szán orrát egybefoglaló fa (*kereszt-orszok*)' és 2. 'a szán orra között előnyúló lapos kemény fa, melybe az ökörrudat teszik (*vonó-orszok*)', MÉSZÖLY GEDEON (MNY. XL, 122) véleménye szerint az *orr* < R. *or* főnévnek kicsinyítő *-sz* > *-c* + *-k* képzős származéka volna. Én azonban ezt a feltevést nem tartom nagyon valószínűnek. Hogy van valamilyen (nem világos funkciójú) *-sz* > *-c* képző a mi nyelvünkben, az tagadhatatlan. Erre JUHÁSZ JENŐ (MNY. XXIV, 104) elég sok példát közölt (és ilyen volna MÉSZÖLY szerint a R. *orc* > *arc* főnév is), de egyetlen egy sincsen ezek között olyan, melyen ez az *-sz* > *-c* még egy *-k* (vagy bármilyen más) képzővel is meg volna toldva. Már ez is gyanakodóvá tehetne bennünket, de még fokozhatja bizalmatlanságunkat e származtatás helyességével szemben két olyan körülmény, melyek MÉSZÖLYNEK — úgy látszik — elkerülték a figyelmét. Az egyik az, hogy ennek a székely tájszónak *a* hangú *orszak* alakváltozata is van (*c* hangú *orcok* változata azonban, legalább is a MTsz.-ban, nincsen), a másik pedig az, hogy jelentése nem (*'a szán kis orra, orrocskája' →) 'a szán orra', ami joggal elvárható volna, ha ez az *orr* < R. *or* főnévnek kicsinyítő képzős származéka volna, hanem egészen más: 'a szán orrára szegezett vagy orrába (t. i. a szán két talpfájának elül összehajló végei közé) illesztett (és más-más célra szolgáló) f a d a r a b'. Tudván mármost azt, hogy a *szak* főnév eredeti jelentése 'darab, része valaminek' (vö. ma is pl. *észak*, *nyaratszaka*, *teletszaka* és l. MTsz. 1. *szak* al.), szinte kétségbevonhatatlannak tartom, hogy ez az *orszak* > *orszok* (> *orcok*?) tájszó nem képzett, hanem 'orr-darab, orr-rész' jelentésű összetett szó.

Ha ez a véleményem elfogadható, akkor megdőlt a legerősebb támasza MÉSZÖLY azon feltevésének, hogy *orc* < R. *orc* szavunk nem-elvonas az *orca* főnévből, mint ahogyan ezt a magyar nyelvészek már néhány évtized óta általában hiszik, hanem az *orr* < R. *or* főnévnek kicsinyítő *-c* képzős származéka. Mert az a másik érve, mellyel ezt támogatni próbálja, t. i. az, hogy a

R. *orcél* > *arcél* > *arcól* > *arcúl* > *arcul* határozószó „*arc-*, *orc-* tövet mutat, nem **orszá* > *orca* tövet“, még az előbbinél is gyöngébb. Azért tartom ezt gyöngé, sőt teljesen hatástalan érvenek, mert a R. *orcél* (> ... *arcul*) határozószó keletkezését más-ként is lehet kifogástalanul magyarázni, nem csak a R. *orc* főnév *-él* (> ... *ul*) ragos alakjaként. Kifogástalanul magyarázható ez ugyanis az **orcá* (> *orca*) főnév *-él* (> ... *-ul*) ragos alakjának is. Hogy eredetibb ('*arcul*' jelentésű) **orcél* hangsor-ból a két szomszédos hosszú magánhangzó közül az elsőnek kiesése szabályos jelenség, arról l. MNy. XXV, 254.

Arc szavunkat nem elvonásnak, hanem *-c* képzős alakulata-nak fogva fel, természetesen *orca* és R. *orc* > *arc* szavaink viszonyát is az eddig általánosan elfogadottól eltérő módon magyarázza. SZINNYEI tudvalevőleg úgy magyarázta ezt, hogy az *orca* a R. *or* (> *orr*) és R. *szá* (> *száj*) főnevek elhomályosult összetétele, a R. *orc* (> *arc*) pedig a tévesen birtokos személy-raggal ellátottnak vélt (**orszá* >) *orca* alakból való elvonás. Ezzel szemben MÉSZÖLY szerint a R. *or* (> *orr*)-ból előbb kicsi-nyitó *-c* képzős R. *orc* (> *arc*) képződött, s ennek birtokos személyragos *orca* alakjából lett aztán az *-a* személyrag voltá-nak elhomályosodása után az *orca* főnév. Ennyire eltérő lévén ez a két vélemény, persze ezekkel szemben is állást kell fog-lalnunk.

E viszonynak SZINNYEI-féle felfogása ellen én bizony semmi-féle érvet sem tudnék felhozni, mert egészen bizonyos, 1. hogy *orr* szavunk régibb alakja rövid *r* hangú *or* volt, továbbá 2. hogy az *r* és magánhangzó közötti *sz* > *c* változásra és a szóvégi *á* > (*á* >) *a* rövidülésre sok más példát is lehetne idézni, s 3. ugyancsak vannak példák egy új alanyesetnek az eredetibb *a* végű alak téves felfogásán alapuló elvonására is (pl. *barack*, *beszéd*, *kamat*, *kámfor*, *kolbász*, *ladik*, *lőcs* stb.). Ellenben nagyon támogatja az *orca* alakból való kiindulását az én nézetem szerint az a körülmény, hogy az 'arc' fogalmat tudvalevőleg egyes rokon nyelvek is 'orr' és 'száj' jelentésű összetételekkel fejezik ki. Ez után most MÉSZÖLY felfogását is megvizsgálva, először is el kell ismernünk azon feltevésének elvi lehetőségét, hogy az *orca* szó nem (összetett) tőszó, hanem csak olyan másod-lagos alakulás, mint amilyenek pl. (a sok közül csak testrészek neveit említve) *epe*, *gége*, *here*, *hurka* (l. erről MÉSZÖLY: Melich-Emlék 263), *írha*, *pofa*, *sérte*, *toka*, *tompóra*, *zuza*. Csakhogy persze a viszonynak ilyen felfogása csak akkor mondható helyes-nek, ha az *orc* (> *arc*) főnév valóban régibb alakulat, mint az *orca*. De mi bizonyíthatná ennek régibb voltát? Láttuk már fentebb, hogy az *e* feltevése mellett felhozott két érve MÉSZÖLYnek: az *orszok* tájszó és az *arcul* határozószó erre egyál-talán nem alkalmasak. Ezért valamennyi e kétféle felfogás mel-llett vagy ellen szóló érvek lelkiismeretes mérlegelése után kénytelen vagyok azt a véleményemet kifejezni, hogy MÉSZÖLYÉ (t. i. R. *orc* és ebből *orca*) elvileg nem tartom ugyan lehetet-lennek, de mindeddig bizonyítatlannak tartom, SZINNYEIT ellen-ben (t. i. *orca*: > R. *orc*) nemcsak nehézség nélkül elfogadható-nak, hanem, főleg a rokonnyelvekbeli analógiák miatt, nagyon valószínűnek is tartom. Legfeljebb azt tennem még hozzá, hogy

a R. *orc* (> *arc*) nemcsak a (tévesen személyragosnak vélt) *orca*-ból, hanem a R. (**orcáél* >) *orcél csap* vagy *üt* kifejezésből való elvonás is lehet.

HORGER ANTAL.

Kesztyű. (Milyen volt a régi magyarok kesztyűje?) PAIS DEZSŐ „Kesztyű” című cikkében (MNy. XL, 236–9) lehetségesnek jelzi, hogy a *kez-tű* > *kesztyű* szó a *chirotheca* tükörszavaként honosodott volna meg nyelvünkben, de mégis valószínűbbnek tartja, hogy csak véletlen találkozás folytán egyeznek jelentésileg a *kez-tű* és a *chirotheca* kifejezések: a kesztyűt ugyanis szerinte a magyarság már ősidők óta használhatta, „mert hiszen régebbi lakóhelyeinek időjárási viszonyai ezt eléggé megokolhatták”.

Az a feltevés, hogy *kesztyű* szavunk a görög eredetű latin *chirotheca* kifejezés tükörszavaként honosodott volna meg nyelvünkben, — azt hiszem — teljesen elejtendő. Nem valószínű ugyanis, sőt teljesen hihetetlen, hogy a középkor folyamán magyar klerikusok képesek lettek volna a *chirotheca* kifejezés etimológiailag helyes értelmezésére, mert hiszen görög nyelvismerettel közülük még a legképzettebbek is aligha rendelkeztek. Persze lehetett már a honfoglaló magyarságnak is valaminő kézzel védő ruhadarabja. Hogy azonban az már a mai kesztyűhöz hasonlított volna, azt a kesztyűhasználat európai, de különösen keleteurópai elterjedését figyelembevéve már eleve is kétségesnek kell tartanunk, mégha a vogulok használják is manapság már az egyujjú kesztyűt. Nem kétséges, hogy a kesztyű használatát az időjárási viszonyok például a finnek ősei számára is eléggé indokolhatták, ennek ellenére ők ezzel a hasznos ruhadarabbal mégis csak a germánokkal való érintkezésük során ismerkedtek csak meg; legalább is erre lehet következtetni abból a körülményből, hogy a kesztyű finn elnevezései régi germán jövevényszavak. Ezek: *kinnas* (gen. *kintaan*) 'kesztyű' és *vanttu*, *vantus* 'gyapjúkesztyű'. Ez elnevezések közül az első a germán **skinfaz* 'lenyűzött állatbőr' szóból származott (etimológiailag az ó-skanadináv *kinn* 'bőr' és a német *schinden* szavakkal tartozik össze). A második elnevezés a német *Want(e)* 'Fausthandschuh' szónak felel meg, amelynek ó-frank nyelvjárási alakjából származtak a román nyelvek 'kesztyű' jelentésű szavai is, mint a francia *gant*, olasz *guanto*, spanyol-portugál *guante*. Sőt talán ez a név lappang a német *Handschuh* összetétel első részében is. Ez ugyanis népetimológiás értelmezéssel valami germán **anda-skōħaz* 'ellen-saru' kifejezésből származhatott. E feltehető szóalak annyira különös jelentésű, hogy talán már szintén valami **wantu-skōħaz* magyarázatos összetétel népetimológiás átalakításából származott.

Eredetileg a germán népeknek ez a nagy területen meghonosodott kesztyűneve valószínűleg az egyujjú kesztyűt jelentette. Az öt ujjra szabott kesztyűvel a frankok valószínűleg a rómaiak révén ismerkedtek csak meg, amikor is régi kesztyűnevet átruházták az új ruhadarabra. A szó eredetéről semmi közelebbit nem tudunk. KLUGE (EtWb.¹¹ 671) Beda (8. sz.) tanúságára való hivatkozással: „tegumenta manuum, quae Galli wantos i. e. chirothecas vocant” annak a gyanújának ad kifeje-

zést, hogy kelta jövevényszó. Csakhogy persze ennek a szónak a kelta nyelvekben semmi nyoma; a Bedánál olvasható adat pedig az ismert frank-román szóra is vonatkozhatik. SCHRADER (Reallex.² I, 440) ellenben ezt a szót ősiinek tartja, és egy hosszú-ujjú perzsa ruhadarabnak Xenophonnál megőrzött κἀνδύς nevével próbálja egyeztetni, amennyiben a perzsák szokása szerint a király jelenlétében mindenkinek a kezét felsőruhája hosszú ujjába kellett rejtenie. Feltevése szerint tehát az ősiinek gondolt felsőruhának a nevét vitték volna át a germánok az újonnan megismert kézvédő ruhadarabra. A baj azonban ez elmélet tekintetében első sorban az, hogy Xenophon más helyütt a perzsa ruhaujj-meghosszabbításnak a perzsa elnevezését is megadja; ez pedig κόρη. Elnevezés-átvitel feltevése esetében ezzel kellene tehát a germán *wantuz-t egyeztetni, nem pedig az egész ruhadarabnak κἀνδύς nevével. Egy másik talán még súlyosabb nehézség a SCHRADER-féle magyarázat tekintetében, hogy ebben az esetben az ó-skandináv *vōttr* szóalakot a közép-latin *vantus*-ból kellene származtatni (a szóalakban feltett szókezdő *qu*-nak ugyanis a skandinávban *hv*-felelt volna meg), ami mégis csak túlságosan valószínűtlen. Mivel ennek az Európa-szerte elterjedt germán szónak sem a germánban, sem az indogermán nyelvekben — úgy látszik — nincsenek kapcsolatai, nem lehetetlen, hogy a germán nyelveknek abból a tengerrel kapcsolatos szórétégeből való, amelynek semmiféle más indogermán nyelvben nincsenek megfelelői: épp ezért sokan ezt a szóképzetet annak a nem-indogermán ősnépnek ismeretlen nyelvéből származtatják, amely nép maradványaira a Kelet-tenger mellékére nyomult germánok ősei ráteléphülhettek. Akármint legyen is a dolog, alig lehet kétséges, hogy Európa legnagyobb része a germánok révén ismerkedett meg a kesztyűvel mint mindennapi ruhadarabbal.

Ismeretlen volt a kesztyű Kelet-Európában is. Az oroszok például német kereskedők révén ismerkedtek meg vele. Holland és rigai kereskedők 1229-ben tudták, hogy a szmolenszki hatóságok jóindulatát kesztyűk ajándékozásával lehet megnyerni. Ez új ruhadarabot *rukávky*, *rukavicy* 'Ärmel', *perstčátyja rukavicy* 'gefingerte Ärmel' néven kezdték emlegetni (i. h. 439). Mai orosz neve a kesztyűnek: *rukavica* 'Fausthandschuh' és *perčatka* 'Handschuh' (*rukav* 'Ärmel', *perst* 'Finger'). Ez az 1229-i oroszországi adat mindenestre feltűnően hasonlít a kesztyűnek — azt hiszem — első, magyarországi okleveles említéséhez 1260-ban, amely adatot Paris hivatkozásából ismerem; e szerint a győri adózók IV. Béla rendelkezése szerint a Németországból behozott száz kesztyűből kettőt kaptak (i. h. 239, 3. j.). Hogy miért nevezték el az oroszok a kesztyűt 'Ärmelchen'-nek, annak magyarázatát SCHRADER idézett cikkében egy kép adja meg, amely a régi orosz téli felsőruhát mutatja be. Ezen t. i. az a feltűnő, hogy az ujjá bokáig nyúlik le; vagyis az oroszok a kesztyű megismerése előtt hosszú ujjú felsőruhával védekeztek a hideg ellen. Hogy ez a viselet nagyon ősi lehet, azt az előbb idézett adat is tanúsíthatja, amelynek értelmében a perzsáknak is volt valami meghosszabbított ujjú ruhadarabjuk. — SCHRADER cikkéhez egy másik orosz viseletkép is van mellékelve, amelyről egy másik kesztyűpótló ruhadarabot ismerhetünk meg; az egy muff-

szzerű valami, amely a felsőruha jobb ujjának a végéhez van erősítve.

De nemcsak az említett perzsa irodalmi adat tanúsítja, hogy a ruhaujj meghosszabbítása volt Euráziában a legősibb módja a kéz hideg ellen való megvédésének, hanem egy keletázsiai viselettörténeti adat is, amelyre a minap CHOLNOKY JENŐ „Utazásaim, élményeim, kalandjaim” című könyvében bukkantam (197), ahol ezt olvashatjuk erről a tárgyról: „A kínaiak nem ismerik a keztyűt [ez a múlt század végére vonatkozik], ők kabátjuk ujját olyan hosszúra szabják, hogy az egész kezüket eltakarja és védi.” Ebből az adatból tehát arra lehet következtetni, hogy nemcsak Kelet-Európában, hanem egész Ázsiában — ahol t. i. szükség van a kéznek a hideg ellen való védelmére — ismeretes volt a ruhaujj meghosszabbítása mint viselet.

A rómaiak az ujjakra szabott kesztyűt, amint ezt a *chirotheca* név is tanúsítja, a görögök révén ismerték meg. A görögök pedig — úgy látszik — először a perzsáknál láttak ujjakra szabott kesztyűket, amint erre egy Xenophonnál olvasható utalásból lehet következtetni (vö. SCHRADER i. h.). Valami kézvédő ruhadarabjuk azonban a görögöknek és rómaiaknak már korábban is volt, amint ezt a χειπέδες és *manicae* kifejezések mutatják. SCHRADER azt hiszi, hogy ez a ruhadarab a meghosszabbított ruhaujj lehetett, de talán inkább a ruhaujjhoz erősített muffszerű fityegő.

Az előadottakból következik, hogy a Kelet-Európából érkezett honfoglaló magyarok a kesztyűt még nem ismerhették. De az is valószínű, hogy a téli hideg ellen ők is valami muffszerű ruhadarabbal vagy pedig a felsőruha ujjának meghosszabbításával védekezhettek. Ez a feltevés egy viselettörténeti adattal igazolható is. Erdélyben a régi szűr a magyarság körében már teljesen kiment a divatból, és csak újabban kezdett az alföldi szűr Biharon és a Maros völgyén keresztül újra terjedni. Amint azonban GYÖRFFY ISTVÁN (Ethn.-Ért. 1926: 57) kimutatta, az erdélyi szászok a régi magyar szűrt a mai napig megőrizték. Ennek a szász szűrnek az a legfeltűnőbb sajátossága, hogy az ujjá az előbb ismertetett orosz felsőruhához hasonlóan rendkívül hosszú, amennyiben a szárközépig, a szűr aljáig ér le, bár a szűrt a szászok is a magyarokhoz hasonlóan csak vállra vetve viselik. Természetesen nem valami bizarr divatötlet hosszabbította meg a szász szűr ujját, hanem azt ők még a XII—XIII. század folyamán ilyen alakban vették át a magyaroktól. Ekkor azonban a túl hosszú ujj már csak teljesen henyé dísz, archaikus sajátossága volt ennek a ruhadarabnak, nyilván azért, mert a magyarok időközben áttértek a kesztyű-viseletre.

Mivel a hosszú ujjú ruhában kesztyűt viselni nem igen lehetett, a szűrt régi alakjában vállra vetve kezdték viselni. Így ismerték meg és vették át a magyar szűrt az erdélyi szászok. A feleslegessé vált ruhaujjat azért mégis csak lehetett használni valamire, t. i. bekötve zsebeknek; valószínűleg ezért is ragaszkodtak hozzá. — A magyar szűr ezután két irányban fejlődött tovább. Egyrészt a ruhaujj az alföldi szűrön normális hosszúságúvá fejlődött, de azért ezt is bekötik, vagy a végét utólag bevarrják s mindig vállra vetve viselik; másrészt pedig a ruha-

ujj hossza a dunántúli kanászszerűn teljesen elcsökevényesedett néhány arasznyi hosszúságúra: ezt már befenekelve készítik, tehát fel nem ölhethető és így teljesen zsebbé alakult át.

Nem lehetetlen, hogy a régi magyarok ezt a kézvédő hosszú ruhaujjat is *kez-tű*-nek nevezték; valószínűbb azonban, hogy ezen a néven eredetileg valami muffszerű ruhadarabot ismertek, amely az oroszokhoz hasonlóan nálunk is meglehetősen. Különösen a subához viselhették, amely mindig ujjatlan volt. Ez a muffszerű ruhadarab azonban a sokkal praktikusabb kesztyű meghonosodásával — úgy látszik — nyomtalanul eltűnt. Illetőleg megmaradt a nyoma a *kesztyű* szavunkban.

Ezek szerint a *kez-tű* eredeti jelentése semmiesetre sem lehetett 'kezet formáló', hanem csakis 'kéz-tartó, kéz-tok', amint ezt különben már PAIS is feltette. Hogy azonban a *kez-tű* összetétel első része ragtalan tárgynak vagy birtokos jelzőnek volna-e tekintendő, arról lehetne talán még vitatkozni, de ez a mi szempontunkból már nem fontos. Ez az elnevezés tehát olyan módon jött létre, ahogyan SCHRADER — ha tévesen is — a német *Want(e)* elnevezés létrejöttét magyarázni próbálta, de ahogyan — amint láttuk — az oroszban ténylegesen elnevezték a kesztyűt: vagyis egy régi ruhadarabnak a nevét ruházták át egy újonnan megismert praktikusabb ruhadarabra.

A ruhaujj meghosszabbítása mint a kéznek hideg elleni védelme napjainkban jóformán csak a katonaköpenyen maradt meg, ahol — amint ismeretes — ezt a meghosszabbítást rendszeresen visszahajtva viselik; de hogy ezt a visszahajtást nagy hidegben milyen hasznos előrehajtani, azt harcteret járt katonáink mind tudják. Engem is az első világháborúnak egyik öreg harcosa — CSEFRŐ GYULA — figyelmeztetett erre a napjainkig megmaradt őskeresztyűre. Hogy a katonai köpeny e visszahajtásának vannak-e valami viseleti kapcsolatai a múlttal, vagy pedig katonai megfontolások alapján szabatták így, azt nem tudom.

Nem lehetetlen, hogy az ujjakra szabott kesztyű általános használata annak valami szakrális szerepéből indult ki, amint erre cikkében már PAIS DEZSŐ is célzott. Nálunk használata kétségtelenül a lovagkorban terjedt el. A lovagkor azonban nálunk semmiesetre sem a XIV. században vette kezdetét, ahogy azt egyes történészek hibás szellemtörténeti gondolatmenetek alapján feltették, hanem, amint azt részletesen kimutattam (vö. UJb. XVII, 57—86), már a XII. században. Ebben a tatárjárás előtti korai lovagkorban meghonosodott nálunk a Roland-ének is. Bizonyára annak magyar változata is azzal végződött, hogy a haldokló Roland átnyújtotta Isten küldöttének — lovagi kesztyűjét.

Koppány. SZABÓ DÉNES a *Koppány* névről írott cikkében (MNy. XI, 189) a somogyi *Koppány* patak nevével kapcsolatban a következő megjegyzést tette; „Nyilvánvalónak tűnik fel, hogy a *Koppány* folyó neve is *Koppány* vezér nevével van összefüggésben, és nem szláv eredetű, mint azt MOÓR ELEMÉR állítja (UJb. VI, 444, j.).“ A hivatkozott helyen azonban csak ez olvasható: „Melich irrt sich, wenn er meint, dass es über allen Zwei-

feln erhaben sei, dass der Flussname *Koppány* mit dem ähnlich lautenden ung. Personennamen identisch sei, denn im Slaw. bedeutet *kopany* 'fossus' ... Eine Konkurrenz in der Erklärung ist also auch hier vorhanden." Szeretném tudni, nekem szól-e SZABÓ DÉNESnek az a megjegyzése, hogy e folyó nevét nem lehet valami „honfoglalás utáni szláv-magyar folytonosság bizonyítékául felhozni“, amikor ott csupán arra hívtam fel a figyelmet, hogy e folyónév esetében formális szempontból a szlávból való származtatás lehetősége is fennáll?... Az azonban tény, hogy később ezt a magyarázati lehetőséget magam is valószínűnek tartottam. A tihanyi apátságnak 1416 körül hamisított alapítólevelében ugyanis ez a kitétel olvasható: „abhinc descendent [meta] ad *Fyzig-asisara iuxta dictum fluvium Fyzig*“ (vö. ERDÉLYI LÁSZLÓ: PRT. X, 491). Az pedig ERDÉLYI fejtegetései alapján kétségtelen, hogy a Kaposnak mai *Koppány* nevű mellékvize a középkorban *Füzege* néven volt ismeretes: „A Füzege és Koppány patak azonosságát nyilvánvalóan igazolja az 1092 ? évi Szent László-féle tihanyi összeírás azzal, hogy a Kis-Bár- vagy Apátitól keletre fekvő Koppány falut a Füzege mellett levőnek mondja.“ (I. m. 411, 1. j.)¹ Így tehát a 1416 év körüli hamisítvány idézett kitételéből arra lehetett következtetni, hogy a Koppány pataknak valamelyik szakaszán valami ásott mellékága volt; mindezek alapján valószínűnek látszott számomra, hogy *Kopan*-nak, azaz 'ásott (patak)'-nak szlávok keresztelték el a magyarok *Füzege*-ét. Arról pedig van tudomásunk, hogy a középkorban szlávokat is telepítettek le Somogyban.

Most azonban e kérdést újra megvizsgálva meg kellett állapítanom, hogy mégis csak tévedtem. Az 1416-i hamisítvány készítője ugyanis nem a saját kora viszonyaiból vette a *Fyzig-asisara* kitételét, amint ezt feltettem, hanem egyszerűen csak nem értette meg és ezért félremagyarázta a 1055-i hiteles alapítólevelél „hinc ad *fizeg azaa*“ kitételét, aminek a jelentése azonban 'Füzege völgye'.

Annak azonban feltétlenül településtörténeti jelentősége van, hogy ennek a nagyobb pataknak régi magyar neve elenyészett, s ma egy községnévből származó, nyilvánvalóan másodlagos néven ismeretes. Azt jelenti ez, hogy egy korban — valószínűleg a törökvilág idején — a Koppány mellékén a lakosság jó részben elpusztult, s csak a mai Törökkoppányon maradt meg nagyobb számban; ennek következtében az e vidékre érkezett új, magyar nemzetiségű telepések a patakot *koppányi patak* néven kezdték emlegetni, amiből azután *Koppánypatak*, majd a mai *Koppány* név származhatott. Tehát ennek a *Koppány* pataknak a neve nem személynévi eredetű, mint SZABÓ DÉNES véli, hanem helynévből való. Hogy ebben az esetben a *Koppány* hely-

¹ Már ezért is valószínűtlen, hogy Szent István 1009-i oklevelének *Lupa*-ja a Koppány patakkal volna azonosítható, mégha azt tennők is fel ORTVAY nyomán SZABÓ DÉNESSel, hogy a *L C*-ből torzult, továbbá, hogy a **Cupa* névalak az orrhangot jelölő vízszintes vonás elhagyásával **Cupan*-ból származott volna. Hogy miféle víz lehetett az 1009-i *Lupa*, nem tudom. De az mindenestre tény, hogy a tihanyi alapítólevelében is szó esik egy *lupa* nevű helyről, ezen azonban ERDÉLYI bizonyítása szerint a későbbi *Lápa* nevű falu értendő.

név milyen eredetű, az a pataknev szemponyjából teljesen közömbös.

Amint említettem, a *koppányi patak* → *Koppány* névfejlődés gyanításom szerint, csak a törökvilág után következett be. Persze a törökvilágban *Törökkoppány* is eltörökösödött, amit nemcsak a *török* jelző tanúsít, hanem néhány török eredetű mai határrész-elnevezés is (ezek közül a *Baba-dag* 'öreg-hegy' szőlőhegynévre emlékszem). Ez talán annyit is jelent, hogy Törökkoppány török lakosságának legalább egy része nem költözött el a törökvilág után. — Érdekes különben, hogy ez a *Koppánypatak* a XVIII. század térképein több helyütt leírva még *Rignó* néven is szerepel, amint erre a körülményre KOGUTOWICZ KÁROLY hívta fel a figyelmet (Dunántúl és Kisalföld I, 253). Ez a név talán a törökkori délszláv telepesek **Ribno* 'halas' elnevezésére megy vissza, de a törökvilág utáni esetleges tót telepesek **Rybno*-jából is származhatnak.

A *Koppány-patak* körüli bonyadalmaknak azonban ezzel még nincs vége. Külső-Somogyban ugyanis — úgy látszik — egy másik *Koppány* nevű patak is van, amelyet KOGUTOWICZ KÁROLY idézett művében *Kis-Koppány* néven emleget. Ez a patak KAPOLY környékén ered és Adánd közelében ömlik a Sióba. Ennek a pataknak a mellékén soha semmiféle *Koppány* nevű falu nem volt, úgyhogy itt a név semmiesetre sem olyan módon keletkezett, mint az előbb tárgyalt esetben. Talán a *Kapoly pataka* vagy valami későbbi *Kapolyi patak* elnevezésből jött itt létre valami módon — esetleg csak egyszerű félreértés következtében — a *Koppány* név. Mindenesetre hasznos volna tudni, hogy tényleges népi név-e ez, vagy pedig csak valami írott forrásból vagy térképről került-e KOGUTOWICZ könyvébe. Ha tényleges népi név, amely esetleg már a patakmelléki községek régi határ-leírásaiból is kimutatható, akkor nem tartanám lehetetlennek, hogy ez a név ez esetben tényleg a szláv *kopan* 'ásott' szóból származik, mert e patak mellékének a középkorban az ott található *Bábony* és *Pöszepusza* helynevek tanúsága szerint kétségtelenül volt szláv lakossága. A *Bábony* név (1259: *Babun*) ugyanis legnagyobb valószínűséggel szláv *Babin* névalakból származott, amelynek a jelentése 'Baba nevű ember' (vö. NNy. IX, 121). A *Pösze* helynév idegen eredete pedig már a legrégibb rávonatkozó 1269: *Pezya* (CSÁNKI II, 636) névalakból is kiténik: valószínűleg szláv *psъ* > *pes* 'eb' szónak a származéka.

MOÓR ELEMÉR.

Lohog, lohol, lohad. A *lohog* eredetével BUDENZ foglalkozott (MUSz.). Szerinte a 'schnell laufen, sich ausser Atem laufen' jelentésű *lohog* a *lót(-fut)* szóval egy töről való, eredeti jelentése 'currere' volt és egy feltételezett finnugor **lg* tőből származik. SÁMSON EDGÁR (A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői 149) BUDENZ szövegtéséről azt mondja: „mind magyar, mind fgr. szempontból helytelen“. BUDENZ a *lohog* igét különválasztja a *lohad*-tól, ez utóbbit a finn *laukea*- 'nachlassen, nachgeben, erschlaffen, verfallen, einfallen, mager werden' szóval tartja egyeredetűnek (MUSz.). Mivel a *lohog* nyelvjárási szó, BÁRCZI nem tárgyalja.

A *lohog* hangutánzó voltát bizonyítják e szó népnyelvi jelentésváltozatai. E jelentésváltozatok — 1. 'erősen forr a víz'; 2. 'vízben hánykolódik'; 3. 'zuhog, szakad az eső'; 4. 'lélekszakadva fut' — csak úgy érthetők, hogyha a *lohog* jelentésének uralkodó jegye az a hang, melyet a víz forrása, a vízben való hánykolódás, az eső hullása, zuhogása okoz, s amelyet a lihegő (= lélekszakadva) futás közben hallatunk. Azt, hogy 'forr a víz', hangutánzó szóval úgy is mondják: *lobog*. Azt, hogy 'esik az eső', hangutánzó szóval úgy is mondják: *zuhog*. Azt, hogy 'lélekszakadva fut', hangutánzó szóval úgy is mondják: *rohan, lobban*. A *lohog* hangutánzó eredetének kétségtelen bizonyítéka az, hogy a forró víz is *lohog*, az eső is *lohog*, a lihegve futó ember is *lohog*. Ha a *lohog* nem hangutánzó szó volna, e jelentésváltozatok nem élhetnének egymás mellett: 'forr a víz' ~ 'zuhogva esik az eső' ~ 'lélekszakadva fut'.

E szócsalád másik tagja *lohol*. BÁRCZI (SzófSz.) szerint is hangutánzó eredetű. Jelentésváltozatai: 1. 'megver'; 2. 'sietve megy'. Az 1. jelentésre példa Pázmány Kalauzából: „Azutánis nem egy ízben hadát *meg loholák*“ (id. NySz.). Azután: „Jó *kilohót* az eső“ — mondják Ormányságban, és ez azt jelenti: 'jól bőrig vert az eső'. Vagy: „Ászt monták, hogy hideg vizzé kélenteni, mikor leli a hideg: kéccör is *lelohóták*...“ a. m. 'hirtelen nyaka közé zuhintották a vizet' (KISS GÉZA, Ormányság 304). De *lohol* ~ *lihol* az is, aki sietve megy. Így: „Ej, hogy *lihol*, még a lába se éri a földet!“ (MTsz.). Szentesen az *lohol*, aki sietve, lehegve megy. Debrecenben *lohajt*: 'lelkendezve, lélekszakadva megy, siet' (MTsz.). E jelentésváltozatok — láthatjuk — nagyjából párhuzamosak a *lohog* jelentésváltozataival. A *lohol* hangutánzó eredetének kétségbevonhatatlan bizonyítéka egyrészt az, hogy ezt: 'nyaka közé zuhintják a vizet' így is mondják: *lelohol*, másrészt meg, hogy a 'lehegve, lelkendezve, lélekszakadva fut' értelemben a *lohol* igét is használják. Ha a *lohol* nem hangutánzó eredetű volna, ez a két jelentésváltozat lehetetlen volna.

A *lohol* mellett van a népnyelvben *lohul* is; jelentése 'múlik, telik' (idő); *el-lohul* 'elmúlik, eltelik'. „Azóta sok idő *lohult el*“ székelyföldi szó (MTsz.). A *lohol* azt jelenti: 'elszalad, elinal' (ember); ugyane hangutánzó *loh-* tőnek *lohul* származéka már azt jelenti: (idő) 'múlik'. A *lohul*-nak e 'múlik' (idő) jelentését megérteti ugyane *loh-* hangutánzó tőnek *lohad* származéka. Ez a *lohad* megvan már a XV. századi Sermones Dominicalesban (I, 585) is ilyen jelentéssel: „vesica acupuncta detumescit *meg lohadh*“. „*Lohad* a puffadás“ PPBl. (NySz.). Amint a daganatot hangutánzó szóval *puffadás*-nak is mondják, ugyanúgy jelölik a *puffadás* múlását is hangutánzó szóval: *lohad*. A bátran, sebesen égő tűz *ropog, lobog*, a lángja-fogyó tűz meg *lohad*: fel-fellobban *loh* hangot hallatva, de a fellobbanás mind ritkább lesz. Amint 'a tűz pattogó hanggal ég' jelentésű *ropog, lobog* hangutánzó szó, ugyanolyan hangutánzó eredetű szó 'a tűz fel-fellobbanó lánggal lassan elgyappan' jelentésű *lohad* is. Szentesen az indulat *lohad* lē. „*Lēlohatt* a mίrge“ — hallottam számtalanszor, mikor a haragvónak megcsitult a mérge. *Lohadj* (MTsz.), ez voltaképen azt jelenti: 'lihegve fuss'. Ugyanaz a szó:

lohad, jelenti tehát azt is: 'a tűz múlik' vagy a 'harag múlik' vagy 'lihegve fut'. A tűz úgy *lohad*, hogy csak néha lobban már fel, *loh* hangot hallatva; az indulat meg úgy *lohad* *lő*, hogy már csak li he g a haragtól felhevült ember; a futó ember is azért *lohad*, mert li he g. Láthatjuk, a *lohad*-nak itt fejtegetett három jelentésváltozatát csak hangutánzó eredetéből érthetjük meg.

A *lohad*-nak is, a *lohol*-nak is van 'lihegve fut' jelentése. Ez egészen természetes, mert mind a *lohol*, mind a *lohad* ugyanarról a hangutánzó töről támadott.

BÁRCZI a *lohad*-ról azt mondja, hogy eredete ismeretlen, talán hangfestő szó (SzófSz.). Ez a jelentéstani vizsgálat kétségtelenné tette, hogy a *lohog*, *lohol*, *lohad* ugyanabba a hangutánzó szócsaládba tartozik; önálló szóként nem élő alapszavuk: *loh*-. Bizonyosan jó régi hangutánzó tő ez, mert a *lohad* már a XV. században ismeretes 'a daganat lelappad' jelentéssel. A rokon nyelvekben azonban nem ismerjük a *loh*- szótő megfelelőjét. Ezért magyar eredetűnek kell mondanunk. BUDENZ származtatása nem fogadható el.

Ezzel a cikkel nemcsak az volt a céloom, hogy e szócsalád eredetét megvilágítsam, hanem azt is szemléltetni kívántam, hogy a hangutánzó eredetű szavak hangutánzó mivoltát jelentésváltozataik alapján kétségtelenül be lehet bizonyítani. A hangutánzó szavak eredetét tárgyaló munkám erre nézve rengeteg példával fog szolgálni.

NYÍRI ANTAL.

Hatag. KÁLMÁN BÉLA: MNy. XL, 231 a *hatag* 'kelés, kelevény stb.' szót a *hatek* 'stomachus', *hatak* 'vastagbél kezdete' szavakkal, melyeket HASAN EREN a törökből magyarázott, vetette össze, a szóvéget pedig *-k* ~ *-g* váltakozással magyarázta. Azt hiszem, nem lesz érdektelen megemlítenem, hogy a *hatag*-nak a nyugati végeken is van *hatak* változata. Így pl. Rábagyarmaton *hatak*-nak hívnak minden pattanással, kiütéssel járó betegséget; Csákánydoroszlón: *hatak* 'kiütésféle az arcon'; Farkasfán: *hatak* 'ollan hóulagféle, hertelenséggel keletkezik az ember testin' (Dunántúli Szemle IX, 55).

A végbement jelentésfejlődés is egészen szabályos. Mint analóg esetet, idézhetjük pl. *gyomor* szavunk török alapszavának egyik származékszó csoportját (vö. LIGETI LAJOS: MNy. XXXIII, 225, A) csop.), melyben a következő fontosabb jelentések fordulnak elő: 'kerek, gömbölyű; gombolyag, golyó; d a g a n a t; gördülni; gombolyítani; m e g d a g a d n i'. Sőt ugyanebben a csoportban szerepel a 'die Pestbeule, die Beulenpest' jelentésű oszmáni *jumurdžaq* is.

Szümölcs. Régebben a *szemölcs* szóval kapcsolatban az a vélemény uralkodott, hogy ugyanannak a török szónak az átvétele, mint a *gyümölcs* szavunk, csak az átvétel más nyelvjárásból vagy más időben történt. Újabb azonban a *szemölcs* szót a magyar *szem* főnévből magyarázzák (vö. SzófSz. *szemölcs*), s mivel nincs okunk kételkedni e magyarázat helyességében, a *gyümölcs* ~ *szemölcs* példára nem hivatkozhatunk többé az őstörök *j- ~ magyar gy- ~ magyar sz- megfelelés érdekes kérdésében.

Úgy látszik azonban, hogy a török **jemiš*-nek mégis van a magyarban sz-es megfelelése is. Igaz, hogy még csak egy adatot tudok rá idézni, de meggondolhatjuk, hogy az adat olyan nyelv-járásból, a vasmegyei Rábagyarmatról van közölve, amely sok régiséget megőrzött, és MUSITS JENŐ tanító is megbízható közli. A kérdéses szó *szümücs*, és 'aszaltgyümölcs' a jelentése (Dunántúli Szemle IX, 151). MUSITS a szó mellé közli a következő példamondatot is: „Téttünk e télire *szümücsöt*.”

Amint látjuk, az egyezés alaki — vö. *gyümücs* 'gyümölcs' Rábagyarmat (Dunántúli Sz. VII, 325) — és jelentéstani szempontból kifogástalan, csupán az az egyetlen nehézség, hogy a magyarból csak egy adatot ismerünk. De talán még előkerülhet majd máshol is; éppen ezért az a céloom ezzel a kis közléssel, hogy nyelvjáráskutatóink figyelmét felhívjam erre az érdekes szóra.

Birucs, pirucs. Az EtSz. *bricska* szavunk szláv megfelelőiről azt írja: „a szláv szavak végelemzésben ol. *baroccio* ~ *biroccio* 'zweirädriges fuhrwerk' szóból; innen ném. *barütsche*, *pirutsch*, *birütsche* 'halbbedeckter wagen in Oesterreich’.”

A szó ebben a rövidebb alakjában is átkerült nyelvünkbe, amint a következő adatok bizonyítják: „... ö Fölségek le eresztet *Birucsban* jöven, lehetet minnyájokat szemlélni...” Rosti Ferenc 1764. július 4-én kelt leveléből (Dunántúli Szemle X, 9) | *pirucs* 'födeletlen lógós kocsis' Alföld (MTsz.).

A kölcsönzés valamelyik német nyelvjárásból (vagy nyelvjárásokból) történhetett, ennek pontos meghatározása azonban már nem az én feladatom.

Az olasz *baroccio* ~ *biroccio* mai ismereteink szerint tehát négy alakban került át nyelvünkbe, ezek: *bricska*, *birucs*, *pirucs* és *brekk* (vö. EtSz. *brekk*). SZALAY LÁSZLÓ.

NYELVMŰVELÉS.

Kürtös kalács, kürtös kalács. Sok ingadozó kiejtésű és írású szavunk van, ez is azok közé tartozik. Forrásaim szerint gyakrabban írják ö-vel, mint ő-vel. Pl. a MTsz.-ban ezt olvassuk: *kürtös-kalács*; a Címszójegyzékben is: *kürtösfánk*, *kürtöskalács*. SAUVAGEOT szótárának magyar—francia részében és BALASSA helyesírási szótáraiban ugyanígy; BALASSA értelmező szótárában (A magyar nyelv szótára) a *k* betűs szavak között: *kürtösfánk*, az *f* betűsek között: *kürtös fánk*. Az Új Idők Lexikonában: *kürtös kalács*. A Magyarság Néprajzában szintén *kürtös kalács* van (I, 102), de uo. a 106. lapon a 342. ábra magyarzatában *kürtöskalács-sütörúd* olvasható (a kötőjel éppen sorvégre esik benne). KELEMEN BÉLA is *kürtösfánk*-ot ír nagy szótárának 3. kiadásában (a THIENEMANN-féle átdolgozásnak magyar—német része nincs kezem ügyében). KELEMEN JÓZSEF meg határozottan kimondja, hogy a *kürtöskalács* a helyes forma. „A sütemény a konyhákban majdnem mindenütt látható, kerek átmetszetű bádogkürtökhöz való hasonlóság alapján kapta a nevét. A *kürt*-nek semmi köze hozzá, mert csak annyiban hasonlítanak egy-

máshoz, hogy üregesek. Csakhogy a kürt ürege görbülő, a kürtöskalácsé pedig egyenes, mint a kürtőé“ (Magyarosan XII, 148).

Feltűnik azonban, hogy ha a süteményfajnak semmi köze sincs a kürtöz, miért említi BÁTKY ZSIGMOND A Magyarorság Néprajzának idézett helyén az elnevezésnek ilyen változatát is: *kürtkalács*. Továbbá SAUVAGEOR a 'kürt' jelentésű *cornet* szóval fordítja a *kürtösfánk*-ot, *kürtöskalács*-ot. Ez is hiba volna? Talán mégis lehet valami kapcsolatot találni a szóbanforgó sütemény és a kürt között. A készítés módjának leírásában ugyanis BÁTKY azt mondja egyebek közt, hogy az ilyen kalácsnak a tésztáját „dorongra csavargatva“ sütik meg; van is ilyen neve: *dorongfánk*, *botratekercs*. Az Új Idők Lexikonában is hasonlólt olvashatunk: „Kinyújtott és szalagra szelt kalácsrésztát fahengerre (nyújtófára) csavarnak“ stb. A sütemény tehát annyiban emlékeztethet bennünket a kürtre, hogy O alakban csavarodik, akár a kürt, ezért *kürtkalács* vagy *kürtös kalács*. Lehetséges, hogy a kiejtés a kalácsnem hazájában, Erdélyben is váltogatja a rövid ö-t a hosszú ő-vel (*kürtös kalács*, *kürtös kalács*), s ezt könnyű megérteni, ha arra gondolunk, hogy a *kürt* és a *kürtő* voltaképpen ugyanaz a szó (vö. HORGER ANTAL és Cs. SEBESTYÉN KÁROLY: MNY. XXII, 319).

Mindenesetre kívánatos volna, hogy több hozzászólással tisztázzójék a szónak az alakja: *kürtös kalács* vagy *kürtös kalács* vagy éppenséggel mind a kettő? NAGY J. BÉLA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Az ördögnek is lámpást kell tartani. Az erdélyi, közelebbről a felsőerdélyi köznyelvben, de gondolom, az egész magyar nyelvterületen is, szélteben kedvelt szólás ez: a könnyed megalkuvásnak „diplomátikus“ magatartásra intő szólama. Mint ilyen ősi emberi gvávaságból eredő szólás nagyon régi lehet. Mégis nyelvtörténeti szógyűjteményeinkben nem találom nyomát. A múltkorában az Erdélyi Múzeum Br. Wesselényi levéltárának egyik 1720-ból való íratát forgatva, ráakadtam e mondásnak egy szinte harmadfélszázados előfordulására, így: „... tovább is az ördögnek *Lampást* kíván *tartani*...“ — Bár alig hiszem hogy ez lenne e szólás legrégebbi előfordulása, mégis közlöm addig is, míg régebbi adat nem kerül elő.

Ördögharapás-fű. A nemrégiben tőlem közzétett XVI. századi magyar gyógyszer- és növénynevek között egyet MNY. XXXIX, 391 megrongálódott forrásból kiegészítve így közöltem: *Erdög hara[gja] fű*. Ezt a kiegészítést magam most valószínűtlennek tartom, mert az *ördögharagja fű*-re egyetlen ilyen adat volna. Helyes kiegészítéssel *ördögharapásfi* vagy *ördögharapta fi* lehet ez az adat (vö. SZABÓ T. A. és PAIS DEZSŐ: MNY. XXXVIII, 369—70). SZABÓ T. ATTILA.

Iramszarvas. (Vö. MNY. XL, 231.) A sajtóhibás *iramszarvas* alakra a múlt század első harmadából több adatunk van: MÁRTON 1807., 1823.; Z á d o r: Geographiai Kézikönyv 1831. II, 27, 36, 86. —

A helyes *iramszarvas* alakot az idézett 1801. évi adat után először 1817-ben találjuk meg: Czövek: Közönséges Geógraphia 138, 150, 384; szótározva az 1835. évi Tzs.-ban.

IMPLÓM JÓZSEF.

Holnapos írás. „Már ennek előtte 12. esztendőekkel, emlékezet tétetett vala, egy bizonyos holnapos írásban, a' Fahajnak, gyürü forma kivágásáról...“ M. Cseh János Antal: A' mesterséggel tellyes gyümöltkerti és szőlőmives. Kolos'várt, 1823. Jelentése valószínűleg 'havi folyóirat'.

Megvesz. Ezt az ígét manapság szinte csak 'coemo' jelentéssel használjuk. A régiségben sokkal több jelentése volt, de egy jelentésárnyalatát csak Lippai János „Posoni kert“-jében leltem eddig (nem az 1664-i kiadást idézem, hanem a három részt egybefoglaló 1713-it). Ott ez olvasható: „Azon kívül, a' Kertélfznek első gondgya legyen az, hogy a' földnek csinnyát meg-veggye, és jól-meg ifmérje...“ (6. l.) és „Meg kell azért mindennek tulajdonságát, és termézfzetit venni: hogy alkalmas helyre ültetteffenek...“ (10. l.)

Előmenetelesít. Az *előmeneteles* 'prosper, erfolgreich' melléknévnek egy -ít képzős származékára bukkantam M. Cseh János Antal „A' mesterséggel tellyes gyümöltkerti és szőlőmives“ című Kolozsvárott 1823-ban megjelent kis füzetében: „...kik a' Gyümöltkök nemesítettésének fainabb Mivében gyönyörüségeket találják, és azt magokis *előmenetelesíteni* ohajtyák...“ M. Cseh János kedvtelve él az *előmeneteles* szóval (*előmeneteles* munkásság, *előmenetelesen* stb.).

Nemzetesít. Kultsár István „Buzdítás a' nemzeti theatrom' felépítésére“ című röpiratában (megjelent Pesten, Petrózai Trattner Mátyás betűivel, 1815-ben) írja: „Tegyünk tehát egy kis áldozatot a' Haza' oltárára, és Nemzetünk' ditsósságéért segittsük fel azon hazafiai szándékot, melly az Ország közepén, Pesten, a' szelid Muzsáknak templomot akarván emelni, a' Szép Mesterségeket, és Tudományokat *nemzetesíteni* igyekezik.“ (4. l.) — A *nemzetesít* ige arra mutat, hogy a *nemzetes* melléknévnek a régiségben használatos 'patricius, generosus, clarus, probus' jelentésén kívül a XIX. század elején, nyilván a *nemzet* 'gens, Volk, natio' szó hatására, egy újabb jelentése is volt, azt is jelentette, amit ma a *nemzeti* 'nationalis' melléknév jelent.

BÓKA LÁSZLÓ.

NÉPNYELV

Sárközi tájszók.¹

csempész. L. *elcsempész.*

cseputri: egy pontyfajta apraja (Ny.). L. *putri.*

csesze: 1. kétélű nádvágó (P.); 2. rosz lapátból készített vejsz hely-tisztító, nádvágó szerszám (D.).

csibe: csirke (Ó.). L. *kotyogós csibe.*

¹ L. MNy. LX, 246—8.

- csikészek*: „Feleshalász, mifene, zöllött emberek.“ (Ö.)
csikli: kis halászladik (Bá., B.).
csiklisiek (F., Bá., G.) \sim *csiklisők* (D.): kishalászok, feleshalászok.
csikeráj: fenékhorong (B., Bá.). L. *eresztőhorog*, *fenékhorong*, *véghorong*.
csikényezés: 1. csavargás (Bá.); 2. „aki kerüli a dógot“ (B.); 3. orhalászat, halászat-vadászat (Bá.). L. *halcsiszárok*, *halpizsérék*.
csinálás: vízrekesztő gát az emelőhalászat egy módjához (Bá., D., P.).
csindzsás: kákás hely (F.). L. *dzsindzsa*.
csobog. L. *megcsobog*.
csombó: csomó (B.). L. *bötök*, *bütök*, *csat*.
csónak (N., Gn., B., D., Ö.) \sim *csónyak* (B.) \sim *csónik* (Ö., B.)
 \sim *csónyik* (Bá.): egy fatörzsből vájt csónak (a jelzett helyeken).
csontos borona: kuszakece (halászszerszám) (F., Gn.). L. *borona*, *flákos kece*.
csuhé: emelőháló (F.). L. *csuhézni*. *csuhézó hely*, *emőcse*, *emécső*, *emelcső*.
csuhézni: csuhéval halászni (F.).
csuhézó hely: vízbe vert ágasokra készített ülés a csuhézáshoz (Ny.). L. *góré*.
csusza: árpa- vagy kukoricalisztből készített, horogra való csalétek (Ft., Gn.).
csücske: 1. kaparóháló (B., G., Ö.); 2. kis bukorszák (B.).
 - *dérjég*: tiszta jég (Ö.).
dirbinsc: *Acerina cernua* L. „Paptetűnek mondják a Dunán“ (Bá.). L. *dörgencs*.
dilis: kérész (Bá., Ft.). L. *dilisz*, *dirizs*, *dunavirágja*.
dilisz (Fn.). L. *dilis*.
dirizs (Ft.). L. *dilis*.
dorombé: nádszálakból készített fáklya, éjjeli halászatához (Bá.). L. *dorombó*, *toromba*, *torombác*, *kicca*.
dorombó (Bá.). L. *dorombé*.
dörgencs (B.). L. *dirgincs*.
dudavarsa: dobvarsa (halászszerszám) (D.).
Dunatorok: a Sió torkolata (B.).
dunavirágja (Ö., Ft.). L. *dilis*.
dzsindzsa: kákás, gazos hely a *görönd* kétoldalán (T.). L. *Tót Ferenc dzsindzsa*.
ebtejke: *Euphorbia palustris* L. (Bá.). L. *öbtejke*.
edény: ladik (B.).
eláll a hal: nem mozog, áradás előtt (P.).
elcsempész: ellop (Ft.).
elgyepülük a vizet: *csinálással* elzárják (D.).
előhasi marha: először ellő (Bá.).
emelcső (Bá.) \sim *emécső* (P.) \sim *emőcse* (D.). L. *csuhé*.
eresztőhorog (B.). L. *csikeráj*.
érző: zsinegből készült jelző-szerkezet, melyről a halász megtudja, hogy hal van a csuhéjában (G., P., Ö., D., Gn., Bá.). L. *örző*.
evedző: 1. evező; 2. a hal *evedzője*: uszonya (B., Bá., Ft.).
 L. *szárny*.
fagampó: horgas fa, a jegeshalászat szerzáma (Bá.).

farkascsat (G.). L. *farkashurok, csat.*

farkashurok: a cserkészek szorítónyolcas esomója (Bá., B., D., Gn.).

fej (D.). L. *vejszfej.*

fejkó: a fenékhorog lesüllyesztésére szolgáló kő (Ft., Fsz.).

fejvejsz (D.). L. *vejszfej.*

(Folytatjuk.)

MORVAY PÉTER.

Az *enyém* birtokos névmás jelzői használata.

Bár már régebben tanulmányozom a középső palócság egyik vidékének nyelvjárását, csak a nyáron vettem észre, hogy az első személyű birtokos névmás e nyelvjárásban jelzőként is szerepel. Első véletlen hallásra olyan szokatlannak tűnt fel, hogy kételkedtem nyelvjárásilag helyes használatában. Gondoltam, hogy elhamarkodott, át nem gondolt, töredezett beszédben hallottam véletlenül. Érdeklődtem aztán utána azoknál, akiktől eddig gyűjtöttem. Egytől-egyig azt válaszolták, hogy a névmás ilyen szerepében helyén való. Miután így félig eloszlattam két-ségemet, kezdtem figyelni a beszédet, de csupán a névmásos szerkezetek szempontjából. És valóban hamarosan tapasztaltam, hogy ez csakugyan palóc nyelvcsajátság, hiszen nagyon is gyakran hallani. Így gyűjtöttem össze a következő jelzőként szereplő birtokos névmásos szerkezetek példamondatait:

Még enyím káposztám ezután nyőű, úd látom (eső után). *Igy gyön enyím bérésém. Gyöm má enyím kistyányom. Enyím ökröm mos nem kérőűdzik. Enyím libám sē észik cság gilyisztāzná. Lássán nyőű enyím cibēm, mēr pipētēs. Nagyoj jóy űz idēn ā kendērēm, ēcs csēp sē mēgy el ā vēgibőű* (nem szakadozik el). *Feketē, mind enyím hájám. Enyím málácáim szépek.* Stb.

Mikor ezeket a mondatokat halljuk, önkéntelenül is felvetődik az a kérdés, hogyan keletkezhettek ezek a szerkezetek. A palóc nyelvjárásból kiindulva két lehetőséget látok. Elősegíthette keletkezését a birtokos erős hangsúlyozásának szükségessége a birtok mellett. Különösen, ha feleletben megkülönböztetésül akarják kiemelni. Például a következő kérdések: *Ki mēgy ott, ē? Ki mēnt férhē?* így felelnek: *Enyím Pistám. Enyím lyányom.*

Még valószínűbb, hogy idegenek érdeklődésére rövid, csak a birtokot kifejező szóból álló felelethez hozzászék a már előző mondatokban használt és a birtokra vonatkozó névmást, amely ott önállóan állván, természetesen birtokos névmás. Ha tehát azt mondják: *ott is enyím vesz | akkor is enyímēt tették tēnkre | ábbá is enyímēt értē ā legnāgyop kār,* és valaki érdeklődik a birtok után, azt felelik: *enyím jóyszāgom | enyím fejszēmēt | enyím főűdem.* Ezek a szerkezetek belekerültek aztán teljes mondatokba is.

A névmás e használatát a Medvesalján: a gömörmegyei Óbát és nógrádmegyei Egyházasbást, Vecseklő, Tajti községekben észleltem.

KOVÁCS ISTVÁN.

Hopp, hoppos. Nem sok ideje egy magyar szócslád tagjainak kapcsolataival foglalkozva néhány adatot közöltem a népryelvi *hopp* 1. 'sárcsomó, bucka'; 2. 'fagyott hócsomó, hóbucka';

3. 'egyenetlen, gödrös, buckás folyómeder, vízfolyás' szóhoz, amelyet e jelentésekben a bukovinai székelységben (saját feljegyzésem alapján) és WICHMANN nyomán az északi-csángóban találtam meg (Egy magyar szócsalád: *hopp, hoporcs, hőmpölyög, hederít*: MNnyv. IV, 51—70). Fenti két, az országhatáron túlról származó adatomat most egy közelebbi magyar nyelvjárás idevágó, élőnyelvi adataival tudom megszerezni.

Ez év augusztus havának első felében a máramarosi Visk községben gyűjtve, a *hopp* szó következő változatait találtam:

1. *hopp, hoppas; happ, happas*. 1. 'sárbucka, döccenő'; 2. 'hóbucka, feltépett hócsomó'. Pl. „*Mikör szakadozik félfele, hoppas.*” „*Tavasszal, mikor a hó megyen élfele, aszt akkor szakadozik félfele ... Akkor a szekér döceg nagyon. Akkor happas az ut.*” „*Az a frís szakadás, az a happ; mongyják aszt hopnak is, aszt a happat.*” (Id. Szirmai Károly 86 éves, viski születésű földműves adatai.)

2. *hupp, huppas, huppadik* 'ua.'. Pl. „*Nagyan huppas az ut.*” „*A mezei ut sáras, gidres-gödres felszíne, az a hupp.*” „*It lát az embér sok huppadikat.*” (K r ü z s e l y L a j o s 27 éves, viski születésű földműves adatai.)

További megfigyelésem során megállapíthattam, hogy a szó fenti változatai (szinte egyenlő arányban, de talán a nyiltabb változatok inkább az idősebbeknél, a zártabbak pedig a fiataloknál) faluszerte használatosak. Így ez a székelynek tekinthető tájszó e sok tekintetben székelyes jellegű nyelvjárásban ma is él.

BAKÓ ELEMÉR.

Székény. Cs. SEBESTYÉN KÁROLY cikkéből (A magyarság ládái: MNy. XXIII, 201—5) tudjuk, hogy a magyarság a közép-korban egy új ládafajtát ismert meg, s ettől kezdve a *koporsó*-t, mely azelőtt *ládája* és *koporsója* is volt, csak temetkezésre használta. SEBESTYÉN szerint ezt az új ládafajtát kezdetben *székény*-nek nevezték (< ó-felnémet *scrīni* < latin *scrinium*), később azonban a *székény* szót kiszorította a szláv eredetű *szuszek*. A MTsz.-ra és a NySz.-ra támaszkodva, egyben megjegyzi SEBESTYÉN, hogy az eredeti elnevezés ma már csak Dunántúl és az Alföld néhány pontján él *székény* vagy *szökröny* alakban. — Kalotaszegi gyűjtőmunkám során a *székény* elnevezésű ládát három faluban találtam meg: Inaktelkén: *szekrin*, Mákófalván: *szekrén* és Nádasdarócon: *székény*. Mindhárom faluban szennyes fehérneműt tartanak benne. A búzatartó ládát, mely alakra és nagyságra egyezik vele, itt *szúszink*-nak nevezik.

MÁRTON GYULA.

Helyreigazítás: MNy. XL, 127 felülről a 13—4. sorban „e század második felében” helyett „e század első felében” olvasandó.
Sz. T. A.

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS KIADÁSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSŐ.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1944. — (F.: Thiering Richárd.)

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XL. ÉVF.

1944. DECEMBER

5. SZÁM

A tihanyi alapítólevél hangjelölése.

Aki magyar nyelvtörténeti, főleg hangtörténeti kérdések tüzetesebb tisztázását kísérli meg, az első lépésekkel máris súlyos nehézségekbe ütközik: alig néhány nyelvemlékünknek van monografikus földolgozása. Összefüggő emlékeink közül csak a HB. (SZINNYEI, A HB. hang- és alaktana: MNyTK. 23.; MÉSZÖLY, A HB. tárgyas elbeszélő mult alakjai. MTudAkad., 1931.; UA., Nyelvtörténeti fejtegetések a HB. alapján: Acta Szeged, 1942.) és újabban az ÓMS. (MÉSZÖLY, Az „Ó-magyar Mária-siralom“ betűjének értelmére vezető kalauz: NNyv. III—IV.) részesült alapos tárgyalásban, a többire, egyebek közt kódexeinkre — egyenként és összesen — megfelelő korszerű összegező feldolgozást hiába keresünk. De különösen érzékeny ez a hiány legrégibb s ennél fogva legbecsesébb szórványemlékeinkre vonatkozólag. A szórványok ugyanis, mint közismert, túlnyomóan hely- és személynévek; ezek megfejtése és azonosítása egészen különleges feladat, s egy-egy, pl. hangtörténeti kérdéssel foglalkozó kutató bizony többnyire visszariad attól a hálátlan, sőt nagyságánál fogva talán egy ember számára megoldhatatlan feladattól, hogy előmunkálatként valamennyi XI—XIII. századi oklevelünk hely- és személynéveihez fűződő különleges kérdések megoldásával bíbelődjék. Pedig egyes oklevelek vagy oklevélcsoportok szórványanyagát tanulmányozó monográfiánk, sajnos, kevés van. A veszprémvölgyi apácakolostor alapítólevele szórványainak PAIS DEZSŐ szentelt alapos, az eddigi nagyszámú részlettanulmányok megrostálásán épült és sok új megoldást ajánló tanulmányt (A veszprémvölgyi apácák görög oklevele, mint nyelvi emlék: MNyTK. 50.). A tihanyi alapítólevélhez SZAMOTA ISTVÁNNAK derék, de ma már elavult munkája (NyK. XXV, 13) még mindig jelentős eszköz. Az 1193-i kereszties oklevelet MIKOS JÓZSEF dolgozta fel gondosan (A fehérvári keresztiesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. Bp., 1936.). Azonkívül, bár nem a teljes szórványanyagot ölelik fel, ide lehet számítani TERESTYÉNI Cz. FERENCNEK (Magyar közszói eredetű személynévek az 1211-i tihanyi összeírásban: MNyTK. 59.) és GALAMBOS LÁSZLÓNAK (A szentírási eredetű személynévek a Várad Regestrumban: MNyTK. 64.) derék munkáit, melyek közül az előbbit jól egészíti ki GÁCSER IMRE tanulmánya (Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátságai: MNyTK. 58.). Bizony mindez

édes-kevés. Ha valaki az Árpád-kori nyelvtörténet bármely kérdésével próbált foglalkozni, tapasztalhatta, mily rendkívül becsesek e gyérszámú segédeszközök, s mennyire hiányzanak a többi forrásainkra vonatkozó ilyszerű munkálatok. E dolgozatokban előfordulhatnak hibák és botlások — mely emberi munka ment ezektől? —, az anyagnak és a rá vonatkozó irodalomnak összegyűjtése, megfejtések nyújtása vagy legalább megfejtési ötletek sugalmazása tömördek mellékes, időrabló és mégis elkerülhetetlen munkától kíméli meg a kutatót.

E tapasztalatok és meggondolások alapján kíséreltem meg a tihanyi alapítólevél magyar szórványainak nyelvi feldolgozását, s e munkából mutatok be itt egy fejezetet, a kérdéses szórványok hangjelölésére vonatkozó összeállítást.

Egy oklevél szórványaival kapcsolatos problémák szorosan, szinte szétválaszthatatlanul kapaszkodnak egymásba. A helynevek azonosítása nem történhetik hangjelölési és hangtani kérdések figyelembevétel nélkül; a hangrendszer megállapításához (és esetleg annak a történeti fejlődésbe való beállításához) szükségünk van viszont egyrészt a kérdéses helynevek etimológiájára és földrajzi azonosítására, másrészt az egyes betűk hangértékének ismeretére; a hangjelölést pedig csak a kor hangrendszerének ismeretében építhetjük szilárd alapokra. E kusza egymásbafonódás első pillanatra széttörhetetlen circulus vitiosusnak látszik. A valóságban a helyzet nem ilyen vigasztalan. A százötven éve hangszorgalommal és kétségtelen hivatottsággal dolgozó magyar nyelvtudomány, ha tévedéseken és botlásokon át is (ez minden tudomány természetes útja), és ha távolról sem teljes anyag alapján is, de eljutott többé-kevésbé szilárd tételekhez, s a hangjelöléstörténeti kutatások is komoly eredményekre vezettek. Ezeket a tételeket és eredményeket felhasználhatjuk és fel is kell használnunk az egyes nevek azonosításában. Pl. oklevelünkben a *gunufara* helynév első tagját a *gunu-t Gönyü* helynévvel azonosították (ERDÉLYI L.: PRT. X, 424). Ennek hangtani és hangjelölési ismereteink ellentmondanak. A *Gönyü ü-je ü-re* s ez kettőshangzóra megy vissza. Ebben a korban ez a hang vagy kettőshangzó volt, vagy még egy azt megelőző fokon állhatott (-*ü*;) de semmiesetre sem lehetett még *ü* vagy *ü*. Kettőshangzót azonban egyszerű *u*-val jelenlegi tudásunk szerint nem jelöltek soha. Az azonosítást tehát nyelvi és hangjelöléstörténeti alapon tévesnek kell tartanunk. Az alkalmazható tudományos eredményeket esetleg módosíthatják vagy kiegészíthetik a kutatónak magából az oklevél tanulmányozásából lesűrődő tapasztalatai, hiszen az emberi elme minden végeessége ellenére több, összebonyolódott szálát is tud egyszerre követni. Lehet, hogy amikor az egész anyag megfelelő monografikus földolgozásokban rendelkezésre fog állni, az új, teljesebb szintézis sok ponton helyesbíteni fogja mai fölfogásunkat, maguk a mono-

gráfiaik pedig elavulnak, de addig megfeleltek hivatásuknak, mert a tudományt előre segítették.

A tárgyalás sorrendjében a helynevek azonosításának kell az első helyet elfoglalnia. Ehhez ugyanis felhasználhatjuk nemcsak eddigi hangtani, alaktani, jelöléstörténeti ismereteinket, valamint magából az oklevélből nyert idevágó tapasztalatainkat és segítségükkel a szófejtést és szóegybevetést, de ezek ellenőrzésével a földrajzi és történelmi fogódzókat is. A kérdés egy másik oldalához sem nyúlhatunk ennyire fölvertezetten. A földrajzi azonosításnak kell tehát általában annak az alapnak lennie, amin a hangtani, alaktani és hangjelölési megfontolások épülnek. A helynevek azonosítása vagy talajhoz rögzítése azonban, mint általában, a tihanyi alapítólevél esetében sem mindig könnyű, az eddigi tüzetes vizsgálatok ellenére sok a homályos pont. A nélkül, hogy itt, ahol csak a hangjelölés fejezetével akarok foglalkozni, a topográfiai azonosítás részleteire kitérnék, annyit meg kell jegyezni, hogy a kérdéses helynevek egy része dacol minden megfelezési kísérlettel, mint *huluoodi*, *ferne*, *iohtucou*, *gunu*-, mások csak valószínűtlen és igen ingatag, bizonyíthatatlan feltevésekre adnak alkalmat, mint pl. *kangrez* (vö. NÉMETH GYULA: MNy. XXXVI, 326), *lupa* (vö. ERDÉLYI L.: PRT. X, 412), *lopdî* (vö. SZAMOTA: NyK. XXV, 145). Ezek a nyelvi feldolgozás számára úgyszólván teljesen hasznavehetetlenek mindaddig, míg egy szerencsés lelet vagy egy ihletett pillanat rejtélyüket el nem oszlatja. Egy másik csoport helynévnek többféle azonosítása lehetséges, a nélkül, hogy el lehetne dönteni, melyik a helyes. Ez a történész számára esetleg fölötte zavaró, a nyelvész szempontjából azonban nem túlságosan fontos abban az esetben, ha egyébként a kérdéses név eredete (mint pl. *olup*) vagy közszóhoz való kapcsolata (pl. *aruk tue*) világos, vagy pedig ha a régi helynév több azonos hangzású mai helynévhez fűzhető, s a zavarnak oka éppen az, hogy több ilyen helynév van (pl. *ecli*). Nyelvi szempontból az anyag ennek ellenére becses, mert megbízható. A tihanyi alapítólevélben különösen a legértékesebb nyelvi anyagot éppen olyan helymegjelölések szolgáltatták, melyek világosan félreérthetetlen közszavakból állnak. Ezért, bár a teljes monografiában a helynévazonosításnak kell a kiinduló pontnak lennie, ez oklevél esetében a kiragadott hangjelölési fejezet magában is megállhatja a helyét.

Súlyosabb nehézsége a hangjelölési sajátságok megállapításának az a körülmény, hogy a magyar hangtörténet számos fontos kérdése homályos, tisztázatlan, vagy még ellenvélemények tüzeiben izzik. Vegyük pl. az ómagyar illabialis *á* vagy labialis *â* kérdését. Nyelvészeink zömének felfogása szerint a XI—XIII. században volt nyelvünkben illabialis *á*, s ennek jele volt az *a* betű, nem volt ellenben labialis *â*, hanem ez csak a XIII—XIV. században fejlődött régebbi *o*-ból (GOMBOCZ: ÖM.

II, 81; a kérdés egész történetére I. LAZICZIUS GYULA, Egy nagy pör felújítása: MNyTK. 65.). Amde ezzel szemben felötlő, hogy nyelvtörténeti adatainkban az *a* jelölés váltakozik az *o*-val, mégpedig gyakran az *o* a fiatalabb állapot. Elég arra gondolnunk, hogy pl. a veszprémvölgyi alapítólevél görög szövegének σάνδρου, παδρούου szava a száz évvel későbbi latin átírásban *scundur*, *podruc* alakban jelentkezik (ÓMolv. 15—7), vagy hogy egyes török vagy egyéb jövevényszavak *á*-ja helyett a magyarban kezdetűl *o*-t találunk, mint okleveleink *olup* szavában, mely egy török *Alp*, *Alip*-ra megy vissza (GOMBOCZ: MNy. XI, 345). Nyelvészeti irodalmunk sok idevágó példát gyűjtött eddig össze (vö.: MELICH: NyK. XXXV, 116, MNy. IX, 352; SZINNYEI: NyK. XLII, 17, MNy. XXI, 62; GOMBOCZ, ÖM. II, 81; LAZICZIUS i. m. 23 kk. stb.). Ezt a jelenséget PAIS úgy magyarázza, hogy az ejtés ingadozott, és a különféle alakok különböző ejtésváltozatot őriztek meg, megengedve azonban, alkalmasint a helynév valószínű etimológiája miatt, hogy pl. a παδρούου helynév *a*-ja esetleg már *á*-t is jelölhetett (A veszprémvölgyi apácák oklevele mint nyelvi emlék: MNyTK. 50: 14, 30). Viszont MELICH (NyK. XXXV, 113, MNy. IX, 353, 356) és az ő nyomán SZINNYEI (MNy. XXI, 62) valamint GOMBOCZ (ÖM. I, 103, II, 81) e jelenséget úgy magyarázza, hogy feltesz egy ómagyar *á* > *o* > *á* változást. E feltevés szerint tehát okleveleink *o*-ját *o*-nak, *a*-ját viszont (amikor nem *á*) *á*-nak, illetőleg PAISzal esetleg, ha megfelelő eredet ezt javallja, talán *á*-val kellene olvasnunk.

Ezzel szemben LAZICZIUS GYULA (Egy nagy pör felújítása) tagadja az illabialis *á* meglétét az ómagyarban, sőt a török hatás korában, s Árpád-kori kútfőinkben az *a* betűt, ha rövid hangot jelöl, *á*-nak, az *o* betűt pedig ugyancsak *á*-nak, illetőleg részben *o*-nak olvassa. A jövevényszavak átadó nyelvbeli *á*-jával szemben a magyarban található kettős, hol *á*, hol *á* megfelelést pedig hanghelyettesítéssel magyarázza. Ennek értelmében, minthogy a magyarban *á* hang feltevése szerint nem volt (hanem mint most, az *á* rövid párja akkor is *á* volt), e hangot az átvett szóban részint a minőség megtartásával *á*-val, részint a mennyiség megőrzésével *á*-val helyettesítették. E kettős hanghelyettesítés feltevéseinek támogatására számos példát idéz a ma vagy a közelmúlt nyelvéből.

LAZICZIUS ötletes ellenvéleménye kétségtelenül fölötte elmozdító, okfejtésének hézagai ellenére. E hézagok között legcsekélyebbnek tartom azt a körülményt, hogy friss nyelvi anyagot, bár csak az újabban fellendült helynévkutatás is sok ilyent kínál, nem hoz a vitába, hanem kizárólag az elődeitől gyűjtött, kiszemelt és fölhasznált, nem is túlságosan bő adattárat értékeli át. Nagyobb hiányának érzem, hogy pl. az egészen gyakori szláv *o* ~ ómagyar *o* ~ mai magyar *a* megfelelésre (pl. szláv *potok* > óm. *potok* > mai *patak*) nem próbál fényt

deríteni, és e jelenséget nézeteivel egybehangzóan magyarázni. Olyan nyílt volt-e a szláv *o*, hogy a magyarban *a*-val helyettesítették, viszont a magyar *a*-t a szlávban *o*-val? Lehet, de ezt bizonyítani kellene. És éppígy áll a helyzet latin és német jövevényeinkkel, sőt néhány török szavunk is *o* helyett *a*-t mutat. E jelenség mellett alapos vizsgálat nélkül nem lett volna szabad elmenni. Mert ha azt kell feltennünk, hogy nagyszámú jövevénytől a magyarban *o* > *á* változás, akkor nehéz megérteni, miért volna oly ritka egyéb szavainkban, s miért kell e jövevénytől a magyarban az *o*-t másképpen olvasni, mint a többiben. — Nem vet ügyet LAZICZIUS annak a, mondjuk, legalább is lehetőségnek esetleges magyar nyelvi következményeire, hogy török jövevénytől a magyarban nem egy időben, nem egy helyen és nem ugyanazon nyelvből kerültek át. Hátha pedig ez is megmagyarázna egyet-mást? — Elveti a *sárkány* > *sárkány*-félék hasonlóságot magyarázatát, de nem törődik pl. az *obraziti* > *ábráz*-féle alakokkal. — Nem veszi figyelembe a szóvégi *-á* > *-a* fejlődést, pedig érdekes volna tudni, hogyan látja ezt a kérdést közbeeső *á* fok nélkül. — Nem magyarázza a finnugor szavakban levő *á* ~ *a* váltakozást. Minthogy itt hanghelyettesítésről nem lehet szó, visszatér-e vajjon a régi fokváltakozásos magyarázatra? — Válaszolatlanul hagyja azt a kérdést is, hogy jövevénytől a magyarban más magánhangzóknak, tehát nem *á*-nak, miképpen kell magyarázni kettős megfelelést, amilyen pl. a) **säl* > *szél*, *säki* > *szék*, *ärdäm* > *érdem*, ellenben **äkäy* > *eke*, **käkä¹* > *kecske*, *tävä* > *teve*; b) *bitig* > *betű* stb., ellenben *jikän* > *gyékény*; c) **kürän* > *görény*, ellenben **küdän* > *gödény*; d) *irik* > *ürü*, ellenben **jürük* > *gyűrű*. — Hogy csak a török szavaknál maradjunk, melyek köréből LAZICZIUS példái zömét veszi stb.² Az a hangok kérdése ugyanis számos más hangtörténeti kérdéssel van kapcsolatban, s az eddigi magyarázatok ezekre is kiterjedtek. Ha most e megfontolások alól kihúzzuk a gyékényt, a megfejtetlenül maradt tényekre új, elfogadható és föltételünkkel összevágó magyarázatot kell adnunk, különben az új feltevés kevésbé használható, mint a régi, mert kevesebb jelenséget ért meg.

¹ Vagy *kä[š]kä* (NÉMETH GY.: MelichEml. 290; PAIS: MNy. XL, 123).

² Különösnek találok LAZICZIUS ilyenforma ellenérveit: „ha a török *arpa*-ból a magyarban *arpa* lett az *árpát*, *árpák* miatt, miért nem lett a *bal-tát*, *bal-ták* helyett **báltát*, **bálták* s ezek hatására **balta*?” Azt hiszem, LAZICZIUS volna az első, aki kereken visszautasítana olyan elméletet, mely szerint az analógiának minden egyes esetben egyformán és egy irányban kell hatnia. De meggyőződésem, hogy a hangfejlődést sem képzelettel LAZICZIUS úgy, mint százszázalékos törvényszerűséget, mely vakon hat, egyszerre és egy irányban az egész nyelvterületen, kizárva alakkeveredések minden lehetőségét. Az újgrammatika leguralkodóbb korszakában sem fogták fel ilyen mereven a dolgot. Pedig e tanulmányában többször is ezt az érvet szegzi ellenfelei ellen: ha ezekben és ezekben a szavakban érvényesült a töletek állított fejlődés, miért nem érvényesült amazokban?

E hiányok és hézagok ellenére LAZICZIUS kétségtelenül nagy szolgálatot tett a magyar nyelvtudománynak a nagy pör fölüjításával, rámutatva a fennálló elméletek nem egy fogyatékosására, és részint új, részint felújított termékeny gondolatokat vetve a vita anyagába.

Véleményem szerint e különböző elméletek mindegyikében van igazság. Arra nincs itt tér és alkalom, hogy egy túlméretezett kitérésben megfelelő bizonyító anyag kíséretében adjam most elő saját nézetemet. Erre más alkalommal igyekszem sort keríteni; itt megelégszem azzal, hogy egészen röviden vázoljam, miként látom e kérdést. Mint minden hipotézisnek, úgy ennek a feltevésnek is az értéke csak attól függ, milyen mértékben alkalmazható a tényekre.

Kiinduló pontul szolgál az a nyelvallapot, mikor *á* és *o* van a magyarban, *á* nincs. — Az ősmagyar-ómagyar korszak két nagy hangfejlődési tendenciáját ismerjük: 1. a nyíltabbá válást, minek következtében $i > \bar{e}$, $\bar{e} > e$, $u > o$, $\bar{u} > \bar{o}$ -féle változások állanak elő, s ezek keretébe tartozik az $o > \bar{a}$ változás is; 2. egy labializálódási tendenciát, s ebbe tartozik az $i > u$, $i > \bar{u}$, valamint az $\bar{a} > \bar{a}$. E tendenciák egyike sem teljes eredményű, egyike sem terjedt ki a maga egészében és minden fázisában az egész nyelvterületre. Az ingadozás állandó, s főleg a vándorlásoknak, majd a még mindig félnomádszerű letelepülés első századainak népmozgalmi nagymértékű nyelvjáráskeveredést idéztek elő. A századokon át ható tendenciák és az ellenük természetszerűleg megnyilvánuló ellenhatás következtében hosszú időn keresztül ingadozó a nyelvhasználat: ugyanaz az ember hol *o*-t, hol *á*-t mond az eredeti *o* helyén, és hol *á*-t, hol *á*-t az öröklött *á* helyén. Ehhez járul egy sokkal kisebb mértékű zártabbá válási tendencia (pl. *maštecha* > *mostoha* > *mustoha*), továbbá alkalmasint különféle okokra visszavezethető nyúlási tendenciák. Tudásunk jelenleg nagyon elégtelen ahhoz, hogy e tendenciák kiinduló pontjainak földrajzi elhelyezkedését, határait és terjedését, a kereszteződésük folytán előálló keveredést meghatározzuk. Talán az egészen lokális jelentőségű helynevek tüzetesebb megvizsgálása vet majd a kérdésnek erre az oldalára is némi derengő világosságot, bár éppen a XI—XII. században ilyen adatunk nem sok van. — A hangjelölésben az illabialis *á*-nak a jele természetesen *a* (*α*) volt, az *o*-nak pedig *o*. Minthogy azonban igen korán fellép egyrészt a labializálódás (minden valószínűség szerint jóval a honfoglalás előtt; mindenesetre erre mutat pl. a 950 k.: *kouζou*, *kouζou*, 1055: *olup* stb.), másrészt a nyíltabbá válás, minek kezdetét sokkal nehezebb meghatározni,¹ sok magyar ajkán váltakozik az *á* az

¹ Korai voltára mutatna az 1001/1109: *παδρούρου*, ha ez valóban *po*-kezdetű szláv alakra megy vissza, valamint oklevelünk *monarau* változata, *bagat* adata stb.

á-val és az *o* az *á*-val. Ennélfogva lassacskán az *á* betűt előbb szórványosan, majd gyakrabban *á*-nak is olvasták; hasonlóképen, de még gyakrabban az *o* betű mind nagyobb mértékben *á* ejtésnek is megfelelt. Ezzel aztán megvan a feltétele annak, hogy az *á* hangot *a*-val is, *o*-val is jelölhessék, s eredeti *á* ($> \hat{a}$) helyén is *o*-t, eredeti *o* ($> \hat{a}$) helyén is *a*-t írjanak. Kivizsgálandó még, hogyan történt az a hangjelölési változás, melyet a XIV—XV. században tapasztalunk, hogy az addig túlnyomó *o* ($= \hat{a}$) helyébe az *a* írás lép. A különféle helyzetekben levő nyúlást ($\hat{a} > \hat{a}$) más-más módon lehet és kell magyarázni, ahogy eddig is történt. Csupán a *sátor* típusú szavak *á*-ját nem tudom megokolni (aki akarja, keresse ám ebben a hangsúly hatását), de éppúgy nem tudom a *béke*, *bélyeg*, *érdem* *é*-jét sem levezetni, pedig ezeket a *sátor*-félektől elválasztani aligha lehet, hanghelyettesítésről meg itt nem eshetik szó, s török alapon tudomásom szerint egyiknek a hosszúságát sem próbálták eddig magyarázni (vö. LIGETI: MNy. XXXIV, 65). Azok az esetek pedig, amikor eredeti *á* helyett ma is *o*-t találunk, a zártabbá válási tendencia eredményének tekinthetők. A változás ezekben tehát $\hat{a} > \hat{a} > o$. — Ha így fogjuk föl a jelenségeket, azt kell vallanunk: minél régibb egy szöveg, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az *a* benne *á*-t jelöl, az *o* pedig *o*-t, s minél fiatalabb, annál nagyobb mértékben lép előtérbe az a lehetőség, hogy mind a két betű *á*-t is jelölhet. A nyelvszokás ingadozása következtében persze nehéz, sőt lehetetlen eldönteni egyes esetekben, melyik a helyes ejtés, gyakran alkalmasint mind a kettő szokásos volt.

Vizsgáljuk meg először az oklevél magyar szórványában előforduló betűk és betűkapcsolatok valószínű hangértékét, s az egyes jelölések feltehető eredetét. Ebből önmagától fog kikerekedni latinbetűs helyesírásunk keltekezésének képe:

$a^2 = 1. \hat{a} (a)$: *balatin* (az első *a*-ra l. a 3. szakaszt), *bolatin*; *zakadat*; *gamaf* (második *a*-jának mértéke bizonytalan, mint-hogy a szó eredete ismeretlen; ma *Gamás*; vö. PRT. X, 238, 375 és SZAMOTA: NyK. XXV, 145); *monarau* (vö. 3. szakasz); *azaa*; *azah*; *castelic*, *kastelic*; *-uuaru*; *au*; *baluana*, *baluan*: ezek első *a*-ja nagy valószínűséggel rövid, a második *a* azonban kétes; *harmu*, [*h*]armuhig; *gunufara*: ennek első *a*-ja bizonytalán rövid, míg a *far* *a*-ja már megnyúlhatott; *Zache*; *Fancel*. Alkalmasint idetartozik a *zarma* első *a*-ja, ha a szónak az az etimológiája, mely szerint ez a. m. *szarva* (vö. OklSz. Pótlás *szarm* al. és MELICH: NyK. XXXV, 118, HonfMg.

¹ Szövegül az OMolv. kiadását használom. Teljesen homályos eredetű szavakat vagy egyáltalában nem használok fel (mint *ferne*, *huluoodi*, *iohtucou*), vagy rámutatok a szó tanúságának megbízhatatlan voltára. Bár ez nem a helyesírás alá tartozik, e kiragadott fejezetben állásfoglalásom igazolására kénytelen vagyok itt-ott szűkreszabott hangtani megokolást is adni.

² A szakaszok élén a félkóvér típus a betűt, a dült a hangértéket jelöli.

11), helyes. Ugyancsak valószínűleg rövid az *a* az *aruk* adatokban; feltehető ugyanis, hogy itt a nyúlás akkor következik be, mikor a szó egytagúvá válik: **arkut*-ból elvonva **arku* > *ark* (vö.: 1193: *huce arc*, *quesarc*; 1277: *ark*; 1498: *Eurdegharkya* Öklsz.; vö. még *arkos*, *arki* uo.); ugyanígy HORGER (MNY. X, 12). Ámde az a lehetőség sem zárható ki, hogy az *árok* a *sátor* típusba tartozik, s ez esetben az *aruk* ejtés is feltehető volna. Nem lehet eldönteni, hogy a *lean*, *Cupan a*-ja, valamint a *bagat* második *a*-ja megnyúlt-e már e korban, s lehet, hogy az ejtés ingadozó volt; a *bagat* első *a*-ja viszont a szó eredeténél fogva (szláv *bogaty* EtSz. I, 443) lehetne *ā* is. Túlságosan bizonytalan a *kangrez* (NÉMETH Gy.: MNY. XXXVI, 326) és a *babu* (vö. HORGER: MNY. VII, 116, 154), továbbá *Nane* (vö. MELICH: MNY. XXXV, 144) származtatása, hogysem az a mennyiségére következtethetnénk. Az *afauuagi* = *ásavágy*ⁱ ~ ? *ásvány* 'gödör, csatorna, árok' (vö.: SZAMOTA: NyK. XXV, 145; SZILY: MNY. XV, 93; EtSz. I, 150) első *a*-ja, mégha elfogadjuk is az ajánlott származtatást, bizonytalan marad, a második rövid, a harmadik hosszú. A szóvégi *-a*-kra 1. 2. alatt. — 2. *ā* (*ā*) *zadu*; *luazu*; *megaia*; *zenaia*. Idesorolhatjuk a szóvégi *a*-kat, mint részint kettőshangzóból keletkezettek, részint eredeti hosszúkat¹ mind a töben, mind a képzőben vagy ragban, bár ezek a nyelvtörténet folyamán megrövidültek, és e rövidülés idejéről keveset tudunk. Mégis feltehető, hogy e korban még az eredeti hosszúság uralkodott (PAIS: MNY. XXXII, 108), bár súlyos ellenérvet az ellen sem lehetne találni, hogy ekkor már a hosszú véghangzók rövidülése megkezdődhetett (vö. SZINNYEI: NyK. XLIII, 124, MNY. XXII, 163), s MELICH is röviden olvassa őket (Latinbetűs helyesírásunk eredete 5). A jövevényszavak rövid szóvégi *ā*-ja addig, amíg ilyen a magyarban nem volt, természetesen, beleilleszkedve az átvevő nyelv rendszerébe, megnyúlt. Tehát: *fa*; *zarma*; *rea*; *megaia*; *cuta*; *kuta*; *azaa*; *holmodia*; *holma*; *zenaia*; *gunufara*, *humca*; *urfa*; *baluuana*. Ilyen: *brokina*; az ismeretlen eredetű *thelena*; a rejtélyes *lupa*; *pāra*. A *uufara*, bár származásában vannak homályos pontok, etimológiája alapján három hosszú *ā*-t tartalmaz. A *lean*, *Cupan*, *far*, *aruk*, továbbá *afauuagi*, *Nane* stb.-re 1. az előző szakaszt. — 3. *ā*: Nem lehetetlen, hogy kivételesen már *ā*-t is jelöl e betű *balatin* első szótagjában; ugyane szót *bolatin*-nak találjuk írva. Éppígy *monarau*; ez viszont *munarau* változatot is mutat. Az ingadozás az *a* és *o* között úgy magyarázható, hogy az ejtés már ingadozott *ā* és *ā* (*o*) között, mások szerint a határozatlan írásmód éppen arra mutat, hogy az ejtett hang *ā* volt, amint a latin betűsor megfelelő jelet nem tartalmazott (SZINNYEI: Nyr. XXIV, 193). A *bagat* első

¹ Talán az általában ilyennek feltüntetettek is sok esetben kettőshangzóra mennek vissza (vö. PAIS: MNY. XXXII, 106).

a-jára l. az 1. szakaszt. — — E hangjelölés a latin *a*-nak Európaszerte használatos ejtésében leli eredetét.

au, av = *äy*: *munorau*; *monarau*; *gífnav*; *auí* (?).

b = *b*: *balatin*; *bukurea*; *brokina*; *bagat*; *baluana*; *baluan*; *babu*. — — E jelölés eredete az általános latin nyelvi jelölés. Abban a körülményben, hogy oklevelünk sohasem téveszti össze a *p*-t meg a *b*-t — valamint a többi zöngés és zöngétlen zárhangot sem —, MELICH (Latinbetűs helyesírásunk eredete 15, 34) fontos bizonyítékot lát arra, hogy hangjelölésünk sem a német, sem a németországi latin ejtésből nem táplálkozhatott. Szigorúan véve azonban e körülmény csak annyit bizonyít, hogy az oklevél írója nem volt német (egyébként is kétségtelen, hogy e szórványok csak magyar anyanyelvű ember tollából származhattak), vagy legföljebb, hogy ebben a jelenségben a német szokás nem hatott.

c = 1. *k*: *castelic*; *ecli*; *cuta*; *licu*; *humca*; *kumuc*; *humuc*; *culun*; *cuefti*; *cuef*; *Cupan*; *Lutouic*. — 2. *c*: *castelic*; *kaztelic*. — 3. *cs* (*č*): *Fancel* (vö. MELICH: NyK. XXXV, 116). Nehéz eldönteni, hová sorozandó (*c* ?, *č* ?) a *Celu* személynév, melynek eredete ismeretlen; vö. hozzá 1239, 1247: *Cel* (ÁrpújOkm. VII, 67, 246); 1291/1379: *Chel* (i. m. X, 61); 1313: *Chel* (AnjouOkm. I, 301); XIII. sz., 1338: *Chel* (HazOkm. VIII, 419); stb. Ha azonban elfogadjuk KNEZSA valószínű magyarázatát, hogy e személynév azonos a *Csill* (és ehhez hasonló egyéb) helynévvel (Keletmagyarország helynevei: Magyarok és románok I, 188), ezt a *c*-t is *č*-nek kell olvasnunk. — — A *c* = *k* általános minden nép latinságában. A *c* = *c* származhatnék németországi vagy franciaországi latinságból (esetleg a franciából vagy a németből), a *c* = *č* viszont csak az olaszból vagy az olaszországi latinságból magyarázható. A XI. századi francia hangjelölésben a *c*-nek *č* hangértéke nincs.

ch = *χ*: *tichon*. A *ch* ejtése valószínűleg *χ* a *tichon* szóban, erre mutat e helynév eredete (MELICH: MNy. X, 104), s erre lehet következtetni a XIII. században gyakori (de még a XV. században is kimutatott) *k*-s: *Tikoniensis*. *Thykon* stb. írásból (KNEZSA: MNy. XXXV, 204) is. Általános nézet szerint az ómagyar nyelv ismerte még a *χ* hangot, s ennek elég gyakori jele volt a *ch* (SZINNYEI: MNy. XXII, 157, 166; KNEZSA: MNy. XXIV, 325). A *χ*-ből egyrészt *h* fejlődött (ez általánosult), másrészt legalább egy időben, úgy látszik, *k* is. Még egy *ch* fordul elő oklevelünkben: *Zache* szn.; ez nyilván a *Zacheus* bibliai névre megy vissza (vö. GALAMBOS L., Szentírási er. szn.-ek a VárReg.-ban 22), s ez esetben írása etimológikus, ejtése *χ* lehet, de vö. pl. 1156/1412: *Zasce* (sajtóhiba *Zasce* helyett?) (Sopron Vm. Tört. I, 2). MELICH, úgy látszik, hajlandó e *ch*-t *k*-nak olvasni, de részletesebben nem terjeszkedik ki e kérdésre (Latinb. helyesír. 27). — — A *ch* *χ* hangértékben sem román nyelvből, sem román nyelvű nép latin

ejtéséből nem kerülhetett hozzánk, mert ott ismeretlen. E betűkapcsolat ilyen hangértékben csak a németből (bár ott is ritka e korban a gyakori *h* mellett), vagy a németországi latin ejtéséből magyarázható.

d = d: *zakadat; zadu; holmodi; holmodia; hodu; fotudi; fidemfi; opoudi; lopdi.* — — E jelölés forrása a latin ejtés, bár elvben bármely, latin betűvel író nép hangjelöléséből származhatnék. A *d* és *t* sohasem keveredik (erre l. a **b** alatt mondottakat).

e = 1. ē (e): *rea; castelic, kartzelic; megaia; lean; meneh* (a második *e* inkább nyílt); *fer-teu* (az első *e* zárt); *thelena*. Ilyenek még: *Fancel*, valamint *Woitech* és alkalmasint *Ernei* (*Irenaeus*), továbbá, ha KNEI ZSA említett azonosítását elfogadjuk, az ismeretlen eredetű *Celu* is. A *fuegnel* szóban talán az első *e* is zárt, ha lehet az 1193: *fuinnes* és 1240 kör.: *fuyñ* (a. m. fővény?) adatok (OkI Sz.) *y, i* jegyéből következtetni (de vö. EtSz. II, 459). A szó eredete ismeretlen lévén, hosszú *é* (vagy *ê*?) is lehetséges. Az *eleui* második *e*-je lehet zárt (SZINNYEI: MNy. XXII, 169). A *fizeg, fizeg, fizeg e*-je is lehetne zárt ezek alapján: 1102: *Fizic*; 1102/XII—XIII. sz.: *Fyzig*; 1216: *Fizigteu*; 1297: *Fyzyg* (OkI Sz.); 1187: *Fijzig* (ÁrpÚjOkm. I, 79); stb. Nem lehetetlen azonban, hogy két külön szóval van dolgunk: a *fizegy* típusban a *-gy* képző van meg (GYÖRKE: MNy. XXXVI, 35), a *fizigy* viszont talán összetétel: *fiz + igy, ügy*, mint SZABÓ T. ATTILA véli (MNy. XXXVII, 30). Ha valóban így van, adatunk a nyílt *e*-s változathoz tartozik (vö. MIKOS: MNy. XXXI, 248). A *fidemfi e*-je kétségtelenül zárt a számos *fidimes* adat tanúsága szerint (EtSz. II, 175), de ekkor valószínűleg még rövid. Zártnak látszik a *ueieze, uueieze* második *e*-je a népnyelvi *veisz, véisz* alakok alapján (MTsz.). — 2. *é (ê)*: *kurtuel; zenaia; feher-* második *e*-je. Hosszú a *feku e*-je is, ha elfogadjuk MÉSZÖLY szófejtését (NNyv. IV, 26). Idetartozik alkalmasint a *knez*, mely nyilván más alak átvétele, mint a *Kenese* (vö. MELICH, SzIjsz. I/2, 115, MNy. XXIII, 493; KNEI ZSA: MNy. XXIX, 198). A *fyher e*-je is lehet hosszú, s az 1193: *seyr* alakot talán inkább *sēir*-nek, mint *sēir*-nek olvasnám (MIKOS: MNy. XXXI, 293), de a kérdést eldönteni nem lehet. Megfelelő származtatás híján problematikus a *uege* első *e*-jének mértéke. — Végül idesorolhatjuk ugyanolyan megokolással, mint amivel a szóvégi *a = á*-t indokoltuk, a szóvégi *e*-t is: *tue; ueieze, uueieze; fehe, fee; uuege; meze; petre; pðre; Zache; ?Nane* (latin gen.?). — 3. *e (ε)*: *kuef, cuef; kert; hel, -hel; ziget; ueieze, uueieze¹; ecli; fehe, fee; eri; feher⁻¹; kerekku, kerekv; uluuef; cuefti; meze; fekete; eleui* (a második *e* lehet zárt); *segi/ti*, de alapszava: *leg* talán már hosszú *é*; *meneh* (a második *e* inkább nyílt). Nem dönthető el az *e* minő-

¹ Az első *e*.

sége ezekben: *pēra*; *petre*, *pēre*; a kétes *kangrez*. — 4. *e* (ē): *feg* (l. 3. al.); *fuegnef* (l. 1. al.). — — Az *e* hangok jelölése semmi útbaigazítást sem ad hangjelölésünk eredetére nézve.

ei = ej: *Ernei*, latin gen. volta (vö. pl. 1215: *Erneus* ArpÜjOkm. I, 138) kevésbé valószínű.

eu = eü vagy eü: *keurif*; *feu*; *ferteu*.

f = f: *fuk*; *fa*; *feu*; *fee*; *fidemfi*; *totudi*; *ferteu*; *fekete*; *fuegnef*; *Fancel*. — — E jelölés általános minden latinbetűs írásban. A németben a *v* betű is szolgál az *f* hang jelölésére, sőt ez a XI. században gyakoribb, mint az *f*. A magyarban ez ismeretlen. Ebből az következik, hogy hangjelölésünk e vonatkozásban független a némettől és a németországi latintól (MELICH, Latinb. helyesír. 23 kk.).

g = 1. g: *feg*; *ziget*; *gamaſ*; *uege*; *bagat*; *ſegifſti*. — 2. *gy* (? *d'j*): *giſnav*; *fiſeg*, *fiſeg*, *fiſzeg*; *megaia*; *nogu*; [*h*] *armuhig*; *ſumig*. Minden valószínűség szerint idetartozik a *aſauagi*. Ismeretlen vagy bizonytalan eredetük miatt nem vehetők számba a *gunu-* és a *kangrez* adatok. — — A *g*-nek ilyen kettős értéke csak valamely román nyelv — olasz vagy francia — helyesírásán, illetőleg olaszos vagy franciás latin ejtésen alapulhat. Ez utóbbi a valószínű. Az a körülmény, hogy franciás vagy olaszos latin ejtésben csupán *e*, *i*, *y* előtt jelöl *dž*-t a *g* betű, míg nálunk sokáig minden helyzetű *gy*-t *g* jelölhet (vö. *fiſeg*, *ſumig*, *megaia*, *nogu*), s viszont *e*, *i* előtt a *g* értéke lehet *g* is (*ziget*, *uege*, *ſegifſti*), nem akadály a latin származtatásnak. Ilyen megkülönböztetésre a magyar nyelv nem alkalmas (minthogy benne mind a *g*, mind a *gy* bármely helyzetben állhat), tehát meg kellett elégedni azzal a megoldással, hogy ugyanaz a betű helyzetétől függetlenül több hangot jelölhetett. Így történt ez különben a *c* esetében is (vö. *kaztelic*, *caſtelic*), de a latin betűsor elégtelensége többször kényszerítette a magyar tollforgatókat, hogy más latin betűket is több értékben alkalmazzanak (pl. *n* = *n* és *ñ*). Különben e korai században a francia és az olasz helyesírás a *dž*-t velaris magánhangzó előtt is egyszerű *g*-vel jelöli. Mégis a latin ejtésre gondolok, mint a magyar jelölés forrására, mert a XI. században a népnyelvi írásbeliség francia és olasz földön is nagyon gyér volt, s magyarországi kapcsolatai alig lehettek (MELICH, Latinb. helyesír. 28, 35; BÁRCZI: MNy. XXXVIII, 16). Kétségtelenül helyes MELICH-nek az a megfigyelése, hogy oklevelünkben a *g* (*e*, *i*) nem jelöl *j*-t, mint a németben, a németes latinban és német mintákon alapuló más hangjelölésekben, s ennél fogva a *g* jelölésben német vagy németes latin hatásról szó nem lehet (i. m. 24).

gn = ny (ñ): *gnir*; *fuegnef*. — — E jelölés megvan az olaszban, a franciában, s olaszok és franciák a latin *gn*-t így ejtették (s ejtik ma is). Másutt a jelölés nem használatos. Nálunk, az előzőekben kifejtett okokból, az olaszos vagy fran-

ciás latin ejtés hatása vehető komolyan számba (MELICH i. m. 33; BÁRCZI: MNy. XXXVIII, 22).

h = 1. *h*: *hel*, *-hel*; esetleg idetartozik: *fehe*; *fyher*. — 2. *χ*: *Woiteh*; *hurhu*; *holmodi*, *holmodia*; *hodu*; *holma*; *harmu*, [*h*] *harmu* -; *humuk*, *humca*, *humuc*. E szavakban a *χ* mindenestre etimológikus, feltehető azonban, hogy a *χ* > *h* fejlődés során ekkor már ingadozott a kiejtés *χ* és *h* között. A *h*-nak azonban kétségtelenül volt *χ* értéke is, máskép a következő (3.) jelölést nehéz volna megérteni. — 3. *γ*: *ohut*; *azah*; *meneh*. Minthogy nem valószínű, hogy a *γ* > *u*, *ü* fejlődés során közbeeső *h* vagy *χ* fok lett volna, fel kell tennünk, hogy e szavakban a *h* *γ*-t jelöl. Azt a lehetőséget ugyanis, hogy a *γ* -*h*-n keresztül esett le, és a megelőző magánhangzó nyúlásával így álltak elő *-aγ*, *-eγ*-re visszamenő *-á* > *-a*, *-é* > *-ë* (> *e*) szavvégek, még nem vizsgálták meg. Kevésbé meglepő a *h* = *γ* jelölés, ha arra gondolunk, hogy a *h*, mint láttuk, a *γ* zöngétlen párjának, a *χ*-nek is jele. Nem lehetetlen azonban, hogy már nem *γ*-t jelöl a *h* betű a *fehe*, *fyher* szavakban, hanem vagy *χ*-ből fejlett *h*-t, vagy a *γ* kiesése folytán előállott hangrest kitöltő másodlagos *h*-t. A hangréses alak oklevelünkben többször előfordul: *azaá*, *fee*, *mezee*. — — A *h* jelölés, akár *h*, akár *χ* hangértékben a franciából, az olaszból vagy románnyelvi latinságból megmagyarázhatatlan. Északfrancia nyelvterületen van ugyan *h*-val jelölt hang, ez azonban — egy viszonylag kisebb területet nem számítva — általában nem a laryngalis réshang, hanem a laryngalis zárhang jele volt (ECKHARDT S.: REtH. VI, 355). Ellenben származhatik a németből vagy a németországi latinságból, ahol kétségtelenül ejtett réshang volt. A németben különben a *χ*-nak is e korban gyakori jele. A *γ* hangértékű *h* magyar betűvetőink kényszermegoldása, egyszerűen betűhelyettesítés.

i, **í** = 1. *i*: *tichon*; *balatín*, *bolatín*; *keurif*; *ziget*; *gísnav*; *brokina*; *mortif*, *mortif*; *zilu*; *itu*; *holmodia*; *caftelic*, *kasztelic*; *fidemfi* (az első *i*); *licu*; *-hig*; *sumig*; *fizeg*, *ftzeg*; *segiŕti* (az első *i*); *Lutouic*. Alkalmassint idetartozik *ecli* is (vö. JAKUBOVICH: MNy. XXIII, 234), bár a szóvégi *i* mivelta egyáltalában nincs tisztázva. — 2. *í* (*ī*). Teljesen biztos példa nincs rá. Idetartozhatik a *gnir*, esetleg az *ecli* és valószínűleg az *eleuui* (MÉSZÖLY: MNy. XXII, 86), de nem lehet elhárítani azt a lehetőséget sem, hogy az *-i* redukált véghangzó (SZINNYEI: MNy. VIII, 290, XXII, 245), bár a *v* után e redukált hangzó megmaradása nyelvemlékeinkben nagy ritkaság, azonban éppen oklevelünkben van rá egy példa: *auí*. — 3. *í* (sorvadó *i*): *eri* (MELICH: MNy. X, 127); *holmodi*; *ŕotudi*; *fidemfi*; *afauuagi*; *Opoudí*; *lopdí*; *cueŕti*; *segiŕti*. — 4. *j* (*ī*): *ueieze*, *hueleieze*; *megaia*; *zenaia*; vö. még *ei*, *oi*. — 5. MELICH Latinb. helyesír. 5) fölteszi, hogy mélyhangú szavakban az *i* még *j* volt (vö. *zilu*, *itu* stb.). E tételt perdöntően sem bizonyítani, sem cáfolni

nem lehet. Minthogy azonban nyelvemlékeink hangjelölése semmi támasztékot nem ad az *i*-re, megnyugtatóbb az a feltevés, hogy nyelvtörténeti korban ilyen hang már nem volt a magyarban (GOMBOCZ, ÖM. II, 93). — Az *i* jelölés helyesírásunk eredetére nem ad útbaigazítást.

k = 1. *k*: *fuk*; *aruk*; *turku*; *kuef*; *kut*; *kuta*; *kert*; *koku*; *keurif*; *seku*; *knez*; *kereku*, *kerekv*; *bukurea*; *brokina*; *kasztelic*; *kurtuel*; *fekete*; *humuk*. Nyilván idetartozik a bizonytalan *kangrez*. — 2. ? *χ*: *kumuk*. Bár később van néhány adatunk, hogy a *k*, *c* betű *χ*, *χ* hangot is jelöl (vö. KNEZSA: MNy. XXIV, 325), oklevelünk ez egyetlen adatából aligha lehet *k* = *χ*-ra következtetni, szemben a négy *h* kezdetű adattal. A *k* nyilván íráshiba. A kérdéses adat elszigeteltsége miatt nem valószínű, hogy egy *k*-kezdetű változat őrződött volna itt meg, bár a szó etimológiája ezt a lehetőséget megengedi. — — A *k* jelölés ilyen nagymértékű használata (29 *k* szemben 12 *c*-vel) semmiesetre sem mutat latin eredetre. A magyarországi latinságban általában és oklevelünk latinságában a *k* betűnek igen alárendelt szerepe van. Római nyelvi hatásra szintén alig lehet gondolni. Gyakori azonban a *k* betű a német helyesírásban, hol a *c*-t hovatovább háttérbe szorítja.

l = 1. *l*: *balatín*, *bolatín*; *zilu*; *lupa*; stb. stb. — 2. *ly* (*l*): kétes adat *hel*, *-hel*: e szó eredete ismeretlen lévén, nem állapítható meg, vajjon már akkor is *l* volt-e utolsó hangja. — — Az *l* jelölés helyesírásunk eredete szempontjából érdektelen. Ha *l*-et is jelölt, az csak betűhelyettesítéssel történt (BÁRCZI: MNy. XXXVIII, 25).

m = *m*: *zarma*; *gamaſ*; *munorau*, *monarau*; *megaia*; *mortif*, *mortif*; *holmodi*, *holmodia*; stb. stb. — — A magyar hangjelölés eredetének szempontjából az *m* közömbös.

n = 1. *n*: *bolatín*, *balatín*; *knez*; *gifnav*; *nogu*; *meneh*; *zenaia*; *thelena*; *culun*; *Ernei*; *Fancel*; *Nane*. Bizonyára még az eredeti *n* van meg a *baluana*, *baluan* és a *Cupan* szavakban. — 2. *ny* (*ń*): *tichon*; *munorau*, *monarau*; *brokina*; *lean*. Eldönthetetlen *gunu*-. — 3. ? *η*: *kangrez*. — — Az *n* sem nyújt felvilágosítást helyesírásunk eredetéhez. Az *ń* értékben magyar földön keletkezett betűhelyettesítés történt (BÁRCZI: MNy. XXXVIII, 21).

o = 1. *o*: *tichon*; *koku*; *monarau*; *brokina*; *mortif*, *mortif*; *ohut*; *holmodi*, *holmodia*; *nogu*; *hodu*; *ſotudi*; *holma*; *Opoudi*; *lopdí*; *ruoz*; *olup*-.; *Lutouic*. — 2. *ă*?: *bolatín* (∩ *balatín*); *munorau* (∩ *monarau*). A jelölés ingadozása vagy az ejtés ingadozását jelenti, vagy talán *ă* ejtésre lehet belőle következtetni. Ingadozó ejtésre mutat alkalmasint az *u* ∩ *o* váltakozás is a *munorau* ∩ *monarau* adatokban. — — Ez a betű sem ad fogódzót helyesírásunk keletkezésére.

ou = *ou*: *Opoudi*.

p = *p*: *péra*; *putu*; *lupa*; *petre*, *pére*; *Opoudi*; *olup*;
Cupan, *Preca*. Talán *b*-vé hasonul a *p* a *d* előtt a *lopdi*-ban.
 — — Helyesírástörténeti jelentőségére l. a **b** alatt mondot-
 takat.

r = *r*: *turku*; *aruk*; *urfa*; *kert*; *zarma*; *keurif*; *munorau*,
monarau; *kereku*, *kerekv*; *bukurea*; *brokina*; stb. stb. igen sok
 példa. — — Helyesírástörténeti tanulsága nincs.

f = 1. *s* (*š*): *urfa*; *seg*; *kuef*, *cuef*; *keurif*; *gamas*; *uluuef*;
mortif, *mortif*; *far*; *-fara*; *uafara*; *fyher*; *fidemfi*; *afauuagi*;
cuesti; *fuegnef*; *sumig*; *segifti*. — 2. *sz* (*s*): *seku*; *gifnav*;
caftelic. — — Összevetve a 20-szor előforduló *š* értéket a
 3 *s* értékkel, nyilvánvaló, hogy ahonnan a magyarság vette
 jelölését, ott *š*-féle értéke volt e betűnek. Az *s* (*sz*) értékben való
 magyar használata vagy (egy talán már avulásnak indult) betű-
 helyettesítés, vagy franciaországi *s*-ező latin ejtés hatásának
 a nyoma. Íráshibának minősíteni semmiesetre sem lehet, hiszen
 szórványosan még nagyon soká előfordul (KNEZSA: MNy.
 XXIV, 322). Legvalószínűbb, hogy egy más, a küzdelemben
 alulmaradt helyesírási rendszer makacs maradványait kell lát-
 nunk e jelölésben. — Az *š* értékben szóba kerülhet mint hang-
 jelölésünk forrása az olaszos vagy a németes latin, illetőleg az
 északi olasz vagy a német. Ezekben ugyanis az *f*-nek *š*, vagy
 ehhez hasonló akusztikai hatású hang: *š*, *š* felel meg (MELICH,
 SzlJsz. I/2, 56; Latinb. helyesír. 31; SCHWARTZ, Die germ.
 Reibelaute *s*, *f*, *ch* im Deutschen 18). Nem gondolhatunk azon-
 ban a franciára. MELICH (Latinb. helyesír. 39) hivatkozik a
botos, *Lajos*, *Párizs* tanúságára, mint amelyek *botes*, *Lois*,
Páris francia ejtést bizonyítanak. Ezek azonban oklevelünknel
 százötven évvel fiatalabb alakok (vö. BÁRZI, A m. nyelv fr.
 jövevényszavai 23). MELICH azonfelül utal a németbe *sch*-sel
 átkerült francia szavak *s*-szére (*harnisch* stb.). Ezekben (bár
 ezek az átvételek is jóval fiatalabbak oklevelünknel) valóban
š volt a francia hang; ennek általános jele azonban a franciá-
 ban nem *s*, hanem *is*, *s* az *s* jelölés ritka, de maga a hang
 sem gyakori. Különösen nem mutatható ki azonban az *s*-nek
š, *š* hangértéke a franciaországi latinságban. Ha franciaországi
 hatásra gondolunk, inkább az *f* = *s* (*sz*) jelölésben lehetne ezt
 keresnünk.

— **t** = *t*: *tichon*; *balatin*, *bolatin*; *turku*; *kut*; *kert*; *tue*;
putu; *ziget*; stb. stb. — — Helyesírásunk eredetére a *t* jelölés
 nem ad különösebb útbaigazítást. A *d*-től való éles elkülönü-
 lésére l. a **b** alatt mondottakat.

th = *t*: *thelena*. — — Latin eredetű jelölés. E korban
 Európaszerte megvan, de még ritka.

u = 1. *u*: *aruk*; *fuk*; *putu*; ? *lupa*; *bukurea*; *hurhu*; *cuta*,
kuta; *řotudi*; *luazu*; *humuk*, *humca*, *kumuc*, *humuc*; *culun*;
olup; *sumig*; *Lutouic*. A *ruuo*z nyilván nem *ruvosz*-nak, hanem
ruosz-nak olvasandó, l. *uu*. — 2. *ú* ? (*ū*). Talán már hosszú

az *u* a *kut* és a *ohut* alakban, az *utu* első *u*-jának mennyisége pedig fölötte kétes. MESKÓ és PAIS (MNY. XXXVII, 193—4) ezt a hosszúságot eredetinek tartja új származtatás alapján, az *úszik* tövéből, de ugyanezt az alaptövet GOMBOCZ (ÖM. II, 69) rövidnek ítéli. GYÖRKE (MNY. XL, 15) szamojéd egybevetése a magánhangzó eredeti mennyiségének kérdését nyitva hagyja. — 3. ?o. A *Cupan u*-ja meglepő a szó etimológiája miatt: *qapan* (NÉMETH Gy.: MNY. XXIV, 149; PAIS: MNY. XXVII, 175; MOÓR E.: MNY. XL, 302); az *u* vagy nyílt *o*-ba hajló hang, vagy inkább a nagyfokú zártabbá válás példája. Ingadozó ejtésre mutat a *munorau* ~ *monarau* megfelelés is. — 4. *u* (sorvadó *u*): *zilu*; *koku*; *putu*; *zadu*; *hurhu*; *itu*; *nogu*; *hodu utu*; *-uuaru*; *luazu*; *harmu*, [h]armu-; *licu*; *babu*. — 5. *ü*: *turku*; *urfa*; *kuef*, *cuef*; *tue*; *kurtuel*; *uluuef*; *fuegnef*; *cuefti*. — 6. *ü* (sorvadó *ü*): *turku*; *feku*; *kereku*. — 7. *v*: *ueieze*; *kurtuel*; *au*; *Lutouic*. — Vö. még **au**, **eu**, **ou**. — E jelölés sem ad útbaigazítást hangjelölésünk eredetére. Az *u* átvett hangértékei kétségtelenül *u*, *ü*, *u*, *v*; innen betűhelyettesítéssel alkalmazva az *u*, *ü*, *ü* jelölésre.

v = *ü* (sorvadó *ü*): *kerekv*. — Vö. még **av**. — — A *v* voltaképen nem külön betű, csak az *u* alakváltozata.

uu = 1. *v*: *ueieze*; *uluuef*; *ueege*; *-uuaru*; *uafara*; *afauuagi*; *eleuui*; *baluuana*, *baluuan*. — 2. *u*: *ruuoz*. — ? **u**: *eleuui*, l. 1. — — Az *uy*, bár a XI. században Európaszerte előfordul, Németországban a legáltalánosabb.

w = *v*: *Woiteh*. A *w* voltaképen csak az *uu* alakváltozata.

y = *i*: *fyzeg*; *fyher*. — — E korban még ritka jelölés.

z = 1. *sz* (*s*): *zakadat*; *zilu*; *ueieze*, *ueieze*; *zarma*; *ziget zadu*; *azaa*, *azah*; *zenaia*; *luazu*; *kastelic*; *ruuoz*. — 2. *z*: *knez*; *fizeg*, *fizeg*, *fyzeg*; *mezee*; *Zache*; ?? *kangrez*. — — A **z** = *s* és **z** jelölés egyik legnehezebb kérdése hangjelöléstörténetünknek. A magyarországi latinságban a **z**-t **z**-nek ejtették, és FLUDOROVITS (Latin jövevényszavaink hangtana 43) még MELICH (Latinb. helyesír. 40) szerint az egyházi latinban Európaszerte ez volt az ejtés. Ha ez így van, akkor a **z** hangérték magyarázható volna a latinból, s az **s** hangértéket lehetne betűhelyettesítésnek tekinteni. E magyarázati lehetőséget MELICH is fölveti (i. m. 41). A **z** betű a latinban igen ritka, az egyházi latinságban azonban — legtöbbször bibliai személy- és helynevekben — mégis használatos. Meglepő azonban, hogy főleg **s** hangértékben nálunk ilyen hamar általánossá vált a **z** (oklevelünkben az **s** hangot 12-szer **z**, 3-szor **f** jelöli). Azért aligha térhetünk ki az elől, hogy az **s** értékű **z** eredetének másutt is utána nézzünk. A németben a jelölés egészen általános a középkorban; ott ugyanis mind az **s**-nek, mind a **c**-nek közös jele a **z**. Oklevelünkben ugyan e betű **c** értékkel nem fordul elő (egyáltalában kevés **c** van benne), ámde a XIII. századig a **z** = **c** igen gyakori nálunk: a **c** 50%-ban **z**-vel van írva, s

csak a XIII. században szorul ez írásmód határozottan vissza (Kniezsa: MNy. XXV, 27). Valószínű tehát, hogy a $z = s$, c a németből ered; $z = z$ -ben pedig a bibliai nevekben előforduló latin z (oklevelünkben pl. *lazari, Zache*) hatott. A z -nek ilyen többszörös értéke nem volt akadály, hiszen e korbeli hangjelölésünkben gyakori jelenség, hogy egymáshoz közel álló hangokat közös betűvel jelölnek.

Az egyes hangokra tehát a következő jelöléseket találjuk.

I. Magánhangzók

Hang	Betű	Hang	Betű	Hang	Betű	Hang	Betű	Hang	Betű
<i>u</i>	<i>u, uu</i>	<i>ʔi</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i, í</i>	<i>ü</i>	<i>u</i>	<i>ou</i>	<i>ou</i>
<i>ʔū</i>	<i>u</i>			<i>ī</i>	<i>i</i>			<i>āu</i>	<i>au, av</i>
<i>u</i>	<i>u</i>			<i>i</i>	<i>i, í</i>	<i>ü</i>	<i>u, v</i>	<i>eü, eü</i>	<i>eu</i>
<i>o</i>	<i>o(ʔu)</i>			<i>e</i>	<i>e</i>				
<i>ʔā</i>	<i>o, a</i>			<i>ē</i>	<i>e</i>				
<i>ā</i>	<i>a</i>			<i>ε</i>	<i>e</i>			<i>oi</i>	<i>oi</i>
<i>ā</i>	<i>a</i>			<i>ē</i>	<i>e</i>			<i>ei</i>	<i>ei</i>

II. Mássalhangzók

Hang	Betű	Hang	Betű	Hang	Betű	Hang	Betű	Hang	Betű
<i>p</i>	<i>p</i>	<i>f</i>	<i>f</i>						
<i>b</i>	<i>b</i>	<i>v</i>	<i>uu, u</i>			<i>m</i>	<i>m</i>		
<i>t</i>	<i>t, th</i>	<i>s</i>	<i>z, f</i>	<i>c</i>	<i>c</i>				
<i>d</i>	<i>d</i>	<i>z</i>	<i>z</i>			<i>n</i>	<i>n</i>	<i>r</i>	<i>r</i>
		<i>š</i>	<i>f</i>	<i>č</i>	<i>c</i>			<i>l</i>	<i>l</i>
		<i>ī, j</i>	<i>i</i>	<i>čj</i>	<i>g</i>	<i>ń</i>	<i>n, gn</i>	<i>ʔl</i>	<i>l</i>
<i>k</i>	<i>k, c</i>	<i>χ</i>	<i>h, ch, ʔk</i>			<i>ʔη</i>	<i>n</i>		
<i>g</i>	<i>g</i>	<i>γ</i>	<i>h</i>						
		<i>h</i>	<i>h</i>						

Helyesírásunk eredetének kérdéséhez oklevelünk szolgáltatja a legbecsesebb adatokat.

E kérdéssel foglalkozó irodalmunknak legutolsó fontos eseménye MELICHnek már sokszor idézett műve: Latinbetűs helyesírásunk eredete (AkNyelvÉrt. XXV/4.). Ez néhány igen lényeges pontot tisztázott: kimutatta, hogy helyesírásunk forrása nem lehet valamely egykorú latinbetűs szláv hangjelölés (ezek kezdete különben is egykorú a miénkkel), sőt egyikük sem hatott a mi írásunkra ennek keletkezése ideje táján (i. m.

13 kk.); másik fontos és jól megtámogatott megállapítása, mely még VOLF GYÖRGY-re megy vissza, az, hogy írásunk alapja valamely latin ejtés.

E megállapításokat elfogadhatjuk. Oklevelünk hangjelölésének helyes megítélésében azonban minden más, apriorisztikus tételt ki kell küszöbölni, s jól megalapozott ismereteken nyugvó meggondolásokon kívül kizárólag a szórványok nyújtotta tanulságokat szabad figyelembe venni. Semmi sem igazolja pl. azt a föltevést, hogy oklevelünk hangjelölése az oklevél írójának — akár Miklós püspök az, akár egy névtelen magyar pap — többé-kevésbé tudatos alkotása (vö. PAIS: Századok LXXVIII, 240). Ellenkezőleg az oklevél hangjelölésén kívül is minden meggondolás arra mutat, hogy nem a tihanyi alapítólevél írója próbált először magyar szavakat latin betűkkel leírni. 1055-ben a magyar írás már túl volt az első próbálkozásokon, s több mint félszázados múltra, fejlődésre tekinthetett vissza, ha megbízható és bőséges emlékei nem maradtak is fenn. Ha semmi egyéb nem, de annyi kétségtelen, hogy okleveleket előbb is írtak Magyarországon, s ezekben magyar szórványok is voltak. Nem szabad tehát a tihanyi alapítólevélben a latinbetűs magyar írás kezdetét keresni. Erre első sorban az oklevél hangjelölése sem jogosít fel a maga meglehetősen következetes rendszerével, mely azonban sok szerteágazó szálból szövődik össze, hacsak föl nem tesszük, hogy írója több nyelv írását és több országbeli latin kiejtést ismerő tudós pap volt, aki megfontolással és mérlegeléssel válogatta össze betűit, mintegy azzal a célzattal, hogy megteremtse a magyar helyesírást. E feltevést azonban nyilván senki sem vállalná.

A fentiekben az egyes betűk példái után rövid megjegyzésben rámutattam a kérdéses jelölésmód származásának lehetőségeire. E megjegyzésekből első pillantásra nyilvánvaló, hogy hangjelölésünk nem egyetlen forrásból fakadt. — Az alap kétségtelenül a latin ejtés. Hogy ez a latin ejtés nagyrészt valamely román nép — olasz, francia — sajátja volt, arra bizonyíték a *g*-nek *gy*-féle hangértékben való használata, az *ny*-nek *gn*-re való írása, a zöngések és zöngétlenek pontos megkülönböztetése (kivéve a *z* ~ *sz*-et) s egyéb, negatív bizonyítékok, mint pl. a *g*(*e*, *i*) *j* hangértékben való használatának hiánya. Mindezek fontosságát MELICH kiemeli és perdöntően bizonyítja (i. m.). A franciás és olaszos latin ejtés között a súly kétség kívül az olaszos javára billen, hiszen az olaszokkal szükségszerűen sűrűbbek és szorosabbak voltak kapcsolataink. De ez derül ki a hangjelölés más vonásaiból is. Nem magyarázható meg a franciából a *c* betű *č* értéke, az *f* betű *š* értéke, holott mind a kettő jellemző az olaszos latin ejtésre. Általában oklevelünk hangjelölésének egyetlen olyan vonása sincs, mely csak a franciából vagy a franciás latinból volna magyarázható, leg-

feljebb az $f = s$ (sz) esetében lehet komolyan e forrásra gondolni.

Másrészt kétségtelen, hogy az olaszos latin kiejtés nem magyarázza meg oklevelünknek minden hangjelölési tényét. Meglepő a k általános használata, de nem mutathat itáliai latin-ságra (ugyanarra, ahonnan pl. a $c = \check{c}$ eredt) a $c = c$, a $h = h$, χ , a $z = s$; viszont mindezek a vonások megvannak a németben, s egy részük a németországi latinban (s ezeken kívül még az $f = \check{s}$ is). Inkább a németre mutat azonfelül az uu gyakori használata is. A német helyesírás ilyen keresztező hatása nem meglepő. Köztudomású, hogy Szent István oklevelezése német császári mintát követett, s első oklevélírói németek (vagy legalább is egyebek közt németek is) voltak. E papok nemcsak latin kiejtésüket érvényesítették öntudatlanul, sőt terjesztették, tanították, de egy-egy magyar szórvány leírásakor nyilván éppúgy a német helyesírást alkalmazták, mint ahogy pl. a freisingeni emlékeket leíró német papok ugyancsak anyanyelvük hangjelölését alkalmazták az idegen szöveg leírására. Sajnos, emlékeink gyér volta miatt a magyar hangjelölés e kezdetleges korából adataink — közvetlen bizonyítékaink — nincsenek.

A különféle (olaszos, németes és esetleg franciás latin meg a német) hatásokon alapuló jelölésrendszerek között nyilván küzdelem folyt, s talán ennek nyoma néhány kettős jelölés (z , $/ = sz$), melyet oklevelünkben találunk. A harc eredményeül kiegyenlítődés jött létre: vegyes eredetű helyesírás, melybe azonfelül Magyarországon keletkezett betűhelyettesítések is új szint vegyítének.

BÁRCZI GÉZA.

A magyar hangsúly romlása.

Néhány éve múlt, hogy KODÁLY ZOLTÁN felhívta a figyelmet a magyar kiejtés romlására (A magyar kiejtés romlásáról: A Báró Eötvös József Collegium Volt Tagjainak Szövetsége 1936—1937-i Évkönyve és külön 1937.). Hangképzésről, hangsúlyról, hanglejtésről egyként beszélt. Végeredménye ez volt: romlik a kiejtésünk, s a romlásnak útját kell vágunk. Míg sokan elfogadták e végső megállapítás igazságát (egyetemen és egyebütt tartott ejtési versenyek), s egyesek új szempontokkal is erősítették, így CSÜRY BÁLINT (MNy. XXXV, 32—9) és JACOBI LÁNYI ERNŐ (i. h. 102—11),¹ addig LAZICZIUS GYULA (MNy. XXXIV, 306—16) kételkedett a KODÁLY felhozta kiejtési tüneteknek egyrészt általánosabb jellegében, másrészt romlás-tünet voltában.

¹ Hozzászóltak még NAGY J. DÉLA (MNy. XXXIV, 316—7) és SÁGI ISTVÁN (i. h. 317—20).

Az alábbiakban a kiejtés egyik tényezőjével kívánok foglalkozni, a hangsúllyal. Megfigyeléseket végeztem — az alább közölt példák ezek eredménye — budapesti tanárjelöltek, középiskolai, főiskolai és egyetemi tanárok előadó-, magyarázó-beszédén. Erétegben csakugyan mutatkoztak olyan tünetek, amelyeknek alapján erre a rétegre vonatkozóan a magyar hangsúly romlásáról lehet beszélnünk. Ugyanezen réteg jóval kevesebbet vét a hangsúly ellen társalgó beszédében. Viszont fokozott mértékben jelentkeztek a tünetek a gyermekkoruktól kezdve kétnyelvűek vagy éppenséggel német anyanyelvűek beszédében, de nem hiányoztak a magyar anyanyelvűekéből sem. Bár feljegyzéseket csak az említett kör beszédéről készítettem, megfigyeltem egyéb értelmiségi rétegek beszédét is. S bár kisebb mértékben, de itt is az előzőéhez hasonló tünetek mutatkoztak. De nem szükséges általánosabbá tágítani megállapításunkat. Elég baj már az is, ha éppen a nemzeti műveltség hivatott ápolóinak hangsúlyozása mutatkozik romlottnak.

A magyar hangsúly.

Szóhangsúly, szólamhangsúly, mondathangsúly — e három teszi a magyar beszéd hangerőváltakozását. Tudott dolog, hogy nincsen hangsúlytalan szótag. A hang kiejtésével elválaszthatatlanul együttjár a hangerő is. A szóhasználat azonban csak a kiemelkedő erejű, nyomatékú szótagokat mondja hangsúlyosnak; a többi hangsúlytalan. E szóhasználathoz tartjuk mi is magunkat.

A szóhangsúly-lal könnyen végezhetünk. A magyar szavaknak első tagja a hangsúlyos. A magyar beszéd hangerőváltakozását azonban elsődlegesen nem a szó-, hanem a szólamhangsúly irányítja, hiszen szóhangsúly csak akkor van, ha magában mondom ki a szót. Helyén való megvilágítanunk, milyen értelemben fogunk szólamról beszélni.

A beszéd tagolása két szélsőséges, külön-külön nem érvényesülő elv: a logikai és a zenei elv szerint történhetik. Először: mondatok, illetőleg ezek jelentősebb részei szerint, logikailag. Az ebből a tagolásból adódó logikai egység a gondolatszaksz (l. HORVÁTH JÁNOS, Magyar ritmus, jövevény-versidom. 1922.). Másodsor: egyenletesen ismétlődő levegőáramlással kiejtett beszédelemek (Exspirationsgruppe) szerint, hangzás szerint. Az ebből a zenei jellegű tagolásból adódó fonétikai egységek neve pedig hangszakasz.

A gondolatszaksz nem okvetlenül kezdődik hangsúllyal, hiszen e szakasz kezdődhetik névelővel: az emberélet szomorú, névmással: *te nem hihetted*, kötőszóval: *ha mondd is*, több hangsúlytalan szócskával: *hogy mi láttuk őt*. De nem is terjed e gondolatszaksz a következő, több szót maga alá

rendelő hangsúlyig, legalább is nem minden esetben. Ha ugyanis vége van a logikai egységnek, az alábbi példákban a mondatnak, lezáródik a gondolatszakas; akkor is lezáródik, ha a rákövetkező gondolatszakas elején még hangsúlytalan szó vagy szavak állnak: **Te sem hihetted, ha mondd is, hogy mi láttuk őt.**

Ezzel szemben a hangszakasz hangsúllyal kezdődik s hangsúlyig tart. S e hangsúly töretlen, szünettel való megszakítás nélküli uralma és ereje alatt áll az egész hangszakasz. E hangsúlynak nagyjából egyenletes időközökben elfogy az ereje. Ereje fogytán új hangsúllyal egy újabb, hasonló időtartamú beszédszakaszt fog maga alá. S e beszédszakasz nem logikai egység. A gondolatszakas megmutatására felhozott példán nem lehet az értelem erőltetése nélkül e hangszakaszokat megmutatni. Egy alkalmasabb példa, melyben a három utolsó szakasz hangsúlytól hangsúlyig tartó hangszakasz: **De tudom, hogy enőemet már nem maraszthat senki sem.**

A magyar beszéd egyik tagolási elvet sem fogadja el önmagában, mindkettő szélsőséges. Nincs az a logikus beszédmodor, amely a tagolásban ne engedne a hangzási szempontoknak, s nincs az a zenei beszéd, mely csupa hangszakaszokra volna bontható. Hol itt, hol ott fogják az értelmes beszéd megkívánta szünetek¹ a hangsúly uralmát megtörni (l. a fentebbi példában a *ha* és *hogy mi* szócskák előtti szünet e szerepét). E csupa hangszakaszokra bontás csak a tisztán zenei ritmusú magyar versben valósul meg következetesen. Ez ugyanis három-négy szótagonként új, a beszédhangsúlyra támaszkodó zenei iktus adta ütemet kezd; vagyis minden hangszakaszba, ütembe egy kis gondolatszakas fér bele, mely hangsúllyal kezdődik, s az első hangsúlyos szótag a következő hangsúlytalan kettő-hárommal fonétikai egységet alkot. De még itt, a magyar versben is ritkán valósul meg, s esztétikailag nem is feltétlenül kívánatos. Ez elvi tagolásokkal szemben a valóságban, az élőbeszédben, küzd egymással a logikai és zenei elv.

A beszéd a szövegek és felmondóik különbözősége szerint hol hangsúlytól hangsúlyig tartó hangszakaszokra, hol pedig a hangsúlyt szakasza elejéhez nem kötő gondolatszakasokra tagolódik. A hangszakasznak is, a gondolatszakasnak is magva: a szólam, mely köztudomásúlag a magyar beszéd egy-egy elemi nyelvtani kapcsolata (jelző és jelzett szó, határozó és állítmány stb.). Általános szabály, ha nem is kivétel nélküli, hogy ez összetartozó részeknek, a szólamoknak, az első tagja a hangsúlyos. E hangsúly, a szólamhangsúly, saját szólamának második tagját is ereje alatt tartja. Az elsőül említett példában három szólam van: **Te sem hihetted; mondd**

¹ A szünet mindig potenciálisan értendő: lehet szünet, megtorpanhat a levegőáramlás.

is; láttuk őt. Közöttük áll a *ha* és a *hogy* mi. A tagolásnak inkább logikai vagy inkább zenei jellegén fordul meg, hogy a szünetet e szócskák elé vagy után tesszük. De a hangsúly — egy egészen szélső zenei tagolást nem számítva — így is, úgy is a szólam kezdetére esik. Hogy aztán a *ha* és *hogy* mi elé tett szünet megbontja a hangegységet. s a szólamhangsúly ereje, törést szenvedve, nem jut el a következő szólamhangsúlyig, — ezt a logikai tagolás teszi. A zenei tagolásban ereje alatt tartja a szólamhangsúly a maga szólama és a következő szólam között álló hangsúlytalan s már egy következő gondolatszakaszhoz értelemi egységbe tartozó szócskákat is. Lássuk a két lehetőséget! Logikai tagolással: *Te sem hihetted, ha | mondod is, hogy mi | láttuk őt.*¹ Zenei tagolással: *Te sem hihetted, | ha mondod is, | hogy mi láttuk őt.*²

A magyar beszéd hangnyomatek-eloszlása ezen fordul meg: azon szavak első tagjai kapják-e a szólamhangsúlyt, amelyek a magyar nép sajátos, a nyelvi kifejezésben, a hangsúlyozásban is megnyilvánuló észjárása kiemelendőnek, nyomatekosnak ítélt (vö. BALASSA JÓZSEF, *Hangsúly a magyar nyelvben*: NyK. XXI, 401—34), vagy sem.

A mondathangsúly a szólamhangsúlyon alapul. A mondat szólamhangsúlyt viselő szavainak egyikét még erősebben megnyomjuk, illetőleg megnyomhatjuk, — hiszen nem feltétlenül szükséges, hogy minden mondatban legyen. A mondat egy szólamának a többi fölé emelését a szórend segítségével is elérhetjük. Viszont ha az értelem úgy kívánja, egy mondatnak akár több szólamhangsúlyát is kiemelhetjük mondathangsúlyá.

A hangsúly romlása.

Ezek után rátérhetünk az első sorban az értelmiség előadó beszédében megfigyelt hangsúlyhibák bemutatására.

A) Szóhangsúly.

Baj van mindjárt a szóhangsúlyal. A szónak, akár egyszerű, akár összetett, mindenképen az első szótagján van a hangsúlya. Általános, a megfigyelt előadók legnagyobb részének beszédében lépten-nyomon jelentkező hiba, hogy az igekötős összetettek második tagját hangsúlyozzák. Pl.: „A tudomány *megmeregíti* az életet“ | „A gyereket *eltanácsolják*“ | „ez *kilúgozza* az életet“ | „*kiül* gyóntatni“ | „köteles *kikérni*“ | „a kódex *megadja*“ | „ők *együttéltek*“ | stb. stb. se végük, se hosszuk. Ha az igekötővel összetett ige összetett alakú, akkor sem hangsúlyoznak jobban. Pl.: *meg szokott nyúlni* | „ezt *meg lehet csinálni*“. Így van ez az igekötős igékből képzett

¹ A függőleges vonalak a szólamok kezdetét mutatják.

² A függőleges vonalak a szólamok latárát mutatják.

névszók hangsúlyozásában is. Pl.: „*ezt a még fel nem tárult világot*“ | „*az elromlott lelkű emberek*“ | *fennállás* | *megállapítása*. E szavakat úgy ejtik ki, hogy az igekötő hangsúlytalan ejtése után szünetet iktatnak közbe, és a szóhangsúlyt az összetétel második tagja, az ige kapja meg. E kiejtés következtében a szó kettészakad. Annyira ugyanis még nem romlott meg a nyelvérzék, hogy a szavak második és harmadik tagját oly símán és zökkenés nélkül tudja hangsúlyozni, mint a német vagy a francia. Ezek ugyanis a szó megszakítása nélkül, szünet nélkül is, tudják hangsúlyozni a szóközépet. A magyar kiejtés jobbára csak szóeleji hangsúlyt ismer, s ha e kiejtés megromlott érzékű kezelője a hangsúlyt szóközépi szótagra teszi, akkor a végleg még meg nem romlott nyelvérzék az illetéktelenül hangsúlyozott szótaggal új szót, új fonetikai egységet fog fel.¹ E hangsúlyozás tehát a szót kettévágja. A figyelő és el nem tompult felvevőérzék két szót fog fel, s ennek aztán jelentésbeli következményei is vannak. Mást ért a felfogó, mint amit a beszélő mondani akart. Ha az igekötő a jelentést csak módosítja, akkor a helytelen hangsúlyozásból folyó szószéjjelszakítás csak némileg változtatja meg az értelmet: *elromlott*: *el romlott*, viszont ha erősebb vagy teljes jelentésváltozást vitt véghez az igekötő az igéjén, akkor jelentősen vagy egészen meghiúsítja a szándékolt értelmet: *kikérni*: *ki kérni*; *megfelel*: *meg felel*. Fokozza a bajt, hogy mind kevesebben érzik ennek a fonákságnak egyúttal értelmet változtató szerepét, s így az szabadon pusztíthat tovább. — Erősen valószínű, hogy valami nem helyénvaló, nem a magyar beszéd szellemében való logicizáló ösztön szüli e fonákságot. Az értelmiség, első sorban a tanárok beszéde szenved benne, akik igen jól meg akarják magyarázni mondanivalójukat. Pl.: hogy *tanácsolásról* van szó, mikor a gyereket *eltanácsolják*, s *állásról*, mikor az intézmény *fennállásáról* beszélnek. Nyelvérzékük nem mondja meg nekik, hogy a magyar nyelv szellemében az igekötő megnyomásával érhetik el a fokozott figyelemfelkeltést.

Megtalálható e különös tünet olyan összetételekben is, melyekben egyenlő fajú szófajok állnak egymás mellett. Nem ige és igekötő, hanem pl. főnév és főnév. De ezekben is igen sokszor a második tag kap erősebb hangsúlyt. Pl.: *lélekelemzés* | *értékhatár* | *jogigény* | *bánatpénz* | *egyházközség*. Ugyanez mutatkozik egyéb névszós összetételekben is: *nyilvánvaló* | *világszerte* | *szeretetreméltó*. A felsőfok *leg-* szócskájának, mint hangsúlytalanak elvágása a névszótól s a névszó hangsúlyozása a legáltalánosabb hangsúlyhibák közé tartozik. Pl.: *legsúlyosabb* | *legnagyobb* | *leglényegesebb* | *legteljesebben*.

¹ A „*jobbára*“ szó mutatja, hogy nem akarom tagadni a hangsúlytalan beszédszakasz-kezdetet: *az élet szép*.

ARANY JÁNOS még tiltakozott az *aki, amely, ami* egybeírása ellen, hosszúnak és hangsúlyosnak tudva a kezdő *a*-t. Ez a tulajdonképen mutató névmási hosszú *a* az egybeírás óta — egyéb kapcsolatokban is — nemcsak hogy megrövidült (pompás mértékű múltszázadi hexameterünk e rövidülés miatt sokhelyütt döcögősnek hatnak), hanem a hangsúlyt is elvesztette, és ma lépten-nyomon hallhatók e nyelvi korcsok: *akít, amellyel, amennyire, amennyiben*, — s éppen a műveltek, a tanárok ajkáról a leggyakrabban.

Hogyan magyarázhatni meg ezt a jelenséget? Az igekötők és a *leg-* hangsúlytalanítása valamiképen megmagyarázható az előbb említett, nem a magyar beszéd szelleméből folyó logicizáló ösztönnel. Ez ösztön többre értékeli az ígét vagy a melléknevet, mint e kis hangsúlytalan vagy önállóan meg sem álló szócskákat: *fel, le, meg, leg* stb. De mi magyarázza meg azt, hogy az *elemzés*-t hangsúlyozza, mikor *lélekelemzés*-ről van szó, s a *méltóság*-ot, mikor, arról van szó, hogy valaki *szerezetreméltó*, s a *szerté*-t, mikor azt mondjuk, hogy *világszerzte* így vagy úgy van valami. Itt már semmiképen sem értékesebb a második tag, mint az első. Sőt van úgy, hogy az első tag főnév: *világ*, mely ama logicizáló ösztön előtt értékesebbnek tűnhetik fel, mint ama *szerte* határozószócska, — s mégis ilyenkor is a második tagra teszi a hangsúlyt. S ha még meggondoljuk azt, hogy a magyar beszéd eső hangsúlyú, a hangerő decrescendo lejtésű, még érthetlenebbé válik e hangsúlyozás. Mi magyarázhatja ezt meg? Ne magyarázzuk még meg. Tegyük előbb teljesebbé anyagunkat. Menjünk tovább a szólamhangsúlyra.

B) Szólamhangsúly.

A magyar beszéd hangereje ereszkedő jellegének megfelelően, a szólamokban általában az első tag szóhangsúlya az erősebb, ez kapja meg az egész szólam hangsúlyát. Nézzük meg fajoként e szólamokat, jelentkeznek-e ezek hangsúlyozásában is az említettekhez hasonló vagy egyéb tünetek.

1. A jelző és jelzett szó kapcsolatai.¹

E két mondatrész nyelvünkben összetételként hat, csak a második tagot ragozzuk. Jobbára egy hangsúllyal, a levegőáramlás megszakítása nélkül ejtjük ki az egész szólamot. Ezt a hangsúlyt általában az előlálló jelző kapja. De csak általában. Ha ugyanis a minősítő jelző valójában nem változtat a jelzett szó értelmén, csak díszítő, kifejtő jellegű, vagy pedig az állandó használatban a minősítő ereje elkopott, akkor egyként hangsúlyosak vagy csak a jelzett szó a hangsúlyos: **minden-**

¹ E kapcsolatok egy-két helytelen hangsúlyozási esetét már CSÜRY BÁLINT is említi (i. m. 38—9).

ható Isten¹; „a **legnagyobb örömmel**“². A megfigyelt előadók általános hibája, hogy mindenáron a jelzett szót hangsúlyozzák. Kimondják gyengébb hangsúllyal a jelzőt, szünetet tartanak, és a szólamhangsúlynak megfelelő erővel nyomják meg a jelzett szót. Pl.: „a tudomány természetére **erősebb fényt** derít“ | „a **legnagyobb jelentőségű**“ | „én **szamáriai asszony** vagyok“ | „kincseket gyűjt az **örök életre**“ | „ez **különleges teljesítmény**“ | „a **másik feltétel**“ | **világos dolog** | „nem is volna **okos dolog**“ | „**más állapot** is feltételezhető“ | stb. stb. Előadótermekben, utcán egyaránt sűrűn éri és üti meg fülünket az ily módon adódó torz hanghatás. — Ha a jelzőt nyomatékosító szó előzi meg, — s még van nyomatékosító ereje, még nem kopott el, — vele kezdődik a szólam, övé a szólamhangsúly. Azok azonban, akik az előző esetekben a jelzett szóra tették a hangsúlyt, továbbra is ott hagyják. Pl.: **igen szép beszéd volt**“ | „ez **egészen más világ**“ | „az **abból fakadó jövőt**“ | „a **kelléténel is nagyobb mértékben**“. Ugyanígy ellentétes nyomatékozás esetén is. Pl.: „legalább is **nem minden esetben van így**“ | **nem kis jelentőségű**. Nem különben van ez, ha számnév a jelző, vagy ha éppenséggel határozott számnév, mely a legtöbb esetben módosítja a névszó jelentését, tehát magának követeli is a szólamhangsúlyt. Pl.: „**sok próféta** akarta látni“ | „**félnap** **járásra** van ide“ | „itt **két mozsanat** van“ | **háromszáz pengő**.

A kijelölő jelzők (névmások, névelők) általában nem kapnak szólamhangsúlyt. Többnyire ugyanis nem különböztetnek, de ha mégis, akkor természetesen övék a szólamhangsúly. *Ilyen, olyan, ez, az* — lehetnek hangsúlyos, különböztető szerepű, el nem kopott erejű szavak is. De erre a torz hangsúlyozó ösztön nincs tekintettel. Most is a jelzett szót fogja hangsúlyozni. Pl.: *Ilyen*: „világos, hogy *ilyen* esetekben ti sem tehettek semmit“ | „ha valaki *ilyen szándékkal* köt házasságot“. *Olyan*: „ez *olyan módon* szüntethető meg, hogy...“ *Ez*: „ez *erre a tényre* vonatkozik“ | *ezzel szemben* | „ez a *felfogás* helyes, nem az övé“. *Az*: „*arra az esetre* nem tudom a

¹ Lehet pusztán a jelzőn is a hangsúly, de ez már a mindenhatóság isteni tulajdonságának oly fokú kiemelését hordozza, mely kívülánja a szembesállítást, pl. az *irgalmas Isten*-nel (s ebben az esetben itt is a hangsúlyos).

² A „*legnagyobb örömmel* megteszem“ kifejezésben az *öröm* nem azért kapja a hangsúlyt, mert „a jelzett szó logikailag oly fontos, hogy külön ki kell emelni... erősebb hangsúllyal“, — mint ahogy KLEMM A. nagybecsű műve (Magyar történeti mondattan. 1940. 290) tanítja. Ha logikai fontossága miatt kerülne a jelzett szóra a hangsúly, akkor ott volna ebben a mondatban is: „a *legnagyobb* kincset *te* találtad“. A *kincs* van itt annyira fontos, mint ott az *öröm*. A hangsúlyt azért nem kapja meg, mert a *legnagyobb*-nak ebben a kapcsolatban még nem kopott el a minősítő ereje. Míg ha azt mondjuk, hogy a *legnagyobb örömmel* megteszem neked ezt a *szíveséget*, ez semmivel sem jelent többet, mint ez: *örömmel* megteszem. Ebben a kapcsolatban tehát elkopott a *legnagyobb* minősítő ereje. Csak az alakban van már meg a fokozás, a jelentésben nincs meg. Ezért van a jelzett szón a hangsúly.

szabályt“ | *abban az esetben* | „*az a vágy* tört itt ki, amely . . .“

Ha kérdőnévmás szerepel jelzőként, annak különösen erős hangsúlya van. Világos, hogy meg kell kapnia a szólamhangsúlyt. Mégis nem egyszer a jelzett szóra teszik a hangsúlyt. Pl.: „*micsoda jelt* mutat nekünk?“ | „*micsoda bűnök*et követ el ez a nép?“

A birtokos jelző hangsúlyozásában ritkán van hiba, de azért akad. Néha akkor is a második helyen álló birtokszó kapja az erősebb hangsúlyt s vele a szólamkezdő erőt, amikor mindenkép a birtokos az újságolás tárgya, s így a szólamhangsúly is őt illeti. Pl.: „*a káptalan nevében* szólok“ | „*ez a maguk érdeme* is“.

Összefoglalva: jelző és jelzett szó nyelvünkben — ha nem túlságosan hosszúak — fonetikailag egy szó (nem is ragozzuk az első tagot), de a különös, torz hangsúly nem hódol ennek. Kettészakítja őket szünettel, s a második tagra teszi a hangsúlyt. E hangsúlyozási tünet hasonló a szóhangsúlyozásban tapasztalt jelenségekhez. Itt is, ott is széttörik az, amit a romlatlan magyar beszéd egységgé olvaszt. Mi lehet ennek az oka? A hiba elsődlegesen az igen logikus és értelmes beszédmóddal jár együtt. De ez nem a magyar beszéd szellemében való logika. Akinek csak valamelyest is magyar a füle, megérzi, hogy a logikus magyar beszédnek teljesen ellenére jár, ha elhallgattatjuk a nyomósítást, a kérdőszót, a szólam vagy a mondat legigazibb közölni-, mondanivalóját. E különös logika a magyar beszéd hangerőhullámmzésát, szünetelosztását s ezáltal egész hangzási jellegét jelentősen megváltoztatja, eltorzítja.

2. Az állítmány kapcsolatai.

Ha e kapcsolatokban az újságolás tárgya az állítmány, vele kezdődik a szólam: *Eljössz-e hozzám?*, övé a szólamhangsúly. Itt nem is szokott hiba lenni. Ha azonban az alany, a tárgy, a határozó, vagy talán maga a kérdés vagy a tagadás az újságolás tárgya, akkor az állítmány a szólam második tagja, s a szólamhangsúly általában a kapcsolat első tagján van. Vegyük sorjába ezeket a kapcsolatokat, mit tapasztalunk hangsúlyozásukban.

Alany és állítmány. Nem ritka hiba, hogy a beszélő sokszor egy-két szótagos alany után is szünetet tart, s nagyobb hangsúlyt ad a tulajdonképen az alany hangsúlya alá tartozó állítmánynak. Pl.: „*aki meggyógyított, az mondá* nekem“ | „*saját* lelkében is *ez lakik*“ | „*ezt én okoztam*“ | „*érdeme* éppen *az volt*“ | „*a legtöbb helyen az esperes iktatja* be“.

Nincs különben akkor sem, ha a tárgyat újságoljuk. Pl.: „*amennyiben visszaéléseket tapasztaltak*“ | „*ők legfeljebb annyit tehet* meg“ | „*neki alkalmazkodnia kell*“ | „*kiközösítést vontak* magukra“ | „nem

tudott *mást tenni*“ | „a nélkül, hogy *felmentést kértek volna*“.

Ha határozó az újságolás tárgya, akkor is ugyanez a hiba jelentkezik. Elveszti hangsúlyát az újságolt hely. Pl.: „köteles Rómát értesíteni és *onnan várni* a döntést“ | „*máshonnan veszi*“ | „*hog*y az egyik a *katolikus valláshoz tartozék*“ | „*pénzét nem a harisnyába tette*, hanem a *bankban tartotta*“ (mintha a beszélő a tevést akarná tudomásunkra juttatni ellentétben a tartással) | „*ha külföldön kötik* a házasságot“. Ugyanígy jár az újságolt eszköz is: „*ezzel kezdte meg* Jézus működését“. Nemkülönbén az újságolt ok: „*ezért gyűlöl* titeket a világ“. Az újságolt cél: „*e*zek elfelejtik, *hog*y *miért jöttek*“. Az újságolt szám: „*a kódex többször is utal* erre“. A különösen erős nyomatékú módhatározó sem jár különben. Sőt talán itt még gyakoribb a vétek, mint az előzőkben. Pl.: „*hisz oly értelmesen beszél*“ | „*e*zek *úgy látják*“ | „*ő komolyan veszi* a kötelességét“ | „*úgy értelmezték* a dolgot“ | „*ha akadályal akarnának házasságra lépni*“ | „*e*z *könnyebben ment*“ | „*le*het a dolgot *úgy is tekinteni*“. E ferdeséget már ARANY JÁNOS is észrevette (V, 399—400). Hasonlóan vagy még inkább bántó jellegű, ha nem-teljes értelmű vagy önmagukban erősen más értelmű igék állanak ilyen határozós kapcsolatban. A határozatlan vagy más jelentésű második tag nyomatékozásával a meg nem romlott nyelv-érzékű magyar számára a rossz hangsúlyozás nyomában a jelentés is megváltozik. Mégpedig erősebben, mint az igekötők esetében. Itt is bővében vagyunk a hibáknak. Ha a második tag jelentése határozatlan: „*aki pedig beteg vala*“ | „*e*z *rövid lehetett*“ | „*e*kkor már *halálán volt*“ | „*amire pedig szükség van*“ | „*ha tudnák, óvatosabbak lennének*“ | „*így világosabb lesz*“. Hasonló furcsa hanghatást okoz a határozott jelentésű, de a határozós kapcsolatban erős jelentésváltozást szenvedő igék torz hangsúlyozása is. Pl.: „*ha az öröm véget ér*“ | „*hog*y kötelességének *eleget tegyen*“ | „*ő magát rossznak érzi*“ | „*megbizott*nak *veszi*“ | „*érvényesnek tekinti*“ | „*ő állva maradt*“ | „*érvényben hagyta*“ | „*szakmájába vág*“ | „*e*z *bonyolulttá teszi* a dolgot“ | „*nem szabad túlzásba menni*“.

Ha kérdőszó áll az állítmány előtt, természetes, hogy az kezdi a szólamot, szólamhangsúllyal. Kijelentő és kérdő mondat állítmánya között alaktanilag alig van különbség, legtöbbször semmi. A jelentésbeli különbséget hangmagasság és hang-erősség változásával fejezi ki a nyelv. E torz hangsúly itt sem habozik a kijelentés biztosságának erejét adni a kérdő mondatban éppen bizonytalan állítmánynak. Pl.: „*mi alkotja* a jövedelmét?“ | „*mit tehet* itt egy ember?“ | „*hogyan jöhetett ez* létre?“ | „*miben rejlenek* a szellem csirái?“ | „*mennyire szabad* erélyesen fellépniük?“ | „*nem tudta, mire vállalkozik*?“ | „*hog*y ez *mire támaszkodik*, nem tudjuk“.

Ha lehet, még fokozottabban suta a hanghatás, mikor a beszélő az állítmányban kifejezett tartalmat lerontó tagadószó nyomatékát hallgattatja el, s szünet közbeékelésével az állítmányt nyomja meg teljes erővel; az állítmányt, amelyet pedig szándéka szerint tagadni akart. A beszélő szándéka és a hangsúlyozás adta értelem ellenére járnak egymásnak — legalább is a magyar beszéd szelleme szerint. A legelterjedtebb hibák közé tartozik. Pl.: „nem **halad** a tudomány“ | „ha **nem hiszi**“ | „**nem tudja** kimutatni“ | „**nem érti** egészen“ | **nem lényeges** | **nem érvényes** | „neki ez **nem elég**“ | „**nem azonos** a két eset“. — A tiltószóval sincs másképen: „**hogy látván ne lássanak**, hogy hallván **ne halljanak**“. Látnivaló, a beszélő tagadni akarja, hogy az említett dolog lényeges, elég érvényes volna, a tagadószót azonban hangsúlytalanná téve elszakítja attól, amit tagadni kellene, és teljes erővel emeli ki azt, amit tagadni szándékolt.

Összefoglalva, az állítmány kapcsolataiban a következőket tapasztaltuk: E torz hangsúlyozás nem az újságolás tárgyát, hanem mindenképen az állítmányt hangsúlyozza, — azt nyilván fontosabbnak érezve, tudva, mint a vele kapcsolatos egyéb mondatrészeket. A hangsúly — tudjuk — a mondat értelmét is alakítja, s itt a hangsúly — úgy látszik — nem mondat-tani szempontból érvényesül. Jelentkezik ez a fonák hangsúly nemcsak akkor, amikor nem módosítják a kapcsolatos mondatrészek az állítmány értelmét: **húsba vág** — **húsba vág**, hanem akkor is, amikor egészen megváltoztatják: **házasságra lép** — **házasságra lép**, sőt akkor is, amikor a szándékolt értelmet meghíúsítják: **hogyan csinálod?** — **hogyan csinálod?**, — s ne tovább! — még akkor is, amikor határozottan lerontja azt: **nem érvényes**. — **nem érvényes**. Ezt már aligha magyarázhatjuk meg az egyes mondatrészeknek előbb említett nem mondat-tani szempontú értékelésével, hiszen itt már a szándékolt értelemnek igen erős, minden eszmélő, akár elromlott fülű magyar számára is észrevehető meghíúsulása történt. Itt már alig gondolhatunk másra, mint hogy az elromlott nyelvérzék a szólamok második tagját érzi hangsúlyosnak. Ez így azonban burkolt ellenmondás, hiszen a szólamot éppen a kezdő hangsúly szüli, a szólam közepét tehát nem lehet hangsúlyosnak érezni, mert akkor ott már nincs szólam. Tovább kell tehát mennünk az okok kutatásában. Föl kell tennünk, hogy e nyelvérzék már nem tud szólamokról; nem érzi, hogy a magyar mondat nem közvetlenül szavakból, hanem szólamokból áll össze. Lehet persze itt arra is gondolni, hogy tud a nyelvérzék a szólamokról, csak másutt kezdi, mint a meg nem romlott nyelvérzék. Ez ellenvetésnek azonban nincs igaza, mert a valóságos szólam közepén kezdett szólamnak nem akad vagy csak ritkán akad második tagja. Egyrészt, mert nem bizonyos, hogy a következő szólamot az értelem lerontása nélkül ketté tudja szakítani,

másrészt, mert ha le tudná is szakítani, csak akkora szünet közbeiktatásával tudja magához kapcsolni, hogy arra az újonnan szólamkezdővé tett szó hangsúlya már nem terjed ki. Nem! — e nyelvérzék már valóban nem tud szólamokról. Mielőtt megkísérelnők ennek okát adni, fejezzük még be szemlénket e torz hangsúlyozásról.

3. Egyéb kapcsolatok.

Névszó és névutó szólamot alkot. A névszó — természetesen — mindig elől áll. Mégis igen gyakori, hogy e torz hangsúlyozás a szólam kettétörése árán kiemeli a névutót. Pl.: *ezek után | a püspök mellett | a diákok számára | nem rendes körülmények között | „kényszer hatása alatt cselekszik“ | természetétől fogva | fontos ok nélkül | évtizedek óta.*

A tagadósók elhangsúlytalanítása jelentkezik a páros tagadósók kapcsolataiban is. Pl.: *sem ön, sem én | sem Isten, sem ember | sem eszik, sem játszik.* E hangsúlyozás aztán a magyar nyelv logikája szerint történik! Isten és ember csak fontosabb, mint azok a kis kötőszócskák. Igaz, csakhogy itt éppen arról van szó, hogy *sem* Isten, *sem* ember, tehát *sem* az egyik, *sem* a másik. Akinek még nem romlott meg végleg a nyelvérzéke, annak éreznie kell, mily fonák e hangsúlyozás. — Ugyanígy vagyunk a többi páros kötőszóval. Pl.: *akár esztek, akár isztek . . .*

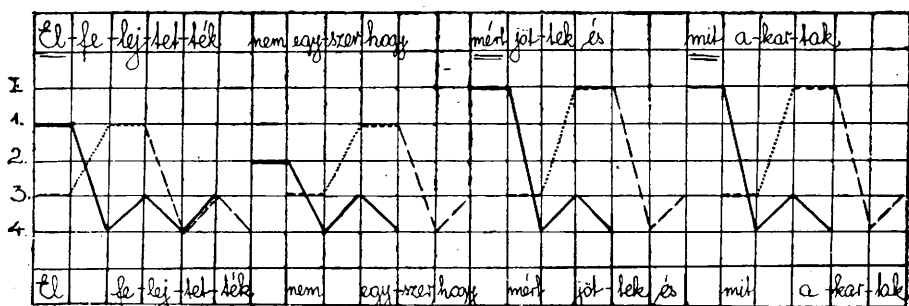
Meg kell említenünk a *még* szócska kapcsolatait, mert gyakori helytelen hangsúlyozása a helyes értelmet is erősen veszélyezteti. Ha nyomósító szerepe van, övé a hangsúly, s szólam kezdődik vele. Ha időhatározói szerepe van, hangsúlytalan, s az utána következő szóval kezdődik a szólam. Mennyiszer halljuk a fordítottját! A nyomósított: *mégtöbb, még egyszer, mégkorábban, méginkább* kifejezések második tagját halljuk hangsúlyozni. E hangsúlyozással mindenesetre vesztenek a kifejezések erejükből, sőt értelmük is homályossá lesz. Pl. a *méginkább* a *még leginkább* kifejezés értelmére emlékeztet. Viszont az időhatározói *még* szócskát igen sokszor oly erővel emeli ki e hangsúlyozás, mintha egy mellette levő mondat *már*-jával állna ellentétben; „a jegyesség *még felbontható*“ | „a sógorság, amely *még a keresztség megkötése előtt* keletkezett“. — Befejezésül megemlíthetjük a *mind* nyomósító bántó hangsúlytalanítását. Pl.: *mind a két esetben | mind az öt világrészben.*

C) Mondathangsúly.

Ez nem más, mint a mondat szólamhangsúlyai egyikének vagy másikának kiemelése. Az a nyelvérzék, amely a szólamokat már nem érzi, s ezért szólamhangsúllyal élni nem tud, ennek természetes következményeként a mondathangsúlyt is rossz helyre teszi. Oda, ahová a magyar nyelv szellemében nem

kell. Pl.: A **ká**ptalannak **mi** n **t**¹ jogi személynek nagy **hatalma** van². Ilyen hangsúlyelosztású mondat születik meg a fenti módon beszélők ajkán. A helyes magyar ejtés így hangsúlyozza: a **ká**ptalannak **mi**nt, **j**ogi személynek **nagy** hatalma van. Itt, a mondathangsúlyban — látnivaló — az eddig megismerteken túlmenő, új mozzanat nem jelentkezik.

Mielőtt továbbmennénk, ábrán szeretnők bemutatni, milyen elváltozást okoz e hangsúlyozás a magyar beszéd hangerőmenetében, tagolásában. A szó-, illetőleg szólamtörés két dologgal jár: szünettel és szó-, illetőleg szólamközépre csúszott nyomatékkal. A beszéd így adódó hangerőképét kell összevetnünk a helyes magyar ejtés hangerőképével.

A koordinata vízszintesének egységei jelzik a szótagok (egyenlőnek vett) idejét. A szólamközi szünetet két egységnek vesszük. A szólam két részre tagolódásával keletkező szünetet („Elfelejtették nem egyszer, ...” — erről még szólunk a következőkben), úgyszintén a szólamtörésből adódó szünetet is egy egységnek. A gondolatszakszok hangsúlytalan kezdeteinek: „... *hogy* ...” „... *és* ...” az előző szólamhoz való kapcsolása a helyes, s különösen az erősen zenei jellegű beszédben oly kicsiny, illetőleg semmi szünettel sem jár, hogy e szünetet ábránkon nem is jelöljük. — A függőlegessel a hangerő nagyságát jelöljük: mondathangsúly (1), szólamhangsúly (1), szünettel megszakított hosszú szólam második felének hangsúlya (2), hangsúlytalanított szólamkezdők és páratlan szótagok hangsúlya a szólam belsejében (= mellékhangsúly) (3), páros szótagok a szólam belsejében (4). A helyes ejtés hangerőképét a szakadatlan, a torz ejtést a szaggatott vonal jelzi. A szó-, illetőleg szólamtörés közeit a pontozott vonal mutatja.

¹ A mondathangsúlyt a ritkított félkövér szedés jelöli.

² Ez a mondathangsúly is lehet helyes, ha a beszélő az alkalmi minősítést, nyomós okból, fontosabbnak tartaná, mint a tulajdonképeni mondanivalót.

A magyar beszédnek jellegzetessége, sajátos íze, egyfolytában ömlése megy itt veszendőbe. A szólamok széttördelése, illetőleg megsemmisítése érzékű magyar fül számára rendkívül bántó hangerő-ugrálást és beszéd-széjjelszagatást eredményez.

Ellenvetések:

Mielőtt a romlás valószínű okainak megmutatására térnénk, meg kell még felelnünk egy-két magunkkal szemben támasztott nehézségre, ellenvetésre. Valóban romlásról, torzulásról van itt szó? Nem lehetne a megismert jelenségeket a magyar beszéd hangsúlytörvényei alapján meg- vagy kimagyarázni? Mindenesetre szembe kell néznünk azzal, ami e „romlás“ mellett felhozható.

Nem keletkezhetik-e rossz szórendből? Mindenesetre. Keletkezhetik! Sok ilyen esettel is találkoztunk. Pl.: „János mindig jobban *ébredt tudatára*.“ A szólam második tagján van a hangsúly. Rossz a mondat hatása, de tüstént megváltozik, mihelyt a két szót felcseréljük: *tudatára ébredt*. Egy másik példa: „Kell, hogy *a híveit ismerje*.“ Szórendcsere itt is kifogástalan hangsúlyú mondatot teremt: „Kell, hogy *ismerje híveit*.“ Ilyesmi azonban aránylag csak szórványosan fordul elő. Úgy tetszik, húsz-harminc hangsúlyhibából ha egy magyarázható szórendi vétséggel.

Talán az ismertetett hangsúlytörvények nem is egyetemesek. Ellentétezés és különösen erős kiemelés teremtethet az általánostól eltérő hangsúlyt is.¹ Lehet, hogy ez disszonáns a magyar fülnek, de nem módja-e éppen a disszonancia a zenében is, másutt is, olykor-olykor a figyelem különleges felhívásának?! Nem használja-e fel a művész is oly nehezen feltárható belső világának közlésére? — Kétségtelen: az ellentétezés a szokottól eltérő hangsúlyt eredményez, de nem olyant, amely ellentétben állana a törvénnyel. Az ellentétezés ugyanis új szólamot formál, s az ennek megfelelő szólamhangsúly fog érvényesülni. Pl.: „itt *nem pénzről* van szó“ (ez a helyes ejtés); ha azonban így formáljuk a mondatot: „itt *nem pénzről*, hanem *szellemiekről* van szó“, eltűnik a torz hanghatás. Új szólamok keletkeztek ugyanis, melyeknek első szótagjai: *pénz-*, *szel-* szólamhangsúlyt kapnak. Egy másik példa: „Nem *tíz pengőt*, hanem *tíz márkát* fog kapni.“ — Ami a különleges kiemelést illeti: itt valóban lehet szó hangsúlyról, mely a törvénnyel, az általánossal szemben áll. Pl.: „Neked *el*² *kell menned* a csatába!“ (helyes hangsúlyozás). De érthető és meg-

¹ Vö. GOMBOCZ ZOLTÁN, Hangtan 55. §.: ÖM. II, 50.

² A ritkított félkövér szedés jelzi a legerősebb hangsúlyt.

engedhető nyelvérzékünk sérelme nélkül (ennek a disszonanciához is van érzéke), ha valamit egészen különös erővel akarunk nyomatékozni, ez a hangsúly is: „Neked el **kell menned** a csatába!” Ez azonban egészen különleges eset. Húsz-harminc hasonló grammatikai viszonyban egy-kétszer is elég élni vele, de ez sem feltétlenül szükséges. Hiszen e disszonancia segítségével hívása nélkül is éppen eléggé lehet nyomatékozni a parancs komolyságát az igekötő erőteljes megnyomásával: **el kell menned**. Ha nem bánunk csínján vele, úgy járunk majd ezzel is, mint a melléknevek túlzó fokával, melyek már igen sokszor gyengébbek, mint az alapfok.

Még egy ellenvetésre kell megfelelnünk. A FOGARASI—ARANY LÁSZLÓ—HORVÁTH JÁNOS-féle hangsúlytörvény alapján tudjuk, hogy a jól folyó magyar beszéd szakaszai körülbelül négy szótag kiejtésének megfelelő ideig tartanak. E négy szótag kiejtésére szükséges időközök szerint újul a levegőáram, — és zenei tagolás esetén: szakítja meg a hangnyomaték a beszédet. A szólamok azonban nem mindig három-négy-öt tagúak, hanem igen sokszor ennél többtagúak. Ilyenkor a szólam két részre válik, s a szólam második fele is szólamhangsúlyhoz (valamivel gyengébbhez) jut. Pl.: **elfelejtették nem egyszer | különleges teljesítmény**. Ha ily esetben a szólam különválasztott része állítmány, illetőleg állítmánnyal kezdődik, vagy jelzett szó, vagy jelzett szóval kezdődik: **elég jól is fizet | különleges teljesítmény**, tehát a mondat értelme szempontjából igen sokszor a legjelentősebb tényező, akkor nagyon könnyen érthető, hogy e kapcsolatokban az állítmány, illetőleg a jelzett szó — most már mint szólamkezdők — erősebb hangsúlyt kapnak, mint anyaszólamuk első tagja. Elősegítheti ezt a zenei jellegű előadásmód is, mely elmosza az önálló szólammá vált második tagnak az elsővel való értelmi kapcsolatát. Pl. ebben a 4-4-3 osztású sorban: **Elege is volt neki már belőle**. S hozzátéhetni még azt is, hogy az ilyen hangsúlyozást igen sokszor egyébként nem hibásan hangsúlyozók ajkáról is lehet hallani.

Ha megtámadhatatlan volna is ez az okfejtés, még mindig nem magyarázná meg a körülbelül négyszótagnyi vagy ennél rövidebb szólamok s szavak(!) kettészakítását: „minden püspöknek **joga van** ehhez“ | **jog igény**). Ez pedig eleve kérdésessé teszi a hasonló bűnben elmarasztalt hosszabb szólamok szét-törését kimagyarázó elmélet értékét. De nem is megtámadhatatlan az okfejtés. A beszéd értelmének kára nélkül ugyanis nem szakadhat szét a szoros egységet alkotó gondolatcsakasz sem a kötetlen, sem a verses felmondásban. A zeneiségnek nem szabad a beszédben az értelem kárára érvényesülnie, — hacsak az ebből származó homálynak nincs külön esztétikai jelentése. S hogy még egyébként kifogástalanul beszélők ajkáról is hall-

ható, ez — eddigi tudásunk birtokában — csak arra mutat, hogy a romlás bizonyos pontokon már általánosabb jelleget öltött. (Feltűnő a romlás a jelzők elhangsúlytalanításában is, s ennek okát is adhatjuk. A jelzők henye, mögöttes tartalommal alig bíró használata, mely különösen a fővárosiak nyelvére jellemző, vezet általános elhangsúlytalanodásukra. A tartalmi üresség hangsúlytalanodást von maga után, s az analógia erejével terjedő s általánosodó hangsúlytalanodás visszahatva tartalmilag tovább üresíti a jelzőket.)

A romlás okai.

1. Bizonyos szófajoknak, mondattani szerepüktől függetlenül, erősebb hangsúlyra érdemesítése. — 2. A szólamok második felének kiemelése, illetőleg a szólamok teljes figyelembe nem vétele, teljes széttördelése. Ezek a rajzolt torz hangsúlyozó ösztön elvileg összefoglalt vétkei. Ideje, hogy magyarázatot keressünk okaira.

1. E hangsúlyozó ösztön a főnévhez s az igéhez ragaszkodik, mint a mondatnak, a beszélő közölnivalójától függetlenül is legjelentősebb elemeihez, — ha ige, főnév volt a szólam elején, ott maradt a hangsúly, ha egyéb szófajok, elhangsúlytalanodott a szólamkezdet. Ennek a magatartásnak végső logikai gyökere — úgy gondolom — az, hogy a genus-fogalmat fontosabbnak tartja mint a differentia specificá-t. A *gazdag ember* kapcsolatban az *ember*-t; a *gazdag*-ot kevésbé érzi lényegesnek. A *fát vág* szólamban a fajfogalom *vágás*-t. Az egyetemes *vágás*-ból a favágást kidifferenciáló *fát* szót kevésbé. Láttuk, mennyire ellenére van a magyar beszéd egész menetének, jellegének ez a hangsúlyozás. A magyar hangsúlyozó ösztön minden idegszálával tiltakozik ellene. — A romlást belső tényezőkből nem magyarázhatjuk meg.

Külső hatásra kell gondolnunk. Legtermészetesebben német hatásra. A német anyanyelvűek aránylag nagy száma nem is oly rég megmagyarosodott városainkban, a nemzet szellemi életében s ennek központjában, Pest-Budán — mindez érthetővé teszi e feltevést. Persze a feltevést igazolnunk kell. Hát a német hangsúlyozás sok tekintetben rokon vonásokat mutat e torz hangsúlyozással. Nézzük csak. Akármennyire specifikálja is a német nyelv egy-egy jelzővel a jelzett szó értelmét, s akármilyen hangsúlyt is tesz a jelzőre, a jelzett szóé nagyobb. Pl.: „Ich sah einen riesengrossen Mann.“¹ Az állítmány kapcsolataiban viszont az állítmány mutatkozik hangsúlyosnak akkor is, amikor a magyarban a kapcsolat másik tagját kell

¹ Hazai német nyelvjárásban hallottam ugyan a magyarhoz hasonlító fordítottját: a jelzett szó hangsúlyozását; de a Hochsprache hangsúlyozása ez

hangsúlyoznunk. Pl.: „... was *ihn* dazu *bewegt* hat“. A német beszédet, annak hangsúlyozását valóban jellemzi a fajfogalomnak a különböztető jegy elébe helyezése. Ennek a nyelvi magatartásnak a más törvényű magyar nyelvbe való behatolása magyarázhatja meg a három-négy szótagnyi szólamok kettétördelését, az igekötők leszakítását a szó éléről s e torz hangsúlyozás többi jelenségét. Úgy gondolván, hogy a fontos az egyetemes, a fajfogalom: a *megy*; hogy aztán *le*, *fel* vagy *ki*, ez már csak esetleges különböztetés, tehát kevésbé fontos. Nem titkoljuk el persze magunk előtt, hogy ez esetekben a német igekötő hangsúlyos; de gondolnunk kell mindjárt arra is, hogy a német igekötők egyrésze már értelmet és nyomában hangsúlyt veszített szó. A hangsúlyváltozás nyomában járt az igekötő helyhatározói értelme elhalványodásának. Figyeljük ezt meg az *übersetzen* és az *übersetzen* igék esetében. Az *über*-nek a második igében már elhalványult a helyhatározói szerepe, s az ige kapja a hangsúlyt. Ennek is megvan az analógiája a mi torz hangsúlyozásunkban (vö. a *kikérni* tárgyalt hangsúlyozásával). Az analógiából nem akarunk ezért genealógiát csinálni! — Egyéb összetett szavak kettészelésére is e genus-t többre tartó magatartás a magyarázat. A *lélekelemzés*-ben is az egyetemes, a fajfogalom a fontos, az *elemzés*; hogy aztán éppen a léleké forog szóban, ez már esetleges, s ezért kevésbé fontos. Hiszen ez is logika! A német nyelv! De nem a magyaré! A tagadószó elhangsúlytalanodását szintén ez magyarázza. A *nem dolgozik* kapcsolatban fontos, hogy *dolgozik*, hogy aztán pozitív vagy negatív az előjele, ez már nem lényeges. A németben megtalálható valamelyest ezek analógiája is: bár az összetett szavaknak az eleje a hangsúlyos, eléggé erős hangsúlyt kap a második tag is, nem olvad bele az első tag hangsúlyába, levegőáramába. A tagadószó elhangsúlytalanodása a főnév tagadásában figyelhető meg: „Das ist keine Arbeit!“ — Mennyiben német hatás, mennyiben nem, nem dönthetjük el. Részletes összevető vizsgálatokra volna hozzá szükség. Az azonban, hogy egy a hangsúlyozásban a fajfogalmat a különböztető jegynek mindig föléemelő nyelvi ösztön hatalmasodott el az éppen ellenkező törvényű magyar nyelvben és e nyelvi ösztön igen sok ponton azonos a magyarral legtöbbet érintkező német beszéd hangsúly-ösztönével, — ez aligha kétséges.

2. Marad még a szólamok második felének hangsúlyozása, s ami ezzel egy: a szólamok teljes figyelmen kívül hagyása, a magyar nyelvnek a szólamoktól teljesen független felépítése. Olykor a második tagot részesíti előnyben a hangsúly akkor is, ha az nem genus, nem ige, nem főnév. Ennek a magyarázatában is idegen hatásra kell gondolnunk. E hatás azonban — úgy tetszik — nem a kötetlen, hanem a kötött, a verses előadás területéről származtatható. Nemzeti-népi táncunk.

zenénk s költészetünk ritmusa egy tövön fakad beszédünk ritmusával, hangsúlyával. A magyar ritmus a kötetlen beszédben teljesen megvalósulni nem tudó — de azt kívánó — hangszakaszokkal dolgozik. Minden szakasz egyenlő időhuzamú. A magyar vers a hangszakaszokba gondolatszakszakaszokat rak, úgy-hogy a két fajta szakasz határai egybeesnek. E nemzeti ritmusú vers a magyar hangsúlyozásban levő lehetőségeket aknázza ki. K a z i n c z y óta nemzeti költészetünkben a magyar ritmus visszaszorult s helyébe a „nehéz“ szótagot (hosszú és hangsúlyos) „könnyű“-vel (súlytalan) váltogató német ritmus hatása lépett. A magyar verselő hosszú és rövid szótagot váltogatott. Ezt ugyanis a klasszikus versekben már régebben is gyakorolta. A naiv magyar ritmusérzék azonban ezt néhezen ismerhette el versnek, s ezért hangsúlyost és hangsúlytalan váltogatásra játszotta azt át. Ehhez aztán a hangerőkülönbségeken alapuló magyar ritmushoz való füle révén már volt érzéke. A magyar lejtéssel megegyező, eső trocheusokban könnyen ment ez az átjátszás. Az emelkedő, a magyar lejtéssel ellenkező jambusokban — a XIX. századtól kezdve költészetünk legnagyobb hányada jambus — már nehezebben. Ez emelkedő lejtésű váltakozást igen sokszor csak a magyar nyelven tett erőszakkal lehetett megvalósítani. A r a n y t váltig oktatta debreceni színi regisseur-je, hogy így mondja: *kegyelmes*. Persze hiába! A r a n y nyelvérzéke nem állt kötélnek. Mások azonban — legalább is ideiglenesen — igen. A jambikus verselés és felmondás persze már rég nem szorul szóközepekre, de rá-szorul még a szavak elejére s azok hangsúlyára akkor is, ha a szavakat szólamba gyűjtő magyar beszédben az a szóhangsúly, mint nem-szólamkezdő, a mondatban egyébként nem érvényesül. Találomra idézek XX. századi költőink jambikus lejtésű verseiből: *Sem Ön, sem én* | „*Ört áll a hold*“ | „*Tudod, mi az?*“ | „*Ki sejti itt?*“ | *Nem érzed-e?* | *Nincs jobb világ* | „*Ki érti meg ma énekem?*“ A jambus miatt hangsúlytalanává válik a tagadószó, a kérdőszó stb. s hangsúlyossá a tagadott, a kérdett stb. Hogy mekkora szerepe van e hangsúlyozó jambusnak a szólamhangsúlytalan szavak hangsúlyának kifejtésében, ezt részletes vizsgálattal kellene eldönteni. Magára, a rossz hatás tényére s más irányú rossz következményére rá-mutatott már NÉMETH LÁSZLÓ is (A magyar ritmus. Kisebbségben. 1942. I, 141). De eleve is igen valószínű, hogy a német beszédhez pompásan alkalmazkodó jambus aligha lehetett jó hatással az ellentétes lejtésű, hangerőelosztású magyar beszédre. Bizonyos azonban az, hogy a szólamalakítást, a szók szólamba gyűjtését nem ismerő jambikus verselésnek feltétlenül hatással kellett lennie a szólamok széttördelésére. Verselésünk a közelebbi másfélszázadban túlnyomólag ezzel a ritmussal élt, verselőadó gyakorlatunkat első sorban ezeken fejlesztettük. A jambikus verselés aligha ártatlan a szólamok iránti

érzék gyengülésében vagy pusztulásában. BABITS (Magyar ritmus: Nyugat 1923. I, 222—3) szerint a magyar ritmusérzék megéri még a hosszú s rövid szótagnak váltakozását is. A második tag különös kedvelésére, hogy a hangsúly a szólam második felére kerül akkor is, amikor ezt az említett idegen gyökerű genustisztelet nem magyarázza meg, — az emelkedő lejtésű jambusnak a magyar fülben való meghonosodása látszik legvalószerűbb magyarázatnak.

Mielőtt befejeznők eszmefuttatásunkat, még egy ellenvetésre kell megfelelnünk. Az idegen hatást nem bizonyítottuk be kétségtelen erővel, hátha belső fejlődésnek az eredménye e „torz“ hangsúly! Ha idegen hatásra fejlődött ki, jogunk van ellene küzdeni; de ha független attól, akkor esetleg el kell fogadnunk mint nyelvtényt. — Ha elvileg megengedjük is ez ellenvetést, mégis azt kell rá felelnünk, hogy még ez esetben sem fogadhatjuk el. Miért? Azért, mert beszédünk hangsúlyának sorsa elválaszthatatlan kapcsolatban van nemzeti ritmusú versünkével. Akár az ütem a magyar vers alapegysége, akár a tag — mint NÉMETH LÁSZLÓ tanítja szemben ARANY JÁNOS-sal, NÉGYESVEL s HORVÁTH JÁNOS-sal —, ha szólamainkat e szünetekkel és a közeprecsúcsozott nyomatékokkal széjjelszaggatjuk, az ütem üres, legfeljebb össze nem álló szótagokkal kitölthető időtartály marad, a tag pedig, mely a beszédből születik, létre sem jöhet. Ritmusérzékünk, a XVIII. század vége s ARANY JÁNOS óta igen meggyöngült a nemzeti versidom irányában. A helytelen hangsúlyozás a nemzeti ritmus iránti érzék további gyengülését munkálja. Vegyünk egy példát: *sok embert láttam* (helyes hangsúlyozás) — *sok embert láttam* (helytelen). A helyes hangsúlyozású változat arra adhat ösztönzést, hogy e szókat valaki magyar ritmusú versbe fűzze, mivel 3—2 osztású magyar sornak érezhető; a helytelen hangsúlyú változat ellenben harmadfeles jambusnak fogható fel. Könnyű volna nagy sor példán igazolni, mennyire nehezzé teszi a helytelen hangsúlyozású beszéd nemzeti ritmusú költészetünknek és ritmusérzékünknek akár az A r a n y J á n o s-féle szabályosabb változatban, akár A d y E n d r e kötetlenebbjében való megerősödését.

*

Azt hiszem, sikerült valamelyest érthetővé tennünk e dolgot célját: e káros hangsúlyváltozás ellen küzdenünk kell. Ha a hiba még nem általános, ez csak biztatónk legyen a minél erőteljesebb gátvetésre. Mik ennek a módjai?

Minden tanárnak, de különösen a magyar tanároknak ki kell alakítaniok beszédükben a helyes tagolást és hangerőelosztást. Kell ismerniök a bűnalkalmakat — hol megy a beszéd a legkönnyebben lépre —, hogy sikerrel tudjanak küzdeni e bűnök ellen. Aki igazán magyarosan akar írni, kell tudnia latinul, németül, vagy legalább is jól kell ismernie a latinizmuso-

kat, germanizmusokat. Ugyanígy vagyunk a helyes hangsúllyal. S ha sikerült kifogástalan hangsúlyú beszédre szert tennünk, ne rejtjük véka alá az igazságot, ne tűrjük közömbösen a vétkeket. Tanítványaink is beszéljenek kifogástalan hangsúllyal.

A helyes hangsúly beszédünkben való kialakításának munkájában jelentős segítséget nyújt a magyar vers ritmusa. Miben áll ez? — erről mindmáig nincs egyöntetű vélemény. Nincs verstanunk, mely összeegyeztetné az ARANY—NÉGYESY-féle verstant HORVÁTH JÁNOS és NÉMETH LÁSZLÓ tanításával. A magyar ritmusú vers a magyar beszédben meglévő hangsúly-lehetőségeket aknázza ki, arra épít. Akinek lelkében, sőt fizikumában eleven erővel él a magyar ritmus, annak beszéde aligha követhet homlokegyenest ellenkező törvényeket. A helyesejtési versenyeken a magyar beszéd szólamainak épségben tartását, a szavalóversenyeken a magyar vers ritmusának éneklés nélküli érvényre jutását szorgalmazni — elsőrendű feladatai nyelvünk ápolásának.

Ha nyelvünknek valóban megromlott a hangsúlya, ez nem kis jelentőségű dolog. Szókincs, szófűzés, mondatfűzés, hanglejtés, hangsúly, mind sajátos kifejeződési formái a nemzeti léleknek. Ha itt idegen formák kerülnek felszínre, ezektől a nemzeti lélek sem mentesülhet. ARANY JÁNOS ezelőtt kilencven évvel reménykedve várta, hogy „nincs messze az az idő, hogy a nemzeti ritmus a magasabb nyelvű költéssel is megfér; különösen líránk betölti hivatását, ismét összhangzásba jó nemzeti zenénkkel s léssen idomban, s tartalmilag testestül, lelkestül magyar“ (ÖM. V, 325). Ez nem történt meg. Pedig megkönnyíthette volna az ARANY korában még népi színvonalon álló nemzeti zenéknek közben legmagasabb európai színvonalra emelkedése. ARANY — bár látta az idegen formák szükségességét (X, 524), maga is jócskán élt velük — tudta, hogy a nemzeti költészetnek nem elég csak tartalmilag (lélekben és nyelvben), hanem formailag, ritmusában is magyarnak kell lennie. Éppen ezért elsőrendű feladatának érezte, hogy „visszaadja a magyar ritmusnak a költészetben . . . a nemzet kára nélkül el nem idegeníthető jogait“ (V, 325). Hát ilyen el nem idegeníthető joga a magyar beszédnek a helyes szó-, szólam- és mondathangsúly. Ha ezeket a jogokat elidegenítik tőle, ez nem történhetik meg a nemzet kára nélkül.

BULÁNYI GYÖRGY SCH. P.

Borzsova.

Máramarosban ered, Ugocsán átfolyik, Beregben torkollik a Tiszába a *Borzsa*. Ma már csak így röviden *Borzsa*-nak mondják, de az öregebbek még mindig tartják magukat a régiebb, egy szótaggal hosszabb alakhoz, a *Borzsová*-hoz. A régi idők

csakis ezt az utóbbit ismerték, mert az ugyanilyen nevű várat, falut és a borzsovai főesperességet emlegetni igen sokszor volt alkalmá a hivatalos kancelláriáknak. Ez aztán meg is látszik a névnek feltűnően sokféle írott alakján. Csak a XIII—XV. századból való okleveleket véve figyelembe, ezt a nevet a régiek írónádja 34 esetben tette papírosra, de éppen tízféleképen. Legrégibb feljegyzése Anonymus 14. fejezetében „castrum *Borsoa*“. Az alakváltozatok időrendben így következnek: 1214: comes de *Borsua* (CodDipl. III, 1:163) | VárReg. 39. (271.) 1219: comite de *Borsoha* | VárReg. 253. (59.) 1220: *Borsua* | 1249: *Borsua* (HazOkm. VI, 53) | 1256: *Bursua* (i. h. VI, 87) | 1261: comitatus *Bursua* (ÁrpÚjOkm. VIII, 6) | 1275: *Burso* (HazOkm. VI, 212) | 1284: *Burzua* (i. h. VII, 185) | 1284: *Borsva* (i. h. VI, 309) | 1284: *Borsua* (i. h. VI, 312, 314) | 1287: *Borsoa* (i. h. VII, 203) | 1295: fltv. *Borsua* (KárOkl. I, 22; ORTVAY, Vízr. I, 145) | 1314: *Borusua* (KárOkl. I, 44) | 1317: *Borsua* (ZichyOkm. I, 154) | 1321: *Borsua* (CodDipl. VIII, 2, 307) | 1322: *Berusua* (AnjOkm. II, 58) | 1325: *Borsua* (i. h. II, 206) | 1341: *Borsua* (KárOkl. I, 146) | 1353: *Borsua* (MIHÁLYI 32) | 1355: *Borsua* (i. h. 37) | 1367: *Borsua* (KárOkl. I, 285) | 1372: *Borsua* (ZichyOkm. III, 470—1) | 1391: *Borzava* (PETROV, Drevn. gramoty 127, 153) | 1414: fluv. *Borsua*, Joannes de *Borsua* (KárOkl. II, 14) | 1417: *Borsua* (MIHÁLYI 212) | 1418: fl. *Borsua* (MIHÁLYI 223, 224), poss. *Borsva* (i. h. 223) | 1421: poss. *Borsua* (i. h. 257) | 1463: fl. *Borsowa* (MIHÁLYI 456), „*Borsowa* havassa“ (i. h. 457) | 1462: Benedictus de *Borsua* (i. h. 440) | 1478: *Borsua* (KárOkl. II, 441).

A név jellemző hangjának *z* és *s* jellel való rögzítése ingadozó. Származásának megállapítására nézve, valamint a *zs* hang szempontjából a névalak kettejét tekintem fontosnak: az 1284 évi „terra pozdum castrensius de *Burzua*“ (HazOkm. VII, 185) és az 1322. évi *Berusua* (AnjOkm. II, 58) formákat. Ezek ugyanis a legjobban bizonyítják, hogy akár a vidékre, akár a várra vonatkozólag a név mindig *zs*-vel *Borzsová*-nak hangzott, akkor is úgy, mint a legújabb időkig, akárhogyan is írták le a *zs* hangot.

A név eredetére nézve az eddigi nézet az, hogy a névadás alapja *Bors* kún vezérnek a neve.

MELICH JÁNOS sokszor tette szóvá ezt a nevet (MNy. III, 47, EtSz. I, 493, bővebben¹ MNy. XXII, 3—4²). Szerinte: a magyar *Borzsova* egy föltett szláv **Borševo* vagy **Borševa* név átvétele; ez a magyar *Bors* személynévből alakult a mellék-

¹ Ehhez csak azt jegyzem meg, hogy a „castrum“ nem a mai Borzsova falu helyén feküdt, mert a falu ma is megvan minden vár nélkül, viszont Anonymus vára a falutól délre 5 kilométernyire állott, a mai Vári községnél, védekezésre nagyon alkalmas helyen, t. i. a Tisza és a Borzsova szögében.

² És HonfMg. 129, 208. — A SZERK.

névi *-ov* képzővel úgy, hogy *Borsova* vára, amely állott már a X. században is, egykor egy *Bors* nevű úré volt, a szláv alattvalók pedig ezt a várat **Borševo*-nak vagy *Borševa*-nak nevezték; ebből fejlődött azután a magyar *Borsova* és a rutén *Berešava*, ahogy a rutének a folyót és a falut a Lex. 1773. szerint hívták. PAIS DEZSŐ ezt a *Borsová*-t igen sokszor emlegeti (MNy. XVII, 161¹, XXIV, 115, XXXI, 267¹, XXXIII, 278); a név magyarázata Magyar Anonymusában (108) érinti, illetőleg voltaképen MELICH nézetét visszahangozza, amikor úgy vélekedik, hogy a földrajzi név *Bors* személynévként szláv *-va* képzővel való megtoldása, s jelentése 'Borsé', azaz 'Borsnak a tulajdona, helye'.² — MELICH fenti magyarázata azután logikusan a folyónév eredetére is érvényes volna.

Ezek a magyarázatok, véleményem szerint, nem lehetnek helyesek. Először is azért, mert magyarul a folyót is, a falut is *Borzsová*-nak nevezik, az pedig valószínűtlen, hogy vár és falu folyónak adott volna nevet. Másodszor azért, mert ruténül a falu és folyó neve nem *Bere-š-ava*, ahogy a Lex. 1773. tökéletlenül írja, hanem helyszíni megfigyelésem szerint *Berežava*, s ez nem mindegy, mert az utóbbiban *Bors* nevet már nem kereshetjük.

A „castrum“ jelzővel említett *Borsova* és az élő *Borzsova* névhez *Bors* vezérnek semmi köze. Akárhogyan is iparkodunk összekapcsolni a föltett **Borševa* nevet *Bors* vezérével, mindenképen szemet szúr az a *-va* képző. Hogyan jutott ehhez, ha a tőszót magyarnak vesszük?

Itt először is bizonyos nehézségeket kell lebírnunk.

A Boldva-melléki vár valóban *Bors* vezér birtoka volt. Ámde mi lehetett volna az oka annak, hogy ő egy másik várat is építsen Ugocsában? Borsodtól idáig légvonalban legalább 250 kilométernyi a távolság, a tatárjárás tanulságainak megismerése előtt az idők pedig olyanok, amikor ezen a végvidéken várépítésre a magyarság nem igen gondolhatott, hiszen védelmül ott volt a verécei kapu.

Ha meg a folyó *Borzsova* nevében a magyar *Bors* név vagy akár a *bors* közzzó volna, akkor ez olyan színt adná a dolognak, hogy a felső Tisza-vidék szláv lakossága tekintélyes folyójának nem adott volna nevet mindaddig, amíg oda Árpád hadaival *Bors* vezér is meg nem érkezett, s a saját jól ismert vizét erről a nagy úrról csak azután nevezte volna el. Pedig a *Borzsova* nem is afféle kis patak, mert hossza éppen 115 kilométer, torkolatánál pedig, a mai Vári falu közelében ezek a régi szláv lakosok földvárat is tudtak emelni. A valóságban bizony ezek a szlávok adtak nevet a folyónak, tehát egészen természetes, hogy képzője nőnemű *-ava*. Ez a nőnemű alak

¹ Itt nem. — A SZERK,

² L. még PAIS: ScriptRerHung. I, 53. — A SZERK.

pedig teljesen érthetetlen volna, ha a név eredetileg várra vonatkoznék, mert a szláv *gradъ* 'vár' hímnemű. Várra vonatkoztatva tehát a név *Boršovъ* lenne.

Az *-ova* vagy *-ava* képző ezek szerint nyilván nem a várral van kapcsolatban, hanem határozottan a folyóra vonatkozik, mert a folyó szláv *voda* vagy *rěka* neve nőnemű szó. A szláv nőnemű alak tehát azt bizonyítja, hogy a folyónév, nem pedig a várnév az eredeti. A vár- és falunév a folyó nevéből alakult. Mivel pedig *Borzsova* várát már Anonymus említi, kétségtelen, hogy a XII. században már megvolt, és valószínű, hogy mint ősi földvárat a honfoglalás előtti szlávok is már várnak használták.

A vár neve, látjuk, elválaszthatatlan a *Borzsova* folyó nevéből, s ennél fogva a „castrum Borsova“ a. m. 'borzsovai vár' és éppenséggel nem 'Borsnak a vára'.

Mit jelent mármost a *Borzsova* folyó neve?

Helyneveket a nép mindig logikusan ad, mégpedig természeti valóságok megfigyelése alapján vagy történelmi adottságokról, személyekről. Ennek a víznek is a természet munkája, illetőleg ennek megfigyelése adott nevet, mégpedig nagyon találóan.

A tárgyalt víznévvel összefüggésben a 'betula'-ra, a nyírfa szláv *brěza* nevére nem gondolhatunk, mert a *Borzsa* ~ *Borzsova* egész hosszában, megfigyelésem szerint, nyírfának még csak nyoma sincs.

Akit pedig a *Borzsova* névnek a *Berzavá*-val, a Temes mellékvize nevével való látszólagos hasonlósága arra csábítana, hogy a dák *berz*, szláv *brzъ* 'sebes, gyors' szóra gondoljon, és ebből vezesse le az ugoccai folyó nevét, ahogy ez már meg is történt,¹ ugyancsak megjárna, ha végig tekintené ennek a víznek egész útját. A *Borzsová*-ra ugyanis akármi mást lehetne ráfogni, csak azt az egyet nem, hogy gyorsan folyik. A valóság ennek tökéletesen az ellenkezője. A *Borzsova* forrásvidéke a Máramaros — Ugocsa határán terpeszkedő havasokban van, tekintélyes 980 méter tengerszíni magasságban. Forrásától kezdve 15 kilométernyi úton át Nagypatak (Velikij Izvor) néven valóban gyorsan fut, sőt rohan ezen a csupa lakatlan, mert művelhetetlen sziklás területen; mire azonban leér a legelső lakható helyre, Bereznik faluba, tengerszíni magassága már csak 385 méter.² E miatt a valóban nagy szintkülönbség miatt, helyszíni tapasztalatom szerint is, hegyi jellegét itt hirtelen elveszíti, futása egyre-egyre csökken, úgyhogy mire Dolhánál kiérkezik a Nagyalföldnek ide beszögellő csúcsához, folyása az előbbi hegyi jellegnek éppen az ellenkezőjére változik. Az Al-

¹ MOÓR ELEMÉR, Die slav. Ortsnamen d. Theissebene 16 és KADLEC, Valaši a valašské právo. Praha, 1916, 216.

² Boržava v Podkarpatské Rusi. (Zeměpisné práce. Řídí Jiří Král.) Bratislava, 1932. I, 63—4.

földnek ez a beszögellése Dolhától lefelé nagy V betűhöz hasonlóan egyre-egyre szélesedik, s mire Komjátnál és Komlónál a V betűt szegélyező utolsó dombok is elmaradnak a víztől, a Borzsova már szeliden mindvégig az Alföld sík mezein halad. Azonban a mélyen fekvő mederben ezt inkább vánszorgásnak lehetne mondani, mert útközben vízből Karaszlótól kezdve kilométerekre terjedő hatalmas mocsárnak is eleget juttat. Útjának legnagyobb részében folyása már olyan csendes, akár a Tiszáé, amelybe Vári alatt már csak 110 méter tengerszíni magasságban torkollik. Az első 15 kilométernyi útnak fiatalos hevéssége azonban évről-évre érzeteti hatását ugyancsak kiadós áradásokkal. Ennek pedig nemcsak az lett a következménye, hogy mindkét partjának árterületén évről-évre csak kukoricát termelhetnek a lakosok, hanem egy nagyon fontos földrajzi jelenséget is teremtett. Síkföldi útja ugyanis már Dolhától kezdve hajdanában laza agyagos talajon vezetett, s ilyen talajúak a V betű szárait tevő kísérő domborok ma is. Ebbe az agyagrétegbe a tavaszi áradások még az ősi időkben olyan mély ágyat vájtak ki a *Borzsová*-nak, hogy ez a víz Dolhától kezdve már kavicsos-homokos talajon ugyan, de állandóan 6—8 méter mélységben folyik a part pereméhez képest, sőt, mint magam megállapítottam, Dubróka falunál a jobbspart 12 méter magas. E miatt a Borzsova mindkét partja a víz tükre felett feltűnően magas.

Véleményem szerint a folyó logikusan éppen magas partjaitól kapta a *Brěžava* nevet. Ez a 'hegy, part' jelentésű *brěg* szóból (☞ tót *breh*, orosz *bereg*, rutén *bereh* stb. <ős-szláv *berg*) szóból alakulhatott, amelynek melléknévi alakja ruténül nőnemben *berežava* (*rika*), azaz 'partos, magaspartú folyó'.¹

Hogy a várnak és folyónak a neve mindig *zs*-vel hangzott, s így nincs semmiféle összefüggése az *s* végződésű *bors* szóval vagy *Bors* személynévvel, erre nézve bizonyítékaim a következők: A folyó mai neve ruténül *Berežava*, szabályos alakulás a régi *Brežava*-ból. Így írja *Borzsova* falu rutén nevét a Lex. 1773. is, bár tökéletlenül, *Bere-s-ava* alakban; ez egyúttal azt is bizonyítja, hogy a XVIII. század végén a ma már feledés felé haladó *Berežava* névalak — így mondja e vidék rutén lakosságának öregebbje mind a folyónak, mind a falunak a nevé² — általános volt. A várhoz tartozó falu magyar neve ma

¹ Nyilván ugyanebből való a csikmegyei *Borzsova* falu neve. Orbán B., Székelyföld II, 74 szerint *Borzsova*.

² PETROV ALEKSZEJ a falvakat nem járta, úgy mint én, mert ő csak levéltárakban dolgozott, Ungváron, Munkácson. Helynevekre (egyébként sok egyébire is) vonatkozó értesüléseit nem a néptől szerezte, hanem iskolázott uraktól; ezeknek rutén nyelvérzéke pedig tapasztalatom szerint rendkívül romlott, tehát megbízhatatlan a nyelvi jelenségek megfigyelésére és igazolására.

szintén *zs*-vel, *Borzsová*-nak hangzik, s nincs ok annak feltevésére, hogy az Árpádok idejében *s*-sel hangzott volna. Bizonyítja ezt a névnek két régi okleveles alakja. Egyik az 1284. évi *Burzua*, másik az 1322. évi *Berusua* alak. Ennek az utóbbinak olvasása bizonyosan *Bëruzsva*, mégpedig egy előbbi *Bërzsova* > *Bërozsova* fejlődéssel. Az előbbit inkább csak a *zs* hang miatt említtem. A régiek bármily nehézkesen is írták le ezt és a többi nyolc névalakot, bizonyos, hogy a *z* és *s* betűkkel *zs* hangot iparkodtak rögzíteni valamennyiben.

Hogy a nevet tökéletlenül és annyira ingadozóan írták, ennek oka éppen a név szláv voltában kereshető. Számtalan példánk van arra, hogy az efféle nem magyar szavakat a scriptorok bizonyos módosításokkal írták le, ahogy éppen a fülük hallotta. A *zs* hang jelölésében 1240 előtt sohasem tettek különbséget *z* és *s* jel között, s úgy látszik, a tatárjárás után is sokáig ez volt a gyakorlat, míg aztán ez a két betű össze nem házasodott (vö. KNEZSA: MNy. XXIV, 324).

A *Brežava* névalak mellett tanúskodik, úgy látszik, az 1391. évi bizánci följegyzés is (ha ugyan hű a kései másolatban följegyzett alak), amely a körtvélyesi apát püspöki joghatósága alá tartozó nagyobb területek között a *Berzava* nevet is említi (PETROV, Drevn. gramoty 127 és 153 MIKLOSICH után). Ez annyit tenne, mint 'Borzsova tartománya', amint a magyar kancellária is a 'provincia *Borsova*' nevet használta. A hiteles görög szövegben ennek a *Berzavá*-nak a megfelelője *loumpepek*. Minthogy a *μτ* ebben *b* hangot jelölhet, én magyar szónak olvasom: *jó bereg*, azaz *Bereg-jó*, úgyhogy nyilván a Borzsova vizének régi magyar nevét akarta jelölni.

Mindezek szerint a „castrum“-nak és az egész „provincia *Borsova*“-nak a *Borzsova* folyó adott nevet, amely a honfoglalás idején a szlávok ajkán *Brežava*-nak hangozhatott. Ez aztán magyar ajkon *Brëzsava* > *Bërzsova* > *Borzsova* fejlődésen ment át, rutén ajkon pedig szabályosan *Berëžava* alakot öltött. Ezt a ruténes alakot a *Borzsova*-ra rövidült magyar alak lassan, de véglegesen ki fogja szorítani. Még a csehok is ezt a magyaros alakot használják, nyelvüknek megfelelően *-va* toldattal, *Borzava* alakban. Siettetni ezt a folyamatot a hivatalos világ, valamint az iskola a magyar és cseh impérium idején egyaránt.

SZTRIPSZKY HIADOR.

PETROV adatai, pl. a „*Meževyja nazvanija*“ című könyvében levő helynevek, dűlőnevek legnagyobb részükben nyelvészeti célokra nem használhatók, mert igen sok gyűjtője ezeket hibásan írja le, sőt rutén hang- és alaktani sajátosságokat hozzáidomította az orosz nyelvhez.

Szótörténeti adalékok és észrevételek.¹

kölcsonöz. Ez az ige a NySz. szerint MA. szótárában fordul elő először. A NySz. mondatos idézetei pedig csak Csú ziból és Faludiból valók. BALLAGI ALADÁR mutatott rá arra, hogy igénk megvan már a MünchK.-ben is a 135. és 141. lapon (Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár 236). A NySz. Csú z-i-féle idézete azonban nem pontos, mert *kölcsonözne* alak olvasható benne, holott Csú z-i „Zengedező Sip-Szó” című könyvében (1723.) nemcsak az idézett 168. lapon, hanem másutt is, számtalanszor *ny*-es ejtésű *kölcsonyöz* írásmódot találunk: „túlajdonnokból [így] *kölcsonyözött* fzőkkel” (32. l.), „dicsőfséget [így] *kölcsonyözne* magának” (168. l.), „hogyan *kölcsonyözhet* dicsőfséget az magának” (uo.), „Jesus füz annyától *kölcsonyözött* fzent teltét . . . kenyérré változtatta” (409. l.). A jésített ejtést egyébként csupán CzF.-ék ismerik a *kölcsony* szó alakjában, akik azt mondják róla, hogy a határozói *kölcson* szó (pl. *kölcson* ad valamit) mellett a *kölcsony*-t némelyek „különösebben” főnévül használják.

lébuc. Mint besztereci s későbbi helyesbítés szerint egyúttal rétközi tájszó volt közölve, jelentésének, közelebbi jelzése nélkül MNy. XX, 146 (vö. hozzá i. h. XXII, 70). Nyilván ugyanaz, mint a MTsz.-beli *libuc* 'bíbic' madárnév.

lóhús. A NySz. nem ismeri ezt a szót. Pedig előfordul egy Csepregen kelt 1544-i címezetlen levélben, amelynek aláírása: „Chemey Papa az N. [olv. Nagyságod] regy zegyn zolgaya”. Ez a jobbágy egyebek közt így panaszkodik meg nem nevezett urának: „Menny időtől fogwa az földseges kyralt zolgalta N., mynd nag'sagoddal woltam, nyomorwsagot nagyot szenwettem, Bwdara fel menwen, meegh *lo hwstys* ettem nag'sagod mellet” (Lvt. I, 137).

magányos. A *magános* szónak ezt az újabbszerű *ny*-es alakját a NySz. csak 1807-i adatokból, Gvadányi Rontó Páljából ismeri. Előfordul már 1720-ban Koháry István „Munkács kövarában szerzett versek” című művében (III, 18): „*magányos élet*”. Ezt a versgyűjteményt a NySz. egyáltalában nem dolgozta volt föl.

máma. Egy ellenkező véleménnyel szemben részletesen bizonyítottam azt, hogy ez az időhatározó szavunk a *már ma* kifejezésnek összevonódásából származott az előrész *r*-jének kiesésével. Perdöntő adatul a népnyelvi *mámma* ejtasmódra hivatkoztam, amely éppen a vita idején bukkant föl (l. MNy. XXIV, 49, 282, 348). Ezt az adatot megerősíti egy újabb elbeszélésben a következő népi mondás: „*mámma* piac van” (BpHirl. 1936. VIII. 29. 10.). Az egybeforradt *máma* szóban az eredeti *már* előtag képzetét ma nem érezzük már. Ez teszi érthetővé az ilyen mondást, mint: „Törökselyem a keszkenóm, | Tegnap hozta a szeretóm. | De *már máma* elhagyott” Farkas Imre „Nótás kapitány” című operettjében. Ez a körülmény természetesen nem döntheti meg a *máma* szónak mondott magyarázatát.

¹ L. MNy. XL, 283—9.

mándruc. Ezt a szót TOLNAI VILMOS mint szókinésünk „rejtvényét” említi, mikor J ó k a ira hivatkozik, aki ezt az orosz-lán ősmagyar nevének tartotta (MNY. XXI, 91). Eddigelé csak a MTsz. ismeri ebből a bihari szólásmódból: „Oly ehés vagyok, hogy a *mándruckövet* is megenném”. PROHÁSZKA JÁNOS az Üstökös című élelapanak egy 1873-i számából ’krampusz’-féle jelentéssel ezt idézte: „Hozzá ne érj gyerek [a nagybajszú krampuszhoz], megesz a *mandrucz*” (Nyr. XLII, 328). Az utóbbi jelentéssel kell valami összefüggésben lennie a *mándrucfene* szónak, amelyet én gyermekkoromban, a hetvenes években egy szolnok-dobokamegyei származású polgárembertől káromló kifejezéseként sokszor hallottam: „Hogy a *mándrucfene* egye meg!” stb.

ma-nem-ett. Ezt a kifejezést már MA. följegyezte szótárában ’famelicus, famelicus’, tehát ’éhes’ értelmezéssel. PP-ban is megvan és CzF. is említi az időhatározói *ma* szó 2. jelentése alatt. A MTsz. szerint a Székelyföldön egyetlen adat alapján tréfás, gúnyos használata van, és ’ismeretlen idegen’ a jelentése. Én is mint tréfás kifejezést ismerem gyermekkoromból Nagybányáról. Olyankor szoktuk volt használni, mikor valaki iránt érdeklődtek: ki az? ki volt az? és nem akartuk az illetőt megnevezni. Ezt feleltük csak: *Manemett*. De tisztában voltunk a kifejezés három szóból álló voltával és szó szerinti értelmével: *ma nem ett*, azaz: *ma nem evett*, mert utána szoktuk vetni: „tegnap a szemivel se látott”. Hogy a kifejezésnek ’éhes’ volna a jelentése, azt egyáltalán nem éreztük. Nem lehetetlen, hogy a Székelyföldön is csak így használják a *manemett* szót, és az ’ismeretlen idegen’ jelentést az adatközlő kellő alap nélkül vonta el.

miszlik. A MTsz. kérdőjeles *miszli*, *miszlik?* címszó alatt ezt a szólást idézi az Arany—Gyulai-féle Népkgy.-ből egyetlen adatul a Székelyföldről: „*Miszlikbe megy*: apró darabokba”. Magát a *miszlikbe*, nyilván *-be* ragos alakot most három mondasban is olvashatjuk Kivi „Seitsemän veljestä” című regényének Kodolányi Jánostól való fordításában: „A furkot az én fegyverem, ezt a görcsöset markolom meg s magára vessen, akinek a koponyája *miszlikbe* török” Hét testvér 22. „Simeoni: Nem kell azért betörni az ablakot,¹ hanem tárgyaljunk szépen a kántorral. Juhani: Eredj a pokolba, tárgyalj az ördög-gel. — *Miszlikbe* az a *ablakot*¹ és ki a *dutyiból*” i. h. 53. „Félre az útból. Különbben *miszlikbe* *taposlak*,¹ mint a kozákló a részeg vásárost” i. h. 143. A fordító tudtommal dunántúli származású lévén, a szó nyilván ennek a vidéknek a népnyelvében is járatos lehet.

monda. A régi *monda-monda* kifejezésből, esetleg a szintén régi *të-monda*, *të-mondád*, *tëmondáság* ből elvonódott *monda* szó történetéhez (vö.: NyÜSz.; TOLNAI: Nyr. XXIX, 166; PAIS: MNY. XXXV, 135) érdekes adat a következő is: „Tsak a’ *mondom mondát* üzik, és vélek szüületett nyelvességgel azt fetsegik-ki, a’ miről halgatni kellene” Szlav Pál: Böltességhez vezető-út. 1779. 138.

¹ A ritkítások tölem valók.

nagyobygygya. Ezt a DomK. 95-beli igealakot LOSONCZI ZOLTÁN (pontatlanul *nagyobygygya* közléssel) az -ít képző adatai között „különös analógiás alakulás“-nak tartja (NyK. XLVI, 441). Nincs semmi alapos okunk arra, hogy az alakot ne egyszerű íráshibának tekintsük *nagyobeygya* azaz *nagyob(b)éjtja* helyett. Az -ít képzőt ugyanis ez a nyelvmemlékünk általában -eyt alakkkal írja (mint pl. *segeytevket* a. m. *segítőket* 99, *kezereytenessel*, ma: *kényszerítéssel* 103 stb.), a *tj* = *ty* helyett pedig máskor is *gy* betűt használ (pl. *taneygya* a. m. *tanítja* 107, kétszer).

növény. Ez a szavunk először 1735-ben bukkan föl *nyövevény* alakban és melléknévi értelemmel (l. NyÜSz.). Minthogy *növény*-nyé való továbbfejlődése már a nyelvújítás korába esik, nem lehetetlen, hogy csak tudatos rövidítés és nem természetes egyszerűjtés, ahogyan HORGER gondolja (MSzT. 127). TERESTVÉNYI Cz. FERENCNEK tehát a *hitvány* szónak kétes magyarzatában (hogy ez a *hi* 'üres' melléknév föltehető **hit* igei származékából -vány képzős névszó volna) a *növény*-nél régibb mintára, teszem az *ásvány* (l. OkISz. és EtSz.) szóra lett volna jobb hivatkoznia („Magyar közszói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban” című tanulmányában 9, a *Hituand* név alatt).

nyaláncsi. Szolnokdobokai tájzsó, a. m. *nyalánk* (l. MTsz.). Nézetem szerint a *kiváncsi* mintájára keletkezett, annyival is inkább, mert a nyalánkság néminemű kíváncsisággal is jár, a nyalánk ugyanis szeret kutatni az éléskamrában. (A *kiváncsi*-ről l. MNy. XXXIX, 328.)

nyilám? BÁN ALADÁR „Képek a finn nép életéből” című könyvében (Bp. 1905. 24) ezt írja: „Fontos sajátága volt az is a pirttinek [a fiuu ház egyik nemének], hogy nem voltak ablakai, hanem csak széltében hosszúkás nyílásai (régi szóval mondhatjuk: *nyilámai*), melyeket tolható deszkatáblával zártak el”. A szót aztán alább is (33) használja: „A régi *nyilámok* helyett apró üveges ablakok vannak”. Ilyen régi szóról azonban sem a NySz., sem az OkISz. nem tud, és azóta sem akadtam sehol nyomára.

oztog-? LOSONCZI ZOLTÁN „A magyar tövéghangzók” című tanulmányában a -g gyakorító képző előtti zárt hangzóra a CornK. 29. lapjáról egy ilyen *oztog*- igét idéz. A mondott helyen ilyen szó egyáltalán nincs, és el sem képzelhetem, miféle ige lehet ez, ha valahol a kódexben mégis előfordul.

papa, *papál*. BÁRCZI, SZÓFSZ. csak a *papa* 'étel' főnevet tárgyalja, azt mondva róla, hogy „gyermeknyelvi szó, de a m-ba talán a németből”. En- azt hiszem, hogy mind a *papa* főnév, mind a *papál* 'eszik' gyermeknyelvi igénk latin eredetű. A latinban ugyanis van *pāpa* és *pappa* ejtésű gyermeknyelvi főnév 'étel' jelentéssel (FINÁLY), és van *papo* (*papare*) és *pappo* (*pap-pare*) 'eszik' jelentésű ige is (DU CANGE, FINÁLY). Ez utóbbiból a *papál* olyan alakulás, mint *praedico*-ból *prédikál* stb.

patika. Ennek a görög eredetű és közvetlenül a közép-latin *apothica*-ból magyarázódó szavunknak (l. BÁRCZI, SZÓFSZ.) nyelvünkben névelőnek érzett és kiesett szókezdő *a*-ját csupán nyelvjárási *apatika*, *apatyika* alakja mutatja föl, ez az ejtése azonban valószínűleg tót hatás (l. Nyr. XIX, 502—3 és Mátyus-

föld nyelvjárása 20—1). A régiségből ilyen teljesebb alakra csak egyetlen adatot idézhetünk, úgymint Madáts Gáspárnak kéziratos munkája címét: „Haazy Apateka“, amely 1628-ban íródott és amely Weszprémi Istvánnak, a „Succineta Medicorvm Hvgariae et Transilvaniae Biographia“ című munka szerzőjének kezében még megfordult (l. a „Centvria altera. Pars posterior“ rész 231. és 232. l.). Madáts könyvének átdolgozott és egyéb fűvészkönyvekből kiegészített XVIII. századi másolatában (Nemzeti Múzeum 2247. Quart. Hung. alatt) a cím már ez: „Hazý Patica“. Ez a XVII. századi *apateka* ejtés vagy szintén tót hatás vagy a latin *apotheca* alak módosulása.

rigó. Ennek a madárnévnek 1228-i személynévi adatáról TERESYÉNYI „Magyar közszoí eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban“ című tanulmányában (26) azt állítja, hogy az OklSz.-ban a *keserű* szó alatt található. Megvan biz ez a maga helyén, a *rigók* között is.

rím. HORGER, MSzT. 147 szerint nyelvújítóink a hosszadalmasnak érzett latin *cadentia* helyett (amely *kádencia* ejtéssel a hétköznapi nyelvben máig fönmaradt) a német *Reim* szót kezdték használni, pl. Kazinczy (l. NyÚSz.), „s ennek először *rima* alakjában próbáltak latinos külsőt adni“. Nem kellett a német *reim*-ot latinosítani, mert az ideig-óráig használt *rima* az azonos jelentésű és ismeretes olasz *rima* szó átvétele volt.

rizza. A *ríz* szónak ez a népies alakja, amelyet a MTsz. mint tiszavidéki szót említ, és amelyet másutt, például Tapolcán is mondanak, nyilván közép-latin eredetű. (Vö. *risa* DuCANGE.)

sor. A halmágyi nyelvjárás ezt a szót 'sorozás' értelemmel is használja: „E fiam immá másocócór vugt sor alatt.“ HORGER azonban e példát mint „eddig teljesen ismeretlen“ adatot megcsillagozva közli a nyelvjárásról szóló tanulmányában (NyK. XXXI, 416). Gyermekkoromban sokszor hallottam Nagybányán ilyen használatmódot: „már vót sor alatt“, „a jövő esztendőbe kerül sor alá“ stb. És nemrég Milotay István vezércikkében is ezt olvashattam: „1917-ben sor alá kerül [Veres Péter írónk], katona lesz“ (Új Magyarország 1943. IV. 16.).

szállomás. Jókai alkotta szó. TOLNAI VILMOS úgy vélte, hogy ezt az *Absteigequartier* magyarításaképpen a nagy regényíró a *száll állomás*-ból rántotta össze, „ahogy annak idején Bugát Szócsintana tanította“ (MNy. XXI, 93). Én azt hiszem, a szót Jókai a *szállás* szó tövéből, a *száll* igéből minden összerántás nélkül egyszerűen az *állomás*, *hallomás*, *tudomás*-féle főnevek mintájára képezte.

szófia beszéd. E kifejezés első részében SZARVAS GÁBOR a görög-latin *sophia* szót látta (Nyr. XIX, 34), magam pedig két magyar szónak, a *szó* és *fia* szavaknak összetételét kerestem (uo. 122). Ez utóbbi származás valószínűsége mellett szólhatnak az iménti hely adatain kívül a következők is: „El-is-hitette immár magával: hogy ezek Szó-fi [így] befzällések vólnának“ Dugonics: Etelka II, 71 (ez a személyragtalan *fi*-val levő alak eddig csak *Illeiből* volt ismeretes). „Kell-e könyv, a szomszéd könyve, | Biblia?« | »Mit nekem könyv, a beszéd mind | Szó fia“ stb. Vörösmarty: Petike. „Ha a beszéd nem szófia | És áll a géográfia“ stb. Arany: A hegedű. — A szó-fia ~

szó-fi viszonyára nézve vö. régi *hazafia*, *király-fia*, *világ-fia* (l. NySz.) ~ mai *hazafi*, *királyfi*, *világfi*.

talán. A *találom* rövidülésének tartjuk, s ezt a régi *talám* ejtés megerősíti. Ebből rövidülhetett közvetlenül a népnelvben igen sok helyütt hallható *tám* alak (l. MTsz.), amelyet Bärzci, SzófSz. nem említ.

tömzsi. Hogy ez a 'kiesi tömött vagy zömök testű' (CzF.) jelentésű melléknévünk a *töm* ige származéka, az alig lehet kétséges (l. róla: A -si képző eredete 21). Ezzel az alapszóval való összefüggését megerősíti a *töm* ige melléknévi igenevének, a *tömött* szónak hasonló értelemmel való használata is. Ezt a jelentést mint 4-iket már CzF. megállapította: átvittven 'zömök köpcös termetű, testű, mintha kitömték volna'. Példának ezt a kifejezést említi rá: *tömött legény*. A szónak ilyen használatára T a m á s i Á r o n székely írónk egyik elbeszéléséből a következő két mondatot idézhetem: „Fent [a székéren] egy keresztülvetett deszkán *tömött* székely ült“ (BpHirl. 1938. XII. 18. mell. I. 1.) | „Egy szép *tömött* menyecske szembejött velők“ uo.

utazik. A NyÜSz. e szóra legrégebb, szótári adatul PP. 1708-i kiadását idézi. Szövegben már F a l u d i t félszázaddal megelőzően előfordul C s ú z i n á l 1723-ban: „Ez [az oltári szentség] igazgattya *utazfodat*: ez gyámoléttya el-lankatt erödét“ Zenge-dező Sip-Szó 213. „Hogy *utazok* [így, olv. *utazók*] lévén, talán jól hörpentettek a' veres-gyúrkoból“ i. h. 62l. A -z képző előtt o hanggal, *útozni* alakban már Meggyesiben és Gyöngyösiben megtalálható (l. NySz.).

üll. A mai *ünnepet üll* kifejezés igéjének régi alakja tudvalevőleg *üll* volt (l. NySz.), és CzF. szótára ilyen alakban külön fölveszi még. Tévedés azonban HORGERnek az az állítása, hogy ezt az *üll* igét *ünnepet üll* vagy *névnapot, születésnapot üll* kifejezésekben ma is használjuk (MSzT. 43). Ilyen köznyelvi és irodalmi ejtésről és szóalakról sem újabb szótáraink (KB., SAUVAGEOT, BALASSA, A magyar nyelv szótára stb.), sem az Akadémia helyesírási szabályai nem tudnak.

vásár, vasárnap. E két szóról HORGER, MSzT. 179 azt állítja, hogy „alakjuk is, jelentésük is annyira közel áll egymáshoz, hogy valamiképpen rokonnak... érezzük őket.“ A *vasárnap* szó előtagja valóban hasonlít a *vásár* szóhoz, de a két szó jelentése a köz nyelvtudatban szerintem teljesen távol áll egymástól. Nyelvészekon kívül bizony senki sem érez a két szó között összefüggést. A közönséges nyelvérzék a *vasárnap* szóból csupán a *nap* elemet érzi ki annyira-mennyire, az egész szóhoz 'az Úr napja' fogalmat köti, de a hangsor öt első hangjára egyáltalában ügyet sem vet.

vésztpusztra beszél. A mátyusföldi nyelvjárásból van ez a kifejezés följegyezve és a. m. 'végtelenül, hiába beszél' (Nyr. IV, 175; l. Mátyusföld nyelvjárása 100). Eredetét megtaláljuk BERNOLÁK „Lexicon slavicum“-ában: „*wespust*, adv. *wespust Sweta*, in universum mundum, in immensum.“ Vö. a magyarban is: a *világba beszél* 'össze-vissza beszél' Szatmár megye Nagybánya | *be-szél a nagyvilágba* 'ua.' (SzhSz. 458).

virat. Ilyen címszó alatt olvasható (MNY. XVI, 53) a következő, 1772-ből való mondat: „amidőn *virat* kezdetével tur-

kevi asszonyok baromfiakat étetni összehívták.“ Ez a *virat* nem más, mint a legtöbnyire személyragos alakban mutatkozó *virradta* szó (l. NySz.), szófejtő írásmód szerint tehát *vir(r)adt* volna az alakja. Ilyen személyragtalan alakot az *-ig* ragos *virradt-ig*-on kívül a NySz. csak egyet tud idézni, Heltainak „*virattól fogua nap estic*“ kifejezésében.

vonsz. A mai *vonz* igének eredeti régebbi alakja (l. NySz.). A *z*-vel való ejtés eddigelé 1760-nál régebből nem mutatható ki (l. NyÚSz.). Annál föltűnőbb, hogy bár sem a MTsz., sem a Szhsz. nem tud róla, a népnyelvben, úgy látszik, máig is lappang. Erre mutat a szatmármegyei születésű Móricz Zsigmondnak következő mondata: „Nem *vonssza* ki a hínárból“ Kerek Ferkó. 1913. 334.

ZOLNAI GYULA.

Gyarmathi Sámuel levelei.¹

3.

Gyarmathi Sámuel levele Aranka Györgyhöz.

Göttinga 29. Mai 1795.

Méltóságos T. R. Assessor Ur!

Leg Drágább Joakaro Uram!

Hosszas halgatásomnak Göttinga végét szakasztá, melybe Aprilis végén szerentsésen megérkezénk, minekutánna December 15dikén Kolosvárból ki indulván, Debrezen, Pest, Poson, Béts, Praga, Dresda, Lipsia, Hala, Jena, Veimar, Erfurt, Gotha Schnepfenthal, Langensaltza, Mülhausen, utunkba estenek volna. Vajki szépek ezek a' helyek, és a' szorgalmatos munkásságnak melly sok szép'jeleit mutogatják mindenfelé. A leg érdemegebb emberek kikkel találkoztunk, ezek valának: *Prágába* Bibliothecarius Ungár, ki igen nagy erdemü Tudos. *Drezdába* Bibliothecar. Adelung²: B. Rachnitz, igen nemes guszтусu Tudos Ur. *Lipsiába*, Weise a' Kinderfreund iroja. Plattner a' Phil. Prof. és Heidenreich. Hindenburg Physci. Prog. Valóságos Tudos és érdemes emberek. *Hálába* a' Nagy Forster, kivel igen nagy barátságba estem. *Jenába* Bats Nat. Hist. Prof. és Bütner, egy véghetetlen lingvista, ki több nyelvekről akar Lexicont kibotsatni, mint a' Muszka Czarné Polyglottájában vagon. Itt a Litteratur Zeitung irojival is beszéltem, és jó rendin ki tanultam hogy mitsoda lábón allanak. Van vagy 300 dolgozo tagjok, mind öszve, kik rész szerint el holtak, és nagy reszek él. Praenumeransok 3000 van, és a' háboru alatt még szaporodott. *Veimárba* láttuk a' Nagy Wielandot, ki valoba meg érdemli nagy hirit. Egy óráig beszélgettünk vélle, és igen nagy gyönyörűséggel halgattuk. A Theatrumba menvén hallók a' híres Ifland Actort is. Ennek nem sok párja van Német Országban. Elébb valo a' Bétsi Brokmannál,

¹ L. MNy. XL, 215—24.

² NB Lexiconnya.

a' Dresdai Opitznál. Itt az Urfi a' Hertzegnél ebédle B. Kemény Simonnal. Gothába a' Hertzeg Astronomussa Zach, egy Magyar Orszagi ember, ki ezelőtt tengeri szolgálatba katonáskodott, kapitányságból végtére ide a' Hertzeghez vetődött, és igen sok szép Instrumentumai vagynak, mellyeket azonban nagy részin maga költsegin szerzett. A Hertzegné na gy kedvellője az Tsillag vizsgálásnak. Fel mentem volt magam is hozzá; mert egy Nagy pompás kastellyu hegyen lakik egy orányira Gothatol; de nem találhattam othon. Azt mondá erről Matsko, a' Casseli Astronomus, ki maga is Magyar Országi fi; hogy ez az Astron. Turris leg jobb instrumentumokkal van meg rakva, más Németországi Turrisok felett. Gothából kisétálánk 4 orányira Schnepfenthálba, és meglátogatók a' Saltman hires Oskoláját. Valoba szép, és sok jo vagyon benne, bár Erdélybe is lehetne egyet olyat állítani! Méltó hogy elolvassa a' Mlgos Ur minden ő könyveit, mellyekben ezen Oskolájának minden környülállásait leirja. A mig ilyen forma oskola fel nem áll Erdélyben; addig képzelődni sem tudnak az emberek hogy millyennek kellene lenni egy jozan okos nevelésnek? Es mi haszát lehetne annak várni? Schnepfenthálból két nap alatt Göttingába jutánk, holott megnyugodván 3 hétig, Pünköstre Casselbe menénk. Itt a' Land Gráfnak sok külömb külömb Cabinetben nagy gyönyörűséggel nézők; Nevezetesen a' Natur Cabinetben a' több nevezetesk közt meg vizsgálám jo az Elefánt Skeletonját, melly itt sokaig etelbe lakott; és abbol valósággal ki hozhatom azt, hogy a' Mlgos Urnál levő nagy *Maxilla* Al kaptza, valaha bizonyoson Eléfanté volt, nem külömben annak az ő igén nagy fogais. De a' mi figyelmetességemet leg inkább magára vonta, az vala a' Lánd Gráfnak kimondhatatlan szép Weisenstein nevü Anglus Kertje, mellynek leírásával egész könyv van megtöltve. A kik Verlitzbe a' Dessau Hertzeg igen hires Anglus kertibe is jártak, erősítik, hogy ez annál elébb valo, mert ez nagy hegyen áll, de amaz térbe. Az ide valo kertészszel megismerkedtem, és alkura is mentem, hogy nekem mindennemű *Arbor-* és *Frutex*-einek a' magvát, Laistromával együtt adja ki. Meg látom miként tellesiti igéretét.

Már a' Göttingai Professorokkal kezdek esmerkedni, és a' Bibliothecát vizsgálgatni, mellybe leg első gondom a' leszsz; hogy minden Magyar Historiára tartozo Nyomtatott vagy irt Munkák Laistromát egybe szerkeztessem, és az Erdelyi Mlgos Társaságnak le küldjem.

Nagy boldogság az Göttingában, hogy a' Bibliothecabol minden könyvet kiadnak egy olyan tzedulátskára, mellyet az ember valamellyik Professorral alolliratott.

Désen vagyon egy négy esztendős perem, egy Nagy apám-tol el zállógositott Ház, és ahoz tartozók felett. Meg eshetnék, hogy ezt a' Peres társam a' Királyi Táblára apellálná. Azon esetben fognám a' Mlgos Urat bizodalmoson kérni, hogy azon igen tsekélly, és hamar meg érthető ügyemnek pártját fogni, és minel hamarább eshető el döjtésében segedelemmel lenni méltoztatnék.

Az elmúlt két holnapokban mindenütt, valahol jártunk, előre ditsekednek vala, a' majd megnyerendő Békességnek ked-

ves hírével. Most látom hirtelen megfordult a' kotzka. De ki tudja, hátha éppen ez a' hirtelen nagy változás még hamarébb békesség keresésre hajtja a' Böltsebb sziveket. Adja Isten! Mert arra látom egész Európának ugyan nagy szüksége nagyon.

A' Mlgos Urnak igen betses szívességébe holtomig bizodalmoson ajánlván magamat; mindenkori hiv tisztelettel maradok alázatos szolgája
Gyarmathy Samuel

4.

Göttinga 21a Jul. 1795.

Domine Spectabilis!

Magam nem alkamatlankodtam volna; de T. Szendrei Uram utalita, hogy küldendő vállaszomat, a' Profefsor Ur kezibe küldjem. Hogy azért kivánságának eleget tehettek, szenvedje meg ezen tzedulátskám, és méltoztatsék a' szendrei Uram kezibe szolgáltadni, minél hamarébb mod leszen benne.

Itt nálunk Prufssus sergek utaztak által, negy öt rendbe is, a' mint mondják a' Vestphaliai széleknak őrzésére. Voltak pedig a' Zieten hires huszárai, kik magyar köntösbe lévén egy kis hazafi buzgoságot indita bennünk látáfa.

Tisztelem T. Proff. Basa Tsernátoni, és Zilahi uramékat; és az Urnak szíveffégébe ajánlott áthatatos szeretettel maradok az alázatos szolgája
Gyarmathi Sámuel.

P. S. Hogy az ur költfégit fáradtágát indemnízáljam, ide rekesztém ezen Schlötzer szászok mentő iráfából kiszedegetett vagdalodzófokat, olvaffa meg az Ur, és mutaffa magát mig, ebéd után egy pipa dohánynya ki ég. Jó lenne némely nevezetefebb Articuluffait refutálni is. Azt írja az VII. pagináján Praefatiojának:

Auch habe ich dem *prüfenden Kenner* sein *Gefehüft* sehr leicht gemacht, jeder meiner Behauptung steht der Beweis zur feite; meine Citata sind beftimt, treu und — — so stark auch mein beftreben war etc . . .

Ebből hát az láttzik ki, hogy nem sok legényt képzel a' ki vele szembe mérne állani, és ötlet megtzáfolni. Jo leszz leiratni, és T. Benkö Uramek által küldeni. Ha az emberek így nem köszörülük egymáft soha az igazfág ki nem jó vilagoffágra.

Nekem sok erőffitéfe helyefnek tettzik, ha nem mind is. Igaz hogy Hiftoricus tellyefféggel nem vagyok, de a' terméfzet világánál is okoskodhatunk egy egy lépéft. Bizom hat a' nagyobb lépéfeket a' tudákokokra.

5.

Gyarmathi Sámuel levele Aranka Györgyhöz.

Erfurt 23. Dec. 1796.

Méltóságos T. R. Assessor Ur!
Leg Drágább Joakaróm!

Még eddig szerentsém volt minden Erdélybe indított leveimnek megérkeztekben örvendeznem, tsak a' Mlgos Urhoz indi-

tott második tudositásom vala olly szerentsétlen hogy; talán; elveszett; mellyet a' T. Prof. Dosa Ur kezibe küldöttem volt Juniusba, vagy Juliusba. Mert ha ugyan el nem vezett volna; azolta bizonyosan annak valami jelit tsak tapasztaltam volna; mivel ugyan levelemben; melly ugyan hosszu vala (hat vagy hét pagina in 4to) egészszen bé iktatám a' Schlözer Szászokrol irt könyvinek Extractussát, mellybe nem kevés nevezetes dolgok valának. Nevezetes volt a többi között, hogy ő az Anonymus Belae Regis Notarius-t tsak Fabulának declaralja, és arra méltatlannak ítéli, hogy azon, mint erős fundamentomon a' Magyar Historia épülhessen. Nevezetesen pedig azért kell sajnálnom ezen tudositásom elvesztit, mivel még mostanság a' Mlgos Ur azt a' Schlözer könyvit kézhez nem kaphatja, illy okon: Schlözer annak két első Tomussát kiadván; (a' mint méltó okbol gyaníthatom) a' Szászoknak Erdélybe megküldötte, kiktől sok részben ujjabb tudositást vár; melylyet mihelyt vehet, toldalék gyanánt utánna nyomtattatja. Már addig; mig ezen Erdélyi tudositást nem veszi, 's ki nem nyomtattatja; tellyesseggel senkinek is, egy exemphart is ki adatni, hivatala elvesztése alatt (tudniillik a typographus legényeknek) meg nem engedi. Én az ő maga tulajdon Exemplarját olvastam el; mert hozzám igen jó.

Ha talán ezen levelem az előtte valonál szerentséesebb lenne, kezdek egy ujj és nem vólt dolog iránt írni a' Mlgos Urnak.

Én, ki a' mi szegény miveletlen hazánkba igyekeztem eleitől fogva valami köz haszonra tzelozo munka könnyebbitést kivinni; a többi között sokszor futtattam az eszemet azon, hogy miként lehetne a fonást nevezetesen Machina által veghez vitetni, hogy így; egy ollyan országba, hol kender, len elég terem és Gyapott is közel elég találtatik, 's gyapju is bővön van; sokkal könnyebben jutván a fonáshoz, mint eddig; sokkal többet is szöhessenek; és a' Slésiaiakhoz, olly sokszor; nállok is készülhető vászonért ne folyamodjanak. Ezen mostani kis Vácátiobeli Utamba vala szerentsém ezen igen nevezetes Problemának tökéletes megfejtéséhez. Langensalzában a' fogadóstól beszéd közben tudakolván hogy mitsoda fabrikák volnának ott, végre azt is említni találá, hogy egy embernél *Gyapott Fono Machina* is volna, mellyel ő anyit fonat, hogy sok száz kezek se vinnék azt véghez. Én ezt tsak mesének vélvén, utanna indulék és csak hamar a Városon feltalálám; még pedig nem tsak ezt; hanem többet, mert a' *Fono Machina* mellett még ahoz igen szükségesen megkivántato *Gyapott füsülő Machinát* is találék. Ezeket jól megvisgálván; este egy olly faluba szállék meg, mellybe ez előtt 12 esztendeig folyt az illyen Machinával valo fontatás. Már itt egész estvémet mind azzal töltém el, hogy egy abban igen jártas ember elébe számtalan kérdéseket veték, mellyekre ő nekem mind egyig megfelelvén, a dologba sokat világosodám. A' többi között végtére még azt is emlité, hogy Erfurtba sok efféle Machinákat láthatok. Mi vala nekem kedvesebb mint ez? El menék tehát mindjárt, Erfurtba megérkezésém után, *Lucius* Uramhoz, kihez az én emberem engem igazita; és imé ott mindeneket kedvemre láthaték. De midőn itt sok környülállásoktol tudakozodván; a' többi közt azt is találám kérdezni, hogy ki tsinálta ezen Machinákat? Szerentsés kérdés! Mert legottan meg tanita a jó *Lucius*, hogy

a' tulso uttzába *Peters* Uram, az a' derék, és elmés asztalos, ki efféléket eleget tsinál. Én is legottan ötet felkeresém; és vele egész estve kedvemre discourálván; im e következendőket tanulám:

1. El vezete ő engemet egy más *Fabricá*ba holott az ő tulajdon keze által tsinált három fono *Machinát* vala gyönyörűségem látni, melly mindenik 60 orsot perget vala; a' helyet, hogy az eddig látottak csak 36 orsojuak valának. Melly gyönyörűség illy kis teremést nézni! és a' szegény székely aszszonyokon siránkozni, hogy az egész Székely Aszszonyság egy fárságon; sok ezer mesék elbeszélése mellett nem pintzergethet annyí fonalat; a' mennyit 30 ilyen jó *Machina* ki készít. Ezen 60 orsolyu *Machinát* készítette *Péters* 70 Tallérért, vagy is 105 Rforintért. Vaj ki oltso! Nekem pedig a' *Modelá*jat Négy orsora megfogja készíteni 3 *Karoliné*rt, az az 6 Cs. Aranyért. Ennek neve *Zug Machine*.

2. Kérdém továbbá *Peters*-től, hogy füsülő *Machina* Erfurtban vagyon é? Nints, de tsinál ő azt is nekem -akkora nagyságot, hogy füsülhetek is rajta; de már formának, *Modelának*, tökelletes jó leszen. Ennek neve: *Krämpel Machine*. 12. Arany.

3. Azonba előmbe hordá *Peters* minden rajzolatjait az efféle *Machinák*nak, és a' többi között olyat mutat, mellyben ez vala a fő és betses tulajdonság; (s ez a' *Peters* találmánya) hogy mikor a 60 orsok közzül némellyeknek elszakad a' szála, p. o. Őtnek, akkor az 55 orsonak ne legyen szükség meg állani, míg az 5 szakadt szálát meg kötik, hanem az szünetlen lásson dolgohoz. Melly gyönyörű jobbítás! Ennek is *modelá*ját nekem meg fogja tsinálni, mellynek *Zirkel Machine* a' neve, és ára 8 Arany,

4. Tovább menénk a beszélgetésbe, és végtére az is kijöve, hogy ő olyan *machinát* is tud tsinálni, melly különbözik az ltól és 3diktól ebbe, hogy e' kettőre a' meg füsült gyapottat előbb kereken igen futolag, madzagi vastagságra, de igen puhán meg kell fonni; (melly puha modon három font gyapottat fonhat meg napjában egy személyly) es azon vastag fonalat alkalmaztatják a' *Zug Machinára* vagy a' *Zirkel Machinára*; mellyen, egy sing ilyen puha vastag fonalbol nyulik öt hat singnyi fonal, míg a' *Machina* pergeti.

Ez 4dik *Machina* tehát abba különbözik az 1 és 3. *Machinától*; hogy erre is tsupa fonatlan, de jól meg füsült gyapottat lehet rá alkalmaztatni és ő mindjárt meg fonja, még pedig ugy; hogy a ki életibe soha gusajt se látott, az is mindjárt fontathat általa. Ennek neve. *Lokh Machine*, az árra pedig a' *modelának*, negy szál fonalra tsinálva; 20 Arany, mert ez egész *Uhrwerk*.

5. Egy igen elmés *Ventsel* is emlegete, melly az ilyen *Machinák* mellett elmulhatatlanul szükséges. Ennek tsak rajzolatját adja; és othon is megtsináltathatjuk. Ennek neve: *Weif Machine*.

6. Van még egy más *Ventsel* neme, mellyen a' már meg font fonalakat, *Strimpf* kötés végett, kettesével, hármával, négyvel; vagy a' hányával tettik, ugy fel tekerhetni, hogy a' *Strimpf* kötő személyly kedve és kívánsága szerént valo erősegű *Strimpfet* köthet belőlle. Ennek neve *Zwiern-Mühle*, az árra, 2 Arany.

Már mikor én ezt mind így el halgattam, 's megalkudtam; bizonyosan mindjárt a 48 Aranyot olyan jó szívvvel le penderitettem volna; mint mikor egy jó kalap Zilahi tseresznyéért két krajtzárt kellett adnom; de a' pénznek nem létiért sok jó vásár elmaradt. Azomba, hijjába nints pénzem; mert ezt még is meg kell vennem, mert hogy ez a' mi hazánkban igen nagy hasznu és elő menetelű dolog leszen; (nem mint a Galerati sellyem Fabrikája) azt tudom a' Mlgos Ur is leg első tekintetre mindjárt által látja. Itt tehát mindezek után nem egyéb a kérdés, hanem tsak ez; hogy magam szerezzem é meg ezen derék Machinákra a' pénzt, melly levittel, fel mehet 60 's több aranyokra is; vagy pedig olly nagy erőlködést ne tegyek; hanem illy nagy hasznu dologhoz kezdeni merő, bölts előre láto Urral egyezőleg fogjak é munkához; ki, annak utánna is, midőn a' Modelákat nagy formába akarjuk meg készíttetni, a' több költséget erre ki szolgáltatassa, és egy illyen tsalthatatlanul nyereséget hozando munkához fogni merészeljen? mellyből itt; hol a' gyapott sokkal drágább; (töllünk jöven ide) már igen sokan meg gazdagodtak. Ezen drága Machinát hozta volt leg elébb mint egy 14 v. 17 esztendőkkal egy Bonfon vagy Baunfon, nevű Frantzia Brüsselből Langensalzába vagy Gothába, és azolta terjedett el ezen vidékbe. Még ezt Német Országnak is sok vidékei nem esmérik. Be kevély lehetne szegény Hazánk, hogy egyszeribe olly hirteleen által repülhetne belé!

Hogy ezekről még jobb képzelődésünk lehessen, ide irom rendre az árrokat is Nagyba tsinálva, és azt is; mellyik mennyit dolgozhatik 12 órák alatt.

A Zugmachine Nagyba ér: 105 Rfl. megfon 12 ora alatt 3 font gyapottat. Már pedig egy Aszszony a' kerékin tsak $\frac{1}{4}$ Fontot fonhat. A Krämpel Machine ér 90 Tallért, és megfűsülhetni velle 12 ora alatt: 50—80 Fontot. A Zirkelmachine-val meg fonhatni 12 ora alatt 8 Fontot. A Lochmachinéval megfonhatni 12 ora alatt 6—8 Fontot. A Zwiern-Mühlével feltekerhetni; 50 orsora készítve; 60 fontot 12 ora alatt.

Midőn tehát mind ezeket a' dolog meltosága szerint maga tulajdon szemeivel vizsgálhatja; és jövendőbeli hasznát az ember által láthatja; nem ok nélkül igyekszik annak miveletlen jó ki Hazánkba valo által plántálásában. Melly dolog méltóságát, tsak ezen igen rövid és hijjános leírásomból is; ámbár szemeivel a' machinákat nem láthatja a' Mlgos Ur; meg is észre vészi, és tudom, hogy azoknak haza szerkeztetésekben mind jó tanácsval, 's mind kalátstsal rajtam segitni természeti Hazaszeretetétől ösztönöztetik.

Mit gondol a' Mlgos Ur? Valjon az efféle Ország köz hasznára tzélozo dolgok nem interessálnák é a' Mlgs Gubernator Ur ő Exceját. Vallyon nem szeretné é, hogy az ember több efféléknek ki vizgálására is forditna időt, 's költséget is? Vallyon kívánna é segedelemmel lenni? Vagy talán, az Austriai Fabrikák, igen irigy szemmel nézvén, hogy mi; szegény Barbarus Koloniák valamit a' mesterségekben is iparkodunk; efféle igyekezetünket megfojtani suros köteleességeknek tartják; és ugyan ezen oldalról nézvén a' dolgot; nekünk is; efféleken iparkodoknak, az elő menetelben valo reménségre igen kevés, modot engednek, és

minden alkalmatosságot arra kikeresnek, hogy minket a' mi ügyefogyott, és tudatlan státusunkba szorgalmatosan megtartsanak? Erről vélekedésit a' Migos Urnak Az Első postán elvárom szivesen.

A Swetzia tüz oltó *Levet*, és a Mész oltás modját már a' Berlini Magazinbul ki dolgoztam; ha vállaszt vehetek be küldöm. Hát a' már ki nyomtatott Magyar Gyűjteménybül egyet Göttinga nem kaphatna é? En postán Brochuróket küldöztem le tétova, ha jól össze szoritja és keskenyen körül metszi a' Compactor; kitsinynek látszik. Nagyon vágnám rája tsak irnak rulla iminnet is, amonnat is; és még tsak a foglalatját se méltóztatik egyik is meg irni, pedig mi lelkesit és gyönyörködtet engem inkább, mint szegény Hazánk, előmenetelet jelentgető kis remeketskék látása. Küldjék el az Urak had lassuk hamar, mert várván várjuk, 's ohajtva ohajtjuk. Eddig foja az Erfurti tudositás, következik a Göttingai.

(Folytatjuk.)

JANCSÓ ELEMÉR.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Szokrény. Két rendkívül érdekes népnyelvi adatot közöl e szóra MÁRTON GVULA (MNY. XL, 312) Kalotaszegről: *szekrin* és *szekrén*. Ezekhez hasonlókat (a második szótagban rövid magánhangzóval) eddig csak Dunántúlról ismertünk: *szökrön* és *szökröny* (MTsz.). Bár a két dunántúli adat egymástól távoleső helyről és külön külön nyelvjárásterületről (Sopron m., Baranya m.) került elő, s ez máris valószínűvé teszi, hogy itt nem új fejleményről van szó két elszigetelt adat mégsem nagyon erős bizonyosság. Azonfelül meggondolni való ez is: éppen a Dunántúlról jegyezték fel azt a jelenséget, hogy az *-ény* szóvég magánhangzója megrövidült (BEKE Ö.: NYF. XXXIII, 7). E megfigyelés ugyan egészen más területre vonatkozik, s nyilván újabb jelenség (az *-in* az *-ény*-ből nem közvetlenül lett, hanem *-én* > *-in* fokokon át), és nem is igen vág a fenti adatok ö-jéhez, az *-ény* dunántúli történetét azonban nem ismerjük eléggé, de meg az is megfontolandó, hogy az ilyen művelődési szavak és szóformák, mint *szekrény* és változatai a tárggyal ide-oda vándorolhatnak, s ennél fogva megrövidült magánhangzójú alak mutakozhatnak ott is, ahol egyébként ily helyzetben a hosszú magánhangzó megmaradt. A távoli Kalotaszegről följegyzett adat azonban már alig hagy kétséget arra, hogy egykori föltevés, mely szerint a szó magyarázatában a *szekrén* alakból kell kiindulni (MNY. XXVIII, 200), helyes volt. Az „area isolata“ elve alapján ugyanis az ilyen egymástól távol eső elszigetelt formák megőrzött régiségek (M. BARTOLI, *Introduzione alla neolinguistica* 3; DAUZAT, *La géographie linguistique*).

Ha azonban így van a dolog, semmiesetre sem lehet helyes az az ó-felnémet (!) *scrîni*-ből (hosszú *i*-vel) származtatás, melyet MÁRTON is elfogad. Ó-felnémet rétegből nagyobb valószínűséggel származtatható szavunk különben aligha van, s legfőljebb a *püspök* kerülhet szóba (vö. MELICH: NYK. XLIX, 281 kk.). De a

magyar rövid *ë* (*i*, *ö*) és a szókezdő *sz-*, mint már régebben is kifejtettem, éppúgy valószínűtlenné teszi az olasz *scrigna*, *scrigno* vagy a latin *scrinium* alakokból való származtatást is. Marad tehát, mint legnagyobb valószínűség, a vallon *scrin* etimológia, melyet régebben ajánlottam (MNY. XXVIII, 199 kk.). Az akkor felsorolt vallon-nyelvi alakokat most megszereshetem még egy-egyel. J. HAUST azóta megjelent „Dictionnaire Liégeois”-jában (Liège, 1933.) olvashatók a következők: „*serin* arch[aique], F[orir]¹ m. éerin, coffret; — coffre, armoire:² *lukáz e li* ~, *i-gn-a on pan* (Noëls. 148); *dja co del sôye divins mi* ~ (ib. 155); en ard[ennais] (Stavelot, Wanne) le *scrin* est encore auj. un grand coffre pour les habits²...” (581).

BÁRCZI GÉZA.

Hamind. „Huzd rá, cigány, csak azért is, Ha mindjárt az ingemért is!” — Petőfi e két verssoráról kért valaki felvilágosítást tőlem. Különösen az érdekelte, hogy a *ha* kötőszó miért és vajjon csak Petőfinél kapcsolódik-e a *mindjárt* határozóval. KLEMM ANTAL „Magyar történeti mondattan”-ához utasítottam, amiből megtudható, hogy a *ha* kötőszóhoz megengedő mondatokban gyakran kapcsolódik nyomatékosítóként a *mindjárt*. KLEMM példái azt is bizonyítják, hogy ez a kapcsolat ’wengleich’ jelentéssel a XVIII. század óta az irodalmi s a népnyelvben egyaránt közkeletű (596–7). A magam részéről még azt is hozzátettem, hogy a *ha mindjárt* szókapcsolatnak a régiségben egy *ha mind* kapcsolat volt az előzménye (vö. „*Ha mind* elkonzoltok, sem halok meg” NySz.) ugyancsak ’wengleich’ jelentéssel. A *ha mind*-et valószínűleg akkor váltotta fel a *ha mindjárt*, mikor a *mind* jelentéstartalmában elhomályosodott az idő jelentésárnyalata.

Egy adat megingatott meggyőződésemben. „Kiki adjon anynyit, a’ mennyit akar, vagy a’ mennyit adhat. Ditsősséges tétel, *hamind* tsekélysséggel is: de önként; és jó szivből Nemzetének diszt nevelni!” Kultsár István: Buzdítás a’ nemzeti theátrum’ felépítésére. 1815. Ez az adat azt látszik bizonyítani, hogy a *ha mindjárt* mellett nemcsak tovább élt a *ha mind*, hanem helyesírásának tanúsága szerint oly gyakran szerepelt, hogy összetétellé vált.

BÓKA LÁSZLÓ.

Kotorman. A *Kotorman* 1255-ből adatolt személynév (HazOkm. VII, 49), amely Csánki II, 155 szerint előfordul bács megyei királyi ember nevében is. Lipszky Vas megyéből ismer *Kotormány* nevű falut.

A *Kotorman* név eredetével R. NAGY LÁSZLÓ foglalkozott 1923-ban „Adalékok török tulajdonneveinkhez” című (NyK. XLVI, 124–37) dolgozatában. R. Nagy szerint a kérdéses név alapszava talán a török *gudur*- ~ *qutur*- ’dühöng, őrzöng; pajzánkodik, csintalankodik (gyermekről); megveszik (kutyáról)’ ige. „Az is

¹ Azaz előfordul FORR 1875-ben megjelent liège-i vallon szótárában, melyet annak idején én is idéztem.

² En ritkítottam.

lehetséges azonban, — folytatja R. Nagy — „hogy nominális eredetű s a csag. *qutur* 'fett, dick' szóval van összefüggésben... Utóbbi föltevés mellett szól még az a körülmény, hogy az említett *qutur*, *gotur* 'fett, glatt, dick, stark; stumpfnäsig' (ŞEİX SUL. Lugat-i ğag.) melléknévnek személynévi alkalmazásával is találkozunk. Vö. *Kotur*, Hulagu unokája, HAMMER, G. d. I. ch. I, 86; *Kuthur de Mysete* 150 magyar, kún és oláh között; *Kotur* de Radvan 1342, Anj. Okmt. IV, 230; Nicolaus dictus *Kotur* de Radvan 1396, gr. Zichy Okmt. V, 17.“ (I. h. 137.) — Az említett *Kotur*, *Kuthur* és *Kotur* neveket a csagatáj *qutur* 'fett, dick' (ZENKER) szóból magyarázza RÁSONYI NAGY 1927-ben „Taksony“ című (MNy. XXIII, 274—84) cikkében is (280). Ugyancsak 1927-ben megjelent „Valacho-turcica“ című (Forschungsarb. d. Mitgl. d. Ung. Inst. u. d. Coll. Hung. in Berlin. Berlin u. Leipzig, 1927.) tanulmányában RÁSONYI NAGY a *Sušman* < török *šišman* 'fett, dick' alapján a *Kotorman* nevet megint a csagatáj *qutur* szóból magyarázza. A török *qudur*- ~ *qutur*- igéből való régi magyar- rázat-lehetőséget már meg sem említi.

A *Sušman* < *šišman* 'fett, dick' párhuzam azonban nem biztosítja a *Kotorman* < : *qutur* 'fett, dick' magyarázat helyességét, mert az idézett csagatáj *qutur* szó jelentése nem 'fett, dick', hanem 'koszos vagy rühes (állat)'.

A csagatáj قوتور *qutur* szónak RADLOFF II, 994 a következő jelentéseit adja: 1. '(L. T.) fett, dick'; 2. '(Ab. ضعیف, خسته [RADLOFFnál sajtóhibával معیق]) schwach, krank'. — RADLOFF *qutur* adata nyilvánvalóan ZENKER (II, 712) szótárából származik: قوتور *qutur* '(L. T.) جرب gras; fett, dick; Ab. ضعیف خسته faible, malade; schwach, krank'.

A ZENKERNél előforduló *qutur* szóval THURY JÓZSEF foglalkozott „A »Behdset-ül-Lugat« című csagatáj szótár“ című (Bp., 1903.) értekezésében (29). Minden kétséget kizáró módon kimutatta, hogy a *qutur*-nak a ZENKERNél olvasható 'fett, dick' értelmezése félreértésen alapszik.

ZENKER a *qutur* adatot a „Luġat-i turki“ című munkából vette át. Ez a mű, amely inkább kalkuttai szótár néven ismeretes a török nyelvészeti irodalomban, a hanyag nyomtatás következtében tele van hibás adatokkal. A félreértést a *qutur* esetében is egy hasonló sajtóhiba okozta. A „Luġat-i turki“ a *qutur* szót a جرب szóval magyarázza. A THURYtól Isztambulban felfedezett „Behġet-ul-luġat“ című szótár azonban felvilágosít bennünket arról, hogy a جرب első betűje alatt csak egy pontnak kellene állnia (جرب). A „Behġet-ul-luġat“ így magyarázza a *qutur* szót: 'haiwān-i ġerbdār [koszos vagy rühes állat]'. Igazat ad a „Behġet-ul-luġat“-nak PAVET DE COURTEILLE szótára is: 'animale attaqué de la gale'. PAVET DE COURTEILLE értelmezését igazolja továbbá ŞEİX SULEİMĀN, VÁMBÉRY és VÉLIAMINOF-ZERNOF is.

A قوتور szó *qutur* átírása is helytelen. A kirgiz stb. *gotur* der Schorf, Grind, Ausschlag, die Krätze' (RADLOFF II, 609) alapján bizonyos, hogy a szó helyes átírása *gotur*.

Lehetséges, hogy ebből a szóból származik a kérdéses *Kotorman* név. A régi *Qotur* személynevet is PAUL PELLLOT (T'oung Pao XXXVII, 61, 3. j.) ezzel a szóval hozza összefüggésbe. Ez valószínűnek látszik. A „*qutur*“ 'fett, dick': > *Kotorman* magya-

rázat azonban mindenesetre tarthatatlan, mert, mint láttuk, a törökben 'fett, dick' jelentésű „*qutur*“ szó ismeretlen.

Malogya. DEME LÁSZLÓ „A hangátvetés a magyarban“ című értekezésében (MNYTK. 69. sz. 27) a magyar *malogya* szót a *magyal* (*muzsdaj*) szóval kapcsolta össze: *magyal* > *malogya*. — Ez a *magyal* > *malogya* hangátvetés azonban nem látszik valószínűnek. Nem valószínű, hogy a kétszótagos *magyal* szóból hangátvetés eredményeképpen háromszótagos — *malogya* — alak keletkezett volna, mert — amint ezt a DEMÉTŐL nagy buzgalommal összegyűjtött gazdag példaanyag meggyőzően bizonyítja — hangátvetés következtében a szavak szótagszáma általában nem változik. Ezek szerint a háromszótagos *malogya* az eredetinek tartott *magyal*-lal szemben feltűnő kivétel volna, amely külön magyarázatra szorul. Ezzel a magyarázattal azonban DEME adós maradt.¹ — DEME nem foglalkozott a két szó jelentéstani viszonyával sem, holott a *magyal* és *malogya* azonosításának nehézségei vannak ebben a tekintetben is. A MTsz. szerint a *magyal* a 'mohostölgy' neve, a *malogya* pedig 'egy fűfajta'. A *magyal* > *malogya* hangátvetés feltevése nem oldja meg ezt a kérdést sem.²

A *magyal* és *malogya* között mutatkozó esábitó külső hasonlóság minden valószínűség szerint egyszerűen a véletlen játéka, mert úgy látszik, hogy a *malogya* nem a magyar *magyal*-lal, hanem a bolgár *majaža* 'Salix viminalis' (GEROV III, 72) szóval függ össze. A szláv *majaža* > magyar *malogya* származtatás hangtani magyarázata azonban a szláv nyelvészek feladata.

Hatakos. A Zemplén vármegye bodrogi járásában fekvő *Hatakos* lakott helynek a neve értékes nyelvtörténeti adatnak látszik, mert nyilvánvaló, hogy a SchlSzőj.-beli híres *hatek* 'stomachus' szó lappang benne. Ezt az érdekes szót, amely SZAMOTA idejében rejtélyesnek látszott, NYÍRI ANTAL (MNY. XXXVIII, 49—50) a darányi *hatak* 'vastagbél kezdete' szóval vetette össze. A NYÍRITŐL közölt adat hitelét HASAN EREN (MNY. XL, 58) a szó noszvalyi *hatakos* 'hasas' (CzF.) származékával erősítette meg. Ezeket az adatokat KÁLMÁN BÉLA (MNY. XL, 231—2) a székelyföldi és háromszéki *hatag* 'bőrkiütés, pörsenések (kül. a hátan)' (MTsz.) és a Felsőőr vidékén feljegyzett *hatag* 'kelés, daganat' szóval egészítette ki. Legutóbb SZALAY LÁSZLÓ (MNY. XL, 306) a nyugati végeken használt *hatak* változatra hívta fel a figyelmet. — A felhozott adatok jelentései közötti feltűnő eltéréseket KÁLMÁN (i. h.) és SZALAY (i. h.) tárgyalta. SZALAY magyarázata értelmében a *hatak* eredeti jelentése 'has'. Úgy látom, ebben a jelentésében őrizte meg a *hatak* szót a *Hatakos* helynév is. Hogy

¹ Ezt a kérdést DEME nem érintette később sem, amikor a *magyal* és *muzsdal(y)* szó viszonyát tárgyalta (MNY. XL, 228).

² DEMÉTŐL függetlenül a *malogya* szót a *magyal* szó hangátvetéses alakváltozatának magyarázta nem régen N. SEBESTYÉN IRÉN is „Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben“ című (Bp., 1943. FgrÉrt. 7. sz. 37—42), tárgykör-monográfiájában.

helyes nyomon járunk, mutatja a *Hasastanya* helynév, amely ugyancsak Zemplén vármegye bodrogi járásában fekvő lakott helynek a neve. HASAN EREN.

Állkapca. *Állkapocs* 'állsont, Kinnladen' szavunk tudvalevőleg (l. Nyr. XLVII, 81) nyelvújításkori tudatos összetétel, melyet az ugyane jelentésű R. *állkapca* helyettesítésére képeztek, mégpedig valószínűleg azért, mert a régebbit érthetetlennek, de meg ízléstelennek is érezték. És egészen bizonyosan ez az oka annak is, hogy ez az új *állkapocs* a köznyelvben (és jórészt már a népnyelvben is) olyan gyorsan és alaposan kiszorította a R. *állkapca* összetételt. De teljesen ismeretlen mindaddig, hogy miért nevezték el őseink az állsontot *állkapcá*-nak. Mert ugyan mi köze lehetne ennek a csontnak a kapcához?

Én azt hiszem, hogy nyelvünkben két egymástól teljesen független *kapca* szó van. Az egyik a közismert *kapca*, melynek jelentése 'olyan vázson- vagy kelmedarab, melyet (harisnya vagy zokni hiánya miatt) a láb köré szoktak csavarni, mikor boeskort kötnek vagy csizmát, bakancsot húznak rá', s amely K. KATONA LAJOS valószínű feltevése szerint (MNY. XXVII, 126) honfoglalás előtti török (ó-csuvas) **qapsay*-ból származik. A mássalhangzó és magánhangzó közötti *sz > c* változásra még több más példát is lehetne idézni, és az elvárt szövégi ó helyén álló *a* is teljesen kielégítő módon magyarázható. (Ezt a *hulló* ~ *hulla*, *lengő* ~ *lenge*-féle jelenséget K. KATONA uo. tévesen magyarázta, de ennek részletezésére most nem akarok kitérni.) A másik *kapca* szláv *kopit'ce*-n alapul, melynek eredeti jelentése 'pata', s ebből másodlagosan (nyilván a hasonlóság alapján, mert éppen úgy fedi az ember lábát, mint a körömház az állatét) 'nemezből, posztóból vagy puha bőrből készült házicipő-szerű lábbeli' (l. erről MELICH, SzlJövsz. I, 1: 116 és ASBORN, SzlJöv. 47). A mi nyelvünk régiebb emlékeiből (l. NySz., OklSz.) ezen (2.) *kapcá*-nak csak második jelentésével való használat mutatható ki. Első jelentése a csak egyjelentésű, tehát félreérthetetlen *pata* javára már régen elavult. De hogy ez valamikor a mi nyelvünkben is használatos volt, bizonyítja az a körülmény, hogy az olyan lovat, melynek a körömházán valamilyen baja van, a Székelyföldön *kapcás*-nak mondják. Számba veendő az is, hogy más vidékeken *kaptás*-nak nevezik az ilyen lovat, s ebből való elvonásként magát a betegséget *kaptá*-nak (l. MTsz.). Ez a N. *kaptás* annak őrzi az emlékét, hogy régi nyelvünkben a *kapta* főnévnek is, éppen úgy mint eredetijének, a szláv *kopitona*-nak nemcsak 'Schuhleisten', hanem 'pata' jelentése is volt. (Ez utóbbi a mi nyelvünkben természetesen szintén a csak egyjelentésű, tehát félreérthetetlen *pata* miatt avult el.) De (2.) *kapca* szavunknak egykori, még a szláv *kopit'ce*-n alapuló '*pata' jelentése nemcsak a székely *kapcás* tájszó jelentését teszi érthetővé, hanem az állsontnak R. *állkapca* nevét is. E csont ugyanis az én nézetem szerint csakis alakjának a lópata alakjához való hasonlósága miatt kaphatta ezt a nevét. A nyelvújítás korában, mivel akkor ez a (2.) *kapca* szó már teljesen el volt avulva, persze már nem tudták, hogy az *állkapca* összetétel utótagja képletesen 'pata, körömház' jelentésű, tehát csakis

a 'lábborító vászon' jelentésű (1.) *kapca*-val azonosíthatták, ami pedig ennek a csontnak nemcsak (az ő nyelvérzékük szerint) értelmetlen, hanem ezenfelül még ízléstelen megnevezése is volt, mert ez a kapca bizony nem mindig hófehér és szagtalan. Nem csodáltnivaló tehát, hogy ezt a nem-nyelvészek számára furcsa *állkapca* szót *állkapocs*-ra „értelmesítették”. Furcsának ugyan még ez is elég furcsa, mert hiszen az *állkapocs* egyáltalán semmit sem kapcsol össze, de legalább nem ízléstelen.

Barkács. Ez a családnév nyilván olyan természetű, mint amilyenek pl. *Ács, Asztalos, Kovács, Molnár* stb., vagyis foglalkozásnévből vált családnévvé. Az alapjául szolgáló foglalkozásnév a *N. barkács*, melynek jelentései (az EtSz. sorrendje szerint): 1. 'lépesmézzel kereskedő', 2. 'fűrő-faragó, ügyeskező ember, ezermester', 3. 'enyveskező ember. tolvaj', eredete pedig az EtSz. szerint ismeretlen. Van e mellett *N. barkácsol* ige is, melynek jelentései (ugyane sorrend szerint): 1. 'büdösköves ronggyal kiveri a méheket a kasból s azután kiveszi a lépesmézet'; 2. 'foglalatoskodik, fűr-farag, ezermesterkedik'; 3. 'ballag, cammog, cselleg'. Az EtSz. szerint „nehéz eldönteni, hogy vajjon a *barkácsol* ige a *barkács* származéka-e, vagy megfordítva, a *barkács* elvonás-e a *barkácsol* igéből”. Én azonban ezzel szemben azt hiszem, hogy e kettő közül feltétlenül az ige az eredetibb, s hogy az ige végső fokon a *tarka* melléknév származéka.

Tarka szavunknak van tudvalevőleg *tarka-barka* ikerváltozata is (vö. pl. *csiga-biga, farkas-barkas, horgas-borgas* stb.), s ennek önállósult utótagja (vö. pl. *Andi-Bandi > Bandi, Öske-Böske > Böske, Ista-Pista > Pista, Anna-Panna > Panna* stb.) a melléknévi 'variegatus, bunt, buntscheckig' (→ főnévi 'a kikészített bőr felszínén váltakozó görcsös pettyegetések; nem egészen sima posztó') jelentésű *N. barka*. Ennek van igei *barkál* 'imitt-amott meghánt (szőlővesszőt v. botot)' származéka is (MTsz.), melynek gyakorítóképzős származéka a **barkácsol* > *N. barkácsol* ige. Ez utóbbinak (fentebb felsorolt) eléggé szétágazó jelentései közül bizonyára a (*'faragással cifráz' →) 'fűr-farag' az alapjelentés, s ebből fejlődtek aztán előbb általánosabb 'ezermesterkedik' (egyebek közt 'büdösköves ronggyal szerez lépesmézet'), majd (esekélyebb fontosságú munkákkal kapcsolatban) 'foglalatoskodik', s végül már csak 'jön-megy (cselleg, cammog, ballag)' jelentései is. És esakis ebből a *N. barkácsol* igéből való elvonás lehet (az *ácsol: ács, kovácsol: kovács, dajkál: dajka*-féle irányító sorok alapján) a *N. barkács* főnév, melynek eredeti jelentése szintén csak (*'faragással cifrázó' →) 'fűrő-faragó' → 'ügyeskező ember, ezermester' lehetett, de ebből egyfelől 'enyveskező ember, tolvaj' másfelől pedig (a *barkácsol* igének a méheket kapcsolatos fentebbi jelentése alapján) 'lépesmézzel kereskedő' jelentései is fejlődtek. A *Barkács* családnév a *barkács* főnév e jelentéseinek bármelyikén alapulhat.

Batonya. E 'gödény' jelentésű szavunk eredete az EtSz. szerint ismeretlen. Mivel van ó-magyar *Batonya* személynév (l. erről MELICH, SzJövsz. I, 2: 101 és BÁTRY: NNy. II, 124) és van

R. *Batonya* > *Battonya* helynév is, ezért valószínűnek tartom, hogy a személynévből egyfelől helynév, másfelől pedig madárnév lett. Ez tehát megint olyan személynévi eredetű állatnév volna, mint amilyent a *cakó*, *gáborján*, *gólya* szavak eredetének magyarázatával kapcsolatban (MNy. XXXVI, 249) már sokat idéztem.

Kubikos. Az olyan földmunkást nevezik e szóval, akinek a kiásott (és valamely kijelölt helyre talicskázott) földmennyiség köbmétereinek száma arányában jár a bére. De akkor miért nem *köbös* a neve? — Azt hiszem, hogy ennek művelődéstörténeti oka van. Mivel még sem a NySz.-ban, sem CzF.-ban, sem BALLAGI Teljes Szótárában nincsen meg, nem lehet nagyon régi szó, talán hatvan-nyolevan évvel ezelőtt keletkezhetett. S mivel kétségtelenül az Alföldről jutott be a köznyelvbe, valószínűleg az alföldi vízszabályozásokkal kapcsolatban jött létre. Ezen állami vagy általában hatósági közmunkák vállalkozói eleinte nem magyarok voltak, hanem kizárólag csak németek (főleg még magyarul nem beszélő zsidók), akik a munkások szegődítésével és a hétvégi bérelszámolással kapcsolatban bizonyára sokszor emlegették a német *Kubikmeter* szót, s ennek előtagjából képződhetett aztán a magyar földmunkások körében (a jelzős *kubikos munkás* kapcsolat rövidüléseként) a *kubikos* főnév. Ennek újabbban, valószínűleg a szintén foglalkozást, mesterséget jelentő *muzsikus*, *fizikus*, *kómikus*-félék hatása alatt, latinos géjú *kubikus* változata is keletkezett.

HORGER ANTAL.

Bapka, batka. Ilyen című cikkemben (MNy. XI, 23—33) bevezetéképen megemlítettem, hogy a *bapka* és annak *batka*, *bakma* alakváltozata a magyar nyelvterületen a következő jelentésekkel használatos: 1. *bapka* ~ *batka* ~ *bakma* 'obulus, sextans, quadrans, pfennig'; 2. *batka* 'aransúlymértékegység'; 3. *Bapka* tulajdonnév: temetőnév; 4. *bapka* 'házfödélnek való fejes zsopp'; 5. *bapka*(-levél) 'babér(-levél)'. Cikkem megjelenése után értesültem kecskeméti barátaimtól arról, hogy Kecskeméten a *Batka* családnév fordul elő, mások pedig arról tudósítottak, hogy a Felvidéken — magyar községekben is — gyakran találkozhatunk *Bapka* ~ *Babka* nevű egyénekekkel. E szerint a *bapka* ~ *batka* a magyar nyelvterületen családnévként is használatos. A *Babka* ~ *Bapka* ~ *Batka* családnév személynévvé lett pénznév: pénzneveknek személynévekként való felhasználása a magyarban nem ismeretlen. Ilyenek: 1487: „Bartholomeus Garas“; 1598: „Johannes Garas“ | 1495: „Mathias Kraychar“ | 1602: „Fillyér Miklós“; 1602: „Fillyér Tamás jobbágy“ | 1602: „Hatos János“ (OklSz.).

Az itt közöltek alapján idézett cikkem bevezetésében a 3. értelmezés így módosul: 3. *Bapka* ~ *Babka* ~ *Batka* tulajdonnév: a) *Bapka* temetőnév, b) *Babka* ~ *Bapka* ~ *Batka* családnév.

SULÁN BÉLA.

Edelény. Ma puszta Kónyitól délnyugatra a Koppány folyó mellett Tolna megyében. A kis helység a XII. században is meg-

volt, és az 1138/1329-i dömösi adománylevelél már „villá”-nak mondja. Neve ott *Edelin*, *Hedelen* (MNY. XXXII, 57/56,¹ 134/238). Későbbi adatok: VárReg. 17. §.: *Edelen*; 1234/XIV. sz. e., 1277: *Edelyn* (ZalaOkl. I, 7; ÁrpÚjOkm. IX, 191); 1397–1453: *Edelen*, *Edelyn* (CSÁNKI III, 423); 1499: *Edelyn* (SCHRAUF, Reg. Burs. Hung. Crac. Magyar tanulók külföldön III, 63); 1521, 1526: *Edelen* (CsákyOkl. I, 548, 563); 1530, 1531, 1543: *Edelen* (HédervOkl. II, 21–7, 42, 46, 150–2). — *Edelény* nevű helység van még Borsod megyében: 1333: *Edelen* (AnjOkm. III, 16–8); 1341, 1342: *Edelyn* (i. m. IV, 126, 226–7); 1351: *Edelyn* (i. m. V, 463); 1353: *Edelen* (i. m. VI, 79, 118); 1363: *Edelen* (CSÁNKI I, 165); 1382: *Edelyn* (i. h.); 1430: *Edelen* (i. h.); 1455: *Edelen* (CsákyOkl. I, 404); német neve *Edelin* (LIPSKY, Rep.) | Vas megyében: 1221/1240: *Edelin* (HazOkm. VI, 14); 1440: *Edelen*; 1465: *Edelyn* (CSÁNKI II, 745) | Szepességben: 1263/1278: terra *Odorin*, villa *Edelen* (SZENTPÉTERY, KritJ. 1349. sz.); 1263: *Odorim* (i. m. 1380a. sz.); 1298: *Odorin* (CodDipl. VI/2, 167); 1299/1412: *Oderin* (i. h. 210); 1299: *Oderinum* (i. h. 213); 1435: „*Odorinum* sive *Edelen*”, „oppidum *Edelen*” (CSÁNKI I, 250); ma: *Odorin*; tót neve *Odorin* (NIEDERLE, Narodopisná mapa uherských Slováků. Praha, 1903.) | egy hely: 1015/1158/1228/1657: *Hedelenfaka* (CodDipl. III/2, 127).

Az *Edelény* név személynévként is előkerül: 1217: *Edelin* (HazOkm. VII, 7; CodDipl. III/1, 198; ÁrpÚjOkm. IX, 142); 1265/1270: *Edelyn* (CodDipl. IV/3, 277).

A személynév német eredetű. Ó-felnémet *adal*, közép-felnémet *adel* 'angeerbter Adel' szóból alakult nevek, mint amilyenek *Adalbert*, *Adalbrand*, *Adalhard*, *Adalrich*, *Adalward* stb. (BAHLQW, Deutsches Namenbuch. Neumünster in Holstein, 1933. 18–9; HEINZE—CASCORBI, Die deutschen Familiennamen.⁶ Halle (Saale), 1925. 35, 117–8) rövidült alakjának *-lin* ~ *-len* kicsinyítő képzős származéka. Vö. *Adalin*, *Adilin*, *Adelenus*. 1006: *Edelen* (Nieder-rhein), *Ediling* (FÜRSTEMANN, Altdtsches Namenbuch I² (Bonn, 1900.), 160; SOGIN, Mittelhochdeutsches Namenbuch. Basel, 1903. 217). Vö.: STARK, Kosenamen der Germanen. Wien, 1868. 92–3; SZILASI: Nyr. XII, 252.

A magyar név egy 1000. év utáni felnémet *Edelin* ~ *Edelen* átvétele. A XI–XII. században több más német eredetű név is került a magyarba: *Oldor*, *Héder*, *Ecsér*, *Imre* stb. Ugyancsak egy *Adal*-kezdetű név rövidített német becéző-kicsinyítő képzős származéka az *Edele* személynév (FÜRSTEMANN i. h., HEINZE—CASCORBI i. m. 118), mely előkerül 1415-ben egy fejférmegyei tanú nevében (CodDipl. X/5, 645).

Nincs akadályja annak, hogy az *Edelény* helyneveket *Edelin* ~ *Edelen* személynévből származtassuk.

Az 1221/1240: *Edelin* (HazOkm. VI, 14) helynévi adatot MOÓR E. egyezteteti a vasmegyei *Abdalóc* mai német *Edlitz* nevével. Ez az *Edlitz*² szerinte egy német genitivusi *Edelins* régi helynévalak folytatása (Westungarn im Mittelalter... Szeged,

¹ Lap- és sorszám.

² Mert *Ledéc* német neve szintén *Edlitz*. Mindkét név < szláv **Ledьco* 'terra inculta' (i. m. 94, 36).

1936. 159—60). Hogy ez az azonosítás és etimológia jó-e, azt itt most ne tárgyaljuk (vö. SCHWARTZ, A nyugatmagyarországi német helységnevek 88—90).

Az EtSz. I, 1478 úgy véli, hogy a magyar *Edelin* személynév egy szláv *Odolen* személynévből való (vö.: MIKLOSICH, PON. 83; BRÜCKNER, SIET. 375), és hogy e magyarázatnál alig helyesebb SIMONYIÉ, aki már utalt a német eredetre (Nyr. XLIX, 90). A névnek 1138/1329. évi korai alakja azonban egy magashangú név átvételére mutat.

A szépeességi *Odorin* XV. századi két neve: 1435: „*Odorin* sive *Edelen*“ (MODL. 13467) eredetileg két különböző birtoknak, illetőleg helységnek volt a neve. Gondol erre ŠMILAUER is (Vodopis starého Slovenska. Praha—Bratislava, 1932. 196). Nyelvi eredet szempontjából is tehát két külön névnek kell azokat tekinteni. 1263/1298: „terra *Odorin*“ mellett folyt az *Odorin* patak: 1263: „iuxta fluvium Leuche et *Odorim* . . . iuxta rivulum *Odorim*(?)“ (SZENTPÉTERY, KritJ. 1380a. sz.). A patakot nem hívták soha *Edelény*-nek. — Az *Odorin* név (német *Drin*, tót „*Odorjn* vel *Odorjn*“ LIPSZKY, Rep.) eredete nem világos. A szláv *Odolen* személynévből nem származhatik. Talán inkább a szintén szépeességi *Odorica*, német *Odoritz* („allodium“ LIPSZKY, Rep.) névvel függ össze.

Az 1211. évi tihanyi összeírásban olvasható „ad pontem *Edenen*“ (PRT. X, 511) személynév az *Edelény* névnek hátraható mássalhangzóhasonulást tükröző alakja. Ennek másodlagos voltát bizonyítja az ugyanebben az oklevélben szereplő *Neurenche* (i. h. 510) személynév, amely *Leurench* (i. h. 515) > *Lörinc* nevünk származéka (GÁCSER: MNyTK. 58. sz. 33). — Az *Edelény* név 1138/1329: *Hedelen* (i. h.) alakja (így CodDipl. III/2, 127 is) írott forma *Edelen* helyett (MNy. XXXIII, 100).

SZABÓ KÁROLY (Új Magyar Múzeum I. foly. I, 373) — valószínűleg KRESZNERICS (I, 114) után — az *Edeles* és *Edelény* helyneveket egy gyökből (*edel-*) származtatja és a tatár *etil* ~ *etel* 'folyóvíz' szóhoz kapcsolja. SZABÓ DÉNES.

Szérdék. HORGER ANTAL MNy. XXX. 182 ez egyebek mellett 'aludtfej' és 'túró' jelentésű köznevünket a *szorul*, *szorít* ige -*dék* képzős származékának tartja. „Azért gondolom ezt,“ — írja — „mert az *agg-ik* igének (és különféle származékainak) eredetileg konkrét 'angustum fieri' jelentése (azonkívül, hogy közhasználatúvá vált lelki jelentése is fejlődött) szintén a tejnek túróvá való összeállására, összeszorulására specializálódott“ (i. h.). — HORGERnek e magyarázatát valószínűsítő tárgyi bizonyítékul a következő megjegyzést írhatom: Dés és Szatmárnémeti környékén (de alighanem országosan is) az alvadt tehéntejből (aludtfej) úgy készítik a tehéntúrót, hogy zacskóba teszik (vö. A Magyarság Néprajza II, 134), a savót belőle előbb nagyjából kiszorítják, aztán valahová a zacskót szegre akasztják, s egy fél vagy egy egész napig ott hagyják, hogy a még benne maradt savó is szoruljon, illetőleg csepegjen ki belőle. Az így keletkezett tejterméket tehát valóban nevezhették **szordék* > *szérdék*-nek.

Erdő gyapja, erdő szőre. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának valamelyik forrásában (sajnos, a jelzetet cédulámra nem irtam rá!) olvastam az 1869-ből származó, következő szövegrészletet: „Az egész Fickó erdő öszves gyapjáért, 12 év alatt levágandolag 40000 frt. kész pénzt ígért.” Az idézet a marostordai Magyaróra vonatkozó egyik iratból való. A szövegből nyilvánvalóan megállapítható, hogy *erdő gyapja*-n a forrás szerkesztője az erdő levágni való faanyagát értette. Hasonló szemléletből fakadó kifejezést hallottam és jegyeztem le néhány évvel ezelőtt a szolnokdobokai Szépkenyerűszentmártonban is. Itt ugyanis az erdő fájának eladásakor az *erdő szőré*-ről beszéltek. Úgy látszik, ez a kifejezés Szolnok-Dobokában más helyen is ismert lehet. Legalább is LŐRINCZ KÁROLY tájszó-közlésében ilyen adatot olvasok: „Szőr, p. o. az eklézsia eladta az erdeje szőrit, azaz fáját” (Nyr. I, 383). Érdekes, hogy a MTsz. szerkesztője a példamondatból tréfás használatra következtet, holott az eredeti forrásban erre vonatkozó megjegyzés egyáltalában nincs. Nem egészen pontos a MTsz. jelentésmeghatározása sem; íme: „Az erdő szőre: [tréf.] a fák.” A lábon álló fát mint növényzetet — legalább is Szépkenyerűszentmártonban — sohasem nevezik *erdő szőré*-nek. Nem mondják tehát azt, hogy milyen szép szőre van az erdőnek, hanem kizárólag a vágatás céljából eladott erdő levágandó faanyagát nevezik így. Mint Désaknán is csak azt mondják: „Eladta az erdő szőré”, azaz csak a fát adta el róla, de vele együtt nem magát a földet is.

Valószínűnek látszik, hogy mind az *erdő gyapja*, mind az *erdő szőre* kifejezés sokkal nagyobb körben ismeretes, legalább is Erdélyben, mint amekkora kört e két-három adat sejtet.¹

Kisanna, Kisó. Kalotaszeg jelenlegi helyneveinek összegyűjtése során egyik hallgatóm, GERGELY BÉLA a Kolozsvárral tőzomszédos Kisbácson jegyezte fel a *Ki smező* ~ *Ki s ómező* ~ *Ki s amező* helynevet.² Hogy így e helynév itt felsorolt alakváltozatai közül a másodikban ismét elém került a *Kisó* név, nem tartom érdektelennek a már régóta gyűjtögetett adatok alapján foglalkozni vele.

Először K ó s K á r o l y nak „Budai Nagy Antal” című drámájában (Kolozsvár, 1936.) találkoztam a *Kisanna* névvel, és csak azután lettem figyelmes kalotaszegi kutató munkám közben e név és a Kalotaszegen elterjedt *Kisó* női név kapcsolatára. Éppen ezért, Kalotaszeg helyneveit gyűjtögetve, közben átnéztem néhány református egyházközség anyakönyvét a *Kisanna* és a *Kisó* névre vonatkozólag. Ezek mellett azonban a helyszínen ’kérdőzködés útján is sok érdekes adatot szereztem. Ezeket itt alább felsorolom. Magyarókerékén a XVIII. század második feléből való anyakönyvekben találtam adatokat.

¹ Egyik tanítványom, a háromszéki Haralyból való GAZDA FERENC szíves közléséből tudom, hogy náluk nem ismeretes e két kifejezés.

² Vö. GERGELY BÉLA, Kisbács helynevei: Magyar Népryelv III. és tölem Kalotaszeg helynevei. I. Adatok. Kolozsvár 1942. 216.

Íme: „Anno 1788 Kereszteltem (t. i. a bejegyzést tevő lelkész) ... Die Ima Xbr. Szöts¹Istvánnak, és Kalo Ersébetnek egy Liányt *Kis-Annát*.“ Ilyen nevű leánygyermek keresztelésére vonatkozólag e forrásból és ebből a századból még öt adatot jegyeztem ki. Ezeket elhagyván inkább az 1805-ből való alábbi adatot közlöm: „Kereszteltem Poka Pálnak és István *Kisannának Kis annát*.“ Másutt: „(Eskettem) Tamás Györgyöt Szöts *Kisannával*.“ Egy 1826. évi vallatásból ezt írtam ki: „... ő néki maga dicsekedett István *Kisó* — mondta Tamás Ersök —, hogy néki a' Katona fejtőt 's Gyűrüt vett...“ 1841-ből olvastam még, hogy Koltcsár Györgynek és feleségének Póka Katának ekkor egy *Kisanna* nevű leányt kereszteltek. 1895-ben Kolesár Márton és Geren Anna leánya *Kisó*. Házigazdától, az egész életében Mogyorókerekén lelkészkedett BARABÁS ÁRPÁDTÓL megtudtam, hogy egy hetvenkét éves asszonyt ma is *Kisó néni*-nek hívnak, bár — mint magam is meggyőződtem róla — a lelkész 1869-ben (Tamás) *Anna*-ként anyakönyvelte. E faluban ma is él a *Kisó* név mint az *Anna* keresztnév alakváltozata. — Egy másik kalotaszegi község, Nyárszó református anyakönyvi bejegyzései között 1837-ből akadtam arra az adatra, hogy ekkor keresztelték „Kováts Jánosnak és Feleségének Sebe *Kisonak* Istvánt.“ 1832-ben Adorján Andrásnak és feleségének György *Kisonak* Györgyöt, 1840-ben Koltcsár Istvánnak és feleségének Imre Ersöknek ... *Kis Anna* nevű leányát, 1848-ban pedig Sebe Mártonnak és Vintze *Kisonak* Ersébetet keresztelték. 1833-ban Miklós *Kis Anna* nevű hétnapos gyermek temetését jegyezte be a lelkész. — Nyárszó leányegyházközségének, S á r v á s á r n a k anyakönyvi bejegyzéseiben is találtam 1830-ból két megkeresztelt *Kis Annát* is. 1837-ben megint Szabó Istvánnak és feleségének: Török *Kis Anná*-nak kereszteltek egy leányt. — A vele szomszédos K ö r ö s f ő n a református anyakönyvi bejegyzésekből az első ilyen adatot 1802-ből írtam ki; íme: „(Kereszteltem) Ifju Kovats Janosnak és Albert *Kisonak* Katit.“ Tovább 1805: „Kováts v. Ötves Jánosnak és Albert *Kisonak* Ersokot.“ 1814: „Uj kováts Miháj János Andrásnak és Korpos Katának *Kisot*.“ 1816: „Antal Martzi Jantsinak és Tamás *Kisonak* Ersokat.“ 1819: „Antal Márton Janosnak és Tamás *Kisonak* Katát.“ Ma azonban itt ilyen névre nem keresztelnek, sőt a régebben ilyen névre kereszteltek, illetőleg ilyen névvel becézettek közül is már csak egy él: Péntek *Kisó* vagy ahogy a faluban nevezik: Fetyi *Kisó*.¹ — Kalotaszentkirályon nem volt alkalmam utána nézni az anyakönyvi adatoknak, mert a régebbi egyházi levéltári anyag állítólag 1849-ben elégett. Ellenben a *Kisanna* és becalakja a *Kisó* név keletkezésére nézve azt az érdekes magyarázatot kaptam a hatvanhét éves CSÁKI MÁRTONTÓL, akivel a határt bejártam, hogy a „gyermek“-et (fiút) gyakran keresztelik az apja, a leányt

¹ Megjegyzendő, hogy régebben itt is használhatták az *Annók* keresztnévet, amelyről alább szólok. 1816-ból ilyen adatot írtam ki az anyakönyvből: „(Kereszteltem) Albert Mártonnak és Péter *Annoknak* Ersokot.“ Ma a faluban e keresztnév csak megkülönböztető név: *Tamás Anná*-t pl. *Annók Anná*-nak nevezik. Ugyanabból a családból egy öreg embert *Annók bopá*-nak neveznek (vö. a kalotaszegi *bopa* 1. 'nagyapa', 2. 'öreg férfi').

az anyja nevére. Így aztán a családban egyszerre legalább két egy nevet viselő is van. Ezért a gyermeket *Kis Gyuri*, *Kis Marci* vagy ha történetesen *Anná*-nak keresztelték, *Kisanna* néven emlegetik, illetőleg szólítják. Szerinte az *Anna* nevű gyermeket kis korában *Kisanná*-nak, nagy korában *Annók*-nak nevezik.¹ — Az előbbi magyarázat első részével mindenben megegyező felvilágosítással szolgált nekem Magyarokas (régebben: Nagyokas) református lelkésze, ADY LÁSZLÓ. Szerinte náluk a faluban az egyes családokban a legidősebb fiút mindig az apja, a legidősebb leányt pedig az anyja nevére keresztelik, s a kis gyermeket aztán *Kis Marci*, *Kis Gyuri*, *Kis Bandi*, illetőleg *Kis Kati*, *Kis Erzi* és természetesen *Kis Anna* nével is illetik.² Ez utóbbi név becealakja a *Kisó*; ez és a *Kisanna* név önálló keresztnévvé lételét már az is jelzi, hogy — mint előbb már másutt láttuk — itt is belekerülhet az anyakönyvbe. — A szomszédos Magyarokasokon is hallottam a gyapot-osztás alkalmával emlegetni egy Török *Kisó* nevű középkorú asszonyt, de nyelvi kalauzom, RÁC JÁNÓK JÁNOS (48 éves) nem tudott olyanféle névadási szokásról, mint amilyenről ADY LÁSZLÓ szíves közlése révén értesültem.³

A felsorolt adatok alapján úgy látszik, hogy Kalotaszegen az *Anna* névnek már a régiségben is volt *Kisanna* kicsinyítő alakja; ez azonban rövidesen önálló keresztnévvé fejlődött, és így attól kezdve az egy családban levő két *Kisanna* közül a gyermeket *Kisó* becenevvel illették. A továbbiak során azonban úgy, ahogy a gyermekkori becenev később is rajta szokott maradni a gyermekén, a *Kisó* név is önállósult, hiszen csak így kerülhetett be külön névként az anyakönyvi bejegyzésekbe. Érdekes azonban, hogy az *Anna*: *Annók*: *Kisanna*: *Kisó* egy töről szakadtsága ma is él, ez önállósulás ellenére is a kalotaszegi ember tudatában.⁴

¹ A történeti adatok, legalább is Magyarokerekén, az *Annók* nevet leány- gyermek- és felnőtt fejrénp-névként, használnak mutatják. 1798-ban „Szóts Andrásnak és Péter Iónának egy Léányt *Annokot*“ keresztelnek; azonban ugyanannak az évek anyakönyvi bejegyzései közt egy „Ferentz“ nevű fiú-gyermek apja Péter István, anyja Poka *Annok*. Egy 1800-i bejegyzésben az anya neve „Peter *Annok*“. 1806-ban a lelkész Tamas Pal Pistának és Vintze *Annok*nak *Annok* nevű leányt keresztel. 1807-ből is ilyen bejegyzést írtam ki: „Péter Pálnak és Molnár An(nana)k kétfősze születvén Ferentzet és *Annokot* (kereszteltem).“ Kalotaszeg más pontjain még nem gyűjtöttem az *Annók* névre vonatkozólag adatokat.

² Itt említem meg, hogy a nyugatmagyarországi Felsőőrön is a gyermek-nevek hasonlóképen alakulnak. A felsőöri népnyelv egyáltalában nem alkalmazza a *-ka*, *-ke* kicsinyítő képzőt a becenevek alkotására (IMRE SAMU szíves szóbeli közlése).

³ TULOGDY JÁNOS szíves szóbeli közléséből tudom, hogy Kalotaszegnek a nádasmenti részén, az előbb említett Kisbács közvetlen közelében levő Vistán is gyakori volt, és ma is az, a *Kisó* név; az ilyen nevű idősebb asszonyt is *Kisó néni*-nek hívják. TULOGDY úgy emlékszik, hogy gyermekorszon levő *Kisó*-kat a *Kiskisó* névvel illetik.

⁴ Nincs adatom rá, hogy ez alakváltozat-sor utolsó két tagja éle a magyar népnyelvi terület más pontjain is. Egy jel azonban mégis erre mutat, Erdélyi Józsefnek „A költő anyja“ című verséből ugyanis úgy látom, hogy a költő édesanyját *Kisó Erzi*-nek hívták (Nemzeti Könyvtár 50. sz.

A *Kisanna*: *Kisó* keresztnév kérdésének tisztázásával természetesen megmagyarázhatónak véltem a kisbácsi *Kismező* ~ *Kisómező* ~ *Kisamező* helynévváltozatok két utóbbijának előtagját is. Úgy gondoltam, hogy e három változat közül a *Kisómező*-t kell eredetibbnek tartanom, az előtagot tehát vagy egy női tulajdonos nevének vagy női keresztnévből alakult megkülönböztető-, illetőleg későbbi fokon családnévnek kell tekintenem (vö. a *Kisó Erzsi*, *Kati Gyuri*, *Annók Ilona*-féle Kalotaszegen egészen általános nevekkal). E cikk befejező részét ilyen értelemben meg is írtam, mikor JAKÓ ZSIGMOND szíves figyelemzetése révén az Országos Levéltár Archivum Fiscale anyagának (XXII. szekrény 38. fasc.) egy Bácsra vonatkozó 1734-i összeírásából többek között ezt az adatot írtam ki: „In loco vulgó(!): *Kise mező*, nuncupato.“ Ebből az adatból nyilvánvaló, hogy a mai *Kismező* ~ *Kisómező* ~ *Kisamező* helynévet nem lehet a *Kisó* becenévből magyarázni. Az igaz, hogy egyelőre a *Kisamező*¹ eredeztetését sem kísérelhetem meg. — Ez az eset újabb intelem, hogy a legvalószínűbbnek látszó helynévmagyarázat is helytelen lehet, ha nem áll rendelkezésünkre történeti adat.

SZABÓ T. ARTILA.

Bűvbájosság. Szombathely városa jegyzőkönyvében olvashatjuk „1617. 6. Junii“ dátum alatt (kiadva: Vasi Szemle IV, 21) a következőket: „Insuper ez dolognak iob alkalmattossaggal valo veghez viteleben magat chodalatos babona *bueos baiossaggal* (meliet ladaba reketzven tartot) segetette, ...“ Tehát a szónak itt nem elvont 'incantatio; Zauberei', hanem 'valamilyen varázslószer' jelentése van. A NySz., az OklSz. és a Tsz. szavunknak ilyen jelentését nem ismeri. A MTsz.-ből is csak az egy helyről, az őrségi Szalafőrről közölt *büauság*-gal vehető össze, amely ezt jelenti: 'bűbájosság, babonaság (szándékosan elvetett rongy- v. papiros-csomag, amelybe liszt, korpa, krajcár, sárgarépa, kenyérélesztő stb. eff. van belekötve babonaság végett, hogy azt, aki fölveszi és kibontja, megrontsa'. — Kár, hogy a jegyzőkönyv szűkszavú, és arról már nem mond semmit, mit tartott az illető „boszorkány“ a lábában. A tárgyi néprajz számára ez fontos volna, bár az is lehet, hogy egészen ártatlan, köznapi dolgot találtak a lábában, és csak a felhevült képzelet látott benne varázsszert.

Csiger. Egy 1827-ből való őrihodosi bizonyáglevélből idézhetjük a következőket: „Mire ez a' négy Könye ki Préselte a' maga Szőlejét abba sok idő tellett el, és ugyan azért a' Román-

5. l.). Erdélyi pedig, mint maga e versében is írja, egy „biharszéli kis faluban“ látta meg a napvilágot. Biharban tehát a *Kisó* már vezetéknevként használatos. Ez nem meglepő, mert különösen az olyan falukban, ahol egy-egy családnévnek sok viselője van, többek között Kalotaszegen és másutt is, szokásos megkülönböztető névként az anya keresztnévét használni. Szinte kétségtelen, hogy *Kisó Erzsi*-nek vagy az anyjának vagy valamelyik női felmenőjének *Kisó* volt a keresztnéve.

¹ Megjegyzem, hogy a *Kise*- előtag lehet tollhiba is az utótagban levő *e* hatására.

nak a' Mustja a' törköben az ideig *meg tzigarosult*, mire a' pré-selés reája került." (Vasi Szemle III, 211). Lejebb pedig kétszer fordul elő a következő kitétel: "... a' meg *tzigarosult* Must-ból..." (i. h.). A szónak ilyen alakváltozatát szótárainkban nem találtam meg. Olvasata nyilván *cigarosult*, bár a rövid levél a c-t csak egyízben jelöli még *tz*-vel, egyébként pedig 5-ször *cz*-vel írja. — Sajnos, ez az újabb alak sem szünteti meg a szó török-ből való magyarázatánál felmerülő hangtani nehézségeket.

Érdek. Szombathely városának jegyzőkönyvében olvashat-juk 1628-ból keltevezve a következőket: „Az Sellerek feleoll valo Allapoth hogy Elseoben űk is tartozzanak megh eskünnyi es az Varass keonyveben feolvetetni, minden esztendeoben kiki mind az eo *erdeke* szerint, Azokis az kik hazatt byrnak mert az adott az ház berbell fizetyk megh.“ (Dunántúli Szemle VIII, 255; első hat évf.: Vasi Szemle). A szó tehát (feltéve, hogy nem sajtóhiba vagy elírás *érdem* vagy *érték* helyett) több mint kétszáz évvel ezelőtt élt már, mint ahogy eddig tudtuk (vö. EtSz.).

SZALAY LÁSZLÓ

Orszok. HORGERNEK a székely *orszok* ~ *orszak* ~ *orcok* (?) szóra vonatkozó magyarázatához (MNY. XL, 297) megjegyzem, hogy lengyelül *orszyk*, ruténül és oroszul ugyanígy, oláhul *orșic* a. m. 'keresztidorong a rúd végén, amelyhez az előfogatot kap-csolják'. A székely *orszok* szintén ilyen rendeltetésű: belőle nyú-lik ki a szán rúdja.

SZTRIPSZKY HIADOR.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Annasszony. CSÜRY BALINTNAK a tiszaháti és ugocsai népnyelv magánhangzókivetéséről szóló tanulmányát olvasva, a népiségből idézett adatai között különösen sokat látok *asszony* köznévvvel kapcsolatosat (MNY. XXV, 163 kk.). Levéltári kutatás közben magam is akadtam néhány olyanra, melyben az *a* végződésű keresztnévre következő *asszony* esetében a keresztnév szóvégi magánhangzója kiesett. Egy 1583-ból való vallatásban ezt a részletet olvastam: „... az Nemes/ Azzony allath thwnya Illyk Gallaczý Annazzon...“ (MNY. XXXVIII, 53). Egy másik, 1617-ből való erdélyi forrásban „Kaza Kelemennek az felesége Zalanczi Borbarazoný“ szerepel (Erdélyi Nemzeti Múzeum Gr. Bánffy I. Nemzetiségi lt.). Kalotaszeg területén keltezett XVII. századi forrásaim között egy 1627-ből valóból idézhetem a követ-kező adatokat: „Huzar Istvane banfi *borbarazoni* Jobagia“ | „Petricuit (? értsd: Petrichevich) horuat *Kalarazoni* Jobagia“ | „banfi peterne fomliai *Christinazon* Jobagia“ | „beli (! Béli ?) Kelemene banfi *SufAnazoni*“ (i. h.).

SZABÓ T. ÁTILKA.

Katasszony. Az 1545-ből, illetőleg 1583-ból közölt *Annasszony* (l. fentebb) mellé feljegyezhetjük a *Katasszony* nevet is. Telegdy Pál ugyanis feleségének írt leveleit (1588—1594.) következetesen

*Vardaj(y) Kata*sonnak címezi (ECKHARDT SÁNDOR, Két vitéz nemesúr. A Magyarságtudományi Intézet kiadványa. Bp., 1944. 20—1, 24, 26—7, 30—41, 43, 45—7, 49, 50, 52, 55, 62—3). Hogy a magánhangzókiivetés jelensége a XVI. század végén általános volt, az Thelegdy János 1593-ban kelt végrendeletének következő mondatából is kitűnik: „Es az keth hugunkra Thelegdj *Khataz-zonra* Es Thelegdy *borbalazzonra*“ (i. h. 128.).

MIKESY SÁNDOR.

Ördögharapta gyökér. SZABÓ T. ATTILA és PAIS DEZSŐ „Ördögharapás“, illetőleg „Ördögmaróvölgye“ című cikkéhez (MNY. XXXVIII, 369—70), továbbá SZABÓ T. ATTILA „Ördögharapás-fű“ című észrevételéhez (MNY. XL, 308) szolgáltatathatunk adalékot JÓKAINAK „A huszti beteglátogatók“ című novellájából: „Mintha valami kuruzsló asszonytól lett volna két esztendeig inaskodásban, úgy tudott ajánlani mindenféle tetemtoldót, innyujtót, angyalrugta, *ördögharapta gyökereket*, kenőcsöket, liktáriumokat, hólyaghuzókat...“ (J. M. Összes Művei XII, 219.)

SZINNYEI FERENC.

NÉPNYELV

Sárközi tájszók.¹

fekete ér: a hal gerincveleje; „*fekete ere* a csontjában“ (B.)
fellább: fent lebeg a vizen. „Minél könnyebb fa, annál jobban *fellább*.“ „A tüdő *fellábbott* a vizen.“ (G., B.) L. *föllább*.

felveri a fonalat a karikára: feltekeri (B., T.).

fenékhorog (Bá.). L. *csikeráj*.

fentő: fából vagy vasból készített horogkereső szerszám (Gn., Bá., B.). L. *kifentőz*.

féhaj: enyhely az akóban a rideg jószág számára (G.).

félvizön jár a harsa: nem a víz felszínén, de nem is mélyben (Ö.).

fészek, a hal *fészke*: a meder gödrei, amelyekben a hal télire meghúzódik (Bá.). L. *fészekre száll*.

fészekre száll a hal (G.). L. *fészek*.

fészkel a hal (Bá.). L. *fészek*.

flák: a kereső halászat egyik szerszáma (Fsz.). L. *flákos kece*.

flákos kece: kuszakece (halászszerző) (Bá.). L. *borona*, *flák*.

fogintó: 1. a millingháló nyelén levő csap (B.); 2. a bukorháló keresztfája (Bá.).

fok: 1. áradáskor jön ki rajta a víz a tavakból; 2. a meder legmélyebb része (Ny., F., Bá., D., B.).

föllább: felemelkedik a víz színére. „Ha egyszerre kibontja a leverésnél (a vég vejszet), *föllább* az egész.“ (D.) L. *fellább*.

fődi kukac: giliszta (Ft.).

gampó. L. *fagampó*.

gelicetövis (F.). L. *taksony*.

¹ L. MNY. LX, 246—8, 309—311.

gerebleháló: kaparóháló (halászszerszám) (Bá., Ny.). L. *csücske*.

góré: *csuhézó hely* (G., Ny., P., D., B., Ó., Bá.). L. ott.

görönd: két dzsindzsa vagy lap között fekvő magasabb terület (T., B.).

gutai tehen: vesszővarsa (halászszerszám) (Bá.).

guzsi nadrág: vászonnadrág; régen ebben jártak (G.).

gúzsoló: hajlított fából készült gúzstartó a csiklin (B.). L. *kolomp*.

gyalogorsó: talpas guzsaly (B.).

gyalogszánkó: a garda tréfás neve (Bá.).

gyalomháló: kerítő háló (Ó.).

gyepü. L. *sövénygyepü*.

gyepül. L. *elgyepül*.

györöce: veresgyűrű (B.). L. *gyűrűcefa*.

gyöszmő: a fűzfa légyökere (Ft.).

gyüle: uszadék, amit a sebes víz magával hoz (Ft.).

gyűrűcefa (Bá.). L. *györöce*.

habütödeszka (Bá.). Gyakrabban *bőrfa*. L. ott.

habverődeszka (B.). L. *bőrfa*.

hagymakalendárium: kivájt félhagymák, melyek segítségével megjósolják az elkövetkező év hónapjainak csapadékviszonyait (Bá.).

hajma. L. *vöröshajma*.

hajmakalendárium (P.). L. *hagymakalendárium*.

halbetyár: orvhalász (B.). L. *halcsiszár*, *halpiszér*, *orhalász*.

halbolondító: halmérgező szer (B., Ó., Bá.).

halcsiszár (Bá.). L. *halbetyár*.

hálóhuzó (B., Bá.). L. *nyaksi*.

halpiszér (Bá.). L. *halbetyár*.

halszúke: halfajta. „Olyan, mint a *paptetü*“ (l. ott); „azt hiszem, *ráchal*nak is hívják, nem *paptetü*“ (Bá.).

haltojás: ikra (B.).

Hegedüs koboja: helynév (Bá.). L. *koboja*, *kopója*.

héj: 1. a hal pikkelye, pénze (B., Bá.), a sárkánykígyóé is (D.), — a bundás csukát a *héjában* sütik (Bá.); 2. a fa kérge, l. *jegenyehéj*.

hokkantyus csuhé: érzős csuhé (F.). L. *érző*, *kakkantyu*, *kakkantyus érző*.

hókony: 1. hosszan elnyúló, nagykiterjedésű, sekélyvízű holt ág (G., F., B.); 2. sekélyvízű, kerek holt vízmeder (B.); 3. hosszú, mély állóvíz (B.); 4. a zátony mellett levő kis ág (Bá.).

Hosszi vető: helynév (Ó.). L. *vető*.

hozzápányváz: hozzáköt (Ó.).

hudda, a hal *huddája:* végbélnyílása (B.). L. *huggyó*.

huggyó (G.). L. *hudda*.

húzmofa: régen a hajóvontatáshoz használt fahám (Bá.).

ikráshal (Ó.). L. *nöstényhal*.

inslég (B.). L. *islég*.

inas kú: a fenékhoroggal halászó „horgony“-a (Ft.). Inas, mert segít. L. *jancsi*.

islég: vastag sodrott zsineg (Bá., Ny.). L. *inslég, póra*.
iszkába: kis rombusz alakú vaskapocs, a ladik deszkáinak összeerősítésére (B.).

jancsi (Ft.). L. *inas kü*.

járás: a vejszvéig nádszálait összekötő gyékény- vagy vessző-fonadék, kore (D.).

jászkeszeg: keszegféle (B., Bá., Ft., Gn.); többesszáma *jázak* (P.).

jegenyehéj: jegenyefa kéreg. L. *héj*.

jel: ágas vessző, melyet a víz szélébe szúrnak, hogy a vízszint változását figyeljék rajta (Ft.).

jelez a h a l: légbuborékot ereget (Bá.). L. *buzgár*.

kabák: a fenékhorgra akasztott úszó tők (G.).

kajdina: rántotta (B.).

kakkantyu: görbe fácska a csuhé nyelére kötve, az érző része (B.).

kakkantjus érző: érző, melynek *cérnája* a csuhé nyelére erősített görbe fácskára van kötve (G.). L. *hokkantjus érző*.

kanhal (Ö.). L. *tejeshal*.

kantár: a flák alsó és felső inát összekötő kötél (Fsz.).

kap a h a l: a csalétek után; „a pisze nem kap a kenyérre“ (T.).

kapinyaszár: a borlopónak is használt hosszúnyakú tők nyaka (Bá.).

karcé, a padnak a *karcéja*: támlája, háta (D.).

karcse: vesszőfonás a halászkunyhót kerítő gát körül (Bá.).

kas: vesszőből készült haltartó (Ft.).

kaszauroom: a kasza foka (Bá.).

kavernyáz: sajátos módon evez a kecézésnél (Bá.). L. *véd-lizés, zaklany*.

kecel: csúszik-mászik; a kisgyermek, vagy a megfeneklés előtt álló csónak (Bá.). L. *kecemacál*.

kecemacál: a gyerek teszi (G.). L. *kecel*.

keszég: keszeg (Bá.). L. *keszék*.

keszék (Bá.). L. *keszég*.

kiCCA (D.). L. *dorombé*.

kiCCsuhé (G.). L. *birity*.

kifentőzik a h o r g o t: a fentővel megkeresik a vízben (Gn.).

Kipóta: ragadványnév (B.).

kirepít: kirepeszt (B.).

kisbabajkó: negyedkilós ponty. L. *babajkó*.

kiscsuhé (Ny., G., D., B.). L. *birity*.

köbler: pisztráng (Ft.).

koboja: 1. kerek nagy tó, tótésszakajtásnál keletkezik (B. Ft., Bá., B.); 2. mély hosszi víz (Ft.); 3. mélyvizű, legfeljebb egy holdnyi (B.). L. *Hegedüs koboja, kopoja*.

kóc: Aspro Zingel L. (Gn.). L. *barátf. sz.*

kollátvessző: fonásra alkalmas vessző; a *rekesz* fonásához használták (B.).

kolomp: a ladik gúzstartója (Ft., Bá.). L. *gúzsoló*.

kopója (B.). L. *koboja*.

koppansozás: kövezés, gyermekjáték; kicsiszolt cserépdarabokkal vagy öt kis kővel játsszák gyerekek, lányok egyaránt (F.).

korcfák: a lésza karói (Bá.).

kötla: vaslábos (B.).

kotogat: az evezővel megütögeti a ladik oldalát (B.). L. *kottant*.

Kotori: a falu egyik részének neve (B.).

kotyor: kisebb mélyedés (D.). *Kotyor*: helynév (B.).

kotyogós: kotlóstyúk (Ö.). L. *kotyogós csibe*.

kotyogós csibe: kiscsirke (Ö.). L. *kotyogós*.

kottant (B.). L. *kotogat*.

Kölkediek dzsindzsája: helynév (B.). L. *dzsindzsa*.

kölök. L. *pontykölkek*, *putrikölkek*.

kölü: paprikatörő (B.).

köröm: a halászszerzám kifeszítő fája, kávája (G., Fsz., Ft., Bá.).

kötelet vet: sodor (D.).

köveszt. L. *megköveszt*.

körösfá: kőrisfa (B.).

kövezés: partvédő kőhányás (Gn.).

kubel: haltartó; *piszés kubel*: amiben a piszét tartják (Ft.).

kukucska: borító-emelő háló (halászszerzám) (F., B., Bá.).

kurkálni: megzavarni a vizet a bokorszákolásnál (Bá.).

küvezés (Bátya). L. *kövezés*.

(Folytatjuk.)

MORVAY PÉTER

Kemecse helynevei.

XVII. század vége¹: Az Cenger hege oldalában (sz.)^c

XVIII. század közepe¹: A Kosár hegyen, A Fertő árkánál, a nagy hegynél, Az Úlzo előtt, a Zanotzhasba (?), a Mészárszékb(en). Halász felől való Járásban: a fertő lanká való dülöb(en), a Csenger hegy általáb(an), A Harafztba egy darab a utra való dülöb(en), A Fertő oldalon, A kenyér hegy oldalab(an), Az álsás (?) forduló farkán.

1784²: Nagy Köpor. Bertény. Kofar. Maga Moraft. Bodó hal.. Dofzek. Tiszta Mor. Sos tó. Miko Ér. Befz Rëtt. Ludas Rëtt. Hofzu Rëtt. „Der Weg nach Keresztut durch den *Majja* Moraft...“³

1801¹: A' Bodó Hegy alatt egy darab szántó Föld, A' Kerek Magán (k.), A' Varjasban (sz.), A' Rakottyás Kútba (sz.). Cespitalis Fundusból.

1828¹: Cespitalis Fundusbol.

1830¹: az pipa törő hegynél (sz.), a fzőlős kertbe az ugy neveze (!) repas kert.

¹ A Jónás Ferenc ig. tanító úr által őrzött régi iratokból.

² A „Josephinische Aufnahme“ térképéről.

³ Az említett térképhez tartozó „Militärische Beschreibung“-ban. Itt *Kemecse* helyett néhányszor *Kemecz* van írva.

1831¹: Az Erdő földbeli Földet a' Pipa törő Hegynél, Az Afvány Lapoffán (k.), azon Szöllő kertben levő Szöllő földet melly az úgy nevezett Répás Kertt helyet azon szőlőhöz csatoltatott...

1853²: Kishegy. Fertőhegy. Kiskemecse. Szonyáta. Főszeg. Köper. Czidas. Toppantó. Ördögárka. Kincsesföld. Szókehegy. Vásárosdomb. Bertény. Kecskéshegy. Sáskaárok. Punalapofs. Hamvas. Mága. Téglás. Kereknyárjas. Kurtahegy. Csere. Szántósrétfel. Gyulasása. Csörgő. Kőhatárlapofs. Zöldhát. Lukácshegy. Csapóverem. Kósadomb. Zsadány. Pápahátkörnyeke. Fényeshát. Ásványlapofs. Disznósrét. Disznósrétlapofsa. Lyukashegy. Kenderszer. Kerekmága. Hofszúrét. Ilyesztőhát. Beczalya. Szilas. Varjas. Csárdahatár. Rakottyáskút. Szöllő. Gégény. Kóllátoshegy. Lózealya. Ludastó. Pinczéshegy. Tehenestóhegy. Tizedeshegy. Nyárjashegy. Barkócza. Tölgyfabokros. Ebfás. Kóhányalya.

1864³: Fertő. Fertőhegy. Kukulló. Kiskemecse dombja. Szunyáta Szeg. Nagy lép. Sóstó. Sós tó (másik). Halastó. Balázs sziget. Szántós rét. Bácsi rét. Hosszú rét. Lukácshegy. Tapogató tó. Zsombik. Nagy Zsadány rét. Nemesek legelője. Föld hordó hely. Német rét. Görbe szék. Bertény. Kerek nyár. N. akasztóhegy. Téglás h. Nagy Mága rét. Kender... Kerek Mága. Szántó. belsőjukas h. jukas h. Bezzrét. Paprét. Kisörhegy. Nagyörhegy. Kerekhegy. Gondovár. Rakottyás. Kásás kotymán v. Bika sziget laposa. Kárászos kotymán. Nagy ludas tó. tehenes tó. Tehenes h. Büdös rét. Szöllős kert. Faiskola. Homok hordó. Föld hordó hely (más). Megyeri út. Halászi út. Nyiregyházi o. út. Tokaji út. Pazonyi út. Turai út. Demecseri út. Bogdányi út. [Ceruzával ráírva még: Görbe föld. Mikóere. Pap rétje (más). Gégény.]

1864⁴: Halastó. Hosszúrét. Bikasziget. Kereknyár. Balázs-rét. Szunyáta. Kishegy. Kecskéshegy. Keselyús. Bodó. Fertőhegy. Huszárhegy. Köperhegy. Júkos hegy.

A kataszteri térképéről⁵: Beltelkek. Kincsesfel. Szántósrétfel. Lukácshegy. Gyulasása. Nagyzsadány. Kiszsadány. Fényeshát. Zöldhát. Disznósrét. Korhány. Ludastó. Pinczeshegy (Pincéshegy). Kőhatár. Szőlőskert. Gégény. Külsőcsere. Hamvas. Varjas. Szilas. Kerekmága. Nagymága. Tégláshegy. Bertje[én] (Bertyén).

A vármegyei monográfiából: Ördögárka. Kukulló rét. Köpér. Balázs-sziget. Lukácshegy. Kincses. Kósa domb. Görbe szék. Basakutya. Akasztóhegy. Pápaháza rét. Karabó árka. Móga rét. Gondovár domb. Becz rétje. Ijesztóhegy. Lantorszállás. Kollátorhegy.

¹ I. 382, 1. j.

² A nagyvárad adókerület nyírbogdányi felügyelőségének az Orsz. Levéltárban őrzött térképéről.

³ Térkép Kemecse helysége határán levő földesúri tagos birtokokról. Hubaffy Sándor tagosító mérnök. Megyei Múzeum Nyiregyháza.

⁴ PESTY FRIGYESnek a Nemzeti Múzeumban őrzött Helységnevtárából.

⁵ Es Kemecse 1870-ből, illetőleg 1897-ből származó birtokrészteli jegyzőkönyvéből. A m. kir. állami földmérési térképtárban. A zárójelbe tett változatok 1897-beliek.

A 25.000-es felvételi lapról: Bertény tó. Keeskés. Hamvas. Téglás h. Bodó h. Külső csere. Hármás dülő. Becz. Kereszt h. Varjas. Szőlökert. Gégény. Ludas tó. Karhány. Almás h. Penczes h. Fényes hát. Zsadány tó. Bácsi rét.

A mai helynévállomány az 1940. év nyarán végzett gyűjtés szerint: Akasztóhegy. Almáshegy. Ásvány. Bagolyvár. Balázssziget. Balázsrét. Barackos. Baraktábla. Barkóca. Bartahomok. Bartarét. Bazsakútja. Bácsisziget. Bácsirét. Becejtje. Bertény. Bikasziget. Büdösrét. Csengerhegy. Csere. Cseszpezs. Diószeg. Disznósrét. Dögtér. Effás. Érsarka. Faluföld. Falukert. Farkashegy. Farkasszaroshegy. Fekete Gergely-úszvány. Feketehíd. Fertő. Fertőhegy. Fényeshát. Fingóhegy. Fűszeg. Fűveskert. Fűzes. Gazdak tagja. Gégény. Göncifertő. Görbefeld. Görbészék. Györökert. Gyulasássa. Halastó. Hamvas. Hármashatár. Hármasdomb. Homokalja. Hosszúlegelő. Hosszúrét. Huszárhegy. Ijjesztóhegy. Kalodáskút. Kanális. Karabó árka. Kastélykert. Kántortag. Kásáskotymán. Kenderáztató. Kendereshegy. Kereknyár. Kerekmága. Kereszteshegy. Kertalja. Kincsesfel. Kisgazdak tagja. Kishegy. Kiskert. Kismága. Kollátoshegy. Kórhány. Kósadomb. Kőhatár. Köper. Kukollórét. Kurtahegy. Külsőcsere. Külsőkert. Latorszállás. Latrok kútja. Lebbenes-dülő. Legelő. Ludastó. Lukácshegy. Lyukashegy. Magahegy. Magarét. Magyargödri. Majorkert. Magarétje. Mikeczzugi domb. Mikóér. Mosótó. Nagy-mága. Nagytó. Nemeskisasszonytagja. Németrét. Nyárjas. Ondóházdomb. Orosidomb. Ördögárka. Paprét. Paptag. Pápaháza. Pápaházaaljató. Pincéshegy. Pipatőrőhegy. Piparét. Sövénykút. Szántósrétfel. Szederin. Szelindeksziget. Szidas. Szilas. Szőlőskert. Szőlőfenek. Tanítótag. Tapogatató. Tégláshegy. Tizedeshegy. Tizedessziget. Tőgyfabokros. Ujfogás. Varjas. Venceltő. Vízmeder. Zöldhát. Zúgó. Zsadány. Zsidótelep. Zsidókanális. — A tanyák nevei: Mága-, Szilas-, Disznósréti-, Kerekmága-, Becejtje-, Diószeg-, Lőcalja-, Ludastó-, Tehenes-, Bertény-, Bartahomok-, Nyárjas-, Fertő-, Mosó-, Mikóér-, Mikecz-disznósréti és Külső-cseretanya vagy Libabokor.¹

MIKESY SÁNDOR.

Kürtös kalács, kürtös kalács. NAGY J. BÉLA MNy. XL, 307—8 kívánatosnak jelzi annak a kérdésnek a tisztázását, hogy mi a szónak az alakja. Egy székely származású, azóta elhalt barátom, bölöni Mikó Ferenc államtitkár, néhány év előtt többször megvendégelt bennünket, barátait, kürtös kaláccsal, amelyet egy Budapestre szakadt székely vendéglősnél rendelt meg. Barátom a tésztát félreérthetetlenül *kürtös kalács*-nak mondta. Magát az elnevezést itt Budapesten hallottam először, talán épen barátomtól, de a tésztát gyerekkoromból jól ismertem: valami ötvenegynéhány éve a Veszprém megyében levő Csesznenken nyaralva többször ettem. Csesznenken a tésztát *durungfánk*-nak nevezték, nyilván azért, mert d o r o n gra tekerve sűtik. Parasztlakodalmak parádés étele volt.

¹ A fenti nevek a tanyáknak ma már kevésbé ismert régi nevei. Ma a tulajdonos vagy bérlő nevével nevezik őket. Ezek a tanyák a XIX. század közepén keletkeztek; azelőtt a falutól távolabb eső nagyobb birtokokon csak földkunyhók voltak a gazdasági szerszámok elhelyezésére. Határunk tanyái „egyes” tanyák. Bokortanya egy van: *Libabokor*, melyet tír pákok laknak.

Bögöz. BÁTKY ZSIGMOND „Bögögereblye“ című cikkében (MNy. XXXI, 265) olvasom, hogy 'gereblyél' értelmében *bögöz*-t mondanak valahol.¹ CSONKÁS M.: MNy. XXXII, 144 iparkodik megmagyarázni, hogyan alkalmazták a *bögő* nevét, illetőleg a belőle származó igét erre a műveletre. Ehhez a kérdéshez nem akarok, de nem is tudok hozzászólni, csak arra akarnám felhívni a figyelmet, hogy a szónak ezt a jelentését Dunántúl valóban ismerik, azaz ismerték. A kilencvenes évek elején a veszprémmegyei Cseszneken figyeltük mi, budapesti gyermekek, amint a learatott búzaföldön igen nagy gereblyékkal a kévekötés után ottmaradt búzaszárakat összegereblyézik. A dolgozó falusiak azt mondták, hogy ők *bögöznek*, és észrevehetően múlttak azon, hogy mi, pesti gyermekek, csak hosszabb idő után vettük észre, hogy nem a bögő hangszerről, hanem a nagy gereblyéről van szó. A kifejezést magam gyerekkorom óta csak folyóiratunk cikkében láttam viszont.

Lakhangyi, Lakhangya. Valami húsz évvel ezelőtt a Kiskun-ságban vadásztam vadlibára, szállásunk a *lakhangyi* esőszházban volt. A furesa néven megakadtam, de hova tenni nem tudtam. Annál nagyobb volt a meglepetésem, amikor néhány évvel ezelőtt Tolna megyében vadászva Nagydorog és Paks között egy útszéli szatócs boltján megláttam a felírást: *Lakhangya*. — Úgy látszik, *lakhangyi*-nak vagy *lakhangyá*-nak val valami jelentése. Vajjon mi lehet az? CsászáR KÁROLY.

Vö. *lakhandi, lakhangyi*: 'a földbeásott és gazzal, náddal stb. fődött pusztai viskó, putri' Kiskunhalas (Nyr. XV, 67, 237 után MTsz.). MIKESY SÁNDOR.

TARTALOM.

BAKÓ ELEMÉR: Vágja, mint Salai a szappant 71. — Igazni igaz, szépni szép 79. — A szótágzáró <i>l, r, z</i> nyújtó hatásának és eltűnésének hangfiziológiai okai 269. — Hopp, hoppos	311
BÁRCZI GÉZA: Az oláh nyelvatlasz magyar adatai 88. — Kása nem étel, tót nem ember 114. — Az ómagyar <i>-u, -ü</i> végű kettőshangzók kérdéséhez 289. — A tihanyi alapítólevél hangjelölése 313. — Szekrény.	365
BÓKA LÁSZLÓ: Holnapos írás. Megvesz. Előmenetelesít. Nemzetesít 309. — Hamind	366
BULÁNYI GYÖRGY SCH. P.: A magyar hangsúly romlása	330
B. J.: Még egy „kiejtésbeli furcsaság“ról	135
COLLINDER BJÖRN: A lapp nyelv hovatarozása	249
CsászáR KÁROLY: Kürtös kalács, kürtös kalács. Bögöz. Lakhangyi, Lakhangya	385

¹ A györmegyei Bőnyből közli Nyr. XIV, 526 és innen idézi a MTsz. *bögöz* és nem *bögöz* alakban. — A SZERK.

CSEFKÓ GYULA: Tamás vagyok benne, tamáskodik 56. — Palóc. Délibáb. Aracsin 115. — Nem vagyok káptalan 116. — Próba szerenese 224. — Billikom 225. — Szent Korona 226. — Csipisz. Nagy feneket kerít 293. — Fenn az ernyő, nincsen kas	295
CSERY-CLAUSER MIHÁLY: Ellenőr	57
CZEGLEDY KÁROLY: Vágja, mint Salai a szappant 72. — Egy bolgár-török <i>yiltavār</i> méltóságnév. (A volgai bolgárok és szlávok X. századi kapcsolatainak kérdéséhez.)	179
DANCI VILLEBALD: Kattanés	227
DÁNIEL TAMÁS: Codex Cumanicus	80
DEME LÁSZLÓ: A hangátvetés a magyarban 33. — Morcika 117. — Magyal ~ muzsal(y) 228. — Krumpli, kolompér	275
DÖRY FERENC: Bapkár, babkáros	117
GULYÁS JÓZSEF: Mikó Balázs levele 1562-ből	244
GYÓNI MÁTYÁS: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei	292
HADNAGY LÁSZLÓ: Fábehich József mint nyelvész	199
HAJDÚ PÉTER: Tüttő	118
† HARSÁNYI ZSOLT: Csicskás	60
HASAN EREN: Hatek 58. — Rusnya. Boszmán alma 59. — Küllő 228. — Hurok 295. — Musta 296. — Kotorman 366. — Malogya. Hatakos	368
HORGER ANTAL: Szószátyár 9. — A <i>kotnyeles</i> szó és egy elvi kérdés 84. — Káromkodik 119. — Vityilló 121. — Est, este, eset 264. — Orszok, arc, orca 297. — Állkapea 369. — Barkács. Batonya 370. — Kubikus	371
HORVÁTH KÁROLY: A <i>vala, volt, volna</i> elemű összetett igealakjaink keletkezésének kérdéséhez	197
IMPLÓM JÓZSEF: Burkus 60. — Porosz 62. — Ákációs. Cécó. Emberöltő 230. — Fánk. Iramszarvas. Virgács 231. — Szótörténeti adalékok 245. — Iramszarvas	308
JANCSÓ ELEMÉR: Gyarmathi Sámuel levelei	215, 359
KÁLMÁN BÉLA: Hany 110. — Hatag 231. — Veresztvény	232
KEMENES PÁL: A népek, akik . . . A népek, amelyek	75
KNIEZSA ISTVÁN: A Magyar Etymologiai Szótár	158
KONCZ ENDRE: Előír. Feláldoz	74
KOVÁCS ISTVÁN: Az <i>enyém</i> birtokos névmás jelzői használata	311
LOVÁNYI GYULA: Kotnyeles 19. — Halló 121. — Szönyegre hoz 134. — Az angol <i>last, not least</i> szólás első magyar fordítása 233. — Pipa	280
MÁRTON GYULA: <i>Bosznia</i> és <i>Galicia</i> a szolnokdobokai Árpáston. Pálobá 63. — Röviz, csára 121. — Rokonságelnevezések a szolnokdobokamegyei Ördöngösfüzesen 140. — Szekrény	312
MELICH JÁNOS: Chyzer 75. — <i>Gara</i> Miklós nádor vagy <i>Garay</i> Miklós nádor?	81
MÉSZÖLY GEDEON: Arc, orca, orcok	122
V. MIKESY SÁNDOR: Szöveten 123. — Boszorád 234. — Száró. Sima puszta 235. — A szabolicsmegyei Ibrány és Nagyhalász történeti helynévanyagához 242. — Katasszony 378. — Kemece helynevei 382. — Tartalom. Szó- és tárgymutató	385

MOLLAY KÁROLY: Mecenzéf.	235
MOLNÁR JÓZSEF: Vágja, mint Salai a szappant	72
MOÓR ELEMÉR: Kesztyű 299. — Koppány	302
MORVAY PÉTER: Sárközi tájszók 246, 309,	379
M. J.: Ács	80
NAGY J. BÉLA: Kiss József: Magyar helyesírás 129. — Kür- tös kalács, kürtös kalács	307
NÉMETH BÓDOG: Egy korai kettőshangzó. Husonfele	78
NYÍRI ANTAL: Lohog, lohol, lohad	304
ORTUTAY GYULA: Csüg-büg	80
PAIS DEZSŐ: Orv, oroz, ólálkodik 63. — Kecse, olló, kecske- olló 123. — Gida, gidó 124. — Tömény 139. — A <i>vala</i> , <i>volt</i> , <i>volna</i> elemű összetett igealakjaink keletkezésének kérdéséhez 193. — Kesztyű 236. — Esawot	291
PAIS KÁROLY: Köznyelvi kiejtésünk egy furcsaságáról 72. — Szökelő kórház	73
PAPP LÁSZLÓ: Purzsa	68
PILÁTHY GYÖRGY: Né! 80. — Volni volt	142
P. D.: Vaspénz	79
RADVÁNYI SÁNDOR: Vágja, mint Salai a szappant.	72
SÁMSON EDGÁR: A <i>csapkos</i> és társai.	98
SCHLACHTER WOLFGANG: Megjegyzések a magyar szórendhez 49,	100
SULÁN BÉLA: Bapka, batka 23,	371
SZABÓ DÉNES: Koppány. (Személy- és vízneveink viszonya.) 186. — Edelény	371
SZABÓ T. ATTILA: Mi üdön, мүдөн 75. — A <i>-ni</i> , <i>-nit</i> , <i>-nöl</i> rag 76. — XVI—XVII. századi adatok a <i>-bali</i> képzőre 77. — Helyreigazítások 78. — Az <i>erge</i> egy „újabb” jelentésé- hez 125. — Bazsálrózsa, bazsarózsa 127. — XVI. századi levelek 'Sombori László gyűjteményéből 136. — Vottyák 152. — Kálna: Gálna 239. — Az ördögnek is lámpást kell tartani. Ördögharapás-fű 308. — Szerdek 373. — Erdő gyapja, erdő szőre. Kisanna, Kisó 373. — Annasszony	378
SZABÓ ZOLTÁN: Pintyő	70
SZALAY LÁSZLÓ: Karám 128. — Hatag. Szümücs 306. — Birucs, pirucs 307. — Búvösbájosság. Csiger 377. — Érdek	378
SZINNYEI FERENC: Ördögharapta gyökér	377
SZTRIPSKY HIADOR: Bajka. Erge 71. — Borzsova 348. — Orszok	378
VISKI KÁROLY: <i>Román</i> vagy <i>romány?</i> (A szóvégi <i>n:ny</i> [<i>ny:n</i>] váltakozás.)	168
ZOLNAI GYULA: Igenév és állítmányi ige 1. — <i>Felebb</i> , <i>fölebb</i> vagy <i>fellebb</i> , <i>föllebb?</i> 132. — Igeként ragozott és tovább- képzett névszók 153. — Szótörténeti adalékok és észre- vételek	283, 354
Kisebb közlemények	289
Levélszekrény	80, 152
Népnyelv	79, 140, 246, 309, 379
Nyelvművelés	72, 129, 307
Nyelvtörténeti adatok	75 136, 242, 308, 378

- Szó- és szólásmagyarázatok 56, 114, 224, 293, 365
 Társasági ügyek: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 42.
 közgyűlése 142. — Titkári jelentés 1943-ról 144. — Jelen-
 tés az 1943. évi Szily-jutalomról és Szinyei-emlékérem-
 ről 147. — Számadás és költségvetés 150. — A szám-
 vizsgáló bizottság jelentése az 1943. évről 152
- A borítékon: Tartalom. Tudnivalók. A MNyT. tiszteleti
 elnöke, tiszteleti tagjai, tisztikara, választmányi tagjai
 és számvizsgáló bizottsága. A MNyT. kiadványai.
 Melich-Emlékkönyv. A Magyar Nyelvtudomány Kézi-
 könyve. Kérelem. Értesítés. Tájékoztatás és kérelem.
 Nyugtázás.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Nincsenek, vagy csak részben vannak felvéve: a nyelvtörténeti, népnyelvi
 és nyelvművelési adatok 129—34, 136—42, 168—78, 242—48, 309—11,
 378—85, valamint „A hangátvetés a magyarban” c. közlemény példái 38—48.

- á és â az óm.-ban arany 213
 316 k. Arany J. 335 k.
 Abaúj 283 Arany L. 343
 Abdalóc 372 arc 122, 297
 ábráz 154 arcé(i)lat 154
 acél, acilás 154 arcul 122, 154, 298
 Ács hn. 80 árok 320
 ad- 206, 284 árpástói helynevek
ada[e]l (ném.) 372 63, 121
 ahá 285 asszony 41, 378
 ákációs 230 *ayonto* 285
 akad fn. 246 az ördögnek is lám-
 Albert 285 pást kell tartani
 alany és állítmány 308
 viszonya 51 bab 25
 állítmány | ~ i ige *Baba-dag* (tör.) 304
 1 k.; ~ és alany babka 32
 51; ~ és tárgy Bábony 304
 52; ~ és határozó bajka 71
 54; az ~ kaposo- bakma 23
 latainak hibás Bakó E. 147
 hangsúlyozása 337 *-bali* képző 77
 állkapea 360, 369 bapka 23 k., 371
 állkapocs 369 Bapka 29
 ámolyog 43 bapkár, bapkáros 28,
 Annasszony 378 117
 Anonymus megíté- barka, barkácsol 370
 lése 362 Barkács 370
 aracsin 115 barkó úgy se! 204
 Aranka Gy. 217 k., bárzsing 245
 359 k. batár 285
 batka 23 k., 371
 batonya 370
 Battonya 371
 bazsálrózsa 127
 bazsarózsa 127
Belenic, Belenig 285
 bérnál 285
 Berzava 351
 beslia 225
 beszédünk romlása
 330 k.
 Bikity hn. 247
 billikom 225
 birucs 307
 bogár 11
 bolt 154
 boly 66
 B[b]ors 350 k.
 borsol 19
 Borzsa 348
 Borzsák esn. 12
 Borzsova 348 k.
 boszmán alma 59,
 245
 Bosznia hn. 63
 Boszorer 234
 botratekeres 308
 bögő[ő]z 385
 bőrfá 247
 Brandeburgia 61
bregò (szláv) 352
 bukta 245

- burkus, burgus 60,
 286
 buz 'buc' 207, 214
 bővősbájosság 377
 Calepinus 201 k.
 céció 230
chirotheca (lat.) 238,
 299
 Chyzer csn. 75
 cicoma 87
 cigle 248
cioara (oláh) 121
 Codex Cumanicus
 80
corona (lat.) 226
Cup(p)an 187, 327
 csákó 248
 csángó 286
 csapda 245
 csapkos 98
 csára 121
 csecsebecse 245
 csélesap 230
 csicskás 60
 csiger 377
 Csill hn. 321
 csipisz 293
 csiszár. 286
 csizió 286
 csömör 286
 csötört 206
 csüg-büg 80
 Czeglédy K. 275
 délibáb 115
 Deme L. 149
 dorongfánk 308, 384
 eb 208—9
 Edeles 373
 Edelény 371
Edeli[y]n 372
 ellenőr 57
 előhangzó o 292
 előír 74, 287
 elől 287
 előmenetelesít 309
 előmentség 287
 első előfordulás je-
 lentősége 86
ältábár (tör.) 185
 emberöltő 230
enyém jelzői hasz-
 nálatá 311
 érdek 378
 erdőgyapja, szőre 374
 erge 71, 125
Esawot 291
 eset 264
 esőkút 213
 est, este 264
 Ézsau 291
 Fábéhieh J. 199 k.
 fánk, dorong ~ 231,
 308
 fanyal 287
 fátyol 155
 fődél 155
 feláldoz 74
 feljebb, föllebb 132
 fenék 293
 fenn az ernyő, nin-
 csen kas 295
 Fest S. 33 k.
 fidibusz 287
 filkó 287
 finn | 287; pusztá
 igenév a ~ ben
 6; ~ comitativus
 251; ~ számne-
 vek 260; ~ a:
 lapp *oa*, lapp *oa*:
 ~ o 261
 finnugor összetett
 igealakok 5, 197
 flotta 287
 Fogarasi-törvény 55,
 343
 folyosó 288
 Főcén csn. 288
 földközi 288
 franci 288
 Füzegy 322
Fyzig-asasara 303
 Gáldi L. 236
 G[g]álna 239
 Galicia hn. 63
 Gara, Garay csn.
 81 k.
 Gara, Garé hn. 83
 Gede szn. 125
 Gedeon 125
 germanismus 344
 g[G]ida[ó] 125
 Gombocz Z. 159 k.
 Gorjá[a]n[i] 84
 göbolyós 207
 gödölye 125
 Gönyü 314
 görög feljegyzé-
 eset 264
 görög nyelvemléke-
 szórványemléke-
 ink 292
 gyakran 110
 gyámol 155
 gyanús 288
 gyapju l. erdő
 Gyarmathi S. 215 k.,
 359 k.
 Györffy Gy. 80, 193
 gyermeknyelv 48
 hagymáz 155
 halló 121
 hamar 155
 hany, Hanság 111
 hangjelölés | nép-
 nyelvi szövegek
 ~ éhez 46; a ti-
 hanyi alapítólevél
 ~ e 313 k.
 hangsúly | a m. ~
 49 k., 331 k.; a m.
 ~ romlása 73,
 135, 333 k.
 hangtörténeti kérdé-
 sek 315 k.
 hangváltozás | hang-
 átvetés 33 k., 229;
 palatalisatio-csere
 42; *á: o: á* 316;
o: á: á 10; *á: a* ~
á 11; korai *ē: é:*
ie 78; *γ: u, ü* 324;
γ: h: Q 238; *χ: h*
 324; *-aγ, -eγ: -á, -é:*
-a, ē 324; *ks, kes,*
ksz, ps: sk, csk,
szk, sp, bzs, gzs,
mzs, zsg: zsb, zsg,
zsm, gzs 38; *gz,*
dz, szk: zg, zd,
ksz 39; *tsz, tj:*
szt, jt 40; a *j* a
 hangátvetésben 40;
j-l: l-j 42; *dn,*
gn, gyny: nd, ng,
nygy 45—6; az *n*
 egyéb átvetései 46;
n: ny 113, 168; *sk:*
csk 123; *t: ty* 11;

- k: -g 232; v ki-
esése 88; au :
avu 292; szláv o :
óm. o: a 316; oláh
î: m. u, oláh ä:
m. a 69; tör. q:
:m. h- 58; tör. j:
m. l 229; tör. -g-
[-γ-]: m. -v 229;
tör. oγ, ov, ū :m.
o 66, 124; szótag-
záró l, r, ž nyújtó
hatása és eltűnése
269 k.; ény : én :
iny : in 365
- Hasastanya 369
hatag[k], hatek 58;
231, 306, 368
- Hatakos hn. 368
határozó | 54, 110; ~
és állítmány-54
héhél 156
helyesírás | 129—34;
~ unk eredete
329; ~ unk tör-
ténetéhez 206, 214,
224, 319 k.
- helynevek azonosí-
tása 315
- homlokvers 208
χθνηη (osztj.) 113
hopp, hoppos 311
Horger A. 33
Horváth J. 343 k.
húgy 'csillag' 214
husonfele 78
ibrányi helynevek
242
- igazni igaz 79
ige | ~ név 1 k.; finn
~ név 6; ~ ként
ragozott névszók
153; ~ kötők 102
k.; ~ s összeté-
telek 1 k.; vala,
volt, volna elemű
~alakjaink 193
- illab. á megléte az
óm.-ban 315 k.
- iramszarvas 231, 308
isten-adta-féle szer-
kezetek 1 k.
- jelző | ~ ként hasz-
nált igék 2; ~ és
jelzett szó kaposo-
látainak hangsú-
lyozása 335
- jól jöttél! 225
- kaláka 214
kalangya 45
kalász 156
kalina (szláv) 239
K[k]álna 239
kalóz 156
kapca, kapeás 369
kapta, kaptás 369
kapkos 98
káptalan 116
karám 128
károg 120
káromkodik 119
kása nem étel, tót
nem ember 114
- Katapan 193
Katasszony 378
kattanes 227
kecske, ~ olló 123
kedd 207
kegesün (mong.) 229
käg[γ]äi (tör.) 229
kály (finn) 255
*käš[š]/kä (öcsuv.)
123
- Kemecse helynevei
382
- Kengyelfutó 203
képző | -ál ige ~ 67;
-kos, -kés, -kös
gyak. ige ~ 99;
-m + -l ige ~ 120;
-tu, -ti, -t névszó
~ 16; -bali ~ 77;
-sz > -c kies. ~ 122
- kesztyű 236, 299
kettőshangzók kér-
déséhez 289
- Keverge hn. 71
Kicska E. 101 k.
kiejtésünk romlása
330 k.
- Kisanna 374
Kisó 374
Kodály Z. 330
kolompér 275 k.
- kopan (szláv) 189'
303 k.
- Koppány 186, 302
korcovagy 214
koszoru 227
kotnyeles 19, 44, 84
kotyog 20, 84
Kotorman 366
kölesön[n]y 354
kölesönöz 354
köpkös 98
közbiró 136—7
Krajcár hn. 31
krumpli 223, 275, 223
kubiko[u]s 371
Kulojt(h)ur 367
kügüsün (tör.) 229
küllő 229
kürtöl[ő]s kalács 307,
384
- laicā (oláh) 71
lakhangyi[a] 385
láncvers 208
lapp | szókihagyás
a ~ ban 9; a ~
nyelv hovatar-
tása 249; a proto ~
kérdés 261 k.
- last, not least 233
laza 78
Laziczius Gy. 316 k.,
330
- lé 20, 85
lébuc 354
léhel 156
lemez 156
lepegve szóló 214
lépkés 99
libész 207
lohog, lohol, lohad 304
lőhús 354
lopkos 99
Lüle, Luleju 262
Lupa 182, 303
Lőrincze L. 46
magányos 354
magyal 228, 368
Magyar Etymolo-
giai Szótár 158
Magyar Kálepinus
209
Makó P. 199 k.
malogya 368

- máma 354
 mándruc 355
 manemett 355
 Mecenzéf 235
 még 340
 meghivathatatlan 138
 megvesz 309
 Melich J. 142, 159, 316 k., 349
 Mészöly G. 65, 289—98
 metze (kfném.) 236
 mező, mezdő 40
 miszlik 355
 mi üdön, мүдөн 75
mlazja (bolg.) 368
 mokány 175
 Molecz B. 49, 105
 Mollay K. 275
 monda 355
 mondat | ~hangsúly 340; ~melódia 50, 101, 109
 morcika 117
 mordály 157
 mosónő 214
mužil (mong.) 228
Muschte (ném.) 296
 must(y)a 296
mušta (oszm., bolg.) 297
 muzsdal(y) 228
Myruhtu 284
 nagy feneket kerít 293
 nagyhalászi helynevek 242
nagyobygegya 356
 Nagyszalonta nyelvéből 98
nato (finn) 255
 nél 80
 nem vagyok káptalan 116
 nemzetesít 309
 népek 75
 népnyelv | ördöngösfüzesi rokonsági nevek 140; nagysárréti ~ 79; a sárközi ~ ből 246, 309, 379; nagy-
 szalontai ~ 98;
 az oláh nyelv-
 atlasz ~ i szem-
 pontból 97; ~ i
 n : ny 113, 169 |
 ~ i szövegek
 hangjelöléséhez 46
 névokadás 206
 névszó | igeként ra-
 gozott és tovább-
 képzett ~ k 153;
 névszó-ige 193 k.;
 ~ és névutó kap-
 csolatának hibás
 hangsúlyozása 340
 nézőasszony 78
 nomen-verbum 193 k.
 növény 356
 nyaláncsi 356
 nyél 22, 85
 nyelvatlasz | az oláh
 ~ m. adatai 88
 Nyelvtörténeti Szó-
 tár 139, 202, 205
 nyilám? 356
 nyomkos 99
 Németh L. 346—7
Odolen 373
 Odorin 373
oylay (őcsesuv.) 124
oyru, oyrı (tör.) 65
 OklSz. | pótlás az
 ~ hoz 79, 242—4,
 284
 ólálkodik 66
 olló, kecske ~ 124
 orca 122, 297
 orcok, országok 122,
 297, 378
 orcolat 154
 okvetetlen 138
 ormány 122
 oroszlánszaj 71
 orosz 63
 orr 'nasmus' 66
 orv 63
orszyk (lengy.) 378
osztog 356
 öltő l. ember ~
 ördögharapás-fű 308
 ördögharapta győ-
 kér 379
 ösztön 157
 Pais D. 188
 paksaméta 38
 Pálobá hn. 63
 pallér, ~ oz 213—4
 palóc 115
 Pamphilus 287
 papa, papál 356
 pata 369
 patika 356
 penész 157
 pénz 79
pes (szláv) 304
pfankuoche (kfn.)
 231
 pintyő 70
 pipa, pip 280
pirjä (oláh) 69
 pirucz 307
 piszok 293
 Popesele hn. 78
 póráz 157
 porosz 62
 Pösze hn. 304
 próba szerencse 224
 Prodromus 203 k.
 protolapp l. lapp
 prusszus 62, 361
 purzsa 68, 245
 püspök 365
qat, qatig (tör.) 58
qoram (tör.) 128
qo[u]tur (tör.) 367
 racka 68, 245
 rag | -ni, -nit, -nol
 ~ 76; -i többes
 ~ 253
 rajkó 71
 Ravila P. 249 k.
 répkés 99
 ré(v)torony 208
 Révai M. 199, 214
 Rignó 304
 rigó 357
 rim(a) 357
 ritkán 110
 ritmus 49, 102 k., 347
 rizsa 357
 román(y) 168
 romonya 171
 rövid 121
rukavica (orosz) 300
 rusnya 59

- ružna* (szerb-horv.)
 59
 Sági I. 143
 sárközi tájszók 246,
 309, 379
 sav 246
 savanyú 246
scrin (vallón) 365
 Sé 78
 Setälä E. 250
 siheder 246
 Sima hn. 235
 Simonyi Zs. 1, 33,
 51—5, 102—10
 sipka 24
 sor 357
 sorvadoz 246
 szabad, szabódik 153
 szállomás 357
 szamójéd l. uráli
 Száró hn. 235
 szátyók 12
 szatyor 10
 szekrény 312, 365
 személy- és vízne-
 veink viszonya
 186 k.
 személynévi eredetű
 víznevek 190
 Szent Korona 'zsi-
 nat' 226
 Szepes Gy. 1 k.
 szépní szép 79
 szérdék 373
 szilvalé 19, 85
 Szinnyi J. 3, 298
 szófia beszéd 357
 szóhangsúly 333
 szókihagyás a finn-
 ben és lappban 5
 szólamhangsúly 335
 szólások 56, 71, 114,
 116, 208—9, 224,
 233, 293—5, 308, 358
 Szopor hn. 11
 szóritmus 50
 szótagritmus 50 k.
 szörend | magyar ~
 49, 100, 342; finn-
 ugor ~ 54
 szörványemlékek
 313; görög fel-
 jegyzéses ~ 292
 szószátyár 9 k.
 szótárirodalom 201 k.
 szotyó 12
 szökélő kórház 73
 szőnyegre hoz 134
 szőr l. erdő szőre
 Szöveten hn. 123
 Sztripszky H. 126
 szűszink 312
 szűmücs 307
 tagadó szó, tagadás
 100—110, 340
 talán, tán 358
 tallér 138
 tamáskodik 56
 Tamás vagyok
 benne 56
 tárgy | állítmány és
 ~ 52; ~ és ha-
 tározó 55
 tarka-barka 370
täbir, tebir (tör.) 186
 tegez fn. 157
 tēhely 157
 teljesség elve 159,
 213
 temetőnevek 29—31
te/ä/mir (tör.) 186
 tész 237
 tihanyi alapítólevél
 hangjelölése 313 k.
 tobakpip 283
 tölt 118
 tömény 'legio' 139
 tömlöc 157
 tömlösi 358
 tüttő, tüttüs 118
 -u, -ü végű kettős-
 hangzók az óm-
 ban 289
 uráli | ~ fokváltá-
 kozás 250; ~ ere-
 detű -t névszó-
 képző 16; ~ -ja
 névszóképző 15;
 ~ szögyezések
 13 k.
urya (mong.) 295
uruq (tör.) 295
ūru, ūry (tör.) 65
 út 13, 327
 utazik 358
 utoljára, de nem
 utolsónak 234
 üdvöz 158
 üll 358
vala, volt, volna
 elemű összetett
 igealakok 193—8
 vág 16
 vágja, mint Salai a
 szappant 71
 vármegye 284
 vásár, vasárnap 358
 Vaspénz szn. 79
 vég 17, 322
 vencesel 363
 Veresztvény hn. 232
 vésztpusztra beszél
 358
 Wiklund K. B. 249 k.
 virat 358
 virga, virgács 231
 vityilló 121
 víz- és személyne-
 veink viszonya 186
 volni volt 79, 142
 vonatkozó névmás
 hangsúlyozása 73
 vonsz 358
 vottyák 152
 vő 255
willkomm (ném.).
 225
yiltavār 179 k.
 zugoly 158
 zsarátnok 45
 'Sombori-család le-
 veleiből 136

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS KIADÁSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSÓ.

XL. ÉVF.

1944. ÁPRILIS

2. SZÁM

MAGYAR NYELV

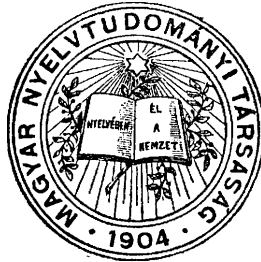
KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADEÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

370. SZÁM

1944. ÁPRILIS

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1944

T A R T A L O M

Lap

<i>Mélich János</i> : Gara Miklós nádor vagy Garay Miklós nádor?	81
<i>Horger Antal</i> : A kotnyeles szó és egy elvi kérdés	84
<i>Bárczi Géza</i> : Az oláh nyelvátlasz magyar adatai	88
<i>Sámson Edgár</i> : A csapkos és társai	98
<i>Schlachter Wolfgang</i> : Megjegyzések a magyar szórendhez	100
<i>Kálmán Béla</i> : Hany	110
Szó- és szótlásmagyarazatok. <i>Bárczi Géza</i> : Kása nem étel, tót nem ember. — <i>Csefkó Gyula</i> : Palóc. Délibáb. Aracsin. Nem vagyok káptalan. — <i>Deme László</i> : Morcika. — <i>Döry Ferenc</i> : Bapkár, babkáros. — <i>Hajdú Péter</i> : Tüttő. — <i>Horger Antal</i> : Káromkodik. Vityilló. — <i>Loványi Gyula</i> : Halló. — <i>Márton Gyula</i> : Röviz, csàra. — <i>Mészöly Gedeon</i> : Arc, orca, orcok. — <i>v. Mikesy Sándor</i> : Szöveten. — <i>Pais Dezső</i> : Kecske, olló, kecskeolló. Gida, gidó. — <i>Szabó T. Attila</i> : Az erge egy „újabb” jelentéséhez. Bazsálrózsza, bazsarózsza. — <i>Szalay László</i> : Karám	114
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Kiss József: Magyar helyesírás. — <i>Zolnai Gyula</i> : Felebb, fölebb vagy jellebb, föllebb? — <i>Loványi Gyula</i> : Szönyegre hoz. — <i>B. J.</i> : Még egy „kiejtésbeli furcsaság”-ról	129
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : XVI. századi magyar levelek 'Sombori László gyűjteményéből. — <i>Pais Dezső</i> : Tömény....	136
Népnyelv. <i>Márton Gyula</i> : Rokonságelnevezések a szolnokdobokamegyei Ördöngösfüzesen. — <i>Piláthy György</i> : Volni volt	140
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 42. közgyűlése. — Titkári jelentés 1943-ról. — Jelentés az 1943. évi Szilvutalomról és Szinnyei-emlékéremről. — Számadás és költségvetés. — A számvizsgáló bizottság jelentése az 1943. évről.....	142
Levélsekrény.....	152
A borítékon: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. — Kérelem.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Zsirai Miklós elnök* címére (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárhoz* (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1944-ben 12 pengő, alapítvány 200 pengő.

XL. ÉVF.

1944. JÚNIUS

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

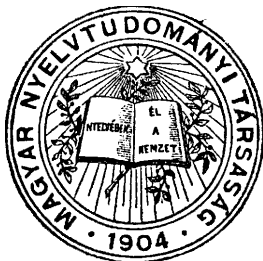
KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

•
MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN
•

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADEμία TÁMOGATÁSÁVAL

371. SZÁM

1944. JÚNIUS

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1944

T A R T A L O M

Lap

<i>Zolnai Gyula</i> : Igeként ragozott és továbbképzett névszók	153
<i>Knieszta István</i> : A Magyar Etymologiai Szótár	158
<i>Viski Károly</i> : <i>Román vagy román?</i> (A szóvégi <i>n:ny</i> [<i>ny:n</i>] váltakozás.)	168
<i>Czeplédy Károly</i> : Egy bolgár-török <i>yiltavär</i> méltóságnév. (A volgai bolgárok és szlávok X. századi kapcsolatának kérdéséhez.)	179
<i>Szabó Dénes</i> : Koppány. (Személy- és vízneveink viszonya.)	186
<i>Pais Dezső—Horváth Károly</i> : <i>A vala, volt, volna</i> elemű összetett igealakjaink keletkezésének kérdéséhez	193
<i>Hadnagy László</i> : Fábchich József mint nyelvész	199
<i>Jancsó Elemér</i> : Gyarmathi Sámuel levelei.....	215
Szó- és szólás magyarázatok. <i>Csejki Gyula</i> : Próba szerencse. Bilikom. Szent Korona. — <i>Danczi Vilebald</i> : Kattancs. — <i>Deme László</i> : Magyal ~ muzsda(y). — <i>Hasan Eren</i> : Küllő. — <i>Implom József</i> : Akációs. Cécó. Emberöltő. Fánk. Iramszarvas. Virgács. — <i>Kálmán Béla</i> : Hatag. Veresztvény. — <i>Loványi Gyula</i> : Az angol <i>last, not least</i> szólás első magyar fordítása. — <i>V. Mikesy Sándor</i> : Boszorád. Száró. Sima puszta. — <i>Mollay Károly</i> : Mecenzéf. — <i>Pais Dezső</i> : Kesztyű. — <i>Szabó T. Attila</i> : Kálna: Gálna	224
Nyelvtörténeti adatok. <i>V. Mikesy Sándor</i> : A szabolcsmegyei Ibrány és Nagyhalász történeti helynévanyagához. — <i>Gulyás József</i> : Mikó Balázs levele 1562-ből. — <i>Implom József</i> : Szóttörténeti adalékok	242
Népnyelv. <i>Morvay Péter</i> : Sárközi tájszók.....	246
A borítékon: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. — Kérelem.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Zsirai Miklós elnök* címére (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1944-ben 12 pengő, alapítvány 200 pengő.

A tagdíj, előfizetés beküldhető postautalványon vagy a Társaság 18.144. számú postatakarékpénztári csekkszámlájára.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

1. Zolnai Gyula. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. Elfogyott.
2. Szily Kálmán. A mágnás-czím a magyarban. 1905. 0.60 P.
3. Pápay József. Reguly Antal emlékezete. 1905. 1.20 P.
4. Balassa József. A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. Elfogyott.
5. Erdélyi Lajos. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. Elfogyott.
6. Réthei Prikkel Marián. A magyar táncnyelv. 1906. 1.— P.
7. Gombocz Zoltán. Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 4.— P.
8. Melich J. Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. Elfogyott.
9. Szcremley Császár Loránd. Jelentés-tanulmányok. 1909. 1.20 P.
10. Kóssa Gyula. Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 1.80 P.
11. Gombocz Zoltán. Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 1.— P.
12. Tolnai Vilmos. A szólásokról. 1910. 1.80 P.
13. Melich János. Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. Elfogyott.
14. Melich János. A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 3.— P.
15. Melich János. Keresztneveinkről. 1914. Elfogyott.
16. Gombocz Zoltán. Árpádkori török személynveink. 1915. Elfogyott.
17. Hóman Bálint. A székelyek eredete. 1921. Elfogyott.
18. Sági István. A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszerkezete. 1922. 4.— P.
19. Gragger Róbert. Omagyar Máriasisralom. 1923. 1.— P.
20. Jakubovich Emil. Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 1924. 0.60 P.
21. Vitéz Házi Jenő. A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 1.20 P.
22. Csúry Bálint. A szamosháti nyelvjárás hangletjesformái. 1925. 1.80 P.
23. Szinyei József. A Halotti Beszéd hang- és alakтана. 1926. 1.— P.
24. Balogh József. Szent Gellért és a symphonia Ungarorum. 1926. 0.60 P.
25. Kniezsa István. A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 1.20 P.
26. Fludorovits Jolán. Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 1.80 P.
27. Moravesik Gyula. Az onogurok történetéhez. 1930. 1.60 P.
28. Csélló Gyula. Szállógék, szólásmódok. 1930. 10.— P.
29. Bárczi Géza. A „pesti nyelv“. 1932. 1.60 P.
30. Németh Gyula. A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 1.60 P.
31. Gyalmos János. Latin eredetű képzőink. 1933. 1.20 P.
32. Hartnagel Erzsébet. Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 1.20 P.
33. Laziczus Gyula. Bevezetés a fonológiába. 1932. 5.— P.
34. Kovalovszky Miklós. Az irodalmi névadás. 1934. 2.40 P.
35. Jakubovich Emil. A székely rovásírás legrégebb ábécéi. 1935. 1.20 P.
36. Melich János. Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 1.20 P.
37. Zsirai Miklós. Budenz József. 1936. 1.— P.
38. Csúry B. Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 1.20 P.
39. Kispál Magdolna. Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 1.60 P.
40. Szende Aladár. A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 1.80 P.
41. Baboss R. Ernő. A causativ igeképzés. 1938. 1.20 P.
42. Melich János. Jelentéstani kérdések. 1938. 1.20 P.
43. Kálmán Béla. Obi-ugor állatnevek. 1938. 1.20 P.
44. Vértés O. András. Az u és v hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 1.20 P.
45. Úrhegyi Emilia. Turóc megye helynevei. 1939. 1.80 P.
46. Csúry Bálint. A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. 1939. 0.60 P.
47. Szepesy Gyula. Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 1.60 P.
48. Danczi Villebald. A kürti nyelvjárás hangtana. 1939. 1.80 P.
49. Zsinka István. A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 1.20 P.
50. Pais Dezső. A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 3.20 P.
51. Melich János. Brünn nevéről. 1940. 0.80 P.
52. Melich János. Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 1.20 P.
53. Mikesy Sándor. Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 1.20 P.
54. Csúry Bálint és Kovács István. Adalékok a magyar népnyelv *e—é*-féle hangjaihoz. 1940. 1.20 P.
55. Bakó Elemér és Sovijárvi Antti. Adalékok a magyar és finn nyelv *i—í, u—ú, ü—ű* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 0.60 P.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

56. Szabó T. Attila. Csűry Bálint emlékezete. 1941. 0.60 P.
57. Nagy J. Béla. Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 0.60 P.
58. Gácsér Imre. Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 1.20 P.
59. Terestyéni Cz. Ferenc. Magyar közszói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 2.20 P.
60. H. Németh Gyula. Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. 1941. 2.80 P.
61. Horváth Károly. Az *sz-szel* és *d-vel* bővülő *r-töví* igék története. 1941. 1.40 P.
62. Hegedűs Lajos. Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 1.20 P.
63. Bánhidi Zoltán. A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 1.70 P.
64. Galambos László. A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestrumban. 1942. 1.70 P.
65. Laziczus Gyula. Egy nagy pör felújítása. 1943. 1.40 P.
66. Bakó Elemér. A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzójának fiziológiai tulajdonságai. 1943. 2.80 P.
67. Györke József. Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrésztan.) 1943. 2.80 P.
68. Haluszka Margit. Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlägli és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 2.80 P.
69. Deme László. A hangátvetés a magyarban. 1943. 2.80 P.
70. B. Simond Renée: Mutató a Murmelius-féle latin-magyar szójegyzékhez. 1944. 4 P.
71. Hadnagy László: Fábchich József mint nyelvész. 1944. 4 P.

II.

Melich János. A két legrégebb magyarnyelvű nyomtatvány. 1912. Elfogyott.
Emlék Szily Kálmánnak nyolevanadik születésnapjára. 1918. 5.— P.
Juhász Jenő. A Magyar Nyelv I—XXV. évfolyamának Mutatója. 1931. 16.— P.
Csűry Bálint. Szamosháti Szótár. Két kötet. 1935—1936. 40.— P.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette Zsirai Miklós. 1942. 40 P.

Megrendelhető a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál. Társaságunk tagjainak féláron adjuk a meglevő kiadványokat.

Kérelem.

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa 200 pengőnél kevesebb, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegészíteni.

Budapesten, 1944. június 15-én.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.

Nyugtázás

1944. február 16-tól június 30-ig.

Alapítványok: Esterházy hercegi könyvtár, Budapest (kieg.) 100, Simon György, Veszprém (kieg.) 8, ifj. gróf Teleki Jenő, Budapest 200, Viszota Gyula, Budapest (kieg.) 10, összesen 318 pengő.

Alapítók rendes tagdíja: Balogh Jenő 12, Horváth Endre 4.20, Horváth János 12, Jánosi József 6, Simon György 12, összesen 46.20 pengő.

Adományok: Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság 1000, Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület 100, Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete 3000, összesen 4100 pengő.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

1. Zolnai Gyula. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. Elfogyott.
2. Szily Kálmán. A mágnás-czím a magyarban. 1905. 0.60 P.
3. Pápay József. Reguly Antal emlékezete. 1905. 1.20 P.
4. Balassa József. A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. Elfogyott.
5. Erdélyi Lajos. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. Elfogyott.
6. Réthei Prikkel Marián. A magyar táncnyelv. 1906. 1.— P.
7. Gombocz Zoltán. Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 4.— P.
8. Melich J. Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. Elfogyott.
9. Szeremley Császár Loránd. Jelentés-tanulmányok. 1909. 1.20 P.
10. Kóssa Gyula. Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 1.80 P.
11. Gombocz Zoltán. Pótlékok a Magyar Tájéztatóhoz. 1910. 1.— P.
12. Tolnai Vilmos. A szólásokról. 1910. 1.80 P.
13. Melich János. Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. Elfogyott.
14. Melich János. A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 3.— P.
15. Melich János. Keresztneveinkről. 1914. Elfogyott.
16. Gombocz Zoltán. Árpád kori török személynveink. 1915. Elfogyott.
17. Hóman Bálint. A székelyek eredete. 1921. Elfogyott.
18. Sági István. A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszete. 1922. 4.— P.
19. Gragger Róbert. Omagyar Máriasisalom. 1923. 1.— P.
20. Jakubovich Emil. Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 1924. 0.60 P.
21. Vitéz Házi Jenő. A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 1.20 P.
22. Csúry Bálint. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 1.80 P.
23. Szinnyei József. A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 1926. 1.— P.
24. Balogh József. Szent Gellért és a symphonia Ungarorum. 1926. 0.60 P.
25. Knieza István. A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 1.20 P.
26. Fludorovits Jolán. Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 1.80 P.
27. Moravcsik Gyula. Az onogurok történetéhez. 1930. 1.60 P.
28. Csefkó Gyula. Szállóigék, szólásmódok. 1930. 10.— P.
29. Bárczi Géza. A „pesti nyelv“. 1932. 1.60 P.
30. Németh Gyula. A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 1.60 P.
31. Gyalmas János. Latin eredetű képzőink. 1933. 1.20 P.
32. Hartnagel Erzsébet. Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 1.20 P.
33. Laziezius Gyula. Bevezetés a fonológiába. 1932. 5.— P.
34. Kovalovszky Miklós. Az irodalmi névadás. 1934. 2.40 P.
35. Jakubovich Emil. A székely rovásírás legrégebb ábécéi. 1935. 1.20 P.
36. Melich János. Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 1.20 P.
37. Zsirai Miklós. Budenz József. 1936. 1.— P.
38. Csúry B. Másálhangzónyúlás, ikerfűződés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 1.20 P.
39. Kispál Magdolna. Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 1.60 P.
40. Szende Aladár. A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 1.80 P.
41. Baboss R. Ernő. A causativ igeképzés. 1938. 1.20 P.
42. Melich János. Jelentéstani kérdések. 1938. 1.20 P.
43. Kálmán Béla. Obi-ugor állatnevek. 1938. 1.20 P.
44. Vértés O. András. Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 1.20 P.
45. Úrhegyi Emilia. Turóc megye helynevei. 1939. 1.80 P.
46. Csúry Bálint. A szamosháti nyelvjárás felső nyelvválású magánhangzóinak története. 1939. 0.60 P.
47. Szepesy Gyula. Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 1.60 P.
48. Danczi Villebald. A kúrti nyelvjárás hangtana. 1939. 1.80 P.
49. Zsinka István. A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 1.20 P.
50. Pais Dezső. A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 3.20 P.
51. Melich János. Brünn nevéről. 1940. 0.80 P.
52. Melich János. Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 1.20 P.
53. Mikesy Sándor. Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 1.20 P.
54. Csúry Bálint és Kovács István. Adalékok a magyar népnyelv *e—é*-féle hangjaihoz. 1940. 1.20 P.
55. Bakó Elemér és Sopijärvi Antti. Adalékok a magyar és finn nyelv *i—í, u—ú, ä—ä* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 0.60 P.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

56. Szabó T. Attila. Csűry Bálint emlékezete. 1941. 0.60 P.
57. Nagy J. Béla. Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 0.60 P.
58. Gácsér Imre. Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 1.20 P.
59. Terestyéni Cz. Ferenc. Magyar közszói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 2.20 P.
60. H. Németh Gyula. Az észbeli gyarlótság kifejezése a magyarban. 1941. 2.80 P.
61. Horváth Károly. Az sz-szel és d-vel bővülő v-tövíű igék története. 1941. 1.40 P.
62. Hegedűs Lajos. Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 1.20 P.
63. Bánhidi Zoltán. A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 1.70 P.
64. Galambos László. A szentírási eredetű személynevek a Várad Regestrumban. 1942. 1.70 P.
65. Laziczus Gyula. Egy nagy pör felújítása. 1943. 1.40 P.
66. Bakó Elemér. A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai. 1943. 2.80 P.
67. Györke József. Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrésztan.) 1943. 2.80 P.
68. Haluszka Margit. Az u és o hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schláglí és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 2.80 P.
69. Deme László. A hangátvetés a magyarban. 1943. 2.80 P.

II.

- Melich János. A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány. 1912. Elfogyott.
Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születésnapjára. 1918. 5— P.
Juhász Jenő. A Magyar Nyelv I—XXV. évfolyamának Mutatója. 1931. 16.— P.
Csűry Bálint. Szamosháti Szótár. Két kötet. 1935—1936. 40.— P.

Megrendelhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület). Társaságunk tagjainak féláron adjuk a meglevő kiadványokat.

Kérelem.

Társaságunk közgyűlése 1944-re 12 pengőben állapította meg a rendes tagdíjat és 200 pengőben az alapító díjat. Ugyancsak 12 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelv idei évfolyamát.

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa 200 pengőnél kevesebb, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegészíteni.

A tagdíj, előfizetés beküldhető postautalványon Társaságunk pénztárának (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) vagy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 18.144. számú postatakarékpénztári csekszámlájára.

Budapest, 1944. április 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

•
MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN
•

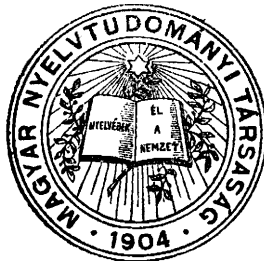
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

A M. RIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

372. SZÁM

1944. OKTÓBER

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1944

T A R T A L O M

Lap

<i>Collinder Björn</i> : A lapp nyelv hovatarozása	249
<i>Horger Antal</i> : Est, este, eset	264
<i>Bakó Elemér</i> : A szótagzáró <i>l, r, i</i> nyújtó hatásának és eltűnésének hang-fiziológiai okai ..	269
<i>Deme László</i> : Krumpli, kolompér	275
<i>Loványi Gyula</i> : Pipa.....	280
<i>Zolnai Gyula</i> : Szótörténeti adalékok és észrevételek	283
Kisebb közlemények. <i>Bárczi Géza</i> : Az ómagyar <i>u, ü</i> végű kettős-hangzók kérdéséhez. — <i>Pais Dezső</i> : Esawot. — <i>Gyóni Máttyás</i> : A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei.....	289
Szó- és szótlásmagyarázatok. <i>Csefkó Gyula</i> : Csipisz. Nagy feneket kerít. Fenn az ernyő, nincsen kas. — <i>Hasan Eren</i> : Hurok. Musta. — <i>Horger Antal</i> : Orszok, arc, orca. — <i>Moór Elemér</i> : Kesztyű. Koppány. — <i>Nyíri Antal</i> : Lohog, lohol, lohad. — <i>Szalay László</i> : Hatag. Szü-mücs. Birucs, pírucs.....	293
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Kürtös kalács, kürtös kalács	307
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : Az ördögnek is lámpást kell tartani. Ördögharapás-fü. — <i>Implom József</i> : Iramszarvas. — <i>Bóka László</i> : Holnapos írás. Megvesz. Előmenetelesít. Nemzetesít	308
Népnyelv. <i>Morvay Péter</i> : Sárközi tájszók. — <i>Kovács István</i> : Az <i>enyém</i> birtokos névmás jelzői használata. — <i>Bakó Elemér</i> : Hopp, hoppos. — <i>Márton Gyula</i> : Szekrény	309
A borítékon: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. — Kérelem.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

•A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Zsirai Miklós elnök* címére (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1944-ben 12 pengő, alapítvány 200 pengő.

A tagdíj, előfizetés beküldhető postautalványon vagy a Társaság 18.144. számú postatakarékpénztári csekkszámlijára.

MAGYAR NYELV

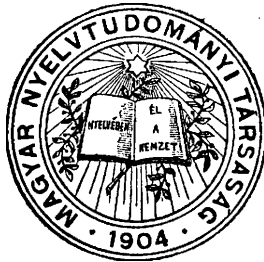
KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

•
MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN
•

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

373. SZÁM

1944. DECEMBER

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1944

T A R T A L O M

	Lap
<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi alapítólevél hangjelölése	313
<i>Bulányi György Sch. P.</i> : A magyar hangsúly romlása	330
<i>Sztripszky Hiador</i> : Borzsova	348
<i>Zolnai Gyula</i> : Szótörténeti adalékok és észrevételek	354
<i>Jancsó Elemér</i> : Gyarmathi Sámuel levelei	359
Szó- és szótlásmagyarázatok. <i>Bárczi Géza</i> : Szekrény. — <i>Bóka László</i> : Hamind. — <i>Hasan Eren</i> : Kotorman. Malogya. Hatakos. — <i>Horger Antal</i> : Allkapca. Barkács. Batonya. Kubikos. — <i>Sulán Béla</i> : Bapka, batka. — <i>Szabó Dénes</i> : Edelény. — <i>Szabó T. Attila</i> : Szerdék. Erdő gyapja, erdő szőre. Kisanna, Kisó. — <i>Szalay László</i> : Bűvös-bájosság. Csiger. Érdek. — <i>Sztripszky Hiador</i> : Orszok.	365
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : Annasszony. — <i>Mikesy Sándor</i> : Katasszony. — <i>Szinnyei Ferenc</i> : Ördögharapta gyökér.	378
Népnyelv. <i>Morvay Péter</i> : Sárközi tájszók. — <i>Mikesy Sándor</i> : Kemece helynevei. — <i>Császár Károly</i> : Kürtös kalács, kürtös kalács. Bögöz. Lakhangyi, Lakhangya.	379
Tartalom	385
Szó- és tárgymutató	388
A borítékon: Tudnivalók. — Tájékoztató és kérelem.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv megjelenésére, valamint a tagdíjra, előfizetésre és alapítványokra vonatkozólag a boríték 3. lapján közölt „Tájékoztató és kérelem“ ad felvilágosítást.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület), tagajánlások *Zsirai Miklós elnök* címére (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek beküldhetők postautalványon, vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú postatakarék-pénztári csekszámlájára.

TÁJÉKOZTATÁS ÉS KÉRELEM.

A háború pusztításai következtében Társaságunkat is jelentős anyagi károsodás érte. Folyóirat- és kiadványkészletünk tetemes része elpusztult az ostrom alatt. E téren legsúlyosabb veszteségünk az, hogy kiadványaink közül a három utolsó: a 70—2. szám, B. SIMOND RENÉE, HADNAGY LÁSZLÓ és LOVAS RÓZSA munkája, az elkelt — aránylag nem nagyszámú — példányok kivételével megsemmisült. Folyóiratunk múltévi 1., 2., 3. füzetét még elküldhettük tagjainknak és előfizetőinknek az ország egész területére, a 4. füzetet azonban már csupán a budapesti címekre juttathattuk el. A 4. füzet vidékre szánt példányai, sajnos, elpusztultak, s e miatt vidéki tagjaink és előfizetőink e füzetet már nem kaphatják meg. Társaságunk azonban arra törekszik, hogy mielőtt anyagi helyzete és a nyomdai viszonyok lehetővé teszik, a megsemmisült füzetet újra kiadja és a károsodottakat kárpótolja.

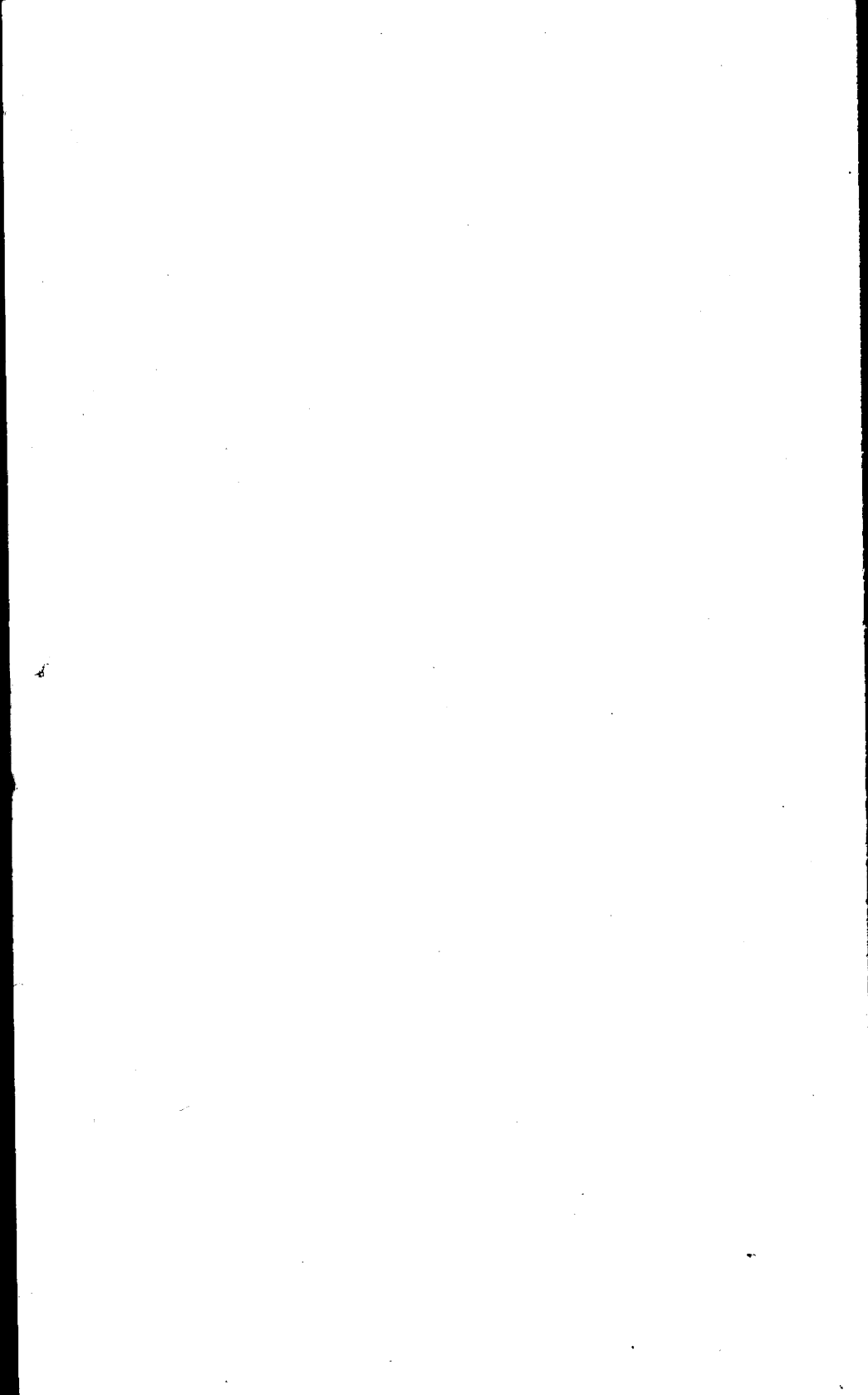
Múltévi utolsó füzetünk egész anyaga — a tartalom, szó- és tárgymutató kivételével — december 24-én ki volt szedve, sőt a 313—53. lapok közé eső rész tördelve is volt. E füzetet most adhatuk ki. Tagjainknak és előfizetőinknek a múltévi tagsági és előfizetési díj fejében juttatjuk el, de bizalommal kérjük őket, hogy önkéntes adományaikkal támogassák a Társaságot a meghatározódott kiadási költségek fedezésében.

A Társaság választmánya azt javasolja a június 30-ára kitűzött közgyűlésnek, hogy a tagsági díj az 1945. évben is maradjon 12 pengő. Folyóiratunkból ez év vége felé egy körülbelül tízves füzetet igyekszünk közzétenni. A 12 pengő tagsági díjért ezt természetesen nem tudjuk tagjaink rendelkezésére bocsátani; a füzet árát majd a megjelenéskor állapíthatjuk meg a nyomdai költségek alapján. Tagjaink ezt a füzetet szándékunk szerint kedvezményes áron vásárolhatják meg.

A választmány azt is javasolja a közgyűlésnek, hogy — mivel alapítványi tőkénk szinte teljességgel elvesztette értékét — az alapító tagság átmenetileg szüneteljen. Alapító tagjainkat is bizalommal kérjük, hogy az 1945. évre tervezett füzet árát egyenlítsék majd ki.

Budapesten, 1945. június 16-án.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

1. Zolnai Gyula. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. Elfogyott.
2. Szily Kálmán. A mágnás-czím a magyarban. 1905. 0.60 P.
3. Pápay József. Reguly Antal emlékezete. 1905. 1.20 P.
4. Balassa József. A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. Elfogyott.
5. Erdélyi Lajos. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. Elfogyott.
6. Réthei Prikkel Marián. A magyar táncnyelv. 1906. 1.— P.
7. Gombocz Zoltán. Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 4.— P.
8. Melich J. Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. Elfogyott.
9. Szeremley Császár Loránd. Jelentés-tanulmányok. 1909. 1.20 P.
10. Kóssa Gyula. Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 1.80 P.
11. Gombocz Zoltán. Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 1.— P.
12. Tolnai Vilmos. A szólásokról. 1910. 1.80 P.
13. Melich János. Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. Elfogyott.
14. Melich János. A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 3.— P.
15. Melich János. Keresztneveinkről. 1914. Elfogyott.
16. Gombocz Zoltán. Árpádkori török személyneveink. 1915. Elfogyott.
17. Hóman Bálint. A székelyek eredete. 1921. Elfogyott.
18. Sági István. A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. 1922. 4.— P.
19. Gragger Róbert. Omagyar Máriasisalom. 1923. 1.— P.
20. Jakubovich Emil. Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink írónak személyéhez. 1924. 0.60 P.
21. Vitéz Házi Jenő. A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 1.20 P.
22. Csúry Bálint. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 1.80 P.
23. Szinyei József. A Halotti Beszéd hang- és alakтана. 1926. 1.— P.
24. Balogh József. Szent Gellért és a symphonia Ungarorum. 1926. 0.60 P.
25. Knieszta István. A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 1.20 P.
26. Flndorovits Jolán. Latin jövevényszavaink hangтана. 1930. 1.80 P.
27. Moravesik Gyula. Az onogurok történetéhez. 1930. 1.60 P.
28. Csefkó Gyula. Szállóigék, szólásmódok. 1930. 10.— P.
29. Bárczi Géza. A „pesti nyelv“. 1932. 1.60 P.
30. Németh Gyula. A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 1.60 P.
31. Gyalmos János. Latin eredetű képzőink. 1933. 1.20 P.
32. Hartnagel Erzsébet. Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 1.20 P.
33. Laziczius Gyula. Bevezetés a fonológiába. 1932. 5.— P.
34. Kovalovszky Miklós. Az irodalmi névadás. 1934. 2.40 P.
35. Jakubovich Emil. A székely rovásírás legrégibb ábécéi. 1935. 1.20 P.
36. Melich János. Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 1.20 P.
37. Zsirai Miklós. Budenz József. 1936. 1.— P.
38. Csúry B. Mássalhangzónyúlás, ikerfűződés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 1.20 P.
39. Kispál Magdolna. Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 1.60 P.
40. Szende Aladár. A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 1.80 P.
41. Baboss R. Ernő. A causativ igeképzés. 1938. 1.20 P.
42. Melich János. Jelentéstani kérdések. 1938. 1.20 P.
43. Kálmán Béla. Obi-ugor állatnevek. 1938. 1.20 P.
44. Vértes O. András. Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 1.20 P.
45. Úrhegyi Emilia. Turóc megye helynevei. 1939. 1.80 P.
46. Csúry Bálint. A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. 1939. 0.60 P.
47. Szepey Gyula. Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 1.60 P.
48. Danczi Villebald. A kürti nyelvjárás hangтана. 1939. 1.80 P.
49. Zsinka István. A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 1.20 P.
50. Pais Dezső. A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 3.20 P.
51. Melich János. Brünn nevééről. 1940. 0.80 P.
52. Melich János. Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 1.20 P.
53. Mikesey Sándor. Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 1.20 P.
54. Csúry Bálint és Kovács István. Adalékok a magyar népnyelv *e—é*-féle hangjaihoz. 1940. 1.20 P.
55. Bakó Elemér és Sovijärvi Antti. Adalékok a magyar és finn nyelv *i—í, u—ú, a—á* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 0.60 P.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

56. Szabó T. Attila. Csúry Bálint emlékezete. 1941. 0.60 P.
57. Nagy J. Béla. Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 0.60 P.
58. Gácsér Imre. Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 1.20 P.
59. Terestyéni Cz. Ferenc. Magyar közzsói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 2.20 P.
60. H. Németh Gyula. Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. 1941. 2.80 P.
61. Horváth Károly. Az sz-szel és d-vel bővülő v-tüvű igék története. 1941. 1.40 P.
62. Hegedűs Lajos. Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 1.20 P.
63. Bánhidi Zoltán. A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 1.70 P.
64. Galambos László. A szentírás eredetű személynevek a Várad Regestrumban. 1942. 1.70 P.
65. Lazicius Gyula. Egy nagy pör felújítása. 1943. 1.40 P.
66. Bakó Elemér. A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai. 1943. 2.80 P.
67. Györke József. Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelerésztan.) 1943. 2.80 P.
68. Haluszka Margit. Az u és o hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlägli és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 2.80 P.
69. Deme László. A hangátvetés a magyarban. 1943. 2.80 P.
70. B. Simond Renée. Mutató a Marmelius-féle latin-magyar szójegyzékhez. 1944. 4 P.
71. Hadnagy László. Fábchich József mint nyelvész. 1944. 4 P.
72. Lovas Rózsa. A magyar impresszionista költészet stílusformái. 1944. 3 P.

II.

- Melich János. A két legrégebb magyarnyelvű nyomtatvány. 1912. Elfogyott.
Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születésnapjára. 1918. 5.— P.
Juhász Jenő. A Magyar Nyelv I—XXV. évfolyamának Mutatója. 1931. 16.— P.
Csúry Bálint. Szamosháti Szótár. Két kötet. 1935—1936. 40.— P.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette Zsirai Miklós. 1942. 40 P.

Megrendelhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál. Társaságunk tagjainak jélláron adjuk a meglévő kiadványokat.

Kérelem.

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa 200 pengőnél kevesebb, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegészíteni.

Budapesten, 1944. október 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**